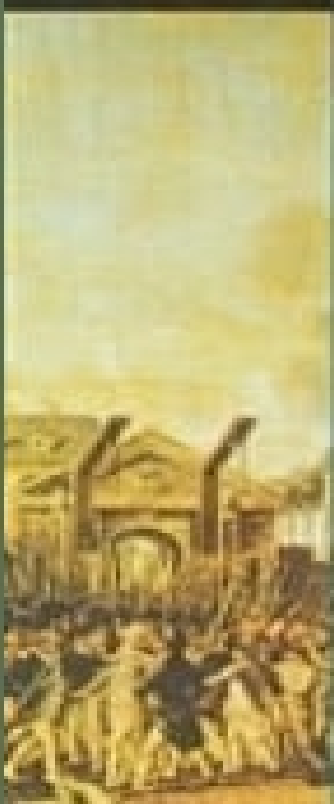
SERVER TANILLI

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

Cilt: IV

18. YÜZYIL: AYDINLANMA VE DEVRİM

babil

ADAM

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

IV

XVIII. YÜZYIL

Birinci basım: Ocak 1989
İkinci basım: Aralık 1990
Üçüncü basım: Aralık 1994

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
Cilt IV: XVIII. Yüzyıl

Server Tanilli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 3. Basım: Aralık 1994
Dizgi: Ekran Dizgi / Baskı: Engin Matbaası

CEM YAYINEVİ Küçükparmakkapı İpek Sokak No: 1l
Beyoğlu-İSTANBUL Tel: 243 05 50 - 243 20 23 Faks:244 15 33

XVIII. YÜZYIL ÜSTÜNE

«Aydınlıklar Yüzyılı». İşte, XVIII. yüzyıl deyince ilk akla gelen niteleyiş! «Aydınlıklar»! O devrin kültür adamlarının başlıca kaygısı da budur; «Aydınlıkların artması», «Aydınlıkların yayılması...». Michelet, buna bakıp «Büyük Yüzyıl» diye adlandıracaktır o devri; ama Voltaire için XVIII. yüzyılın yaptığı, bir öncekinin yarattığını çoğaltmak, yaymak ve kitlelere ulaştırmaktır bir bakıma.

Kim haklı? Michelet mi, Voltaire mi?

Aslında, modern tarihin büyük devrimci yüzyılı XVII. yüzyıldır; XVII. yüzyıldadır ki insan soyunun düşüncesinde köklü bir değişim olmuştur: Galilei, nesnelerin düşüşü kanununu, dinamiğin bu ilk kanununu bulup dile getirdiğinde, gerçekliğin ölçülür, hesaplanır olduğunu gözler önüne serdiğinde, insan aklının önüne yeni bir yol açar; modern bilimi kanatlandırır, giderek yeni bir dünya koyar insanoğlunun karşısına.

Evet, gerçekten XVII. yüzyıldır «Büyük Yüzyıl»; Voltaire doğruyu görmüştür.

Ne var ki, bunu söylemek, XVIII. yüzyıl insanlarının yaptıklarını hiç de küçültmez ve o devrin önemini azaltmaz. Gerçekten, XVII. yüzyılın başlarında bir dere olan akış, o yüzyılın sonlarında sel haline gelir ve XVIII. yüzyılda bir ırmak olup çıkar. XVIII. yüzyıl, akılcılığa yürekten bağlanışı, deneysel yöntem kaygısı ile, XIV ve XV. yüzyılın büyük nominalistlerinin, Ockham'lı Guilaume'un, Paris Okulu'nun, Jean Buridan'ın, Saxe'li Albert'in başlattığı eseri tamamlamış; Aristoteles'in büyük yorumlarının, XV ve XVI. yüzyılda Padua Okulu'nun, İbni Rüştçülerin ve Pomponazzi'nin akılcı çabalarını bir sonuca erdirmiştir. XVIII. yüzyıl, beş yüzyıl boyunca açılıp serpilen ve XVIII. yüzyılda yepyeni bir ivme kazanan **Avrupa düşüncesinin**, o dev uğraşın bir **çiçeklenişi**dir.

Toplumdan gelen nedenleri de vardır bütün bunların.

Hâlâ feodal düzenin kalıntılarıyla sıkboğaz, hareketsiz gibi görünen bir yapının mirasçısı olan XVIII. yüzyıl Avrupası, eski düzenden yavaş yavaş sıyrılır; ve, eleştirici düşünceyle bilimsel ilerlemelerin yanı sıra, ticarî yayılışın ve fatih bir ekonominin, yani kapitalizmin genişlettiği bir dünyaya açılır. Coğrafi durumları, yaşadıkları tarihin ağırlığı ya da iktisadî düzey bakımından, eşitsiz bir gelişme hızı içindeki toplumların Avrupasıdır bu. Direnen yığınla öge vardır sosyal düzende; dahası, uzun yüzyılların

biriktirip koyulaştırdığı anlayışlar direnmektedir. Öyle de olsa, toplum derinden derine kımıldanmakta, hukuksal çerçeveler çatırdamakta, giderek karanlıklar gerilemektedir.

Yeni bir düzen oluşmaktadır özetle.

Gerçekten, XVII. yüzyıldakinden pek farklı bir hızlanış içindedir toplumdaki değişme. Gerçi, XIV. Louis'nin ölümünü izleyen ilk otuz yılda, olayların hızında -gözle görünür- bir yavaşlama vardır; 1715 ile 1748 yılları arasında, Avrupa'nın siyasal yaşamında sonuçları çarpıcı pek az olaya rastlanır. Ne var ki, aynı dönemde -çağdaşları farkına varmamış da olsa- alttan alta önemli değişmeler olmaktadır. Başta **iktisadî durum**da: 1640 yılında başlayan -uzun süreli- fiyatlarda düşüş ve iktisadî durgunluk döneminin arkasından, fiyatlarda yükseliş ve refah dönemi gelir. Bir **demografik devrim** vardır: Nüfusun yüzyıllardır süren eski durumunda, çok doğumun yanı sıra, büyük bir ölüm oranı -dikkat çekici- bir denge içindeyken, onun yerine artık yeni bir süreç geçmiştir; doğumların sayısı yine pek yüksek kalırken, ölüm oranı hızlı bir azalış içindedir; bütün Avrupa ülkelerinde, insan yaşamının ortalama süresindeki artış bakımından halkın sayısı hızla çoğalmaktadır. **Tarımda** bir **devrim** vardır: XV ve XVI. yüzyıllardaki coğrafi buluşların arkasından Avrupa'ya getirilen yeni bitkiler, tarıma girerler, giderek beslenmede kullanılırlar; onların ekilip biçilmesi, doğaldır ki, demografik devrimin hem nedenlerinden biridir, hem de sonuçlarından biri. **Bilimsel gelişmeler ve teknik ilerlemeler** sayesinde, Sanayi Devriminin başlarındayız.

İşte, bütün bu köklü oluşumlar, insanlar farkına varmaya başlar başlamaz, düşünceyi harekete getiren bir etken olup çıkarlar; XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki -o gerçekten görkemli- parlaklık bunun sonucudur. Öte yandan, Avrupa'daki bu gelişme, yaşlı kıtayı, dünya hakkındaki bilgisine çeki-düzen vermeye, giderek dünya üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmaya götürür; bir başka deyişle, XVI. yüzyılın sonlarında başlamış olan bir gelişim tamamlanmaktadır. Söylemeye hacet yok: Bütün bu değişiklikler, içiçedirler ve sıkı sıkıya bağlıdırlar birbirlerine; ve, yine bütün bu değişiklikler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, 1770'ten 1815 yılına değin sürecek bir **siyasal ve sosyal devrimler dönemi**ni açıp, damgasını vuracaktır onlara.

1789 Fransız Devrimi, en çarpıcı örneğidir bunların.

Önemli olduğu için hatırlatalım: Bütün bu oluşumlarda, başta İngiltere ile Fransa arasında bir farklılık vardır; Fransa, Aydınlıklar Avrupa'sına

damgasına vuracak denli sanatta ve felsefede üstünlük içindedir; İngiltere ise, daha çok iktisadî alanda dizginleri eline geçirmiştir ve öyle olduğu için de, «**Sanayi Devrimi**» önce orada başlayacaktır. Öte yandan, Avrupa'nın ortasına ve doğusuna doğru gidildikçe, özellikle iktisadî bakımdan durgunluk da artar.

Daha çok Fransa için söylemiş olalım: Aristokrasinin ve Kilisenin damgasını taşıyan eski değerler sisteminde gedikler açan, başta **burjuvazi**dir. Aklın silahını önce o elinde tutmaktadır; ve akıl, bütün bir yüzyıl boyunca tüm alanlara otoritesini yayarak, hemen her şeyi avucuna almıştır. Böylece Aydınlıklar, burjuvaziyi öylesine bir düşünce sistemiyle donatmıştır ki, bu sistem, burjuvazinin sınıf bilincinin uyanmasına katkıda bulunurken, sosyal pratiği de etkilemektedir.

Bütün bu oluşumlar, Avrupa'ya, o zamana değin kapalı kalmış olan dünyaların kapısını açmıştır: Gerçi Avrupalılar, henüz Afrika'nın ortalarıyla Asya'nın içlerine dalmış değillerdir; ama daha şimdiden Çin kıyılarındadırlar. Bilimsel ve teknik üstünlüğüne dayanan Avrupa, iradesi ve elindeki araçlarla **Asya'nın köhnemiş uygarlıkları**nın önünde ve ilerisindedir. Kendi aralarında çekişme ve yarışma içinde de olsalar, Avrupalılar, dünyayı keşfederken değiştirmeyi de gündemlerine almışlardır: Bütün kıtalarda ve okyanuslarda, Avrupalı güçler, ön sırayı tutmak için mücadele halindedirler; ve Avrupa politikası dünya çapındadır artık.

İlginç bir noktadır: XVIII. yüzyılın ortalarına doğrudur ki, «uygarlık» (civilisation) kelimesi doğar; bilimsel ve felsefi hareket, yöntemlerinde ve çıkışlarında aklî ve deneysel bir bilim düşüncesini ete kemiğe büründürmeğe başladığı zaman olur bu. Nedir uygarlık? İnsan aklındaki ilerlemelerin ve tarihsel dinamiklerin yöneldiği bir hedef; aynı zamanda, sosyal adaleti ve ortak mutluluğu sağlayan aklî bir düzen. Aydınlıklar Yüzyılı'nın bize miras bıraktığı mesaj budur; öyle olduğu için de, akla ve bilime İnananlar, XVIII. yüzyılın bugün de doğrudan mirasçısıdırlar ve yarın da öyle olacaklardır.

İşte böyle anlamlı bir yüzyıldır anlatacağımız.

I
«AYDINLIKLAR» AVRUPASI

Tarihin dinamikleri göz önünde tutulduğunda, XVIII. yüzyıl, bir bakıma Avrupa’nın yüzyılıdır. O yüzyıldadır ki, Avrupa’da **bilimsel gelişme** pek büyük boyutlar kazanır; **sanayi devrimi** uç verir ve **teknik çağ** başlar. Düşüncenin, akla ve bilime dayanarak, eski düzene, yani feodaliteye ve onun değerlerine silahlarını amansızca doğrultup saldırıya geçişi de, bu yüzyılda ve Avrupa’da olur. Bu köklü yenileşme, «**Aydınlıklar**» diye adlandırılır ve Avrupalıdır o.

«Aydınlıklar» Avrupasını temsil eden ve arkasından sürükleyip götüren de, başta **İngiltere** ve **Fransa**’dır. İngiltere, deniz ticaretinin ve kolonilerin açtığı sınırsız olanakların bir sonucu olarak, ekonominin dizginlerini eline geçirmiştir ve bundan dolayı da **Avrupa dengesi**nin hakemi odur. Fransa, başta «Filozoflar»ı olmak üzere, **düşünce ve sanat dünyasının yıldızı**dır o yüzyılda. Ne var ki, hemen bütün Avrupa ülkeleri, kuşkusuz gelişmişlik derecelerine göre, bu «Aydınlanmanın» etkisi altındadırlar. Bu etki, Avrupa’yla sınırlı kalmaz; Amerika’daki Avrupalı halklara da «Aydınlanma»nın serpintileri ulaşır.

Belki yalnız Doğu’dur bunun dışında kalan.

Doğu için, XVIII. yüzyıl, yitirilmiş bir yüzyıldır. Doğu, XVIII. yüzyılı yitirdiği içindir ki, sonraki yüzyılları acılar içinde yaşayacaktır, yaşıyor da. Ama XVIII. yüzyıl Aydınlanmasını, Avrupa yarattığı ve yaşadığı içindir ki, dünyanın başka kıtalarındaki gelişmeleri de o belirleyecektir. Bu bakımdan, XVIII. yüzyıl Avrupasını bilmek, ondan sonraki gelişmelerin de anahtarlarını verir bize.

Böylesine bir «kilit» yüzyıldır o yüzyıl Avrupa’da.

Avrupa, dünyayı avucu içine almayı, giderek değiştirmeyi sürdürür. Ancak, bunu yaparken, Avrupalı ulusların kendi içinde birlik olduğunu sanmayalım; bu uluslar, kıtada kendi aralarında didişirlerken, yeryüzünün başka köşelerinde de boğuşur dururlar birbirleriyle. Avrupa içinde olduğu gibi dışındaki uzlaşmazlıklarda da parsayı toplayan İngiltere’dir; Avrupa’da ise, belki en çok göze çarpan olay yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, iki ulusun, **Prusya**’yla **Rusya**’nın yeniyetmelikten kurtulup yükselişe geçmeleri. Bunun asıl sonuçları, XIX. yüzyılda belli edecektir kendisini.

Yüzyılın sonu, evrensel çapta olaylara gebedir.

Avrupa içinde de, Avrupa dışında da.

BÖLÜM I
«AYDINLIKLAR», BİLİM VE FELSEFE

XVIII. yüzyıl Avrupa'sı bilime tutkundur; mürekkep yalamış hemen herkes bilginlerin çalışmalarını izler. Bütün bilimler dev ilerlemeler içindedir; bu buluşlardan uygulamada da yararlanılacaktır. Asıl önemlisi, **eleştirici düşüncedeki gelişme**: Bu şaşırtıcı buluşlar ve onların yaşamı kökünden değiştireceğe benzeyen uygulamaları, XVIII. yüzyıl insanlarına, bilim için büyük bir güven kazandırır. Bilim, insan aklının eseri değil mi? Bu güven, akla da sonsuz bir güvene götürür onları. Ne var ki, aklı bilimsel sorunlara uygulamakla yetinmeyen bu insanlar, onu dinsel inançlara, siyasal ve sosyal tüm kurumlara uygulamaya kalkarlar.

«Aydınlıklar felsefesi», akılcı ve, o ölçüde de eleştirici bir felsefe.

I
BİR MERAK ÇAĞI

Avrupa'da, XVIII. yüzyıl, gerçekten bir «**merak çağı**»dır. Hemen bütün gözler doğanın, toplumun ve insanın taşıdığı sırlara çevrilmiştir. Onları bulup aydınlığa çıkarmak toplumsal bir istek halindedir; yönetimler de desteklemektedir bunu.

Bilgin, daha şimdiden evrenseldir.

DESCARTES, LOCKE VE NEWTON

Adet olmuştur, öyle denir: Descartes'ın düşünce dünyasındaki egemenliği XVIII. yüzyılda sona ermiş ve Locke'le Newton'unki geçmiştir yerine.

Yazılıp çizilenler de gösteriyor bunu.

Gerçekten, birçok «filozof», Descartes'ın Evreni açıklama yolunda söylediklerine bakıp küçümser onu; bir hayalperesttir o derler, düş ürünüdür eserleri. Bununla beraber, XVIII. yüzyılda bir düşünce ustası olarak bakanlar da vardır ona. D'Alembert, 1751'de *Ansiklopedi*'ye yazdığı «Önsöz»de öyle der: «Descartes, düşünen insanlara, skolastiğin, yaygın kanının, otoritenin, tek kelimeyle boşinançların ve barbarlığın boyunduruğundan kurtulmayı gösterme yürekliliğinde bulundu en azından; bugün yemişlerini derlediğimiz bu başkaldırı iledir ki o, kendinden sonra gelen mirasçılarının yaptıklarından - belki- çok daha fazla hizmette bulundu

felsefeye. Sonunda her şeyi açıkladığına inanmış da olsa, hiç olmazsa her şeyden kuşkulanmakla başladı işe; bugün ona karşı çevirdiğimiz silahlar onun silahları yine de...». Turgot da öyle yazar *Ansiklopedi*'de: «Newton, Descartes'ın keşfettiği ülkeyi anlattı»; Locke, Berkeley, Condillac, «hepsi de Descartes'ın çocuklarıdır». Ve Locke'la Newton'un çömezi olan Condorcet de, 1794 yılında bitirdiği *İnsan Zekâsının Gelişmeleri Hakkında Bir Tablo Taslağı* adlı o ünlü eserinde, dokuzuncu devir dediği devre, pek anlamlı biçimde şu adı verir: «Descartes'dan Fransız Cumhuriyetinin oluşumuna değin»; ve alkışlar o devri. Londra'da, Berlin'de, Leipzig'de, Floransa'da, Descartes onurlandırılır, öğülür, yararlanılır ondan. «Filozoflar» için, Descartes insanlık tarihinde bir çağ açmıştır ve XVIII. yüzyıl da o çağdadır.

Bütün bu söylenenlerden çıkardığımız şu: XVIII. yüzyıl, Descartes'ın metafiziğini ve fiziğini reddetmiş, ama yöntemini saklı tutmuştur.

Nedir aslında o yöntem?

Descartes, matematik fizik gerçeğini yerli yerine oturtmak için, onu, kuşku duyulmayan metafizik ilkelere bağlamanın gerekliliğine inanmıştı. Duyulur ve nitel olana kuşkudan yola çıkıp, Evreni, açık ve belirgin kimi ilkelerden çıkarsamaya kalkmıştı. Tanrıya, ve onunla beraber, dış dünyaya güven duyarak; maddeyi uzamla bir bir tutarak; hareketsizlik, hareketin sakınılması, katılık, nesnelerin çarpması ilkelerini yalınlık ve tanrısal değişmezlik üstüne oturtarak, bundan çarpmayla ilgili 7 kanun çıkarmış ve, arkasından, akışkan maddenin yer değiştirmesi ve çevrintiler yoluyla bütün mekanizmalara varmıştı; olayları açıklayan da işte bu mekanizmalardı. Böylece Evren, birkaç açık ve belirgin düşünceden hareketle sınırsız bir çıkarsama olup çıkmıştı. Descartes'ın gerçek diye baktığı da işte bu çıkarsamaydı. Böylesi bir çözümlemenin, kendisine, görüntüler arkasına gizlenmiş Evrenin gerçek matematik yapısını verdiğinin kanısı içindeydi; nesneleri Yaradana ulaştığına inanıyordu ve matematik bir gerçeklikti bu Yaradan ona göre.

Özetle, matematik nitelikte bir varlıkbilimdi öğretisi Descartes'ın.

Ne Var ki, yaşadığı dönemde bile, Aristoteles'e karşı çıkan yoldaşları, yani Mekanistler, bir Mersenne, bir Gassendi, bir Roberval, bir Pascal, bir Hobbes bu düşüncede değildiler. Fiziği, metafizik ilkelere bağlamanın gerekliliğini reddetmişlerdi; geometrinin ve matematik fiziğin Tanrıya gereksinmesi yoktu. Mekanistler, Descartes'ın tümdengelimci yöntemini

reddediyorlardı: Fiziğin temeli deneydi onlara göre; Descartes'ın nicel akılcılığını kabul ediyor, ama onu deneysel akılcılıkla tamamlıyorlardı; zaten herşeyi tanıma, nesnelerin özüne varma olasılığına da inanmıyorlardı. Onlara göre, gerçek, bizim görüşlerimizi sonsuza değin aşıp geçiyordu. Matematik fizik, kullanışlı ve yararlı veriler sağlayordu bize; ne var ki, görünüşlerin ötesinde asıl gerçeği hiç de açıklamıyordu bunlar.

Mekanistlerin eğilimi bir pragmatizme yönelmişti böylece.

Newton ise, Mekanistlerin yöntemini almış ve fizikte, Descartes'ın «varsayımlar»ına karşı çıkmıştı. İngiltere'de ve Hollanda'da Protestanların Fransa'ya karşı siyasal bağlaşıklığı, Hollanda ve İngiliz bilginleri arasındaki ilişkileri desteklemişti. Böylece, Hollanda, Descartes'cılığın beşiği olduğu ve Descartes'cı fizik -en sistemli biçimde- orada dile getirildiği halde, Newton'un etkisi, XVIII. yüzyıl başlarında, Hollanda'da Descartes'ın etkisini bastırdı. Gerçekten, Hollandalı bilginler de, fizikte Mekanistlerin deneysel yöntemini öne sürüyorlardı; ne var ki, belki Fransa'ya karşı düşmanlık yüzünden, Descartes'ın adını ağızlarına pek az alıyorlar ve Fransız Mekanistlerini hemen bütünüyle unutuyorlardı. Adları, hem de büyük övgülerle anılanlar Bacon'dı, Galilei ve Newton'du. Böylece, modern bilimin temelde İtalyan ve İngiliz, özellikle de İngiliz kökenli olduğu düşüncesinden Hollandalılar sorumludurlar ve revaçta olan da bu düşünce olmuştur.

Ancak, şunu da açıklayalım: Bu Hollandalı «fizikçiler» gerçekten değerli kişilerdi ve Birleşik-Eyaletler'in ticari durumu onları hâlâ destekliyordu; öyle olduğu için de, Avrupa'nın dört bir köşesinden, öğrenciler onların derslerine koşuyorlardı; Leyde, Avrupa'da bir bilim merkezi olup çıktı; La Mettrie, Du Fay, Abbe Nollet, Voltaire Hollanda'ya gittiler ve Hollandalı bilginlerle dostça ilişkiler kurdular; bu bilginlerden yapılan çeviriler, Hollandalıların düşüncelerini yaydılar. Bu bilginlerin hepsi için de, Evren'i yöneten kanunlar, «Yüce Varlığın -bize bildirilmemiş- iradesine bağlıdırlar; böylece biz, ancak olaylara bakıp bu kanunları çıkarabiliriz, çıkarmalıyız». Bunun için de, «Doğa'da bütün olup bitenleri -dikkatli bir gözle- incelemeli» ve «fizikten tüm varsayımları ilk kez kaldırıp atan ve olayların akışının ancak matematik olarak tanıtlanabileceğini ilk önce kabul eden» Newton'a eğilmeliydik.

Böylece, bu yöntem, temel noktalarda Descartes'ın yöntemi ile çelişiyordu. Peki, o zaman, Descartes'cı düşüncenin gelişmelerine

«Filozoflar»ın bağlılıklarını sürdürmelerine ne demeli? Aslında, Descartes'cı ve Newton'cu, her iki açıklamada da ortak olan, her şeye nicel ve mekanik bir açıklama getirme çabasıydı; bunun gibi, her iki okulun bilginleri için de ortak yöntem, Mekanistlerin yöntemi idi. *Yöntem Üstüne Deneme*'nin yayınlandığı günden başlayarak, fizikçiler, aslında Descartes'ın düşüncesindeki bütünlüğü kavrayamamış, onun yalnız mekanist görünüşüne takılmışlardı. Böylece Descartes'cılık, salt mekanizmle karıştırıldı. Descartes, kuşkusuz bu değildi. İşte, «Filozoflar», Descartes'ın bir düşünce ustası olarak rolünden bahsederken, bir yandan Mekanizmi, öte yandan deneysel bilimin yöntem ve anlamını düşünüyorlardı; Descartes da, XVIII. yüzyılda büyük bir etki olmayı sürdürmüşse, **deneysel bilime açtığı yollar**la olmuştur bu.

TOPLUMDAKİ İSTEK

Descartes'cılık, Öte yandan bilimde bir süredir elde edilmiş sonuçlar, merakları özellikle bilimlere doğru çevirip kamçıladı.

Bütün **doğa bilimleri** için gerçekten bir hayranlık vardır: Hemen her sınıftan insanlar, özellikle Fransa'da kendilerini bu alana adarlar; başka ülkelerde de görürüz aynı coşkuyu. **Öğrenmenin araçları** çoğalmaktadır. Hayvan, bitki, taş koleksiyonları, fizik «odaları» git gide artar durur: Dükler, majistralar, rahipler, hekimler, ün yapmış saygın kadınlar, din kuruluşlarının hepsinde bu araçlar vardır. XV. Louis'nin de elinde onlardan görüyoruz; ayrıca Buffon, XIII. Louis'nin kurduğu Krallık özel Kalemi ile Krallık Bahçesi'ni geliştirir; bahçeleri iki katına çıkarır, seralar ve öğretim için bir anfiteatr yaptırır, II. Katerina'nın kendisine yolladığı koleksiyonları verir, herkesin isteğini yüreklendirir: Saray kadınları, onun yazmakta olduğu *Doğa Tarihi*'nde adları geçsin diye bağışlarda bulunmaktadır; «Krallık Özel Kalemine bağlı görevliler»in verdikleri şahadetnameler, sömürgelerde krallık yönetimi için koleksiyonlar yapan görevlileri ödüllendirir. Resmi ya da özel bütün bu koleksiyonlar, meraklılara açık tutulmaktadır.

Kamuya açık dersler, bilim zevkini yaymaktadır.

> *Paris'te, 1734'ten beri, **Rahip Nollet** sadece deneye dayanan fizik denemeleri yapıyordu: Soyutlamalara dalmıyor ve matematiğe başvurmuyordu; makinelerini getirip ortaya koyuyor ve hemen anında saptanmamış bir şeyi doğru olarak kabul etmiyordu. Böylece, bilim*

hakkında tam olmayan bir düşünce ortaya koyuyordu; çünkü bilim, hesabın berraklaştırdığı ve deneyin de doğruladığı -ardı ardına- usavurmalardı herşeyden önce. Öyle de olsa, yaptıkları hemen duyuldu, alabildiğine başarı kazandı ve bilime yeni çömezler çekti. Sokağında, elektriklenmeyi isteyen düşeslerin arabaları yığışıyordu. 1753'te Kral, Navarre Kolejine onun için deneysel fizik dersleri koyduğunda, Rahip Nollet, meraklılara açılmak zorunda kaldı; 600 dinleyicisi vardı. Krallık Bahçesi'nde kimyacı Rouelle, kamuya açık derslerine resmî kıyafetle başlıyordu: Ancak, sonra ısınıp yakalığını, perukunu çıkarıyor, arkasından kıyafetini bir yana atıyor ve dersini gömlek katına bitiriyordu; bu kendini veriş dinleyicilerine de geçiyordu.

Fransa'da taşradaki yığınla kolejde, Hollanda'da, Almanya'da da öykünüldü bu derslere. Çoğu insan, bir yerden bir yere gidip fizik deneyimlerini göstererek yaşamlarını kazanıyordu; özellikle elektrik dikkatleri çekiyor ve heyecanlandırıyordu. Halkın anlayabileceği kitaplar git gide çoğalıyordu; bunların içinde, Rahip Pluche'ün *Doğanın Görünümü*, Rahip Nollet'nin Deneysel Fizik Dersleri (1148) gibi büyük değer taşıyanları vardı; Buffon'un *Doğa Tarihi* ile Priestley'in *Elektriğin Tarihi*'nin yanı sıra, yığınla özetlemeler, sözlükler ve elkitapları durmadan gözden geçirilip basılıyordu.

Her yanda, yeni olmayan ama git gide daha sıklaşan bir **öğrenme susamışlığı** ve **bir zekâ tutkusu** görüyoruz. Bir zengin maliyeci ailenin kızı Genevieve de Malboissiere, bildiği latince, yunanca, almanca, ingilizce italyanca, İspanyolcanın yanı sıra trajedi ve komediler yazmaktadır; ama yetinmez bunlarla; matematik hocaları vardır, Valmont de Bomard'dan fizik ve doğa tarihi dersleri alır, Buffon'u okur. Bir oymacı ressamın kızı olan -geleceğin o ünlü- Madam Roland'ı, matematik ve fiziği inceler, Rahip Nollet'yi, fizikçi ve doğabilimci Reamur'ü, matematikçi ve astronom Clairaut'yu okur. Voltaire matematiği inceler, Newton'un çalışmalarını halkın anlayabileceği biçimde özetler; Diderot, Rouelle'le beraber, üç yıl boyunca anatomi, fizyoloji, kimya derslerini izler ve fizyoloji üstüne önemli bilgiler bırakır arkaya; Jean-Jacques Rousseau matematik, astronomi, tıp öğrenir, Kimya Kurumları adıyla yığınla bahis kaleme alır; Franklin elektrik deneyleri yapar, Goethe optik ve botanik araştırmalarını izler; Fransa

Veliahtı fizik dersleri alır, İngiltere Kralı III. George botanikçidir, Savoie'lı III. Victor-Amedee Rahip Nollet'nin deneylerini tekrarlar.

Geçen yüzyılın ortalarında, çoğu kişi, insan duygularının en ince biçimlerini birbirinden ayırdetmeye; kelimeleri ve sıralanışlarını -doğruyu, güçlülüğü, inceliği ve dokunaklılığı en güzel dile getirecek biçimde- uzun uzadıya araştırmaya zamanlarını daha fazla ayırabiliyorlardı; farkına varılmamış ya da iyi anlaşılmamış duygular üstüne esinler ve güzel söyleyiş biçimleri bulmak için, Eski Yazarları hergün daha fazla düşünebiliyorlardı. Dinle ilgili kimi uygulamadan; yönlendirmek ve kurtuluşa katılmalarını sağlamak için, duygular ve tutkulara daha fazla göz kulak olarak, hıristiyanca yetkinleşmeye doğru gösterdikleri çabadan da yardım görüyorlardı. Ne var ki; XVIII. yüzyılda, din o denli yardımcı değildi artık; gerçi ayine ve günah çıkarmaya giden çoğu insan vardı, ama içten gelmiyordu bu, eskisi gibi inanmıyorlardı; **din, daha az duyulan ve daha az yaşanılan bir şeydi** çoğu kez. Edebiyata karşı sevgi sürmektedir gerçi; ancak, merakın alanı o denli genişlemiştir ki, edebiyata iyice dalıp tad almak artık mümkün değildir. Zevk piçleşir böylece. Montesquieu ile Voltaire, «Tasso'nun yalancı ışıltısını Virgilius'un som altınına» yeğler durumdadır kimi zaman. Aslında herkes, görünüşleri aşıp ilkelere varmanın, bu ilkeleri devrin genel felsefesine bağlamanın ve d'Alembert'in söyleyeceği gibi, «yüreğin metafiziği»ni yapmanın çabukluğu içindedir. Gerçekte olanı savsaklarlar; psikoloji çoğu kez ilkel durumdadır; bir şeyi dile getiriş soğuk ve soyut. Bilimler ilerlemektedir gerçi; ama **edebiyat geri çekilmektedir**; ve işte bu bakımdandır ki, XVIII. yüzyıl, XVII ve XIX. yüzyıllar arasında silik bir çehre gösterir.

YÖNETİMLERİN DESTEĞİ

Bilime olan tutku bilginleri yüreklendirir; herbiri **güçlendirici bir yakınlığın** konusudurlar ve çalışmalarını yürütmek için fırsatları ve maddî araçları bulabilmektedirler. Örnek mi? Buffon'un topraklarını Kral kontluğa çevirir; yüceliğini şakımak için on şair vardır çevresinde; daha yaşarken heykeli dikilir; Monbard'daki malikânesi hac yerine döner; öldüğünde, şatosuna bakan tepeye bir küçük kilise yapılır ve bir yıl boyunca mumları yanar durur; çalışma odasına «bir tapınağa yaklaşılır gibi» yaklaşılır. İngiltere Kralı I. George, Rus Çarı Büyük Petro «fizikçiler»in laboratuvarlarını ziyaret ederler; II. Friedrich bilginleri ve filozofları sofrasına kabul eder; II. Katerina da çalışma odasına alır, yarenlik eder onlarla.

Çoğu bilim daha başındaydı işin; az aletle çok şey yapmak gerekiyordu. Kimyacı Scheele, tüp diye su bardaklarını kullanıyordu; Franklin, elektrik üstüne çalışmalarına camdan bir tüp ve bir kedi derisiyle başladı. Ancak astronomi, coğrafya böylesi ilkel araçlarla yetinemezdi; çok geçmedi kimya için de aynı şey söz konusu oldu. Lavoisier'nin laboratuvarına işletilmesi için koca koca aletler kondu; deneyleri de -aklın almayacağı kadar-yakıt gerektiriyordu. Bereket krallara! **Akademiler** yoluyla yardımlarda bulunuyorlardı: Üyelerine maaş bağlayan bu akademiler, yarışmalar tertipliyor, çalışmaları ödüllendiriyor; malî bakımdan devletin desteklediği bilimsel seferler düzenliyorlardı. Bu yolda örneği Fransa verdi: Yolu XIV. Louis açtı, onu XV ve XVI. Louis izledi ve her ülkede öykünüldü bu davranışa.

> *XV. Louis, Paris Bilimler Akademisi üyelerine dayanıp dünyanın yüzölçümü ile ilgili pek büyük çalışmaları yönetti: Meridiyenin ölçümü, Brest'le Strasbourg arasının enine ölçümü, Cassini'nin genel Fransa haritası bunlar arasında. Meridiyenin derecelerini ölçmek, Ay'ın Dünyaya mesafesini belirlemek ve başka girişimler için Peru'ya, Laponya'ya ve Umut Burnu'na kalabalık bilim heyetleri yollattı.*
>
> *Başka devletler de izlediler bunu.*

Büyük Petro, Saint-Petersbourg Akademisini kurdu (1724); Asya'yı Amerika'dan ayıran boğazı görüp tanıması için Behring'i gönderdi oraya. Çariçe Anna ile II. Katerina, Sibirya'ya bilimsel seferler düzenlediler. II.

Katerina, Saint-Petersbourg’a, İsviçreli matematikçi Euler’i, Fransız filozofu Diderot’yu getirtir. Euler, felsefe ve bilimler üzerine kaleme aldığı *Bir Almanya Prensesine Mektuplar*’ı, Prenses Anhalt-Desseau için yazar. Stockholm Krallık Akademisi 1739’da, Kopenhag Krallık Kurumu 1745’te kurulur. Prusya Kralı II. Friedrich, 1710’da babasının temelini attığı Berlin Bilimler Akademisi’ne matematikçileri çağırır; Fransızlardan Maupertius, d’Alembert, Lagrange, İsviçreli Bernouilli bu çağrıya uyup giderler. İngiltere Kralı III. George, onca hasisliğine karşın, astronom William Herschel’e cömertçe davrandı: Maaş bağladı, Krallık Şatosunun yanında ev verdi; o da gözlemevini kurdu orada ve buluşlarını orada yaptı.

> *Dünyanın Güneşe olan mesafesini belirlemek için, Venüs’ün 1761 ve 1769’da Güneşin önünden geçişlerini gözlemek amacıyla hükümetlerin önlemler aldığını görüyoruz. Fırsatı iyi kullanmak gerekiyordu; çünkü, Venüs’ün birbirinden sekiz yıl arayla ayrılan bu iki geçişi -aşağı yukarı- 120 yılda bir oluyordu. İngilizler Tahiti’de, Hudson koyunda ve Madras’ta gözlemlerde bulundular; Danimarkalılar Kuzey Burnu yakınlarında; İsveçliler Finlandiya’da; Ruslar Laponya ile Sibirya’da; Fransızlar Kaliforniya ile Pondichery’de.*
>
> *Avrupa, insanlık hakkındaki bilgisini arttırmak için birleşiyordu.*

Büyük, güzel ve yararlı gerçekler adına ilerlemeler, diplomasi ve savaşlar için harcananlar göz önünde tutulursa, hükümetlere hiç de pahalıya malolmuyordu: Fransız hükümeti, dünyadan uzaklığını belirlemek amacıyla Ay’ı gözlemlesin diye, 1751’de Umut Burnu’na Lacaille’ı gönderdi; o da dört yıl kaldı orada ve kendisine verilen görevden başka, kutup göğünde -hem de şaşırtıcı bir dakiklikle- 10.000 den fazla yıldız saptadı; aletlerin taşınıp kurulması giderleri de içinde olmak üzere, harcanan para devede kulaktır.

BİLGİNLERİN EVRENSELLE

Bilimler ilerliyordu ve bilginlerin de bir etkisi vardı; ne var ki, bir bakımadır bu, çünkü uzmanlaşma artsa da, bugünküne kıyasla çok daha azdı ölçüsü. XVIII. yüzyılda, doğa bilgisinin adı hep felsefe; ve, doğanın kanunlarını inceleyenler de «filozof» diye adlandırılır. Hepsi de, bilimsel buluşlardan ilkeleri çıkaran ve onların Evren ve insanla ilgili

düşüncelerimizin üstündeki sonuçlarını gösteren, asıl anlamıyla filozofların eserlerini tanırlar; böylesi eserlerin aracılığıyladır ki, bilimlerin etkisi daha da artar. Buffon, kendi ilkelerini Leibniz'e borçludur; Montesquieu Malebranche'a; hepsi de Aristoteles'e ve Descartes'a. Ayrıca, birkaç bilimle birden uğraşırlar: Matematikçi ve astronom Laplace, hayvansal ısı ve solunum hakkında Lovoisier'nin denemelerine yardımcı olur; matematikçi Euler, tasım kuramının yanı sıra, yayılma ve dalgalanma üstüne fizik varsayımlarını da inceler. Hekim La Mettrie, mekanist öğretiyi manevî alana taşır. Yararı da var bunların; çünkü gelişme, bir bilim yöntem ve verilerinin bir öteki bilime uygulanmasının sonucudur. Aslında, klasik eğitimden geçtikleri için, bilginlerin çoğu ilk kaynaklara başvurarak bilimsel gelişmelerini sağlayabiliyor ya da tamamlıyorlardı. Yığınla matematikçi Euclides'in *Ögeler*'ini yunancasından, Descartes'in *Geometrie*'si ile Newton'un *İlkeler*'ini de latincesinden okuyup anlayacak durumdaydılar. Bir ustanın düşüncesini doğrudan doğruya öğrenmenin sağladığı yarara; uğraştıkları bilim dalının gerçek ve tarihsel gelişmesini, sorunların nasıl konulmuş olduğunu ve -başka sorunlara da yol açan-çözümlerin gerçek olarak nasıl bulunduğunu görmenin yararını da ekliyorlardı. Böylece, kendi bilimlerinin anlamı, yöntemi, yürüyüşü ve geleceği hakkında en açık ve en aydınlık bir düşüncenin sahibiydiler.

Buna karşılık, bilginler, bir yeni güçlükle karşı karşıya geldiler. Latincede hâlâ yığınla bilimsel eser de bulunsa, Fransızlar örnek tutup, latince değil, kendi ana dillerinde yazmaya koyuldular. Yüzyılın ortasından başlayarak, d'Alembert, bu yeni uygulamanın sakıncalarını gösterir ve öyle der: «Kendinden önce gelenlerin buluşları hakkında derinliğine bilgi sahibi olmak isteyecek bir filozof, belleğini, birbirinden farklı 7-8 dille doldurmak zorunda kalacak; yaşamının en değerli zamanını onları öğrenmeye adadıktan sonra aydınlanmaya başlamadan önce ölecek». Lavoisier, İngiliz kimyacı Priestley'in yazdıklarını öğrenmeğe kalktığında hayli güçlük çekti; bereket eşi çevirdi söylenenleri. Ancak, bilginlerin çoğu, artık latince yazmadıklarında hâlâ Fransızcaya, Avrupa'nın bu evrensel diline başvuruyorlardı. Basel'den gelen bilginler, Bernouilli ailesinin matematikçileri, büyük Euler böyle yaptı; Berlin Akademisi'nin ve Saint-Petersbourg Akademisinin bilginleri de öyle.

Özetle, bilginler, -görece de olsa- pek **doyurucu çalışma koşulları** buldular.

Bu bilimsel araştırmalar hareketinin teknik gereksinmelerden, böylece dolayısıyla sanayi, tarım ve ticaretin zorunluluklarından doğup doğmadığı sorulmuştur. Nasıl yanıtlamalı bunu? Paris Bilimler Akademisi, Londra Krallık Kurumu gibi büyük bilgin heyetleri, bireysel araştırmacılar, bir Clairaut, bir Black, bir Lavoisier, teknikle ve pratikteki uygulamayla pek az ilgiliydiler. Bilimlerdeki gelişme, bir bakıma bilimsel sorunların çözümünün sonucudur; bu ilerlemeler, kuramsal açıklamaların araştırılması, doğa olayları hakkında kaynağı merakta, metafizik ve teolojik sorunları çözme arzusunda, Evren'i açıklama gereksinmesindeydi önce. Buna karşılık, bilimsel buluşlar teknik üzerinde az etkiliydi; ancak bilim, tekniğe hizmet edebilir düşüncesi, her an canlıydı ve 1750'ye doğru da belirginleşti bu. Ne var ki, gerçekte, bilimin tekniğe uygulanışı pek az oldu. En açık örnek, James Watt'ın buharlı makinesi için Black'ın «gizli ısı» kuramından yararlanışıdır. Ancak, böylesi olaylar nadirdir.

Genel olarak, bilimin buluşçulara yardımı azdır o yıllar.

II
MATEMATİK VE ASTRONOMİ

Matematikte çeşitli ve güzel çalışmalar çıktı ortaya; ancak yeni ve esaslı hiçbir ilke bulunmadı. Astronomlar ise, deneysel düşünmenin en güzel örneklerini verdiler.

MATEMATİK BİLİMLERDEKİ GELİŞMELER

Matematikçiler, XVII. yüzyılda Newton'la Leibniz'in -Descartes ve Fermat'nın çalışmalarından da yararlanarak- buldukları **sonsuz küçük hesabı**nı geliştirdiler. Bir büyüklüğün belli bir andaki durumunu verirken, aynı anda derinlik ve yöneliş olarak nasıl değiştiğini de gösteren yeni hesap, astronom ve fizikçilere sürekli hareketleri inceleme olanağını veriyordu. Newton'un *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nin üçüncü basımı 1726'da ve 1671'de yazılmış *Fluxionlar Yöntemi*'nin çevirisi 1736'da yayınlandı ve okundu. Ne var ki, Newton'la Leibniz, sonsuz-küçük hesabını pek yetersiz bir durumda bırakmışlardı; tanıtlamasız öneriler, çözülmemiş yığınla sorun vardı ortada; arkadan gelenler onları tamamladılar, aydınlatıp tanıtladılar.

XVIII. yüzyıl matematikçileri aslında **pratik çalışmalar** yaptılar: Mekanik ve astronominin ortaya attığı sorunları çözmek; göğün ve göksel nesnelerin gözlemlerinden doğan olayları açıklamak, işte onların yaptıkları! Rüzgârla dolmuş dikdörtgen bir yelkenin biçimi, «çeşitli yoğunluktaki

katmanlar»dan geçen bir ışığın çizdiği yol, rüzgârın etkisi, akışkanların hareketleri, titreşen ipler, yer yuvarlağının biçimleri, Ay'ın hareketleri, olasılık ve sigorta: İnceledikleri sorunlar bunlar. Böylece, matematik aletini şaşırtıcı biçimde yetkinleştirdiler: Euler, 1735'te, birçok ünlü matematikçiyi eski yöntemlerle aylarca uğraştıracak bir astronomi sorununu, kendi yöntemleriyle üç günde çözdü; XIX. yüzyılda, daha da yetkin yöntemlerle, Gauss bir saatte çözecektir bunu. Matematikçiler, çözümlemeyi geometriden kesinlikle ayırdılar: Daha önceleri, geometrik bir biçimde konulmuş sorunları çözüyorlar ve hesap sonuçlarını da geometrik bir biçime indirgiyorlardı; XVIII. yüzyılda ise, çözümlemeyi bağımsız bir bilim haline getirdiler ve Lagrange, sonunda hoş bir iş yaptı, *çözümlemeci Mekanik* adlı eserine tek bir şekil, tek bir çizgi sokmadı.

Bütün bu gelişmelerde üstünlük neredeydi?

XVII. yüzyılın son otuz yılında büyük matematikçiler, ya Newton gibi İngiliz, ya da Leibniz gibi Almandı; XVIII. yüzyılda ise İsviçrelidirler ve Fransızdırlar. İsviçreliler, Basel'li Bernouilli ailesi ile **Euler** (1707-1783), daha çok özel sorunlarda hevesli, kısmî gerçeklerin büyük bulucularıdır; Euler, yorulmaz bilmez bir kişi olarak, kendinden önce gelenlerin geliştirdikleri bütün büyük düşüncelerden esinlendi. Fransızlardan **Clairaut** (1713-1765), d'Alembert, **Lagrange** (1736-1813), **Laplace** (1749-1829), daha çok bireşimci kafalardır; soyut yöntemler bulmuş, sonsuz çeşitlilikteki özel durumları genel sonuçlar içinde özetlemişlerdir. Öte yandan, Newton'un öğretisini geliştirip yaydılar; yeni hesabı mekaniğe ve astronomiye uygulayıp **gök mekaniği**ni kurdular.

Fransa, o yüzyılda matematik krallığıdır bir tür.

> *İngilizlerin -görece de olsa- gerileyişi şundan ileri geliyordu belki: Bir yandan, Newton, Leibniz'inkinden daha yetersiz bir hesap yöntemi bırakmıştı; öte yandan, sonsuz-küçük hesabının gerçek bulucusunun Newton mu, Leibniz mi olduğu konusunda, İngiliz, Alman ve İsviçrelilerin aralarında sürdürdükleri -o büyük, ama boş- tartışma vardı. Bu tartışma, Kara Avrupası matematikçileri ile İngiliz matematikçileri arasındaki düşün alış verişini seyrekleştirdi. İngilizler, Newton'un yöntemlerine kapandılar ve, 1820 tarihine değin, kıtadaki parlak buluşları görmezlikten geldiler. Bir gerileme bile oldu onlarda. 1717'de, Brook Taylor, sonlu farklılıklar hesabını titreşen tellerin*

hareketine uygular ve ünlü teoremini açıklarken, Mac Laurin, 1731'de yayınladığı Fluxionlar Kitabı'nda düşüncelerine sağlamlık getirsin diye, geometrik tanıtlamalardan yararlandı; ve, arkasından da, bir mihver çevresinde dönen sıvı kitlesinin, yerçekiminin etkisiyle, elipsoid biçimini aldığı hakkındaki kuramı geometrik biçimde sergiledi. Yurttaşlarının dikkatini geometriye çekti ve onların çözümlemeyi savsaklamalarına yol açtı. Böylece, bir bakıma kapalı vazo içinde çalışan İngilizler, gitgide uyuşup kaldılar.

Oysa, Kıta Avrupasında, Fransızlar, hem Leibniz hesabını, hem Newton hesabını, ikisini birden kabul etmişlerdi; matematik bilimler, Descartes'ın çalışmaları sayesinde orada öylesi parlak bir gelişme içindeydi ki, Leibniz'i de Newton'u da özümseyecek kafalar hazır bekliyorlardı.

Çözümleme baştacı da olsa, geometrinin bir başka dalı bulundu: **Tasarı geometri**.

Bulan da bir Fransız, **Gaspard Monge** (1746-1818)'du.

Beaune'da bir dükkâncının oğlu olan Monge, Mezieres Mühendislik Okulu'nda teknik yardımcı idi. 1764'te, doğduğu kentin planını yaparken dikkati çekti. İstihkâmların plân ve profillerini yapmakta kullanılan usullerin karmaşıklığıyla gerekli hesapların uzunluğu Monge'un gözünü çarptı. 1766'dan başlayarak, askeri mühendislerin, taşçı ustaların, mimarların, dülgerlerin, sanatçıların kullandıkları dağınık grafik usulleri bir araya getirip, yalın ve sağlam geometrik usavurmalar üstüne kurulu genel ve yeknesak bir tekniğe dönüştürdü; tasarı geometri idi bu. Okulun kumandanı yöntemi -susamışçasına- kabul etti ve 1768'de onu matematik profesörü olarak atadı; ancak, askerî okullar arasındaki rekabet yüzünden, buluşunu yaymasına izin vermedi. Bununla beraber, yöntem, okuldan mezun subaylarca az-buçuk yayıldı ve ancak 1795 yılındadır ki, ilk kez yayınlandı.

Çözümlemeciler, **akla dayanan mekaniği** ilerlettiler. Bunun temeli, XVII. yüzyılın sonlarında Huygens'in çalışmalarıyla atılmıştı; Newton da, çoğu yerde onlara dayanıp, akla dayanan mekaniğin kurulacağı biçimi

belirlemişti. O tarihten sonra, yeni bir ilke konmasa da, Newton'cu ilkelerin tümdengelimci, biçimsel ve matematiksel bir gelişimi oldu. En önemli rolü de Fransızlar oynadılar bu konuda. D'Alembert, *Dinamik Kitabı*'nda (1743), daha önce yapılan buluşları getirip birbirine bağladı ve onları yalın birkaç usule indirgedi; bu konuda ortaya attığı teorem bugün de kendi adını taşır; böylece, daha önce bilinen ve incelenmiş deneylerden yararlanmanın pratik usulleri saptanmış oluyordu ve ayrıca her yeni özel durum için yeniden düşünmenin yorgunluğu da ortadan kaldırılmış oluyordu. Maupertius, 1744'den başlayarak **en küçük etki ilkesi**ni haber veriyordu. Işığın «çeşitli ortamlardan geçerken ne en kısa yolu, ne de en hızlı zamanı izlemeyeceği»ne işaretle şunu öneriyordu: «Işığın aldığı yol etki miktarının en küçük olduğu yoldur»; ona göre «etki miktarı, nesnelerin kütlesinin hızından ve kat ettikleri ortamdan doğar». Ne var ki, bu fizikçi, metafizik amaçlarla da hareket ediyordu; ortaya attığı ilkeyi doğanın genel kanunu haline getirmek istiyordu; böylece, hayvanların hareketine, bitkilerin çoğalmasına, yıldızların dönmesine de uygulanabilecekti bu ilke. Bütün bir Evrenin tek bir kanunla nasıl düzenlendiğini gösterirken, Yüce Varlığın bilgeliği ve büyüklüğünü de belirtmiş, giderek Tanrının varlığı hakkında bir yeni kanıt getirmiş olduğunu düşünüyordu.

Ondan sonra gelen matematikçiler, bu ilkeyi her türlü metafizik görünümden kurtarıp onu olumlu hale getirmek için çalıştılar. Euler, 1751'de şöyle formüllendirdi ilkeyi: «Doğada herhangi bir değişme ortaya çıktığında, bu değişme için gerekli etki miktarı, mümkün olabilen en küçük miktardır». Tanıtladı bunu ve ondan **maximis et minimis yöntemi**ni çıkardı ve onu ağırlığı olan nesnelerin parabolik hareketine, merkezi bir gücün yarattığı hareketlere, vb. uyguladı. Ne var ki, Euler, sistemler yerine teker teker nesneleri düşünüyordu hâlâ ve bu ilkede doğanın evrensel bir kanununu görmeyi sürdürüyordu. Lagrange, *Çözümlemeci Mekanik* adlı eserinde, her türlü metafizik kaygıyı bir yana attı ve ilkeyi mekanik içinde ele aldı; ancak, yeni bir matematik araç, değişmeler hesabı sayesinde, sistemlere uyguladı ilkeyi. Lagrange, ilkeye, metafizik ilke olarak değil, «mekanik kanunların yalın ve genel bir ürünü» olarak bakıyordu. Böylece kitapta, pozitif bir anlayış hüküm sürüyordu. Bilgin, 1788'de içine geometrik hiçbir şekil koymadan yayınladı eserini; «Önsöz»ünde öyle diyordu: «Bu kitapta hiçbir şekil bulunmayacak». Gizil hızlar ilkesinden, büyük bir sağlamlıkla ve olanca zarafetle, bütün bir mekaniği çıkardı: Soyut

bir ilkeden hareketle, «bilimsel bir poemin mısraları gibi» akan formüllerle, bir fizik biliminin toptan kuruluşuydu bu. Ortaya bütün bir yüzyılın çalışmasını bir araya getirip özetleyen kuramsal değeri pek büyük bir eser konmuştu; ne var ki, Lagrange ne düşünürse düşünsün, eserde şekillerin yokluğu, kitabın izlenmesini hiç de kolaylaştırmıyordu.

Carnot (1753-1823), yüzyılın «Çözümlemeci Devrim»ini, 1797'de yayınladığı *Sonsuz-Küçük Hesabının Metafiziği Üstüne Düşünceler* adlı eseriyle tamamladı. Rahatsızlık içinde bulunan geometricilere, bu hesapta, belli bir anda pratik bakımdan yok derecesine varıncaya değin küçültülebilecek ve denklemlerden arındırılabilecek sonsuz-küçük miktarlar kullanarak yanıt verdi. Bu geometriciler, böylesi miktarlara hayal olarak bakıyorlardı ve sonsuz-küçük hesabı da belirsizdi onların gözünde. Carnot, miktarların oluşum halinde olduklarını, bir süreklilik kanunu sayesinde yok olup gittiklerini ve, bu kanunun, onların daha önceki durumları ile başka miktarlarla ilişkilerini belirlediğini gösterdi. Böylece, sonsuz-küçük hesabı pek açıktı ve pek belirgindi.

Sonunda, matematik bilimler, taşıdıkları yetkinliğin sonucu olarak, bilimlere örnek oldular ve matematikçiler, ya da -o yıllarda denildiği gibi- «geometriciler» de bilginin kendisi. «Geometri», «filozof» olmak isteyen bir kişinin düşünsel hazırlanışı idi; geometrik düşünce de, bu tümdengelimci ve genelleştirici yüzyılın düşüncesiydi.

ASTRONOMİ: GÜNEŞ SİSTEMİ'NDEN EVREN'E

Astronomide, Fransızlar Newton'un çalışmalarını tamamladılar; gök mekaniğini kurdular ve astronomiyi, **doğa bilimlerinin temsilcisi**, yetkin bir bilim haline getirdiler. Astronominin gelişmesi, her bilimin izlemesi gereken yürüyüşü gösterdi. Astronomlar, deneysel düşünmenin en güzel örneklerini verdiler; astronomi, içinde gözlemin, deneyin ve deneysel usavurmanın söz konusu olduğu her durumda bir okul gibi oldu.

Bütün bilimler gibi, astronomi, XVI. yüzyıldan önce, görünüşlerin gözlemi ve, onları açıklamak ve hesaba vurmak için de, uydurma varsayımlar döneminden geçti uzun süre. Sonra XVI ve XVII. yüzyıllarda olayları yöneten kanunların bulunması dönemi geldi. Kopernik, Dünyanın kendi çevresinde ve Güneş çevresindeki hareketlerini ortaya çıkarmıştı; Kepler, gezegenler dünyasının hareket kanunlarını buldu. Son olarak da, XVII. yüzyılın ikinci yarısında son aşamaya gelindi: Bu kanunlardan,

hepsini açıklayan ilkeye yükselmek; Newton'un «evrensel çekim» ilkesi ile yaptığı da buydu.

XVIII. yüzyılın başlarında**, Newton'un düşüncelerini doğrulamak** kalıyordu. Newton, önce şu sorunu çözmüştü: Gezegenler Kepler'in kanunlarını izliyorlarsa, neydi hareket ettirici güç? Ona göre, bu güç, her gezegen için, gezegenin kitlesiyle oranlı ve aradaki mesafenin karesi ile ters oranlı olmak üzere, Güneşe yönelik olmak gerekirdi. Düşündükçe şu noktaya da gelmişti: Bu çekimi, sadece Güneş gezegenler üzerinde yapmıyordu; Ay'ı Dünya çevresinde döndüren, ağırlıklı nesneleri yeryüzüne düşüren'de aynı güçtü; hatta, bu güç, her bir molekülden ötekine olmak üzere bütün Evren'de etkisini gösteriyordu.

Evrensel çekim ilkesiydi bu.

Oysa, doğrulamak gerekiyordu kuramı. Gerçekten, Newton'un ilkesi, büyük itirazlarla karşı karşıyaydı. Çekim, mesafeli bir etki idi ve kimse de açık-seçik farkında olamıyordu. Descartes'çılar, Newton'u, gizli güçlere başvurmakla suçluyorlardı; Newton'a, doğa üstünde herhangi bir etkide bulunmadan olayları saptadığını, onları hesaba vurup, kanunlarını gösterdiğini söylüyordu. Ne var ki, çömezleri, çekimin gerçekten mesafeli bir etkiden ileri geldiğini ve bunun maddenin temelli bir niteliği olduğunu belirtiyorlardı. Skolastiğe doğru geriler gibiydiler. Öte yandan, yığınla olay vardı ki, iyice açıklanmış değildi; örneğin, gel-gitler böyleydi. Newton, bunları, Ay'ın ve Güneş'in çekimine bağlıyordu; ancak, Güneş'le Ay'ın gücünü açıkça hesaplamadığı gibi, etkilerin ayrıntılarına da inememişti; hareketsiz bir yıldız tasarlamıştı ve hareketsiz bir dünyanın üzerinde suları yükseltip alçaltıyordu. Öyle olunca da, keyfiliğe saptığı, gerçeklerden uzaklaştığı ve bilgi boşluklarını lafla doldurduğu suçlaması yöneltiliyordu kendisine.

Kuramın doğrulanması, 1750 öncesi ve sonrasında olmak üzere iki aşamada oldu.

Newton'la Huygens, tüm yıldızların çekme yeteneği olduğunu söylemişlerdi. Dünyanın da, nesneler üzerinde, kitleleriyle oranlı olarak -ve insanların ağırlık dedikleri- bir çekme gücü var mıydı? Bu ağırlık, nesnenin dünyada bulunduğu yere göre farklı olmak gerekirdi; çünkü, Dünya, kutuplardan geçen hayalî bir mihver çevresinde döndüğüne göre, nesneleri uzaklaştırma eğilimindeki merkezkaç güç, Ekvatorda, Kutuplarda olduğundan daha fazla olmalıydı; nesneler, Ekvatorda daha az çekime

uğramalıydılar; böylece, Dünya, Kutuplara oranla daha şişkin olmalıydı; tam bir küre değil, kutuplarda biraz basıktı herhalde. Bu noktada, Newton'la Huygens, aynı düşüncedeydiler, ancak ondan sonra yollarının ayrıldığı bir nokta vardı: Newton, maddenin her parçasına bu çekimi malediyordu, yani ona göre çekim gerçekten evrenseldi; Huygens'e göre ise, çekim, kitle olarak dünyaya özgü bir güçtü, evrensel değildi; kutuplardaki basıklığın ölçüsü de her ikisine göre başka başkaydı.

Denemeler gösterdi ki kutuplar basıktı; ancak, çekim de evrenseldi, yani Newton haklıydı.

Gelgit olayında da yine çekim rol oynuyordu (1740).

Clairaut, 1752'de, *Ay Kuramı* adlı incelemesiyle, Saint-Petersbourg Akademisi'nin ödülünü kazandı; Newton'un terkettiği bir sorun hakkında, hemen hemen kesin bir çözüme vardı. Lagrange, 1764'te, Ay'ın niçin Dünyaya hep aynı yüzünü gösterdiğini açıkladı. Euler, 1718 ve 1752'de, Le Monnier'nin çalışmalarını doğrulayarak, Satürn'le Jüpiter'in eşitsizliklerinin birbirlerini karşılıklı çekmelerinden ileri geldiğini gösterdi. Ne var ki, Newton ile Euler, Güneş sisteminde o denli çeşitli güçlerin, durumlardaki onca değişikliğin, yoğunluklardaki alabildiğine farklılığın, bir denge içinde bulunduklarından kuşkuluydular. Newton, karşılıklı etkiler dolayısıyla yollarından sapmış nesneleri yerli yerine oturtmak amacıyla, güçlü bir elin zaman zaman müdahale ettiği düşünüyordu; Tanrının gerekliliğinin doğrulanmasıydı bu ona göre. Oysa, gözlemler şunu gösteriyordu: Ay'ın ve Jupiter'in ortalama hızları artıyor ve Saturn'ünki azalıyordu; görünüşe bakılırsa, Satürn Güneş sistemini terkedecek, Jupiter Güneşe, Ay da Dünyaya düşecekti. Ancak Laplace, 1773'te şunu tanıtladı: Gezegenlerin ortalama hareket ve mesafeleri değişmezdir ya da dönemsel olarak küçük değişmelere tâbidir sadece; 1784 ile 1787 arasında da, bir gerçeği daha gösterdi: Değişiklikler, dönemsel bozukluklardı ve o da evrensel çekim kanununa bağlıydı. Güneş sistemi, durmuş oturmuştu ve dengeli idi ve bütün bunlar da evrensel çekim ilkesinin sonucuydular.

Tanrıya gerek yoktu; Laplace'ın bu varsayıma hiç de gereksinmesi olmamıştı!

Ancak ilkenin en çarpıcı doğrulamasını, 1759'da, Clairaut, **Halley kuyruklu yıldızı** vesilesiyle verdi.

Halley'in ve Newton'un çalışmalarına karşın, kuyrukluyıldızların, eşit zaman aralarıyla gerçekten görünüp görünmeyecekleri, Güneş çevresinde belli dönemlere uyarak hareket edip etmedikleri, ve bunun da gezegenlerinki gibi düzenli olup olmadığı kuşku konusu idi yine de. Kuyrukluyıldızlar 1729, 1742, 1744, 1748'de görünmüştü. Hızları ve yönlerine bakıp matematikçiler, yörüngelerini hesaplamış ve bunun bir parabol olduğunu bulmuşlardı. Kuyrukluyıldızlar eğer dönüp geliyorlarsa, bu parabol uçsuz bucaksız bir elipsin bir parçası olmalıydı. Oysa Halley, 1682'de gördüğü kuyrukluyıldızın 76 yıl sonra geleceğini önceden haber vermişti; daha önceki gelişleri de 76 yıl 62 gün ve 76 yıl 42 gün aralarla olmuştu. Bu kuyrukluyıldızın 1531, 1607 ve 1682 yıllarında yapılan gözlemlerinden yola çıkıp, Clairaut, Jupiter'le Saturn'ün etkisini de hesaba katıp, bu kez 76 yıl 211 gün sonra Güneşe en yakın noktada olacağını hesapladı; saptadığı tarih de 13 Nisan 1759'du; herşeye karşın bir aylık bir yanılması olabileceğini de ekledi. Gerçekten kuyrukluyıldız, 13 Mart 1759'da Güneşe en yakın noktada idi. Hesabın doğruluğu bütün dünyayı hayran bıraktı ve güven sağladı bilime. Bütün astronomlar, kuyrukluyıldızı gözlemlediler; nelerden oluştuğunu hesapladılar, daha önceki görünüşleriyle tıpı tıpına benzer olduğunu gördüler. Böylece tanıtlanmış oldu ki, kuyrukluyıldızlar da, gezegenler gibi, Güneşin odaklarından biri olduğu elipsler çiziyorlardı; onlar da, evrensel çekim kanununa tâbiydiler.

Clairaut, Saint-Petersbourg Akademisi'nin 1762 yılındaki ödülünü kazandı.

Ne var ki, kuyrukluyıldızlar, kamuoyunu karıştırmayı sürdürdüler yine de. 1773'te **Lalande**, Bilimler Akademisi'nde, Dünyanın yakınından geçecek bir kuyrukluyıldızın yol açacağı korkunç bir gelgit olasılığından sözetti; bütün kıtalar su içinde kalacaktı. Lalande'ın varsayımı, Paris'te ağızdan ağıza dolaştı, öyle olunca da biçim değiştirdi: Bir kuyrukluyıldızla karşılaşılacaktı, günü bile saptandı. Ne var ki, astronom Sejour, böylesi bir karşılaşmanın ne denli olanaksız olduğunu gösterdi; tanıtlama inandırıcı idi ve kuyrukluyıldızların hiçbir tehlikesi yoktu. Newton'un kuramları bir kez daha doğrulanmıştı.

Astronomi de alabildiğine yetkinliğe ulaşmıştı.

Bir yandan varsayımlar doğrulanırken, öte yandan gözlemciler çabalarını sürdürüyorlardı; ve **Evren**, insanı hayran bırakacak biçimde **genişliyordu**. Gözlemcilerin gereksinmelerinden doğan bir dizi teknik ilerleme de gözlemleri kolaylaştırdı; aletlerdeki yetkinleşme, buluşları da çoğaltıp hızlandırdı: Lacaille, Umut Burnu'nda, 1751'de 10.000 yıldızın katalogunu yaptı. Herschel, 1781'de Uranus gezegenini buldu, 1789'da da Saturn'ün 6 ve 7'nci uydularını; ayrıca, çoğu bulutsu (nebülöz)nun ışıklı çekirdekler içerdiğini ve bunlardan bir bölümünün pek büyük sayıda yıldız guruplarından oluştuğunu gösterdi. İçinde oturulabilecek başka dünyaların olasılığı da beliriyordu: Ay'da atmosfer olabileceği üstünde duruldu; bunun gibi Mars, Venüs ve Merkür gezegenlerinde de. Öte yandan, git gide büyüyen bir Evren'de, gezegenler ve yıldızlar -başdöndürücü biçimde- geri çekiliyorlardı: Lacaille, 1751'de Ay'ın Dünyaya 85.464 fersah mesafede olduğunu söyledi; 1761 ve 1769'da yapılan uluslararası gözlemlere göre, Güneş, Dünyadan 35 milyon fersah uzaktaydı ve Dünyadan da 1.400.000 kez daha büyüktü; yıldızlar da Güneşten daha büyüktüler ve Güneş sisteminin dışında ve pek uzaktaydılar.

Ne var ki, Güneş sistemi artık bilinse de yıldız sistemleri henüz bilinmiyordu.

Bir «Yıldızlı Kubbe» altında yaşıyorduk hâlâ.

Bu anlayışı Herschel altüst etti: 1781'de Uranus gezegenini bulduktan sonra, yıldızlar üstüne gözlemlerden, Güneşin, gökte bir noktaya doğru gittiği sonucuna vardı; 1785'te de, Güneş sisteminin pek geniş birtakım yıldızın parçası olduğunu gösterdi: **Galaksiler** bulunmuş oluyordu böylece. Araştırmalarını ileri götürüp, çoğu bulutsunun galaksi olduğunu saptadı ve böylesi 1500 yıldız sistemi bulduğunu açıkladı. Son olarak da, 1791'de, bulutsuların başlarda akışkan olduğunu, maddenin bir tür yoğunlaşması yoluyla git gide yıldız haline geldikleri varsayımını ileri sürdü; şunu da ekledi bu varsayımına: Bir galaksi, merkezine doğru ne denli yıldız içeriyorsa, o denli yaşlıydı. Sonuçta Herschel, yıldızlar evrenine, derinlik düşüncesini getirdikten sonra, gelişme düşüncesini de sokmuş bulunuyordu.

Böylece, hâlâ süren türlü bilgisizlik ve yanlışa karşın, Evrenin düzenini gözler önüne serecek koşullar bir araya gelmişti. Bunu da, Laplace, *Dünya Sisteminin Açıklanışı* adlı eseriyle yaptı. İlk basımı 1796'da olan bu güçlü kitap, büyük bir doğrulukla, elde edilmiş bilgileri topluyor, birbirlerine bağlıyor ve dev bir imgelemle onları aşıyordu; büyük peygamberlerin kutsal

sarhoşluğunu taşıyan bir şiirdi bu. Augusta Comte çok şey borçludur ona; *Pozitif Felsefe* adlı eserinin büyük bir bölümü Laplace'dan gelir.

Neydi anlattığı bu eserin?

Kitap, sırayla göksel görünüşteki nesnelerin hareketlerini, gerçek hareketlerini, hareketin kanunlarını, evrensel çekim kanununu ve astronominin tarihini anlatır. Amacı, aslında felsefidir ve bilgilerin sıradan bir değerlendirilişini pek aşar. Laplace, varılan sonuçların sağlamlığı ‘üzerinde ısrar ettikten sonra, bugünkü bilgilerin durumunu ortaya koyar; sonra Evrenin genişliği ve birliğini gösterir ve gelişme düşüncesine yükselir. Şöyle sıralar düşüncelerini: Güneş sisteminin ötesinde sayısız güneşler, yıldızlar vardır; çoğu, renk ve parlaklıklarına bakılırsa, dönemsel değişiklikler içerisindedirler. Öteki yıldızlar, gün ortasında görülecek denli canlı bir ışıkla parladıktan sonra sönüp giderler; ancak varlıklarını sürdürürler. Bu yıldızlar, çeşitli guruplar oluştururlar: Güneşimiz ve en parlak yıldızlar, göğü kuşatan ve Samanyolu'nu oluşturur görünen bu guruplardan birinin içindedir. Bulutsu madde, bulutsudan bulutsuya değişecek biçimde yoğunlaşır gibidir. İşte, Güneş sistemi de, başlarda böyle bir bulutsu idi, git gide yoğunlaştı: Bulutsu madde, merkezinde bir çekirdek oluşturacak biçimde yoğunlaşmış olmalı; yoğunlaşma arttıkça, dönme hareketi de artıyordu; yoğunlaşma ve hızdaki eşitsizlikler, ortadaki çekirdekten birçok özekdeş halkalar koparıp ayırdı. Yoğunlaşma, bu halkalardan herbirinde farklı biçimde gelişiyordu; bunların bölünüşüdür ki gezegenleri doğurmuştur. Laplace, bu söyledikleriyle, Güneş sisteminin kökeni ve gelişimi hakkındaki ünlü varsayımını ortaya koymuş oluyordu. Bu varsayım, yıldızların durağan halde oldukları düşüncesinin yerine, **zaman içinde değişme düşüncesini** geçiriyordu, giderek astronomiye bir tür dönüşümcülük getirip sokuyordu.

Laplace, eserini, şu çoşkulu sözlerle bitirir:

«Astronomi, konusunun saygınlığı ve kuramlarının yetkinliği bakımından, insan aklının en güzel anıtı, zekasının en soylu simgesidir. Duygularının ve özsaygısının hayalleriyle büyülenen insan, uzun süre, yıldızlar hareketinin merkezi olarak gördü kendisini ve boş gururu bütün bunlardan doğan korkularla cezalandırıldı. Sonunda, nice yüzyıllık çalışmalar, gözlerinden dünya sistemini gizleyen peçeyi çekip attı. O zaman, insan, Güneş sisteminde hemen hemen farkedilmez bir gezegenin üstünde gördü kendisini; ne denli büyük olursa olsun, o Güneş sistemi de,

uzayın uçsuz bucaksızlığında, farkına varılmaz bir noktadan başka bir şey değildi. Bu buluştan vardığı dev sonuçlar, Dünyaya verdiği sıra bakımından onu gerçekten avundurabilir; çünkü, bu sonuçlar, gökleri ölçmek için kullandığı yerin alabildiğine küçüklüğünde, kendi büyüklüğünü gösteriyorlar ona. Düşünen varlıkların büyük zevki olan bu yüce bilgileri özenle koruyalım ve çoğaltalım onları. Denizlerde dolaşmaya ve coğrafyaya önemli hizmetleri oldu onların; ama yaptıkları asıl büyük iyilik, göksel olayların doğurduğu korkuları dağıtması ve doğayla ilgili gerçek ilişkilerimiz hakkında bilgisizliğimizden gelen yanılgıları yok etmesi olmuştur.

O yanılgılar ve korkular ki, bilimlerin meşalesi sönmeğe yüz tuttuğu gün yeniden doğacaklardır!»

III
FİZİK VE KİMYA

Fizikteki ilerlemeler, XVII. yüzyılın son seksenli yıllarında pek çarpıcı olmuştu. XVIII. yüzyılda sonuçlar, o denli parlak değildir. Bununla beraber, ısı ve elektrik üstüne güzel buluşlar oldu. Ancak devir, olayların niteliği üstüne soyutlamaların içinde biraz kendini kaybetmiş gibidir.

Yüzyılın asıl büyük olaylarından biri, kimyanın bilim haline gelişidir.

FİZİKTEKİ YENİ BULUŞLAR

Işığın ne olduğunu araştırırken, Descartes, dalgalanma kavramını kabul etmişti: Ona göre, ışıklı nesneler uzayda yaygın, alabildiğince ince ve elastiki bir akışkana, taneciklerinden titreşimler gönderiyorlardı; bu akışkan da titreşiyor ve ondan da ışık doğuyordu bizim için; nasıl ki, ses havanın titreşimleriydi. Işık, maddedeki bir hareketin duyularımız üzerinde bir izlenimi, hareketin özel bir haliydi. Newton ise, tersine, hayli duraksamalardan sonra, yayılma düşüncesine varmıştı: Işık, nesnelerin attığı ışınlı moleküllerden oluşuyordu; bir hareket biçimi değil, bir nesneydi o. Euler bir yana, bütün bir XVIII. yüzyıla bu görüş egemen oldu. Kuram, o çağdakileri, kıyas yoluyla ısıyı, elektriği de, maddenin hareketleri olarak değil, nesneler olarak görmeğe götürdü.

XVII. yüzyıla oranla bir gerileyiş vardır bu noktada.

Isının incelenmesi, o tarihe değin eksik olan, sağlıklı bir ölçme aletinin, **termometre**nin bulunmasıyla ilerleyebildi: Termometre, her ulustan bilginin çabalarının sonucu oldu; herbiri, birbiri ardına yetkinlik getirdiler buluşa. İlkeyi, Dantzig’li bir meteoroloji aletleri yapımcısı **Fahrenheit**

buldu (1724). 1730'da araya Fransız fizikçi Reaumur girdi; onu 1740'ta Cenevreli Crest'in çalışmaları izledi. İsveçli astronomi profesörü Celsius, 1742'de en kullanılışlı usulleri birleştirdi. Ne var ki, kaynayan suyun buharının ısısını sıfır ve eriyen buzunkini de 100 derece olarak göstermişti. Meslekdaşı Strömer, 1750'de, bunu tersine çevirdi ve termometreye bugünkü görünüşünü verdi. Celsius'un, yüz dereceli termometre diye adlandırdığımız bu termometresi, alabildiğine pratiktir. Fransa'da pek çabuk kabul edildi o. Ne var ki, 1780'de, hâlâ birbirinden farklı 19 çeşit derecelenme kullanılır haldeydi: Hollanda'da, İngiltere ve Amerika'da en çok kullanılan Fahrenheit'inkiydi; Reaumur'ünki Almanya'da geçerliydi; bütün bunlar daha uzun süre uygulanacaktır.

Bir kimyacı ve hekim, Glasgov'la Edinbourg'ta da profesör olan İskoçyalı **Joseph B1ack**, termometreden yararlanıp yığınla gözlem ve deneyden sonra **kalorimetre**yi buldu. Böylece ısı ve onun nesnelerdeki değişikliklere etkisi, insanoğlunca ölçülebilir hale geliyordu: İnsan, nesneleri eritmeğe ve buhar üretmeğe egemen oluyordu; buradan hareketle, falan gücü ya da filan değişikliği elde etmek için ne kadar yakıt ve zaman gerektiği bulunacaktı. Black'ın çalışmaları, James Watt'a, buhar makinesini yetkinleştirme, ve ondan, dünyaya devrim getirecek güçlü ve kullanışlı bir alet yapma olanağını verdi.

Ne var ki, bu buluşlar ısı hakkındaki düşünceleri değiştirmedi.

Ama en çok başarı kazanan, ya da sonuçları imgelemlere en çok çarpan **elektrik** üstüne çalışmalar oldu. Araştırmalar, 1790'a değin durağan elektrikle sınırlı kaldı; o tarihte ise, elektrik akımının incelenmesine başlandı.

Gerçekten, XVIII. yüzyılın başlarında pek fazla bir şey bilinmiyordu bu konuda. İletkenliğin, nesnelerin rengine tâbi olduğuna inanılıyordu hâlâ. Bununla beraber, daha o tarihlerde elektrik elde edilmişti: Camdan bir tübü sürtmek ya da camdan bir küreden oluşan, manivelayla hareket ettirilen ve çıplak bir elle oğuşturulan bir makine ile varılıyordu bu sonuca. Yavaş yavaş oğuşturma makinesi yetkinleştirildi: Silindir, sonra da camdan bir disk geçti kürenin yerine; elin yerini yastıklar aldı; 1762'de kalaydan bir alaşımla kaplı bir deri yastık kesinlikle kabul edildi. Yalnız rahip Nollet, eli -insanı hayran bırakacak ölçüde- iri ve kuru olduğu için, çıplak elle oğuşturma yöntemine bağlı kaldı.

Her şeyin bulunduğu bir yolda ilerlemeler birbirini izledi.

1729 yılında İngiliz Grey, basit bir cam tüp kullanarak iletkenliğin maddeden maddeye değiştiğini buldu; ve ilk kez iyi iletken maddelerle (madenler), kötü iletken maddeleri (ipek) sınıflandırdı. Yine ilk kez olarak, insan bedeninin elektriklendiği tanıtladı; insan elektriklendiğinde, başı ve ayakları, yüngül nesneleri -örneğin kâğıtları- çekiyordu. Bu buluş büyük yankılar yaptı. Elektriğin bir yerden bir yere iletilebileceğini de o gösterdi yine; bir denemesinde elektriği 765 ayak öteye götürmüştü.

Öte yandan Fransız du Fay, 1739'a değin denemelerini sürdürdü: Bütün nesnelerin elektriklenebileceğini gösterdi; elektrikle yıldırım arasındaki benzerlikleri koydu ortaya. Rahip Nollet, şimşekle elektrik kıvılcımının aynı şey olduğu görüşündeydi. Du Fay, aynı zamanda, temas yoluyla elektriklenmeyi buldu; elektrikli nesnelerin henüz elektriklenmemiş olanları çektiğini, bu nesneler elektriklendikten sonra da onları ittiğini gösterdi. İki tür elektrikten bahsediyordu: Camsı (müsbet) ve sakızımsı (menfi); zıtlar birbirini çekiyor, aynı olanlar itiyorlardı.

Alabildiğine heyecan yarattı bu buluşlar.

Kimi insanlar, bir yerden bir yere gidip denemeler yaparak yaşamlarını kazanıyorlardı. Herkes, kendini elektriklendirmek, başıyla tüy çekmek, ya da kılıcının ucundan çıkan kıvılcımlarla şarap İspirtosunu alevlendirmek istiyordu. Üniversite profesörleri, kamuya açık denemelerini arttırıyorlardı. Leyde'de 1745'de **Van Musschenbroek** (1692-1761), bir şişedeki suyu elektriklendirmeği deniyordu. Dostlarından biri, bir eliyle şişeyi tutarken ötekiyle, suyu iletkene bağlayan teli tutmak istedi; kolları ve göğsüne korkunç bir darbe indi. Mosschenbroek, hemen Reaumur'e yazdı bunu. Herkes, elektriğin nasıl boşaldığını görmek istiyordu. «Leyde Şişesi», deneycilerin cesaretini arttırdı. Şişeyle kuşlar öldürülüyor; elektrik yoluyla ırmaklar, göller geçiliyor; iğneler manyetize ediliyordu.

Akışkanlığın birden yayılışı saptandı.

Buraya kadar, elektrik, bir merak konusuydu daha çok; ne var ki, evrensel varlığı çok geçmeden bulunacak, onunla en çarpıcı doğa olaylarından birkaçı açıklanmış olacaktı.

İlk adım, Benjamin Franklin'in **yıldırımsavar** (paratoner)ı bulmasıyla atıldı.

Onunla insanoğlu, tanrısal kızgınlığın bir belirtisi olarak gördüğü bir doğa olayını açıklığa kavuşturmuş oluyordu; insan, korkulardan kurtuluyor, doğayı daha İyi anlıyor ve tehlikeleri uzaklaştırıyordu.

Elektriğin evrensel varlığı doğrulanmıştı.

> *1773'te, Walsh, kimi balıkların vurduğu darbenin elektrik olduğunu gösterdi; bir torpilbalığının sırtını ve karnını bir iletkene bağladı ve bu yolla bir boşaltım sağladı. Bologna'da hekim ve anatomi profesörlerinden İtalyan Galvani, 1780 ve 1791 yılları arasında, kurbağa bacaklarını inceleyerek, hayvanların kaslarında elektriğin varlığını gösterdi ve ünlü formülünü ortaya koydu: «Hayvanların bedeni, organik bir Leyde Şişesidir». Bir fizik profesörü olan yurttaşı Volta, 1800'de* ***Pili*** *buldu ve, elektrik pili sayesinde su ayrıştırılmıştı. Paris'te bir mühendis olan Fransız Coulomb, 178S'le 1789 arasında, Newton kanununun, elektrik ve manyetik çekme ve itmeler için de geçerli olduğunu ortaya koydu; ona göre, gün gelecek bütün doğa olayları aynı çekim ilkesi ile açıklanabilecekti. Londralı Cavendish, 1773 yılından başlayarak elektrostatik üzerine çalıştı; ancak yazıları 1879 yılında yayımlanabildi.*

Elektriğin niteliği üstüne görüşler de, Descartes'in akışkan madde ile Newton'un moleküllerinin etkisinde kaldı.

KİMYA BİLİMİNİN KURULUŞU

Kimya, bir bilim olup çıktı. Kimyacılar, görünüşlerin anlatılmasından, gerçekliğin bulunmasına geçtiler; bunu yaparken de, basit diye görülen birçok nesneyi ayırdılar. Sonra Lavoisier'in dehası işin içine karıştı; kimya biliminin yöntemini saptarken, belli başlı olayların kanunlarını buldu ve sonunda bilimin oluşumu tamamlandı.

Aristoteles'in dört temel ilkesi, Ateş, Hava, Toprak ve Su, yeni bulunmuş kimyasal olayları açıklamaya yetmiyordu. Buna bakıp, Halle'de tıp profesörü olan Alman **Stahl**, 1697 yılından başlayarak, «phlogistique kuramı»nı ortaya attı. Ona göre, yanma sırasında, yanan nesneden bir şeyler atılmış oluyordu. Bu, nesneyle birleşmiş ve onu yanıcı kılan «ana madde» idi. Bu ana madde, ya da «phlogiston» (alev), bileşik halde iken

görülmüyordu; alevi oluşturan oydu. Böylece yanma, bileşik alevden serbest alev haline geçişti. Stahl, belki de Descartes'ın etkisi altında, bu ana maddeye, sonsuz derecede küçük, aralarındaki tutarsızlıkları hayli az parçacıklardan oluşmuş sert bir nesne olarak bakıyordu. Böylece madde, bir yandan «phlogistiqe», öte yandan da nesneden nesneye değişen bir ögeden oluşuyordu. Bir maden, çok yüksek derecede ısıtıldığında, «phlogistique» açığa çıkıyor, «kreç» kalıyordu.

Aıcak bir güçlük vardı: Kalayla kurşun eritildiğinde ağırlıkları artıyordu. Ana madde çıkıp gidiyor idiyse, nasıl açıklanmalıydı bu olay?

Öyle de olsa, Stahl'ın kuramı büyük başarı kazandı.

Öte yandan, İskoçyalı **Joseph Black**, yeni tür bir kimyaya, gaz kimyasına ve modern kimyanın temeli olan ağırlıklar yöntemine yol açtı. 1742'de doğup genç yaşta ölen (1786) İsviçreli eczacı, **Scheele**, yaşamını araştırmaya verdi; olanca hüneri ve inatçılığıyla nitel çözümlemenin ustası olup çıktı.

> *Yığınla basit nesne buldu: Klor, oksijen, barit, manganez; çoğu başka nesnenin de olasılıklarını haber verdi. Buldukları arasında yığınla organik ve madeni asitler vardı; gliserinin hazırlanışını ve özelliklerini gösterdi. Havanın gerçek bileşimini ortaya koydu: Ona göre, hava iki ana maddeden oluşuyordu; biri «ateş havası» (oksijen) idi ki, kimi nesnelerce özümsenebiliyordu; öteki «karışık hava» (azot) idi ki olduğu gibi kalıyordu. Kimi maddelerin ayrıştırılmasından oksijeni elde etti ve bütün niteliklerini gösterdi. Böylece yığınla özel olayın doğru olarak betimlenmesinde büyük hizmetleri oldu. Ancak, insanın olaylara bütünüyle egemen olması için, bu olaylar arasındaki ilişkileri bulmak ve onları genel bir ilkeye kavuşturmak sözkonusu olduğunda, şaşkınlık içine düştü. Çalışmasını bir sonuca ulaştırmada nereden geliyordu bu güçsüzlük? Şuradan: Scheele, aslında genel kültürden yoksun, kelimelerin kolayca kurbanı olan bir işçiydi. İlk eğitimi alabildiğine savsaklanmıştı. Pratikten geliyordu ve, bilmenin tutkusuyla yanıp tutuşan bir deha olduğundan, yararlı işler yaptı.*

Ne var ki, olağanüstü yeteneklerle de donanmış olsa, bir doğa felsefesi ve matematik bir alet ortaya koyamadı hiçbir zaman.

Priestley de, bütünlüğüne bir görüş getiremedi.

1733 yılında Yorkshire yakınlarında doğan İngiliz Priestley, bir dokumacının oğluydu; rahip ve profesör oldu. Elektriğin revaçta oluşu dikkatini çekti ve 1775'te ilk kez elektriğin tarihini yazdı, kimi denemeler yaptı ve Londra Krallık Derneği'ne üye oldu. 1767'de, bir bira fabrikasına yakın olduğundan, karbon gazı üstüne kimi denemelere başladı. Boş kaldığı zamanlarda gazlar üstüne denemelerini sürdürdü ve gazları üretmek, kullanmak ve incelemek üzere bir seri aygıt buldu. Gazların ne denli sık oluştuğunu ve ne denli çeşitli olduklarını devrinde gören yalnız o oldu. Bir gazla, bütün öteki maddeler arasında -büyük bir hünerle- ilişki kurdu; XIX. yüzyıla, gazların kullanımında uygulanan hemen bütün yöntemleri miras bıraktı. İşe başladığında, iki gaz biliniyordu sadece: Karbonik asit ve hidrojen. Priestley, azotu, azot bioksitini, kloridrik gazı, amonyak gazını, azot protoksidi, sülfrik asidi, oksijeni, fluosilisilik gazı, karbon oksidi buldu. Havayı, solunumu, yanmayı, kireçlenmeyi, yani yer küresinin temel işlemleri olan en önemli dokuz gazı keşfetmişti.

Ancak, öyle de olsa, kimya bilimini kuramadı; özel olayların üstüne çıkamadı.

Dahası, şöyle diyordu: Ne kadar buluyorsam o kadar az anlıyor ve biliyorum; ne denli inceliyorsam, o denli de kuşku duyuyorum. Oysa, genel kültür bakımından bir eksiği yoktu: Yunanca, ibranice, latinceyi öğrenmişti; vakit geçirmek için fransızca, almanca ve italyancayı da katmıştı bunlara; Kutsal Kitap'da derinleşmek amacıyla, kaldece, süryanice ve arapçayı da eklemişti bildiklerine; felsefe ve ilahiyatta uzman olup 80 cilt yazmıştı bu konularda. Ancak, bir yöntem yanlışı yapmıştı; doğrulanacak bir varsayıma sahip olmadan, bir araştırma planı olmadan, rastlantıya bağlı olarak çalışıyordu. Kafasından çok ellerini kullandı. Bu yöntem yokluğunun karşılığı şu oldu: Elde ettiği sonuçlar, kafasında hiçbir zaman bir araya gelip sınıflanamadı; giderek bütünü hakkında bir hüküm veremedi. Belki de bu rahip, ilahiyat tartışmalarının içine gömülmüş gitmişti; denemeleri, bir yorgunluk gidermeydi sadece; oysa bilim bütün bir insanı ister.

Ve sonunda **Lavoisier** gelir!

16 Ağustos 1743’te doğan Lavoisier, hali vakti yerinde bir burjuva ailesinin çocuğuydu. Mazarin Kolejinde pek parlak bir eğitim gördü; latince, retorik ve mantık öğrendi. Sonra, babası kendisini serbest bırakınca, o da Lacaille’dan matematik ve astronomi, Jussieu’dan botanik öğrendi ve Rouelle’in kimya derslerini izledi. Böylece, Scheele’de olmayan bir şeyi elde etmişti, yani edebî ve matematik bir kültürden geçmişti; ve hem Scheele, hem de Priestley’de olmayan bir başka şeyi de kazanmıştı: Bilim hakkında bütünlüğüne bir görüşle, açık ve aydınlık bir dünya görüşü. 1768’de 25 yaşındayken Bilimler Akademisine üye oldu ve böylece bilginler dünyası ile rahat ilişkiler içine girdi. Başka görevler de edindi; Laboratuvarına yılda 10.000 kitap alacak kadar zengindi; özetle, dehasını besleyecek bütün araçlar elindeydi.

Daha baştan, bir varsayımı öncü edindi kendisine: Bütün kimya olayları, maddenin yer değiştirmesinden doğuyordu; oysa, Evrene bütün olarak bakıldığında, madde hep aynı kalır; biçim değiştirir sadece, artıp eksilemez; doğada ne bir şey kaybolur, ne bir şey yaratılır. Dış görünüş değişebilir, ama ağırlık değişemez; her kimya işleminde elde edilen ürünler, kullanılmış ürünler kadar çeker. Araştırmanın aracı da terazidir; yöntem de ağırlık yöntemidir. Böylece kimya, nitelken nicel oluyordu, yani gerçekten bir bilim haline geliyordu.

Terazi, Lavosier’ye, çabucak temel düşüncelerini kazandırdı; hepsi de «phlogistique»e karşıydı bunların. 1772 deki bir deneyimini şöyle dile getiriyordu: «Birkaç günden beri şunu bulmuş durumdayım: Kükürt yanınca, ağırlığını artırarak bir asil ortaya çıkıyor; aynı şey fosfor için de doğru. Bu artış, çok miktarda havanın tutulmasından ileri geliyor. Isıtılan madenlerin de ağırlığı artıyor, bu halde de bir hava tutulması var». O andan başlayarak, «phlogistique», kafasında mahkûm olmuştu aslında; ancak Stahl’ın kuramının yanlışlığını göstermek ve, onun yerine, olaylarla uyum içinde olan bir başka kuramı geçirmek gerekiyordu. Çalışmalarını sürdürdü: Olaylar yeni düşüncelere götürüyor, yeni düşünceler savsaklanmış olayları incelemeye ya da bilinmeyen olayları bulmaya varıyordu. Hiçbir şey rastlantıya bırakılmadı; düşünce, araştırmayı hep yönlendirdi durdu.

Burada bu denemelerin ayrıntısına girme olanağı yok; ama en ünlüleri şunlar: 1777’de havayı çözümleyerek azotu, oksijeni buldu, onların gerçek oranlarını, niteliklerini, solunumda ve yanmadaki rollerini saptadı, arkasından da, havanın bireşimini gerçekleştirdi; 1783’te suyun

çözümlemesini ve bireşimini gerçekleştirdi. Sonunda şu görüşe vardı: «Phlogistique» diye bir şey yok; ana maddeden ayrılmış hava, aslında basit bir nesne, o da oksijen; oksijen, yüksek ısıya tabi tutulan madenlerle birleşiyor; kükürtü, fosforu, karbonu asit haline dönüştürüyor; havanın etkin bölümünü oluşturan, alevi besleyen o; hayvanların solunumunda, oksijen, toplar damarlardan gelen kanı atar damarlara giden kana dönüştürüyor ve sıcaklık katıyor kana; yer kabuğunun, suyun, bitki ve hayvanların ana maddesi işte bu oksijen, ebedi ve yokedilmez madde, yer değiştiriyor ama kaybolmuyor, genel olarak maddenin simgesi. 1783'te, Stahl'ın «phlogistique»iyle hesaplaştığı bir incelemeden sonra, *Kimya Kitabı*'nı yazdı; iki küçük ciltten oluşan, aydınlık bir biçemde kaleme alınmış, geometrik bir ciddiyet taşıyan, her bölümü pırıl pırıl ve bütünü mantıksal biçimde birbirine bağlı bu eser, bütün Avrupa'yı hayran bıraktı kendisine.

Kimyacılar Lavoisier'ye uzun süre katılmadılar. Sonunda, 1785'te Bertholle ile Guyton de Morvau onun kuramını kabul ettiler; arkasından Chaptel, ve 1787'de de Fourcroy, derslerine soktular onları.

Lavoisier, son bir hizmette bulundu kimyaya; ona dilini kazandırdı. Gerçekten kimya, acaip adlarla dolmuştu. Kimyanın adlar dizinini yapmak gerekiyordu; öyle ki, kelime düşünceyi doğursun; düşünce de olayı hatıra getirsin. Sonunda, Lavoisier'nin de katılmasıyla, 1787'de kimyacılar bir araya geldiler ve şuna karar verdiler: Basit maddeler, maddenin en genel niteliğini, en dikkat çekici yanını dile getiren yalın kelimelerle adlandırılacaktı; bileşik maddeler içinse, türler saptadılar.

Böylece kimya, Lavoisier'in sayesinde, yöntemini, dilini elde etmişti; kanunlarla birbirine bağlı bir olaylar bütünüydü o. Genç bir bilim yaratılmıştı; sonraki yıllarda dev adımlarla ilerleyecektir.

IV
DOĞA BİLİMLERİ

Doğa üstüne bilgiler hızla ilerler. Çoğu kez, bir betimlemedir bu bilgi henüz; gerekli ilk adımı oluşturan bir «doğa tarihi»dir. Ancak, olaylar arasındaki yakınlık ve benzerlikler büyük sorunlar atar ortaya; genişliğine varsayımlara gidilir; deneysel yöntem sık sık imdada çağrılır ve yaşam olaylarının karmaşıklığına git gide daha fazla uygulanır olur. Bütünlüğüne yeni bir görüş ete kemiğe bürünmektedir; yüzyılın bütün çalışması çağdaş dönümcülüğe bir hazırlık gibidir.

BUFFON

Buffon (1707-1788), yol açan en etkin kişilerden biri oldu. Sonradan soyluluk kazanıp Buffon kontu olan Leclerc, Dijon Parlömanında bir danışmanın oğluydu. Genç yaşta matematik ve fizik öğrenimi gördü; Aristoteles'i, Descartes'ı ve Leibniz'i tanıdı; bilimsel incelemeler kaleme aldı ve kimi bilimsel çeviriler yayınladı. Krallık Bahçelerine görevli olarak atandığında, büyük bir *Doğa Tarihi* yazma düşüncesi doğdu kafasında ve bütün yaşamını ona adadı. 1749'dan 1789'a değin 32 cilt yayınladı: Bunlar Y*eryüzü, İnsan, Dörtayaklılar, Kuşlar, Madenler* üstünedir; Lacepede, Buffon'un notlarına göre *Yılanların Tarihini* bitirdi (1789). Buffon'un -doğaldır ki- çok sayıda yardımcıları oldu; dörtayaklılar konusunda Daubenton bunlardan başlıcası. Ancak Buffon, kendisini en çok ilgilendiren bahisleri tek başına yazdı: Bunlar *Yeryüzü Kuramı*, *İnsanın Doğal Tarihi* (1749), *Doğanın Devirleri* (1778), *Madenler*'dır.

Buffon, her şeyden önce bir jeolog ve antropologdu.

Bütünlüğüne eserler yazan, büyük kuramlar ve cesur varsayımlar ortaya atan tüm yazarlar ve aynı zamanda yazar olan bütün bilginler gibi Buffon da pek eleştirilmiştir. Biçeminde yapmacıklığa, tumturaklılığa gittiği söylenmiştir. Oysa, bu hükme dayanak olarak gösterilen bahisler, yardımcılarının kaleminden çıkmadır. Kendisi yazdığında, yalınlık ve büyüklük doludur biçemi; bir yarım günü bir cümle üzerinde düşünmekle geçirdiğini söylerler; her kelime onu titizliğe götürürmüş. Aslında kutlamak gerek bunu. Buffon'un dili yüce, soluklu ve soylu idiyse şundandı: Büyük konulara değiniyordu kalemi ve onların büyüklüğünün de bilincindeydi. Asıl ağır suçlama başkaydı ve kimi zaman büyük bilim adamlarından geliyordu: Onun, sahte bir bilgin, kafadan sistemler uyduran bir düzenbaz olduğu söyleniyordu. Gerçekte, bütün yaşamını gözleme ve deneye verdi; olaylara saygı en üst düzeydeydi kendisinde ve en güzel kanıtı da şudur: Durmadan bakış açısını değiştirdi; çalışmaları ilerledikçe *Yeryüzü* Kuramı'nın yetersizlik ve yanlışlarını gördüğünden, yirmi dokuz yıl sonra, *Doğanın Devirleri* adıyla, tuttu yeni baştan yazdı onu. Kısmi gerçeklerle yetinmiyordu; anlamanın, olayların bütününü görmenin ve aralarındaki bağları yakalamanın aranışı içindeydi. Gerçek gibi zevke ve kazanca da düşkün, oturduğu Montbard'la Paris arasında zamanını bölen, salonları ziyaret eden, toprak spekülasyonu yapan, taş ocakları ve ormanlar işletip maden ocağı açtıran Buffon, gününün en diri saatlerini bilimsel çalışmaya ayırıyordu yine de. Tartışmalardan hoşlanmasa da, olayları dur dinlenmeden

izledi; zekâsının olağanüstü niteliğini bir yana bırakarak şunu da söyleyebilmiştir: «Deha, büyük bölümüyle sabrın eseridir; ben elli yılımı çalışma odamda geçirerek zafer kazandım!»: Kitaplarını öylesine sıcaklık ve deyiş güzelliği ile donatan da bilime karşı duyduğu tutkudur: O eserler, en çok okunan, okuyucular arasında doğal bilimleri ve bilimsel düşünce zevkini -belki- en çok yayan eserler oldular; önerdiği yöntem, sınıflandırdığı olaylar, ortaya attığı düşünceler, geliştirdiği kuramlar, yığınla çalışmaya yol açtı ve yeni bilim dallarının kapısını açtı: Hayvanlar coğrafyası, antropoloji, etnografi, paleontoloji.

Buffon, doğa tarihinin, her türlü ilahiyatçı etkiden sıyrılıp maddenin yer değiştirmesinin incelenmesine dönüşmesinde büyük rol oynadı. «**Ereksel nedenler**» **düşüncesinin can düşmanı oldu**. Böylesi bir düşünceden yola çıkan ve *Doğanın Görünümü* (1732-1740) adıyla o yıllarda pek okunan rahip Pluche tatlı tatlı şöyle diyordu: «Tanrı, denizi tuzlu yarattıysa, tuzsuz deniz bizim için zararlı olacaktı da onun içindir; gel-gitler, gemilerin limanlara rahatça girebilmeleri için yaratılmıştır; kırmızı ya da beyaz gözlerimizi yorabilir, siyah gönlümüzü karartırdı; işte o yüzdendir ki kırlar yeşildir, gözümüzü dinlendirmektedir; yeşilin çeşitli farklılıkları vardır, içimize ferahlık getirmektedir». Buffon, bu soruya soruyla karşılık veriyordu: «Gözlerimiz olduğu için ışık vardır, kulaklarımız olduğu için ses vardır demekle, ışık ve ses olduğu için gözlerimiz ve kulaklarımız vardır demek aynı şey değil mi? Ya da fazladan neyi anlatır bunlar?». Öte yandan, çoğu hayvanda «kayıtsız, işe yaramaz ya da fazladan parçalar»ın olduğunu işaret ediyordu; bu ise, hayvanların yetkin ve kadiri mutlak bir zekaca yaratıldığı fikrini yıkıyordu. Her şeyin belli bir amaca bağlanmasına karşı çıkıyor; «nesnelerin biçimi, doğanın hareket biçimini tanımakla» yetinmemeyi eleştiriyor; ve şu sonuca varıyordu: «Ereksel nedenlerden kalkarak, doğanın eserleri hakkında hükme varamayız; doğaya kısır görüşlerle yaklaşmamalı, hareketlerine de manevi zevklerimize göre bakmamalıyız; doğa nasıl hareket ediyor, onu incelemeli ve onu tanımak için de, ürünlerinin -o sonsuz- çeşitliliğinin önümüze serdiği bütün fiziksel ilişkilerin üstüne eğilmeliyiz».

Her şeyi, başka sorular sormadan**, fiziksel ilişkileri** tanımaya indirgemek, pozitif bir bilim kurmak demekti. Ne var ki Buffon, eski düşüncelerden ağır ağır sıyrıldı; Tanrıyla ilahiyatın yerine, metafizik bir Doğa anlayışı geçirdi. Her şeyi ondan biliyor, ona yüklüyordu; doğa tasarlıyor, girişiyor ve

deniyordu. Bununla beraber, görüşü yavaş yavaş durulaştı; ve sonunda şuraya vardı: «Doğa, Yaratıcının kurduğu bir **kanunlar sistemi**dir». Bir kanunlar sistemi, olaylar arasında evrensel ve zorunlu ilişkiler sistemi: Tam bir pozitif görüştü bu.

Buffon'dan önce **Reaumur**, *Böceklerin Tarihi* (1734-1742) adlı eseriyle başka yazılarında, doğrudan doğruya Doğayı incelemeyi ve -Aristoteles'le Plinius da olsa- yazarların anlattığı her şeyin doğru olup olmadığının araştırılmasını öğütlüyordu. Buffon, sadece olayları tanımayı istedi ve olaylara saygıyı öğütledi. Öyle diyordu: «Bir sistem düşlemek, bir kuram ortaya atmaktan kolaydır. Tarihçi, icad etmek için değil, betimlemek içindir; hiçbir varsayımın arkasından koşmamalıdır; gözlemlerini bileştirmek, olayları genelleştirmek ve bunlardan bir bütün oluşturmak için başvurmalıdır imgelemine».

JEOLOJİNİN DOĞUŞU

Böylece, jeolojide, olayların dayatmadığı bütün açıklamalar reddedilmiş oluyordu: Ay'ın yokluğu, kaybolmuş bir gezegenin varlığı, evrensel tufan; «bunlar öylesi varsayımlardır ki, imgelem kolayca kapılarını açar ve böylesi nedenlerden istenilen he rşey elde edilebilir» diyordu Buffon. İstediği tek şey şuydu: «Her gün ortaya çıkan etki ve sonuçlar, birbirini izleyen ve durmadan yenilenen hareketler, belirgin ve hep tekrarlanan işlemler»

Felâket kuramına karşı **güncel nedenler kuramı**nın zaferiydi bu.

Buffon, jeolojik incelemelere başladığında, önde gelen doğa bilimcilerinin yaptığı yığınla ayrıntılı ve ilginç çalışmalara karşın, bütünlüğüne görüş hâlâ Kutsal Kitap'taki «Tekvin»de anlatılandı: Ona göre, Tanrı dünyayı altı günde yaratmıştı; bir çırpıda kıtaları ve hayvanları koymuştu ortaya ve bunlar XVIII. yüzyıl insanlarının gördükleri gibiydi, bütün çağlar boyunca da öyleydiler; insandan insana değişen önemsiz kimi küçük değişiklikler söz konusuydu yalnızca. Daha sonraları, «saptanımcılık» (fixisme) diye adlandırılacak kuram budur. Yığınla fosil biliniyordu; ama sade çakıltaşlarını, böcek kabuğuna, yaprağa ve balığa benzeten Doğanın -o çılgınca- alışkanlıklarına veriliyordu bunlar; ya da tufanın izleri olarak bakılıyordu. Bunlara aklı yatmayanlar ise, Kutsal Kitab'ın söylediklerine karşı çıkmaya cesaret edemiyor ve susuyorlardı.

Buffon'un ise yanlış yapmaktan başka korktuğu yoktu; tek istediği gerçekti ve yalnız olayları tanımanın arkasındaydı. 1749 yılından başlayarak, Yeryüzü Kuramı adlı eserinde, fosillerin asıl kökenlerini

söylüyor; dünyamıza -ilahiyatçıların 6.000 yılına karşılık- 74.000 yıllık bir yaş biçiyordu ve böylece bir gelişmeyi göstermiş oluyordu. 1778'de yayımladığı Doğanın Devirleri adlı eserinde beş «olay»a ve üç «anıt»a dayanır. Olaylar, dünyanın asıl biçimi, iç sıcaklığı, bu sıcaklığın Güneş'le ilgili derecesi, dünyayı oluşturan maddeler ve yeryüzünde -dağlara varıncaya değin- rastlanan kalıntıların denizlerden gelmiş olmasıdır; «anıt» dedikleri de, geçmişten kalan kalıntılar. Bu güncel olaylar ve geçmişin kalıntıları, çağlar boyunca bir gelişmenin yaşandığı düşüncesini esinletti ona ve ana çizgilerini belirtmeğe çalıştı bu gelişmenin. Yeryüzünün tarihinde 7 devir vardı: Birincisi, «Dünya ve Gezegenler ortaya çıktıklarında» bir akışkanlık ve akkorluk devriydi; ikincisi, «sertleşen maddenin, yeryuvarlağının iç kayasını ve yeryüzünde görülen büyük camcıl kitleleri oluşturduğu» soğuma devriydi; üçüncüsü, «suların kıtalarımızı kapladığı» devirdi; dördüncü devir, «sular çekildiğinde ve volkanlar harekete geçtiğinde» başlamıştı; beşinci devir, «filler ve Güneyin öteki hayvanları Kuzeydeki toprakları işgal ettiklerinde» doğmuştu; altıncı devir, «kıtalar birbirinden ayrıldıklarında» oluşmuştu; yedincisi de, «İnsanın gücü Doğanın gücüne yardımcı olmaya başladığında» doğmuştu.

Böylece, yöntem olarak, maddenin yer değiştirmesinin incelenmesi; öngerçek olarak, geçmişteki olaylarla günümüzdekilerin benzerliğinden hareket eden fizik kanunların sürekliliği; bütünlüğüne görüş olarak da, zaman boyunca ağır bir dönüşümün gerçekleştirdiği sürekli bir gelişim düşüncesi ete kemiğe bürünmüştü.

Özetle, **modern jeoloji** doğmuştu.

Bugün bize pek doğal gelen bu gelişme düşüncesi, yığınla düşünce biçimini alt üst ediyordu; o yüzden de direnişlerle karşılaştı. Kilise heyecanlandı: Buffon Kutsal Kitab'a karşı çıkıyordu. İlahiyat Fakültesi, 15 Ocak 1751'de 16 öneriyi mahkûm etti ve Buffon'un söylediklerinden dönmesini istedi. Buffon, «tarihin Yaradılış hakkında bütün söylediklerine harfi harfine inandığını» ve «Musa'nın söylentisine ters düşebilecek ne ki var terkettiğini» ilan etti. Ne var ki, Voltaire çapında insanlar bile Buffon'u anlayamadılar. Örneğin Voltaire, fosillerin Suriye'den Haçlı seferlerinin hacılarınca getirilmiş şeyler olduğunu inatla belirtti; kimi fosiller de, Romalıların, taze olmadıkları için yemeyip sofralarından fırlatıp attıkları balıklardı ona göre.

Doğaldır ki, gülünçtü böylesi karşı çıkışlar.

BİTKİLERİN VE HAYVANLARIN SINIFLANDIRILMALARI

XVIII. yüzyılda, canlı varlıkların cins ve tür olarak sınıflandırılmaları konusunda da, büyük bir çaba harcandı. Bitkilerin ve hayvanların kimliklerini belirlemek için böylesi bir sınıflandırma zorunluydu. Geçen yüzyılın sonlarında 18.000 bitki çeşidi saptanmıştı; hayvan türünün sayısı ise git gide artıyordu. Doğabilimciler bu çalışmalara can havliyle sarıldılar; çünkü, böylece Tanrının plânını keşfedeceklerine inanıyorlardı.

Yüzyılın başlarında, doğabilimciler, Fransız Tournefort'un bitki sınıflandırmasıyla Aristoteles'in hayvan sınıflandırmasından yararlanıyorlardı. Bir rahibin oğlu olan İsveçli **Linne** (1707-1780), alabildiğine düzeltti bu sınıflandırmaları, Onun 1788'de yayınladığı *Doğa Sistemi (Systema naturae)* adlı eseri, -her defasında yenilenerek- basıldı durdu; başka eserler de eklendi buna. Linne, bitkibilimde, 7.000 bitkiyi, -erkek organlarının sayısına, büyüklüğüne, birleşme biçimine göre- 24 sınıfa ayırdı; yalınlaştırdı. Doğabilimcilerin bir adeti vardı, betimlemedeki genel özellikleri türün adına katıyorlardı; böylece Şerbetçiotu adı şuydu: *Convolvulus heteroclitus perennis floribus foliaceis strobili instar*. Doğaldır ki, bu cümleleri hatırda tutmak için olağanüstü bir bellek gerekiyordu ve sınıflandırma işlerini kolaylaştıracak yerde güçleştiriyordu. Linne, ikili bir adlandırma kabul etti: Cins için herhangi bir ad, bir de tür için ad; sistem, hayli kullanışlı idi ve bu bugün de bitki adlandırmasının temelidir; böylece, ilerdeki araştırmacıların işi kolaylaştırılmış oldu. Linne, zoolojide de, Aristoteles'in sınıflandırmasını, aslını koruyarak yetkinleştirdi; işin içine, iç organları soktu; memeleri gözönünde tutup ilk kez doğurucuları başkalarından ayırdı ve -o güne değin balıklar arasına sokulan- Balinagilleri Memeliler sınıfına kattı.

Eserine pek büyük güveni vardı Linne'nin. Ona göre, türler, keskin ve sabit farklılıkları, kendine özgü nitelikleriyle birbirinden ayrılan gerçek birimlerdi. Her tür, Yaratıcının bir eylemini karşılıyordu; Tanrı, onu gerekli bütün sıfatlarla donatmış, değişmez kılmıştı. Doğabilimcinin asıl görevi, türlerin dökümünü yapmaktı: böylece, Tanrının -o hayran kalınacak- eserini betimlemiş olacaktı; sistematik, en yüce bilimdi.

Linne, saptanımcılığın gerçek kuramcısıdır.

Bununla beraber, yine de yetkin olmaktan uzaktı eseri: Sınıflandırmada, ilke olarak erkek organlarını gözönünde tutmuştu, çünkü, bu yolla tanımlanan niteliklerin büyük bir değer taşıdığına inanıyordu; doğal bir

sınıflandırma yaptığı kanısındaydı. Gerçekte ise, seçimi keyfiydi, sıralamaları yapmaydı: Gülleri üç farklı sınıfa ayırmış ve incirle ısırganı da aynı sınıfa koymuştu. Hayvanbilimde, aslanı, kaplanı, susamurunu, denizanasını, köpeği, kirpiyi, köstebeği ve yarasayı tutup *Ferae*, ya da vahşi hayvanlar sınıfına sokuyordu. *Jumenta* sınıfı atı, fili, hipopotamı, soreksi ve domuzu kapsıyordu! Böylece, sistemi pek doyurmadı kimseyi; başka bir yirmi kadar sınıflandırma ortaya çıktı. Bunlar, nitelikleri hakkında derinliğine bir incelemeyi, betimlemede alabildiğine bir ilerlemeyi de getiriyordu beraberlerinde; öyle olduğu için de yöntem git gide doğallaştı. Öte yandan, buluşlar, bitki ve hayvan âlemi arasındaki ayrılığı ortadan kaldıracağa benziyordu: Mercanların, deniz bitkileri olduğuna inanılmıştı hep; 1727'de Marsilyalı bir hekim, Peysonnel, bu bitkilerin, «mercan üreten böcekler olduğunu» gösterdi. İngiliz Trembley, 1740'ta, bir su bitkisini inceledi, ancak inceledikçe onun bir hayvan olduğu ortaya çıktı: Yeşil hidra idi bu. Üzerinde, bilinen ilk hayvansal yenilenmeleri elde etti: Kesilen hidranın her parçası, yeniden tam bir hidra olup çıkıyordu; hayvansal aşılamalarda bile bulundu ve iki başlı ya da çokbaşlı hidralar elde etti. Büyük yankıları oldu bunun ve hemen hemen bütün dikkatler, sınıflandırılması güç olan bu hayvanlara çevrildi.

Doğanın sürekliliği düşüncesi doğuyordu.

Sınıflandırmaların yapaylığını -belki- ilk gören Buffon oldu ve Linne'ye şiddetle çattı.

Ancak, doğal sınıflandırma yöntemini bulan ve türün gerçekliği inancını yıkan bir Fransız oldu: **Adanson** (1727-1806). Adanson, *Senegal'in Doğal Tarihi* (1757) ile, asıl eseri olan *Bitki Aileleri* (1763) adlı kitabında, örgütlü biçimlerin sürekliliği üzerinde ısrar eder. Sınıflar, cinsler, türler, «doğada bunların bulunduğunu kimse tanıtlayamaz» diyordu; çünkü, ona göre, «birbirini izleyen bireyler vardı sadece ve değişiklikler yoluyla biri ötekinin içinde -adeta- eriyerek sürüp gidiyorlardı». Böylece, farklılıkları dikkatle inceleyerek, «ayırım çizgileri»ni koydu ortaya. Pratik zorunluluklardan dolayı sınıflandırmalara gidilse de, bu «ayrım çizgilerinin aralarında sürdürdükleri düzeni» gözönünde tutmalı; «doğanın yöntemini ya da doğal yöntemi» izlemeli. Adanson, bütün alışkanlıklarla bağlarını koparak, bütünlerin incelenmesi düşüncesine vardı; gerçek olan «bütün»dü. Bir guruptan ötekine -farkına varmadan- geçiş üstüne bu işaretler, dönüşümcülüğe doğru açılan güzel bir yoldu; ve, zihnimizin, kolaylık adına

bölümlere ayırdığı gerçeklikteki sürekliliğin, böylesi bir saptamanın yığınla felsefi sonucu da olacaktı kuşkusuz.

ÇEŞİTLİ SORUNLAR

XVIII. yüzyıl bu organizmaların sırlarını daha da çözmeği denedi.
Önce, neydi kökenleri bunların?

Geçen yüzyıl kurtçuklar, sinekler ve bütün böcekler için, kendiliğinden üreme düşüncesini yıkmıştı; deneyimler, bütün bunların bir erkekle dişinin çiftleşmesinden doğduğunu göstermişti. Mikroskopla mikroplar keşfedilmişti. Buffon, 1748'de, bunların kökenini açıklamak amacıyla, kendi gelişme düşüncesine de uygun olarak, kendiliğinden üreme kuramını yeniden gündeme getirdi. Rahip Needham'a bir deneme yaptırdı: Rahip, kızartılmış etin kaynar suyunu bir şişeye döktü, ağzını sıkıca kapayıp «pek sıcak» küllerin içine bıraktı. Dört gün sonra, arka arkaya, sporlar, mantarlar, bakteriler, haşlamlılar çıktı ortaya. Needham, bunlara bakıp, maddenin «bitme gücümden bahsetmeye başladı; bu güç, maddeyi bitki haline getiriyor, sonra da hayvansal duruma geçiriyordu.

Bunun üzerine, İtalyan doğabilimcisi Spallanzani (1729-1799), -Pasteur'e yakışır- bir dizi deneylere girişti. Needham'ın, şişelerini, içindeki tohumları öldürmeye yetecek kadar ateşe tutmadığından kuşkulandı; ayrıca, şişeler «pek gözenekli» bir mantarla kapatıldığından, içine tohumlar girmiş olabilirdi. Spallanzani, 1765'te şişelere haşlamlı su koydu, sonra onları bir saat kaynar suda tuttu; hiçbir «hayvancık» ortada yoktu; tersine, şişeler açık kaldığında ya da az bir zaman ısıtıldığında, hayvancıklar kaynaşıyorlardı. Needham itirazda bulundu: Spallanzani fazla ısıtarak «bitme gücümü zayıflatmıştı. Spallanzani, bunun üzerine şişelerini iki saat boyunca kaynar suda tuttu, ancak sonra iyi kapamadı; hayvancıklar göründüler. Böylece, ısının hiçbir etkisi yoktu ve birinci deneyim geçerli idi.

*Buna benzer biriki deneyden sonra Spallanzani şu sonuca vardı: «Bitme gücü bir düş eseri idi»; «hayvancıklar», «**tohumlar**»dan oluşuyorlardı; bu tohumlar, sıcaklığa bir süre direniyor, sonra yeniliyorlardı. Ancak, daha sonraki yılların denemeleri, kendiliğinden*

döllenmeye inancı yeniden ortaya çıkaracaktı; Pasteur ve Pouchet, Needham'la Spallanzani arasında tartışmayı tekrar başlatacaklardı.

Nasıl çalışıyorlardı bütün bu organizmalar?

İngiliz Hales, 1727'de **Bitkilerin Statiği** *adlı eserinde, denemelerinin sonuçlarını açıkladı: Ona göre, özsunun yükselişi terleme yoluyla idi; bu terleme ise, güneş ısısının etkisiyle yapraklarda oluyordu. Yüzyılın sonlarına doğru, kimyadaki ilerlemeler, bitkilerin kendilerine yarayan maddeyi nasıl ürettiklerin bulma olanağını sağladı. 1771'de Priestley şunu saptadı: İyice kapalı bir çanın altına konulan bir sap nane, havayı temizliyordu. Lavoisler'nin çalışmalarından sonra da şu anlaşıldı: Bitkiler, gündüz karbon gazını alıyor, karbonunu alıkoyuyor ve oksijeni salıveriyorlardı, böylece karbon bitkide kalıyordu.*

Hayvanlar konusunda, XVIII. yüzyıl, uzun süre Descartes'ın düşüncelerine bağlı kaldı: Ona göre, beden bir makine idi: bir borular, kaldıraçlar, körükler, pompalar, kalburlar topluluğu idi. Kimyasal olaylar hakkında hiçbir düşünce yoktu. Öd, idrar, süt hepsi kanda oluşuyordu; kan, bezlerden geçiyordu; bezler ise, bütün bu sıvıları ayırmak için birer süzgeçtiler. Herşey mekanik olduğuna göre, herşey de hesaba vurulabilirdi. İngiliz Keill, çıkarsama yoluyla şöyle bir hesaplama yapmıştı: 160 libre ağırlığında bir adamın 100 libresi kan, 10 libresi kemik, 17 libresi de yağdır. Bir yanlıştı bu ve pek sık tekrarlanan bir yola başvuruyordu: Daha yalın, ama daha ilerlemiş bir bilimin usullerini, çıkarsama yoluyla daha yeni ve daha karmaşık bir bilime aktarıyordu; sadece, her ikisinde ortak olan şeye bakıyor, ama en karmaşık özelliği gözardı ediyordu. Daha sonra, biyoloji, insan toplumlarının incelenmesine uygulanacak ve insanı şaşırtıcı sonuçlara varılacaktır.

1778'de Barthez **dirimselcilik** *(vitalizm) kuramını ortaya attı: Buna göre, sadece fizik güçlere dayanarak yaşam olayları açıklanamaz; bir yaşamsal ilkenin etkisiyle ortaya çıkar bu olaylar; kanunları ise, organların özellikleri incelenerek bulunabilir. Biyolojik olayların kendine özgülüğünün bilincine varılması ve yaşam üstüne bütün metafizik kuramların reddedilmesi demekti bu.*

Montpellier, dirimselciliğin merkezi oldu.

Deneylerden önemli sonuçlara varıldı: Reaumur 1752'de, Spallanzani de 1780'de, zar miğdeli hayvanlarda, sindirimin kimyasal olduğunu gösterdiler. Sindirimin, miğdedeki kasların öğütmesine bağlı olduğu öne sürülüyordu. Her ikisi de, öğütmeye karşı, delikli küçük bir demir tüp yoluyla besinleri korudular ve eti sindirilmiş olarak buldular. Tübe bir sünger koydular ve miğde özsuyunu elde ettiler. Spallanzani, bu özsuyu et dolu tüplere koydu, ağızlarını mühürledi, onları üç gün boyunca koltuk altında gezdirdi ve eti bütünüyle sindirilmiş buldu; ilk yapay sindirimdi bu.

1775'e değin, havanın kana, onu serinletmek ya da ona canlandırıcı bir madde katmak için girdiğine inanılıyordu. O yıl, Priestley, solunumda bir gaz alış verişi olduğunu gösterdi. Arkasından 1777'de, Lavoisier, hekim ve doğabilimcilerin yüzyıllardan beri üzerine eğildikleri bir sorunu çözdü: Ciğerde kanın oksijeni özümseyip, karbon asidini bıraktığını gösterdi. Arkasından 1780'den 1790'a değin, Laplace ve sonra da Seguin'le, Lavoisier, kalorimetreyi hayvansal sıcaklığa uyguladı; solunumun, bedendeki sıcaklığın korunmasında başlıca etken olduğunu ve terlemenin bedeni serinleştirip rahatlattığını, sindirimin de kana solunum ya da terleme yoluyla kaybettiği şeyi geri verdiğini tanıtladı.

Nasıl ürüyorlardı canlı varlıklar?

Yığınla deney sonunda bitkilerin cinselliği *bulundu: Döllenme, erkek çiçeğin tozlarının dişi çiçeklerin üzerine düşmesiyle oluyordu. 1750 yılından başlayarak bu bilgi kesinleşti. Ne var ki, bilginler, hayvanların üremelerinin sırlarını çözmede tam bir başarısızlığa düştüler. Meraklandırır bir çok gözlemler yapıldı; örneğin yaprak bitlerinin döllenmesiz cücüklenmesi, bakire kaldığı halde döllenmeler... Ancak, hiçbir kesin sonuç çıkmadı bunlardan. Öyle olunca da, bilginler, önoluş ve tohumların birbirinin içine geçmesi kuramına tutundular: İlk insan, ilk hayvanlar, birbirinin içine geçmiş biçimde, bütün gelecek kuşakları içeriyorlardı. Bir bilgin, 200 milyon insanı temsil etmek üzere böyle 200 kuşaktan sözediyordu. Buffon, bu anlayışı*

sert biçimde eleştirdi; ancak bilginler «hikmeti ilahi» önünde eğiliyorlardı.

Ne var ki, bütün bu başarısızlıklara karşın, ***doğanın sürekliliği*** *düşüncesi ilerliyordu. Yalın nesnelerin incelenmesinde o denli başarıya ulaştırmış gözlem ve deneyler, örgütlü nesneler için de elde bulunan tek araçlardı.*

Yığınla yaşamsal olay, fizik ve kimya olaylarına, maddenin hareketlenmesine indirgeniyordu. Kimi bilginler, henüz açıklanmamış ne ki var birgün bu yolla açıklanabileceğini düşünüyorlardı; baştan aşağıya materyalist oldular.

Ya sinirsel durumlar?

XVIII. yüzyıl, bir önceki yüzyılda İngiliz Willis'in öne sürdüğü ***tepke*** *(reflexe) kavramından yararlandı. Montpellier'li Astruc, 1723 ve 1736'da, «sempatiler»i inceliyordu: Organizmanın bir bölümü uyarıldığında, bir başka bölümünün bir kısılma ya da bir kıvranmaya uğradığı tepkilerdi bunlar: Göz kapaklarının seyirmesi, öksürük, hapşırma, kusma, yutma. Ne var ki, her açıklama beyne bağımlı kalmaktadır. Yüzyılın son otuz yılında Kopernik devrimine benzer bir devrim olur:* ***Beyinsiz işleyen «sen-sorimoteur»*** *merkezler bulunur. Edinbourg'lu Whytt, parçalanmış kurbağalar üzerine yaptığı deneylerde, beyin olmadığı halde tepkeli hareketler saptar ve şu sonuca varır: Bu hareketler için gerekli olan omuriliktir; çünkü, omurilik yokedilince, böylesi hareketler de son bulmaktadır. Onu Halles'de profesör Unzer'le, Prag'da profesör Prochaska'nın deneyleri izler. Bu üç bilginin üçü de, sinirsel akış ve gücün niteliği üstüne soyutlamalara gitmekten çekindiler ve -Newton'un yöntemini kabul ederek- Descartes'çı mekanizmanın, fizik kuramlarının dışında, hayvansal kanunları belirlemeği denemek için sinirlerin niteliklerini incelemekle yetindiler. Daha aşağıda bulunan daha yukarıda olanı açıklamıyordu; biyolojik bilginin de kendine özgü bir düzeni ve kanunları vardı.*

DÖNÜŞÜMCÜLÜK

Bununla beraber, ilerleme düşüncesi; ağır, derece derece ve sürekli değişme düşüncesi, varlıkların sınırsız olarak değişebilirliği düşüncesi

ilerliyordu ve **dönüşümcülüğe** (transformisme) götürüyordu. Yığınla olay vardı bu düşünceye kapıları açan: Günümüzde soyu tükenmiş hayvan fosilleri; türün yapay niteliği ve komşu türler arasında yığınla aracı türler; insan ve hayvan anatomisindeki ilerlemeler. Bütün bunlar, canlı varlıkların yapılarındaki birliği ortaya koyuyorlardı: Hayvanlarda, bedensel yapının genel planı birbirine benziyordu ve hepsi ortak bir atadan gelmiş gibiydiler; yapılardaki ve yaşam biçimindeki uygunluk, ortama uymayı akla getiriyordu. Buffon'un hayvansal coğrafyası da aynı anlamda ilerliyordu. Aynı hayvanların iklime, beslenmeye, alçaklık ve yüksekliğe göre gösterdikleri farklılıklar, fiziksel etkilerin altında ortaya çıkabilecek değişiklikler olmak gerekirdi; fizyolojideki ilerlemeler, canlıların yaşamında fiziksel ve kimyasal etkenlerin önemini gösteriyordu; garip olaylar, doğada bilinmeyen ve olağanüstü güçlere işaret eder gibiydi: Trembley, parçalara ayrılmış hidraların yeniden bir araya getirilebileceğini görmüştü; hidralara, aklın almayacağı biçimlerde başları aşılamıştı; 1746'da Duhamel-Dumonceau, horozun mahmuzunu hayvanın tepesine aşılamıştı. Reeamur, 1712'de istakozun kesilen ayağının yeniden oluştuğunu görmüştü; Spallanzani, 1768'de başı kesilen salyangozda aynı şeyin farkına varmıştı; Bonnet, 1780'de, bir semenderin gözünün tekrar oluştuğunu saptamıştı.

Böylece, dönüşümcü varsayım, erkenden Fransızların aklına geldi. Matematikçi ve astronom Maupertius, birçok deneylerden sonra, *Fizik Venüs* (1745), *Doğa sistemi* (1751) ve *Kozmoloji* (1756) adlı eserlerinde, bir dönüşümcü olarak dile getiriyordu düşüncelerini. Bilgin, iklim ve besinlerin etkisi altında kazanılmış değişikliklerin, ilk kuşaktan başlayarak geçirilebilir olduğunu gösteriyor ve şöyle soruyordu: Buna bakarak, iki bireyden, birbirine hiç de benzemeyen yığınla türün çıkabileceği açıklanamaz mı? Maupertius, daha o tarihte, çevreye uyum ve doğal ayıklanma düşüncesindeydi; bu fizik etkilerin rastlantısı, yığınla bireyi ortaya çıkarmıştı; gereksinmelerine yanıt veremeyecek biçimde yapıları kötü olanlar yok olmuşlardı; ötekiler **kimi uygun ilişkiler** sayesinde varlıklarını sürdürüyorlardı.

Adanson, **türlerin değişebilirliği**ne iyice inandı. Şu ya da bu yolla yeni bitki türlerinin ortaya çıktığını saptadı. Bu değişiklikler, bir sonraki kuşakta kaybolabilirlerdi, ancak miras yoluyla geçebilirlerdi de; o zaman yeni bir türdü söz konusu olan, Buffon, eşeğin, iklim ve beslenme etkisiyle

soysuzlaşmış bir at olduğu, insanla maymunun -atla eşekte olduğu gibi- ortak bir kökenden geldiği sonucuna vardı. Yine ona göre, «İster hayvan ister bitki olsun, her ailenin tek bir kökeni vardı; bütün hayvanlar tek bir hayvandan geliyorlardı ve bu tek hayvan, zamanın akışı içinde, yetkinleşerek ve soysuzlaşarak bütün öteki hayvan ırklarına yol açmışlardı»; bu gelişme de, sonraki kuşaklara geçecek biçimde dış koşulların derece derece etkilerinin sonucuydu.

Ne var ki, bütün bunlar, kitaplarda ve kafalarda dağınık haldeydi henüz; aklın, şöyle bir değinip uzaklaştığı görüşlerdi. Ancak, düşünce doğmuştu. Onlardan dört başı mamur bir kuram ortaya atacak olan -Buffon'un oğlunun eğitmeni- Lamarck olacaktır.

XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşecektir bu.

V
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ

İnsan ve toplum bilimleri, henüz pek yetersiz kalsalar da, büyük ilerlemeler kaydederler. Onlarda da «fizik» teki anlayış ve yürüyüş görülür. Önce, böylesi «fizik» bir anlayış: Ereksel nedenler bir yana bırakılmıştır, Tanrı işin içinden çıkarılmıştır, gerekirciliğin öngerçeği kabul edilmiştir; insan, doğal nedenleri gözönünde tutmak istemektedir artık: Fiziksel ortam, insansal gereksinmeler, duygular, tutkular, düşünceler; olayların -doğrudan ya da tanıkların aracılığıyla gözlemlenmesi ve deneysel usa-vurma usulleri kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra «fizik» teki yürüyüş: Görünüşleri iyiden iyiye betimlemek, olayların birbirlerine zincirlenişini aydınlığa çıkarmak ve kanunlara yükselmek Ne var ki, matematik aleti en karmaşık, en hareketli, her şeyin birbirine karıştığı olaylara uygulamada güçlükler vardır; öyle olunca da, bilgin, sadece yetersiz birtakım çizgileri yakalayabilmekte ve bu da bu bilimlerin olgunlaşmasını geciktirmektedir.

İnsan bilimleri, **betimlemeci** bir aşamadadır bu yüzyılda; bir tarih düzeyindedir.

ANTROPOLOJİ VE SOSYOLOJİ

Buffon, antropolojiyi ve insansal coğrafyayı yaratır. İnsan, ondan önce birey olarak incelenmişti; o, tür olarak inceler. 1749'da yayımladığı *İnsanın Doğal* Tarihi'nde, **insan soyunun birliği**ni belirtir. Birbirinden ayrı iki tür kısır filizler vermektedir; oysa, insansal bütün filizler bereketlidir. Böylece insan, iklim, beslenme ve yaşam biçimlerine göre birbirinden ayrılan çeşitlilikler ve ırklar oluşturan bir türdür. «Avrupa'da beyaz, Afrika'da kara,

Asya'da sarı ve Amerika'da kızıl olan insan, aynı insandır; iklimin rengini taşır derisinde yalnız». Öte yandan insanlık tektir: Hayvandan da aklı ve düşüncesiyle ayrılır; düşünce insanın amacıdır, aynı zamanda mutluluğu.

Dine karşı olan Buffon, böyle manevi bir sonuca bağlar konuyu.

Auguste Comte'un -bir sonraki yüzyılda- «sosyoloji» diye adlandıracağı insan toplumlarının bilimi palazlanıyordu. Doğrudan gözlemler yetersizdi, o yüzden de geçmişteki tanıklara başvurmak gerekiyordu; yeni bilimin kullanacağı yöntem -ister istemez- eleştirel tarih yöntemi olacaktır; böylesi bir yöntem ise, iki yüzyıldan fazla bir zamandır iyice biliniyordu. Bir Fransız, **Louis de Beaufort**, *Roma Tarihinin İlk Beş Yüzyılının Belirsizliği Üzerine İnceleme* adlı eserinde (1738), bunun güzel örneklerini verir.

> *Beaufort, ateşli bir gerçek aşkının ürünü olan Descartes'çı kuşkuyla doludur. Eski tarihçilerin verdiği hükümleri dikkatle inceler; çelişme bulur onlarda; denetlemek ister. Bunun için, gerçek belgeleri toplamak gerekir; çünkü, bir tarihçinin eseri kaynakları ölçüsünde değer kazanır. Ancak, kaynakların gerçekliklerinden de emin olmalı; böylece, onların nasıl ve kimin tarafından nakledildiği ve günümüze değin nasıl geldiklerini incelemeli. Toplanan belgeleri anlamak sözkonusudur. Bir «öndüşünce» olmadan okumalı onları; belgelere isteneni söyletmeğe kalkmamalı; deyimlerini olduğu gibi almalı; vardıkları sonuçlara bakmalı yalnız. Kelimelere iyice dikkat etmeli, bir parça karanlık göründüklerinde, doğru olanı yakalayabilmek için metinde öteki bölümleri araştırmalı.*
>
> *Metinlerin dedikleri biliniyor. Doğru mu söyledikleri? Bu noktada, aklın temeli olan çelişmezlik ilkesine başvurmalı. Çelişen ne ki var reddedilmeli: Doğa ya da gerçeğe benzerliğin kanunlarıyla zıtlaşan herşey, yazarlarının sayısı ve şöhreti ne olursa olsun, geçersizdir. Aklı zorlamayan metinler arasında bir çelişme varsa, o zaman da bir ayırıma gitmeli: Bir belgenin söylediğini bir tarihçinin söylediğine mutlaka yeğlemeli; iki tarihçiden, başka ülkelerin tarih olayları ile sözkonusu ülkeninkiler arasında bağlantı kurmuş olanın söylediklerine bakmalı; uzun bir incelemenin sonunda kendi çıkarının tersine yazmış olanın hükmünü almalı; allayıp pullamak ya da yerin dibine batırmak niyeti olmayanın dediğini dikkat etmeli; dikkatli bir tanığı gerektirecek bol ayrıntılar karşısında kuşku duymalı: Çelişme*

vardır, çünkü o denli ayrıntıyla bakacak ve inceden inceye saptayacak biçimde fırsat nadir geçer ele. Yazarın niyetini, kökenini, karakterini, çalışmadaki alışkanlıklarını yazarken içinde bulunduğu durumları araştırmalı. Son olarak, alıntı ve yollamalarla, doğrudan doğruya okuyucunun kendisini, varılan sonuçlar hakkında hüküm verecek duruma getirmeli; okuyucu da kuşku duymamalı, incelemeli, karar vermeli, çelişmezlik ilkesiyle silahlı olmalıdır.

Akılcılığın en güzel ürünlerinden biridir bu yöntem.

Beaufort, pek güzel uyguladı bunu. Ne var ki, ortak bir araç haline gelmişti bu. Derinliğine her incelemeci ve hemen bütün tarihçiler -şu ya da bu ölçüde- onu uyguladılar. Voltaire gibi, bir başka ağır yanılgıların kaynağı olan aşırı eleştiriye kayanlar oldu. Ancak, bütün olarak, pek büyük bir eser kondu ortaya.

XVIII. yüzyıl, geçen yüzyılın **derinliğine inceleme** çabasını sürdürdü: Alabildiğine metin bulundu, kopya edilip, basıldı; dev bibliyografyalar düzenlendi; belgelerin elden ele geçirilmesi, yazarlar, örfler, coğrafya, kronoloji, özetle gerçeği yanlıştan ayırmaya yarayacak herşey hakkında bilgiler toplandı. Bu dev çalışma özellikle Fransa'dadır. Araştırmacının kimi zaman özverisi de girdi araya. Bütün bunların sonunda, İlk Çağ tarihi yenileşti; Orta Çağ bulundu; Asya uygarlıkları keşfedildi.

Gramerci Premare, Şu-King'in çeviricisi Gaubil, eski Çin tarihinin yolunu açtılar. 1762'de, Fransız Anquetil-Duperron, elinde zendce, pehlevice, farsça, sanskritçe yazılı 180 elyazmasıyla dönüp Paris'e geldi. 1793'te, Sylvestre de Sacy, pehlevice sınırlı kelimelere dayanıp Sasanî hükümdarlarının yazıtlarını okudu. 1784'te kurulan Kalküta Asya Derneği'nin başkanı İngiliz Jones, 1789'da, bir Hint dramının, Çakuntala'nın çevirisini yayımladı; 1794'te de ***Manu Kanunları****'nı yayımlamağa başladı. Doğu, masallardan sıyrılıyordu; ne var ki Mısır, Mezopotamya bilinmez ülkelerdi henüz.*

Belgeler toplandıktan, eleştirisi yapıldıktan, anlaşıldıktan, olaylar -yer ve zaman olarak- bir yere oturtulduktan sonra, kalıyordu yakınlıklarına göre onları sınıflandırmak; aralarındaki ilişkileri ve zincirleniş belirtmek; onlardan kanunlar çıkarmak ve, bu kanunları, bir temel ilkeye bağlı olacak

biçimde birkaç genel ilkeye kavuşturmak. Bu mantıksal davranış, aslında XVIII. yüzyılda yoktur; çünkü, derin bilgili uzmanların ve tarihçilerin çalışmaları, yüzyılın ilk yarısından başlayarak, kimi cesur kafalara son çalışmalara girişmek olanağını sağladı.

İtalyan **Vico** (1668-1744), 1725 yılında *Yeni Bir Bilimin İlkeleri* adlı eserini yayımlar. Machiavelli ile Jean Bodin'den sonra, sosyolojinin kurucularından biridir o. Ona göre, tarihi, Kilisesinin zaferi doğrultusunda Tanrı yönlendirir. Ancak, bir ilk neden olarak Tanrı varsa, ikincil olarak da doğal nedenler vardır. Vico, tarihin, her türlü mucizevi müdahalenin dışında kalan işte bu **doğal kanunlarının incelenmesi**ne verir kendini. Nesnelerin bir ebedi düzeni, her milletin gelişmesinin bir ideal kanunu vardır. Vico, Platoncudur gerçi, ama Newton'cudur da: Birbirinden farklı yığınla olay **tek bir kanuna** göre oluşmaktadır. Bilgin, insanlığın bıraktığı işaretlere bakıp onu bulacaktır: Eski milletlerin dil ve eserleri, mitolojiler, eski şiirler, ilkel kanunlar, bütün bunlar bizim ilk psikolojik davranışlarımızın ve sosyal durumumuzun yankılarıdır. İnsanlığın ortak tutkularını görmek, dokunaklı bir tarihi izlemek; ahenkli ya da çarpıcı deyimlerin lezzetine varmak için okumak söz konusu değil artık: Belli bir düşünme ve duyma biçimine işaret eden kelimeleri, biçimleri, bir örfü, kendine özgü bir örgütlenişi yakalamak ve o yolla insanlığın eski durumunu yeniden ortaya koymak gerekiyor. Bu, «yeni bilim»dir. Vico, insan soyunun birliğini kuruyor. İnsanlarda, bütün insan soyunda, bütün bir millet ve sınıfta ortak olacak biçimde, bir ortak duygu ve usavurma vardır; «birbirinden habersiz halklarda, aynı anda aynı düşünceler doğmuştur». Böylece, bütün milletlerde, ortak kurumlar ve birbirine benzer bir gelişme görüyoruz. Belli bir millette, herşey düşüncenin durumuna bağlıdır: Din, sosyal sınıflar, hukuk, yönetim, yaşam biçimi bundan doğarlar ve birbirine uygunluk ilişkilerine göre aralarında birleşirler; biri varsa, öteki de vardır. Böylece Vico, bir toplumun belli bir andaki varlık koşullarını gösteriyor. Ne var ki, insan zekâsı değişir, gelişir ve bir durumdan ötekine geçer; toplumların dönüşümünü de beraberinde getirir bu. Ancak, bütün bu durumlar aynıdır ve dönüşüm de aynı kalıplara göre sürer gider. Dünyayı düşünceler yönlendirir. Vico, böylece toplumların gelişme kanununu saptar: Önce bir barbarlık, sonra aileye dayanan teokratik aşama, arkasından da sitelerin aristokratik dönemi ve hepsinde de -git gide az ölçüde- imgelem egemendir; onları, aklın üstün geldiği monarşik dönem izler; bütün bunlardan sonra geri çekiliş, çözülme ve yeniden başlama.

Gelişim belirsiz değildir, ama «**çevrimsel**» (cyclique)dir; her millette tekrarlanan bir bütün oluşturur o; bu, ebedî bir dönüştür.

Pek karışık ve pek karanlık olan Vico, zamanında da az tanındı; öyle de olsa bir etkisi oldu. Montesquieu onu okudu: Tuttuğu notlardan Vico'nun onu nasıl çarptığını anlıyoruz; ve, Montesquieu'nün aracılığıyla, Vico'nun temel düşünceleri, denge ve gelişme, bütün bir yüzyıla yayıldı. Ama asıl derinliğine etkisi, XIX. yüzyılda olacaktır.

Fransız **Montesquieu** (1689-1755), *Romalıların Yükselişi ve Çöküşünün Nedenleri Üstüne Düşünceler* (1734) adlı eserinde, hareket halinde topluma eğildi; *Kanunların Ruhu*'nda (1748) ise, durağan halde toplumu anlatmaya çalıştı. Bir kaftan soylusu, zaman zaman da Bordeaux Parlömanında başkan olan Montesquieu, bütün yaşamını eserine adadı, otuz yılını verdi. Tümdengelime pek başvuran bir Descartes'çıdır o; ama, aynı zamanda fizikçi ve doğabilimci, herşeye dikkat kesilen bir gezgin, yorulmak bilmez bir okuyucu. Başlıca yöntemi gözlem ve tüme-varımdır: Betimlemek, saptamak, olaylardan kanunlara yükselmek, kanunlardan ilkelere varmak. *Kanunların Ruhu*'nun «Önsöz»ünde pek güzel anlatır kendini.

Neydi söylediği Montesquieu'nün?

Bütün doğa, hayran kalınacak bir «mekanizma» olarak doğal kanunlarla düzenlenmiştir: «Kanunlar, en geniş anlamıyla, **nesnelerin doğasından gelen zorunlu ilişkiler**dir; ve, bu anlamda, bütün varlıkların kanunları vardır». Ne var ki, insan toplumları da doğal varlıklardır ve doğal kanunlara tâbidirler. İnsanların yaptıkları kanunlar, pozitif kanunlar, doğal kanunlarla olduğu gibi, kendi aralarında da uygunluk içinde olmalıdırlar. İnsan özgürdür ve kimi zaman kendi kanunu «zorunlu ilişkiler»i bozar; olsa olsa kötülük doğar bundan da. Böylece insan, bu ilişkileri, onlara saygı göstermek ve yararlanmak için bilmelidir. İnsan kanunları, «yapıldıkları halka öylesine has olmalıdır ki, bir milletin kanunlarının bir başka milletinkine uyması, pek büyük bir rastlantıdır. Bu kanunlar, kurulmuş ya da kurulmak istenen yönelimin doğası ve ilkesiyle ilişkili olmalıdır. Ülkenin fiziksel yapısına, buzlu, yakıcı ya da ılımlı iklimine; ülkenin niteliğine, durumuna, büyüklüğüne, çiftçi, avcı ya da çoban halkların yaşam biçimine ilişkin olmalıdır; anayasanın acısını çektiği özgürlük derecesine, ülkede oturanların dinine, eğilimlerine, zenginliklerine, sayılarına ticaretine, örflerine, davranış biçimlerine uygun olmalıdır. Son olarak, bu kanunların kendi aralarında da ilişkiler vardır; bu ilişkiler, onların kökenleri, nesnelerin

düzeni, yasakoyucunun amacı bakımından kendini gösterir. Kanunlara, işte bütün bu açılardan bakmalı». Montesquieu, buradan hareketle, bu zorunlu ilişkileri bütün eserinde belirliyor; planı onların akışına göredir; okuyuşu kolaylaştırmak için alabildiğine parçalanmış ve düşünceler arasındaki bağlantıları kaybettirecek ölçülere varmış da olsa, böyledir.

Gerekircilik ve görecilik, işte temel ilkeler!

Falan veri filan kanunu içerir, bir başkasını da safdışı bırakır. Bu gerekircilik insana özgürlüğünü sağlar. Niçin? Çünkü, her eylemin en keyfi sonuçlara götürebileceği bir dünyada silahsız kalırdı o; önceden görmek, düzenlemek ve hareket etmek olanaksız olurdu; insan kör güçlerin kölesi olurdu. İnsan, nasıl fiziksel dünyanın kanunlarından yararlanıyorsa, sosyal dünyanın kanunlarından da öylece yararlanabilir; özellikle de, insan doğasına uygun o yüce nimete, özgürlüğe erişmek için. Montesquieu, bir sosyal mühendis olarak her an değişme yoluyla, her durumda azami özgürlüğe erişilebileceğini gösterir. Örneğin, bir devlette **üç iktidar** vardır: Yasama, yürütme ve yargılama iktidarıdır bunlar. Batı Avrupa'da, **birbirinden ayrı** olmalı ve **başka başka organlara** verilmelidir bu yetkiler. Bu iktidarların sınırlanması ve denetlenmesinin yolu budur; despotluğu safdışı tutmanın da yöntemidir bu: Bu iktidarlar ister bir kralda, ister bir soylular heyetinde, ister halkın elinde toplansın, despotluk doğar bundan.

Gergin, kimi zaman duru ve bir billûr gibi yoğun bir dille yazılan, kılıçla kesip atarmış gibi konuşan bu kitap, tarifsiz bir başarı kazandı; bütün dillere çevrildi; her ülkeden krallara, politikacılara, hukukçulara, tarihçilere esin verdi; 1787 Amerikan Anayasasının, 1791 ve III. yıl Fransız Anayasalarının, 1792 Prusya Yasasının, XIX. yüzyılda çoğu anayasanın esin kaynağı bu kitaptır. Kral Marx'ın da Montesquieu'ye borcu vardır. Ne var ki, bütün olarak yakalamak güç olduğu için, Montesquieu az anlaşıldı: Çoğu, açıp parçalar aradılar onda; yalnız başlarına alındığında ise bir başka anlama gelebilirdi bu parçalar; ancak, böylesinden de hoşlananlar çıktı!

EKONOMİ POLİTİK

Montesquieu'nün doğrudan izleyicisi olmadı. Eserinin ruhu ve ortaya attığı sorunlar, yığınla kısmi çalışmaya esin verdi. Gerçekte ona en yakın olanlar, doğal kanunlara duydukları ilgi dolayısıyla **fizyokratik iktisatçılar** oldular; onun görecelik ilkesini bir yana bırakıp, doğal kanunlar düşüncesinde birleştiler.

XV. Louis’nin hekimi, biyolojist, büyük toprak sahibi **Quesnay** (1694-1774), yığınla gözlemden de yararlanıp, düşüncelerini *Ansiklopedi*’nin *Çiftlik* ve *Tahıllar* maddeleriyle, *İktisadi Tablo* (1758) ve *Doğal Hukuk* adlı eserlerinde dile getirdi. «Yeni bilim»i ete kemiğe büründüren çömezleri oldu; «physiocratie» adını da, «doğanın yönetimi» anlamına Dupont de Nemours verdi.

Ne diyordu fizyokratlar?

Önce, iktisadi olaylar, nesnelerin doğasından çıkan kimi kanunlara boyun eğen olaylarıdır. Bir sistem, bir bilim oluşturur bu kanunlar ve onları koyan Yüce Varlıktır, Tanrıdır; onlar doğa kanunlarının bir parçasıdır; ve mümkün olan şeylerin de en iyisidirler.

Sonra, para hiçbir şeydir, kısır bir aracıdır o. Gerçek zenginlik, aslı bozulmadan tüketilir bir ürün koymaktır ortaya. Böylesi bir ürünü, **katıksız ürünü** yalnız **tarım** verir. Sanayi, katıksız ürün vermez; o, eldeki maddelerin biçimini değiştirir; ve, bunu yaparken de, yararlı nesneler yaratır gerçi, ama yerine bir başkasını koymadan maddeyi bozar. Ticaretin yaptığı, ürünleri bir yerden bir yere taşımak ve değiş-tokuş yapmaktır. Yalnız tarımdır ki, yeni bir madde yaratır, onu üretir ve çoğaltır. Böylece, asıl sınıf, **toprağı değerlendiren taşınmaz mülklerin sahibi** olan sınıftır; sonra çiftçiler sınıfı gelir; onları bütün ötekiler, «kısır sınıf» izler. Herşey, tarımsal üretime tâbi olmalıdır. Böylece, ortak mülkleri kaldırıp bireysel mülkiyeti arttırmalı; tarım, kollektif yükümlülüklerden ve feodal haklardan kurtarılmalı; aklı başında bir tarımı geliştirmede tek söz sahibi taşınmaz mülkiyet desteklenmeli; yüksek ücret politikasıyla, genişliğine satım ve ticaret özgürlüğüyle de pahalılık sağlanmalı; ve nüfustan çok zenginlik çoğaltılmalı.

Son olarak, **mülkiyet**, doğal kanunun istediği bir şeydir ve böylece doğal hukuka girer o. Bunun gibi, mülkiyet hakkının kullanılmasını sağlayan **özgürlük** de doğal hukuktandır; **güvenlik, eşitsizlik despotluk** da: Çünkü hükümetin yaptığı, -o tartışılmaz- doğal kanunları, pozitif kanunlar halinde dile getirmektir. Despot, gerekli vergileri, yalnız mülkiyet sahiplerinden alır, çünkü yalnız onlar katıksız ürün ortaya koyarlar; böylece, despot onlarla aynı çıkarlara sahiptir, onlar gibi iktidarı babadan oğula geçmelidir ve gözönünde tutacağı yalnız onlar ya da onların temsilcileridir; doğal kanunlarının da bilincinde olmalıdır.

Başarısı olağanüstü oldu bu görüşün, Mirabeau'ya göre**, İktisadi Tablo**, yazının ve paranın yanı sıra, insan zekâsının üçüncü temel buluşuydu. Fizyokrasi, bir din oldu Fransa'da. 1789 Kurucu Meclisi, derinden derine etkilendi ondan. Karl Marx, Quesnay'e, modern ekonominin yaratıcısı olarak, hayranlığını dile getirecektir.

Qesnay'in çömezleri arasında, onun düşüncesine karşı olarak, Turgot, bir noktaya ısrarla parmak bastı: İleride XVI. Louis'nin Bakanı olacak olan Turgot'ya göre, işçi, yaşamını sürdürebilmek için zorunlu asgariyi alabiliyordu ancak; bu **ücretlerin tunç kanunu** idi: Gelirin değerini düşürüyor, ama öte yandan işçiden sınıfını terketme umudunu da çekip alıyor ve bir zenginler kastı yaratıyordu. Ticaret görevlisi Gournay'le beraber, Turgot, bireyi özgür bırakmak gerektiğine inanıyordu; çünkü, çıkarlarını bir başkasından daha iyi bilecek olan oydu; şöyleydi sloganları: «**Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!**»

Ne var ki, XIX. yüzyıl liberalizminin gerçek kurucusu İskoçyalı fizyokrat **Adam Simith** (1723-1790) oldu. *Miletlerin Zenginliği Üstüne Deneme* adlı eserinde (1776), doğanın yalnız başına bırakıldığı her yerde kendi kendine gerçekleşen bir doğal düzeni gösterir; en iyi olan da bu düzendir. İnsan, yazgısını düzeltmek eğilimindedir ve onda kişisel çıkarını ayırdetmek yeteneği vardır: Böylece özgür bırakmalı onu. Bireyler, topluma yararlı kurumları yaratmada güçsüzlük gösterdiklerinde, ancak bu halde işe karışmalıdır devlet. Bu dünya, üretici ve tüketicilerden oluşan geniş bir cumhuriyettir; herbiri birbirine bağımlıdır bunların ve barış da, bu bağımlılığın bilincinden çıkmalıdır.

Öte yandan, yaptığı **değer çözümlemesi** de sosyalistlerin atası haline getirdi onu. Adam Smith'e göre, emek, metaın değerinin gerçek ölçütüdür ve fiyatı oluşturan da odur. Başlarda, bütün bu fiyat işçiye aitti. Ancak, bir birey, bir sermaye, toprak, ilkel madde, alet oluşturduğunda ve onu işçinin emeğiyle harekete geçirdiğinde kapitalist, fiyatın bir bölümünü kendisi için ayırır ve geri kalanı ya da ücreti işçiye verir. Bunlardan her ikisi de, fiyatın mümkün olan en büyük bölümünü isterler. Böylece, ücretin saptanması kapitalistle işçi arasındaki bir tartışmanın ürünüdür; bu tartışma, **sınıf mücadelesine** dönüşür. «Patronlar, ücretlerin yükselmesini önlemek için, her yerde ve her zaman, bir tür zımnî ama sürekli ve birbirine benzeyen birlik oluştururlar». Adam Smith, üretmeyenlere karşı soğuk davranır ve öyle der: «Hükümdar ve bütün Adalet Bakanları ve bütün askeri sınıftan

olanlar, üretken olmayan işçilerdir. Rahipler, avukatlar, hekimler, edebiyatçılar aynı sınıfa sokulabilirler»; çıkarları, sosyal çıkarla ters düşen tacirler karşısında da bu soğukluğunu sürdürür.

Bütün bu çözümlemeler, ilerde Karl Marx'ı etkileyecektir.

TARİH

Kimi yazarlar da, belli bir ülke, belli bir dönem ya da bütün insanlık tarihine dönük çalışmalar yaptılar.

Önce, bir düzine özel tarih yayınlandı: Voltaire'in *XIV. Louis Yüzyılı* (1751), David Hume'un *Büyük Britanya Tarihi* (1754), Robertson'un *İskoçya Tarihi* (1759), Justus Moser'in *Osnabrück Tarihi* (1768), bunların başında geliyor. Tarih anlayışı Montesquieu'den beri değişmişti: Beaufort ve önceki tarihçiler için, yönetimler ve örfler üzerine bilgi veren her şey yararsızdı; «olayları aydınlığa kavuşturmak ve tarihlerini saptamak, tarihte aslolan buydu»; yeni tarihçiler içinse, önemli olan **uygarlık tarihi**dir.

Onun öncüsü **Voltaire** oldu.

Örfler, âdetler, inançlar, batıl inançlar, saplantılar, buluşlar: İşte önemli olan! Bu tarihin konusu insandır ve, öyle olduğu için de, insanlığı bütün olarak el almaya götürür. Voltaire'in, *Milletlerin Örfleri ve Ruhu Üstüne Deneme* (1756) adlı eserinde yaptığı budur. Her zaman olduğu gibi, burada da bir dediği ötekini tutmaz ve, özellikle bu eserde, bir «aydınlık düşünceler kaos»una gelip dayanır; öyledir, çünkü Voltaire, alabildiğine yüce zekâsıyla, nesnelerin yalnız bir yanına saplanıp orada körleşmek istemiyordu. Tarih anlamsızdır, rastlantıya, bir giysinin üstünde bir su damlasına, pek kısa bir burna bağlıdır o; ama tarih, düşünülüp taşınılmış plânlara göre yapan büyük hükümdarlara, büyüğün yerine geçmiş küçük koruyuculara da bağlıdır. Tarihin, geleceğe örneklik eden dört büyük yüzyılı vardır: Perikles, Augustus, Mediciler, XIV. Louis çağlardır bunlar. Ancak, gençler modern tarihi öğrenmelidirler, yararlı olan odur yalnız. Tarih, her zaman aynı olan insan tutkularına bağlıdır; her devir, bir bütündür; geçmişe şöyle böyle bağlı, geleceğe ise hemen hemen etkisizdir o; ama, öyle de olsa, insanlık, bir kanuna göreymiş gibi ilerler. Ne olursa olsun, Voltaire, okuttu kendini; gerçek tarih düşünce ve zevkini verdi; yığınla olayı aydınlatıp sayısız sorun attı ortaya ve bütün tarihçileri kendine borçlu kıldı.

Ne var ki, bu tarihçiler, doğa bilimlerindeki ilerlemelerin de etkisiyle, dönüşümcü bir anlayışa, bir **gelişme düşüncesine** varıyorlardı. Winckelmann, *İlk Çağda Sanat Tarihi* (1764) adlı eseriyle, sanatın,

insanların genel ilerleyişine katıldığını gösterir; sanat da doğar, açılıp serpilir, yaşlanır ve ölür; canlı bir olaydır o. Başkaları, insanlığın, barbarlıktan başlayıp aklın yetkinleşmesine doğru gelişen bir ilerleyiş içinde olduğuna dikkatleri çektiler. Konuya parmak basan Turgot ve *Ansiklopedi'*den sonra, Alman Lessing *İnsan Soyunun Eğitimi*'ni yazdı (1780); onu, yurttaşı Herder'in *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üzerine Düşünceler* (1784-1791)'i izledi. Yalnız bu iki yazarın ikisi de, bulanık bir Tanrıyı ya da Evrenin esrarlı yaşamını yardıma çağırırlar; ve böylece bilimden çok metafizik yaparlar. Daha pozitif olan Fransız **Condorcet** (1743-1794), *İnsan Zekâsındaki İlerlemeler Hakkında Tarihsel Tablo Taslağı* (1794) adlı eserinde, Buffon'un *Doğanın Devirleri*'ni sürdürür ve **ilerleme kanunu**ndan söz eder: Ona göre, «insanın yetkinleşme yeteneği sınırsızdır»; «doğanın bizi içine fırlatıp attığı dünya durdukça bu yetkinleşme de sürecektir»; dünyanın fiziksel koşulları aynı olduğu sürece «geriye dönüş hiçbir zaman olmayacaktır». Gelişme süreklidir: «Şimdiki an, geçmiş anların ürünüdür; bu ürün, geleceği de etkiler». Gelişme, açık ve belirli nedenlerden doğar; insan, duygularından gelen düşünceleri birleştirerek, öteki insanlarla ilişkilerde bulunarak, dille, yazıyla, cebirle, sürekli bulup ortaya koyduğu yapay araçlarla yeni düşünceler oluşturur durmadan. Tablo, «İnsan topluluklarının değişik dönemlerde birbirini izleyen gözlemlerinden ortaya çıkacaktır»; ve bu tablo, «İnsanı, doğasının kendisine verdiği umuda dayanarak, yeni ilerlemeleri sağlayacak ve hızlandıracak araçlara» götürecektir.

> *Birbirini izleyen on «devir» olmuştur: I. İnsanlar ilkel topluluklar halinde ortaya çıkmışlardır; II. Çoban kavimler, tarım topluluklarına geçmişlerdir; III. Tarım topluluklarından yazının bulunuşuna kadar olan bir ilerleme devri; IV. Eski Yunan'da, Büyük İskender'in yüzyılına doğru bilimlerde işbölümüne değin insan zekâsının ilerleme devri; V. Bölünüşlerinden -Hıristiyanlığın neden olduğu- çöküşlerine değin bilimlerdeki ilerlemeler; VI. Haçlılar zamanına doğru yeniden ışımasına değ Aydınlığın çöküş devri; VII. Batı'da bilimlerdeki ilk ilerlemelerden basımcılığın bulunuşuna değ süren devir; VIII. Basımcılığın bulunuşundan, bilimlerle felsefenin otoritenin boyunduruğunu kırdıkları döneme değin geçen devir; IX. Descartes'dan Fransız Cumhuriyetinin oluşumuna değin olan devir;*

> *X. İnsan zekâsının gelecekteki ilerlemeleri. Bu tarihle aydınlanan bizler, atalarımızın «boşinançlar»ını savuşturabileceğiz; «savaş çığlığı da şudur: Akıl, hoşgörü, insanlık!». Auguste Comte, XIX. yüzyılda, sosyolojisini kurarken Condorcet'nin bu düşüncelerinden hayli yararlanacaktır; dışa doğru gitgide açılan bir eğri çiziyordu bu düşünceler.*

Aslında, Condorcet, hiç de bilim yapmıyor, yeni bir İncil vaazediyordu. Voltaire, geçmişte olanı, bir teze, bir tarih felsefesine başvurmadan betimleyip açıklamaya girişmişti. Condorcet ise, insanlığı, Hıristiyanlığı bir yana atmak koşuluyla, daha fazla akla doğru sürekli yürüyüş halinde göstermek istiyordu; bir iman haline dönüşmüş gelişme üstüne iyimser bir görüşü dile getiriyordu; insanlık tarihine, en sevdiği şeyi üretmeye adanmış bir halde bakıyordu. Duygunun öç almasıydı bu! Böylece Condorcet, kendi açısından, Augustin Thierry gibi romantik tarihçilerin, *Yüzyılların Efsanesi*'ni yazacak Victor Hugo gibi şairlerin imgelemine ve yürek atışlarına giden yolu açıyordu.

«METAFİZİK»İN YAZGISI

XVIII. yüzyıl, geçen yüzyılın büyük metafizik sistemlerine düşmandır.

XVIII. yüzyıla, Locke'un öğretisi egemendir: Bütün düşüncelerimiz, duyulardan yani deneyden gelir; soğuk, sıcak, acı, uzam, biçim, hareket gibi yalın düşünceleri bize veren deneydir. Bu yalın düşünceler arasında, uzam, biçim, sertlik, hareket, varlık, süre, sayı ile ilişkili olanlar, «baş niteliklerdir ve nesneleri oldukları gibi gösterirler; ötekiler, yani renkler, sesler, tadlar «ikincil nitelikler»dir ve nesnelerin görünmez hareketlerinin duyularımız üzerinde uyandırdığı izlenimlerin sonucudurlar.

Bu görüş, duyumcudur ve mekanisttir.

Anglikan rahip **Berkeley** (1685-1753), bu görüşe toptan karşı çıktı.

> *Ona göre, düşüncelerin nesnelerle ilişkisi yoktur; çünkü, örneğin büyüklük mesafeye ve gözlerin yapısına göre değişmekte ve sertlikte yumuşaklık da harcadığımız güce bağlıdır. Doğrudan bilginin tek dayanağı düşüncelerdir; düşüncelerse zihnimize aittir. Doğa, iradenin bağımsız düşünceleridir; nesneler de düşünce bileşimleri.* ***Tek gerçek olan düşüncedir****. Gözle gördüklerimiz işaretlerdir, bir dildir; oysa her dil bir düşüncenin eseridir. Gözle gördüklerimiz evrensel bir dildir*

aynı zamanda; böylece evrensel bir düşüncenin, Tanrının eseridirler. Düşüncelerin, giderek Tanrının varlığı pek bellidir bizim için; oysa, mekanist fizik, bir hayaldir, sonsuz hesabı bir olanaksızlıktır: Çünkü, sonsuza değ bölünmüşlüğü kabul etmek, algılanmasa da uzamın varlığını kabul etmek demektir; oysa, düşünce olarak var olan vardır ancak. Fizik, kimi ilkelerin birbirini düzenli olarak izlemesinin bilgisidir.

Berkeley, bu söyledikleriyle, bütün bir yüzyılın anlayışına karşı çıkıyordu.

Fransız **Condillac** (1715-1780), mekanizmi kurtarmak istedi. Baştan aşağıya Descartes'çı bir anlayışla donanmış olan Condillac, Berkeley'in görüşünü reddetti.

Ona göre, duyular, bir işaretle gösterdiğimiz yalın düşünceleri verirler bize; biz de bu işaretleri birbiriyle karşılaştırır, birleştirir ve bir dil çıkarırız ortaya ve, bu dilden, karmaşık düşünceler üretiriz. Bütün düşüncelerimiz, hatta imgelemle ilgili olanlar bile, ***dönüşmüş duyular****dan başka bir şey değildir; bütün yetilerin kaynağı da bu duyulardır. Nesneler, bizim dışımızda vardırlar. İnsan, bir nesneyi tanır ve ötekilerden ayırdeder onu; dış dünyanın gerçekliği, uzam, hareket, duyulardan doğmuş düşüncelerinin değeri hakkında bir güven içindedir. Condillac, bu çözümlemesi ile, mekanist «fîzik»i kurtarmış oluyordu: Karmaşık düşüncelerimizi dilin işaretleri arasındaki bir karşılaştırmadan çıkardığımıza göre, düşüncelerle işaretler arasında tam bir uygunluk olmalı; duyuların aydınlatmadığı ve açık ve belirgin bir gerçekliği dile getirmeyen hiçbir kelimeyi kullanmamalı.* ***Bilim, iyi kurulmuş bir dildir.*** *Sonra, yalnız tümdengelimle uğraşamayız; çözümleme de gerekir; çözümleme ve arkasından yeniden kurma, analiz ve sentez. En yüce bilimsel yöntemler, insan zekâsının yalın ve evrensel yöntem biçimlerinden başka bir şey değildir. Böylece her insan, birinden ötekine geçebilir; bilim, herkesin erişebileceği bir şeydir. Elde edilen bilgiler de, tümdengelimci sistemler oluşturmalıdır; varılan ilkeler, genel çekim gibi pek bilinen olaylar olmalıdır. Newton'un fiziği, bilimin ve yöntemin yetkin bir örneğidir.*

Condillac, çeşitli eserleriyle, zamanının bilginleri, «ideologlar» topluluğu üzerinde pek büyük bir etki yaptı; bu etkiyi, daha sonra Stendhal gibi yazarlar üzerinde de gösterecektir.

Condillac, bilimsel bilgimizin değerinin yanı sıra, evrensel mekaniğin yüce «saatçı»sı Tanrının varlığı hakkındaki kanıtların değeri üstüne düşünürken, İskoçyalı **David Hume** (1711-1776), konuya daha başka türlü yaklaşıyordu. Onun başlıca eserleri şunlardır: *İnsan Doğası Üstüne Kitap, Deneysel Usavurma Yöntemini Manevî Bilimlere Sokma Yolunda Bir Girişim* (1740) ile *İnsan Anlığı Hakkında Felsefi Denemeler* (1748).

Condillac gibi Hume da duyumcudur.

> *Duyumlar, bize izlenimler verir; anlığımız da, bu izlenimlerden düşünceler yapar; «**izlenimler asıl**, **düşünceler onların kopyalarıdır**» der. Ancak, nesnel gerçeklik hiçbir zaman bilinemez: Çünkü, onu bilmek için deneyden başka hiçbir dayanağımız yoktur; deneyse, **evrensellik** ve **zorunluk** ögelerinden yoksundur. Deney, evrensel değildir, çünkü sınırlıdır, yeni bir deneyin ne türlü bir sonuç vereceğini bilemeyiz; deneyin, bugüne değin hep aynı sonucu vermesi bundan sonra da o sonucu vereceğini kanıtlamaz. Deney, zorunluktan da yoksundur; çünkü, örneğin bize soğuma olayını donma olayının izlediğini gösterir, ama soğuma olayını her zaman ve her yerde donma olayının izleyeceğine gerekçe göstermez, daha açık bir deyişle, soğuma olayını donma olayının her zaman izlemesi de zorunlu değildir, soğuma olayını örneğin buharlaşma olayı da izleyebilir. Bu ikisinden hangisinin gerçekleşeceğini anlamamız için yine deneyi izlemek ve olguya bakmak zorundayız. Böylece, bilebileceğimiz yalnızca olgulardır, yoksa onların zorunlu oldukları değil. Hume'a göre deney evrensel ve zorunlu olmadığından gerçek değil, yanılsamadır; bu yanılsamaya götüren de çağrışımlardır: Soğuğu donmanın izlediğini birçok kez görmüşüz, soğuğu yeniden görünce anlığımız bu eski görgüsünü yeniden çağrıştırır, bizler de bu yüzden bu ikisi arasındaki ilişkiyi evrensel ve zorunlu sanırız. Buysa, kuruntudan başka birşey değildir. Böylece Hume, yalnız nesnel gerçekliği değil, bilimin temeli olan nedenselliğin nesnelliğini de yadsır. Hume'a göre, bilginin, giderek bilimin görevi, varlığın anlaşılmasını sağlamak değil, pratik yaşama kılavuzluk etmektir; asıl bilginin konusu yalnızca matematiktir,*

bütün öteki bilimler mantıksal olarak tanıtlanamayan ve asla tanıtlanamayacak olan olgularla ilgilidir. Ya Tanrı? Hume, gerek dinsel ve gerek felsefi bütün Tanrı öğretilerine karşı çıkar; «din, doğanın dizginlenemez güçlerinin insanlarda uyandırdığı korkudan doğmuştur» der ve dinin ahlak ve uygar yaşam üzerinde çok kötü etkileri olduğunu söyler.

Hume, bu düşünceleriyle, Kant'ı «dogmatik uyku»sundan uyandırdı; Jean-Jacques Rousseau da pek etkiledi onu. Koenigsberg Üniversitesindeki profesörlüğünün yanı sıra, astronom, fizikçi ve filozof olan **Kant** (1724-1804), 1781'de, *Saf Aklın Eleştirisi*'ni, 1788'de *Pratik Aklın Eleştirisi*'ni yayımladı; ayrıca felsefe, ahlak, tarih ve din üstüne yığınla eser yazdı. Copernik'in astronomide yaptığına benzer bir devrimi, insan zekâsının biliminde yapmak istiyordu ve bakış açısını baştan aşağıya değiştirmenin tutkusu içindeydi. O da, bilgi örneği olarak Newton'un fiziğini alır: Dağınık yığınla deney, bu deneyleri birbiriyle birleştiren kanunlar ve bu kanunların bağlandığı bir ilke. O da doğa bilimlerinin delisidir.

Kant'ın öğretisine «**eleştiricilik**» denir; çünkü, ona göre felsefe araştırması bir değerlendirme, bir eleştiri olmalıdır. İlk yapılması gereken de, aklı değerlendirmek, onun ne olup olmadığını ortaya koymaktır. Vardığı sonuç kesindir: Akıl, metafizik ve bu anlamda felsefe yapamaz. Deney alanında akıl pek güçlüdür; iki kez ikinin dört ettiği her zaman denenebilir; ama metafizik alanda çok güçsüzdür o. Akıl, deneme sınırları dışında yargı vermeğe kalkıştığında hezeyana başlar. Buradan kalkarak, Kant, aklın öteki dünyayı tanıma konusundaki bütün iddialarını reddeder. Tanrı mı? Onun varlığı hiçbir zaman denemez. Kant, bu düşüncesinden dolayı, 1794 yılında II. Guillaume hükümetinden İhtar alır ve din konusunda yazı yazması yasaklanır.

Aslında Kant, aklın güçsüzlüğünü ve saltık metafiziksel felsefeyi kökünden yıkmaktadır. İnsan aklının gücüyle güçsüzlüğü çelişınesini böylesine bir açıklıkla ortaya koymak, diyalektik yönteme götüren adımların en büyüğünü de atmak demektir. Kant, «pratik akıl» adını verdiği irade ve eyleme, giderek ahlaka ve duyumculuğa önem vermekle, Tanrıya akıl yoluyla varılamıyacağını ileri sürmekle materyalizme kaymaktadır. Bu açıdan, bir «utangaç materyalist»tir o. Ne var ki, duyuların getirdiği nesnel algıları biçimlendirebilmek içki, akla *a priori*, yani deney dışı veriler

yakıştırmakla -zorunlu olarak- düşünceciliğe kayar. Aklın, metafiziksel saltık gerçeği bilemeyeceğini ileri sürerken, kendiliğinden şeyi bilemeyeceğini de söylemesi, onu bilinemezciliğe götürür. Bu bilinemezcilik ilerde, bir materyalisti gerektirmeksizin, bir başka büyük düşüncecinin, Hegel'in eleştirisine yol açacak ve kolaylıkla çürütülecektir.

Özetle, bütün metafizik belirsizdir ve bilim değildir. Bildiğimiz şey, gerçekliktir. Duyulur gerçeklikten hareket edilerek yapılan bilim meşrudur, çünkü başka türlü yapamayız; öte yandan başarıya ulaşan da bilim oluyor, ve bu da, görüşlerimizle dış dünya arasında belli bir uyuşmanın bulunduğunu gösterir. Ne var ki, yalnızca pratik bir değeri vardır bu bilimin; biz, nesnelerin aslı hakkında gerçekten hiçbir şey bilemeyiz.

Kant'ın felsefesi, XIX. yüzyılın hemen bütün filozoflarının çıkış noktası olacaktır. Onun *Eleştiri*'sine uzun süre, gerçek bilginin koşullarını gösteren kesin bir buluş olarak bakıldı; ne var ki, bu felsefe, insan zekâsı için bilmenin alanını sınırlıyordu da.

BİLİMİN GENİŞLEMESİ

Böylece, devrin insanları, bilimsel alanda dev bir çaba koydular ortaya; bütün bilgileri «fizik» modeli üzerine kurmayı aradılar: Hukuk, ahlak, güzelliğe varıncaya değin herşey hakkında böyle yapılmaya çalışıldı. Fransız rahip **du Bos**, *Şiir ve Resim Üzerine Eleştirel Düşünceler* (1719) adlı eseriyle, güzellik, hakkındaki yeni bilimin temellerini attı; 1735'te, Alman **Baumgarten**, bu yeni bilime «estetik» adını verdi.

Ne var ki, bilim ve bilimsel düşünce ne denli yaygın olursa olsun, bir azınlığın ayrıcalığı idi yine de; ve bu azınlığın içinde de gevşeklikler vardı. Hâlâ deniz adamlarına, deniz kızlarına, kartal başlı aslanlara, satirlere, tek boynuzlu masal hayvanlarına inanan ve bu türlü inançları yayan sahte bilginler dolaşıyordu; bunlar arasında, çakıllarda yaşayan insan ve hayvanları bulup resimlerini yaptıklarını, kuru toprakta doğup büyüyen kabuklu deniz hayvanlarını gördüklerini söyleyenler de vardı. Voltaire bile, kaldığı kırsal bölgede kabuklu deniz hayvanlarının doğduğunu ve bunlar üzerinde gözlemlerde bulunduğunu söyleyebildi. Şarlatan Mesmer'in esrarlı saplar ve zincirlerle çitlenmiş gerdelinin çevresine yığışan ve hayvansal manyetizmanın bilinmez gücüyle, bütün hastalıkların iyileştirildiğine, ağrısız doğumlara inanan meraklılar kalabalığı vardı. Havaya fırlatılan ilk balonları parçalayan köylüler; ilk Yıldırımsavara karşı başkaldıran zanaatçı

takımı; sihire, büyücülere, cinlere, gulyabanilere inananlar görüyoruz. Bir avuç filozof ve bilgin, işte bu insan denizinin içinden çıkıyordu.

Daha başka engeller de vardı.

Ne var ki, bu sınırlar içinde, bilim hükümrandır; giderek bir din haline gelir; «bilimcilik» uç vermiştir. İnsan, bilim yoluyla doğanın sırlarına egemen olarak, şifa bulmaz hastalıkları iyileştireceğini, insan yaşamını alabildiğine uzatacağını, sosyal bilime dayanarak da en iyi toplumu kuracağını düşünmektedir.

Bir «altın çağ»a gittiğinin inancı içindedir özetle.

VI
BÜTÜNLÜĞÜNE GÖRÜŞLER

Parça parça görüşlerin yanı sıra bütünlüğüne görüşler de vardır.

«Aydınlıklar Felsefesi» başında geliyor bunların.

«AYDINLIKLAR FELSEFESİ»

1760 yılına doğru «**Aydınlıklar felsefesi**» zafere ulaşır; kendilerine «**Filozoflar**» denen kişilerin kaleminde ete kemiğe bürünmüş bir felsefedir bu. Filozoflar, düşüncelerini, trajediler, epik, öğretici ve yerici şiirler, romanlar, yergi eserleri, diyaloglar, sistem açıklamaları ve sözlüklerle ortaya koymuşlardır. Bütünlüğüne eserler arasında, en başta gelen de, bir sözlüktür: D’Alembert’le Diderot’nun yayınladıkları *Fransız Ansiklopedisi*, XVIII. yüzyılın bir özetidir; nasıl ki, vaktiyle Aquino’lu Torna da, ilâhiyat adına böylesi bir özetlemeye gitmişti. Eserin ilk cildi, başında d’Alembert’in yazdığı bir «önsöz»le, Temmuz 1751’de yayımlanır; siyasal iktidarın yığınla engeline karşı 1764’te tamamlanır; 17 cildi metin ve 17 cildi de resimlere ayrılmıştır. Çoğu hali vakti yerinde ve resmî unvanlara sahip, avukat, hekim, profesör, rahip, akademisyen, sanayici, üretici 130 yardımcının katıldığı ve fiyatı bakımından da büyük aydın burjuvaziye hitap eden Ansiklopedi, bir burjuva eseridir. Başlıca «Filozoflar» arasında, Voltaire ve Diderot gibi evrensel yazarlar, Montesquieu gibi hukukçular, d’Alembert gibi matematikçiler, genel olarak burjuvazinin çeşitli katlarından çıkıp gelmiş insanlardır; aralarında, burjuvaziye, kılıç soylularından daha yakın olan kaftan soyluları vardır.

Çağın düşüncesi, geçmiş yüzyıllardan çok daha fazla olarak burjuvadır.

Bu burjuvaların anlayışı **akılcı, pozitif** ve **yararcı**dır. Hepsi de açıklık, aydınlık, akla uygunluk ilkelere saygı isterler her yerde; bu ilkeler de, özdeşliktir, çelişmezliktir, nedensellik ve kanunsallıktır. Aklın yüce bir

değeri vardır: Herşeyi yapabilir o, herşeye erişebilir ve herşeyi yargılayabilir; âhir zaman hükümdarıdır o. Voltaire gibi ona sınır getirmek isteyenler bile, en azından şöyle düşünürler: Aklın dışında karanlık ve kaos vardır; bilgiye ulaştırmada tek geçerli aracımızdır o bizim. Akıl, yalın ve açık gerçeklerden hareket ederek çıkarsamalarda bulunur; ama asıl yaptığı, olayları gözlemler ve kanunlar çıkarır onlardan. İnsana yararlı bilgilerin arkasındadır o; işe yarayamayan ne ki var boştur. Yuh olsun salt meraka! Bu anlayış bir yerde kısırlaştıracaktır; bereket versin başeğmeyenler çıktı.

«Filozof»ların çoğu **yaradancı** (deiste)dır. Akılları onlara, bir ilk nedenin olması gerektiğini göstermiştir; çünkü onsuz, nedenden nedene sınırsız olarak geçilememektedir; böylece, herşeyin kendisine tâbi olduğu, giderek kadiri mutlak olan bir Ebedi Varlık vardır. Bu yüce varlık, baştan aşağıya zekâdır da aynı zamanda; çünkü Evren, hayran kalınacak derecede kurulup düzenlenmiş bir mekaniktir: Bu düzen, düzenleyici bir zekâyı da içerir. Tepeden tırnağa güçlü ve zeki olan bu yüce varlık Tanrıdır. Onu tanıyamayız biz, ne olduğunu da bilemeyiz, ama var olduğunu biliriz: Bütün dinlerin ortak temeli **evrensel din**dir bu.

Tanrı, zorunlu olarak eksik bırakmıştır eserini: Çünkü, yetkin bir dünya Tanrıyla karışırdı, Tanrı olurdu; oysa, yalnız Tanrıdır yetkin olan. Ne var ki, kadiri mutlak, zekâ sahibi, böylesi ne ahenkli bir dünyayı yaratan Tanrı, «mümkün dünyaların en iyisi»ni de zorunlu olarak yaratmıştır. Eğer kötülükler varsa bu dünyada, bizim anlayamadığımız daha yüce bir iyilik adınadır. Bu öğretiye 1737'de bir ad da konur: **İyimserlik**. Yürekten yandaşı önce Voltaire'dir bu görüşün; 1755'teki o korkunç Lizbon depreminden sonra en azgın düşmanı kesilir ve tutar -o zehir zemberek- *Candide*'i yazar (1759). Bir yerinde şöyle konuşturur kahramanlarını: «Nedir iyimserlik? diye soruyordu Cacambo-Heyhat! dedi Candide, herşey kötü olduğunda herşey iyidir diye tutturma kudurganlığı!». O andan başlayarak da, iyimserlik çözülmeğe başlar.

Tanrı, dünyayı ebedi kanunlarla düzenledi; bu kanunlarda asla bir değişiklik yapmıyor. Böylece, dua etmek boşuna bir iştir; ne ayine gereksinme vardır, ne de sunağa. Kanunları tanımak ve onlara uymak için yalnızca doğayı incelemeli.

Filozofların kimisi materyalisttir ve tanrıtanımazdır: Maupertius, hekim La Metrie, vergi mültezimi Helvetius, Paris'in belli başlı tanrıtanımazlarını sofrasında toplayan ve tanrıtanımazlık adına -adetâ- bir yazı imalâthanesi

kurmuş olan Baron d'Holbach ve son olarak da -zaman zaman- Diderot. Onlara göre, herşey maddeyle açıklanmaktadır. Ebedî olan maddedir; maddeden hareket, kanunlar, evrensel düzen doğmaktadır; herşey, hatta varsayımdır. Tanrıtanımazlara hoşgörürlükle bakılmaktadır: Yüzyılın en ünlü romanı, Jean-Jacques Rousseau'nun **Yeni Heloise**'inde Mösyö Wolmar bir tanrıtanımazdır, ama canayakın bir kişidir. Ne var ki, bir avuçtur bu «Filozof»lar ve öğretilerinin de pek az etkisi vardır.

Hemen bütün «Filozof»lar için, Tanrının yarattığı ve düzenlediği doğa, insanları toplum halinde yaşamaya götürüyor. İnsan aklı, **toplumları düzenleyen doğal kanunları** bulmalıdır; onlara uymak böyle mümkündür. Doğal kanunların oluşturduğu bir doğal hukuk vardır; insan, bu doğal hukuku, pozitif kanunlar halinde dile getirmelidir. Doğal kanunlara uygun bir doğal ahlâk vardır; insan, bu ahlâkı ilkelere dönüştürmeli ve doğal bir ilmihalin içinde toplamalıdır.

Duygularımız şunu açıklıyor bize: Yeryüzünde **mutluluk**, yani **zevk** için varız. Zevk, bir haktır. Bencillik, ahlakın temelidir. Ancak, iyi anlaşılmalıdır bu: Akıl onu yeder ve ona, insanların birbirlerine karşılıklı yardım gereksinmesi içinde olduklarını, giderek bu gereksinmenin karşılıklı ödevler yüklediğini gösterir; bu gerçekten, ahlakın bütün kuralları çıkar ve ahlak, belki de bütün bilimler içinde en yetkin olanıdır. Bundan, temel kurallar doğar: Sana yapılmasını istemediğini sen de başkasına yapma; sana yapılmasını istediğini, sen başkasına yap! Hoşgörürlük, yardımseverlik, insanlık kuralları da bunun sonucudur. Aslında, hepsi de bunların, insanın o doğal yüceliğine uygundur; ama herkes, günün sonunda işi teraziye vurmalı: Acıdan çok zevk elde etmişse, onun kefesi ağır basıyorsa, bu ahlâki hesap onun mutlu olduğunu gösterir. Şu da çıkar bu ahlâktan: Kötü hareket eden insan, aldanmış bir insandır. Ruhun ölümsüzlüğüne ve ölümden sonra ceza görüleceğine inanç da böylesi bir ahlâkın sonucudur: İnsanlar yanılıyor ve bana haketmediğim bir acıyı çektiriyorlar; bir başka dünyada, ödüller ve cezalara başvurarak, böylesi bir haksızlığı gidermemek de, Yüce Varlığın yetkinliğine yakışmaz.

Toplumlar, **insanların mutluluğu adına** örgütlenmelidirler. İşte bunu sağlamak için, insanlar, daha başlarda bir «**sözleşme**» yapmışlardır aralarında ve doğal felâketlerle düşmanlarına karşı güçlerini birleştirmişlerdir. Bu mutluluk, doğal kanunların sonucu olan **doğal haklara** saygı duyulursa gerçekleşebilir. Böylece insanlar, bu hakları

güvenceye bağlasınlar diye hükümetlerini seçerler ve yönetenlerle yönetilenler arasında da gerçek bir sözleşme vardır; yönetilenler, bu sözleşmeye uymayan ve bu doğal haklara saygısızlık eden ya da etmeğe yeltenen yöneticiyi değiştirebilirler. Böylece, **başkaldırı bir haktır**; ancak, hükümet de, görevini yerine getirmek için **bütün yetkileri** elinde tutmalıdır. Hükümet, belli bir genişlikteki devletler için despotik ve monarşik olmalıdır: «Bir Cumhuriyette, onu parçalayıp yıkacak bölünmeler olur zorunlu olarak»; «bizi bütün mutluluktan, mümkün bütün özgürlüklerden ve toplum halinde insanın yeryüzünde yararlanabileceği bütün olanaklardan yararlandırabilecek gerçek araçları bulan yalnız ve yalnız monarşik hükümettir». Despot, yalnız «Filozoflardan bilgi alacaktır; almalıdır: **Aydın despotluğu** kuramı budur.

Yığınla yazar sayesinde, büyük bir başarı sağladı bu görüş.

> *Hükümdar, **insan haklarını** sağlayacaktır. Önce kişi özgürlüğünü: Köleliği ve servajı kaldıracaktır. Hareket, ticaret, sanayi özgürlükleri ile medeni özgürlüğü tanıyacaktır; ancak -sınırlı bile olsa- siyasal özgürlükler yoktur bunlar arasında; siyasal özgürlük «halk için sözkonusu olmayan bir nesne»dir. Düşünce ve din özgürlüğü olmayacaktır; ancak, bütün insanlar aydınlanıncaya değ hoşgörü vardır. Filozofların görüşlerini dile getirebilmeleri için konuşma özgürlüğü olacaktır. Başkaları için ihtiyatlı olmalıdır: Özgürlüğe saldırı özgürlüğü özgürlük olamaz. Polis müdürü Sartine, Diderot'ya Palissot'nun Satirique adlı komedisini verir incelemesi için; o da inceler ve yasaklanmasını ister, çünkü Filozoflarla alay edilmektedir eserde. Filozoflar, kendilerine çatanları hükümete haber verebileceklerdir.*
>
> *Hükümdar **kanun önünde eşitliği** sağlayacak; doğuştan ayrıcalıkları ortadan kaldıracaktır. Ruhban, soylular, hepsi vergi ödeyecek; hepsi aynı mahkemelerde yargılanacak; aynı kusurlardan ceza görecekler. Bütün meslekler, bütün yeteneklere açık tutulacaktır; çünkü, hak eşitliği doğaldır ve, öte yandan, en yüksek makamlara en iyilerin geçmesinde kamunun yararı vardır. Ne var ki, doğa insanlara bir irade, bir zekâ vermiştir; ama yetenekler arasında eşitsizlikler vardır. Servetlerdeki eşitsizlik, işte bu yeteneklerdeki eşitsizliğin sonucudur ve böylece doğaldır. Özgürlüğün kullanılmasından doğan*

mülkiyet, o da doğal ve kutsaldır. Hükümdar, ***mülkiyeti****n* ***dokunulmazlığı****nı ve* ***servetlerin eşitsizliği****ni inatla sürdürecektir. Hükümdar, en zenginlere ve taşınmaz mülk sahiplerine bir yasama yetkisi tanıyacaktır; böylece, bir servet ve yetenekler aristokrasisi olacaktır.* ***Ansiklopedi****'ye göre: «Aydınlıkların ilerlemesi sınırlıdır; dış mahallelere pek erişmemiştir; halk pek hayvandır oralarda. Ayak takımının miktarı -hemen hemen- hep aynıdır... Çoğunluk cahil ve şaşkındır». Ve Voltaire, daha da büyük bir sertlikle, «ahmak ve barbar halka, bir boyunduruk, bir üvendire ve ot gerekir» diye konuşur.*

Adalet daha yumuşak olmalı; topluma yararlı eylemleri desteklemeli, ötekileri engellemeli. Tehlikeli olan ya da sadece yararsız olan ne ki var, ortadan kaldırılmalıdır; Gücü kuvveti yerinde suçluya yakasını sıyırma, ama zayıf olana işlemediği cinayeti itiraf ettirme sonucunu veren işkenceli sorgulama; yargıcın keyfiliğine bırakılmış ya da suçla orantılı olmayan cezalar;

Tanrının yalnız başına pekâlâ cezalandırabileceği dine karşı hareketlerin yaptırımları son bulmalıdır. Ölüm cezası, toplumun büyük bölümünün yaşamını başka yoldan kurtarma olanağı olmadığı zaman kabul edilebilir. Suçlanan kimseye, suçlu değil, masum olarak bakılmalı, suçluya karşı sevecenlikle hareket edilmeli ve, suçları cezalandırmaktan çok, eğitini yoluyla önleme yoluna gidilmelidir. Milanolu **Beccaria**, *Suçlar ve Cezalar* (1764) adlı eserinde, Montesquieu ile *Ansiklopedi*'nin kendisine esinlettiği bu düşünceleri daha da geliştirdi.

İnsanlık için utanç ve felâket olan **savaş**, ancak meşru savunma halinde kabul edilebilir. Askere, her yol açık değildir; «İnsanlığın ebedî kanunları»na karşı gelemez ve «civanmertlik» asıl zaferidir onun. Özgür insanlardan oluşan uluslara, özgür kişiler olarak bakılmalıdır; ama ödevleri de vardır onların,

Rahip Saint-Pierre, bütün Avrupa hükümdarları arasında sürekli bir birliğin yaratacağı sürekli bir barış adına XIV. Louis zamanında başlanmış propagandayı 1743 yılına değin sürdürdü: Bu birlik, uluslar arasındaki savaşı engelleyecek; silahlanma sınırlandırılacak, hiçbir ülke parçalanmayacak; birlik, kararlarına uyulmasını sağlamak için çeşitli ulusların güçlerinden oluşan bir orduya sahip olacak; birliğin, özgür ve yansız bir barış kentinde, örneğin Cenevre'de bir merkezi olacak.

İnsanlık, aydınlıkların yayılışıyla sürekli ilerler; **eğitim**, ilerlemenin en güçlü aracıdır.

> *Eğitim, devletin yararına olmak üzere, devletçe yönetilmelidir; bu eğitim, devletin çeşitli görevlerini yerine getirecek yetenekte, aynı ruhla donanmış yurttaşlar yetiştirecektir. Eğitimle, devletin genel asayişiyle yükümlü Bakanın gözetiminde sürekli bir daire uğraşmalıdır. Eğitim doğal, duygucu olmalı; duyulabilir olanla, betimlemeyle başlamalı ve zihni alana yükselmeli; yalından kalkıp karmaşık olana gitmeli; nedenlerini araştırmadan önce olaylardan emin olmalı; yalnız sağlam kafalar değil, sağlam bedenler de yetiştirmeğe yönelik bulunmalı; pratik olmalı, yani eğitim yapılan ülkenin dilinde olmalı, modern tarihi, coğrafyayı, doğa bilimlerini, matematiği, fiziği, bir el çalışmasını içine almalıdır. La Chalotais adlı bir Fransız, başkalarının yanı sıra, 1763'te yayınladığı* ***Ulusal Eğitim Üstüne Deneme*** *adlı eserinde bu noktalarda ısrar ediyordu. Öğretim, öte yandan herkese açık olmalı: «Gerçek yalındır ve her zaman, herkesin elinin altına konulabilir». D'Alembert, Ansiklopedi'deki maddelerden birinde böyle yazıyordu.*

«Aydınlıklar felsefesi» ile ilgili bütün bu düşünceler, soyluların, Kilisenin, başka kuruluşların ayrıcalıklarına karşı mücadele eden hükümdarların hoşuna gidiyordu. Filozoflarla mektuplaşıyor ve onları yanlarına çağırıyorlardı: Voltaire, Diderot, d'Alembert, Prusya kralı II. Friedrich'le, Çarice II. Katerina ile mektuplaştılar; Voltaire Berlin'e gitti, Diderot da Saint-Petersbourg'a.

MASONLUK

Ne var ki, bütün bu düşüncelerin asıl yayıcısı **Masonluk** oldu. D'Alembert'le Diderot'nun *Ansiklopedi*'sinin bile Masonların bir irişimi olup olmadığını soranlar olmuştur.

Masonlar, Orta Çağ'ın duvarcı loncalarına bağlıydılar; bu loncalar, mesleki sırlarını -büyük bir kıskançlıkla- saklıyorlar ve meraklı büyük senyörleri de üye olarak aralarına alıyorlardı. Onların locaları, İngiltere'de, bütün gelenekleri, töre ve törenleriyle XVIII. yüzyıl başlarına değin sürmüştür; üye diye de, meslekten mimarlar, aydınlar ve soylulardan oluşan bir karışımı görüyoruz. 24 Ocak 1717'de Londra'da dört loca, tek ve büyük

bir İngiltere locası halinde birleştiler; ve böylece, eski meslekten masonluğun yerine, felsefi masonluk geçti. 1723 yılında da, Üstadı Azamın emri üzerine rahip mason Anderson, bu aydın ve yararcı topluluğun kurallarını içeren *Mason Anayasası*'nı kaleme aldı.

Masonluk, Orta Çağ'daki kaynaklarından -Doğu'dan geldiği söylenen- kimi simge ve törenleri sürdürür: Kuruluşa belli bir törenle giriş, Süleyman'ın tapınağını temsil eden sütunlar ve perdeler, parıldayan yıldız, gönye, pergel ve -eşitliğin simgesi olarak- tesviye aleti ve bir de mutlak bir gizlilik.

Masonlar, mistik bir tarikat oluşturuyorlardı böylece.

Başarılarında büyük katkısı olmuştur bunun da.

Masonların amacı, **yeni bir ahlaki ve sosyal düzen** kurmak. Masonlar akılcı, Hıristiyanlığa karşı ama yaradancı (deiste), Evren'in Büyük Mimarına tapan insanlar; «dinsiz takımı»ndan, ya da «alık tanrıtanımazlardan olmamaları gerekiyor; «bütün insanların üzerinde anlaştıkları genel din»e inanıyorlar. Özgürlüğün ve eşitliğin dostları olmanın yanı sıra, zevk ahlakına da bağlılar.

Masonluk, uluslararası bir hiyerarşi içinde ve disiplinli; yasaları, üyelerinin birbirlerine bağlılığını ve karşılıklı yardımlaşmayı emrediyor.

> *Papa VIII Clement, 1738'de Masonluğu Hıristiyan dünyanın dışında ilân etti ve Papa XIV. Benoit 1751'de bu yasağı yenilediyse de, yayılış hızlı ve genişliğine oldu. Kuruluşa girmiş tacirler, diplomatlar, denizciler, askerler, savaş esirleri, gezgin komedyenler aracılığıyla, localar, pek çabuk ve hemen her yana serpildi: 1721'de Belçika'da Mons'ta, 1726'da Paris'te; Rusya'da (1731), Floransa'da (1733), Roma'da ve Lizbon'da (1735), Polonya'da, Kopenhag'da (1743), Cebellüttarık'da; 1731 yılından başlayarak Amerika'da, Hindistan'da Bengal'de kurulduğunu görüyoruz locaların. Masonluk, önde gelen saygın kişileri, hali vakti yerinde burjuvaları, serbest meslek sahiplerini; Montesquieu, Helvetius, Benjamin Franklin, Laland, Voltaire gibi filozofları çekti kendisine. Soylular kitle halinde katıldılar ve yığınla üstadı azam çıkardılar aralarından: Örneğin, Prusya kralı II. Friedrich, 1744 yılından başlayarak Berlin'de Üç-Dünya locasında üstadı azamdı. Aslında, bu gizli dernekleri gözetlemek ve -yerine göre*

de- onların propaganda ve desteklerinden yararlanmak için güzel bir araçtı bu.

Masonluk, XVIII. yüzyılda, «Filozofların düşüncelerini yayan, ulusları ve sınıfları birleştirmeye çalışan; ortak bir görüş ve anlayış yaratmada katkısı olan bir güçtür.

HIRİSTİYANLIK VE KİLİSELER

Filozofların korkunç hasımları vardı; başta da, can düşmanları **Hıristiyanlık** geliyordu. Ona yönelttikleri eleştiri, aklı alabildiğine zorlamasıydı. Adem, sonlu bir varlık olarak, nasıl olup da Tanrı'ya sonsuz bir küfürde bulunmuş olabilirdi? Bütün bir insan soyu, ilk insanın işlediği bir kusurdan nasıl olup da sorumlu tutulabilirdi? Bugün doğan bir çocuk, kendisinden milyonlarca yıl önce işlenmiş bir günahtan nasıl olup da sorumlu kılınabilirdi? Ya bir Tanrının üç ayrı kişi olarak düşünülebilmesi? Bir Tanrının bir insan bedeninde ortaya çıkabilmesi? Bir insanın sonradan dirilmesi? Kutsal Kitaplara, onların garip, kaba, akıl almaz, olması olanaksız öykülerine bakıp gülüyorlardı. Bunların, Tanrının esinlettiği değil, düpedüz insanların eserleri olduğu açık değil miydi? Gırtlaklarına kadar devirlerindeki boşinançlara batmış bu insanların yazdıkları bu eserler, sonra, anın gereklerine ya da kopyacıların zekâ ve dikkat derecelerine göre binlerce kez gözden geçirilmiş, bu yapılırken de bozulup berbat edilmiş değil miydi?

Hıristiyanlığı, doğaya karşı olmakla; yoksulluğu, özveriyi, acıyı, alçakgönüllülüğü, boyun eğmeyi öğütlemekle suçluyorlardı: Hıristiyan, çocuğunun ölümüne ebedî mutluluğu kazandığı için seviniyordu; ayinden geri kalmamak için hemcinsini ölüme terkedip gidiyordu.

Topluma zararlı olmakla suçluyorlardı onu. Manastırlar, miskin yatağı olmuşlardı ve böylece devleti, yığınla tarımcı, zanaatçı ve tacirden yoksun kılıyorlardı. Kilise adamlarının. bekâr kalmaları zorunluluğu, insanların çoğalmasını engelliyordu; bu da nice üretici, tüketici ve askerin toplumdan eksilişi demekti. Papaya para göndermek yüzünden ulus yoksullaşıyordu. Din adamları, uçsuz-bucaksız mülklerin sahibi oldukları halde, vergiden bağışıktılar ve devlet de gelirinden oluyordu o yüzden. Dinsel düşünceler yurttaşları bölüyordu: Kilisenin tarihi, bitip-tükenmez karışıklıklar ve savaşlar tarihinden başka bir şey değildi. Kilise, yurttaşlara, direnme ve disiplinsizlik düşüncesi aşılıyordu: Yurttaşlar, insanlardan önce Tanrıya itaat

etmeliydiler; hükümetin emirlerini yerine getirmekten çok, Tanrının emirlerine uymalıydılar. Yurttaşlar, bütünüyle devlete ait değillerdi; ölüm anını ebedî mutluluk anı olarak düşünen insanlara karşı ne yapılabilirdi?

Bu ve buna benzer sonuçlar şunu koyuyordu ortaya: Kilise adamları, hepsi sahtekâr ve ikiyüzlü idiler. Aradıkları tek şey, kendi kişisel çıkarları, zenginlik ve hükmetme idi. Hesaplarını, insanların bilgisizliği, korkusu, zayıflığı üstüne kuruyor; onları masallarla aldatıyor, onların sırtından yaşıyor ve alay ediyorlardı onlarla.

Doğaldır ki, olanca hışmı çekiyorlardı üzerlerine.

Kiliseye karşı savaşı Voltaire yönetiyordu: «Alçağı ezelim!» diye haykırıyordu. Aslında bütün yaşamında böyle düşünmüştü; ne var ki, 1760 yılından başlayarak, bu bir saplantıdır onda. Hiçbir şey durduramıyordu onu. Oturduğu Ferney'den baştan aşağıya alayla dolu eleştiriler yollayıp duruyordu; ve, alaydan çok, aklın hünerlerinden hoşlananlar için yazılmış şeylerdi bunlar. Sonunda, inançsızlık her yana yayılır. İşportacılar soylulara, burjuvalara, din adamlarına, dine karşı yazılmış eserleri taşır dururlar. Kahvelerde, halka açık bahçelerde, casuslar da, Kiliseye ve dine karşı ne söyleniyor, ne ediliyor kulak verip dinlerler; karşı çıkanlar arasında rahipler bile vardır.

Kilise, ister istemez zayıfladı.

Devletin işe karışması, devrin düşüncesinin kendi içine sızması, iç bölünmeler yüzünden direnci en aza inmişti. Her yanda krallar, prensler, soylular, yıldan yıla, başpiskoposların, piskoposların, başlıca rahiplerin seçimini ele geçirmişlerdi. Bu görevleri, çoğu kez soylu ailelerin yaşça en küçüklerine ya da saraydaki gözdelere veriyorlardı ve, bunu yaparken de, yeteneğe ve liyakate pek de aldırış etmiyorlardı. Böylece, yığınla yüksek rütbeli papaz, büyük senyörler gibi yaşam sürüyor, şölenler veriyor, ava gidiyor, entrika çeviriyor, diplomatlık ediyor; tarımla, fabrikayla, yol ve köprülerle uğraşıyor; bunları yaparken, asıl görevlerini de savsaklıyorlardı, yani ilâhi kelâmı yaymayı bir yana bırakıyor, rahip yetiştirmeyi umursamıyorlardı. Çoğu kez soylu sınıfından olmayan sıradan rahipler ise, üzerlerine önemli görevler aldıkları halde, devede kulak bir ücretle yaşıyorlardı; pek çok halde küskün ve cesaretleri kırılmış durumdaydılar; din üstüne bilgileri de öyle ahım şahım değildi. Din adamlarının kaleminden çıkmış incelemelerin de düzeyi düşmüştü. Öte yandan, yığınla Kilise erbabı, yeni düşüncelere kaptırmışlardı kendilerini; azçok açıkça

yaradancı, kimi zaman da tanrıtanımaz idiler. Onların dışında kalanların da inancı gevşedi; vaaz edenler, kendilerinden emin olmadıkları, ayrıca da pek inanmadıkları için, doğmalardan söz etmez olmuşlardı. Son olarak, Kilise, Jansenistlerle Cizvitler arasındaki büyük çekişme yüzünden saygınlığını yitirmişti; karşılıklı suçlamalar, Jansenistlerle Cizvitleri de zayıflatmıştı. En nazik inanç sorunları meydanlarda tartışılır olmuştu; zır cahil, bilgisizliğine bakmayıp, bunlar hakkında hüküm vermeğe yetkili görüyordu kendisini.

Dine müdahale için sivil iktidara çağrı çıkarılmıştı.

Devlet, hemen her yanda, Kiliseyi, ilke olarak savunuyordu. Engizisyon İspanya'da, Portekiz'de iş başındaydı; ateşte yakmalar sürüyordu. Her yerde sansür vardı; piskoposlardan ve rahip meclislerinden gelen mahkûmiyet kararları bir tehlikeydi ve hükümetçe alınan önlemler her zaman sözkonusuydu. Hoş şeyler de oluyordu: Maria-Thereza, Viyana'da, Kilisenin ilân ettiği yasak kitaplar listesini tutup yasaklattı; çünkü, listedeki adları sadece okumak bile onları okuma merakını uyandırıyordu, böylece en iyisi kimse farkına varmamalıydı bu eserlerin. Protestanlar yakasında, I, Friedrich-Guillauıne, Wolf'u Halle üniversitesindeki kürsüsünden kovuyordu.

Mahkûmiyetler vardı, zulümler, kapı dışarı etmeler vardı.

Ne var ki, krallar, Kilise'de işlerine yarayabilecek olanı seviyorlardı. Kendileri olsun, gözdeleri, metresleri, bakanları olsun, hepsi yeni düşüncelerin arkasından gidiyorlardı. Fransa'da XV. Louis, Krallık Kitabevinin başına, edebiyatçıların özgürlüğünden yana birini getirmişti. Bir devlet dairesindeki görevli, Voltaire'in dine karşı eserlerini içeren paketlerin üstüne, genel denetimci damgasını basıyordu. Sofu Maria-Thereza, danışman diye, bir Jansenisti seçmişti kendine; kocası da Masondu. Din düşmanı propagandaya karşı mücadele yetersiz kalıyordu. Kilisenin etkisi gitgide azalıyordu. Bunun bir başka işareti, Papalığın milisi olan ve Papa'ya özel bağlılık andı içmiş bulunan Cizvitler tarikatının giderek ortadan kaldırılması oldu: Tarikate Portekiz'de (1759). Fransa'da (1764). İspanya'da (1767), Napoli'de, Palermo'da son verildi; Fransa dışında, Cizvitler bulundukları ülkelerden kovuldular. Katolik krallar, Papa'yı, İsa Ortakları tarikatını yasaklama zorunda bıraktılar (1773). Voltaire, bunlara bakıp bağırıyordu: «Yirmi yıl sonra, Kilise kalmayacak!». Ne var ki, Kilise varlığını sürdürdü.

Kilise önce, düşünsel güçlüklere takılıp kalmayan; Tanrı aşkı diye hemcinslerine duydukları o derin aşkla donanmış olarak, kendilerini sessiz-sedasız hastalara, yaşlılara, yoksullara, çocuklara adayan büyük rahip ve rahibeler kitlesi sayesinde sürdürdü varlığını. Sonra, eskiden olduğu gibi, kardeşlerini kurtarmak için gidip yaşamlarını feda eden misyonerler vardı. Öte yandan, gürültü patırtı etmeden dinlerini yaşamaya gayret eden ve, her geçen gün, daha özü-sözü bir, daha bilinçli, daha namuslu, daha bağlı, daha sevdalı olan o binlerce dindar insan sayesinde sürdü Kilisenin varlığı. Son olarak, günah çıkarıcıları vardı onun; şehitleri, ermişleri vardı.

Kilisenin yaşamını sürdüren bir de şunlar oldu: Kilise içinden ya da dışından, saldırılara doğrudan doğruya yanıt verenler çıktı. Şöyle diyorlardı: İsa'ya iman, belli herhangi bir felsefeye bağlı değildir. Nitekim, Ermiş Augustinus Platoncu idi, Ermiş Aquino'lu Toma Aristoteles'i yeğlemişti, Bossuet de Descartes'çı oldu. Hıristiyanlık öğretisi, yeni bir felsefeyle pekâla uzlaşabiliyordu. Yığınla dini-bütün vardır ki, Descartes'ın ve Locke'un hayranıdırlar; bu kimseler, bilimin gerçekleriyle Hıristiyanlığın gerçeklerini uzlaştıran «aydın» hıristiyanlardır. Louis-le-Grand Kolejinde profesör olan Cizvit Buffier, Locke'un öğretisine göre ders vermektedir. Fransiskenler'le Oratorien'ler, Portekiz'e, Bacon'la Newton'u sokmaya gayret ediyorlar ve öğrencilerini eleştiriye, kişisel hüküm vermeğe alıştırıyorlardı. Rahip Konarski, Polonya Üniversitesinin programlarını yeniden düzenliyordu; Bacon, Gassendi, Descartes, Locke, öğütlediği yazarlardı. Apolojistler, Filozofların elindeki aynı silahlarla savaşa katılırlar. Akıl mı? Kilise hep sevmiştir onu: Ermişlerin sözleri üzerine and içmemeli; inanç, bir akli sınavla işe başlamalıdır, asla korkudan gelmez o; özgür ve iradi olarak varsa, gerçek din vardır. Böylece hoşgörü, tatlılık, inandırma gerekir. Akıl, en yetkin aletimizdir, ancak sınırlıdır; onun erişemeyeceği bir alan vardır ki, Filozoflar da kabul etmektedirler bunu. Böylece, Tanrı bize, erişemeyeceğimiz gerçekler de vahyetmiştir ayrıca. Sırlı şeylere inanç böylece akla karşı olamaz: Onu öğütleyen aklın kendisidir. Tarihsel eleştiri mi? Kutsal Kitabın gerçekliğini böylesi bir eleştiri de kabul etmektedir: Nice kimsenin doğruladığı mucizeler tartışılmaz niteliktedir. Onlar, doğa kanunlarını yalanlarlar; ancak, çelişme bizim zayıf aklımız için sözkonusudur, yoksa her-şey arasında bir bağ kurabilen ve bize farklılıkmış gibi görünen şeyi bir birliğin içinde eriten Tanrı zekâsı için değil. Haklarda eşitlik mi? Sosyal yararlılık mı? İsa'nın

öğretisi de budur. Tanrının oğlu, İsa'nın kardeşleri olan insanlarda, doğadan gelen bir eşitlik vardır; onların görevleri birbirine eşit değildir, yoksa kendileri hep eşit kalırlar. Bu insanların hükümdarları, yalnız devletin iyiliğini gözönünde tutmak ve her şeyde ilahi kanunu izlemekle yükümlüdürler: Bu ilahi kanun, kötülüğü yasaklar; herkesin, hatta düşmanların iyiliğine çalışmayı emreder ve, bizim için ne yapmalarını istiyorsak başkalarına da onu yapmayı buyurur. Sosyal acılar için tek ilaç, insanların birbirlerine karşı duydukları ateşli aşktır, tanrısal sevgidir. Din aşktır, yoksa kaba sofulukla yobazlık değil. Napoli Üniversitesi'nde profesör olan rahip Genovesi, sonunda şuraya vardı: «İncil'i, özü aşk olduğu için seviyorum. Bu söz, aşk olan bu söz ne kadar da tatlıdır! O, yalnız o yeryüzünde hüküm sürerse yaşamamız mutlu olabilir».

Aşk, milyonlarca insanı, Kiliseye, başka hiçbirinin koparıp atamayacağı bağlarla bağladı.

Çeşitli Protestan Kiliseler, özellikle Anglikan ve Luther'ciler (örneğin Kuzey Almanya, İsveç), Katolik Kiliseyi sarmış hastalıklara tutulmuşlardı: Devlete boyun eğme; -İskoçya ve Cenevre gibi birkaç Calvin'ci ülke dışında- rahiplerin düzeyinin ortadan aşağı olması; imandaki gevşeme; akılcılığa, yaradancılığa, «doğal» din ve ahlâka duyulan genel eğilim. Ne var ki, Protestanlarda, Katoliklerde olduğundan daha sert -ya da en azından daha göze çarpıcı- ***yenilik hareketleri*** *oldu.*

Oldu, çünkü Protestanlıkta bağımsızlığın tohumları vardı: Kutsal Kitap her türlü gerçeğin tek kaynağıdır; onu okuyan herkes, Kutsal-Ruhla aydınlanmış olarak -alabildiğine yetkinlikle- anlar onu ve Kilise ile devletin ona uygun hareket edip etmediği hakkında pek güzel hüküm verir; Kilise ve devlet, Kutsal Kitaba aykırı olabilecek hiçbir şeyi dayatamazlar. Dinsel yaşamda bir «yenilik» ve Protestanlığın özüne, yani «iman yoluyla kurtuluş» öğretisine dönüş isteyen yığınla görüş ayrılığının kaynağında bu vardır: İlk günahla lekelenmiş olan insanı, İsa'ya inanış kurtarabilir ancak; bunun sonuçları da, Tanrı aşkıyla dolu bir iç dünya, dua ve düşünceye dalış, eylemlerin İncil'e uygunluğudur. Bu tipten insanlar olarak şunları görüyoruz: Almanya, İsveç, Danimarka'daki Pietistler; Bohemya'dan başlayıp bütün Orta Avrupa'ya, ta Anglo-Sakson ülkelere değin yayılmış bulunan

Moravyalı Kardeşler; Anglikan Kilisenin içinde hareketlenen Evanjelistler; ***Wesley****'in 1738 de kurduğu ve sonra -bağımsız bir Kilise olarak yaşamak için- 1791'de Anglikan Kilisesinden kesinlikle ayrılan ve yalnız kişisel yeteneği gözönünde tutan İngiliz Metodistleri; alın yazısına inanmaya kadar iş götüren İngiltere ve Amerika Puritenleri.*

Sanayileşen Anglo-Sakson ülkelerde, bu ateşli Hıristiyanlar, işçilere iç yaşama sevincini ve tevekkülü vaazedeceklerdir; patronlara da Hıristiyan kardeşliğini. İnsanlık tutkunu bir hareket de doğacaktır içlerinden: Hareketi yönlendiren ***Sharp*** *ve* ***Wilberforce****, işçi sorununa çözüm getirilmesini isterken, zenci ticaretiyle köleliğin kaldırılmasını da savunacaklardır.*

ROMANTİZMİN BAŞLANGIÇLARI VE ROUSSEAU

Başka duygu biçimleri de, «Aydınlıklar Felsefesi»nin karşısına korkunç düşmanlar çıkardı. Acımasız aklı, yıkıcı eleştirisi; ihtiyatlı, hesaplı, ama son bir noktada hep bencillik üstüne kurulu ahlakıyla, sınırlı, dar, kuru birşey vardı bu felsefede; Condillac'ta, Helvetius'da, d'Holbach'ta erimiş iskelete dönmüştü. Yüreğin, duyarlığın, imgelemin istediklerine pek yanıt veremiyordu. Veremediği gibi, onları uyarıp kışkırtıyor ve hareketlerinde serbest bırakıyordu. Bu filozoflar, doğanın kanunlarını izlemeyi istiyorlardı gerçi, ama herbiri kendi kanunu buluyor ve arkasından gidiyordu. Bu filozofların hepsi «Aydınlıklar felsefesi»nin niteliklerini oluşturan ortak çizgiler olsa da, yığınla noktada birbirlerine zıttılar yine de; hatta, her biri kendi düşüncelerinde zıtlıklar içindeydiler. Birbirlerinin hısımıydılar, ama farklı insanlardılar. Öyle olduğu için de, onların söylediklerine karşı çıkıp, başka yollara yönelen, her gittiği yolda da kendi yüreğinin sesini dinleyen bir hareket çıktı ortaya.

Adı, **romantizm**dir bu hareketin; yandaşları da romantikler diye anılır.

Yığınla bireyci, romanesk ve duygusal yazar arasında; duyarlığını dinleyen, ama aynı zamanda akla da tutkun ve ortaya sarsılmaz bir mantıkla bir sistem koymuş bütün romantikler içinde en büyüğü ve kendisinden sonra gelenlerin ustası **Jean-Jacques Rousseau** (1712-1778) oldu. Cenevre'de doğmuştu, bir saatçının oğluydu. Hep serseri ve çoğu kez asalak bir yaşam sürdü; ılımlı ve onuruna düşkün bir yaradılıştaydı; bir parça dokunan bir şey görse, gözyaşlarına boğulacak denli hasta bir duyarlığı vardı ve çılgın bir imgelemi. İnsanlar karşısında olduğu kadar, toplumun kuralları, uzlaşmaları ve yükümlülükleri karşısında da uzlaşmaz

bir tutumdaydı. Hoşlandığı, doğanın tam ortasında yapayalnız, kendini, duygularını düşlemekti. Romanlarında yarattığı dünya, kendi keyfince yarattığı bir dünyadır. 1750'de yolunu buldu. Dijon Akademisi, bir yarışma açmıştı ve konusu da şuydu: «Bilimlerin ve sanatların ilerlemesinin örflerin düzelmesine bir katkısı olmuş mudur?». Diderot'nun da desteklemesinden yararlanıp yarışmaya katıldı ve 23 Ağustos 1750'de ödülü kazandı. Verdiği yanıtta Filozoflara karşı çıkıyor, «sanatlarımız ve bilimlerimiz yetkinliğe ulaştığı ölçüde, ruhlarımız bozulmuştur» diyordu. Kendisiyle de çelişiyor ve şöyle diyordu: «Bilimler ve sanatlar, kaynaklarını kötülüklerimizden almalıdırlar». Gerçek bilginler yönetmelidir devleti. Ne var ki, hiçbir şeye yararı yoktur bunun: Bilimler ve sanatlar vakit kaybettirirler, lüks yoluyla gevşetip kağşatır, zevki bozar, askeri erdemleri öldürürler; kitap basımcılığı bir felâkettir; Filozoflar şarlatandırlar. Putlara karşı bu saldırı, «bir tür terör» yarattı. Voltaire, d'Alembert, Polonya kralı Stanislas Leczinski bu terörden sözettiler. Asıl önemli olanı şu idi: Bu düşünceleri dile getiren insan, Kutsal Kitabı okumuş, XVII. yüzyılın büyük mantıkçılarının, Descartes'ın, Port-Royal'in, Malebranche'ın süzgecinden geçmişti; başa gelebilecek bütün acılarla yoğrulmuş ve bütün hınçlarla dopdolu idi. Bu düşünceleri dile getiren cümle, devrin kısa ve ince cümlesine karşılık, gergin, söylev havasında, titreyen, sert ve ahenkli bir cümleydi; öyle olduğu için de, herkesi yüreğinden yakaladı ve kabul ettirdi kendisini. Rousseau, kutsal bir yazar oldu. O tarihten başlayarak da, gitgide Filozoflardan koptu, uzaklaştı.

1754'te *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kökeni Üstüne Deneme*'yi yayımladı. Bu eserde, o yüzyılda sık sık yapılan, doğal haldeki «canayakın vahşi»nin portresini çizer; gürbüz ve hareketli, gözden uzak ve içgüdülerinin emrinde, alabildiğine yetkin bir insandır bu. «Düşünme doğaya karşıdır; düşünen insan, soysuzlaşmış bir hayvandır» der. Ne var ki, insanın kendi kendini yetkinleştirme yeteneği de vardır. Öte yandan, ürün vermeyen yıllar, uzun kışlar, yakıcı yazlar, su baskınları, depremler, insanı başka insanlarla birleşmeğe zorlar; önce avcı topluluklar halindedirler, sonra çobanlıkla geçinen kabilelere dönüşürler. Yaptıkları toplantılarda kıskançlık, uzlaşmazlık, boş gurur, nefret çıkar ortaya. Bir rastlantıyla demiri bulurlar; tarım, bundan doğar. Çiftçi haline gelen insanlar, toprakları bölüşmek ve **bireysel mülkiyeti** kurmak zorundadırlar. Ve işte o andan başlayarak, herşey kaybedilmiştir; «İnsan soyunun çöküşüne» doğru

yürüyüş başlar. Mülkiyetten eşitsizlik, rekabet, hasımlık, gurur, pintilik, sınıf mücadelesi, savaşlar doğar. Bir baş seçmek gerekir; o baş tiran olup çıkar. Ne kadar kötülük varsa çöker insanlığın üstüne. Eser, böylece **kötülük sorunu**na bir çözümdür. «İnsanlar kötüdür; bununla beraber, insan, doğası bakımından iyidir; öyleyse, nedir insanı çökerten bu derece? Yapısında ortaya çıkan değişiklikler, yaptığı ilerlemeler ve edindiği bilgiler değilse ne?». *Deneme*, Rousseau'nun, *Yeni-Heloise*'den sonra en çok okunan eseri oldu. Kitaplıklarda, *Toplum Sözleşmesi*'nden daha çok ona rastlanır. Eşitlik düşüncesini başka eserlerden çok daha fazla o yaydı.

Nasıl kurtulmuştur insanoğlu bu badireden? Ondan da sözeder Rousseau.

İnsan, artık insanın yardımından vazgeçemez; geriye dönme olanağı yoktur. Oysa, sosyal durum doğal değildir ve uzlaşmalar üzerine kuruludur. Böylece, öyle bir uzlaşma biçimi bulmalı ki, sosyal durumdaki yararlar doğal haldeki yararlarla birleşsin. *Toplum Sözleşmesi*'nin (1762) konusu budur; yani bireylere, doğal haldeyken sahip oldukları eşitlik ve özgürlüğü sağlayan bir toplum biçimi bulmak. *Emile*'de (1762) de aynı kaygı içindedir: Yani toplum halindeki insana, doğal haldeki iyiliğini, masumluk ve erdemlerini sürdürtecek bir eğitim sistemi bulmak.

Emile'in eğitmeni, onu iyi yetişmesi, doğaya göre yaşaması, hoşuna giden şeyi yapması ve geri kalandan da kaçması için, toplumdan soyutlar. Böylece, eğitim olumsuzdur. Çocuğa hiçbir şey öğretmemeli; kendi zararına olabilecek şeyleri öğrenebilmesi için, onu doğrudan doğruya nesnelerle karşı karşıya bırakmalı, nesnelerin dersine tâbi olmalıdır çocuk. Odasındaki pencerenin camını kırmışsa, soğuğun acısını çekecektir. Bununla beraber, onu kimi şeyleri öğrenmeğe de itmek gerekir: Örneğin, astronominin yararını öğrenebilmesi için, yine yalnız başına kalması gerekir; kendini yaralamaya kalkarsa, açıklamada bulunmadan «hayır» diyeceksiniz. Böylece, olağan eğitimdekinden çok farklı bir içtenlik ve özgürlük havası içinde yetişen Emile, insandaki o doğuştan erdemleri koruyacaktır.

Emile, yirmi yaşına geldiğinde, eğitmeni, dinin gerçeklerini koyacaktır önüne. Protestanken katolik olan, sonra yeniden dönen Rousseau, böylece, *İm*an *öğretimi*'ni, bir katolik rahibe, Savoie'lı papaza bırakır. Filozofların birbirleriyle çelişen düşünceleri arasında sallantıda kalmış yazarımız, sonunda «iç dünyadaki ışık»a başvurmaya karar verir. İçtenlik içindeki bir yürek, duru duygular, gerçeğin akıldan önceki koşuludur: İnsanın, duygulardan önce gelen bir yargılama gücü vardır; insan, Locke ve onun

gibi düşünürlere aykırı olarak, «duygusal ve edilgen değil, etkin ve zeki bir varlıktır». Çevresinde her şey cansız maddedir; ama yine de düzenlenmiş bir hareket halindedir o. Oysa, «dönüşen madde bana bir irade gösteriyorsa, belli kanunlara göre değişip gelişen madde bana bir zekâyı gösterir». Böylece, yüce zekâya, Tanrıya erişir. Akıl sahibi olarak, hayvanlardan derinden derine farklı olan insan, Filozoflar ne derlerse desinler, yeryüzünün hükümdarıdır. Ancak, kötülük de var. Ama Tanrı sorumlu değildir bundan. İnsana, bir üstünlüğü, özgürlüğü vermiştir o. Özgür insan, doğaya düzensizlik getiriyor ve kötülüğü yayıyor. Adil olursa mutlu olacak. Adaletsizlikleri giderme zorunluluğu, ruhun ölümsüzlüğünü, ölümden sonra yaptırımları ve ödülleri tanıtlar. Ahlâk kuralları, insan yüreğinin tâ dibinde yazılıdır: «İyi olduğunu hissettiğim herşey iyidir, kötü olduğunu hissettiğim herşey kötü; en büyük hakem vicdandır. Akıl pek sık olarak aldatır bizi, ama vicdan asla. Böylece o, ruhlarımızın temelinde, doğuştan varolan bir adalet ve erdem ilkesidir». İnsanın doğada olağanüstü niteliği; doğuştan düşünceler; mutlak gerçeği bulmak için, herkesten uzakta, tutkuların sustuğu bir ortamda kendi içine eğiliş: Aydınlıklar Felsefesinin karşısına geçmektir bu!

Duyarlı ve iyi insanlar, özgürlüklerini koruyacak biçimde, birleşecek, aralarında bir **«sosyal sözleşme»** yapacaklar.

> *«İnsan özgür doğar ve heryerde zincirler içindedir; özgürlüğünden vazgeçmek, insan sıfatından, insanlık haklarından, hatta ödevlerinden vazgeçmek demektir; böylesi bir vazgeçiş insanın doğası ile uzlaşmaz». Otorite ile özgürlüğü uzlaştırmanın aracı, «her katılanın bütün haklarıyla kendini topluluğa vermesidir. İnsan, kendini herkese verirken, hiç kimseye vermemiş olur; kaybettiğinin karşılığında da kazanmış olur». Kanunu yapan* ***genel irade****dir; genel irade, ne bir insanın iradesidir, ne de bir temsilciler meclisinin iradesi; genel irade, özel iradelerin toplamı olmadığı gibi, bir çoğunluğun kararı da değildir. Her bireyde, içgüdülerin ve anın tutkularının harekete getirdiği özel bir irade vardır; ve aynı zamanda derin bir irade; bu sonuncusu, «tutkuların sessizliğinde, insanın başka insanlardan isteyebileceği ve başka insanların da o insandan isteyebileceği şey üzerinde düşünen sağduyunun katıksız eylemidir». Bu irade, bütün insanlarda aynıdır ve yanılmaz; bireysel vicdandan*

doğuş, sessizlik içinde ortaya çıkmış, partilerden, heyetlerden, topluluklardan uzakta tek başına düşüncenin ürünü olan bu irade genel iradedir. Ne derneğe gereksinmesi vardır, ne korporasyona, ne de partiye; sadece bireyler önemlidir.

Genel iradenin dile gelişi demek olan kanun, hükümrandır. «Devlet, üyelerinin karşısında, sosyal sözleşme yoluyla, onların mallarının sahibidir. Malları ellerinde bulunduranlar, genel yararın görevlileri gibidirler». Devlet, herkese bırakması gereken özgürlük konusunda yargıç durumundadır; toplum için gerekli olan bir dini emredebilir, ona inanmayanları kovabilir, hatta ölüme de mahkûm edebilir.

Herşeye karşın, uygulamada çoğunlukla karar vermek gerektiğinden, sosyal sözleşme, azınlığın çoğunluk yoluyla kendini kabul ettirdiği bir baskı rejimine varacaktır.

Rousseau, eserinin uygulamadaki kapsamı hakkında, kitaplarında ve mektuplarında kendisi de değerlendirmelerde bulundu. Bir anneye, yola gelmeyen çocuğunu pansiyona vermesini öğütler açıkça; bir rahibe de şöyle der: «*Emile*'de çizmeğe çalıştığım plânı kabul ettiğiniz doğruysa, cesaretinize hayranım». Sosyal sözleşme için, «ancak Cenevre, Berne, Korsika gibi pek küçük devletlere uygun olabilir» dedikten sonra, «bu denli yetkin bir yönetim insanlara göre değildir» diye konuşur. Mirabeau'ya yazdığı bir mektupta, çözümünü aradığı sorunu «geometride daireyi karelemeye çalışma» gibi gösterir.

Ne var ki, halk, bu ayrıntılara bakmadı, zaten çoğunu bilmiyordu da. Rousseau, bir Tanrı olup çıktı. Modayı ve örfleri değiştirdi. Güzel kadınlar çocuklarını operada localarına getirtip, herkesin alkışları arasında emzirdiler; çünkü, Rousseau, ana sütünü öğütlüyordu. Genç kızlar bitki derlediler, çünkü Rouesseau botaniği seviyordu.

Aynı düşünceden esinlenen Morelly, *Doğanın Yasası* adlı eserinde (1755), insana malların ortaklığını öğreten doğaya dönmeği ister; mülkiyet, bütün suçların anasıdır; komünizm, bir altın çağa dönüş olacaktır. Rousseau'nun çömezi rahip Mably, Yasama adlı kitabında (1773) şöyle yazar: «İnsanlığa acı çektiren bütün felâketlerin asıl kaynağı nedir bilir misiniz? Mülkiyettir bu»; ve, «O mutlu mal ortaklığı»nı, bütün bencil tutkuları yıkacak ve sosyal içgüdüleri geliştirecek olan bir tarım

komünizmini öğütler. Mercier, gelecek zamanları dile getiren romanında, *2440* Yılında Paris'te, eşitsizliği, zenginlerle yoksullar arasında zorla evlendirmeler yoluyla azaltmayı ararken, gelecekte Yasama Meclisinde ve Konvansiyonda üye olacak olan Brissot de Warville, Proudhon'un formülünü atar ortaya yıllar öncesinden: «Mülkiyet hırsızlıktır!».

KANT

Ancak, Rousseau'nun en önemli çömezi Kant'tır. *Savoie'lı Rahibin İman Açıklaması*, belki Hume kadar, ona *Salt Aklın Eleştirisi*'ni esinletti; aynı kitap, *Pratik Aklın Eleştirisi*'ni, giderek Kant'ın ahlakını, dinini, politiğini de ortaya koymakta yardımcı olsa gerek.

Ahlakları, Newton'un yöntemini izleyip, ilkelerine yükselmek amacıyla incelerken, Kant şunu bulur: Ahlaklar, «iyi niyet»e mutlak bir değer tanıyorlar. Nedir «iyi niyet»? Ödevini yapma iradesi! İç dünyamızın derinliklerinden gelir bu; doğamızın bu eğilimi, Rousseau'nun dediği gibi doğuştan bir ilkedir. Eylem, ödevini yerine getirme iradesiyle yapılmışsa ve vicdanımızda onu ödev olarak yaptığımıza hükmetmişsek, başarıya ulaşmıştır ödev. Eylemin niteliğinin, yanılmamızın önemi o kadar büyük değildir; eylemin değeri, bilgiden değil, değeri hakkında taşıdığımız duygudan ve hakkında verdiğimiz hükümden gelir: Açlık zamanında, bir yararsız ağzı ortadan kaldırmak amacıyla, ödev icabı, acı içinde yaşlı babasını öldürmek bir yanlıştır, ama eylem ahlâk bakımından iyidir; felâket içindeki bir adama minnettarlığını kazanmak için yardım etmek bencilliktir: Ahlaka uygun eylem, manevi bakımdan iyi değildir.

Ödev, şu ya da bu duruma tâbi olmayan bir mutluluktur: «Öyle bir ödeyişe göre hareket et ki, onun aynı zamanda evrensel bir kanun olmasını isteyebilesin!». Bu «kategorik emperatif»tir, ahlak kanunudur. Ahlak kanunu akıl yoluyla bulunmuştur; akıl, duyarlığın nedenlerinden mutlağı ve evrenseli bulup çıkarır. Duygu bir itkide bulunur, «iyi niyet»i yaratır; ancak yolu gösteren akıldır. Akıl, insanı yapan yetidir. Böylece insan, gerek kendisinde, gerek başkalarında akla ve özgürlüğe saygı duymalıdır: «Öyle hareket et ki, kendinde ve başkalarında insanlık dile gelmiş olsun; hep amaç olarak, ama asla araç olarak değil!».

Ne var ki, insan duyarlık sahibidir; tatmin olmak, giderek mutlu olmak ister. Oysa, ahlak kanununa uyarken, insan çoğu kez mutsuz olur. Böylece, insanın ölümsüz bir ruhu olduğu ve ona yeteneklerine göre mutluluk verecek bir Tanrının varlığı olasıdır. Tanrı, saygı duyulacak bir yasayıcıdır;

ahlakî eylem, böylece, son bir çözümlemede Tanrının hoşuna giden eylemdir, din, Tanrının hoşuna gitmek üzere bizi ödev yapmaya götüren durağan iradedir. Tanrı, pratik aklın öngerçeğidir. Kilise, iyi niyetli insanların topluluğudur; ve kiliseler, bu evrensel Kilisenin yaklaşık temsilcileri.

Hukuk, insanın gereksinmelerini, özgür ve düşünen bir varlık olmasından ileri gelen niteliklerini karşılamak zorundadır. Hukuk, şu özdeyişlere saygı duymalıdır: «Öyle hareket et ki, insanlığı bir araç olarak değil, bir amaç olarak alasın!»; ve «öyle hareket et ki, iradeni özgür olarak kullanışınla başkalarının özgürlüğü bir genel kanuna göre bir arada yaşayabilsin!». Bu özdeyişler, hukukun organı olan devletin birey üzerindeki baskısını sağlar; bunun gibi, bireyin devlete karşı direnme hakkını ve herkese özgürlüğünü kullanma olanağını veren mülkiyet hakkını. Bu özdeyişler, cumhuriyet rejimini içerirler: Bütün ülkeler, cumhuriyetçi bir anayasa kabul ettiklerinde, bir Milletler Cemiyeti, bir uluslararası hukuk yaratabilecek ve sürekli barışı sağlayabileceklerdir.

Kant, böylece zamandan, mekândan ve durumlardan bağımsız mutlak ilkeler düşüncesiyle, Montesquieu'ye ve Filozoflara karşı çıkmış oluyordu; aklın yönlendirdiği duyulardan değil, aklın aydınlattığı yürekten gelen ahlak düşüncesiyle de Filozofların görüşlerine zıt düşüyordu.

Aynı zamanda, Kutsal Kitabın Alman yorumcuları, Spinoza'yı incelemeğe başlamışlardı. Onun panteizmi, bütün bir doğada kendini gösteren sürekli oluş halindeki bir Tanrı anlayışı, Lessing'le Herder'e esin veriyordu. Lessing'e göre, insanların gerçek dedikleri şey, gelişmesi içinde farkına varılan bir gerçeğin geçici biçimlerinin birbirini izlemesinden başka bir şey değildir. Herder'e göre ise, yaşamımız, o büyük Bütünün içindeki bir nabız atışıdır; insanlık tarihi, doğanın derece derece dönüşümlerle sürekli olarak yetkin örneğe yaklaştığı taslakların ardarda gelişidir; bu çalışmanın zekâsı, akıl yoluyla değil, doğrudan sezgi yoluyla bize verilmiştir. Akıl yoluyla kesin bir gerçekliğe vardıklarına inanan Filozoflar, bu noktada da saldırıya uğramışlardı; onlara karşı çıkan bu düşünce, daha sonraki dönemde derinden derine etkileyecektir insanları.

Bu arada, düpedüz gerici düşünceler ve gericiler vardı.

GERİCİ DÜŞÜNCELER

Ansiklopedik felsefeye hasım, **mistik bir Masonluk** doğuyordu. Almanya'dan İsviçre'den, İsveç'ten yola çıkan bir mistisizm dalgası,

Fransa’nın doğusuna ve Paris’e ulaştı. Bu mistik masonlar Hıristiyanlıktan esinlenmişlerdi; ve Kilisenin dışında, İncil’e göre yaşamak için, Tanrıyla temas kurup ruhlarını yenilemenin aranışı içindeydiler. Ne var ki, ispritizmaya, manyetizmaya, ilmi simyaya, sihire başvurur, Hıristiyan kiliseleri dehşet içinde bırakırlar. Peygamberleri vardır: Ölülerle konuşan, «Göğün Sırları»nı ve «Gökle Cehennemin harikaları»nı keşfeten İsveç’li Swedenborg; iman yoluyla Tanrıyla temas kurduğunu düşünen ve evi 1789’da bütün Avrupa’nın hac yeri olan Zürih’teki İsviçre’li Lavater; insanın hiçbir şey bulamayacağını, sadece kendi kendisini hatırlayacağını ve düşünceye dalış ve dua yoluyla İsa’nın gelişini hızlandırmayı savunduğu için bilime düşman, «Meçhul Filozof», Fransız Saint-Martin. Almanya’da mistik tarikatlar kurulurken, Fransa’nın kimi kentlerinde de mistik mason locaları doğar; bütün bu mistikler kendi aralarında ilişki içindedirler.

Doğaldır ki, havarilerin yanı sıra **şarlatanlar** da vardır: Paris’teki hünerleriyle gözleri büyüleyen ruh çağırıcı Cagiostro; «sihirli değnek»iyle bütün hastalıkları iyileştirdiğini ileri süren Viyana’lı hekim Mesmer. Manyetizmacılar, uyurgezerler, meczuplar haşarat gibi kaynaşır dururlar. Bir zihnî bulunıklık içinde, bireyler, karışık eğilimlere terkederler kendilerini; çoğu, öte dünyanın kapılarını açan ve insanlığı yeniden yaratacak bir Devrimin eşiğinde olduğuna inanır.

> *Montesquieu, **Kanunların Ruhu**’nda, bir sosyoloji denemesi örtüsü altında, reform denemelerine karşı çıkar. Anayasaların, gerçek doğal kanunlar yoluyla, iklim, toprak, yaşam biçimlerine, halkların karakterine, örf ve dinlerine, vb. bağlı olduklarını göstermeğe kalkar. Fransa’nın anayasasına dokunmamak gerektiğini aşılamak için, bütün bunları bahane olarak kullanır; ona göre bu anayasa, Parlömanları, Krallık kanunlarının yargıçları ve hükümdarın yardımcıları yapmıştır. İngilizlerinkinden esinlenmiş bir anayasayı över durur: Bu anayasaya göre, Kralın elinde tuttuğu yürütme gücüyle, milletin temsilcilerince kullanılan yasama gücü arasında, yargıçların elinde bir yargılama gücü vardır ki, anayasanın koruyucusu olarak, hakem rolünü oynayacaktır. Comte de Boulainvilliers’nin 1732’de **Soyluluk Üstüne Deneme** adlı eserinde tekrarladığı sistemi destekler: Buna göre, Fransa’da sosyal sınıflar bir ırktır; soylular, Frank fatihlerinin torunudurlar, Tiers-Etat ise boyun eğdirilmiş Goluvalardan*

gelmektedir; soylular, fetih hakkına dayanarak Fransa'nın malikidirler; başlarda, monarşi seçimli idi ve sınırlıydı; Krallar, vassallerinin görüşlerini almakla yükümlü idiler; o tarihten beri, krallar, senyörlerin bu ayrıcalıklarını ellerine geçirmişlerdir. Ve Montesquieu, soyluların ne denli önemli olduklarını dile getirir ve şöyle der: «Monarşinin ruhudur bu sınıf». Kitabı, 1789 yılına değ ve gitgide artan bir biçimde, gerici aristokratik muhalefetin Kutsal Kitabı oldu.

Böylece, yüzyılın sonunda, Aydınlıklar Felsefesi her yerde saldırıya uğramıştı ve gitgide geriliyordu.

Yeni bir çağ açılacaktı.

BÖLÜM II
«AYDINLIKLAR» VE TEKNİK

Avrupa'da teknik öylesine bir hızla ilerler ki, bir «**devrim**»den söz edilebilir. Avrupa, hiç kuşkusuz, dünyanın öteki ülkelerinde kurduğu maddi ve örgütlü üstünlükle gerçekleştirmektedir bunu. Buluşlar, sosyal gereksinmelerin, iktisadî dengesizliklerin, her türden çeşitli bunalımların uyarıp harekete geçirdiği pratisyenler ya da heveslilerden gelmektedir çoğu kez. Bilim verilerinden azar azar yararlanılmakta ve bilginler uygulama sorunlarıyla yavaş yavaş ilgilenmektedir: yüzyılın ilk yarısında denizcilik, arkasından da sanayi, bilimsel hareketten yararlanır; yüzyılın sonunda, tekniğin, bütün bilimsel uygulamaların bir sonucu olabilmesi olasılığı ortaya çıkar.

Bununla beraber, buluşlarda, bilim ve bilimsel düşünce yine de varlığını hissettirmektedir: Sıradan bir makine bulucusu bile, bir parça aritmetik ve geometri bilir, mekaniğin temel kavramlarından haberdardır; ve, az-çok bilinçli olarak, çalışmasında usavurmanın, gözlem ve deneyimin yöntemlerini, giderek evrensel mekanizm öğretisini kabul eder. Özellikle, dünyanın hemen her yanı bunalım içinde olduğundan, buluşların Avrupa'da bollaşmasının nedenini, içinde bilimsel düşüncelerin de olduğu yüzyılın anlayışında aramalı. Nedir o? Duyuları tatmin, **maddî ilerleme yoluyla yeryüzünde mutluluğa erişme** inancı! Yüzyılın nice yetkin zekâsını ilahiyat tartışmalarından ve dinsel düşüncelerden çekip pratiğe ve yararlı olana çeviren bu anlayıştır. Daha başka nedenler de var: Git gide yayılan ve bireysel çabaları uyarıp harekete geçiren Descartes'çı inandırma; Descartes'çılığın ve klasik eğitimin geliştirdiği, herşeyde olaylardan açık ilkelere yükselme ve, o ilkelerden de, yine olaylarda -acımasız bir düzen içinde- gerçekleşen kesin sonuçları çıkarma eğilimi. **Açıklık** ve **düzen gereksinmesi**: Kimi teknik ilerlemeye katkıda bulunan odur.

Bütün teknik ilerlemeler, işte bu yeni anlayışın yayılmasından doğar.

Öyle de olsa, teknik üzerinde en büyük etki, bilimden farklı olarak, **ekonomik gelişme**nin sonucu oldu. Belli başlı teknik buluşların yapıldığı İngiltere pek güzel bir örnektir buna.

İngiltere'nin deniz-aşırı ticareti, İngiliz zaferlerinden, Utrech andlaşması (1713) ile Paris andlaşmasından (1763) sonra, büyük bir gelişme içine girdi. Bu ülkenin 1715 yılında 6 milyon Sterlin olan dış alımı 1790'da 19 milyona yükselirken, aynı yıllarda dış satım da 7.5 milyon Sterlinden 20 milyona çıkar. Öte yandan, sanayi için sermayenin bir bölümünü sağlayan da işte bu ticaretten sağlanan kazançlardır. Galler bölgesinin güneyindeki ilk demir sanayisini, Bristol ve Londra'daki çay tacirleri ile öteki tacirler yarattılar. Clyde vadisindeki sanayi donanımı, büyük bir bölümüyle Glasgow'un tütün tacirlerinin eseri oldu. İç ticarette de, yollar sayesinde büyük bir gelişme görülür: Yollarda sessiz bir devrim gerçekleşmiştir; yük hayvanlarının yerini, hayvanların çektiği arabalar almıştır ve bunlar taşınır malların miktarını artırdığı gibi, taşımacılığı da hızlandırmışlardır. Ticaret, 1759 yılından başlayarak, kanalların açılmasından da yararlanır; bu kanallar, 1761 yazında Manchester'de teslim edilen kömürün fiyatını yarı yarıya düşürürler. Madenlerin, taşocaklarının, ormanların değerlendirilmesine de olanak sağlar bu kanallar. Sanayi kuruluşları kıyılara yerleşir ve İngiliz sanayisinde çok büyük değişiklikler olur böylece. Sanayicilerin kârlarını, işletmelerinde yeniden yatırıma ayırmalarının da teknik üzerinde pek mutlu sonuçları oldu: Böylece, 1714'te % 5 olan faiz oranı 1757'de %2.5'e düştü; bu ise, kullanılır sermaye miktarını iki katına çıkarıyordu; bunların yanı sıra, İngiltere'de ve Galler bölgesinde, 1700 yılında 5.5 milyon olan nüfus, 1801'de 9 milyona yükseldi ve aralarında -küçük sayıda da olsa- kalifiye işçi yekûnu vardı.

Makineleri yaratmaya götüren de işte bu koşullar oldu.

I
ASKERİ TEKNİK

Askeri teknik başta geliyordu; çünkü, o çağdakiler, ona bütün öteki tekniklerden önce bakıyorlardı. Gerçekten, Avrupa'da her yanda, Orta Çağ'ın askeri soylularına bağlı soylular vardı; bu soylular, silah kullanımına, herşeyin başında gelen yüce bir meslek olarak bakıyorlardı. Ne var ki, bu dikkat, sürekli bir gereksinmenin de dile gelişiydi: Güçlü bir ordusu olmazsa, bir devlet çok geçmeden kaybolabilirdi; halklara varlıklarını, bağımsızlık ve güvenliklerini, bu temel yararları sağlayan

sadece askerlik sanatıydı ve bunlar olmaksızın başka yararlar havada kalırdı; başta gelen özgürlük, devletin özgürlüğüydü; o tehlikeye düşünce, yurttaşların özgürlükleri birer hayal olurdu.

Neler görüyoruz askeri tekniğinde bu yüzyılın?

SİLAH TEKNİĞİNDE GELİŞMELER VE SONUÇLARI

XVIII. yüzyılda askerî tekniğin tarihi, «tüfeği ve kaygan topçuluğu en iyi biçimde kullanmayı sağlamak amacıyla, **taktik düzende** birbiri ardına gerçekleşen **ilerlemeler**»in tarihidir.

Tüfek, bir önceki yüzyılda icat edilmişti. Almanya’da 1689’dan beri kullanılan, Fransa’da ise 1699’dan başlayarak resmen kabul edilen tüfek, eski fitilli alaybozanı 1715’te tahtında kesinlikle indirmişti ve, onu tamamlıya takmalı süngü sayesinde, mızraklı askerler sınıfını ortadan kaldırmıştı. Tüfek, alaybozondan daha uzağa gitmiyordu gerçi; en çok 300 adımdı mesafesi, etkili olduğu mesafe ise 180 adımdı. Öyle de olsa, daha hafifti ve kullanışlıydı. Bir çakmak taşıyla donanmış horozun ateşe geçirdiği sistem sayesinde, yanda bulunanlar için tehlikeli değildi ve böylece yaklaşık düzende askerlere atışta bulunma olanağı sağlayordu. Son olarak, doldurup boşaltılması çok daha hızlıydı: 1715 yılından başlayarak, dakikada bir atış mümkün oluyordu; 1740’ta, eski tahta çubuktan daha sert demir çubuğun kabulü; tüfeğin namlusuna, barutu, sıkıyı ve mermiyi -daha az zahmetle- yerleştirme olanağını sağladı ve zaman kazandırdı; atış hızı, dakikada ikiye, üçe çıktı. 1744’te, fişekle, asker hemen her zaman dakikada üç atış yapabiliyordu.

Topçuluk, 4, 8, 12, 16, 24 ve 33 kalibrelik gülleler atan, düz boşluklu ağızdan dolma bronz toplardan oluşuyordu; düz atışlar için bunlar kullanılıyordu; bir siperin arkasında ya da bir çöküntü alanda kendisini korumaya almış birliklere karşı da havan topundan yararlanılıyordu. 4 kalibrelik gülleler için dakikada üç, ötekiler için bir ya da iki atış yapılabiliyordu. Gülleler de demirden, içi dolu ya da boş nesnelerdi; havada patlıyor ve düşmana içindekileri yağdırıyordu. Menzili, güllenin ağırlığına göre 600 ile 1800 metre arasında değişiyordu; salkımlar için bu 150 ilâ 600 metreydi. 4 kalibrelik bir gülle, 300 adımda 4 ilâ 8 insanı öldürüyordu. Topçular, sektirerek atış yoluyla, güllelerin etkisini artırıyorlardı; piyade saflarında 5 ya da 6 kez sektirilen gülle büyük yıkıntılara yol açıyor ve çok can alıyordu. Ne var ki, bu tür topçulukta atışlar pek belirsizdi; hedefe isabet pek mümkün olamıyordu: Gülle, ağırlığına ve mesafesine göre,

hedeflenen noktanın 50 ilâ 150 metre ilerisine ya da berisine düşüyordu. Dahası, toplar pek ağırdı: 4 kalibrelik bir top 650 kilo çekiyordu; 33 kalibrelik olanı ise 3.085 kilo. Öyle olunca da, topu çekip götürme, çok sayıda hayvanı gerektiriyordu. Toplar, cephede bir kez yerleştirilince de, -pek az istisnalar dışında- yerlerinden kımıldatılamıyordu. Ayrıca, piyadenin ileriye doğru hareketinde ona katılamıyordu ve ateşinin en gerekli olduğu anda askerleri desteksiz bırakıyordu; geri çekilme hallerinde ise, buna uyamıyor ve ister istemez düşman eline geçiyordu.

Bunun sonucu şuraya vardı: **Piyade, savaş alanına egemen oldu**; kurşunu zırhları deliyor, beklenmedik bir süvari saldırısında, onu göğüsleyebiliyor ve birliğin yana kayabilmesi için gerekli zamanı böylece yakalayabiliyordu; ağırlığı nedeniyle yere çakılıp kalmış topçularda olmayan hareketlilik onda vardı; süvari ve topçu, sadece piyade için çalışıyordu, yardımcısıydılar onun. Böylece, piyade savaşların hükümdarı olup çıktı. 1715’ten başlayarak, hatta o tarihten önce, yeni savaş aracı olarak tüfek, bütün bir savaş sanatını altüst etmiş olacağa benziyordu. Yeni icadın tüm sonuçlarını elde etmek için -aşağı yukarı- bir yüzyıl gerekti ve başlamış gelişmeyi doruğuna ulaştıran da Napolyon Bonapart oldu.

1715’te, ordu, savaş alanında ateş ederek savaşmak için saf tutuyordu. Generallerin tek düşündükleri, **tüfeklerle atışın hızı**ydı. Şöyle vardılar amaçlarına: Piyade, bir kurşun örtüsü gibi öne yayıldı; düşman, önce savunma yoluyla durduruluyor, sonra atışlarla safları bozuluyor ve arkasından da saldırıya geçiliyordu. Piyade, emir üzerine, herkes aynı zamanda ve hemen hemen nişan almaksızın yaylım ateşi açmak zorundaydı; aslolan isabet değil, ama çabukluktu, bir ateş duvarı örmekti. Böylece, generaller piyadeyi, savaş alanında, düşmana karşı birbirine koşut uzun saflar halinde tertiplediler. Alaybozan silahının kullanıldığı dönemlerde olduğu gibi, askerleri birbirinden 4 ya da 5 adım aralıklarla dizdiler; her sıranın, ötekiler sırayla atış yaparken, silahını doldurabilmesi için derinliğine 6 sıra söz konusuydu; ıie var ki, güvenlik ve tüfekle atışta çabukluğu sağlamak içindi bu. Ateşsiz silahlar devrinde olduğu gibi, sıralanışı iyi yapılmış bir ordu isteniyordu; çarpışmanın sonuç sağlayabilmesi için, her saf düşman safını aynı zamanda göğüsleyebilmeliydi. Ters yüz etme yasağı sürdürüldü: Sağda kalmak alışkanlığındaki askerleri sola koymak, çoğu kez ikinci sırada duranları

birinci sıraya almak gerekmiyordu; bu sonuncu usul eskiden kalmaydı ve düşman ordusunu yarmak için en yürekli askerler başa geçirilirdi.

Bütün bunların sonucu şu oldu: Orduyu sıraya sokmak ve askerleri birbirinden böylesi aralıklarla hizaya getirmek, işleri alabildiğine ağırlaştırdı; düşmandan uzakta safları düzenlemek ve belli bir yürüyüşten sonra onun karşısına savaş düzenini korumuş halde çıkmak zorunluğu doğmuştu; düşman ordusu çekip gitmek istiyorsa, onu çarpışmaya zorlamak olanağı yoktu bu durumda, çünkü birbirinden böylesi aralıklarla dizilmiş askerleri saf halinde tutmak için pek ağır yürümek gerekiyordu, sık sık durulmalıydı, öyle olunca da düşman, normal bir yürüyüş hızıyla bütün olarak uzaklaşabiliyordu; savaş alanında manevra yapma, düşmanı izleme, giderek düşman ordusunu yok etme olanağı kalkmıştı. Böylece, kala kala **yedek parçalar stratejisi**ni kabul etmek zorunluğu kalmıştı; yani, düşman ordusunun yeniden donanmasının ve yer değiştirmesinin önüne geçmek için, depolara, tersanelere, bağlantı noktalarına ve bütün müstahkem mevkilere, kentlere saldırmak. Özetle, sonu gelmez, ağır bir savaş biçimi ortaya çıkmıştı. Silahtardaki yetkinleşmenin ilk sonucu, eski orduların eksikliklerini abartmak oldu. XVIII. yüzyıl başlarında ordulardaki uzun hatların, Turenne’le Conde’nin ordularından çok daha az manevra yeteneği vardı.

PRUSYA ORDUSU

İlk düzeltip yetkinleştirmeler **Prusyalılar**dan geldi.

Savaş, Prusya’nın ulusal zanaatıydı ve en aklı başında insanlar askerlik sanatına adıyordu kendini. İlk ilerlemeler, -«Çavuş Kral» da denen- I. Friedrich-Guillaume zamanında (1713-1740) oldu; yapılanların büyük bir bölümü de, XIV. Louis savaşlarının eski kurtlarından Prens d’Anhalt-Dessau’nun eseri oldu. 1720 yılından başlayarak, Prusya ordusu, kimi subay ve askerlerin savaş alanında edindikleri kendiliğinden deneyim ve pratikleri resmen kabul etti: **ince düzen ve sıkı düzen** diye adlandırılıyordu bunlar. Buna göre, askerler, sadece 3 sıra üzerinden düzenleniyordu: Birinci sıra diz çöküyor, ikinci sıra ayakta ve bükülmüş, üçüncüsü de dimdik duruyor ve birbiri arkasından atış yapıyorlardı. Savaşlarda büyük zayiatın sonucu mevcudun eksilmesiyle 1715’ten önce de kimi zaman başvurulan bu usul, yeterli görülüyordu. Az insanla genişliğine bir cephe yaratmanın olanağını sağlayordu bu. Sıralar sıkılaştırıldı: Sıra içinde mesafe dirsek dirseğeydi; iki sıra arasındaki mesafe ise bir öndekinin kılıcı arkadakinin

dizine değecek kadardı; bununla güdülen de, ateş yoğunluğunu artırmaktı, böylece sıralanış ve alaydan saflara geçiş kolaylaştırılmış oluyordu.

Prusya piyadesi, savaş alanına bütün olarak geliyor ve düşman cephesine koşut olacak biçimde hattını kuruyor ve o hat üzerinde yayılıyordu. Alayda, her bölük daha önceden düzenlenmişti ve kısa mesafelerle biri ötekinden ayrılıyordu. Her bölüm hatta giriyor ve düşman karşısında yerini alıyordu: Hareketi, bir sabit eksenin çevresinde dönme biçimindeydi; öyle ki, ötekinin ucu sabit kalırken, bir kanat dönüyordu. Hareket, uygun adım yürüyüşle kolaylaştırılmıştı. Savaş hattı kurulduğunda, her albay kendisine bir hedef seçiyor ve ona doğru -bir üst gözetiminde- sancağını yürüyüşe geçiriyordu. Sancaklar, giderek alaylar, sert bir hattı koruyorlardı. Saldırı, sıraları bozmamak için koşarak değil yürüyerek yapılıyordu; daha hızlı yürüyebilmek ve omuzda yara yapmasını önlemek için dipçik kalçada, düzenli yaylım ateşi yapılıyordu yürürken de. Yirmi adım mesafede düşman üstüne son bir yaylımda bulunuluyor, sonra da düşman kaçmamışsa süngüyle saldırıya geçiliyordu. Piyade ateşinin etkisi, hafif top ya da İsveç toplarıyla arttırılmıştı; tabur aralarında piyadeye katılan bu topları askerler kol gücüyle çekiyorlardı. Pek ağır olan 33’lük top, kullanılmaz olmuştu. Prusya topçusu, hartuç ya da top mermisi kullandı ve git gide artan ölçüde havan topunu öğrendi. Prusya süvarisi, iki sıra bölük halinde düzenleniyordu; düşman ateşi altında olabildiğince az kalmak için **dört nala saldırı** ilk kez Prusya süvarisinde kabul edildi ve çarpışmanın gücünü de arttırdı bu; düşman, ateşle sarsıldığında, süvari de yanlara atılıyordu. Böylece, Prusyalıların savaş biçimi, aslında **ateş yoluyla bir savaş**tı. Savunmaları hareketsiz bir ateş, saldırıları yürüyen bir ateşti.

II. Friedrich (1740-1786), babasının ordusundan yararlandı. Ancak başlarda yalnız ateşsiz silahlara inanmak ve daha hızlı ilerlemek amacıyla, yürürken, atış yapmadan birliklerini saldırıya geçirmek gibi bir yanlış yaptı. Öyle olunca da, her defasında, birlikleri düşman ateşiyle durdurulup darma duman edildi ve sonuçta da subaylarından çoğunu yitirdi. II. Friedrich, o yüzden vazgeçti bundan. 1786’da *Askeri Vasiyetname*’sinde şu kesin cümleyi yazıyordu: Savaşlar, ateş üstünlüğüyle kazanılır».

> *Öylesine inanmıştı ki buna, hatta 16 ve 24’lük ağ parçalarla da olsa, topçusunu öncülerle birlikte yürüttü. Bu öncülerin önünde müstahkem hiçbir köy tutunamaz haldeydi: Başka ülkeden piyadelerin,*

duvarları önünde tükendiği müstahkem köyleri onlar toplarıyla delik deşik edebiliyorlardı. Başlıca taktik katkısı, koşut düzeninin yerine ***eğik düzeni*** *geçirme denemesi oldu. Hemen bütün savaşlarında, alaylarını çekmecede yürütmeğe kalktı; yani, sola yüklenmek istiyorsa, soldan birinci alay ikincisine oranla biraz ileri çıkıyor, ikincisi üçüncüsüne oranla aynı hareketi tekrarlıyordu, ve böylece bu hareket bütün alaylarca sürdürülüyor, sonunda her alay soldan sağa doğru geri çekilerek kaymış oluyordu. Uzaktan, safların sıklığı yüzünden, düşman, derinlikteki farklılıkları anlayamıyor ve Prusya ordusunu, her zaman olduğu gibi, kendisininkine koşut bir cephe üzerinde bekliyordu. Ne var ki, Prusyalılar birden bire duruyorlar, düşmanınkine oranla eğik bir cephe üzerinde hızla saf tutuyorlardı; Friedrich, ihtiyatlarını ilerleyen kanadın arkasına koyuyor ve bu noktada düşmandan daha güçlü olduğu için, onu çeviriyor ve üstüne yükleniyordu; oysa düşman, Prusya'nın savaştan kaçınan zayıf kanadına karşı hiçbir şey yapamıyor ve yandan gelen saldırıya karşı da durumunu değiştirebilecek zamanı bulunuyordu.*

Prusyalılar, yaylım ateşindeki düzenlilik ve hareketlerindeki çabuklukla karşılarındakini etkiliyor ve şaşırtıyorlardı. On dakikada hizaya giren Prusya alayları görüldü. Bu korkunç hız, ayrıntılara inen büyük dikkat ve sabırla elde edilebiliyordu; askerî eğitimde sopa ve kılıç darbesi büyük yardımcıydı. İnsanlar hangi durumda olurlarsa olsunlar, hareketlerini büyük bir hızla yerine getirmeğe amade otomatlar haline geliyorlardı. II. Friedrich, Prusya ordusunun hareketlerini pek iyi kurulmuş bir saatin çarklarına benzetiyordu. Böylece Prusyalılar hasımlarından daha hızlı davranıyor, en kritik durumlarda tam bir düzeni kuruyorlardı. II. Friedrich, dâhi bir şef olarak bu aletle çok şey elde etti.

İnce düzen, sıklaştırılmış saflar, yaylım ateşleri, Avusturyalılar, Alman prensleri, Hanovralılar, Hollandalılar ve -kralları Hanovre hanedanından gelen- İngilizlerce çok çabuk örnek alındı. Fransızlar, sıklaştırılmış safları pek erkenden kullanmaya başladılar; ancak, resmî olarak kabul edilişleri 1750 yılında oldu.

Özetle, Prusyalılar pek az yenilik getirdiler. Hareketlerini büyük bir dikkatle uyguluyorlardı; ne var ki, bu hareketler yetkinlikten uzaktı. Tüfekten, onun verebileceği her şeyi alamadılar. Yaylım ateş -pek kısa

mesafeler dışında- nadir olarak etkiliydi: Çünkü, askerin atışta bulunurken dikkat ettiği, düşmanı öldürmek değil, arkadaşlarıyla aynı zamanda atış yapmaktı. Saflaşmada üçüncü sıra yararsızdı. Sert saflaşma da yararsızdı; dahası, onu sürdürmek güçtü, çünkü top dumanı bayrakları örtüyordu. İnce düzen, özellikle düz alanda iyiydi. Prusyalılar, topçuluğu pek yetkinleştiremediler. Il. Friedrich, Seydlitz’e karşın, çıkışta çizme çizmeye sık düzen içindeki süvarileri «duvar halinde» saldırıya geçirmekte inat etti; oysa, dört nala giden atın şahlanması yüzünden, süvariye, adım adım gidilen durumdakinden daha fazla yer gerekiyordu. Pek sıkı halde bulunan ve eğeri üzerinde kalkmış süvariler çeşitli güçlüklerle karşılaştılar ve, sonuç olarak, saf, saldırı gücünü yitirdi.

AVUSTURYA VE FRANSIZ ORDULARINDAKİ İLERLEMELER

Başlıca ilerlemeler, biraz Avusturyalıların, ama özellikle Fransızların eseri oldu. Avusturyalıların eksikleri, Fransızların yaratıcılıklarını etkiledi. Aslında Fransızlar, Prusya ordusunun atış ve hareket yetkinliğine erişebilmek konusunda umutsuzdular. Bütün bu sürekli ve dikkatli uygulamaların, bu en ince ayrıntıyı daha önceden hesaplamanın, bu sabrın, bu mekanizmanın, «milletin dehası»na zıt olduğu inancındaydılar. Bu alanda hep yenileceklerini düşündükleri için, küçüklük komplekslerini taktik yenilikler yaparak gidermeği aradılar ve Napolyon’un ordusunu yarattılar.

Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ve Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), onlar için birer gözlem ve düşünme okulu oldular; bu okullardan da, savaş üstüne yığınla anı, kitap, atış ve manevralarla ilgili Krallık emirnameleri çıktı. Emirnameler, buluşları kaydetmede hayli ağır davrandılar; çünkü, bakanlar savaş meydanlarından pek uzakta oldukları için, önerilen tasarılar arasında gerçeğe uygun olan düşünceler hangileridir, bunları birbirinden ayırmayı her zaman beceremediler. Başlıca buluşlar şunlardan geldi: Fontenay galibi Maurice de Saxe, deneyimini, Düşler, adlı kitabında bir araya getirdi; Fransızlara o denli kötü anılar bırakmış olan Yedi Yıl Savaşını yönetenlerin başında gelen Mareşal de Broglie’ün yanı sıra, Fransız generalleri, bu savaşlarda yenilikler yapmanın arkasında koştular; gerçi, başarısızlıklara mal oldu bu onlara, ama yine de kimi yenilikleri bulabildiler: Yedi Yıl Savaşının son seferlerine katılan Kont de Guibert 1772’de yayınlanacak ünlü *Taktik Üstüne Genel Deneme*’yi yazdı, bu kitap Napolyon’u da etkileyecektir; son olarak topçu Valliere’i, Gribeauval’i ve

süvari Teil'i görüyoruz. Gözlem ve deneyim, başta gelen yöntemleri oldu bu insanların. Savaşın öğretemedikleri de ünlü manevralarda öğrenildi. Guibert, ilk kez atışları ölçtü; en iyi sonuç verecek hareket ve yürüyüşlerin hangisi olduğu üstüne incelemelerde bulundu.

Pek çabuk, saf halinde yayılmanın ve saldırıya geçmenin güçlüğü üzerinde duruldu. Şu düşünceye varıldı: **Savaş düzenine girecek zamanı bulmadan, düşmanın üstüne yüklenmek**! Böylece, hareket ateşi yenecektir. Süvari Folard, *Savaş Sanatı Üzerine Yeni Buluşlar* (1724) adlı eserinde, «derin düzen»i önerdi. 30'la 180 sıra kalınlığında bir birlikti düşündüğü; belli sayıda askerin mızraklarla donatıldığı sık saflar, düşmana saldırıp yaracaktı onu. «Bir birliğin gerçek gücü, kalınlığında, birleşik ve hızlı hareket etmesindedir» diyordu. Ateşi tamamiyle unutarak söylüyordu bunu. Savaşların deneyimlerine karşın, coşkulu çömezler buldu kendine: Marki de Silva, Mesnil-Durand bunlar arasındaydı; Mesnil-Durand, *Taktikte Bir Fransız Düzeni Hakkında Tasarı* adlı eserinde (1755), onun düşüncesini açıkça kabul etti. Bu çömezler, ateşsiz silahlarla saldırının Fransızların yaradılışına tek uygun şey olduğunu ileri sürüp, Guibert'i, yabancıları kopya etmek, Prusyalılaşmakla suçluyorlardı. 1914'ten önce, Üçüncü Cumhuriyet'te bu tartışmalar yeniden başlayacaktır.

Aslında, süngüyle topluca saldırı düşüncesi doğru da olsa, Folard ve Mesnil-Durand'ın önerdikleri biçimiyle yapılamazdı: Yığınla sıra yararsızdı, sadece ilk sıra vurucu oluyordu; öteki sıralardaki askerlerin getirdikleri hiçbir şey yoktu ve, ateşsiz silahlarıyla, savaş dışı kalmış askerlerin yerine geçmek için oradaydılar. Böylesi bir kitle, düşman ateşiyle darmadağın edilebilirdi; subaylar ise, dağılan askerlere birliklerini korumalarını emredebilecek durumda değillerdi; giderek saflar birbirine karışıyor ve bölük bir sürü haline geliyordu. Son olarak, böylesi bir topluluk, ileriye doğru yürüyüşün dışındaki her türlü hareket için uygunsuzdu; her türlü manevra, her türlü geri çekiliş imkânsızdı.

Guibert'in eleştirisi sert ve kesin oldu.

«Saldıran, ateşle durdurulamazsa, saldırılan geri çekilmeye başlar», diyordu.

Ateşin ne denli etkili olduğunu, Fransızlar Dettingen savaşında -acı olarak- öğrendiler: Alman ve İngiliz birliklerin başında İngiliz kralı II. George'un yönettiği bu savaşta (1743), Fransızların kayıpları korkunç oldu; olayı Fontenay savaşı da doğruladı (1745), ve ateşsiz silah yandaşları hayal

kırıklığına uğradılar. Sonuç kendini kabul ettiriyordu: **Savaşta ateş esastı** ve **ateş harekete üstün geliyordu**. Kısa mesafede bile, yaylım ateş etkiliydi. Ne var ki, bu savaşlar bir şeyi daha öğretmişti: İngiliz ordusunda, piyade, düşmanın pek yaklaştığını gördüğünde, insanları ateş etmek için emir beklemeye zorlamak güçleşiyordu; yaylım ateş düzenini yitiriyor ve dilediğince ateşe dönüşüyordu. Oysa böylesi ateş, yaylım ateşten daha etkili ve öldürücü idi; çünkü askerler, düşmanın ilerleyişini durdurmak için tam nişan alıyorlardı; amaçları, süpürge atış değil, rastlatıp öldürmekti. Fransız subayları, keyfe göre ateşi, kendiliğinden uygulamaya başladılar. Guibert, hararetle öğütledi bunu. Sonunda, 1776 tarihli Emirname, ilk yaylımdan sonra **dilediğince atışı** resmi olarak kabul etti.

Bu savaşlar sırasında bir şey daha öğrenildi: Hafif silahlı ve cephenin ilerisinde öteye beriye dağılmış askerlerin, **avcılar**ın atışları pek etkili oluyordu. Önce Avusturyalıların dikkatini çekti konu ve savaş alanlarını Hırvat avcılarıyla donattılar. Çitlerin, derelerin, tek başına ağaçların, çalılıkların, tümseklerin arkasında oraya buraya serpilmiş bu insanlar, düzenli yürüyüş halinde ilerleyen düşman piyadesinin üstüne nişan alıyor, alabildiğine insan öldürüyor, saflara karışıklık getiriyor, saldırganların moralini bozuyorlardı; oysa kendileri, araziden istedikleri gibi yararlanıyor, saf halindeki piyadenin yaylım ateşinden pek az etkileniyor ve, düşman, kendi piyadelerinin ateş menziline girdiğinde, onlar da bu piyadelerin gerisine çekiliyorlardı. Bu avcı askerler, düşman topçusu üzerine de ateş açıyorlar ve top atışını bozuyorlardı. Kendi süvarilerini izleyen düşman süvarilerine yandan yaklaşıp dağıtıyorlardı. Çok geçmedi, bu **avcı ateş**inin etkililiğini Fransızlar da farkettiler ve çeşitli savaşlarda büyük yararını gördüler. Bu askerlerin, bu avcıların hareketi, denildiği gibi, Fransızların «coşku ve kaba sığmazlığı»na da denk düşüyordu. Son olarak Yedi Yıl Savaşında bunlardan pek yararlanmış olan Broglie, bakanların direnişini kırarak, 1766'da, her alaya bir avcı bölüğünü resmî olarak kabul ettirdi; onu, 1788'de avcı taburlarının kabul edilişi izledi. 1788'de, Amerika'da, düzenli İngiliz birliklerine indirilen darbeler, hele Saratoga'da bütün bir İngiliz alayının teslim olmak zorunda bırakılışı, avcı atışlarıyla savaşın önemini tanıtlamıştı.

Tüfeğin en güzel kullanılışı bulunmuştu.

Bununla beraber, ateşin etkinliği **saldırı hatları**nın kabulüne zorladı. Dar bir cephedeki hedeflere, bir köyün girişine, bir orman yoluna, bir geçite

saldırmak için, hat, yeğlenir bir şeydi; çünkü, daha az insanı gerektiriyordu ve hedefe yaklaşıp girmekte daha fazla olanak tanıyordu. Az insandan oluştuğu için kumandası, düzenin sürdürülmesi ve manevra yapması kolaydı. Maurice de Saxe'ın, Mareşal Broglie'ün çeşitli savaşlarda yararını gördükleri bu yeni usule son biçimini veren

Guibert oldu; ve, onun düşünceleri, 1788'deki geçici talimname ile kabul edildi. Guibert'in bulduğu usuller, daha başka yeniliklere yol açtı. Generaller, orduyu düşman karşısında hızla savaş haline getirecek araçlar üzerinde düşünüyorlardı: **Tümen**, bu aranışlardan doğar. Tümenle, piyadesi, topçusu, süvarisiyle, karşılaşılan düşmana saldırmaya, ya da onu olduğu yerde tutmaya elverişli tam bir ordu parçası elde edilir.

Böylece, orduda tüfeği kullanacak araçlar belli olmuştu.

Aslında Prusya ve Avusturyalılara öykünse de, Fransız süvariciliğinde büyük gelişmeler oldu. 1776 ve 1777 Emirnameleri, büyük süvari bölüklerinin yanı sıra, kısa mesafede dört nala kalkan coşkulu saldırıyı kabul ettiler; ancak aralıklı olmalıydı bu ve duvar halinde olmamalıydı; düşman piyadesini delip yarmak için sütun biçiminin kullanılışı da kabul edilmişti.

Fransızlar, topçulukta devrim yaptılar. 1732 tarihli Emirname Valliere'in sistemini kabul ettik ki, 1765 yılına değin yürürlükte kaldı bu. Valliere'in övülecek yanı, topçuluğu düzene sokmasıydı. Yalınlaştırma arzusuyla Valliere, çift amaçlı bir malzeme kullanmak istemişti. Ne var ki, hiçbir gereksinmeye tam bir karşılık veremedi bunlar.

Topları, bir parça hafifletilmiş de olsa, savaş alanı için yine de ağır şeylerdi. Öte yandan, düzene sokulmasında geri bir anlayış egemendi: Havan topuna karşı çıktı; uzun saplı demir bir kaşıkla doldurttu topları, hartuç yerine başka bir nesne kullandırdı; hemen hep tahmine yer verecek biçimde yükseltiyi kaldırttı; imalatta çeşitliliği kabul etti, öyle ki bir top için dökülmüş gülleler, aynı kalibredeki bir başka topta geçerli değildi ve top parçaları ile kundakları, birinden ötekine kullanılamıyordu. Valliere, ağırlıklara bir çözüm getirmek için, 1740'ta Orta Avrupa devletlerinin çoğunda kullanılan hafif İsveç topunu kabul etti; kol gücüyle çekip götürülen ve piyadelerce de kullanılan bir toptu bu. Ne var ki, öteki toplarda hafifletmeyi reddetti. Topçuluk okulunda profesör olan fizikçi Belidor, harcanan barutun güllenin oranına göre fazlalığına işaret etti ve her gülle için barut miktarını indirtti. Çok geçmedi, bütün topçular buna uydular.

Öyle olunca da, top parçalarının kalınlığı, giderek ağırlıklar da azaltılabilecekti. Valliere, ona da karşı çıktı. Ne var ki, savaşlar, topçulukta ağırlıkları hafifletmenin zorunluğunu gösterdi. Avusturyalılar, Yedi Yıl Savaşlarında, piyadeye yoldaşlık etmek üzere pek hafif bir topu hizmete soktular. Mareşal Broglie de, 1756'da yeni toplar döktürdü; çeperlerin kalınlığını azaltarak, daha hafif, daha hareketli toplar elde etti.

Ancak, aslı köklü değişiklikler, **Gribeauval**'in eseri oldu.

> *Bu Fransız topçu subayı, Yedi Yıl Savaşı sıralarında, Avusturyalıların hizmetinde, sonra da 1762'de Prusya kralının esiri olarak, bir gözlem hazinesiyle donanmıştı. Fransa'ya çağrılınca, o da bütün gördüklerinden sonuçlar çıkardı ve Fransız ordusunu dünyanın en iyi malzemesiyle donattı; Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde bütün savaşlar bu malzemeyle yapılacaktır.*
>
> *Neydi Gribeauval'in getirdiği?*
>
> *Gribeauval, **topları uzmanlaştırmak, topçuluğa bir iş bölümü getirmek** gereğini duydu. Kuşatma toplarıyla asıl savaş toplarını birbirinden ayırdı. Savaş toplarını, uzunluk ve kalınlıklarını indirerek hafifletti; kundakları da küçülttü ve hafifletti; birbiri arkasına koşma yerine, bir oka yan yana koştu atları. Böylece topu çekme kolaylaştı; öyle olunca da tırısa kalkma, hatta dört nala gidiş olanağı elde edildi. Son olarak, topçular, her alanda hareket eder hale getirildi; bir çukur aşılabiliyor, bir yokuş çıkılıp inilebiliyordu; askı kayışı sayesinde, insanlar da topa koşulabilecekti. Böylece topçuluk, hareketli hale getirildi; piyadeye yoldaşlık edebildi, onu saldırılarında destekledi ve geri çekilişinde de onu izleyebildi ve koruyabildi.*
>
> *Başka getirdikleri de oldu Gribeauval'in: Topçuluğun etkinliğini artırmak için havan topunu kabul ederken, topların sayısını da çoğalttı; güllenin çapı ve menziline düzeltmeler getirirken, onu top deliğe tam tamına oturtacak önlemler aldı; top dökümünde de yeniliği gerektiriyordu ki bunlar, o yapıldı. Toplar daha yalın hale getirildi, süsler kayboldu; topun, kullananların suratında patlamaması için kalınlıklar azaltılırken, madenin niteliği geliştirildi. Topçuluk, nişan çizgisi ve yükselti sayesinde daha dakik hale geldi; bunlar da, menzilini artırırken, etki alanını yaymış oldular. Top atışı, hartuç kullanılmasıyla daha çabuklaştı.*

Gribeauval, top dökümünde de belli aletler ve ölçüler getirdi, onların kullanılmasını dayattı dökümcülere. Toplar arabası, kundağı, herşeyiyle tek biçimli hale geldi; parçalar da, bir toptan ötekine değiştirilip kullanılabiliyordu. Savaş alanının hemen kapısında yer değiştirmeler yapılabilir hale geldi.

1776'da uzun mücadelelerden sonra, Gribeauval, topçuluk genel müfettişi olarak atandı ve sistemi de kesinlikle kabul edildi.

İngiliz topçusu Robins, ancak 1771 yılında çevrilen *Topçulukta Yeni İlkeleri İçeren Matematikler* adlı eserinde, hedefe tam isabeti arttırmak için, toplarda **yiv** açmayı öneriyordu. Ne var ki, Euler, salt kuramsal nedenlerden hareket ederek, karşı çıktı buna; onun otoritesi de işin içine girince Robins'in önerisinin arkasından gidilmedi. Böylece, bir öncekinden çok daha büyük sonuçları olacak bir köklü yenilik geciktirilmiş oldu.

YENİ SAVAŞ VE AVRUPA'NIN YAYILIŞI

Çeşitli silahlardaki bütün bu değişiklikler sonucu, **tüm savaş koşulları değişmiş bulunuyordu**. Şimdi, bir kumandan, hasmını savaşa zorlayabilirdi; bir avuç avcı asker, bir hasmın geri çekilişini yavaşlatabilir, onu yanıt vermek üzere yerinde durdurabilir, hatta yolunu kesebilirdi. Öte yandan, avcı askerlerin ateşindeki etkililik, tümende çeşitli silahların bir araya gelişi, bir ordunun bir parçasına, arazinin olanaklarına da sırtına dayamışsa, kendisinden sayıca üstün bir düşmanın saldırılarını uzun süre durdurmak, ve kumandana, elde kalan birlikleriyle, bir çevirme hareketinde bulunmak için zaman tanıyabilirdi. Son olarak, kumandan, düşman cephesini, bir süvari sütunuyla ya da bir topçu bataryasıyla yarabilecekti; gedik açılınca da, piyade oradan geçip arkaya sarkacak ve derlenip toparlandıktan sonra, düşmanın en zayıf kanadına yüklenip yok edebilecekti onu. Kumandan, elindeki güçleri, tam savaş ortasında, hızla değiştirebilecek ve binbir değişik biçimde düşmanı şaşırtabilecekti. Bütün bu değişiklikler, «yedek parçalar stratejisinin terketme olanağını veriyordu; savaş, gerçek savaştı artık, yani düşman ordularını ezip yok etmeyi hedef alan savaştı ve giderek kısa bir savaştı bu.

Ne var ki, kuramdan uygulamaya geçiş zaman aldı yine de.

Bütün bunları gerçekleştiren de Napolyon Bonapart oldu.

Şimdi, Avrupalılar, bütün öteki halklar üzerinde, büyük bir üstünlüğe sahiptiler: Yalnız **malzeme ve manevra üstünlüğü** değildi bu; **disiplin ve**

talim üstünlüğüydü de. Bütün bunlar, Avrupalıyı apayrı bir insan tipi haline getiriyordu: Soğukkanlı, enerji dolu, dayanıklı ve direşken, eşsiz bir yüreklilikle hareket eden bir insan tipi. Örneğin, bir Hindistan'da, gereken disiplin olmadığı için en yiğit savaşçıların göz yaşartıcı korku ve kaçış içine girdiği bir ülkede, Mahraca Sindhia, 1779'da İngilizlere dönüp şöyle diyecektir: «Ne asker şu elinizdekiler! Safları bir tuğla duvarı gibi; ve biri düştüğünde öteki gediği dolduruyor: İşte, böylesi birliklere kumanda etmek isterdim!».

Bu üstünlük, Avrupalılara, yalnız zafer ve tâbi sağlamıyor, bağlaşıklar ve dostlar da sağlayordu; onların, dünyanın hemen bütün bölgelerine girmelerinin ve evrensel egemenliğe doğru yürümelerinin başlıca araçlarından biri oldu bu.

II
DENİZCİLİKTE DEVRİM

Yelkenli gemiler hakkındaki genel ilkeler, Daniel Bernouilli'nin çalışmalarıyla 1738'de ve Euler'in çalışmalarıyla da 1749'da sağlanmıştı. Bilim akademileriyle deniz akademileri, gemi yapımcılığında, kullanılacak planlara bilimsel veriler sağlamak amacıyla, bütün bir yüzyıl boyunca çalışmalarını sürdürdüler. Matematik, mekanik ve fizik hakkında pek bilgili, hüner sahibi yapımcılar da bu verileri uygulamasını bildiler. Amprik dönem, kişisel yöntemlere, babadan oğula miras kalan örneklere göre iş yapan, XIV. Louis devrinin «balta ustaları» dönemi, bir daha açılmamacasına kapanmıştı artık. Pratisyenin yerini mühendis almıştı... Geçen yüzyılla XV. Louis devrinin üretimleri arasında, ne denli marifetli olursa olsun sıradan işçinin eseri ile, matematikçilerin, bilginlerin, uzman mühendislerin elbirliğinden doğan eseri birbirinden ayıran o büyük mesafe vardı. Bu gelişme, resmî deyimini de buldu. Fransa'da, 1765 tarihli Emirname, gemi yapımcılarını «deniz mühendisleri» olarak adlandırdı. Bu kişiler, bugünkü Deniz Mühendisliği Okulu'nun atası olan Paris Gemi Yapımı Okulu'nda eğitim gördüler. 1784 yılından beri gemi yapımcılığı müfettişi olan şövalye Borda, yeni yöntemlerin yaratıcısı olarak, bilimsel hareketi destekleyip yüreklendirdi.

GEMİLER

Gemilerin **hız ve manevra yeteneği** artar.

Gemiler, büyük ticaret gemileri için 40 metre, büyük savaş gemileri için de 60 metre olmak üzere uzunluklarını korurlar; genişlik, uzunluğun üç ya

da dörtte biridir. Aşağı bataryadan üst güverteye değin, savaş gemisinin yanları içeriye doğru daralır; aşağıya doğru genişleme de dayanıklılığı artırır. İnce işler yoktur artık; süslemeler ve heykeller yavaş yavaş kaybolmaktadır. Gemilerde arka alçalırken ön taraf yükselmektedir. Arkadaki köşkün yerine bir kıç güverte geçmiştir; bu kıç güverte, daha sonra XVI. Louis döneminde kaldırılacaktır. Böylece havanın direnişi azalır. Geminin gövdesi, su kesiminin altında iri başlı çivilerle donatılmıştı; ne var ki bu ağırdı ve yosunlarla ve kavkılarla daha da ağırlaşıyordu; İngilizler, bu çivilerin yerine ince bakır yapraklar koyarlar, daha hafiftir bunlar ve kaymayı da kolaylaştırırlar. Fransızlar, ele geçirdikleri bir İngiliz gemisini kopya ettiler; 1778 Temmuzunda *Iphigenie* firkateyni, bakırla astarlanmış ilk Fransız gemisi oldu; ancak, böylesi bir astarlama pek pahalıydı ve sık sık da değiştirilmesi gerekiyordu.

Geminin **donatımı** güçlendirilmiştir, direkler ve serenlere özen gösterilmektedir; yelkenin yüzeyi artırılmıştır. Yelkenlerin sayısı çoğaltılmıştır ve yüzeyle rüzgârın gücü arasında kesin bir denge kurulmuştur. Bir halat şebekesi, kolay ve sağlıklı manevralara olanak sağlamaktadır. Gemilerde borda vardır ve git gide de gelişir. Gemiler, rüzgârı daha yakından sıkmaktadır, yani rüzgâra karşı bir doğrultuda gidebilmektedir. Bu gemiler, daha şimdiden modern bir görünüme bürünmüşlerdir; ve, bu bakımdan, XIV. Louis'ninkilerden çok XIX. yüzyılın yelkenli gemilerine yakındırlar.

Gemiler, git gide **çok daha büyük bir güvenle** yollarına koyulurlar. Hükümetler, deniz yolculuklarına ilişkin harita ve planlar, gazete ve incelemeler yayınlarlar; Fransızların 1720'de, İngiliz ve Hollandalıların 1740'ta böyle külliyatları vardır. Gemilerin hızını ölçmek için kullanılan loş, deniz akımlarının etkisinden -bir ölçüde- kendisini kurtaran bir ağırlık eklenmesiyle yetkinleştirilir. Çeşitli aletler sayesinde, bütün deniz hareketlerini izlemek, Güneşin öğle vakti -bir ya da iki dakika farkıyla- yüksekliğini saptamak ve enlemi -daha da doğru olarak- hesaplamak olanağı sağlanır. Ne var ki, çoğu denizciler, otuz dakika farkıyla sonuç veren arbaleti kullanmayı sürdürürler.

Öte yandan, **boylamlar sorunu** çözülür. Denizciler, göksel bir olayın gözleminden hareket ederek bunları belirlemeye çalışıyorlardı; pek sık gerçekleşmeyen Güneş ve Ay tutulmalarından yararlandıkları da oluyordu; Jupiter'in uydularına, ya da yıldızların Ay'a uzaklıklarına bakıp bir sonuca

varanlar da vardı. Kimi ince hesaplar isteyen bu gözlemler, doğaldır ki pratik değildi ve kaptanların çoğunun yeteneğini aşıyordu. En kestirmesi, Güneşin günlük hareketi ile geminin bulunduğu nokta arasındaki ilişkileri göz önünde tutan saat farklılıklarından yararlanmaktı. Sonunda boylam, dört dakikalık bir farklılıkla, kolayca elde edilir.

Ne var ki, saatlerden gelen bir güçlük vardı; çünkü saatler, çıkış yerindeki saati koruyamıyordu: Yolda, enlem değişiklikleriyle deniz hareketleri yüzünden ayarları bozuluyordu. Böylece, enlemler konusunda büyük yanlışların yapılması nadir olduğu halde, boylamlar hakkında denizciler fahiş yanlışlara düşüyorlardı. 1750'de İngiliz ve Hollanda haritaları Terre-Neuve'ün doğu yakasını, asıl yerinden 9 derece beriye yerleştiriyorlardı. 1765'te, pek sık gidip gelinen deniz yollarının üzerindeki Umut Burnu ile Horn Burnu için hâlâ çok dereceli yanlışlar içindeydi insanlar; başka yerler için de öyle. O yüzden de toprağı görebilmek için Doğu'ya ya da Batı'ya doğru koşuşup duruyorlardı. Yanlışları, kazaları da beraberinde getiriyordu doğallıkla: 1741'de İngiliz Kaptan Anson, boylamını kaybetmenin sonucu, güney Pasifikte, tam bir ay Juan-Fernandez adasını arayıp durdu; adamlarından 80 kişi de iskorbitten ölüp gitti bu arada.

Başka olaylar da göstermek mümkün.

İngiliz Parlamentosu, 1714'te, denizde boylamı yarım dereceye yakın bir farklılıkla saptamaya yarayacak bir yöntemi bulacak olana 20.000 Sterlin vaadetti. İngiliz dülger Harrison, 40 yıllık bir çalışmadan sonra bir kronometre buldu. 1761'de Jamaika'ya kalkan bir gemiye konan alet, 147 gün sonra İngiltere'ye getirildi: Sadece bir dakika elli dört saniyelik bir değişikliği vardı. Sorun çözülmüştü. Ne var ki, Harrison'un aleti pek karışıktı. Parlamento 10.000 Sterlin verdi ona; geri kalan yarısı da, Harrison'a aletini kolayca uygulanabilir duruma getirmesi halinde verilecekti. Kronometreyi, daha sonra, 1776 ve 1771 yılları arasında, iki Fransız, Le Roy ile Berthoud yetkinleştirdiler. 1767'den 1772'ye değin; birçok Fransız gemisi kronometre ile donatıldı; verdikleri sonuçlar da doyurucu idi. 1772'de Harrison'un kronometresi, Cook'a ikinci bir yolculuk olanağı sağladı. Ne var ki, yeni buluşun günlük yaşama geçmesi ağır oldu. Amerika savaşı sıralarında, amiraller fahiş boylam yanlışları yapıyorlardı hâlâ.

SAVAŞ GEMİLERİ. DENİZ TAKTIK VE STRATEJİSİ

Savaş gemilerinin güçleri git gide arttı; zayıf tiplerin aradan çıkarılması sonucu, tiplerinin sayısı da azaldı aynı zamanda. İri savaş gemilerinin eriştiği boyutlar, yelkenli filoda artık bir noktaya gelip dayanmıştı.

Savaş gemilerinin çeşitleri vardı: Savaş için saf gemileri; keşif ve akınlar için firkateynler; emir götürüp getiren korvetler. Saf gemileri bir, iki ve üç güverteliydi. Bir güverteli gemide 12 ve 8'lik 50 top ve 300 insan bulunuyordu; iki güvertelide, üst üste iki kat batarya halinde 24 ve 12'lik 64 top, ya da 36 ve 18'lik 80 topla beraber 500 ilâ 800 kişi vardı; üç güverteli olanında ise 90 ilâ 120 top ve 900 ilâ 1200 insan görev alıyordu. Firkateynlerde top sayısı daha azdı. 70 ya da 80 kişilik korvetler de toplarla donatılmışlardı ve artık savaşa katılabiliyorlardı. Yüzyılın son otuzlu yıllarında, tek güverteli gemiler saflara girmede yetersiz kaldığı için ortadan çekildi; iki ve üç güvertelilerden daha fazla toplu olanları korundu.

1785'te tezgâha konulan Etats-de Bourgogne gemisinin 118 topu, 1092 tayfası vardı; uzunluğu 63, genişliği 16 metreydi; üst güverteye değin yüksekliği 8 metre kadardı; yelken toplamı 3.162 metre kare idi; 180 günlük yiyecek ve yüz yirmi günlük de su alıyordu.

Top, her beş dakikada bir atış yapıyordu. Belli bir eğilişle, gülle 4000 metreye kadar gidiyordu; ancak etkili olduğu alan 500 ilâ 600 metreydi. 1774'te İskoçya'da Carron fabrikaları, «karonad» adı verilen yeni bir top döktüler. Geri tepmesiz bir kundağa yerleştiren bu top küçük ve hafifti; ayrıca daha az sayıda tayfayı gerektiriyordu. Atışı daha az isabetli ve menzili daha az da olsa, küçük gemiler onunla donatıldı. İngilizler, hemen geniş ölçüde hizmete soktular bu topu. Fransızların ondan yararlanması ise, ancak Devrim yıllarında olacaktır.

Topçular, atış için yalpadan yararlanıyorlardı.

> *Fransız yöntemi, düşman gemisinin direklerini kırma amacıyla, atış için topun yükselişini kollamaktı; İngiliz yönteminde ise, topun alçalışı gözleniyordu. Sözkonusu olan düşman gemilerini batırmak değildi; çünkü gemiler pek kalın kerestedendi ve bol teller açıkları tıkamaya yetiyordu. Ne var ki, gülleler, hasım denizciler için tehlikeli tahta kıymıklar saçıyordu çevreye; bundan korunmanın yolu da bir lombardan ötekine ağ germek ve başa bez sarmaktı. İngiliz yöntemi en iyisiydi: İngiliz tayfalar, çoğu sapıp kaybolan Fransız güllelerinin verdikleri zararı hemen onarıyorlardı; İngiliz güllelerinden ise pek azı*

boşa gidiyordu, çünkü bakış açısı daha genişti ve su üstünde sektirme mümkündü; bütün bunlar, düşmana ağ kayıplara mal olduğundan, çoğu kez onları savaşı kesmek zorunda bırakıyordu. İngilizlerin bu üstünlüğü, onların zaferlerinin asıl nedeni oldu.

XVII. yüzyılın ortalarından başlayarak, **taktikte gerileyiş** olmuştu. Topçuluğun gücü, dikkatleri topları en iyi biçimde kullanmaya çekmişti. Gemilerin manevra kabiliyetleri, düzenli gelişmelere de yol açıyordu. Kara ordusunda revaçta olan düşüncelerin işin içine girip karıştırdığı da oluyordu belki. Böylece, İngilizler, sonra da başkaları, gemilerini, birbirine pek yakın biçimde dümdüz bir çizgi üzerine dizdiler. Böylesi bir saf kutsaldı: Hiçbir gemi, manevra yapamaz hale de düşse, saftaki görevini terkedemezdi; ve hiçbir gemi, amiralin emri olmaksızın düşman gemisini izlemek amacıyla safı terkedemezdi. Geminin başındakinin tek görevi vardı: Safın bütünlüğüne göz kulak olmak. Böylece, her türlü manevra imkânsız oluyordu. Savaş, kesin bir sonuç elde etmeksizin, bir top atışma indirgeniyordu çoğu kez. Fransız Deniz Kuvvetleri'nde bir yetkilinin o yıllarda söylediği bunu gösterir: «Bir deniz savaşı nedir biliyor musunuz? Manevra yapılır, toplar atılır, sonra iki ordudan her biri yerlerine çekilir... ve deniz yine de tuzlu kalır!».

Böylece düşman donanmalarını yoketmek olanaksızdı. Öte yandan, gemiler pek pahalıydı ve onu yitirme korkusu vardı hep. Hasım donanmalar birbirinden olabildiğince kaçıyor ve denizciler, bir tür «yedek parçalar stratejisinin kabul ediyorlardı; yani, firkateynlerle düşman ticaretine saldırmak, koloniler fethetmek, döşemlerini yakıp yıkmak için düşman kıyılarının bir köşesine ani olarak iniş yapmak. Amerika savaşının başlarında, Mareşal Broglie'ün kardeşi Kont de Broglie, İngiltere'ye ayak basıp, onun bir hamlede işini bitirmeyi öğütlemişti.

Ama dinleyen olmadı kendisini.

Büyük yenilikçiler, İngiliz amirali **Rodney**'le, Fransız **Suffren** oldu.

Suffren örneğini alalım. Provence'lı olan ve kadırga subaylarının şanından olan göğüs göğüse savaş geleneğinden gelen şövalye Suffren, gırtlağına değin ***saldırı anlayışıyla*** *doluydu. 1781'de, Cap'ı savunmakla görevlendirildi ve büyük başarı gösterdi bunda; sonra, Hint Okyanusunda, Fransızların elindeki bir adanın donanmasın*

güçlendirme görevi verildi kendisine ve amirali öldüğünde bu donanmanın başına getirildi. 1782 ve 1783 yıllarında, o ünlü Hint seferini gerçekleştirdi: İngiliz filolarını beş kez bozguna uğrattı; kara ordularının başarısını sağladı; Hindular, «şeytan-amiral» diye ad taktılar ve aralarından çoğu tanrı diye baktılar kendisine.

Savaşlarla dolu bütün bir yaşamın esinlettiği ilkeleri de o yıllarda uyguladı.

Düşman donanmasını yok etmek: Budur görev! Böylece Suffren, düşman donanmasını arar ve nerede olursa olsun, hatta bir koyda da olsa saldırır ona; karadaki bataryalardan da kaygısı yoktur, zaten onlar da, bir kapışmada, düşmanın yanı sıra dosta da zarar vereceği için etkili bir atış yapamazlar. Bir sıraya diziliş zararlıdır, felce uğratır: Suffren, «doğal halde savaş düzeni oluşturma»yı emreder; kendi konusunda tam bir «Filozoftur. Etkili olabilmek için, saldırı mesafeli bir top atışı olamaz, olmamalı; bir tabanca menzili kadar -aşağı yukarı 30 adım- yaklaşmalı düşmana. Ve özellikle, düşman gemileri sarılmalı ve -olabildiğince- yok edilmeli. Bir savaş safının duyarlı noktası, kuyruktur. Bu amaçla, Suffren, safın sonuna saldırır ve düşman safının baş kısmını, manevra korkusuyla hareketsiz hale getirir. Böylece, düşmanınkinden çok daha az sayıda gemiyle güçlü çıkar ve kesin zaferi elde eder.

Pek yalın görünen bu ilkeler, zamanın düşüncelerinde öylesine alt üst ediyordu ki her şeyi, astları hiçbir zaman kendisini adamakıllı anlayamadılar; ve, açıklamalarda da bulunsa, emirleri her zaman kötü biçimde yerine getirildi. Suffren, deniz taktik ve stratejisini yeniledi ve denizde, birkaç yıl sonra karadaki ordularını yürütürken Napolyon'un gerçekleştireceği devrime benzer bir devrim yaptı. Öyle olduğu için, Suffren, savaşın büyük dehaları arasında yer alır.

Bütün bu tekniklerle zenginleşmiş Avrupa donanmaları, denizlerin üstünde tek başınadırlar artık ve dünyanın dört bucağına gidip el koyan ve daha da koyacak olanlar da yalnız Avrupalılardır şimdi.

BUHARLI GEMİNİN BAŞLANGIÇLARI

Bir tarihte **buharlı gemi** görünür.

1753'te, Paris Bilimler Akademisi, rüzgâr gücünün yerine geçecek araçlar konusunda bir yarışma açar. Fransız **Marki de Jouffroy-d'Abbans**

bir çözüm getirmek için aranmaya başlar. 1775'te, Paris'te Chaillot'nun «ateşli pompa»sını gördükten sonra, James Watt'ın yalın etkili buharlı makinesini gemilere uygulama düşüncesine kapılır. Yenilmesi gereken direnci hesaplar ve gücü aktarma üzerinde düşünür. Başka beyzadelerle beraber küçük bir ortaklık kurar ve Doubs ırmağı üstüne eklemli küreklerle donanmış buharlı bir gemi kondurur ve onunla 1776 Haziran ve Temmuzunda dolaşır durur. Ne var ki, kürekler iyi işlemez. Bu kez, çarklı bir tekerleğe takılır aklı ve, 15 Temmuz 1783'te, Saone ırmağını 10.000 seyircinin gözleri önünde Lyon'a değin çıkar. Jouffroy d'Abbans, o tarihten sonra buluşunu işletmeği ister, ancak mali çevreler, güvence olarak, otuz yıllık bir ayrıcalık ileri sürerler. Böylesi bir ayrıcalığı tanımadan önce Bakan Calonne, Bilimler Akademisine bir komisyon kurdurur, bu komisyonun işe aklı yatmaz: Çünkü, yalın etkili makine, zorunlu görünen sürekli harekete pek uygun gelmemektedir. Komisyon, Juffroy'un gelip Paris'te Seine ırmağı üstünde deneyimlerini yeniden yapmasını ister. Juffroy'un meteliği yoktur; yığınla beyzade horlamakta, halk da alaya boğmaktadır kendisini. O da bunu görünce herşeyi terkeder. Oysa, çift etkili makine bütün güçlükleri çözecekti.

Amerika'da Watt'ın, bir dönüş hareketini düzenli olarak geçirten çift etkili makinesi, 1781'den başlayarak uygulamaya sokuldu. Irmakların bataklık ya da ormanlık kıyıları, gemiyi yukarı çekmeye olanak sağlamıyordu; akış boyunca inmiş gemiler yukarı çıkamıyor ve öyle olunca da heder olup gidiyorlardı. Buharlı gemi daha da zorunluydu. Amerikalı **Fitch**, 1784 yılından başlayarak, bir buharlı gemi önerdi; onu, 1787'de, üstüne Washington'la Franklin de binmiş olarak, Deleware ırmağında denedi. Heyecan ayyuka çıktı; başında Franklin'in bulunduğu bir ortaklık kuruldu Filadelfiya'da; sel gibi katıldı herkes ve hükümet de bir ayrıcalık tanıdı. Fitch denemelerini sürdürdü. Ne var ki, düşündüğü itme sistemi çok güç kaybettiriyordu ve rahatsızlık veriyordu. Makinesini ülkenin sıradan demircilerine yaptırmak zorunda kalmıştı; pek kusurluydu eser. Halk, işin çok bakım ve onarım isteyeceğini, giderek pek pahalıya mal olacağını düşündü. Yüz çevrildi kendisinden, Herkesin terkettiği Fitch'e deli diye bakıldı, o da 1793'te canına kıydı. Çözümü, XIX. yüzyılın başlarında, onun yurttaşı olan Fulton getirecekti; getirirken de, bütün denizciliği, taşımacılığı, giderek bütün ekonomiyi alt üstü edecekti.

III
MALİYEDE VE SANAYİDE DEVRİM

XVIII. yüzyılın Avrupasında, geçen iki yüzyıl içinde palazlanan devrim daha da gelişir ve, özellikle 1760 yılından başlayarak, bir makinacılık çağını açan gerçek bir **sanayi devrimi** ortaya çıkar. İlgi, mekanik sanatlara kayar. Yüzyılın en büyük ansiklopedisinin adı şudur: *Ansiklopedi, Bilimlerin, Sanatların ve Mesleklerin Açıklamalı Sözlüğü*; eserin metne ayrılmış 17 cildi ile levhalara ayrılmış 11 cildi, çeşitli üretim mekanizmaları ile sayılamayacak denli çok usuller hakkında en değerli bilgileri verir. Teknik, yazarların öğdüğü bir konudur. D'Alembert, *Ansiklopedi*'ye yazdığı *Önsöz*'de (1751), «mekanik sanatlarla onları bulanların horlanışı»na şaşar ve şöyle der: «İnsan soyuna bunca iyiliği dokunan bu insanların hemen hepsi bilinmez; ama öte yandan yakıp yıkanların, yani fatihlerin tarihini herkes bilir. Bununla beraber, aklın kavrayışının, sabrının ve kaynaklarının en hayranlık verici kanıtlarını aramak için belki zanaatçıların yanına uğramak gerekir»; arkasından sorar: «Bir saatin içinde onca hünerleri kendilerine borçlu olduğumuz insanlar, niçin cebiri yetkinleştirmek için çalışanlar kadar saygı görmez?». Voltaire, daha da ileri gider ve öyle der: «Thomas ile Bonaventure'in mihrapları vardır; ama sabanı, mekiği, rendeyi, testereyi bulanlar bilinmez».

Sanayide ilerlemeler, sermayesiz ve kendine özgü ödeme araçları olmadan mümkün olamazdı. Oysa, yüzyıl boyunca, sermaye, artışını sürdürdü; ödeme araçları çoğaldı; fiyatlar, faizler, itibari ücretler de yükseldi. Bir yandan değerli madenler arttı, öte yandan malî teknikler yetkinleşti ve yayıldı.

Nasıl?

SERMAYE BİRİKİMİ VE MALİ TEKNİKLER

Ticaret, özellikle de büyük deniz ticareti ve sömürgelerle alış-veriş, sermayeleri Batı Avrupa'ya getirir yığar; gitgide artan dünya altın ve gümüş üretiminin en büyük bölümü, bütün bir yüzyıl boyunca orada birikir durur. Büyük üretici, İspanyol kolonisi Meksika'dır; orada yeni madenler işletmeye açılmıştır, ancak başka yerlerde de vardır.

Bir istatistiğe göre dünya altın ve gümüş üretimi şöyledir:

	Gümüş	Altın	Artma katsayısı

1701-1720	335.000	12.820	%1.08
1721-1740	431.200	10.080	-21.26
1741-1760	535.145		-23.64
1761-1780	652.740		-22.34
1781-1800	879.060		-34.67

Değerli maden akışından yararlanan, özellikle **Batı Avrupa devletleri**dir. İngiltere, Portekiz’le yaptığı Methuen andlaşmasından (1703) beri, Brezilya’dan hayli altın almaktadır; Paris andlaşmasından (1763) sonra da, Uzak-Doğu’nun kapısı olan Hindistan ticaretine el koymuştur ve onun değerli madenlerini harekete geçirmiştir. Fransa, İspanyol İmparatorluğundan hayli değerli maden çekmektedir; İspanya ile yürüttüğü ticaret sayesinde yapmaktadır bunu, hatta Cadix’li İspanyol tacirlerine dayanıp doğrudan doğruya İmparatorlukla ilişki kurmuştur. Hollanda da bu akımdan yararlanır; ancak, en az ölçüdedir bu, çünkü sanayisi gerilemektedir ve öyle olduğu için de dışarıya gitgide daha az mal satmaktadır. Avrupanın öteki ülkeleri bundan pek az yararlanırlar: Çünkü, İspanya ve Portekiz gibi bir bölüm ülkeler, dışarıdan çok mal satın almak zorunda kaldıklarından ellerindeki değerli maden boşalmış gibidir; Avusturya, Prusya ve Rusya gibi öteki ülkeler ise, pek kıtasal oldukları için, öyle ahım-şahım ticaretleri yoktur, kaldı ki kolonileri de yoktur.

Ne var ki, madenler ödemelere yetmiyordu. Onların sınırlı dolaşım hızı, miktarlarındaki yetersizliği daha da hissettirir durumdaydı. Öte yandan, kullanılmaları pahalıydı ve çalınma tehlikesini de beraberinde taşıyordu. Fransa’da, 1782 yılında bile, büyük ticaret kentlerinde, her ayın 10, 20 ve 30’uncu günleri, sabahın 10’undan öğleye kadar, içi para dolu meşin çantaların altında ezilen taşıyıcılar dört bir yana seyirtip duruyorlardı. Taşıma şirketleri ise, kentten kente, karşılığında, mesafesine göre belli bir ücret alarak götürüp getiriyorlardı bu paraları.

Alıcıyı kaçırtan şeylerdi bunlar.

Değerli maden akışının yanı sıra, XVIII. yüzyılda, **her türlü banka tekniği** de biliniyordu. Orta Çağ’dan başlayarak; Venedik, Cenova, Anvers, Augsbourg gibi uluslararası büyük ticaret kentlerinde ağır ağır doğmuş olan bu teknik, XVII. yüzyılda Hollandalılarca pek geliştirilmişti; oradan

İngiltere’ye geçip, İspanya Mirasçılık savaşlarının dayattığı kredi işlemleri dolayısıyla alabildiğine ilerleme kaydeden bu teknikler, XVIII. yüzyılda daha da yetkinleşir. Fransa yoluyla Avrupa’nın öteki büyük devletlerine yayılır ve Doğu Avrupa’ya doğru yol alır.

Devlet bankaları (Londra, Amsterdam), özel bankerler, noterler, ticaret simsarları, bütün banka işlemlerini uyguluyorlardı: Mevduat, ihale, banka senedi, bono, iskonto, komandit, ipotekli ödünç, ada ya da taşıyana yazılı senet, sürekli ya da yaşam boyunca irat, hisse senedi, tahvil bunlar arasındaydı. Borsalarda çeşitli işlemler yapılıyordu; yaşam üstüne sigortalar da bu spekülasyonlara bağlıydı. Yeni bir politika kâra dönüştürülüyordu: Bir zafer, bir yenilgi, bir andlaşma, bir bakan ya da gözdenin değiştirilme beklentisi, yeni bir politikaya yöneliş, bütün bunlar bir koloni yerleşmesini, bir büyük pazarı haber veriyordu; öyle olunca da, ticaret kumpanyalarını elden ele geçirtiyor, ya da hisse senetlerinin akışını -alabildiğine-değiştiriyordu. Yalan haber ve siyasal entrika bilinmez şeyler değildi. Maliye, politikayı izliyor ve çoğu kez etkiliyordu onu. Böylece, bütün temel araçlar kullanılıyordu; ancak, her yerde eşit biçimde değildi bu kullanılış.

Hollanda, Amsterdam Bankası ve Borsasının hünerleriyiz bütün bu işlemlerin yapıldığı bir Avrupa ülkesi oluşunu, uzun süredir uyguladığı -uluslararası çapta- komisyon ticaretine, «deniz hamalları»nın rolüne borçluydu. Amsterdam’da bütün Avrupa’nın senetleri karşılaşıyor, Borsasında bütün taşınır değerler değer buluyordu. Hollandalılar, XVIII. yüzyılda, Surinam’daki kolonlar için ipotekli ödüncü bulmuşlardı; ödünç verenlerin alacağı, plantasyonlar üzerinden güvenceye bağlanmıştı. Hollanda’nın ödünçleri, yalnız kendi elindeki toprakların değil, Fransız ve İngilizlerin elindeki Batı Hint adalarının (Antiller), Danimarka kolonilerinin tarımsal olarak değerlendirilişine yol açar. Çeşitli Alman devletlerindeki sanayi girişimlerince yatırılan sermayenin en az üçte biri Hollanda’ca sağlandı. 1787’de Hollandalıların yabancı ülkelerde 123 milyon değerinde rantı vardır; nüfus başına -o günün parasıyla- 62 Frank tutar ki bu, önemli bir rakamdır. Bununla beraber, onların görece değeri, koloni imparatorluklarının, öteki devletlerin ticaret ve sanayisinin gelişmesiyle, 1750 yılından beri azalmaktadır. Özellikle de Hollanda sanayi çöküş halindedir, çünkü devletler, Hollandalıların elinde olmayan hammaddelerin, kendi ülkelerinden çıkışını sınırlandırmaktadırlar. Böylece, değiş-tokuş

yapacakları nesnelerin büyük bir bölümünü satın almak zorunda kalan Hollandalılar, başkalarının ürettiklerinden daha pahalıya satmaktadırlar.

Özetle onların ticareti aşılmıştır; Amsterdam'a daha az sermaye gelmektedir.

İngiltere, büyük deniz ticaretindeki ve sanayisindeki gelişme sayesinde, gitgide artan bir üstünlük içindedir: Bu gelişmeyi, Fransız rekabetini azaltan 1713 tarihli Utrecht andlaşması vermiştir ona; özellikle 1763 Paris andlaşmasından sonra Hindistan'ın kapıları açılmıştır önünde. Sermaye sel gibi akmaktadır. İskoçya Bankası, %20 temettü verir. İngiltere Bankası ve Borsası sayesinde, Londra Amsterdam'ı altetmeğe yönelir. İspanya Mirasçılık savaşından borca boğulan İngiltere borçlanma tahvili çıkarır; ancak, akılcı yöntemlerle yapar bunu: Pek olağanüstü durumlarda borçlanılır; bütçe açığını kapatmak, ya da normal giderleri karşılamak için bu yola asla gidilmez. Alacak kalıntılarını yeni vergilerle kapatır. İratlarını satmak için kişilere büyük kolaylıklar sağlar; satıcı, bir kâğıt parçası üzerinde iki satırlık bir devirde bulunur; sicillerin bulunduğu bir büroya gider ikisi; orada devir kolayca yapılır; tek gider, simsara verilecek yüzde sekizlik bir şeydir. Oysa, Fransa'da olduğu gibi Hollanda'da da, son malik, mülkün kendinden önceki bütün serüvenine ait belgeleri saklamak zorundaydı; Fransa'da daha başka güçlükler de vardı.

Her yanda **hisse senetli ortaklıklar** kaynaşır: Yangına karşı, yaşam üstüne, evlilik üstüne, vb. sigortalar. Yüzyılın başından beri, İngiltere'de 140 adet hisse senetli ortaklık vardır. 1714 yılında Londra'da John Freeke, ilk haftalık tahmin bültenini çıkarır. Fransa'da, Law örneğinin yol açtığı spekülasyon ateşi içinde, 1720 yılında acayip ortaklıklar kurulur: Sürekli dönen bir tekerlek için bir milyon liralık bir ortaklık; daha sonra da, deniz suyunu arındırma için bir başkası. Fransa'da Law'ın örneğine bakıp İngiltere Bankası ile Güney Denizi Kumpanyası, alacaklıları karşısında, devletin yerine geçmeği önerirler. 1720 yılında, Fransa'da olduğu gibi dizginlerinden boşanmış bir spekülasyon hisse senetlerini şişirir ve arkasından da bir bozgun; ancak, Fransa'dakinden farklı olarak, hisse senetli ortaklıklar karşısında güvensizlik uzun sürmez ve birkaç yıl sonra bu tür ortaklıklar yine doğar.

O yüzyılda **Cenevre**de, pek önemli bir mali çevreydi. Kentin maliyecilerinin hüneri öylesi bir şöhret kazanmıştı ki, Dük Choiseul onlara bakıp şöyle diyecektir: «Hesaplaşmayı öylesine iyi bilirler ki, bir

Cenevrelinin üçüncü kattaki bir pencereden kendisini attığını görürseniz, büyük bir güvenle öykünebilirsiniz ona; çünkü, arkanızdan kazanılacak bir % 20 vardır!».

Fransa, bütün bu ülkelerin gerisindedir: Çünkü, ticaret orada daha az gelişmiştir ve Katoliklik de devlet dinidir.

Kilise hukuku ve medeni hukuk, emeksiz kazanç sağladığı için faizle ödüncü yasaklamaktadır. Kapitalist için kaçınılmaz bir tehlike sözkonusu olduğunda, örneğin deniz ortaklıklarında, faizli ödünce izin vardır. 1745'te, alacaklarını alamayan Angouleme'li bankacılar mahkemeye başvururlar, ancak davaları reddedilir: Çünkü, faiz karşılığında ödünç verdikleri için kanuna aykırı hareket etmişlerdir; uğradıkları kayıp hakettikleri bir cezadır.

Bununla beraber, faizli ödünç zorla yayıldı. Fransa, Law'dan önce de hisse senetli ortaklıkları, taşıyana yazılı senedi, süreli işlemi, hiç olmazsa ilkel biçimleriyle tanıyordu. XVIII. yüzyıl boyunca, Law gibi İskoçyalılar, Necker, Panchaud, Claviere gibi İsviçreliler, Fransa'ya başka yerde bilinen bütün teknikleri getirmişlerdir ve Fransa'dadır ki, bu devirde en ilginç ve uluslararası anlamı en fazla olan deneyimler yapılmıştır.

John Law'ın deneyiminin ise apayrı bir önemi vardır.

> *Herşeye karşın öteki ülkelerle beraber pek gelişmiş büyük ticaretin gereksinmelerinden çok, XIV. Louis'nin savaşları yüzünden iflasın kapasına gelip dayanmış bir devletin gereksinmeleri, John Law'u dinlemeğe götürebilirdi. Law için para, bir değiş-tokuş aracı idi sadece. Asıl sorun, böylece alış-verişi çoğaltmak ve üretimi yoğunlaştırmak için paranın dolaşımını hızlandırmaktı. Böylece Law, kâğıt paranın ateşli bir yandaşıydı. Alacaklılarının karşısında devletin yerine geçip, derece derece borcunu ödeme konusunda hükümeti inandırdı. 1716'da Kral naibinden, bir özel banka kurma izni aldı; dörtte üçü karşısında devletin sorumlu olduğu alacaklılarca sermayesi oluşturulmuştu bu bankanın. 1717'de Batı Kumpanyasını kurdu; Kumpanya, Bankanın çıkardığı kâğıt paralardan yararlanacaktı ve hisse senetlerinin karşılığında olarak da, Krallık tahvilleri aldı. Law, kendi bankası ile Batı Kumpanyasını dev bir ortaklık içinde bir araya getirdi: Bankası, 1718'de Krallık Bankası payesini almıştı; Batı Kumpanyası da, Missisippi'yi, Kanada'yı, Antiller'i, Gine'yi, Hint Okyanusunu, Uzak-Doğuyu işletmek amacıyla 1719'da Hint*

Kumpanyasına dönüşmüştü. Bu büyük ortaklığa, tütün çiftlikleri, para basımı vergi toplama da eklendi. Hünerli bir reklamın büyüttüğü dev kârlar elde etme umudu, 500 liralık senetleri 18.000 liraya yükseltti. Ne var ki, 1719 Aralığı diye haber verilmiş % 40'lık kâr bölüşümü % 1'i biraz aşıyordu. Spekülatörler senetleri satmaya başladılar: Senetlerin değeri düştü, güven sarsıldı; güvensizlik, bankanın çıkardığı kâğıt paralara da bulaştı; halk, nakit olarak ödenmesi için Bankanın kapısına yığıldı. Ancak Law, gereğinden fazla para çıkarmıştı; öyle olunca da, Banka kapılarını kapatmak zorunda kaldı.

Ve Law, 1720'de mahvolmuş bir halde kaçtı.

Borç yükünü hafifletmişti, ticaret ve sanayi girişimlerine bir kırbaç çalmıştı, bir sosyal alt üstü oluşa yol açmıştı; ancak kâğıt parayla krediye karşı da bir tiksinti uyandırmıştı. Artık, Fransızlara kimse banka lafı edemedi; kredinin gelişmesi gecikti ve, onunla beraber, sanayi ve ticaretteki gelişme de ağırlaştı.

1724'te Paris Borsası açıldı: Ne var ki, değerlerin teslimi yirmi dört saat içinde yapılmalıydı; sürekli işlem olanağı yoktu.

Ona 1780'de izin verildi. Bundan yararlanılıp, yeni Hint Kumpanyasının senetlerinin yükseltilmesi istendi ise de, olmadı. 1776'da, bir İsviçreli ile bir İskoçyalı, banka kelimesini kullanmaktan kaçınarak İskonto Sandığını kurdular. Sandık, ticaret senetlerini kırdı, mevduat aldı, Paris dışında pek dolaşmayan kâğıt para çıkardı. 1776'dan başlayarak Krallık Piyangosu çalışmaya başladı; 1783'te faizli ve sekiz yılda ödenebilir kâğıt para çıkarıldı. 1777'de tefeciliğe karşı mücadele etmek üzere Mont-de-Piete kuruldu; o zamanki başlıca müşterileri olan tacirlere rehin karşılığı ödünç vermeğe başladı. 1750, özellikle de 1780 yılından başlayarak hisse senetli ortaklıklar yayıldılar; onlarla beraber de kömür ocakları, maden kuruluşları, iplik fabrikaları, bankalar, deniz sigortaları. Gazeteler, kotaları yayınlar oldular.

Büyük sanayi ve makinecilik krediye bağlı hale geldi.

Öteki ülkelerde, ticaretin birçok alanları, uzun süreden beri krediyi tanıyordu. 1720 yılından başlayarak, Hamburg'ta deniz sigortaları bulunuyordu. Ancak, büyük devletler hayli geri kalmış durumdaydılar. Avusturya'da, VI. Charles, Law örneğinden esinlenip, başka kuruluşların da desteklediği üstende Kumpanyasını kurmak istedi. 1750 yılından

başlayarak, Avusturya kâğıt para çıkardı; İsveç, Rusya, İspanya da öyle yaptılar. Berlin'de ve Viyana'da resmî borsa yoktur, ama «kara» borsalar vardır II. Friedrich, 1763 yılında, Yedi Yıl Savaşı sonucu borçlarını ödeyemez hale gelince Prusya Bankasını kurar.

İNGİLTERE'DE SANAYİ DEVRİMİ

İngiltere'de, su ve odun üzerine kurulu bir ekonomiden, **kömür ve demir üzerine kurulu bir ekonomiye** geçişin son aşamasına tanık oluyoruz. 1714'te odun hâlâ herşeye yarar. Başta yakıt maddesidir doğallıkla; ancak, dokuma ve cam sanayisine potas sağlayan odur, gemiler için katran da ondan yapılır; dabbağlamada da işe yaramaktadır, vb. Ne var ki İngiltere bir odun açlığı içindedir ve bütün gelişmesine sekte vurmaktadır bu. Bitkisel ve hayvansal ürünler üzerine kurulu bir ekonomiden, **madenî ürünlerin işletilmesi** üzerinde kurulu bir ekonomiye geçişe de tanık oluyoruz. Örneğin, ağartma için ekşimiş süt kullanılıyordu. Oysa tarım, dokuma sanayisi için yeterince temizleyici sağlayamazdı; öyle olunca da, bu sanayi kösteklenmiş olacaktı. Temizleyici maddeleri madenlerden çıkarmak gerekiyordu; o ünlü tuzdan sodyuma geçiş sorununun altında yatan budur.

1714'te, her yerde olduğu gibi İngiltere'de de, başka yerlerden ne denli ileride olursa olsun, sanayi, temel kaynak değildi. En yaygın biçim**, aile sanayisi** idi; özellikle de, başlıca sanayi biçimi olan yün sanayisinde gelişmişti bu. Yarı sanayici yarı köylü yığınla zanaatçı aletlerinin sahibi idiler. Ham maddelerini satın alıyorlar, evlerinde eşleri, çocukları, kimi zaman da birkaç işçinin yardımıyla mamul madde haline dönüştürüyorlardı. Atlı arabacıklarıyla ürünleri pazara götürüyor, bizzat satıyorlardı. Birkaç hektarlık bir toprağı ekip biçiyor, kaynakları tamamlamak için üç-beş hayvan yetiştiriyorlardı; kumaşları, Sheffield bıçaklarını, silahları, hırdavatı, Birmingham'ın biblolarını, Bristol iğnelerini, büyük bir bölümü Doğu'da tâ Echelle'lere, Batı'da Amerika'ya değin giden bu nesneleri yapanlar onlardı.

Ne var ki, deniz-aşırı ülkelerle ilişkiler, artan alış-veriş, gitgide yükselen istem, yeni müşterilerin özel gereksinme ya da zevkleri, rakiplere karşı mücadele, **sanayide** bir **merkezleşmeye** yol açmıştı şimdiden.

> *Kumaş tacirleri, hırdavatçılar, biblocular en iyi nitelikte ürün istiyorlardı; daha düşük bir fiyat, ve bunun için de, üretenlere imal usullerini ve sınırlı bir kârı dayatmak. Şöyle vardılar bu sonuca: Ya sanayisi olmayan bir bölgenin köylülerine kimi tezgâhları götürüp*

verdiler; ya evlerinde çalışan işçilerin, kötü hasat ve kredi gereksinmelerinden yararlanıp daha önceden avansta bulunarak aletlerine sahip çıktılar; ya da işçinin, aletlerinin sahibi kaldığı halde, hammaddeyi sağlayıp ayağına götürdüler ve ürettiğini de alıp sattılar. Gereç ya da azık ikmali yapanlarla alıcıları onlar bulmayı üstlendiler. Bu ilk işbölümü idi ve pazarın, giderek ürünün ve bu ürünü üretmenin sahibi kıldı onları. İmalatçı diye adlandırılan tacir, hammaddeyi, yünü, pamuğu, keneviri, demiri, aletleri, örnekleri sağlayordu; işçi de emeğini koyuyordu ortaya; imalatçı, sonra gelip mamul maddeyi alıp, götürüp satıyordu. Böylece zanaatçı, daha önce bağımsız sanayici iken ücretli işçi olur. İmalathane aşamasıdır bu; zaten kelime de, bir büyük kuruluşu değil, kapitalist girişimci olarak bir tacir hesabına çalışan bireysel küçük işyerlerinin bütününü dile getirmektedir kimi zaman. İmalathane, ayrıca bir büyük işyerini de alıyordu içine ve orada son perdahı bekleyen mamul maddeler bir araya getirilmişti: Bu aşamada, daha şimdiden imalat tekniğine büyük yetkinlikler getirilmişti. Her türlü maşinizmden önce, ***iş bölümü*** *ve* ***seri imalat****.*

İş bölümü, yün sanayisinden başlamıştı; çünkü, bu sanayide tekniğin karmaşıklığı işbölümünü destekliyordu: Yıkama, temizleme, dövme, tarama ve boyama, iplik haline getirme, dokuma, perdahlama. İşlemlerden birinde uzmanlaşmış bir işçinin becerikliliği, onu aynı zaman biriminde daha çok ve daha iyi üretime götürüyordu ve daha iyi bir mamulün maliyet fiyatını da düşürüyordu. Bu teknik, gelişmesini sürdürdü ve sonunda, uygulandığı konularda ***seri imalata*** *vardı. Örneğin, iğne ve toka ile ilgili küçük imalatta, -1776'da Adam Smith'in belirttiği gibi- her biri 18 işlemden birini, iki ya da üçünü yapan 10 işçi günde 48.000 iğne ve toka yapabiliyordu.*

Son olarak, örneğin ipek gibi özel karmaşıklık gösteren ve daha pahalı aletleri gerektiren sanayilerde, daha şimdiden birkaç fabrika çıkmıştı ortaya; buralarda aletler ve işçiler merkezileşmiş durumdaydılar. Kimi hisseli ortaklıklar bakır madenlerini donatmışlardı; kimi soylu döküm ustaları bir ya da iki yüksek fırının, bir dökümhanenin sahibiydiler ve haftada 5 ya da 6 ton demir üretiyorlardı.

Ticaretin gelişmesi de yeni yetkinliklere yol açtı. Gerçekten ticaret gereksinme yaratıyordu: Deniz-aşırı ülkelerin yeni müşterileri, İngiliz

müşterilerin yeni zevkleri, yeni rakipler. Liverpool'a Doğu'dan pamuklu dokumalar getirildi; öylesi bir ilgi gördü ki bunlar, Manchester'de taklit bir sanayi doğurdu ve Liverpool dışarıdan hammadde, yani ham pamuk getirmeğe başladı.

Ancak o zaman da, yaşam düzeyleri düşük ve Avrupalıların bilmedikleri bir el çabukluğuna sahip Musonlar Asyasının emekçileriyle rekabet etme gereği çıktı ortaya. İlk makineleri bulmanın temel nedenlerinden biri bu olmuştur. 1701'de yayınlanmış ve yazarının ismini bilmediğimiz bir anı eserinde, şu satırları okuyoruz daha o yıllarda: «Doğu Hint'le olan ticaret, bizimkilerden çok daha düşük fiyata sağlanmış nesneleri bize getirirken, pek olasıdır ki bizleri de kimi usulleri ve makineleri bulmak zorunda bırakacak; onlar, daha az el emeği harcayarak ve daha az parayla üretme olanağı verecek bize ve bu yolla da mamul maddelerin fiyatını da düşürecekler».

Bütün makineler, genel olarak bütün teknik buluşlar, bu iktisadî dengesizliklerden ve maliyet fiyatını düşürme zorunluluğunun yanı sıra, aynı zamanda, ucuz sermaye bulmak ve daha geniş kârlara kavuşma olasılığından doğmuşlardır. Bu teknik buluşlar, doğaldır ki, pamuk gibi korporasyonların kurallarına tâbi olmayan sanayi dallarında gelişmişlerdir önce; yine pamuk örneği, kanunkoyucunun dikkatine çarpmayacak denli yeni üretim alanlarıdır da bunlar. Pamuklu sanayisinde, kumaş parçalarının genişliği, mekikten geçirme nedeniyle, işçinin iki kolu genişliğiyle sınırlıydı. Daha geniş bir parça istenildiğinde, iki işçi gerekiyordu ve maliyet fiyatının artışı da kâr artışından daha yüksek oluyordu. İşte **John Kay**'i aranışa götüren ve 1733 yılında **uçan mekiği** bulmasına yol açan bu olmuştur: Bununla, istenilen genişlikte parçalar elde etme olanaı doğmuştu.

1760 yılına doğru, bu buluş genel bir yaygınlık içindeydi. Bunun gibi, maden sanayisinde, yakıttaki eksiklik, demir dökümü üretimini azaltıyordu; çünkü ormanlar, otlakları genişletmek amacıyla yerle bir edilmişti. Birmingham ve Sheffield'deki sanayi için

İsveç'ten demir getirtmek gerekiyordu; ne var ki, pek pahalıydı bu, maliyet fiyatını -alabildiğine- artırıyordu ve o yüzden de İngiliz dökümhane sahiplerini iflasla yüzyüze getirmişti. İşte 1735'te Derby'nin, bir yanmış maden kömürü olan **kokla eritme** buluşu bu gereklilikten doğmuştur; ham kömür sülfür maddeleri çıkarıldığından döküm sonucu elde edilen nesne kırılıyordu. Buharlı makine, o da makinelerin tekerleklerini hareket

ettirmede ırmakların yetersiz kalışından ve pek pahalıya mal olacak sarnıçlar yapma güçlüğünden doğmuştur. **New Comen'in atmosfer buharlı makinesi** (1705) suyu yükseltiyor, o da çarkın tekerleklerine düşüyordu; bir de madenlerdeki suyu boşaltmada pompaları hareket ettirmede yaradı buluş.

Bütün bu buluşlar, başlangıçta bilginlerin değil, meslekten gelen kişilerin, becerikli zanaatçıların eseri oldu; bunların, kullanılan teknik usullerle yakın ilişkileri vardı ve pratikte araştırmalarının konularını biliyorlardı. John Kay, dokumacıydı önce, sonra tarak imalatçısı oldu. İplik bükme makinelerinin bulucuları arasında, 1765'te *Spinning-Jenny*'i bulan Hargreaves dokumacıydı, sonra dülger oldu; jenny ile water-frame'i birleştirip *mule-jenn*y'i bulan (1779) Crampton, iplik bükücü ve dokumacıydı. 1785'te dokuma makinesini bulan Cartwright bir rahipti ve mekanikle heves ettiği için uğraşıyordu. Derby'liler döküm ustasıydılar; 1783'te demiri eritip arıtmayı bulan Peter Onions bir döküm ustabaşısı ve Henry Cort da bir döküm ustasıydı. XVII. yüzyılda bulunan buharlı makineyi kullanılır hale getiren Newcomen, demirci ve kilitçi idi; aleti 1764'te gerçekten uygulamaya koyan James Watt ise, laboratuvar aletleri yapımcısıydı. Ne var ki, James Watt, Black'ın kalorimetresinden yararlanıyordu. Böylece, bilim teknikle birleşiyordu. Bilginler, bütün bu bulunan usulleri incelediler, kanunlarını buldular ve gelecek yüzyılın bilginleri de onlara dayanıp yeni bilimsel ve teknik buluşlara gittiler.

Bütün bu buluşlardan önce uzun bir aranış ve başarısızlık dönemi görüyoruz. Hargreaves ile Higs'dan önce John Wyatt ile Lewis Paul iyi bir eğirme makinesi bulmuşlardı (1733-38). Derby'lerden önce, Dudley, I. Jacques'ın hükümdarlığının sonlarından başlayarak, kokla eritme ilkesini bulmuşa benzer. Başka örnekler de gösterilebilir. Ne var ki, ilk bulucular, başta pratik yetersizliklerinden, ticaret anlayışına sahip olmayışlarından ötürü başarısızlığa uğradılar. Düşünmesini, kavramasını, bulmasını, biliyorlardı; ama tartışmasını, hesaplaşmasını, satmasını, almasını hayır! Çoğu kez ılımlı, kaygılı, kuşkucu kişilerdi; Highs ve Watt gibi gerçek bir tutkuları yoktu, bulduklarıyla yetiniyorlardı. Özellikle imalatçılar ve işçilerin direnişleriyle karşılaştılar: İmalatçılar, paralarını kaybedecekleri korkusuyla hep güvensizlik gösteriyorlardı; işçiler ise, işlerini kaybedecekleri korkusuyla hasımdılar ve o yüzden de makineleri kırıp parçalıyorlardı. Makinelerin kendilerini kabul ettirebilmeleri için, iktisadi

bunalımlar gerekiyordu ister istemez; bu bunalımlar ise öylesine ağır bastırıyordu ki, makineler, onlardan kurtulmanın tek aracı olarak görülüyorlardı. Bulucuların çoğu, kimsenin gözüne çarpmadan ve yoksulluk içinde öldüler. Ne var ki, sırları çalındı ve tek kuruş bile vermek istemeyen imalatçılar yararlandılar onlardan. Arkwright, Highs'tan *water-frame*'ini, başka birçok kişilerden de ikinci derecede buluşları çaldı. Becerikli bir tacir olan Arkwright, başarıya ulaştı, büyük bir servet yaptı, *sir* oldu, büyük adamlar sırasına geçti. İngiltere'nin zenginleşmesini ve Fransa'ya karşı uzun mücadelenin başarısını, ona malettiler yurttaşları: Namussuzluklarını unuttular; Carlyle da tuttu kahramanlar arasına soktu onu ve Napolyon'la karşılaştırdı. James Watt'ın talihi, bir püriten olan Boulton'a rastlamış olmasıydı; Boulton onu yüreklendirdi, destekledi, makinelerini kurdu ve uzun yıllar süren bir mücadeleden sonra başarıya ulaştırdı buluşlarını.

Her buluş, yeni bir iktisadî dengesizliğe yol açtı; o da, yeni makinelerin aranışı içine soktu insanları. Buluşlar birbirini izlemeğe başladı. Uçan mekik, dokuma imalini hayli hızlandırdı; ama öte yandan, iplik hep çıkrık ürünü idi. Dokumacılar, özellikle yazın, kız-erkek eğiriciler hasada gittiklerinden iplik bulamıyorlardı. Sipariş almış tacirler, iplik olmadığı için siparişlerini yerine getiremiyorlardı. Bunun sonucu işçilerine yol vermek zorunda kalıyor, ama öte yandan da müşterilerinden oluyorlardı.

Bunalım, 1760 yılına doğru, İngilizlerin Hindistan'daki zaferleri nedeniyle yoğunlaştı; çünkü, bu zaferler, istemi daha da arttırmıştı. Hargreaves'a, *Jenny*'sini bulma (1767) esinini veren bu olmuştur; yeni buluş, tek bir işçiye, evinde 8 ilâ 80 ipliği birden yapma olanağı veriyordu. *Jenny*, ince bir iplik çıkarıyordu, ancak zayıf ve kırılır cinstendi bu. Highs'in silindirli ve dikme tığlı *Waterframe*'i (1768), sağlam bir iplik verdi; ne var ki, bir parça kabaydı bu ve Doğu dokumalarındaki inceliğe erişme olanağını veremiyordu. Crompton'un *mule*'u (1779), sonunda pek sağlam ve alabildiğine ince ve böylece muslin imaline pek uygun bir iplik verdi. Ancak, o zaman da, iplikçi dokumacının önüne geçti; dokumacı ise hep elle çalışıyordu. İplikçiler, mallarını nasıl yatıracaklarını bilemez oldular; Kıta Avrupasına göndermeğe başladılar. Öyle olunca da, İngiliz dokumalarına rekabet tehlikesi ortaya çıktı. Cartwright'ın 1785'te başlayıp 1800 yılıyla tam bir başarıya ulaşan buluşunun kaynağında bu vardır. 15 yaşında bir çocuğun göz-kulak olduğu iki buharlı makine, üç parça ve bir yarım parça kumaş dokuyordu; oysa, uçan mekikle çalışan becerikli bir işçi

bir tek parça çıkarabiliyordu aynı süre içinde. Üretilen iplik tüketilebildi; dokumacıların fiyatı düştü; müşteriler arttı.

Derby'lerin kokla eritme yönteminin sonucu eriyik çoğaldı. Ancak, maden sanayicileri, bunu demire dönüştürmeyi bilmiyorlardı. Eriyik pek çoğaldığından satılamıyordu da; oysa, hep ağaç kömürü ile üretilen demire de gereksinme vardı. Onions ve Cort, el yordamı ile **demiri eritip arıtma yöntemi**ni buldular (1783-1784): Kok ateşine tutulan eriyik, karbonundan bir bölümünü kaybediyordu; sonra, demir oksidi bakımından zengin cürufuyla beraber eritiliyordu; içinde hâlâ bulunan karbon oksijenle birleşiyor ve saf maden süngerimsi bir hal alıyordu; o da cürufundan temizlenmek üzere dövülüyor ve silindir altında yaprak ya da kol haline getiriliyordu.

Pratik, bu noktada kuramın önüne geçti.

1750'de, Hunstman, toprak potalarda az miktarda ağaç kömürü ve cam karışımıyla demiri eritmek yoluyla dökme çeliği bulmuştu; 1770 yılından başlayarak da, en âlâ cinsinden bir çelik elde etti ve eritip arıtma yöntemi de bundan bol miktarda üretmenin yolunu açtı.

Ama asıl büyük buluş **buhar makinesi**dir.

> *Newcomen'ın atmosferik makinesi, elde edilen sonuçla karşılaştırılamayacak denli çok yakıt kullanıyordu: Buhar, pistonu kaldırdığında, soğuk su pompanın içine çekilmiş oluyordu; bu soğuk su, buharı yoğunlaştırıyor ve pistonun altında bir boşluk doğarken, piston, hava basıncının altında aşağına iniyordu. Ancak ısınan pompanın içine doldurulan su yeniden ısıtılmış oluyordu; ve bir bölümü buhar haline geliyordu. Boşluk yetersizdi. Bu buhar, pistonun tam aşağına inişine karşı koyuyor, güç kayboluyordu. Dahası, pompanın içi, doldurulan su ve aşağıya inen pompanın geri getirdiği iç hava ile soğumuş oluyordu. Pistonu yukarı kaldırmak için yeniden buhar göndermek gerektiğinde, bu buhar, soğumuş bir silindirin içine dolduğu için genişleme gücünden yitiriyordu ve o zaman da pistonu yukarı kaldırmak için normal olarak gerekenden çok daha fazla buhar sağlamak gerekiyordu.*
>
> *Watt, Black'ın kuramlarıyla donanmış olarak, 1765 yılında yalıtılmış bir yoğunlaç düşündü. İçinde pistonun gidip geldiği pompanın yanına, soğuk su dolaşımından ötürü aşağı bir ısı*

derecesinde tutulan bir silindir yerleştirdi; bu silindir, bir subaplı boru aracılığıyla pompayla ilişki içindeydi. Buharla dolmuş pompanın subabı açılıyor ve, pek genişlemiş olan buhar soğuk silindire doluyordu; yoğunlaç da, bütün buharı çağıran bir boşluk yaratıyordu. Pompa, piston yeniden indiğinde giren havadan başka birşeyle soğumadan önce, yoğunlaşma tamamlanmış oluyordu. Watt, 1769'da ***tek kademeli makine****si için berat aldı: Pistonun kolunun gidip gelmesi için yukarıda küçük bir açılışı olan kapalı bir silindirdi bu. Buhar, pistonun üst yüzeyine geliyor, onu aşağıya itiyordu; çünkü, buhar alttan yoğunlaşıp gitmekte serbest kalıyordu. Sonra, subaplar yoluyla, buhar, birbirine eşit iki güce tâbi pistonun her iki yüzeyine geliyordu. Böylece, karşı ağırlık pistonu yukarı kaldırıyordu. Pistonun çevresindeki tahtadan bir gömlek, ısı kaybını sınırlıyordu. Yeni bir «ateşli pompa», yakıt tüketimini dörtte üçe indiriyordu. Watt'ın makinelerini yapan sanayici Boulton, makineleri veriyor, Newcomen'inkileri alıyor ve yakıttan tasarruf edilen yıllık miktarın üçte birini istiyordu sadece. Chasewater'de üç ateşli pompa için, malikler, Boulton'la Watt'a yılda 40.000 altın frank ödüyorlardı; kendileri 120.000 lira kazandıkları halde yine de yüzlerini ekşitiyorlardı.*

Tek kademeli makine sadece pistonun inişi sırasında güç sağıyordu. Çaba aralıksızdı. Pompaları hareket ettirmede pek güzel olan makine, fabrikaların eşit ve sürekli çalışmasına pek uygun değildi. Watt bunu gördü ve evrensel bir motor, ***çift kademeli makinesi****ni yarattı. Bu makinede, buhar birbiri arkası sıra, pistonun bir ve öteki yüzüne etkide bulunuyor ve, böylece, birbirine hep eşit güçte bir gidiş-geliş hareketi sağıyordu. Dahası makine, pistonun tek doğrultudaki hareketini, bir hareket kolu ve manivela aracılığıyla dairesel bir harekete dönüştürdü(1784). Artık, buhar gücü, bütün makinelerce uygulanabilirdi: İplik bükme, pamuk dokuma makinelerine, körüklere, preslere, çekişlere, tahıl öğüten ya da şeker kamışı değirmenlerine, çabucak uygulandı.*

Yeni bir çağ başlıyordu insanlık tarihinde.

Bütün bu buluşlar, karşılıklı olarak yardımcı oldular birbirlerine. Hadde makinaları için geometrik çevreli silindirler, sürtünmesiz pistonlar, saatinki

gibi hassas çarklar gerekiyordu; başka işler içinse madeni kuleler, buharlı çekiçler, delme makinaları, tezgâhlar. Daha dayanıklı ve kesinliğe daha çok olanak veren demir, gitgide odunun yerini aldı. Demirsiz maşinizm olamazdı. Maden sanayisindeki yetkinleşmeler, miktarı çoğaltırken, kaliteyi de arttırdı. Buhar makinesi, en büyük, en kolay gücü verdi; en ele avuca gelen oydu, en çok başeğen de. Bununla beraber, buharla çalışan ilk iplik fabrikaları 1785 tarihli de olsalar, buhar makinesinin genel olarak kullanılır hale gelmesi ancak 1802 tarihindedir. Dokuma ve maden sanayisindeki tezgâh ve makineler, onlar da demire ve Watt'ın makinelerine mahreç sağladılar.

Maşinizmden ve buhardan önce, ilk merkezileşme olmuştu. Tacir-imalatçılar, aynı metaın imaline katılan işçileri aynı binalarda toplamayı uygun görmüşlerdi; onlara daha iyi göz-kulak olmanın yanı sıra, bir maddeyi, imalatın değişik aşamalarında işçiden işçiye taşımayı ortadan kaldırmak için gerekli görüyorlardı bunu. Yeni fabrikalar çıktı ortaya. Ancak maşinizm bir merkezileşmeyi de beraberinde getirdi. Arkwright'ın alet-edavatı pek pahalıydı; çok yer tuttuğu gibi, parçaları da birbirini tamamlıyordu: Tarama, bükme ve iplik haline getirme makineleri hareket ettirici merkezi güçtü. İmalatçılar, tek bir yer ve disiplinli bir personelden yararlandılar. İplik fabrikaları 4-5 katlı tuğladan yapılardı; 150 ila 600 işçi çalışıyordu içlerinde. Bu fabrikaların sahipleri gerçekten sanayici idiler. Maden sanayisinde, kok kullanmaya başlanır başlanmaz, işletmenin boyutları, ormanların alanlarıyla sınırlı kalmadılar artık. İşletmenin birçok yüksek fırını ve dökümhanesi oldu. Hatta, «dikine merkezileşme» görüldü: Wilkinson'un, 1787'de demir madenleri, kömür madenleri, dökümhaneleri ve Tamise üzerinde yük iskeleleri vardı.

> *İç merkezileşmeye coğrafi merkezileşme de eşlik etti. Başlangıçta, makineleri hareket ettirmek için, suyun düşme gücünden yararlanıldığından, oraya buraya dağılmış sanayi, engebeli ve rutubetli bölgelerde toplaşmıştı. Sonra, buhar yaygınlaştığında, merkezileşme değişti bir parça: Aynı zamanda büyük kömür yataklarının bulunduğu kuzey bölgeleri, sanayi bölgeleri olarak kaldılar; ancak, birçok su yolları kömür taşımacılığında kolaylık sağladığından, fabrikalar, ya hammadde pazarlarına yakın yerlerde,*

ya ürünlerin satıldığı pazarlara yakın yerlerde, ya da çalışan insanların alındığı nüfus merkezlerine yakın yerlerde kurulur oldular.

*«**Bölgelerin uzmanlaşması**» başlamıştı böylece.*

Bir malî merkezileşme de işyerlerini aralarında bağladı; kimi zaman «ufkî merkezileşmenin bir taslağı idi bu.

Maşinizm ve öteki teknik usuller, XVIII. yüzyıl sonlarında, İngiltere'ye, öteki uluslara oranla büyük bir üstünlük sağladı. Üretilen meta miktarı arttı. 1780'de, Birleşik-Krallık, 360.000 Sterlinlik pamuklu dokuma satıyordu dışarıya; 1792'de iki milyon Sterlin oldu bu. 1717'de Derby'ler yılda 5 ila 600 ton döküm yapıyorlardı; 1790'da 13 ila 14.000 tona çıktı bu. Kalite ve ticaret değeri de artmıştı. *Water-frame*, hasse denilen bezin üretimine olanak sağlamıştı. *Mule* ile de Hint muslinlerinden çok daha hafif olanları yapılabildi; hammaddenin değeri, imalat sırasında % 5.000 artıyordu. 1783 yılından başlayarak, İngilizler, bakırdan silindirlerle kumaşlar üzerine desenler çizebiliyorlardı. 1786'da, Taylor Türk kırmızısının sırrını çözdü ve, üretilen kırmızı pamuklu bez (andrinople), Hint bezleri kadar çabuk ün kazandı. Demiri eritip arıtma, İsveç ya da Rus demirinden çok daha üstün çubuklar veriyordu. Huntsman'ın eritilmiş çeliği bütün Avrupa'da tanınır oldu. Fiyatlar da iniyordu: Bir bakır silindir 100 işçinin çalışmasını yapıyordu; 60 kilogramlık buharlı çekiç, dakikada 150 darbe vuruyordu.

İngiltere'deki bütün bu gelişmeler, yabancıları şaşkına çeviriyordu. «Demir sanayisinin babası» Wilkinson, 1779'da Severn ırmağı üstüne tek kemerli ilk demir köprüyü kondurmuştu; 1797'de de, bir başka yerde, altından bir geminin bütün direkleriyle geçebileceği bir başka demir köprü yaptırdı. İtirazlara kulak asmayıp, 1787'de ilk demirden gemiyi indirdi denize. 1788'de, Paris kentinin su yolları için kullanılmak üzere, 64 km. uzunluğunda dökme demirden boru teslim ediyordu.

Büyük sanayinin, bize pek yabancı olmayan sonuçları daha şimdiden ortadadır: **Fazla üretimin bunalımları** uç vermişti, örneğin 1788'de pamuk üretimindeki «büyük yükseliş»in arakasından 1793'teki «iflas» gelir; kentlerde nüfus artışı ve gelişme vardır; hâlâ soyluların içine girip onlarla kaynaşmayı düşünen bir sanayici kapitalist sınıf oluşmaktadır; elleri ve çocuklarından başka hiçbir üretim aracına sahip olmayan fabrika işçilerinden bir sınıf, yani **proletarya** gelişmektedir. Onların içinden bir bölümünün, üretim sayesinde gerçek ücretleri yükselmiş, beslenme ve

sağlıkları düzelmiş, yaşam süreleri artmıştır. Ancak, sanayi ile geçinen halkın önemli bölümleri, fabrika çırakları, çiviciler, dokumacılar yeterli ücret alamamakta, kötü beslenmekte, iyi barınamamakta, «fabrika ateşi» ve veremden kıvranmaktadır. 1785 yılından başlayarak, bu işçiler bir araya gelir, grevler yaparlar; makinelere ve kişilere karşı şiddet eylemleri de karışır bu grevlere; Parlamentodan kendilerini koruyucu kanunların çıkarılmasın istemektedirler.

Özetle, yeni bir sınıf mücadelesi başlamaktadır.

Bütün bu gelişmelere karşın, **küçük sanayi**, en yaygın halde kaldı. Evde kullanılmaya pek uygun olan *Jenny*, 1775 ilâ 1785 yılları arasında her yana yayıldı; bireysel üreticilerin sayısı da arttı. Bu üreticiler, mekanik tezgâhların kullanılmasından sonra bile, düşük ücreti ve sefaleti kabullenerek, varlıklarını sürdürdüler. Yünde, hırdavatçılıkta, bıçakçılıkta usta zanaatçılar uzun süre kendilerini savundular. XIX. yüzyılın başlarında, onların toplam üretimi fabrikaların üretimini hala aşıyordu.

Kimya sanayisi de gelişti bu arada.

> *Tezgâhtan çıkan kumaş tacire teslim edilmeden önce, temizlenmeli ve boyanmalıydı. Kumaşın yağını almak için, onu ağartıp kastarlama gerekliydi; çünkü, yağ kaldığında, kimyasal bileşiklerden oluşan boyayla kaynaşıp, kumaşın kimi yerlerinin açık, kimi yerinin daha parlak olmasına yol açacaktı. Öyle olduğu için de, kumaş, önce potasça zengin odun külleriyle kaynatılıyor, ve sonra günlerce otların üzerinde yayılıyor, suyu kesilmiş süte batırılıyor ve son olarak da sabunla ağartılıyordu. Ne var ki, bütün bu işlemler, önemli sorunlar çıkarıyordu ortaya: Odun fazla yoktu, ekime pek az yer ayrılmıştı, sadece süt için yetiştirilen koyun sürüleri vardı, sabun da yeterli değildi.*
>
> *Dokuma sanayisinin karşısında engeller vardı böylece.*
>
> *Sülfürik asit ve sodyum yoluyla engeller kaldırıldı; ağartma sorunu çözüldü ve dokuma sanayisi yeniden açılıp serpildi.*
>
> *Halkın beğenisi parlak kumaşlaraydı. Ne var ki, bilinen bütün boyalar pek zayıftı. Mavilerde endigo ve pastel, kumaşın yüzeyinde kalıyor ve kullanışta geçiyordu. Berlinli bir boyacı Diesbach, 1704'te «Prusya mavisi»ni buldu ve 1724'te de formülünü yayınladı. Kimyacı Macquer, 1750'de onu sanayiye uyguladı. Kumaşa işleyen ve etkisi*

zayıflamayan parlak mavi elde edilmişti. Georges Gordon, 1758'de, likenle bir tür yosunu amonyağa yatırıp pek güzel bir kırmızı-mor elde etti. Fransız Borelle ile Papillon, 1786'da, kızıl-kök kullanıp «Türk kırmızısı» denen parlak kırmızıyı yeniden bularak Afrika'da İngiliz kumaşlarının ticaretini kurtardılar.

Bütün bu buluşlar, el yordamıyla ve pek bir kimya bilgisi olmaksızın elde edilmişlerdi.

Tarımda sanayileşmeye gelince... Denebilir ki sanayiden önce, tarımda yenilik oldu. İngilizlerin itibarını kazanmada iki sistem tartıştı aralarında: XVII. yüzyılın son yıllarından beri kullanılan «Norfolk sistemi» ile «Jethro Tull sistemi». Bu sonuncusu, 1731'de yayınladığı bir kitapta, gübrelerin yararsız, hatta zararlı olduğunu söylüyordu. Ona göre, bitkiler toprağın oyuklarındaki küçük taneciklerle besleniyorlardı. Bu beslenmeyi kolaylaştırmak için, toprak alabildiğine bölünmeli ve böylece köklerin toprağa iyice girmesi sağlanmalıdır. Bunun için de, toprak olabildiğince sürülmelidir; ve Tull, buğdayın serpildiği sıralarda bile toprağı sürebilmek için, birçok aygıt bulup koydu ortaya. Böylece, gübre ve almaşık ekim yararsız olacaktı. Norfolk'un sistemini tutanlar da, gerçi toprağı iyice sürüyorlardı; ancak, bol gübre kullanıyor ve sistemli olarak almaşık ekime gidiyorlardı. Home ile Dickson'un deneyimleri, Tull'un haksız olduğunu tanıtladı ve, 1762 yılından başlayarak, Norfolk sistemi zaferini kazandı. Sistem, git gide çoğalan ve belli merkezlere yığılan bir nüfusa gerekli besinleri bol miktarda sağladı, ölüm oranını azalttı ve sanayileşmeyi kolaylaştırdı.

Bu yeni teknikleri uygulamak için, büyük toprak sahipleri, kiracı ve işletmecilerine yol verdiler; topraklarını yeniden birleştirdiler; çevresini çitle çevirdiler. Parlamentoda egemen oldukları için onun da yardımını sağladılar. Ne var ki, teknik zorunluluktan değil, dönüşümün yararlarını yalnız kendilerine ayırma hırsından ileri geliyordu bu. Norfolk sistemi, yalnız otlakları çevirerek çitlenmemiş toprağa (open field) ve ortakçı ekime pekâlâ uyabiliyordu; ve yığınla köy de böyle yaptılar. Ne var ki, köylüler iktidar sahibi değildiler.

KARA AVRUPASINDA SANAYİ DEVRİMİ

Kara Avrupasında ilerlemeler **daha ağır** oldu: Genellikle, deniz ticaretinin sağladığı sermaye eksikliği nedeniyledir bu ağırlık; böylesi bir

sermayeyi yalnız büyük deniz ticareti bir araya getirebiliyordu o yıllarda. **Hollanda**'nın elinde böyle bir sermaye vardı; ne var ki, sanayi orada çöküşe yüz tutmuştu daha çok; belki de, toprakları üstünde hammadde olmayışından ve sanayileşme arkasından koşan devletlerin kendi ülkelerindeki hammaddelerin çıkışına koydukları sınırlamalardan doğuyordu bu. Hollandalılar da, ellerindeki sermayeyi İngiltere'ye, Fransa'ya, çeşitli Alman devletlerine yatırdılar ve bu ülkelerin sanayileşmelerine katkıda bulundular. İngiltere ve Birleşik-Eyaletlerin dışında, sanayi, **devlet müdahalesiyle** gelişti ve askerî nedenlerle oluyordu bu müdahale de: Dışarıya bağlı olmaktan kurtulmak; üniforma için kumaşları, silahları, barutu bizzat üretmek; ve rekabet yoluyla da hasını zayıflatmak amacıyla dışarıya mal satmak gerekiyordu. Devlet, paraca yardımda bulunarak, tekeller sağlayarak, gümrük tarifelerini saptayarak, resmî işletmeler kurarak yapıyordu müdahalesini; doğaldır ki, kolay da olmuyordu bu; kimi zaman yapma ve pazarsız bir sanayi oluşuyordu ve bir yığın iflaslar, sonra yeniden işe koyuluşlar bahasına gelişiyordu.

Fransa, bu aşamadan çıkıyordu ve sanayi orada daha şimdiden kendi kendine hareket etme yeteneği kazanmıştı. Ülkenin, büyük bir deniz ve koloni ticaretinin yanı sıra, hatırı sayılır bir sermayesi vardı; ne var ki, öteki iki deniz gücüne oranla daha az ölçüdeydi bu ve malî teknik de orada daha az gelişmiş durumdaydı. Öte yandan, devlet, maliyesi kötü örgütlendiği için, kullanılır sermayenin büyük bir bölümünü çekip alıyordu. Böylece, Fransız sanayisi, devletin doğrudan doğruya işin içine girmesinden vaz geçemedi ve öyle olduğu için de gelişmeler İngiltere'de olduğundan daha ağır oldu. İngiltere'deki gibi, aile sanayisi de alabildiğine yaygındı. Gitgide artan bir **ticari merkezileşme** görüyoruz. Örneğin Lyon tuhafiyeciliğinde, 48 tacir 819 kalfa çalışıyordu. Van Roubais'lerin Abbeville'de bir çok işyerlerinde guruplaşmış 1800 işçisi varsa, bir onbin kadar işçi de evlerinde onlar için çalışıyorlardı. Yün işleyen 12 «krallık imalathanesi», kırkma, vb. gibi hazırlık çalışmalarını bir işyerinde topluca yaptırıyor; ama iplik haline getirme, dokumanın da büyük bir bölümü, yöredeki köylülerce evlerinde yapılıyordu. Öte yandan, pahalı ve karmaşık alet-edavat gerektiren sanayi kollarında maşinizmin işin içine girdiği **fabrika halinde bir merkezileşme** de vardır; bunun yanı sıra, aynı konuda çeşitli biçimlerde ortaya çıkan üretim yolları: Reims'te, yün tezgâhlarının yarıdan fazlası toplaşmış durumdadır. Louviers'de, 15 işletmeci, binlerce işçiyi bir araya

getirmektedir. «Hindi» denen bir tür pamuklu çeşidi üretimi için geniş ağarma yerleri, büyük işyerleri, kurutma için geniş odalar, ona göre alet-edavat, önemli miktarda stok bez ve boya maddeleri, aynı çatı altında çalışan işçiler arasında bir işbölümünü gerektiriyordu; öyle olduğu için de, pamukta, 1789'a doğru yılda 6 milyon kilo renkli bez üreten 100 imalâthane vardı. Hisse senetleri hayli zengin yığınla ortaklık bulunuyordu. Oberkampf, 1789'da, 9 milyona yakın bir sermayeyi toplayan bir ortaklık kurmuştu. Madenlerde, devlet, 1744 yılından başlayarak **toprak-altı**nı elinde tutar ve işletilmesini büyük kumpanyalara verir.

> *1756'da kurulan Anzin şirketinin 1789'dan önce 400 işçisi vardı. Alais'de, Carmaux'da, başka yerlerde de ortaklıklar kurulur. O zamana değin, derinliği fazla olmayan ve sahipleri de çoğu kez köylü olan yığınla küçük kuyudaki işletmeden birçok nedenlerle az kömür çıkarılabiliyordu; bu işletme biçimleri hızla düzeltilir. Rastlantıya bağlı aranışların yerini sondajlar alır. Kuyuların iç yüzeylerine oyulmuş basamaklardan inme yerine, madenciler demir merdivenler kullanmaya başlarlar; arkasından, 1760 yılında Anzin'de, atlı çıkrıkların hareket ettirdiği küfeler kullanılır olur. Galerilerin havalandırılması özel kuyular yoluyla sağlanır. Sulara karşı mücadele için, galeriler Anzin'de tuğlalarla örülür; su depoları yapılır; bir tek kişinin kol gücüyle harekete geçirdiği küçük pompaların yerini, çok sayıda insanın ve atın hareket ettirdiği büyük pompalar alır. Kuyulardaki 50 metre derinlik, 300 metreye çıkar; delme, 1200 metreye ulaşır. Anzin şirketi, 1789 da 375.000 ton kadar kömür üretiyordu.*

Sonunda, **maşinizm** Fransa'ya da girdi. 1732 yılından başlayarak, Newcomen makinesinden, madenlerde kimi zaman yararlanılıyordu. İpeğin makine ile eğrilmesinde Vaucansun'un buluşları, büyük işletmelerin kuruluşuna yol açtı. Aubenas'da, Vaucansun, aynı binada 120 yumaklama havuzunu bir araya getirebilmişti. İplik haline getirme ailevi ve tarımsal bir sanayi olarak kaldı. Fransızlar, pamuk için İngiltere'den işçiler ve makineler getirttiler. 1789'da Brive'de, Amiens'te, Orleans'ta, Montargis'de, Louviers'de fabrikalar bulunuyordu. Demirin kokla üretimine başlandı ve bu, Creusot gibi büyük işletmelerin kuruluşunu getirdi beraberinde. Watt'ın

ilk buharlı makinesi, Chaillot'nun ateşli pompası oldu ve 1779'da Paris için suyun yükseltilmesinde kullanıldı. Makine ağır ağır yayıldı. 1789'da, ateşli pompalar Fransa'da öyle fazla değildi; Anzin şirketinin elinde bunlardan 12 adet vardı ki, şaşkınlık konusuydu.

Maşinizm, ancak İmparatorluk dönemimle gelişecektir.

Teknik ilerlemeler, **Avrupa'nın geri kalan bölümünde**, hükümdarların çabalarına karşın, daha da ağır oldu.

> *Bu devletler, bir bakıma, Fransa'nın Colbert zamanındaki durumu içindeydiler. Orta ve Doğ Avrupa'da, sermaye eksikliği vardı; çünkü, oralardaki devletler dünya ticaretine az katılıyorlardı ve sömürgeleri de yoktu. Böylece her yanda, Bavyera'da ve Rusya'da, birbirinden farklı derecelerde de olsa,* ***ortak nitelikler*** *görüyoruz: Her yerde devlet müdahale etmektedir. Hükümdar, işletmeleri kurmakta ve sonra onları özel kişilere devretmektedir; ya da işletmelerin kurulmasını soylulara, manastırlara, kentlere, tacirlere, Yahudilere dayatmaktadır. Bu işletmeler paraca yardım görmekte, vergiden bağışık tutulmakta, tekellerle donatılmaktadır; çoğu kez yabancı yol göstericileri vardır; ayrıca -dilenciler, serseriler, kötü yaşamı seçmiş kızlar, anasız-babasızlar, askerler gibi- zorla çalıştırdığı elemeği. Çalışmanın örgütlenişi imalathanede olduğu gibidir: İşlerin son bir kez gözden geçirildiği bir merkezi atölye vardır; ancak, işlemlerin en büyük bölümü -sayıları binlere varan- ücretlilerce evlerde yerine getirilmektedir; Bohemya'da Friedau'da, Johann Fries'nin dokuma imalathanesi, atölyelerinde 55 işçiyi bir araya getirmekte, ancak 200 işçiye ise evlerinde iş vermektedir. Berlin'in* ***Königlicbes Lagerbaus****'u, 1740'ta örnek kumaşlarını 1400 işçiye evlerinde yaptırmaktadır. Solingen, hammaddeyi işçilere vermekte, onlar da evlerinde çalışmakta ve bıçakları belirlenmiş bir fiyatla teslim etmektedirler. Rusya'da kumaş ve ipek imalathaneleri, çalıştırdığı işçilerin beşte birini atölyelerinde kullanmakta, ötekiler içinse eve iş vermektedir. 1780'de, Meyding'in yelken bezi imalathanelerinde, kendi evlerinde çalışan işçilerin sayısı, atölyede çalışan işçi sayısını aşıyordu. Dantel, saat, züccaciye, ayna imalathaneleri için de durum aynıdır. Baştan aşağıya merkezileşmiş imalathaneler pek nadirdir; böylesi imalathanelere porselen, tütün, lüks mobilya, bira üretiminde,*

tasfiyehanelerde, bıçkı fabrikalarımda ya da belli bir işe koşulmuş bir el emeğini kullanmak sözkonusu oldukta rastlanmaktadır. Örneğin, Breslau'da üslenmiş 5 alay asker, kışlalarında, boş zamanlarında, pamuk ipliği büküyorlardı; gözaltına alınma sonucu bir araya toplanmış elemeği için de aynı şey söz konusu idi: Spandau mahkumlar (ipek ve yün iplikçiliği), Postdam yetimleri (Brabant danteli), Erfurt hastanesindeki hastalar ve daha başkaları.

Maşinizme gelince, o çok daha geç ve ağır ağır gelip girdi bu ülkelere; Watt'ın ilk makinesi, Almanya'da 1785 yılında gözüktü.

MAKİNELER VE GELECEK

Hemen her türden makinelerin çoğalıp durduğu XVI. yüzyıl, pek parlak bir geleceğe sahip buluşlar üzerinde de çalıştı: Yıldırımsavar, otomobil, demiryolu, buharlı gemi, telgraf ve telefon, hava yolculuğu.

Kısaca anlatalım.

Yıldırımsavar, Franklin'in araştırmalarının bir sonucuydu; buluşunun ilk örneğini de 1752 Eylülünde kendi evinin damına dikmişti. Yıldırımsavar, 1754 yılından başlayarak yayıldı. 1782'de, Filadelfiya'da 400 adet vardı ondan. 1762'de Londra'da ilk yıldırımsavar dikildi. Oradan, daha sonra kıtanın güneyine geçti yeni buluş: 1776'dan başlayarak İtalya'daydı; Fransa'da önce güneyde, sonra da 1782'de Paris'te görüyoruz. Kimi ilahiyatçılar, yeni aletin kullanılmasına karşı çıktılar: Şimşek ve gökgürültüsü tanrısal kızgınlığın işaretidir, diyorlardı; böylece, onların yıkıcı güçlerine karşı çıkmak küfürdü. Başka ilahiyatçılar ve Filozoflar şöyle yanıtladılar bu savı: İnsanlar, nasıl yağmura, kara, rüzgâra karşı çıkıyorlarsa, Tanrı'nın ellerine verdiği araçlara dayanarak yıldırıma karşı korunmaları da bir görevdi. Kalabalık, bu yeni buluşa karşı büyük kızgınlık gösterdi çoğu kez. 1783'te Fransa'da, Sain-Omer'li bir beyzade, evinin damına bir yıldırımsavar koydurdu ve üstüne de göğü tehdit eden bir kılıç dikti. Kalabalık ayaklandı. Belediye, yıldırımsavarı damdan indirmesi emrini verdi beyzadeye; o da Arras mahkemesine başvurarak belediyenin kararını bozdurdu; davada savunmayı bir genç avukat üstlenmişti ki, ileride pek büyük bir ün kazanacaktır. Adını merak ediyorsanız söyleyelim: Fransız Devriminin dillere destan Robespierre'idir bu! Yıldırımsavar, gözalıcı hizmetleriyle kendini kabul ettirdi. Sık sık yıldırım çarpan yapılar, Venedik'teki Saint-Marc Kilisesi, Sienna Katedrali, yıldırımsavarla donanır donanmaz rahat ettiler. Gemiler daha büyük bir güvenlik içine girdiler:

Cook’un gemisi, yıldırım çarpan bir Hollanda gemisinin yanında, yıldırımsavar sayesinde, sağ salim yoluna devam edebildi.

Bir Fransız mühendisi olan **Joseph Cugnot** topçuluğu hareketli hale getirmek amacıyla buhar gücünden yararlanmayı denedi. Bir **buharlı araba** yaptı ve onu Gribeauval’in incelemesine sundu; Bakan Choiseul de 1769 ve 1770 yıllarında denemeler yaptırttı araca. Bir denemede, ilk otomobil diyebileceğimiz Cugnot’nun makinesi, 48’lik ağır bir topla iri kundağını bir saatte 5 kilometre uzağa çekip götürdü. En dik yokuşları tırmandı ve her türlü engebeleri kolayca aşabildi. Ne var ki, hareketleri pek sertti; öyle olunca da, **yönetilmesi güç**tü ve bir defasında bir duvarı da yıktı. Özellikle, çok miktarda suyu gerektiriyordu ve Cugnot, suyun yerine geçebilecek hiçbir şey bulamadı; onbeş dakikada bir arabayı durdurmak gerekiyordu; böylece kullanışlı değildi. 1786’da, bir Amerikalı, Olivier Evans, Pensilvanya devleti Kongresine başvurup buharlı bir araba için ayrıcalık istedi; yüksek basınçlı, öyle olduğu için de çok daha az su gerektiren bir makinenin hareket ettirdiği bir araçtı bu. Ne var ki, 1797 yılında elde edebildi bu ayrıcalığı ve sonunda da başarısızlığa uğradı. Bununla beraber, İngiltere’de, kömür madenlerinde, atların koşulduğu kömür vagonlarını çekmeyi kolaylaştırmak amacıyla raylar kullanılıyordu; ve, XIX. yüzyılın başlarında, sürtünmeyi azaltan bu rayların ve -Cugnot’da eksik olan-yüksek basınçlı makinenin kullanılışı, bir başka çözüme ulaştıracaktır insanları: Lokomotif ve demiryolu bunlardan doğacaktır.

Bir telefon denemesi yapıldı. 1 Haziran 1782’de Citeaux manastırında bir rahip, Don Gauthey, Bilimler Akademisi’ne, uzak yerler arasında haberleşme ile ilgili bir buluş sundu: İki menzil arasında madeni tüpler yerleştirilecek ve onlar aracılığıyla, ses, yoğunluğundan pek birşey yitirmeden yayılacaktı. Rahip, bir bilginin bir saatte 200 fersah mesafeye gönderilebileceği görüşündeydi: Marki de Condorcet, bir deneme isteminde bulundu ve XVI. Louis de olumlu karşıladı bunu. 800 metre üzerinde, Chaillot pompasıyla sıvı gönderilen borular kullanıldı; başarı tamdı. Gauthey, o zaman 150 fersah üzerinde bir deneyim yapılmasını istedi: Krallık idaresi, böylesi bir deneyimin pek yıkıcı giderlere malolacağını ileri sürüp reddetti. Gauthey Paris’te, sonra da Filadelfiya’da halktan para yardımı sağlamaya kalktı deneyimi için, ne var ki elde ettikleri yetersiz kaldı.

XVIII. yüzyılın son otuz yılında, **telgrafı** bulmak amacıyla, büyük çabalar harcandı; işin içinde özellikle Fransız rahip Claude Chappe'ı görüyoruz. Bu çabalar başarıya ulaşamadılar: Çünkü, bilinen, sürtünmeden doğan ve elektrik makinelerince sağlanan durağan elektrikti sadece; bu elektrikse, nesnelerin yüzeyinde kalıyor ve sürekli kaçma eğilimini taşıyordu; nemli hava, dağılıp kaybolması için yetiyordu. Böylece, otuz yıllık bir çaba boşa gitti. Öyle olunca da, araştırıcılar, boşlukta oluşturulan ve büyük mesafelerden görülebilen ya da işitilebilen işaretlere yeniden döndüler. Alınan Hanau'lu Bergstrasser, pek az kullanışlı olan eğretili bir dil buldu: 20 kelimelik bir cümle için 20.000 top atışı yapılıyor ya da 20.000 havai fişek atılıyordu. Claude Chappe, Devrim yıllarında bulacaktır çözümü.

Hava yolculuğu Fransa'da doğdu. Onu ilk gerçekleştirenler de Etienne ve Joseph **Montgolfier kardeşler** oldular.

> *Annonay'de bir kâğıt imalatçısının oğluydu ikisi de; bu imalathane de, ürünlerinin yetkinliğiyle bütün Avrupa'da ün yapmıştı. Montgolfier kardeşler, Priestley'in birçok yeni gazlardan bahsettiği eserini okudular bir gün. Ondan esinlenerek, içinde havadan daha az ağır hafif bir balonla göğe yükselebileceklerini düşündüler. İlk büyük deneyimlerini Annonay'de, 4 Haziran 1783'te, Vivarais eyaletinin temsilcileri önünde yaptılar: «Montgolfiere» adı verilen 12 metre çapında, kâğıtla astarlanmış bezden bir balonun içindeki hava saman yakılarak ısıtılmıştı; balon 500 metre yüksekliğe kadar çıktı.*
>
> *Paris Bilimler Akademisi, deneyimi, 27 Ağustos 1783 günü, Champ de Mars'ta tekrarlattı. Pere Charles, balonu, havadan 14 kez daha hafif olan hidrojenle şişirtti ve, hidrojen, ilk kez laboratuvar ürünü olarak böyle çok miktarda elde ediliyordu. Balon, 1000 metre yükseldi. Seyre gelmiş 300.000 kişi ağlaşıyor ve anlatılmaz bir coşku içinde sarmaş dolaş oluyordu; çünkü, insanlığın en eski düşlerinden biri gerçekleşmişti. Ne var ki, başta tam şişirildiği için, yırtıldı ve Paris'in 20 kilometre ilerisine düştü. Gökten Ayın düştüğünü sanıp dehşete kapılan köylüler, korkudan makineyi parçaladılar. Krallık yönetimi, köylülere, resmi olarak, korkacak birşey olmadığını ve bundan böyle aleti parçalamamalarını bildirmek zorunda kaldı. 19 Eylül 1783'te, bizzat kralın da onurlandırdığı bir deneyimden sonra,*

Pilatre de Rozier ile Marki d'Arlandes, göğe yükselen ilk insan oldular; 19 Kasım 1783 günü Paris üzerinde uçuyorlardı. Balona bir de sepet takan Pere Charles, Robert'in de eşliğinde, 1 Aralık 1783'te 4.000 metre yüksekliğe çıktı ve Paris'ten 36 kilometre uzaklıkta yere indi; ilk mesafe ve yükseklik rekorları kırılmıştı böylece. 7 Ocak 1785'te Douvres kıyılarından hareket eden Blanchard ile Dr. Gefferies, ilk kez hava yoluyla Manche'ı aştılar. Aynı yıl, balonda bir yırtılma sonucu ölen Pilâtre de Rozler, ilk hava şehidi oldu. Blanchard ile Guyton de Morveau, bir güdümlü balon düşündüler; ancak, kürekleri insan gücüyle yetinmenin olanaksızlığını gösterdi. Fransa'da her yanda amatör dernekler çıktı ortaya; hemen hergün bir balon yükseliyordu göğe. Balon, modaya girmişti; şapkalar, kurdelalar, entariler, arabalar ona öykünüyorlardı. Tutku, bütün Avrupa'yı sardı. İngiltere'de 22 Şubat 1784'te bir hidrojenli balon salındı göğe. İtalya'da ilk balon aynı yılın 25 Şubatında yükseldi. 1784'te, Lyon Akademisi'ne gönderdiği bir mektupta, Gudin; balonlardan askerî amaçlarla yararlanılabileceğini söylüyordu ve, Soubise'in elinde bir balon olsaydı Rossbach savaşını yitirmeyeceğine dikkatleri çekiyordu. Balon, 1794 yılından başlayarak Fransız ordusunda kullanılacak ve Fransa'ya havalarda ilk egemenliği sağlayacaktır.

Bütün bu gelişmelere bakıp söylenecek olan nedir?

Büyük teknik devrim, Avrupa'ya, dünyanın bütün halkları üzerinde büyük bir maddî üstünlük sağlayacak ve Asya'nın güçlü uygarlıklarını kuşatma olanağını verecektir ona; başka halklar, aynı tekniklerle donanıp, silahlarını Avrupa'ya çevirinceye değin sürecektir bu. İşte bu devrim, bu büyük teknik devrim, aslında Avrupa zekâsının bir ürünüydü. Ne var ki, bu zekâ, Avrupa'nın deniz-aşırı ülkelerle temasından doğan gereksinmelerle uyarılmıştı çoğu kez; onlarla ilişkilerin sonucu etki araçlarını arayıp bulmuştu bu zekâ. O kadar ki, şunu pekâlâ söyleyebiliriz: Malî ve teknik devrim, Avrupa'nın Dünya'yla temasının bir görünümüdür.

IV
İNSAN YAŞAMINI DÜZELTMENİN TEKNİKLERİ

XVIII. yüzyıl, sağlık, eğitim ve basın gibi insan yaşamına biçim vermenin tekniklerinde de büyük değişikliklere sahne oldu.

Nasıl?

TIP VE CERRAHLIK

Hekimlik sanatı, bilimsel hareketin etkisiyle büyük ilerlemeler kaydetti; gözlem ve deneyime gitgide başvurulur oldu.

Hekimlerin yetişmesi, kaçınılmaz olarak kitaplara ve kuramlara bağlı kalmıştı. Ne var ki, öğreticiler ve öğrenciler, kuramı gerçekle sınamaya başladılar günden güne. Klasik eğitimden sonra, Paris Tıp Fakültesi'ne yazılan öğrenciler, tıpta bakalorya aşamasına erişmiş olmak için, iki yıl boyunca şu dersleri görmek zorundaydılar: Anatomi, tıp, kimya, botanik, eczacılık, cerrahlık, doğum bilgisi. Arkadan, lisans için iki yıl gerekliydi: Kıyas yoluyla hüküm yürütülen genel tartışmalara katılmak gerekiyordu. Son olarak, doktora için, Fakülte hekimlerini, birkaç büyük hastanedeki hastalarına yaptıkları ziyaretlerde izlemek gerekiyordu. Bu pratik aşama gitgide gelişir. İlk üniversite kliniği Viyana'da 1754 yılında, bir başkası da Paris'te 1770'de açıldı. Fransızların usta olarak anıldıkları doğum bilgisinde cansız mankenler üzerinde deneme yapılıyordu ve, bu ilkel araçlarla, pek yetkin doğum uzmanları yetişmişti. Çoğu hekim, Haller Spallanzani, Vicq-d'Azyr gibi büyük değer taşıyan doğa bilimcileriydi aynı zamanda. Fakültelerin yanı sıra daha modern bir öğretim yaratılır: 1771'de, Portal, College de France'ta ilk deneysel fizyoloji kürsüsüne getirilir. Paris ve Montpellier, bütün Avrupa'dan öğrenci çekiyorlardı. Padua, Pavia, Budapeşte ve Viyana da büyük bir önem taşıyordu. Özel süreli yayınlar, hekimlere gözlemlerini karşılaştırmak olanağını veriyordu: 1751'den başlayarak Erfurt'ta *Medizinische Bibliothek* yayımlanır; 1754-1792 yılları arasında Paris'te *Journal de Medicine et de Chirurgie* çıkar; 1763'den 1777'ye değin de Venedik'te *Giornale di Medicina* bilginlendirir tıp çevrelerini.

Cerrahların büyük etkileri oldu gelişmelerde. O tarihlere değin, cerrahlar, arkasından gittikleri hekimlerin emirlerine göre ameliyat yapmak zorundaydılar. Ne var ki, üstün birer pratisyendiler. Çoğu, berber dükkânlarında başlarlardı mesleklerine; kimi küçük ameliyatlarla dişçilik sanatı bu berberlere bırakılmıştı. Bu cerrahlar pratiğe dayanarak bililerini arttırıyorlardı ve, deneyimlerden de güç alarak, sanatlarını pek yetkin bir noktaya eriştirdiler ve bu sanata bağımsızlık kazandırdılar. Sonunda da, cerrahlık konusunda özel bir öğrenim hakkı kazandılar. 1753'te, Fransa'da, Krallık Cerrahlık Akademisi kuruldu. İngiltere'de, 1745'de, Parlamento, cerrahlara bir berat verdi; onlar da, buna dayanıp bir okul ve bir anfiteatr

yaptırdılar. 1782'de II. Joseph, Viyana'da bir Cerrahlık Okulu kurar; aynı şeyi, VI. Christian 1785'te Kopenhag'da yapar. Bu okullarda, öğretim, üç yıl boyunca özellikle pratik çalışmalar üzerine kuruluydu ve sonunda da teşrih, ameliyat ve pansuman gibi yine pratik nitelikte sınavlardan geçiliyordu. Şu nokta pek önemlidir: Tıpta çoğu gelişme ve ilerleme cerrahlar sayesinde oldu; çünkü onlar gözleme ve deneyime daha alışıktılar.

Daha önce tanınan birçok hastalıklar, daha da büyük bir açıklıkla tanımlandı ve onları gösterip gelişmelerini izlemede işe yarayan belirti tabloları kondu ortaya. Örneğin, Fransız Jean Senac kalp hastalıklarının işaretlerini belirledi: Çarpıntılar, ayaklarda şişmeler, nefes darlığı, özellikle yatakta solunum güçlüğü, aort genişlemesi, kan tükürme. İtalyan hekimleri sıtma nöbetlerini tanımladılar. Bunun gibi, daha iyi incelenen hastalıklar oldu: Dizanteri, karın ağrısı ve sürgün, guatr ve göz fırlaması, kuşpalazı, -kızamıktan pek güç ayırt edilen- kızıl, kabakulak, damar hastalıkları. **Bilinmeyen hastalıklar da keşfedildi**. İngiliz topçusunun genel cerrahı olan Rollo, bir topçu subayında, şeker hastalığını ve belirtilerini buldu: Aşırı yeme ve susuzluk, zayıflama, pek bol ve tatlı idrar, diş etlerinde yanmalar, dişlerde sallanmalar. Şu hastalıklar da bulunanlar arasındadır: Sümüksü ateş adıyla tifo, suçiçeği, kemik veremi; bu sonuncusunun başlıca belirtisi -Pott ağrısı diye- onu bulan İngiliz cerrahın adını taşır.

Hekimler, hastanın durumunu değerlendirmek için, bedenin sıcaklık derecesi ile nabız atışlarını göz önünde tutuyorlardı. Termometreyi özellikle İngiliz hekimleri kullandılar. Tıp, nicel görüşü kabul ediyor ve bununla daha da bilimsel oluyordu. Hekim Auenbruggen, Viyana'da, 1760 yılında, göğüs hastalıklarını tanımanın aracı olarak parmakla ya da aletle dinleme usulünü buldu; ne var ki, buluşunun -hemen hemen- farkına varan olmadı.

Yığınla tıp sistemi ortaya çıkar ister istemez; çünkü hekim, bir bütünü, insan varlığını göz önünde tutmak, böylece birsenteze varmak zorundadır. Stahl'ın (1660-1734) animizmi, Boerhave (1661-1738)'in seçmeciliği, Hoffman'ın mekanizmi, Barthez (1734-1806)'in vitalizmi, sırayla revaç görür. Bu kişiler ve onların çömezleri, birbirlerinden pek farklı da olsalar, ortak bir noktaları vardır yine de: **Beklemeci olmak**! Onlara göre, doğanın sağaltıcı bir erdemi vardır; özellikle ateş, bir arınma aracıdır. Böylece, hastalığın belirtilerinin üstüne gitmekten, örneğin ateşi ve basuru ortadan kaldırmaktan kaçınmak gerekir; beklemeli, doğanın bedeni suyuklarından ve kokuşup çürümüş maddelerden arındırmasını kolaylaştırmalı. Bu

anlayışın sonucu, doğal ve yumuşak araçlara başvurma olur: İç söktürme, tenkiye, rejim yaptırma, diyet. Örneğin, Rollo şeker hastasını rejime sokarak iyileştirir. Kan boğmasını giderici usullere başvurulur: Kan alma, bacaklara uygulanan yakı; hafif egzersizler, oğuşturmalar, kaplıcalar. Bu arada, tatlı su ıstakozu gözü, inciler ve engerek eti gibi acayip ilaçlar git gide geri çekilirler.

Ne var ki, yine gitgide, **doğrudan hastalığın üstüne yürümek** zorunluluğu anlaşılır. Sentetik anlayışa bir çözümlemeci anlayış gelip karışır ve onu tahtından indirmek için bekleyişe geçer. Başlıca kuramcısı bunun, Fransız psikiyatrı Pinel (1735-1826)'dir: Önerdiği çözümlemeci yöntemdir ve her hastalığın bir organik bozukluk ve zedelenmeden doğduğunu ileri sürer; önemli olan bu bozukluğu bulmak ve sağaltmaktır. Yüzyıl, kınakınanın baştacı olduğu bir yüzyıldır; bunu, özellikle İtalyanlar ateşlere karşı öğütlerler. Bedenin su toplaması halinde kalbi güçlendirmek için yüksükotu kullanılır. Kansızlık için, Fowler, sıvı arsenik önerir. İngiliz hekimi Pringler, 1750'de akciğer yangısı ve satlıcanda, göğsün en ağrılı noktasına yakı yakılması düşüncesini atar ortaya. Volta, işitme hastalıklarını elektrik şokuyla iyileştirmeyi dener. Kopenhag'lı Kratzenstein, felce, damla hastalığına, kronik romatizmaya karşı elektrikle karşı çıkar. Fourcroy, 1790'da, veremlilere oksijeni çektirmenin sonunda pek az olumlu sonuç elde eder, ama nefes darlığında, klorozda, sıracada, raşitizmde başarıya ulaşır.

Hekimler, özellikle **salgın hastalıkları önlemenin** de arkasına düşmüşlerdir; çünkü, bütün dünyayı kırıp geçirmektedir bu illetler. Veba 1737'de Ukrayna'da, 1743'te Messina'da kol gezer, 1789'dan beri de Moskova'yı inletmektedir. Tifüs, orduları izler; 1750'den beri de İspanya'da yerleşip kalmıştır. 1761'den başlayarak, korkunç bir enflüenza salgını Avrupa ve Amerika'yı kasıp kavurur. Boğmaca, Avrupa'yı yakıp yıkmaktadır; yalnız İsveç'te, 1749 ve 1764 yılları arasında 40.000 çocuğu öldürür. Çiçek hastalığı bir felâkettir. Paris'te, 1719'da 14.000 insan ölür bu yüzden. 1770'te genel bir çiçek salgını dünyayı dolaşır: Bütün büyük kentler inler; Hindistan'da 3 milyon ölüm tahmin edilmiştir.

Uzun bir süre, hemen hemen yalnız polis önlemleri alındı: Hastalığa bulaşan bölgeler, askerlerden oluşan bir sağlık kordonu içine alınıyor ve dışarı çıkmak yasaklanıyordu. Yolcular, ancak bir sağlık belgesiyle yola koyulabiliyorlardı; vardıkları yerde de, bir karantinaya, yani herkesten

ayrılmış bir halde, kırk gün süren bir gözleme tâbi tutuluyorlardı. Hastalık kuşkusu altında olan kimse, hemen karantina altına alınmış oluyordu. Viyana'lı hekim Frank, 1779'da *Tıp Politikası Sistemi* adlı eserini yayınlamaya başlar: Kamu sağlığını görüp gözetmenin, devletin görevleri arasında olduğunu söyler o kitapta ve özel kanunlar ister. Venedik'te, verem olaylarını bildirmek, veremli hastalara ait şeyleri temizlemek yükümlülüğü konur; başka yerlerde de buna yakın önlemler alınır.

Öte yandan, hekimler, herkese sağlığını koruma ve hastalıklara karşı daha dirençli olmak için, sağlık bilgisi kitapları yazıyorlardı. Bu kitapların içinde en iyileri, İsviçre'li Tissot'nun *Halka, Sağlığı Üstüne Öğüt* (1761) ile *Okur-yazarların Sağlığı* (1772) adlı kitaplardır; bunlar bugün bile güncelliklerini koruyan eserlerdir.

Bu arada, **çiçeğe karşı aşı** yoluyla kesin bir ilerleme oldu.

> *İstanbul'da İngiliz elçisinin eşi Lady Montague, Çerkeslerin, çiçek yarasının irinine batırdıkları iğneleri, sonra alıp kendilerine batırdıklarını görmüştü. Böylece, halim bir çiçeğe yakalanıyor ve asıl hastalığa karşı da güçlülük kazanıyorlardı. Lady Montague, bu yöntemi getirip tanıttı. Cenevreli hekim Tronchin (1709-1781), aşının şampiyonu olup çıktı.*
>
> *İngiltere'de halkı aşılamakla yükümlü İngiliz cerrahı **Jenner** (1749-1823), şöyle bir gözlemde bulundu: İneklerdeki çiçeğe yakalananlar insandaki çiçeğe karşı direnç kazanıyorlardı. Yirmi yıl süren gözlem ve deneyimlerden sonra, 14 Mayıs 1795'da, James Phipp adlı bir çocuğu aşıladı ve, 1798 yılında hayvanlardaki **Çiçek Hastalığının Neden ve Sonuçları Üstüne Araştırma** adlı kitabını yayınladı; eser, büyük heyecan uyandırdı. İnsanlık çiçek hastalığından kurtulmuştu. Bir süre sonra, aşının Hindistan'da, İran'da, Peru'da daha önceden uygulandığı ortaya çıktı. Ne var ki, yerel rastlantılardı bunlar; evrensel değerde buluşu yapan Jenner olmuştur.*

Tıpla cerrahlığın ara yerinde olan **doğum bilgi ve tekniği**nde büyük ilerlemeler gerçekleşti; çünkü, bu konuda herşey mekanik ve fizik ilkelerine uyduruldu; «doğum, hareketin kanunlarına tâbi bir mekanik işlemden başka bir şey değildir» deniyordu. Fransız Veliahtının eşini doğurtan iki doğumcu, Puzos (1686-1753) ile Levret (1703-1780), o zamana değin düz olan lavta

(forsep) aletini yetkinleştirdiler; istenen eğriliği verdiler ona ve lavta asıl kullanılır nesne oldu. Budapeşte'de ve Viyana'da profesör olan Plenck (1738-1807), kalçanın ölçülerini aldı ve, her ölçü için, kendine has ameliyatları belirledi. Doğum, «geometrik kesinlik» kazandı; bu sanat, teknik yetkinliğe ulaştı. O tarihten sonra gerçekleşen ilerlemeler, sadece antisepsi ile anestezi oldu.

Birçok **cerrahi ameliyat** da yetkinliğe ulaştı. Fransız cerrah Petit (1674-1750), kendi kullandığı damar kıskacı ile, kan akışını önleyerek cerrahlara güven verdi. Bu hekim bir çıkık uzmanıydı; safra kesesinden taş çıkartan da ilk kez o olmuştur. Organ kesme, teknik bir yetkinlik kazandı: Kırılmış organlar, kangrenler, tümörler, anevrizmalar, -yeniden depreştikleri bilinse de- kanserler, büyük bir başarıyla ameliyat edildiler. Ayak ameliyatlarında bir yöntemin bulucusu olan Chopart (1743-1795), idrar yolları ameliyatında büyük gelişmelere yol açtı. Daviel (1696-1762), gözdeki billur cismin çıkarılması yoluyla yaptığı katarakt ameliyatlarındaki hünerinden dolayı ün kazandı. Sidik torbasından taş çıkarma çok gelişti. Ameliyatlar pek acılıydı: Çünkü, cerrahın elinde, hastasını uyutma ya da duygusuzlaştırma konusunda hiçbir olanak yoktu; teknik hüner ve temizlikle başarıya ulaşıyorlardı; gereğinde, kızgın demire de başvuruyorlardı. Gelecek yüzyılın başlarında, bir gerileme dönemi yaşanacaktır; mikrobla anestezi üzerine buluşların herşeyi yeniden ilerleme yoluna koyacağı güne değin sürecektir bu duraklama.

EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Geleneksel öğretim, pek yeni bir şey söylenmese de, geçen yüzyılda olduğundan daha açık, daha genel, kimi zaman daha etkileyici biçimde saldırıya uğradı. XVIII. yüzyılın öğretim konusundaki düşüncesi, aslında XVII. yüzyılın bir devamıdır, kimi yerde de çaptan düşüşü. Ancak, **kuramdan uygulamaya geçiş** daha çok olmuştur kuşkusuz.

Üç tür eleştiri görüyoruz. Bir yandan bilim adamları vardır; okulların, son buluşlara ve bilimin yeni dallarına yeterince yer vermediğini ileri sürmektedirler. Öte yandan, işe yararlılık açısından bakanlar vardır; programlarda, günlük yaşamda doğrudan kullanılacak sanat ve bilgilerin daha fazla yer tutmasını istemektedirler. Son olarak da, Locke, Condillac ve Rousseau'dan esinlenen duyumcular vardır: Bütün düşüncelerimizin duyulardan geldiğine iyice inandıkları için, kitaplardan ve lâflardan değil, varlıklardan ve nesnelerden, gerçekliğin gözleminden ve deneyimden gelen

bir öğretimi savunmaktadırlar. Kuşkusuz, aynı insanın bu üç görüşten üçünü de savunduğu görülmektedir çoğu kez. Tartışmalar azgın ve düşmancadır kimi zaman. Reformcular, öğretimdeki eksiklikleri abartıyorlar ve hasımlarını da horluyorlardı. Tutucular, ilericilere karşı, deneyimi ve gerçekliği savsakladıkları suçlamasını yöneltiyorlardı. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, reformcular, arzu ettiklerinden çok daha az başarıya ulaştılar: Programlara yeni konular, kimi zaman yeni yöntemler girdi ve **yararcı bir öğretim** gelişti. Reformlar özellikle Fransa'da, Germen hükümdarlara tâbi ülkelerde ve Rusya'da gerçekleşti; onların dışında kalan yerlerde pek az yeniliğe gidildi. İngiltere bile, eski klâsik eğitime, mesleğin pratik yolla doğrudan çıraklığını yapmaya bağlı kaldı.

6 ile 11 ya da 13 yaş arasındaki çocukları, doğrudan yararlanacakları ön bilgilerle donatacak **ilköğretim**, eşitsiz dağılmıştı. Zenginler ve hali vakti yerinde olanlar için, ailelerde yapılıyordu bu eğitim. Halk içinse, katolik ülkelerde bu öğretim özeldi: Onu, Hıristiyan Öğretisi Kardeşleri gibi dinsel kuruluşlar üstleniyorlar, ruhanî çevrelerden ve ana-babalardan malî yardım görüyorlardı; bu yardımın olmadığı da oluyordu. Anglikan mezhebindeki İngiltere'de, kişilerin yakınlığının ayakta tuttuğu ruhanî çevre okulları vardı yalnız. Calvin'ci ve Luther'ci ülkelerde, Kutsal Kitabı okuma zorunluluğu, **halka açık bir temel öğretimi** geliştirmişti; çoğu kez gözalıcı bir eğitimdi bu. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca, «aydın despotlar», kendilerine bağlı, boyun eğen ve yetenekli uyruklar yetiştirmek amacıyla, bir **devlet öğretimi** yaratmaya çaba harcadılar, Prusya'da IL Friedrich, öğretimi 1763 yılında zorunlu kıldı; Avusturya'da, Maria-Thereza, 1774'te ilk öğretimi yeniden örgütledi; Rusya'da, II. Katerina, 1786'da Avusturya'dan esinlenen ve devlete tekel tanıyan Halk Okulları Statüsü yayınladı.

Öğretim, **din** ve **ahlâkı** içine alıyordu önce, yanı herkese Evren ve insanın yazgısı, bireyin toplumdaki yeri ve rolü hakkında bir görüş veriliyordu; arkadan temel bir bilginin araçları geliyordu: Okuma, yazma ve hesap. Sonuçlar iyiydi çoğu kez. Fransa'da, halk eğitimi, XIX. yüzyılın ilk yarısında olduğundan çok daha üstündü.

Çok geçmeden, bu öğretimin, okulu bitirdikten sonra yaşamını kazanması gereken insanlar bakımından yetersiz olduğu görüldü. Bu amaçla ve, el emeğinde gözün, elin ve kafanın önemi göz önünde tutularak, Fransa'da Hıristiyan Öğretisi Kardeşleri, öğretime, uzun bir süreden beri çıraklık eğitimini de sokmuştu. Almanya'da, 1700 yılından başlayarak,

Francke ve Semler, Halle'de, öğretimle atölyede teknik çıraklığı birleştiren okullar açmışlardı. Bu örnekleri II. Friedrich de izledi ve ilkokullara dut ağacı yetiştirme ile ipek böcekçiliğini soktu.

Tekniğe bir yer ayıran bu kuruluşların yanı sıra, özellikle Almanya ve Fransa'da sadece **teknik eğitim yapan okullar** açıldı. Paris'te, 1767 de Krallık Desen Okulu açıldı; sekiz yaşını aşkın 1500 çocuk, burada parasız ders görüyordu. Özel kişiler, imalathanelerin bulunduğu belediye ve eyaletler, sınıflarında desen ve matematik öğretilen okullar açtılar. Bir insansever, Duc de la Rochefoucault-Liancourt, kendi bölgesindeki öksüz ve yetimler için pek gözalıcı bir çıraklık okulu kurdu; sonradan bir krallık emirnamesinin de tanıdığı bu okul, Fransız Devrimi'nde, ilk *Sanatlar ve Meslekler Okulu'*na örnek olacaktır. Ne var ki, bütün bu okullara, yalnız el işçisi yetiştirdikleri, insanla yurttaşı savsakladıkları suçlaması yöneltildi.

Bu kuruluşlara, öğretimlerindeki temel nitelik gözönünde tutularak, orduya subay yetiştirmek amacıyla -soylu ailelerin küçük çocukları için- kurulmuş okulları da eklemeli; bunlara Prusya'da ve Rusya'da (1732) öykünülecektir.

Kuramcılar, Rousseau'nun etkisi altında kalarak, herşeyden önce **görünüş yoluyla ve duygulara hitapla eğitim**de bulunmak istiyorlardı.

> *Alman **Basedow** (1723-1790), Dessau'da, nesnelere dayanan dersler uyguluyordu. Çocukların önüne, yanında kocası ve bir masanın üstünde de iki takke olmak üzere, yatakta bitkin yatan bir anneyi gösteren bir tablo getirip koyuyordu. Çocuklar, kadının durumunu, takkelerin anlamını, geleceğin annesinin göğüslediği tehlikeleri; kendilerini dünyaya getirmek için onca acıya katlanan anneleri karşısındaki görevlerini bulmakla yükümlüydüler. Nesnelere dayanan dersler, **Pestalozzi** (1746-1827)'nin yöntemini de oluşturur; eğitim havariliğine 1775'te Neuhofta başlayan ve görüşleri ilk öğretimle sınırlı kalmayan Pestalozzi'nin etkinliği, üzerinde durduğumuz yüzyılı aşmaktadır. Belli bir noktaya gelip takılmış bu yöntemlere, yalnız geri zekâlı çocuklar için iyi oldukları, normal çocuklara ise zaman kaybettireceği suçlaması yöneltildi; normal çocukların sezgi, imgelem ve hatta yargılama yetenekleri azımsanmış, küçümsenmiş oluyordu bunlarla.*

Orta öğretim, Kilisenin ve devletin gözetiminde, hemen her yerde özeldi. Kolejler, öğretmen korporasyonları ya da üniversitelerce, Cizvitler gibi dinsel tarikatlarca, çoğu kez de özel kişilerce yönetiliyorlardı. Cizvitlerle Paris Üniversitesinin kolejlerinde, gündüzlülere öğretim parasızdı; yatılılara ise yığınla burs sağlanıyordu. «Aydın» kişiler, özellikle Fransa'da, git gide bir «**ulusal eğitim»** ve «**agregation sınavları**»yla elde edilecek Kilise-dışı hocalar ister oldular. Cizvitlerin yurtdışına kovulmasından sonra, her yerde egemen eğilim bu oldu. Örneğin Fransa'da, 1763'ten sonra, her kolej, içine belli başlı yöneticilerin girdiği bir idare bürosunca yönetiliyordu. Ne var ki, mesleğinin ehli yığınla profesörün işine son verilmesi, öğretimde bir gerileyişe yol açtı; bundan da yararlanan Prusya ile Rusya oldular ve Cizvitleri çağırıp kendi yurtlarında görevlendirdiler.

Kolejlerdeki eğitim, **Rönesans'ın yıllanmış hümanizması**na dayanıyordu. Pratik bir eğitimdi bu. Geleceğin yöneticilerine, avukatlarına, hekimlerine, rahiplerine hitap eden bu öğretim, başta herşeyin temeli olan yetkin bir dil vermeğe yönelikti. Kolejler, bu amaçla Avrupa uygarlığının ana dili olan latinceyi kullanıyorlardı; daha güç ve daha uzaktaki bir dil olarak yunanca da giriyordu işe; ancak, yaşayan dillerden hiçbir iz yoktu. Aslında, fransızca bir yana, bu diller dalgalanır bir durumdadır ve ancak yüzyıl boyunca durulup kararlılığa kavuşacaklardır. En önemli kelimelerin değişmez ve yerli yerinde bir anlamı olmadığı için, düşüncenin aracı olarak kullanılmaları güçtü. Ayrıca şu da söyleniyordu: Latin yazarlarında, bir duygu, ahlak ve siyaset deneyimine dayanan bir hazine vardı; bütün zamanlarda görülebilecek durumlar kadar, sorunlar da bu yazarlarca ele alınmıştı. Başlı başına bir felsefeyi, bir insan ve toplum bilimini içeren din, her yere sızıyordu: Din dersleri ve ödevlerinin yanı sıra, küçükler için eski yazarların Tanrı ve ahlâk üzerine yazdıklarından parçalar alan basit kitaplar vardı; İlk Çağ düşünce ve insanlarına hep Hıristiyan görüş açısından bakılıyordu; böylece, bu öğretimin eksiksiz, dört-dörtlük olduğu düşünülüyordu.

> *Dersler, iki döneme bölünüyordu. Birinci dönemde üç sınıf vardı: Gramer, özellikle şiire ayrılmış yunan ve latin dili edebiyatı ve bir de uzanlatım (rhetorique) sınıfları. Uzanlatım, bir bilimdir: Büyük*

yazarların incelenmesinden, inandırmanın kanunlarını çıkarır; sonra onları kurallar ve öğütler haline getirir.

Öğrencilerin çoğu, koleji, ilk dönemden sonra terkediyorlardı. Ötekilerse, ayrıca iki yıl felsefe öğrenimi yapıyorlardı; biçimsel mantık, metafizik ve ahlâk üzerinde duruyorlardı. Biçimsel mantık, insan zekâsının ortaya koyduğu büyük eserlerin incelenmesinden usavurmanın kanunlarını çıkaran, giderek bir düşünme sanatı öğreten bir bilimdir. Öğrenciler matematik ve fizik de öğreniyorlardı; ne var ki, fizik, maddenin doğası ve nitelikleri üstüne usavurmalara indirgenmişti. Herşey, Aristoteles öğretisinin -kıyaslar halinde- bir açıklanışına varıyordu; kimi zaman, bir parça Descartes ve Locke da giriyordu işin içine.

Dersler, birinci dönemde aslında etkindi. Latince, çoğu kez doğudan yöntemle öğretiliyordu; konular bir yana, fransızca tek kelime yoktu içinde. Çok geçmeden dile egemen olan öğrenci durmadan latince ödev yapıyordu: Öyküler kaleme alıyor; nesir ve nazım masallar yazıyor; ağıtlar, neşideler, övgüler, savunmalar, söylevler düzenliyordu. İkinci dönemde, daha fazla ders vardı ve öğrenciler not alıyorlardı. Ancak, bir sorunun durumunu kavramak ve bir düzine kıyası izlemek, gençler için zor bir çabayı gerektiriyordu; konular, kıyaslı tartışmalarla sürdürülüyordu. Önde gelen kişilerle ana-babaların önünde temrinler, komediler, okuma ve tartışmalar, öğrenimi tamamlıyorlardı.

Bu öğretim, saldırılara uğradı.

Kimi insanlar, «anasını öldürdükten sonra Neron’un duyduğu vicdan azapları» deyip alay ediyorlardı uzanlatımla; öğrenciler böylesi bir cinayeti işlemediklerine göre, kendiliklerinden söyleyecekleri hiçbir şey olamaz, diyorlardı. Başka hasımlar, «cevher ile ilinek karşısında insan tek anlamlı mıdır?» gibi sorulara bakıp felsefe konularını eleştiriyorlardı. Bu eleştirilere verilen haklı yanıtlar da vardı. Ama asıl eleştiri şuydu: Geleceğin tacirleri, sanayicileri ve tarımcıları için hiçbir şey yoktu bu öğretimde. İleride yüksek öğrenim yapma niyetinde olmadan, koleje gelip birkaç yıl geçiren zanaatçı ve köylü çocukları, zamanlarını boşa geçirdikleri izlenimi içindeydiler. Şöyle düşünülüyordu: Hiç olmazsa Fransa’da, dil yeterince oturmuştu ve edebiyat hayli zengin idi, öyle olunca da latince ancak pek gerekli temalar

ve çeviriler için işe yarayabilirdi; bunun gibi, bilimler, hayli ilerlemeler kaydetmişti ve usavurmalarla tanıtlamalar için yeterince güzel örnekler koymuştu ortaya, öyle olunca da uzanlatımın ve mantığın yığınla anlamsız inceliklerinden vazgeçilebilirdi. Bütün bu eleştirilerin doğal sonucu olarak, **klasik eğitimi yenileştirmek ve teknik eğitimi geliştirmek** için girişimlerde bulunuldu.

Neler yapıldı?

> *Hemen hemen her yerde, kolejlere yeni konular gelip girdi: Prusya'da II. Friedrich, 1763'te fransızca öğretimini soktu okullara; ve, Aristoteles'in mantığı yerine, Wolff'un mantığını koydu. Avusturya'da, 1773 tarihli ders planı, fizik, felsefe ve ahlâkta deneysel yöntemi emretti. Fransa'da kimi tarikatların kolejleri, 1763'ten sonra da üniversite, grameriyle fransızcayı öğretime soktular ve uzanlatımı da Fransız yazarlarının yardımıyla incelemeğe başladılar. Okullara modern tarih girdi ve, çok geçmeden, bir kronoloji olmaktan çıkıp uygarlıkların, yönetimlerin ve dış politikanın incelendiği bir ders oldu. 1760'tan sonra, birçok kolejlerde, deneysel fizik kürsüleri kuruldu, fizik dershaneleri açıldı. Programlara yabancı diller girmeğe başladı. Felsefede profesörler Newton'u, Locke'u, Descartes'ı reddediyorlardı; bu da, onları tanıma merakını uyandırıyordu. Kimi hocalar, bu filozoflara hak veriyor ve içlerinden bazıları da kıyas yoluyla açıklamayı terkediyordu. Az da olsa, kimi dinsel tarikatların kolejlerinde, daha da göz alıcı değişiklikler oldu: İsteyen öğrenci latincesiz ders görebilecekti ve dersler arasında seçme yapabilecekti. Ne var ki, kolejlerin çoğu geleneğe bağlı kaldı.*
>
> *Kolej hocalar, uygulamalı derslere karşı oldukları için, teknik eğitim yapan özel okullar açıldı. Hecker, Almanya'da, 1747 yılına doğru, ilk «Gerçek Okul»u kurdu; II. Friedrich, 1763'ten sonra Prusya'da bu tür okullar çoğalttı. Almanya'da ticaret okulları kum gibi kaynaşmaya başladı. Fransa'ya da girdi bunlar: Alsace'da, 1781 yılında, Mulhouse tacirleri ilk ticaret okullarını açtılar; birkaç tarım okulu da kuruldu. Hepsinde din, yaşayan diller, tarih, coğrafya, matematik fizik, desen öğretiliyor; ayrıca, uzmanlık alanına göre, kimya, doğal bilimler, ticarî yazışma, muhasebe, başlıca ülkelerin ağırlık ve ölçüleri, ticarî işlemler gösteriliyor, ekim ve atölye*

çalışmaları yapılıyordu. Tüm öğretim, uygulamaya ve günlük yaşama yönelmişti.

Bunlar yanı sıra, özel askerî ve denizcilik okulları açıldı.

Yükseköğretime gelince... Yaşları biraz daha ilerde ve daha yüksek derecede bilgileri edinecek olgunluğa erişmiş gençlere hitap eden bu öğretimde, üniversiteler, yeni bilimlerin ve uygulamalı bilimlerin bütünü göz önüne alındığında, geriye dönük kaldılar ne yazık ki! Alman üniversiteleri, krallık topraklarının ya da öteki büyük işletmelerin yönetimine hazırlanan gençler için ticarî işletme dersleri koydular programlarına. Halle, Heidelberg, Göttingen üniversiteleri, uygulamalı kimya ve mekanik dersleri vermeğe başladılar. Ancak, ilahiyat ve yunan ve latin edebiyatı profesörlerinin karşı çıkmaları sonucu, çok geçmedi kaldırıldı bu dersler. Habsburglar, yönetimlerindeki ülkelerde, özellikle Kuzey İtalya’da Pavia’da, üniversitelere deneysel bilimler ve yararlı bilgiler soktular. Ne var ki, genel olarak, yeni öğretimi, üniversitelerin yanında, akademiler, edebî ve bilimsel kurumlar, özel kuruluşlar örgütlediler. Fransa’da bilginler, zengin meraklılar, model ve makinelerden oluşan çeşitli kolleksiyonlara sahiptiler; bunlar bir araya getirildi: *Sanatlar ve Meslekler Millî Konservatuarı* böyle oluştu. Buffon’un yönettiği Krallık Bahçesi, bilimsel yayınların ve öğretimin bir merkezi oldu. Bilginlerin verdiği botanik, kimya, anatomi, eczacılık dersleri yığınla öğrenciyi çekip durdu. Fransa’da olduğu gibi, Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde madencilik okulları açıldı; Fransızların *Köprüler ve Şoseler Okulu* (1147), modern mühendislikte örnek oldu her ülkeye.

Orta öğretimden gelen gençlerin yetiştirildiği askeri akademiler kuruldu. Bu arada modern topçuluğu öğreten okullar açıldı; bunların içinde en ünlüleri, Fransa’da ve Hanovre’daki topçuluk okullarıydı. Bütün Avrupa’da, en ileri yüksek teknik öğretim ise Fransa’daydı; Fransız ordusunun mühendisleri, tüm Avrupa’nın en yetkin mühendisleri olarak görüldüler. Haritacılık ve denizcilikteki yüksek eğitimi de bu arada zikredelim.

Bütün bu okullarda, öğretim **uygulamaya yönelik**ti. Dersler, pek büyük bir bilimsel nitelik taşıyordu ve her alana özgü bir seçme de yapılmıştı. Örneğin, maden mühendisleri için kimya, maden bilgisi, hidrolik, havalandırma, maden işletmesi dersleri veriliyordu. Öğrenciler, dershanelerde çeşitli pratik sorunları çözüyor ve planları çiziyorlardı;

laboratuvarlarda çalışıyorlardı. Zamanın yarısı, genellikle altı günden üçü çalışmalara ayrılmıştı: Köprü ve istihkâm yapımı, barut üretimi, manevralar, atışlar... Ayrıca, yazın bir bölümünde fabrikalara stajlara gidiliyor; kamu işleri şantiyelerinde çalışılıyor; gemi yapım ve onarımı işlerinde hünerler geliştiriliyordu. Bilimle pratik, zekâ çalışmasıyla el çalışması içiçeydi ve, bu yakın birlik, mesleki öğretime en büyük değerini kazandırıyordu. Bir tarihçi, Fransız yüksek teknik eğitiminin, XVIII. yüzyılda bütün Avrupa'da, yani dünyada en iyisi olduğunu söyler ki, doğrudur.

BASIN

XVII. yüzyılın başlarında doğmuş süreli basın, XVIII. yüzyılda, daha fazla özgürlük ve siyasal yaşamdaki etkinlik sayesinde, Hollanda'da ve özellikle İngiltere'de pek gelişti; bu gelişme, onlara öykünerek, düşünsel yaşamın yoğunlaşması ve basının sağladığı siyasal eylem araçları daha da çoğaldığı ölçüde, öteki ülkelerde de oldu.

Basın hemen her yerde, ülkenin durumunu pek doğru yansıtıyordu.

Hollanda gazeteleri, bir *Gazette d'Utrecht*, bir *Gazette* de *Leyde*, geçen yüzyılda kazandıkları Avrupa çapındaki başarılarını sürdürürler. İyi haber alan yayınlardır bunlar: Çoğu kez pek önemlidir yazdıkları, örneğin kimi andlaşma tasarılarından söz ederler, ya da skandal dolu haberler yayarlar. Bu cesaret de, bu küçük cumhuriyetçi ülkedeki yayıncıların yararlandıkları özgürlüğün sonucudur; dünya ticaretinde büyük yeri olması, Ren'in denize döküldüğü yerde Avrupa'nın en etkin dar denizlerinin buluştuğu noktada bulunması da etkilemektedir bunu. Çoğu kez fransızcadır gazeteler ve her yerde okuyucu bulmaktadırlar; ve, bu dil, orta sınıflarla halkın yabancısı olduğundan, başka ülkelere girip çıkmasına da hükümdarlar ses çıkarmazlar. Alabildiğine serbesttirler, ve çoğu kez, yabancı hükümetler, küstahlık ve patavatsızlıklarına bakıp, ülkenin gazetecilerinden Birleşik-Eyaletlerin hükümetine yakınırlar. Hükümet, onlara korkutucu işaretlerde bulunur gerçi; ne var ki, pek seyrek sonuç verir bu tehditler. Bir defasında, Prusya kralı II. Friedrich bizzat işin içine girdi: Groningue kentinde bir gazete kendisine saldırmıştı; Prusya elçiliğinden bir görevli gidip gazeteciyi görür ve saldırıyı sürdürürse yapılacak olanı söyler: «Öyle bir karar alınacaktır ki, yaşamınızın geri kalan yıllarını pişmanlık içinde geçireceksiniz!». Hollanda gazetelerinin rakipleri de vardı: Fransızca çıkan bu gazeteler, büyük devletlerde olduğundan çok daha fazla özgürlüğe sahip küçük ülkelerde yayınlanıyorlardı ve başarılarını da doğru haber ve açık

yüreklilikleri sağlıyordu. Liege’de, Berne’de, Kolonya’da böyle gazeteler görüyoruz: *Journal de Herve, L’Esprit des Journaux, Gazette de Berne, Gazette de Cologne.*

Bununla beraber, hükümdarlardan paraca yardım görmektedir kimisi.

İngiltere’de modern görünüşlü bir basın açılıp serpildi. Bu basın, görece pek özgürdür: Gazete çıkarmak için önceden izin yoktur; isteyen istediği gazeteyi yayınlar. Önceden sansür de yoktur; makaleleri, yayınlanmadan önce, resmi bir sansürcü okuyup, kesip budayamaz. Temsili bir rejimle yönetilen ve parlamento yaşamında daha şimdiden hayli yol almış olan bir ülkede bir zorunluluktur da bu; çünkü, yurttaşların bir bölümü seçmendir ve düşüncelerini açıklamalıdırlar. Ne var ki, basın, sadece siyasal bir gereksinme değildir; siyasal yaşamın bütün biçimlerindeki gelişmenin bir sonucudur bu ve, öyle olduğu için de, düşünce ve haber alış-verişi bütün ötekilerle beraber artıp durmaktadır.

> *Görece yetkinliğe ulaşmış bir basındır bu. Önce haftalık olan süreli yayınlar, Londra’dan hareket eden başlıca yollar üzerinde üç posta seferi işlemeğe başlar başlamaz, haftada üç kez çıkmaya başlarlar. 1702-1735 yılları arasında yayımlanan **Daily Courant** ilk gündelik gazete oldu. Süreli yayınlar için de dört tip vardır: Siyasal gazete; en ünlü örneği Addison’un -1712 yılına değin büyük başarıların sahibi- **Spectator**’u olan ve öyle olduğu için de İngiltere’de ve kara Avrupasında yığınla taklidi görülen ahlaki gazete; haber gazeteleri; son olarak da, «magazin» denen ve dünyada ilginç ne ki oluyor yansıtan dergi. İlk dergi, 1731’de yayımlanan, çift sütun üzerine 42 sayfalı aylık **Gentleman’s Magazine** oldu. Ne var ki, bu tür ayrımlar mutlak değildir. Siyasal organlar, ahlaki denemeler ve haberler yayımlarlar; haber gazeteleri siyasal makaleler, magazinler de parlamento tartışmaları hakkında özel değerlendirmeler verirler. Bu büyük ticaret ülkesinde, gazeteler ilanlarla yaşarlar.*
>
> *İngiliz basını, hali vakti yerinde olanların basınıdır. Bu tuzu kuru takımı, 1712’de konulan ve gitgide ağırlaşan «pul vergisi» ile yoksulları saf dışı ederler. Bu vergi, halkı cehaletten çekip kurtaran ve çocuklarına okumayı öğreten bir kuruşluk yığınla küçük gazeteyi ortadan siler. Bununla beraber, kahveler sayesinde, gazeteleri esnaf*

takımı bile okumaktadır; Montesquieu, kiremit aktaran bir işçinin gazete okuduğundan şaşarak sözeder.

Partilerin ve hükümetin yararlanmak istedikleri bir mücadele basınıdır bu. Parti şefleri gazeteler kurarlar; en parlak kalemler birbirleriyle tartışmaya girişirler; içlerinden kimisi büyük İngiliz yazarlarıdır: Defoe, Swift, Fielding. Bir büyük senyör, Bolingbroke da, 1728 ile 1731 yılları arasında, partisine bağlılık içinde gazetecilik yapar. Başbakan Walpole (1721-1742)'un bir yazarlar takımı vardır, makalelere taslak hazırlar, yığma gazeteye esin verir, bağımsız ya da hasım gazeteleri paraca destekler; bu destek, devlete yılda 50.000 Sterline malolur. Bütün siyaset adamları, gazetecilere, Parlamento hakkında yalnız iyi şeyler söylemek konusunda anlaşmış durumdadırlar. Parlamentodaki oturumlar herkese açık değildir; içerde olan biteni dışarıya yaymak da yasaktır: Başbakanın, milletvekillerinin sıralarının arasına girip banknot dağıttığını halkın bilmemesi için de gerekliydi bu; basın, kösteklenmiş ve, bir bakıma, boyun eğdirilmiş oluyordu böylece.

Herşeyden önce, mesleklerinin hakkını vermek amacıyla, gazeteciler, **bağımsızlıklarını sağlamayı** denediler. Partilere karşı, haberler sayesinde, hatta rakipleri safdışı bırakan pul vergisi sayesinde bu amaçlarına eriştiler. Dergi yöneticileri, Avam Kamarasındaki oturumların değerlendirilmesini, önce milletvekillerinin adlarının iki harfini belirterek yayınladılar; Swift'in romanının yayımlanmasından sonra da, Lilliput Senatosu'ndaki tartışmalardan bahsediyormuş gibi yaptılar; son olarak, tartışmaları açıkça yayımladılar ve gazeteler de onları izledi. III. George'un kişisel yönetime kalkmasının doğurduğu uzun bunalım, özellikle Wilkes davası ile damgalandığı için, gazetecilerin zaferi ile sonuçlandı. 1771'de, parlamento tartışmalarını yayımladıkları için tutuklanan gazeteciler, Londra'da yargıçlarca serbest bırakıldılar; ve, kamuoyu öylesi bir noktaya vardı ki, Parlamento yasağı kaldırıldı. Son olarak, yargıçlara, bir makalenin hakaret niteliği taşıyıp taşımadığına karar verme yetkisini sağlamak için girişilen çabalardan sonra, 1792'de, bu görev jüriye bırakıldı ve böylece korunan gazeteciler bütünüyle özgür kaldılar.

Amerika'daki İngiliz kolonilerinde, basın güçlükle gelişti. Mürekkep, kâğıt ve harfler, Avrupa'dan geldiği için pahalıydı. Pek az abone vardı:

Çünkü, haberler nadirdi ve gecikerek veriliyordu; Atlantik'i aşma beş ile sekiz hafta sürüyordu ve Kuzey kolonileriyle Güney kolonileri arasındaki ilişkiler de daha az ağır değildi. Bununla beraber, 1775'te, -az çok düzenli-34 haftalık vardı; bunların içinde de en önemlisi Franklin'in Filadelfiya'daki *Pensylvania Gazette*'i idi. Bağımsızlık savaşı sırasında, düşünce mücadelesi özellikle broşürlerle oldu; öyle de olsa, Sam Adams'ın *Boston Gazette*'i ile Thomas Paine'in gazeteleri bir rol oynadılar. Amerikanlarda süreli yayın zevki gelişti. Kâğıt, mürekkep, harf imalathaneleri kuruldu ve böylece İngiltere'ye avuç açmaktan kurtuldu basın. 1782'de 43 süreli yayın vardı; ve 1784'de, ilk günlük gazete, *Pensylvania Packet* yayınlanmaya başladı.

Avrupa kıtasında, mutlak monarşinin hüküm sürdüğü her yerde, basın önceden izne, tekele ve önceden sansüre tâbidir. Öte yandan, gazeteciler, cahil ve yüzeysel diye her yerde özellikle horlanmaktadır. Asıl önemli olan kitap ve broşürdür. Bütün zamanların ilk gazetecisi Voltaire, gazetelerde yazmadı. Böylece, elle yazılmış palto altında satılan gazeteler, basının bu düşük biçimi hayli boldur.

Bununla beraber, **Fransa'da**, genel bir gevşeyiş basını destekler. Yeni gazeteler, ayrıcalığı olan süreli yayınlara bir tazminat öderler: Siyasal haberler için *Gazette de France*'a; edebi yazılar için *Mercure de France*'a; bilimsel yazı ve haberler için de *Journal des Savants*'a ödenir bu tazminat. Fransa dışında yazılan ötekiler, Dışişleri Bakanlığına bir ödemede bulunarak yurda girerler. Hükümette birliğin olmayışı, sansüre karşı koruyan bir Bakan bulma olanağını da sağlar. Her türden süreli yayınlar kum gibi kaynaşırlar. Kitapçı Panckoucke, 1772 yılından başlayarak, gerçekten bir gazete tröstü kurar; 1787'de de, *Gazette de France*'la *Mercure de France*'ın ayrıcalıklarını elde eder ve kendilerini okutan kavgacı kalemleri hizmetine alır. Bununla beraber, İngiliz basınına oranla gecikmişlik büyüktür; 1777 yılındadır ki, ilk günlük gazete, *Journal de Paris* yayınlanır.

Hükümet, Fransız gazeteleriyle bütün Avrupa'daki Fransız dilindeki gazeteleri kendine bağlamak için çabada bulundu; bu yolda büyük paralar harcadı. Bunun yanı sıra, kendi gazeteleri de olsun istedi: Choiseul, 1761'de *Gazette de France*'ı, Dışişleri Bakanlığına bağladı ve onu «Cumhuriyetçi bir renk»e büründürttü; Vergenne, basına dayanıp kamuoyunu Amerika savaşına hazırladı. 1775 yılından başlayarak, *Gazette de France*'la *Mercure*

de France, «başkaldıranlar»la öğünüyorlardı. Dışişleri Bakanlığı, 1776'dan başlayarak, bir gazeteyi gizlice yönetti: *Les Affaires de l'Angleterre et de l'Amerique*'di bunun adı; durmadan İngiltere'ye saldırıyor ve Bağımsızlık Bildirisinin ilkelerini öğmeye, Thomas Paine'in demokratik yergisi olan *Sens Commun* (Sağduyuyken uzun parçalar yayınlamaya kadar götürüyordu işi.

Bu ise ateşle oynamaktı.

Avrupa'nın öteki ülkeleri ise Fransa'dan aşağıdaydılar. İzinler alabildiğine hasislikle veriliyordu; sansür ise çok daha sertti. Süreli yayınlar, Frankfurt, Hamburg, Kolonya, Augsburg gibi birer ticaret merkezi olan **serbest kentlerde** geliştiler özellikle; öyle de olsa, sansür can sıkıcıydı yine de. Her yerde asıl önemli olan edebi yayınlardı. Bütün hükümdarlar içinde, II. Friedrich, basından en çok yararlananı oldu: Prusya'daki büyük kentlerde gazeteler kurdurdu; kendisi de makaleler yazdı; yalan ve yanlışı büyük bir ustalıkla kullandı. Alman ve protestan kamuoyunu katolik Avusturya'ya karşı kışkırtmak için elinden geleni yaptı. Avrupa kamuoyunu etkilemek için de Cleves'de fransızca bir gazete kurdu: *Courrier du Bas-Rhin*. Herkes gibi o da, fransız dilindeki Avrupa gazetelerine para yardımı yaptı. Her aracı kullanıp hasımlarıyla mücadele etti; hasım *Gazette de Cologue*'un müdürüne sopa arttırması ünlüdür. Avusturyalılar, onlar da büyük kentlerin gazetelerini II. Friedrich'e karşı desteklediler. Avrupa'nın bir başka ucunda, Batı'nın düşünsel yaşamına gözlerini açan Rusya'da, Çariçe II. Katerina, *Herşeyden Bir Parça* adlı dergiyi yönetiyor ve polemik yapıyordu orada. II. Joseph'inki gibi, az-buçuk basın özgürlüğü denemeleri olduysa da fazla sürmediler.

Böylece, basın güçlü bir eğitim aracı olarak ortaya çıkar. İngiliz ve Fransızların birçok süreli yayınları büyük değer taşırlar. Ne var ki, soylu ve burjuva, özellikle hali vakti yerinde ve kültürlü kişilere hitap etmektedir bu basın; halkçı basının dönemi gelmemiştir henüz. Ve daha şimdiden, kimi kişilerin elinde, basın bir yalan ve kamuoyunu saptırma aracıdır.

Gözden geçirdiğimiz teknik usullerin hepsi, ister bütünüyle yeni olsunlar, ister kullanışları yeni bir boyut ve yeni biçimler kazanmış olsun, gerçekten «Devrim» adına lâyıktır. Avrupalılar, o güne değin bilinen herşeyi aşan araçlara sahiptiler. Kendi yaşamlarına ve bütün insanların yaşamına çeki düzen vermeğe girişebilir, giderek tüm insanları insanlığın yüksek düzeyine ulaştırmaya kalkabilirlerdi. Fetih ve sömürüyü, sadece iştahlarını gidermek

için denediler çoğu kez. Yüce gönüllü niyetlere karşın, Avrupa uygarlığının XVIII. yüzyıldaki çıkarcı eğilimi, okyanus-ötesi insanları, Avrupa’nın elinde olan en yetkin şeylere inandırmanın önünde bir engel olup çıktı.

BÖLÜM III
«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (1)
AVRUPA'NIN BİRLİĞİ

Avrupa'nın gözlerini bir düş büyüledi: «**Avrupa milleti**» düşü. Aydın kafalar, kendilerini birbirlerine yaklaştıran herşeyin farkındaydılar. Neydi onlar? Bir ayağı Antik dünyadaki hümanizma; Hıristiyanlık ya da ondan miras kalan ve her çağda -hatta birbirine en hasım - kafalara sızan düşünce temelleri; modern bilimsel anlayış; sanat biçimleri; toplum yaşamı; teknikler... Ve bir canlının farkına vardılar: Avrupa idi bu! Voltaire öyle tanımlar onu: «... Yığınla devlet arasında bölüşülmüş bir *büyük cumhuriyet* türü; kimi monarşiktir bu devletlerin kimi karma yönetimli; kimi aristokratik, kimi halkçı; ama hepsi de birbirine uygundur, hepsinde aynı dinsel temel ve dünyanın öteki bölümlerinin bilmediği aynı kamu hukukuyla politika ilkeleri...» Milanoluları sevindiren şudur: «Vaktiyle Romalı, Floransalı, Cenovalı ya da Lombard olan insanlar, hepsi de azçok Avrupalı oluyorlardı»; ve Cenevreli Rousseau ölçüyü daha da genişletir ve öyle der: «Bugün Fransız, Alman, İspanyol, hatta İngiliz yok artık; yalnızca Avrupalılar var. Hepsinde aynı zevkler, aynı tutkular, aynı âdetler; çünkü hiçbiri, kendine özgü bir kuruma dayanıp milli bir biçim almış değil». Mürekkep yalamış kişiler -ağız birliğiyle- «Avrupa'nın ortak örfleri»nden söz ediyorlardı. Savaşların sona ermesi, bütün devletlerin Avrupa Birleşik-Devletleri diye bir büyük federasyonun içinde birbirlerine yaklaşmaları: Aşağı-yukarı sezinlenen gelecek budur.

Kim sağlıyordu, bu birliği Avrupa'ya?

I
FRANSIZ AVRUPA

Avrupa'nın düşünsel ve manevi birliğini kuran **Fransa**'dır.

Gerçi, İspanya Mirasçılık savaşlarında yenilmiş, Utrecht ve Rastatd andlaşmalarıyla bozguna uğradığını kabul etmek zorunda kalmış bir Fransa'dır bu; ve devrin ticaret ve politikasında asıl güç, İngiltere'dir. Öyle de olsa Avrupa'yı, giderek bütün bir dünyayı aydınlatan ve yönlendiren Fransa'dır. Napoli elçisi Marki Caraccioli, 1776'da yazdığı bir kitaba şu adı veriyordu: *Yabancı Ulusların Modeli, Paris ya da Fransız Avrupa* ve öyle

diyordu o kitapta: «Öykünmeğe çalışılan bir egemen ulus alınır hep; eskiden herşey Romalıydı, şimdi Fransız!». Ve yüzyılın bitmesine doğru, Berlin Akademisi'nce ödüllendirilen Rivarol öyle yazar: «Eskiden Romalı dünya dendiği gibi, şimdi de Fransız dünya demenin zamanı gelmişe benzer!».

Ne üstüne kuruluydu bu Fransız üstünlüğü?

Güce değil, özgür akılların anlaşması üstüne!

Nasıl?

AVRUPA ÇAPINDA BİR DİL: FRANSIZCA

Avrupa'nın **ortak bir dili** vardır: **Fransızca**, Fransız üstünlüğünün nedenlerinden biri, bu dilin taşıdığı değerdir. 1714 yılında, Rastadt'ta, İmparator Hazretleri Pek Hıristiyan Kral Hazretleriyle fransızca yazılmış bir andlaşmayı imzalamaya razı olduğu günden başlayarak, fransızca, diploması dili olarak, ta Asya'nın sınırlarına değin latincenin yerine geçmiştir: 1774'de, Osmanlılarla Ruslar andlaşmalarını fransızca yazmışlardır. Saraylarındaki insanların da kendilerine öykündüğü bütün Avrupa prensleri, fransızca konuşur, fransızca yazarlar. Avusturyalı Maria-Thereza, çocukları II. Joseph ve Marie-Antoinette'le fransızca mektuplaşır. Prusya kralı II. Friedrich, almancaya bir barbar bozması olarak bakıyor ve yalnız fransızca kullanıyordu. Rusya İmparatoriçesi II. Katerina'nın Filozoflarla yazışırken kullandığı dil, fransızcadır. Edebiyatçılar fransızcadan yararlanırlar: O kadar ki, Alman Lessing *Laocoon*'unu az kalsın fransızca yazıyordu; Goethe, gerçi sonra «sevgili almancam» diyecektir, ama başlarda iki dil arasında duraksamalı olur. Yığınla Avrupalı Fransız edebiyatı içinde yer alırlar: Britanyalı Hamilton, Belçika prensi Ligne, İtalyan rahip Galiani, Alman yazar Grimm, Prusya kralı II. Friedrich, Çariçe II. Katerina, Cenevreli Jean-Jacques Rousseau. Bütün «kibar kişiler» fransızca konuşuyorlardı; toplumda kaymak tabakanın günlük dilidir bu. İngiliz edebiyatı, dünyanın geri kalan bölümüne fransızca çeviri ve uyarlamalarıyla erişiyordu ancak. Macarların, bir İtalyan derlemesinden yararlanabilmeleri için, eser fransızcaya çevrilmişti. Büyük Alman yazarlarının, bir Klopstock'un, bir Lessing'in eserleri, Alman seçkinlerince -belki- fransızca çevirileriyiz tanındı. Konunun önemini II. Friedrich belirtmiştir. Berlin Akademisi'nin tebliğlerinin fransızca yayınlanmalarını emrederken öyle der: «Akademiler, yararlı olabilmeleri için, buluşlarını evrensel bir dilde sunmalıdırlar; bu dil de fransızcadır»; ve, *Zamanımın*

Tarihi adlı eserinde, fransızca yazar: «Bu dil, der, bütün evlere ve bütün kentlere girmiştir. Lizbon'dan Petersbourg'a ve Stockholm'den Napoli'ye değin, fransızca konuşarak yolculuk ediniz; sizi her yerde anlayacaklar!».

Nereden geliyordu bu olağanüstü egemenlik?

Fransızca, bu olağanüstü egemenliğini, **aydınlık bir dil** olmasına borçluydu. Gerçekten, en aydınlık bir dildir bu: Çünkü, klasik yazarların uğraşıyla, fransızca, özel uzmanlığa ve teknik deneyime yarayan çoğu kelimeden, yerel ve kişisel yığınla söyleyişten arındırılarak en açık bir dil haline gelmiştir; her kelime, her deyim ölçülüp biçilmiş, tartılmış, anlamlar saptanıp sabitleşmiş, kapsamlar, yakınlıklar, kullanılan yerler belirlenmiştir; böylece Avrupa'da, hangi ülke ya da meslek adamı için olursa olsun, onun kadar doğru, onun kadar açık ve kesin, onun kadar çabuk anlaşılan başka bir dil yoktur.

Bu dil baş üstündedir: Çünkü, düşüncelerin eksiksiz bir düzene göre en iyi sıralandıkları, mantıksal bir zincirlenişe göre en yalın düşünceden en karmaşık olanlara derece derece geçilen en yetkin eserlerin yazılışında rol oynamıştır; her garip ya da yararı az düşüncenin en acımasızca kovulduğu eserlerdir bunlar; düzenleniş, ilerleyiş, geçişler, süreklilik en güzelinden gerçekleşmiştir bu eserlerde ve, öyle oldukları için de, en kısa yoldan konunun esasına girerler ve, eşsiz biçimde, açıklar, tanıtlar, inandırır ve anlaşılır kılarlar onu.

Avrupa'nın en aydınlık ürünleri olan bu eserler, sadece yapıları bakımından bir düşünce okulu olmaları bir yana, eşsiz bir gözlem ve düşünce hazinesinin de taşıyıcılarıdırlar. Fransız edebiyatı her yeri istila etmektedir. XVII. yüzyılın büyük klasik yazarları, XVIII. yüzyıl yazarları, okunmakta, yeniden okunmakta, özümsenmekte, öykünülmektedir. Milanolu Beccaria haykırır: «Fransız kitaplarına borçluyum her şeyi. D'Alembert, Diderot, Helvetius, Buffon, ünlü ve heyecanlanmaksızın söyleyemeyeceğimiz adlar, sizin ölümsüz eserlerinizdir sürekli okuduğum; gündüz uğraşlarımın, geceleyin de düşüncelerimin konusu onlar!». Yığınla insan da aynı şeyi söyleyebilirdi. II. Friedrich, iliklerine kadar Bayie, Fontenelle, -«modern yasayıcının Kutsal Kitabı» dediği- Montesquieu ve özellikle de Voltaire'le doludur. II. Joseph, Ansiklopedicilerle, Fizyokratlarla ve «kral» Voltaire'le beslenmiştir. Alman yazarları, Fransız edebiyatıyla yoğrulmuşlardır. Lessing gibi, saçlarına değin Alman olan bir yazar bile, cümlesini Voltaire gibi kurmaya çabalar; tiyatrolarıyla,

Diderot'nun kuramlarını ünlendirir ve sanat eleştirilerinde de rahip bu Bos'tan esinlenir. Goethe, fransızcasını yetkinleştirmek için, tutar Strasbourg Üniversitesi'ne gelir ve fransızlarla kafayı çekip sarhoş olur. Fransız edebiyatı İngilizlere öylesine sızar ki, siyasal yeri eserleri bile baştan aşağıya fransız yapıdadır. Düşüncelerin ele alınış biçimi, açıklayıp sürdürme, ortak düşüncelerden meydana gelen bir bütün hüküm sürmektedir Avrupa'da.

AVRUPA ÇAPINDA BİR SANAT: FRANSIZ SANATI

Avrupa sanatı da Fransa'nın damgasını taşır; ortak zevklerin ve duyguların bir başka kaynağı da işte bu sanattır. O devrin Fransız toplumu, ince duygular, süzülmüş arzularla yaşamını güzelleştirmek ister ve Fransız sanatı da bu eğilimden doğar; bu eğilimi, ortaya koyduğu eserlerle güçlendirir de.

Türdeş bir sanattır bu ve sürekli bir gelişme içindedir.

Fransa'da, bir savaşın ertesinde kurulan Naiplik döneminde, nefse daha bir düşkünlük ve fantezi görülür; **XV. Louis biçemi**nin doruğuna ulaştığı 1750 yılına doğru bir dengeye kavuşulur; 1760 yılından başlayarak, **XVI. Louis biçemi** diye adlandırılan şeyde, Etruria'da, Pompei'de, Mısır'da yeniden bulunmuş antik çağın etkisi, Winkelmann'ın kuramlarının etkisi altında, yalınlığa, ağırbaşlılığa git gide artan bir eğilim içine girer toplum. Ne var ki, başlanmış bir işi sürdürmek ye yeniliği geleneğin içine yerleştirme eğilimi de vardır. David, bu konuda devrimci olarak karşımıza çıkan ilk sanatçıdır. Bir birlik ve süreklilik bir çatının altında kucak kucağadır: Devlet yapıları genel denetleyicisinin, kralın baş mimarı ile baş ressamının otoriteleri, akademilerin etkileri. Bu birlik ve süreklilik, içinde kadın-erkek burjuvaların bulunduğu bir müşteriler topluluğuna da çok şey borçlu: Büyük esin kaynağı özellikle kadındır. Ülke, ticaret ve imalathaneler yoluyla zenginleştiği halde, kral mali güçlükler içersindedir ve, öyle olduğu için de, sanatseverliğin tekeline sahip değildir. Kraliçeler, bir Marie Leczinska, bir Marie-Antoinette ve büyük soylu aileler, yapı yaptırmayı sürdürseler ve bu yolda ısmarlamalarda bulunsalar da, sonradan görmeler ve yeni zenginler -belki- çok daha büyük bir rol oynamaktadırlar: Orta halli bir kökenden gelen Madam de Pompadour'la Madam du Barry vardır; maliyeci Crozat ile Paris-Duverney; la Guimard gibi opera kızları... Sanat, sadece ve sadece Versaille'la sınırlı değildir: özellikle Parislidir ve taşra da ona öykünmektedir. 1737 yılından başlayarak, Diderot gibi kimi

yazar ve gazetecilerin dile getirdikleri **salonlar**, çok daha fazla insanla ilişki kurmanın yolunu açmışlardır; ancak, onların dışında, yetkinleştirilmiş gravür yoluyla eserlerin çoğaltılması, küçük burjuva meraklılarını da doyurmaya başlar.

İşte, bu çeşitli etkilerden en değişik ve en çekici sanat doğar.

XIV. Louis'nin uzun ve çetin savaşlarından sonra, daha barışçı bir dönemde açılıp serpilen ve mutluluğu yeryüzünde arayışın esinlettiği bu sanat, baştan aşağıya **laik**tir; Kilisenin anlayışından bütünüyle kopmuştur. Mimarlık ya da dekor, resim ya da heykel, giyim ya da müzik, incelik ve zariflikle doludur hep. Güçte bile incelik, hafiflik arayan, şen ve şakrak, ölçülü ve ihtiyatlı olan bu zarifliği kelimelerle anlatmak güç; ama hiç kimse de ondan etkilenmeden edemez. **Genç** bir sanattır bu; önce modellerini seçerken genç: Ressam ve heykelciler portre ve heykelleri için olgun yaştakileri ve yaşlıları reddetmeseler de, daha çok yeğledikleri çocuklardır, gençlerdir, özellikle de genç kadınlar, çünkü «kadın yüzyılı»dır bu yüzyıl; bu sanat, hareketten duyduğu zevk bakımından da gençtir: Heykellerde bir titreyiş ve coşku vardır, yürüyüşler dans eder haldedir; bu sanat **neşeli**dir: Mobilyaların açık renk ağacı, şöminelerin parlayan aynaları, resimlerin canlı ve zengin renkleri, çıplakların sevimliliği, gülüşler, herşey sürekli bir bayram havasındadır ve gözleri büyülemektedir; herşey bir yaşama sevinci yaymaktadır çevreye. Son olarak, rahatlığı hiçbir zaman unutmayan **kullanışlı** bir sanattır bu.

Egemen olan, ama başkalarını da saf dışı etmeyen bu nitelikler, her yerde görülmektedir.

FRANSIZ MİMARLIĞI

XVIII. yüzyıl, bir önceki yüzyılda yeniden bulunmuş olan **şehirciliği geliştirdi**. Bu şehircilik, kenti bir bütün olarak alıyor; onu güzelleştirmeyi ve içinde oturanların yaşamını düzeltmeği amaç ediniyordu; hem güzeli, hem yararlıyı arıyordu. Şehircilik anlayışı klasiktir bu yüzyılda; Doğayı insan iradesine tâbi kılmak ister; ancak, öte yandan, doğayı hiçbir zaman savsaklamaz, tarihi de; çünkü tarihin verilerinden yararlanmak akla uygundur. Birçok kentte güzel rıhtımlar, gösterişli köprüler, halkın gezineceği yerler ve kent bahçeleri yapılır; çoğu kentte hükümdarın heykelini içine alacak alanlar açılır; onlardan biri Paris'tedir: XV. Louis meydanı (bugünkü Corcorde). Ne var ki, XVII. yüzyılda içine kapanan alan XVIII. yüzyılda açılır ve genel dolaşıma katılır. XV. Louis alanının,

arkasında tek bir yapılar hattı vardır; sağında ve solunda bahçeler yer alır ve önünden de Seine akar. Bütünüyle çağdaş bir şehircilik anlayışı, **Ledoux**'nun planlarında kendini gösterir: Chaux'da yapılmasını düşündüğü ideal bir kentte yapılar küp ve küre biçimindedir; süssüzdürler ve bütün bunlar Le Corbusier'yi haber verir gibidirler daha o yıllardan.

Mimarlık klasik kalır ve, yüzyılın genel gelişimi bu alanda da görülse, en az değişen sanattır bu belki. Kral, yeterince parası olmadığından, artık Versailles'da az yapı yaptırmaktadır; öyle de olsa, Gabriel'e, XVIII. yüzyılın bir şaheseri olan Petit-Trianon'u yaptırmıştır orada (1768). Ama aslolan Paris'tir: Geçmişten kalan kimi dinsel yapılar, ince sütunlar ve kapılarla yenileştirilmektedir. En fazla yapılan kamu yararına yapılardır: Gabriel'in Askeri Okul'u (1751), Gondouin'in Cerrahlık Okulu (1780) ve tiyatrolar. Aristokratların oturduğu -özel bir plana göre yapılan- konaklar da haylidir. Bu konaklar, eklenti yapılarla çevrelenmiş ve caddeden bir kabul avlusu ile ayrılmıştır; asıl cephede bir çıkıntı vardır, arkada da bahçeler. Paris'te örneğin Delamaire ile Boffrand'ın yaptığı Hotel Brion, Courtonne'un yaptığı Hotel Matignon (bugünkü Başkabanlık), Rousseau'nun yaptığı Hotel de Salm böyledir; Alsace'ta, Strasbourg'la Savern'de Rohan sarayları da bir başka örneğidir bunların.

Bu mimarlık, Antik Çağ'dan ve Rönesanstan alınma öğeleri kullanmasıyla klasiktir: Sütunlar, revaklar; Dor, İon, Corinthe biçeminde sütun başlıkları; üç köşeli alınlıklar; trabzanlar, kubbeler. Sert düzeni bakımından da klasiktir bu mimarlık: Bossuet'nin vaazları ya da Racine'in trajedileri gibi düzenlenmiştir anıtlar; denge, ahenk, simetri: İşte bu mimarlıkta yeniden görülenler. Bahçelerde de aynı düzen. Seyircinin bakışı, bir çimenliğin yeşil halısı üzerinden gider, gider sudan bir aynaya varır, sonra da maviye çalan bir ufukta kaybolur.

Göz, beyaz heykeller üzerinde dinlenir.

Bütün bu mimarlık **yalın, özentisiz** ve **sade**dir: Süs, eşi az görülür ve ağırbaşlılıkla kullanılmıştır orada; güzellik, taşın büyük bir yetkinlikle kesilişindedir, çizgilerdeki ahenktedir, oranlardaki doğruluktadır, bütün parçaların amaca en doğru biçimde uyarlanmasındadır. 1750'den sonra daha da artar bu yalınlık. Ne var ki, yüzyılın sonu bir yana, hiçbir soğukluk da yoktur onda; süzülmüş bir canlılık dolaşır yapıların yüzünde, gizli bir uyum seyredenin kaslarını titretir, bir müzik sürükler götürür onu. Gerçek güçlerine, hatta görkemliliklerine karşın, bir tür hafiflik, rakseden bir

zariflik, yapıldıkları yüzyılı hatırlatır insana. Yalnız 1770 yılından sonradır ki, antikacıların etkisiyle, Yunan tapınağı, tiyatrolar (Od6on), pazarlar (Borsa), kiliseler için geçer akçe haline gelir; soğuyan zevk, I. Napolyon'la dev gibi yapılara geçmeden önce kuruluğa ve kekreliğe varır.

Tersine, **dayayıp döşeme** bu yapılarda tepeden tırnağa bir değişiklik içine girer. Kullanışlılık, içtenlik, tatlılık, büyüklüğün ve gücün önüne geçer. Versailles'da bile «küçük daireler» ortaya çıkar. Bu daireleri aydınlatmak ve büyütmek için, şöminelerin üstüne aynalar yerleştirilir. Yalancı mermerden, tahta kaplamadan, dökme demirden bir dekorasyon, yükselip alçalan bir havai fişek görünümü yaratır. Kırsal yaşamdan görünümler, koyun ve kuzuların konuldukları yerler, maymunlar bölümü, kuşlar, yemişler, çiçek ve yapraktan kordonlar, Cupidon'un yayı ve sadağı: **Burokay** ya da **rokoko**dur ve Fransızların yapı içlerinde kullandıkları da budur. Mobilya daha taşınır, daha konuksever hale gelir; törpülenmiştir ve bedenin hatlarına tam uyabilmesi için her yerde esneklik kazanmıştır. XIV. Louis'nin düz arkalıklı sandalyesi, yerini XV. Louis'nin koltuğuna bırakır; bu koltukta arkalık, oturulan yer ve kollar yastıklıdır ve halıyla süslenmiştir. Berjerler, uzun sandalyeler, sofalar, ottomanlar, hafif sandalyeler ortaya çıkar. Tek ayaklı yuvarlak masalar, küçük masalar, sekreterler, şifoniyeler, cepte taşınan nesnelerin içine kondukları kutular, her yere dağılmıştır. Bütün bunlar için kullanılan madde yüze güler ve parlaktır: Adalardan gelen ağaçlar, akaju, gül ağacı, menekşe ağacı, kırmızı lakeler, çok renkli lakelerdir kullanılan. 1765 yılından başlayarak, konfor zevki sürse de, Pompei'deki kazılar, her zaman hafif ve zarif düz çizgileri moda haline getirir yavaş yavaş; renkler tatlılaşır, yeşil soluklaşır, gri açık hale gelir ve özellikle sevimli dansözler çıkar ortaya.

XVI. Louis'den çok daha önce XVI. Louis biçemi başlar.

FRANSIZ RESMİ, HEYKELİ VE MÜZİĞİ

Resim, **yeni koşullara uyar**. Küçük daireler, büyük tarih ve mitoloji kompozisyonlarına yer ayıramaz durumdadırlar; küçük boyutlarda eserler aranır; yerleştirmesi ve taşınması kolay tablolar artar durur.

Yetiştirmekten çok hoşa gitmeye adanmış resim, *Arcadie'nin Çobanları*'ndaki o akılcı ülküyü terkeder. **Renk yoluyla** duyarlığa hitap eder. Ressamlar, Venedikli ressamlara, Rubens gibi Flamandlara, Rembrandt gibi Hollandalılara tutkun renkçilerdir. Onlar ve amatörler salt renge bayılırlar ve rengin titreyişlerinden bir müzik gibi yararlanmak

isterler. Resmin kuruluşu çoğu kez gerçekten moderndir ve izlenimcileri haber verir. Chardin, tonları böler, yanyana koyar ve çaprazlama yankılanışlarla bağlar birbirine. Fragonard da aynı şeyi yapar; silüetlerin ve fonların karşılıklı aydınlatmalarını kollar ve gölgelerini renklendirir.

Resim, git gide bireşimsel olur ve kesin kısaltmayı yakalar.

> *Resim, düşü uyandırır. Zamanın şiiridir o; edebiyatta alabildiğine eksik olan şiirin.* ***Watteau****(1684-1721)'nun genç beyzadelerle genç kadınların tatlı tatlı sohbetlerini dile getiren* ***Hoş Bayramlar****'ı gerçek birer peri masalıdırlar ve içlerinde en ünlüsü de* ***Cythere İçin Kayığa Biniş*** *(1717)dir;* ***Boucher****'nin* ***Cycle de Venus*** *ile* ***Pastorales****'i, eğitilmiş bir doğanın içinde, güzel, şehvetli, doğurgan bir insanlığı düşler;* ***Fragonard*** *(1732-1806)'ın aşk poeminde, daha o zamandan romantizmin bütün coşkusu vardır;* ***Vernet*** *(1714-1789)nin ay ışığındaki deniz kazaları ve fırtınalarıyla,* ***Hubert Robert*** *(1733-1808)'in yıkıntılarında da aynı şiiri ve düşü buluruz.*
>
> *Ne var ki, ressamlar, çevredeki dünyayla ilgilenemeyecek denli günlük yaşamı seven bir dönemin insanlarıdırlar, Watteau bile, askeri sahneler resmeder ve Vernet de Fransa'nın limanlarını. Hubert Robert'in eserinde Eski Rejim Fransasının resimli bir kroniğini buluruz; ve bir uzman, Paris küçük burjuvazisinin ressamı olan* ***Chardin*** *(1699-1799) vardır. Hepsi de bunların, hayran olunacak portreciler, modellerinin yüreklerinin derinliklerine inmesini bilen psikologlardır. Bu söylediklerimize, başkalarının yanı sıra şunları da eklemeli: Marie Leczinska ile Fransa'nın önde gelen kadınlarının portrelerini yapan* ***Nattier*** *(1685-1766); Marie Antoinette'in resmini çizen Madam Vigee-Lebrun ve, içlerinde en büyüğü olarak da, pasteli* ***La Tour*** *(1704-1789); bu sonuncusu, Madame de Pompadour ile XV. Louis'nin yüz çizgilerini yakalarken, işi zalimliğe değin götürmüştür.*
>
> *Bu öylesine zengin, öylesine renkli yüzyılda o denli güzel olmayan şeyler de vardır: Açık-saçık resim gerçi Fragonard'da içtenlikli ve sevinç içindedir (****Salıncak, Çıkarılmış Gömlek****); ancak iki-yüzlü Grueze'de mide bulandırır (****Kırık Testi****) ve, en kötüsü, Greuze'ün ahlak resmi, onca tumturaklı, söylevci de olsa sahtedir.*
>
> *Genç Collin'in, Saint-Aubin'in, Genç Moreau'nun ofort gravürleri, Versailles'ı ve Paris'i tanıtırlar. 1725'te renkli gravür*

bulunur.

Devrin başlıca ressamlarının kartonlarla besledikleri duvar örtmeciliği, pek güzel eserler koyar ortaya; bunlar her yanda kopya edilir ya da öykünülür onlara.

Yüzyılın sonlarında ***David*** *(1748-1825), ustası Vien'in ve Winckelmann'ın etkisine uğrar. Sanat, ülküsel güzeli doğadan çıkarmalıdır; eskiler yetkinliğe götürmüşlerdi onu; onların rahle-i tedrisine oturmak gerek. Ne var ki, Yunan vazolarıyla Pompei'nin freskleri dışında, Antik resim yokolup gitmiştir; öyle olunca da, yapılacak şey heykele öykünmektir, renkli kabartmalar yapmaktır. Aslında soğuk ve tiyatro havası taşıyan* ***Horace'ların Yemini****, 1784'te Roma'da sergilendiğinde, büyük başar kazanır ve yeni okulun bildirisi gibi karşılanır. David, 1830'da yeniden ortaya çıkacak bir akımı uzun yıllar sürecek bir kesintiye uğratıyordu.*

Heykel, **Robert le Lorrain'**in *Güneşin Atları*'ndaki o coşkulu hareketten yola çıkıp, **Bouchardon**'un Grenelle çeşmesindeki dengeye vardı (1739); bir vardığı nokta da, **Houdon**'un ağırbaşlı -ama belki biraz soğuk- klasizmiydi. Öte yandan, heykel, resimden çok daha fazla olarak, büyük konuları işlemeyi sürdürdü: Ya alanlar için XV. Louis heykelleriydi bunlar, ya da büyük kumandanların anısına dikilen anıtlar; kimini Bouchardon, kimini de **Pigalle** yapmıştı; birinciler Devrim'de yok olup gitti. Ne var ki, heykel, daha çok evler için yapılmaktadır; yumuşak hatlı bu heykellerde, Sevres işi pişmiş toprak mermerle rekabet halindedir ve konuları arasında en çok görülen de kadınlar, çocuklar ve yeniyetmelerdir: Örnek olarak, Pigalle'in *Topuklarını Bağlayan Merkür*, *Kafesli Çocuk*, *Kuşlu Çocuk* heykelleriyle, Falconet'nin *Yıkanan Kadın*'ını söyleyelim. Son olarak, heykelciler, zamanlarını olduğu gibi ortaya koyan psikolog portreciler oldular: *Çıplak Voltaire*'i (1771) ile Pigalle'i görüyoruz; sonra Lemoyne, Pajou, Caffieri, özellikle de Houdon'u görüyoruz (örneğin, onun Comedie-Française'deki Voltaire'i).

Bu yüzyılda Fransız müziği, öteki sanatların altında mıdır?

Görünüş o ki, Fransa, öyle Avusturya'nın ve Almanya'nın yetiştirdiği dehalar yetiştirmedi. Ancak, öyle de olsa, Fransız müziğinin büyük etkisi olur. Fransızlar, önce önde gelen öğreticiler oldular; bu konuda da,

görünüşler altındaki derin düzeni tanıtmayı, kanunları bulup onları bir ortak ilkeye indirgemeyi başardılar.

> *Büyük gözlemci, sistemli ve mantıksal bir kafa olan* ***Rameau****’nun, iki eserinde,* ***Armoni İncelemesi*** *(1727) ile* ***Armoni İlkesinin Tanıtlanması’****nda (1750) yaptığı budur. Öyle ki, çağdaş döneme değin bütün besteleyiş, Rameau’nun çalışmalarına dayanır. Fransızlar, öte yandan çözümleme ve soyutlamaya dayanarak, çalgı aletlerini öğrenmek için gerekli genel kurallar ve yöntemli araştırmaları uygulamalarından çıkarmasını da bildiler. Büyük François Couperin, 1717’de,* ***Klavsene Dokunma Sanatı*** *adlı eserini yayımlarken, Rameau da 1724’te, klavsen hakkında yazdıklarını* ***Parmakların Mekaniği İçin Yöntem*** *adlı eserinde topluyordu. Fransızlar, saray ve salon müziğinin en güzel örneklerini verdiler. Vurularak değil, tımbırdatılarak çalınan klavsende, piyanonun atası olan bu çalgı aletinde en yetkin düzeye vardılar. Rameau, Daquin (1694-1772), özellikle de* ***Büyük François Couperin*** *(1668-1733), resimdeki o «hoş bayramları», «kırsal eğlenceleri» müzikte tekrarlayıp çoğalttılar: Sözlü ya da çalgılı yığınla biçimler çıktı ortaya; çoğu da bunların, XV. Louis’nin mobilyalar gibi okşayıcı bir melodiyi içeriyordu ve hepsi de -adlarının da gösterdiği gibi- kadın delisi idiler. Ayrıca Rameau, operada büyük bir yetenek oldu; çeşitli eserleri arasında en ünlüsü* ***Castor*** *ve* ***Pollux’****tur (1737). Rameau, bu eserinde, soylu, yalın, özentisiz, duyguların ve durumların dile getirilişinde sadece şiire yardımcı olan, aşırı süslere gitmeyen, kalbin sözcülüğünü yapan, her haliyle klasik bir müzik örneği koydu ortaya.*

Son olarak, Gretry’nin adıyla ünlenmiş opera-komiği yaratanlar, Fransızlar oldular; ve 1743 yılından beri Alman Mannheim okulunun yarattığı senfoninin kaynakları da yine Fransızlardadır. Ancak, bütün bunlara karşın, yüzyılın büyük müzik sanatçılarını yetiştiren ülkeler, Alman dilinin konuşulduğu ülkelerdir, özellikle de Avusturya’dır: Jean-Sebastien **Bach** (1685-1750), müzik tarihinin en verimli ve en güçlü sanatçıları arasında; **Glück** (1714-1787), opera sanatını yeniledi ve klâsik bir yücelik verdi ona; **H**aydn (1732-1809), senfoni sanatını geliştirdi; son olarak, **Mozart** (1756-1791) var o yüzyılda.

Ama nasıl anlatmalı onu?

FRANSIZ GİYİMİ VE MUTFAĞI

Moda da hoşa gitmeye yönelir. 1718 yılından başlayarak, sepetler ve balina kılçıklarıyla şişkinleştirilen entariler yayılır; eski modanın bedene sıkı sıkıya yapışmış giysilerinden kurtulma bir sevinç yaratır kadınlarda. Kadınlar, «savsaklanmış» adı verilen, huni kollu ya da kolları pagodaya benzeyen, pek açık, geniş ve dalgalanan giysiler giyerler. Kumaşlar da hafiftir: Hint pamukluları, muslinler, ipince tüller, ipekliler. Saçlar kısadır; iri bukleler halinde kıvrılmıştır ve kuaförü gerektirir. Güzelliklere güzellikler katılmak istenir: «Sinekler» adı verilen, küçük siyah tafta parçaları yapıştırılır yüze; göz ucuna «tutkulu», burun üstüne «küstah», yanağın yukarısına da «edepsiz»!

Erkekler, o geniş peruklarını, kurdele ve dantelli giysileri terkeder, yalın, bedene oturan elbiseler giyer ve yassı peruklar takarlar.

1750 yılından başlayarak, kadınların saç tuvaleti yükselir. XVI. Louis döneminde en yukarı noktadadır ve kadının çehresi boyunun üçte ikisi kadardır. Leonard, «Mongolfier tipi», «başkaldıranlar» diye yeni saç biçimleri icat eder. Giysiler, onlar d:ı, İngiliz modalarındaki yalınlığı ve erkeksi havayı yansıtmaya başlarlar git gide.

Gerçekten uzman kişiler moda yaratırlar. Bir önceki yüzyılda, erkeğe de kadına da giysi diken aynı terziydi; oysa şimdi, bir yenilik olarak kadın terzisi ve modacı çıkmıştır ortaya. Saint-Honore sokağında oturan ve «moda Bakanı» diye anılan Matmazel Bertin, hergün gidip Marie-Antoinette’i görmektedir. Evdeki uşak ve oda hizmetçilerin yerini kuaförler almıştır. Dagd Madam de Pompadour’un, Leonard da Marie-Antoinette’in saçını yapar; Le Gros, tutar Kuaför Akademisinin kurar.

Yeni sanatın eleştirisini yapan moda gazeteleri de yayınlanmaktadır.

Boğazlarına düşkün seçkinler vardır ve **mutfak sanatı**nın yetkinleşmesi için ahçılara yardım ederler. Yemesini bilmek, tad ve kokuları birbirinden ayırmak ve onları en karmaşık uyuşmalara götürmek için, dil ve damak duyarlığını, alabildiğine dikkati, en güven verici hükmü gerektirir. Boğazına düşkünlük, güzel sanatlardan biridir ve esin perisi vardır. Önde gelen konakların ahçıları birbirleriyle yarışma içindedirler; söz konusu olan, en düzenli yemeği bulmak, en usta işi yahniyi yapmaktır; şu ya da bu çorbayı bulan, şu ya da bu salçayı icat eden ahçı efendisinin de adını ölümsüzleştirecektir. Fransız yemekleri klasik trajedilerdeki düzeni alırlar.

Fransa’nın nefis şarapları, peynirleri şöhret kazanırlar. Yeni yemekler icat edilir. Köpüklü şarapların, Strasbourg’un ciğer ezmelerinin, Dük de Praslin’in badem şekerlerinin yüzyılıdır bu; ve daha pişirir pişirmez yemeğe başlayacak kadar mutfağını seven ünlü ahçı **Careme**’in ve iyi yemek meraklısı **Brillat-Savarin**’in yüzyılı. Bu sonuncunun 1826 yılında yayınlayacağı *Tad Fizyolojisi* adlı eseri, dünya çapında bir ün kazanacaktır ilerde.

II
FRANSIZ KÜLTÜRÜ VE AVRUPA

Bu kültür, Fransa’nın sınırları içinde kalmaz; Avrupa’yı **istila** eder.

Ve nedenleri vardır bunun.

FRANSIZ KÜLTÜRÜNÜN AVRUPA’YI İSTİLASI

Başta, **Fransız sanatı** Avrupa’yı istilâ eder.

Prensler ve soylular, Fransız ahçılarını kapışır dururlar. Yükler dolusu Fransız mobilyası taşınır dışarıya. Hükümdarlar, kendi ülkelerinde de imalathanelerini açabilmek için, Fransız duvar örtülerini getirtirler. Fransız «Gobelin»lerini üreten krallık imalathanesi öylesi bir ün kazanır ki, terim, bütün Avrupa’da bu türden kumaşların genel adı olur. Paris’in takı mağazaları, bütün yabancı saraylara iş yapar. Sevres’deki krallık imalathanesinin porselenleri her yanda göz alır durur. Kadınlar, entarilerini, iç çamaşırlarını, yelpazelerini, kokulu eldivenlerini, allık ve pudralarını, bütün «aşk alet ve edavatı»nı Paris’ten getirtirler; saçlarını Fransız usulü yaptırır ve Fransız usulü giyinirler. Büyük bir tutku içinde Fransız mağazalarını dolaşırlar; her ay da, takıp takıştırmış mankenler Paris modasını getirirler onlara. Bir baş dönmesi içinde büyülenişe bırakırlar kendilerini. Çariçe II. Katerina’nın gelini, Paris’ten 200 sandık giyim-kuşamla dönmüştü; çılgına dönen kayınvalidesi, tutar bir savurganlığı önleme kanunu çıkarır hemen. Püsküller incik-boncuğa, notalara, kitaplara, tablolara açar yolu.

Jean-Jacques Rousseau’nun horladığı **Fransız müziği**, Almanlarca pek gözdeydi. Fransız eserleri, özellikle de klavsen müziği bütün Alman saraylarına giriyor; oralarda çalınıyor, kopya ediliyor ve öykünülüyordu. İtalyanlar ve Almanlar, Ramaeu’nun özgün müziğini alıyorlardı. Brahms, Büyük François Couperin’den söz ederken «Scarlatti, Haendel ve Bach öğrencileri ayarındadır» der. J.S. Bach, Couperin’e hayranlığını belirtiyor ve öğrencilerine öğütlüyordu onu. Dehası elbet bir yana, Bach, füg sanatını,

bir bestede bütün ilgiyi baştan sona değin bir düşünce üzerinde toplayıp yoğunlaştırmayı, bu klasik biçimini Fransızlara borçludur. Operada Gluck'ün yaptığı söylenen -o sözde- «devrim», aslında dahi bir kişinin, Rameau'nun ilkelerini alıp uygulamasından başka bir şey değildir; ve, İtalyan operasının ara nağmelerine ve doldurma süslerine pek alışık olan Viyana'da anlaşılamayan Gluck, Paris'e gelir ve orada o yalın ve süsü püsü olmayan klasizmi zafer kazanır. Mozart, Rameau'nun operaları ile Fransızların opera-komiğinden pek etkilenmişti. Haydn'da ve Mozart'ta, sonuna değin Fransızların kibar âlemiyle ilgili o zarif ve hafif aristokratik müziğin etkisi görülür. Paris, müzik eserlerinin basımındaki nitelik üstünlüğü bakımından bütün Avrupa'da ünlüydü. Mozart'ın babası, oğlunun ilk eserlerini orada bastırır ve Glück, *Orphesus*'unun metnini, lüks basım için, Viyana'dan Paris'e yollar.

Ancak, **mimarlık**, **heykel** ve **resim**dedir ki, Fransa en derin etkisini gösterdi. Mimar Patte, 1765 yılında -haklı olarak- öyle yazıyordu: «Rusya'yı, Prusya'yı, Danimarka'yı, Wurtemberg'i, Palatinat'yı, Bavyera'yı, İspanya'yı, Portekiz'i ve İtalya'ya dolaşınız; her yerde, ön sıraları tutan Fransız mimarlarını bulacaksınız. Heykelcilerimiz de her yana dağılmışlardır... Sanatı doruğuna çıktığında Atina Yunanistan için ne idiyse, Paris de Avrupa için odur: Bütün dünyaya sanatçı sağlıyor o!». Gerçekten her yanda, prensler ve krallar, önde gelen ressamı, önde gelen mimarı, önde gelen heykelciyi Fransızların arasında buldular. Yalnız yaratmakla yetinmeyen Fransızlar, yabancı ülkelerde Güzel Sanatlar Akademilerini yönetir ve ders verirler oralarda. Yerlerinden ayrılmadıkları zamanlarda da, planlarını ve desenlerini dışarıya yollarlar, orada yapılmasını izlerler. Fransa'da basılmış yayınlarıyla da yönlendirirler başkalarını; hemen bütün yabancı sanatçının kitaplığında bu yayınlar vardır. Prensler, ülkelerindeki mimarların yaptıkları tasarıları, düşüncelerini söylemeleri için tutar Paris'teki akademilere yollarlar. Yığınla yabancı sanatçı gelir Fransa'da incelemelerini yapar ve orada Fransız zevkiyle dolar, donanırlar.

Avrupa, Fransa'dan **saray sanatı**nı aldı. Versailles kentine, yelpaze biçimindeki planı ve, bütün büyük caddelerinin, mutlakiyet rejimini en yetkin biçimde dile getiren şatosuna doğru hep birlikte yönelişleriyle, Bade sınır valilerinin (margrav) oturdukları Karlsruhe'de ve Saint-Petersburg'ta öykünüldü; bu sonuncu kentte, 1716 ve 1719 yılları arasında Çarın

başmimarı olan Lebond, herşeye öylesine bir yön verdi ki, çarların kentini yeni bir Versailles yapıp çıktı.

Bütün prensler, **Versailles'a öykünme**nin arkasındadırlar: Şeref avlusuna doğru git gide daralan ön avluları; düzenli parkı, Marly ve Trianon gibi eklentileri; büyük Aynalar Galerisi, elçiler merdiveni, hükümdarın onuruna yükseltilmiş yerinel (allegorik) tavanı, kralı kılıç kuşanmış ya da taç giyme töreninde gösteren tablo, herşey bunlara benzemelidir; doğaldır ki, XIV. Louis'yi ya da XV. Louis'yi at üstünde ya da ayakta gösteren heykeller gibi bir de heykel olmalıdır. Bütün bunları, Almanya'ya, Avusturya'ya, Rusya'ya, Polonya'ya, Kopenhag'a, İsveç'e, İspanya'ya, Portekiz'e, İtalya'da, Hollanda'da ve İngiltere'de kimi kentlere Fransız mimarları, heykelcileri ve ressamları gider yaparlar.

Konaklar da Paris'teki gibidir. Bunun yanı sıra, süsleme Watteau'nun «hoş bayramlar»ındaki temayı alıp işler; Avrupa çılgınıdır onun.

Özetle, Avrupa, Fransa'nın sanatsal hegemonyası altındadır.

FRANSIZ KÜLTÜRÜNÜN İSTİLASININ NEDENLERİ

Bu hegemonya, herşeyden önce Fransız sanat ve edebiyatının özündeki yükseklikten ileri geliyor. Ancak, eserlerin ve sanatçıların yayılışını, bir duyarlılığın, duyguların ve ortak duyguların yayılışını kendine özgü nedenler kolaylaştırdı.

Başta **Fransız gücünün sonsuz saygınlığı** geliyor. Bugün baktığımızda, XVIII. yüzyıl, Fransa'nın denizlerde, ticaret ve politikada üstünlüğe sahip olmadığı bir yüzyıldır. Ama, o yüzyılda yaşayanlar için, -arasına zaferlerin de gelip karıştığı- yenilgilere karşın, Fransa, Avrupa'nın en kalabalık, en örgütlü ülkesi olarak, kıtanın en korkulur askeri gücüdür.

Böylece, güç çekmektedir kendine.

Öte yandan, **Fransa kralı**, bütün Avrupa hükümdarları için örnektir ve **Fransa sarayı** da sarayların sarayı. En kıytırık Alman prensliklerine varıncaya değin, XIV. Louis ve Versailles, kısaca Fransa sarayı öykünülecek onurlu bir şeydir. Prensler ve önde gelenler, bütün bir yüzyıl boyunca oraya gelir, eğitimlerini tamamlarlar. Aralarında, 1717'de Büyük Petro'yu, 1768'de Danimarka'nın VII. Christian'nı, 1771'de İsveç'in Veliahtı Gustaf'ı, 1777'de Falkenstein kontu adıyla gelen Avusturya'nın II. Joseph'ini, 1782'de gelen Rusya'nın büyük-dükü Paul'ü, 1784'te Oels kontu adıyla gelen Prusyalı Prens Henri'yi görüyoruz.

Onları, Avrupa’nın dört bir köşesinden büyük senyörleri, sanatçı ve yazarları, **Paris’in salonları** da çekmektedir: Naiplik döneminde, Düşes du Maine’in, Markiz de Lambert’in, Dük de Sully’nın, Prens ve Prenses Leon’un salonları vardır; sonra, Markiz du Deffand’ın, Madam de Tencin’in, Madam Geoffrin’in salonları geliyor; yüzyılın ikinci yarısında, Baron d’Holbach’ın, Matmazel Quinault’un, Matmazel de Lespinasse’ın felsefi nitelik taşıyan salonlarını görüyoruz; Matmazel de Lespinasse’ın 1776’da, Madam Geoffrin’in de 1777’de ölümü üzerine, Madam Necker’in salonu dikkatleri çekiyor; onları yanı sıra, büyük senyörlerin, prenslerin, maliyecilerin, edebiyatçıların yığınla salonu var. Belki yalnız oralardadır ki, hemen her konuya -üzerinde yığışıp kalmadan- şöyle bir dokunulur; kelimeler ok haline gelir; işin içine ses tonunun, hareketlerin ve bakışların da girmesiyle, tutkulu bir kılıç oyunundaymışçasına düşünceler çekişir durur. Özellikle Madam Geoffrin, tartışmayı biliyordu: salonu, daha çok önde gelen yabancıları çekiyordu; Polonya kralı Stanislas-Auguste Poniatowski «anne» diye sesleniyordu kendisine ve bir kez Varşova’ya da çağırdı onu; daha görkemlileri de, Maria-Thereza ile II. Joseph’in Viyana’ya yaptıkları davetler oldu.

Paris’te her yanda **yabancılar**ın üstüne titrenir, koltuklar ve ön sıralar verilir. «İngiltere’de bir hanıma yapılan saygı burada bir yabancıya yapılıyor» der Benjamin Franklin. Avrupa başkentlerinin, Fransa’daki Güzel Sanatlar Akademileri üzerine biçilip kurulmuş ve onlarla yazışma içinde olan Güzel Sanatlar Akademileri, Paris’e öğrenci yolluyordu. Yabancı sanatçılar, protestan da olsalar, Akademilere kabul ediliyor ve yurttaşlığa geçebilmek için belge alabiliyorlardı. Böylece, yabancılardan çoğu Paris’te kalırlardı. Paris’ten ayrılış ise, hiç de hoş değil, acı bir yırtılış gibidir; anısı ve özlemi yüreklerde saklanır, öyle ki kişi, «kendi ülkesinde sürgün gibi hisseder kendini». «Yalnız Paris’te yaşanır, başka yerde ise sürdürülen bitkisel bir yaşamdır» diyordu Casanova; Prusya prensi Henri’nin söylediği de şudur: «Yaşamımın yarısını Paris’i görme arzusuyla geçirdim; öteki yarısını ise buna esefle geçireceğim».

Öte yandan, Fransızlar da Avrupa’yı istilâ ediyorlardı. Ülkenin kalabalık oluşu **dışarıya göçe** zorluyordu. 1715’te 16 milyon, 1789’da 26 milyon nüfusuyla Rusya’dan bile daha kalabalık olan, doğumların fazlalığı sayesinde hızla ve sürekli artan Fransa, arı kovanı gibi oğul verir ve yayılır. Başlarda, yığın halinde yurtdışına çıkışlara zorlayan, Law sisteminin

çöküşü ve ondan doğan sonuçların yanı sıra, sanatçılar için ısmarlamalarda eksikler oldu; bu yolla ilişkiler kuruldu ve sürdü. Denizaşırı ticaretin artması ve «aydın despotlar» haline gelen hükümdarların iktisadi eylemleri sonucu Avrupa'nın genel zenginlenişi, Fransızlara kapıları açıyordu. Son olarak, aile ilişkileri işin içine iriyordu: Avrupa'nın hemen bütün hükümdar aileleri ve prenslikleri, miras, evlilik, dostluk ya da hizmet yoluyla Fransa'nın Bourbonlarıyla hısımlık içindeydiler. XV. Louis'nin Büyük Petro'nun kızı Elisabeth ile evlilik tasarıları, Elisabeth Çariçe olduğunda Fransızlara gösterdiği o büyük itibarda elbette etkili oldu. Bütün bu yakınlıklar, Fransız sanatının yayılışına pek büyük katkıda bulundu. Ve yalnız ressamlar, heykelciler ve mimarlar değil, mühendisler, subaylar, eğitimciler, gazeteciler, oyuncular, oda hizmetçileri, aşçılar, ve el emeğinin eksik olduğu Güney ülkelerinde, İspanya'da, İtalya'da, duvarcılar, toprak düzeltme işinde çalışan işçiler, bahçıvanlar, kunduracılar, özetle her meslekten Fransız sanatçılar, her yandadırlar.

Çeşitli ülkeler arasındaki alış-verişi **feodal duyguların kalıntıları** kolaylaştırıyordu; ve beyzadeler arasında hâlâ canlı idi bu tür duygular. Bir subayın efendisini seçebileceği ve gerektiğinde kendi ülkesine karşı savaşabileceği hâlâ kabul edilebiliyordu. Her orduda yabancı subay ve askerler hayli boldu. Prens d'Anhalt-Desseau, Prusya ordusunun yeniden kuruluşu amacıyla, I. Friedrich-Guillaume'a yardım etmezden önce, Fransa'nın hizmetindeydi. Prens Eugene de Savoie, hizmetini önce XIV. Louis'ye sunmuştu; o horlayınca kendisini, gidip İmparatorun hizmetine girdi; arkasından da, Fransız sanat ve anlayışının Avusturya'ya girmesinde büyük katkısı oldu. Polonya kralı II. Auguste'ün piçi Mareşal de Saxe, XV. Louis'nin hizmetine girdi.

Ancak, daha da etkili olanı, yeni bir eğilim, **evrendeşcilik** (cosmopolitisme) oldu.

> *Bu eğilim, Fransız Filozoflarının kuramlarından doğuyordu: Filozoflar, insan soyunu bir ve tek olarak alıyorlardı; bütün insanlar aynı haklarla donanmışlardı ve aynı ilerlemelere yetenekli idiler; seçkin halk, üstün ırk yoktu ve ırk, millet farklılıkları önemsizdi. «Doğa, yurt diye vermiştir dünyayı her insana ve tüm insanları da yurttaş diye!». Evrendeşciler, yurtseverliği bir boşinanç olarak karşılıyorlardı; onlara göre, ulusal duygu, körelip gitmektedir. Voltaire*

> *öyle yazıyordu: «Efendi diye Prusya kralı gerek bana, ve yurttaş diye de İngiliz halkı» Rosbach'ta Fransızları yendi diye de II. Friedrich'i kutluyordu. Bir an geldi ki, Filozoflar, Avrupa'nın bütün mürekkep yalamış insanlarını kandırabildiler: II. Friedrich, Alman dil ve edebiyatına tiksintiyle bakıyor ve uyruklarına Amerika yerlilerinden birinin adıyla hitap ediyordu. Alınan şair Schiller'in söylediği şuydu: «Dünya yurttaşı olarak yaşıyorum. Yurdumu erken yitirdim ve karşılığında geniş yeryüzünü buldum»; bir hemşerisine de şöyle diyordu: «Bir millet oluşturmanın arkasından koşmayın, insanlar olarak kalmakla yetinin!»; Goethe de katılıyordu bu düşünceye. Lessing, yurt aşkı denilebilecek hiçbir kavrama sahip olmadığını söylüyordu. Aslında, örflerde, adetlerde ve dillerdeki çeşitlilik bugünkünden çok daha fazla da olsa, bir ülkeden ötekine kolayca geçilebiliyordu yine de; Alman, Fransız, İspanyol, ya da İtalyan, bu tür farklılıklar o yüzyılda bugünkü gibi değildi; öyle olunca da yurdu terketmek, gidip bir başka egemen ulusun örflerini, düşüncelerini ve zevklerini kabul etmek alabildiğine kolaydı; bu, evrendeşciliği artırıyor ve Avrupa ruhunu geliştiriyordu.*

Avrupa, birleştiği oranda, görünüşe göre Filozoflardan esinlenmiş **birbirine benzer kurumlar** ortaya çıkıyordu her yanda; sayısı git gide artan bu kurumlar, yüzyılın ikinci yarısında, *Ansiklopedi'*den sonra, «**aydın despotluğu**» denen bir genel hareket olma noktasına vardı. Neydi bu hareket? Hükümdarlar, ya da aydın despotlar, devletlerinin baş hizmetkârı olarak, ülkelerini akıl adına baştan aşağıya değiştirmeyi istiyorlardı. Uyruklarına, «akla uygun» reformlar dayatıyorlardı: gelirlerini artırmak amacıyla, kamu yükümlülüklerinde belli bir eşitleştirme olmalıydı; işlerin yolunda gitmesi ve daha kolay boyun eğilmesi için eyaletlerin ve kentlerin yönetiminde git gide artan birörneklik yaratılmalıydı; aristokrasilerin gücünü azaltan belli bir siyasal ve sosyal eşitleştirme gerekliydi; bütün uyrukları -yeteneklerine göre- işe koşmak için dinsel hoşgörü tanınmalıydı; son olarak, ekonominin bir yönü, üretim için gerekli özgürlüklerle yumuşatılmış merkantilizm olmalıydı. Bütün bunlara bir «felsefi» sözlük de arkadaşlık ediyordu: Hükümdarlar, kendilerini «erdemli», «gönlü yüce», «yurttaş», «yurtsever» «duyarlı» ilân ediyor; insan soyunun mutluluğundan söz ediyor; doğayı seviyor; göz yaşları döküyor; hasımlarını da «zalim»

diye nitelendiriyorlardı: Cumhuriyetçi biçem daha o zamandan başlamıştı. Ne var ki, bunu yaparken, hükümdarların amacı, Filozofların hoşuna gitmekti yalnızca; çünkü Filozoflar, Avrupa kamuoyunun güdücüleriydiler, bir güçtüler. Aydın despotlar başarıya ulaştılar; öğülüp koltuklanan Filozoflar da görünüşlere bakıp kendilerini bıraktılar. Voltaire, II. Friedrich'in propagandasını yaptı; Diderot da Katerina'nın. Şunu göremedi Filozoflar: Hükümdarlar, *Ansiklopedi*'nin programında olan şeylerden sadece kendilerine yararlı olanları almışlardı; ya da daha doğru olarak, «aydın despotlar»ın yaptıklarında -ki yeni hiçbir şey yoktu bunlarda-, *Ansiklopedi*'nin programındaki noktalarla uygun düşen önlemler vardı. Filozoflar görmediler ki, hükümdarların amacı, egemen olmak, istila etmek ve parçalamak için, devletlerini güçlü hale getirmekti yalnız; bu «felsefe», olsa olsa bir aldatmaca ve, Avrupa'nın birliği de, çoğu yanıyla bir büyü idi.

BÖLÜM IV
«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (2)
ÇEŞİTLİ DEVLETLER

Belli sayıda alışkanlıklar ve birbirinin aynı ya da benzeri kimi kurumlar, aslında derin farklılıkların üstünü örtmüştü. Oraya buraya dağılmış bir avuç insan, Voltaire'in deyimiyle «mürekkep yalamışların dev cumhuriyetini kurmak üzere aralarında yeterince birleşmiş de olsalar, birbirinden alabildiğine farklı kitlelerin üzerinde görünüyorlardı. Avrupa'da yığınla devlet, **birbirinden pek farklı gelişim aşamalarında** bulunuyorlardı. Bir gözlemci, Batı'dan Doğu'ya yürüdükçe, yüzyılları da tırmanıyor ve yerde yürür gibi zamanı aşıyordu.

Nasıl?

Avrupa, Orta Çağ'daki niteliklerini sürdürüyordu; ancak XIX. yüzyıl boyunca kaybolacaktır bu nitelikler. Ne var ki, Avrupa, birbirinden pek farklı ölçülerde taşır bu nitelikleri. Bu Avrupa, **tarımsal**dır herşeyden önce ve kralın iktidarını az-çok sınırlandıran güçlü toprak aristokrasileriyle bir **senyörlük rejimi** egemendir kıtaya. Hemen her yanda, toprak, büyük malikâneler halinde bölünmüştü; bu malikaneler, bir senyörler aristokrasisinin babadan oğula geçen mülkleriydi ve bu senyörler, boyun eğilen en yüksek otorite olan krala değin bir vassaller ve süzerenler hiyerarşisi oluşturuyordu. Bu senyörler, topraklarından bir bölümünü kendilerine alıkoyuyor ve onu kâhyaları aracılığıyla işletiyor ve, çoğu kez de Doğu'da, kendilerine bağımlı öteki köylülere de angarya yüklüyorlardı bu konuda. Topraklarının geri kalan bölümünü ise, küçük parçalar halinde kesenekcilere dağıtıyorlardı; ve, bu kesenekçiler, Batı'da çoğu kez özgür, Doğu'da ise, Elbe'nin ötesinde çoğu kez serf durumundaydılar. Bu serfler, toprağı kendileri için ekip biçiyorlar ve, özgür kesenekçiler ise, onu miras yoluyla başkalarına bırakabiliyor, hatta, senyörün rızasıyla, işletme haklarını satabiliyorlardı. Senyöre, kendisine ayırdığı topraklar üzerinde ve şatoda çalışma borçları vardı bu kesenekçilerin: Angarya diye adlandırılan bu çalışmanın yerini, Batı'da çoğu kez bir miktar para almıştır; ayrıca, senyörün geçimine bir katkıda bulunmak ve onun geniş haklarını tanımak anlamında, mal ve para olarak, çeşitli ödentiler de ekleniyordu bu borca.

Feodal haklardı bu haklar. Ormanlar, sular, geniş fundalıklar, birlikte yararlanılan yerlerdi; senyör, köylülere, kimi koşullar altında, odun, kabuk, yaban balı, ot toplama ve hayvanları otlatma hakkını tanıyordu oralarda. Zararlı hayvanları öldürmeyi, avlanmayı ise kendisi için saklı tutuyordu senyör. Senyörün, köylüler üzerinde, devletten devlete değişen koşullarda, kralın yetkileri saklı tutulmak üzere, çeşitli biçimlerde ortaya çıkan adalet ve asayiş yetkileri vardı. Bir senyörün topraklarında kasabalar ve kentler geliştiğinde, oralarda oturanlar da bu feodal haklar karşısında borçlu durumdaydılar ve senyörün adaletine bağımlıydılar. Ancak birlik, zenginleşme ve duvar çekme olanağı, kentlere, bu borç ve bağımlılıktan, bir bölümüyle ya da bütün olarak kurtulma olanağı sağlıyordu.

Öte yandan, aile bağlarıyla, pek güçlü vassallik ve yandaşlık bağlarıyla aralarında birleşmiş olan bu aristokrasiler, böylece, yerel de olsa, **büyük bir iktidarı** ellerinde tutuyorlardı. Gerçekten, hukuk, kralın mutlak iktidarını tanımış da olsa, monarşilerin en yetkini olan Fransa'da bile, kralın etki gücü, günümüzdeki hükümetlerden çok daha azdı. Kral, toprak aristokrasisinin hak ve ayrıcalıklarıyla karşılaşması bir yana, çeşitli heyetlerin, bireyleri korumak amacıyla ortaya çıkmış derneklerin güçlerini ortaya koyup elde ettikleri ve kralın imzasıyla da güvenceye bağlanmış özgürlükleri, ayrıcalıkları ve hakları göz önünde tutmak zorundaydı. Bu heyetler ve derneklerin arasında, belediyeleri, meslek kuruluşlarını, üniversiteleri görüyoruz; Kilise ile, kimi zaman Fransa ve İspanya'da gördüğümüz makamların mülkiyetine sahip görevli heyetleri de katmalı bunlara. Bütün bu heyetler, çoğu kez aristokrasilerle rekabet içindeydiler; ne var ki, kralların git gide büyüyen gücüne karşı «Özgürlükler»ini korumak amacıyla birleşebiliyorlardı.

Krallar, devletleri içindeki çeşitli **eyaletlerin özgürlük ve ayrıcalıkları**na da saygılı olmak zorundaydılar. Ülkelerde birlik, farklı ölçülerle de olsa, eksikti. İnsanlar, hiçbir yerde, ülkenin sahibinin kral olduğu ve kralın, en baştaki senyör olarak bir krallık malikânesine sahip olduğu yolundaki Orta Çağ anlayışından bütünüyle sıyrılmış değillerdi. Krallar, mülklerini evlilik, miras, kimi zaman oturanların seçimi ve bu arada fetih yoluyla genişletmişlerdi. Ne var ki, krallar, hemen her zaman, ülkelerine kattıkları eyaletleri, örf ve âdetlerini, kendilerine özgü kurumlarını sürdürmekte serbest bırakmışlardı. Özellikle Fransa gibi kimi devletler gerçek uluslar olsalar da, ulus, hiçbir yerde yetkin durumda

değildi. Böylece, ister istemez, aynı şefe boyun eğmek zorunluluğu az-çok ortak kurumlara yol açsa da, farklılık, her devlette büyüktü; hükümdarın eylemini, bu farklılıklar engellerken, her eyalete bırakılmış az-çok önemli özerklikler de azaltıyordu etkisini.

Krallık iktidarı ile ortak kurumlar, devletten devlete pek eşitsiz biçimde gelişmişti. Bütüne bakıldığında, bu gelişme, daha çok, kralların, senyörlerin karşısına yeni bir sınıfı, **burjuvazi**yi çıkarabildiği ülkelerde olmuşa benzer. Bu sınıf XV. nci yüzyılın sonlarındaki büyük coğrafya keşifleri ve büyük okyanus ticaretinden başlayarak özel bir gelişme içine girmişti. Cepleri ve kafaları dolan bu burjuvalar bir sosyal güçtü ve, harekete geçirip ve devletin emrine verdikleri sermayelerle, hükümdara sağladıkları ürünlerle, sayılarıyla hiç de oranlı olmayan bir rol oynadılar; kuşkusuz bu rol, ülkenin tüm zenginliği karşısında onların gerçek zenginliğiyle de oranlı değildir. Krallar, bu burjuvaları korudular; hatta içlerinden kimisi, merkantilizm adı verilen, devletin iktisadi yaşama sistemli müdahalesiyle yaptı bunu. İngiltere’de, XVI. yüzyılda VII. Henri, VIII. Henri, Elisabeth Tudor; Fransa’da XVII. yüzyılda IV. Henri, XIII. Louis ile XIV. Louis, kelimesi icat edilmeden önce gerçek «aydın despotlar» oldular. Ne var ki, burjuvalar güçlü hale geldiklerinde, onlar da kralın iktidarını sınırlandırmayı denediler; ve bunu, zayıflamış ve böylece kendileri için daha az tehlikeli duruma gelmiş bir aristokrasi ile anlaşarak yaptılar.

Burjuvazinin devletten devlete eşitsiz gelişmesi, XVIII. yüzyıl Avrupa tarihinin temel olayı gibi. Avrupa’nın dünya ticaretinin ana akımları üzerinde merkezi bir durumda olan kuzey-batı bölümünde, İngiltere’de, 1688 Devrimiyle zafer kazanan burjuvazi iktidarını ve etkisini geliştirir; Hollanda gibi tacir devletleri ile, Kuzey Almanya’nın kentlerinde, daha da önceden burjuva cumhuriyetleri boy atmıştır. Daha az gelişmiş Fransa’da, bütün bir yüzyıl, aristokrasi, burjuvazi ve kral arasındaki mücadelelerle çalkalanır. Büyük Okyanus ticaretinden çok daha az etkilenmiş olan merkezi ve güney Avrupa’da «aydın despotlar», devletlerinin gücünü arttırmak amacıyla, bir kapitalist burjuva geliştirmeyi denerler. Hâlâ Orta Çağlı olan Doğu Avrupa’da, ya Polonya’da olduğu gibi aristokrasi üstün gelir, ya da Rusya’da olduğu gibi devletin önde gelen mülk sahibi hükümdarın çabaları, onu bir aristokrasinin tartışılmaz şefi olmaya doğru götürür; öte yandan, hükümdar da, bütün sosyal yararları o aristokrasiye heba edecektir orada.

I
BATI AVRUPA

Batı Avrupa’da İngiltere’yi, Birleşik Eyaletleri ve Fransa’yı ayrı ayrı görmek gerekiyor.

İNGİLTERE

İngiltere’nin bütün yaşamına **deniz ticareti** egemendir. Okyanuslardaki büyük keşiflerin tarımcı İngiltere’yi başlıca ticaret akımlarının üstüne çıkardığı, büyük yelkenlileri kendisine doğru yönelten güney-batı rüzgârlarından yararlanmaya başladığı günden bu yana, ticaret, gözleri büyüleyecek denli artmıştı; XVIII. yüzyılın başlarında, daha şimdiden dünya birincisidir bu konuda. Bu ticaret, bir ambar ticaretidir: İngilizler, okyanus-ötesi ürünleri getirir limanlarına yığar, sonra Avrupa’ya dağıtırlar onları; Akdeniz ürünlerini de alır getirir Baltık ürünleriyle değiş-tokuş ederler. Bir taşıma ticaretidir bu: İngilizler, git gide Hollandalıların yerine geçmektedirler ve öteki devletler hesabına taşımacılık yapmaktadırlar. Bir dış- satım ticaretidir de bu: Kuzey-batı Avrupa’ya yönelen bu dış-satımda, fabrika ürünlerinin yanı sıra, git gide az da olsa buğday, maden kömürü, «Kara Hintler» vardır. Yüzyılın sonuna doğru, kimi kestirmelere göre, Avrupa ticaretinin, ton olarak onda dokuzu İngilizlerin elindedir.

Devlet, **merkantilist öğretiyi** uygulamaktadır: Ekonomiyi, herkesin yararına yönlendirmektedir. Ülke, olabildiğince kendi kendine yeter olmalıdır; olabildiğince az satın almalı ve olabildiğince çok satmalıdır; elverişli bir ticaret dengesi doğmuştur ve bu dengede dış-satımlar dış-alımların çok üstündedir; değerli madenlerin bolluğu gönencin işaretidir. 1651 tarihli Denizcilik Kanunu (Acte of Navigation), okyanus-ötesi ticareti İngiliz gemilerine ayırır; Avrupa gemilerine ise, kendi ülkelerinkinden başka ürünleri İngiltere’ye getirmeyi yasaklar. Yüksek gümrükler, İngiliz sanayisini korur. Devlet, ticaret gereksinmelerine göre savaş ve barış yapmaktadır: Fransa’ya karşı kazanılan zaferler, top atışlarıyla kazanılan ticari zaferlerdir de. 1713’teki Utrecht, 1763’teki Paris andlaşmaları, İngiltere’ye **deniz ve ticaret hegemonyası** sağlarlar.

Her şeyi değiştirir bu ticaret. Nüfus çoğalmaktadır: İskoçya’yla beraber, Büyük Britanya’nın nüfusu, 1700’de 5-6 milyon arasındadır; 1789’a doğru 9 milyona yükselir bu. Maliyecilerden, tacir ve armatörlerden oluşan **zengin bir burjuvazi** gelişmektedir. Henüz bir sınıf bilinci yoktur burjuvazinin; büyük mülkler elde etmenin ve toprak aristokrasinin üyeleri gibi

karşılanmanın düşünü görürler. Ne var ki, çıkarları, önemli anlarda onları ortak bir eyleme götürür sonunda. Ticaret, 1763'ten sonra, tacir burjuvaziye «sanayinin başları»nı ekleyen bir **sanayi devrimi**ne yol açar; bir **proletarya** da doğar bundan.

Ticaretteki gelişme ve sanayi devrimi, **toprakta büyük değişmelere** yol açar. Sanayi için daha çok yün, git gide büyüyen kentler için de daha çok buğday ve daha çok et gerekmektedir. Tarım ürünlerine istek artarken, fiyatları da yükselir. Senyörlük mülkleri elde etmiş burjuvalar, alışkanlıklarına uyup olabildiğince yarar sağlamak isterler onlardan. Soylulara gelince, onlar da kâr getiren etkinlikler karşısında Fransız aristokrasinin ön yargılarına sahip değillerdir. Tarım modasını getiren Lord Townshend, toprak soylularının önde gelenlerinden biridir; ve 1760 yılına doğru, topraklarını doğrudan kendileri değerlendirmeye koyulmamış pek az beyzade vardır. Ne var ki, tarım yapısı yoğunlaştırılmış ve bilimsel ekime pek uygun değildir. «Açık ve yayılıp giden tarlalar» rejimi (openfield)dir bu. Tarlalar kapalı değildir. Toprağı babadan oğula geçiren her kesenekçi (freeholden), toprağın maliki olarak görüldüğünden, senyörün hakları saklı tutulmadıkça, dağınık birçok toprak parçaları üzerinde ekimde bulunabilmektedir. Gelişmelere karşı çıkanları da aynı biçimde ekip biçmek gerekmektedir öte yandan. Senyörler, ekim tarihini ve ekim biçimini değiştirebilmek, sürü hayvanlarını seçip ayıklayabilmek amacıyla **topraklarını kapamak** isterler; ve çitle çevirirler onları (enclosures). Toprakları çitlemek ve onları tek bir elde toplamak için Parlamentodan izin çıkarırlar; komün topraklarını bile çitlerler. Ne var ki, öyle olunca toprakta hakkını satın almış kesenekçi de mahvolur kimi zaman: En kötü toprakları işlemeğe başlar; çitleme için harcamada bulunması gerekir; hasattan sonra tarlalarda hayvanlarını artık otlatamaz hale gelir; komün topraklarını kullanamaz; yeni yöntemleri uygulamak için yeterince sermayesi ve bilgisi olmadığından, ürünlerinin niteliği bakımından büyük toprak sahibine karşı mücadele edemez. Toprağını senyöre satmak zorundadır: Bunun sonunda da ya tarım proleteri haline gelir, ya da çoğu kez kente gider orada işçi olur; ve kimi zaman da -başarabilirse- kendisi sanayici olur. Sanayi, bu işletmelerin sağladığı el emeği olmaksızın gelişemezdi. Böylece, zengin hep daha zengin hale gelir ve yoksul da daha yoksul. **Aristokrasi burjuvalaşır**. Üretim ve satış, akılları fikirleri bundadır. Toprak gibi madenleri de işletirler. Dük de Bridge Water, 1760'tan sonra, maden kömürü taşımak için

kanallar yapmaya adar yaşamını. Ayrıca, büyük oğul hakkının sertliği yüzünden, büyük ailelerin en küçük çocukları, kendilerini hep daha çok ticarete ve mali işlere verirler. Böylece, *gentry* ile burjuvazi arasındaki karşıtlık git gide azalır durumdadır.

Ticaret, alt üst eder toplumu. İnsanların hızla zenginleşmeleri, ahlaksızlığı artırır; Yoksulların cinle, zenginlerin Porto şarabıyla başını döndüren genel bir ayyaşlık egemendir; sefihlik vardır; sert ya da can alıcı sahnelerden (boks, horoz döğüşü) zevk alma yaygınlaşır; siyasal yaşamda yalan, iftira, çürüyüp kokuşmuşluk, gerektiğinde şiddet ve başkaldırı olağan olup çıkar; bir an gelir, ulusal duygular bile kaybolur: «Fransızlar gelirse, param var dökerim önlerine. Savaşmak mı? Allah göstermesin!». O yıllardaki anlayışı gösteren bir sözdür bu. Bu hızlı zenginleşme, proletaryanın sefaleti ile Anglikan kilisenin ılımlığını karşısında bir tepki olarak, düşünsel ve ahlaksal hareketlere yol açar dolaylı olarak: Metodizm, Evanjelizm, insanseverlik gibi. Wesley'in, açık havada ilk kez hitap ettiği, Galle'li maden işçileridir. Bütün bu yücegönüllü hareketler, İngiltere'yi, 1740 yılından başlayarak, git gide yenilerler; manevi güçleri, ulus, adalet, insanlık kaygısını canlandırırlar; ancak, öte yandan, proletaryaya sabır aşılarken burjuvaziye de hizmet etmiş olurlar. Ticaret, bilim ve sanatı da etkiler. Bilimsel hareketi yönlendiren, kimi meraklıların yanı sıra, mürekkep yalamış burjuvalardır. İngiliz toplumunun baş vurduğu onca Fransız ressam ve heykelcisinin yaptıklarına olan o büyük düşkünlük de bu zenginleşmeyle açıklanır; bir çıraklık aşamasından sonra, pek özgün bir İngiliz resim okulu doğacaktır bundan.

Ticaret, biçimlendirdiği toplum aracılığıyla, **idare ve politika yaşamı**nı keyfince yönetir. Yerel yönetim, zenginlerin elindedir. Kral, yerel görevlileri büyük toprak sahipleri arasından seçer. Böylece her kontlukta, mülk sahiplerinin milislerine başkanlık eden bir vekil-lord, adlî kararları yerine getiren bir şerif, vekil-lordun düzenlediği toprak sahiplerinden oluşan bir liste üzerinden seçilen sulh yargıçları vardır; adalet, asayiş, kamu yardımı ve yerel vergi işlerine bakanlar bu yargıçlardır. O devirde, «polis», bizim idare dediğimiz herşeyi kapsamaktadır. Böylece, bütün yerel yaşam zenginlere bağımlıdır ve, bu zenginler arasında burjuvalar, daha fazla mülk edindikçe sayıları da artmaktadır; 1760 yılından başlayarak, Hint Kumpanyasından zenginleşmiş görevliler, *nabab*lar da eklenir bunlara.

İngiltere, siyasal bakımdan, bir **anayasal monarşi**dir: Başta bir kral vardır; iki de meclis. Ne var ki, bu meclislerin ikisi de yalnız zenginleri temsil etmektedir. Lordlar meclisi büyük senyörlerden oluşmaktadır: İçinde, hemen hepsi aristokrasiden gelen -doğuştan- lordlar, piskoposlar ve başpiskoposlar vardır; onların yanı sıra, kralın, ülkeye büyük hizmetlerde bulunmuş -ama yine zengin kişiler olan- İngilizler arasından -keyfince- seçtiği lordlar görüyoruz. Avam Meclisi, kentlerin ya da kasabaların ve kırsal kesimin ya da kontlukların, ayrıcalık ya da gelirlerine göre seçtikleri milletvekillerinden oluşuyor: Oy vermek için hali vakti yerinde olmak gerekmektedir. Uygulamada ise seçilebilenler yalnız zenginlerdir. Oylama açıktır. Öyle olunca da, «cepteki kasabalar»ın bütün evlerinin sahibi, giderek hıncını acı biçimde alabilecek büyük senyörün adayına nasıl olur da oy verilmez? Çevredeki toprakların çoğuna sahip ve, iktisadi gücüne ek olarak, yerel görevleri de elinde tutan, öyle olduğu için de dikkafalı seçmenlerin dünyasını zindana çevirebilecek büyük bir senyörü hoşnut etmemek mümkün mü? Öte yandan, feodal yaşamın çizgileri de sürmektedir. Toprak parçalarını parayla satın almış yığınla kesenekçi aile, aynı zamanda koruyucuları olan senyörlerine yürekten bağlıdırlar. Son olarak, paraya güvenip satın almak vardır. Seçmenlerin sayısı da öyle pek yüksek değildir; kimi yerlerde, sözünü ettiğimiz kesenekçilerin varlarını yoklarını yitirmeleriyle düşmüştür bu sayı. Kasabaların ise, Orta Çağ'daki o nüfusları azalıp gitmiştir. Üç beş seçmenden başka yoktur içlerinde; ama, öyle de olsa, aynı sayıda milletvekili seçmeyi sürdürmektedirler. Bu «çürümüş kasabalar»ı, satın almak pek kolaydır. Böylece, zenginleşmiş burjuvalar milletvekili olabilmektedir.

İngiliz aristokrasisi bir **oligarşi**dir. Avam Meclisindeki milletvekilleri, siyasal sorunları çözmek için değil, yerel gurupların çıkarlarına, maddi çıkarlara ve ailelerin itibarına bir karşılık vermek üzere seçilmişlerdir. Çoğu kez, ailenin yaşça büyükleri politika yapmaktadır; amaç da, ailenin en küçükleri için hükümetten bir piskoposluk, gemi süvariliği, orduda rütbeler, kolonilerde yöneticilik elde etmektir. Bunun gibi, çoğu kez şan ve şeref adına hareket edilmektedir. Partiler, sınırları pek belli olmayan guruplardan oluşan karmaşık topluluklardır. 1714'te Tory'ler, kralın, ağırlığını gerçekten koymasını ve, bakanlarını istediği gibi seçip azletmesini istiyorlardı. Özellikle istedikleri, tahta Stuart'lardan gelen birinin oturmasıydı; bu yüzden Yakubi dendi onlara. Devrimin büyük aileleri olan Whig'ler ise,

tersine, Avam Meclisinin tartışmasız üstünlüğüne inanıyor, bunun sonucu olarak da bakanların yalnız azlinde değil, seçiminde de yetki sahibi olmasını istiyorlardı. Çok geçmedi, Whig'ler ile Tory'ler arasındaki farklılıklar silindi; yalnız, tahta Stuart'lardan birinin gelip gelmemesi ayırdı onları. Öte yandan, bu iki partide toplaşanlar, Avam Meclisinin üçte birini pek aşmıyordu. Milletvekillerinin aşağı-yukarı üçte biri partisizdi; bir üçte bir de, hep hükümet için oy veriyordu. Partiler, uygulamada, kendilerine yağlı bir kuyruk sağlayabilecek çapta bir şefin çevresinde biriken, yer kapma hırsıyla dolup taşan milletvekillerinin geçici toplaşmalarıydı aslında. Böylece, anayasal terazi, koşullara ya da insanlara göre, ya Avam Meclisinden yana ağır basıyordu ya da kraldan yana.

> *Önce, 1760 yılına değin Whig'ler üstün geldiler. Stuart'lar, mutlakiyetçi diye, Whig'lerce tahttan uzaklaştırılmışlardı ve Tory'ler, duraksamalı ve zaman zaman geriye dönüşlerle de olsa, katolikliğe duydukları kin nedeniyle Whig'leri desteklemişlerdi. İngilizler, kral diye I. Jacques'ın torunlarından, Hanovre seçmeni I. George'u (1714-1727) kabul ettiler. O ve onun oğlu II. George (1727-1760), Whig'lere dayandılar; çünkü Tory'ler, Stuart'lara bağlılık kuşkusu altındaydılar. Öte yandan, bu krallar, Alman olarak kaldılar; akıllar kendilerini seçenlerdeydi; İngilizce konuşamıyor ve sık sık İngiltere'den ayrılıyorlardı; ayyaşlıklar ve gözdelerinin entrikaları yüzünden de saygınlıkları yoktu. Bakanlarını, çoğunluktaki partiden, Whig'ler arasından seçmek zorunda kaldılar ve onları, yönetmekte alabildiğine serbest bıraktılar; bakanlar kuruluna bile katılmıyorlardı. Ancak, öyle de olsa, bir etkiyi sürdürdüler. Başbakan, çoğunluğunu sürdürmek istiyorsa, yalnız en önemli oylamalarda milletvekillerini satın almakla yetinmeyip, onlara, ailelerine, dostlarına, seçimi yürütenlere yer ve makam sağlamalıydı. Kral, yığınla maliye, ordu ve donanma görevlisini istediği gibi seçiyor ve azlediyordu. Başbakan, Parlamento çoğunluğuyla olduğu kadar, onunla da uzlaşma zorundaydı. Başbakan, öte yandan, gerek gördüğünde, kral yararına da ayartmaya başvuruyordu: Krallık listesini, ailesi ve gözdeleri için aylıklar ve ödeneklerle şişirip oylatıyordu.*
>
> *Herşey kişisel çıkara dayanıyordu.*

__Walpole__ (1721-1742), bu sistemi pek güzel uyguladı ve Parlamentodaki kimi önde gelen üyeleri ve onların yandaşlarını doyurarak yönetimini sürdürdü.

__William Pitt__, işte bu baştan çıkarmaya karşı savaş açtı. Düşlediği, tüm eğilimlerdeki insanlardan oluşan ve yalnız «genel çıkar» kaygısıyla hareket eden bir ulusal hükümetti. Fransa'ya karşı savaş, kamuoyunda bir eğilimi harekete geçirdi ve ona, 1756'dan 1761 yılına değin istediği doğrultuda bir başbakanlık rolü oynattı; ulusun partilere dayattığı bu kişi hemen hemen bir diktatör olup çıktı. Ne var ki, başarı kazanılır kazanılmaz, III. George onu azletti. II. George'un torunu olan III. George (1760-1820), pek onurlu bir yaşam süren bir İngiliz oldu; görevlerini ciddiye alıyor ve üst krallık yetkilerini kullanmak istiyordu. O da ayartma yoluna başvurdu: Seçtiği __Lord North__, Başbakan olarak 1770'den 1782'ye değin görev yaptı; kendisi de, otoriter bir hükümdar olarak hükmetmenin arkasından koştu. Ne var ki, Lord North'un 1782'deki istifasını kabul etmek zorunda kaldı; ancak, yine ayartma yoluyla bir Tory çoğunluğunu elde etti ve, 1784'te, kendi bakanı, William Pitt'in oğlu __İkinci Pitt'__i dayattı.

Böylece, bütün siyasal yaşama ticaret egemendi. Avam Meclisinde ve Lordlar Meclisinde tartışılan temel sorunlar, borç alma, vergi ve gümrük sorunlarıydı. Walpole, ticarî gönenci sağladı; barışçı politikası bu gönenci tehlikeye düşürünce, Avam Meclisindekiler, İspanya ve Fransa'ya karşı savaş açılmasını dayattılar ona, arkasından da istifasını istediler. Maliyeciler, tacirler, hükümetin toplandığı limanın hareketleriyle yaşayan ve her an başkaldırıya hazır Londra limanındaki halk: Birinci Pitt'e, kolonilerdeki rakip Fransa'ya karşı savaşı dayatan onlardır. Birinci Pitt, İngiliz dış politikasının formülünü verir: «Britanya'nın politikası, Britanya'nın ticaretidir». Amerika'da bir gümrük politikasının uğradığı başarısızlık, kolonilerin ve pazarlarının bir bölümünün kaybı, Lord North'un istifasına yol açar. Maliye ve ekonomideki yetkisidir ki, İkinci Pitt'i, kararsız Meclis'e kabul ettirebilmiştir. Avam Meclisi, bir karşı ağırlık olarak kalıyor ve hükümeti silip süpürmüyorsa, bakanlar kralın hizmetkârları olarak kalıyorlarsa, nedeni şu: İngiliz rejimi, **oligarşinin yararına** çalışmaktadır.

BİRLEŞİK EYALETLER

Birleşik Eyaletler, yedi eyaletten oluşan bir federal cumhuriyettir. Bu Cumhuriyette, ambarlarına ve taşımacılık yoluyla deniz ticaretine dayanarak, burjuvazi büyük bir rol oynadı.

Ne var ki, **tam bir çöküş** içindedir bu eyaletler.

Çünkü, İngiliz ve Fransızların rekabeti, onların ticaretini yıkıntıya götürmektedir; yalnız Doğu Hint'de etkindir bu ticaret. Ticaretteki çöküş, onların içerden bölünüşlerini de arttırır. Bütün etkinlik Amsterdam'da merkezileşmiştir. Öteki deniz kentleri ile içerdeki tarımsal eyaletler, kıskançlıklarından, Amsterdam'ın ticaret politikasına karşı mücadele ederler ve, onun burjuva oligarşisine karşı da, İngiliz krallarının bağlaşığı olan Orange ailesi yararına Stathouderliğin yeniden kurulmasını isterler. Dışarda, Birleşik Eyaletler, büyük filolar ve güçlü ordular kurabilmek yeteneğinde değildir artık. Takatten düşüş, Hollanda'nın gelirlerinin büyük bir bölümünün İngiltere'deki yatırımlardan geliyor olması, Pay-Bas'nın Fransızlarca fethedilmesi korkusu, onları İngilizlerle bağlaşıklık içinde tutar; o kadar ki, vassalliğe yakın bir bağlaşıklıktır bu. 1787'de, Prusya'lıların bağlaşığı olan İngilizler, Fransa'nın dostu burjuva Cumhuriyetçi partiyi yıkarlar ve Stathouderi yeniden yerine oturturlar.

FRANSA

Fransa, İngiltere'den çok daha fazla **tarımsal** bir ülke durumundadır.

Toprak, İngilizlerde olduğundan çok daha fazla, gelirin en büyük bölümünü sağlamakta; toprak mülkiyeti, özellikle soyluların elindekiler, onun sahiplerine toplumda bir yer ayırmaktadır. **Toprak aristokrasisi**, özellikle sarayda ve Paris'te yaşayan, malikânelerine ancak sürgün olarak giden soyca prensleri, dük ve markilerden oluşan büyük soyluları içine almakta; bu aristokraside başpiskoposlar, piskoposlarla belli başlı rahipler, eyaletlerin orta ve küçük soyluları ile krallık görevlileri de vardır. Prensler ve önde gelenler, durumlarından sürekli hoşnutsuzdurlar. Nedir yalandıkları? Mutlak monarkın, kendilerine hiçbir siyasal rol vermediğinden sızlanırlar; ayıca, bütün yetkileri elinde toplamış olan kral, onları, görevlileri aracılığıyla her türlü yerel yönetimden yoksun kılmıştır ve sadece beylik mallara değgin yetkiler bırakmıştır kendilerine. Özgürlük, yani Fransa'nın **aristokrasi eliyle yönetilme**sini istemekle geçirirler zamanlarını. Küçük soylular, eyaletlerin yönetimleri konusunda onların görüşlerini paylaşırlar; bu ayrıcalıklı soyluların malî yükümlülüklere tâbi tutulması konusunda kralın bütün girişimlerini protesto etmek için de

birleşirler onlarla; ancak, kralın yanı başındaki büyük soyluların onursal makamları ve yetkileri ele geçirmelerine de karşı çıkarlar.
Hemen bütün soylular, öteki sınıflarla mücadele içindedirler.
Nasıl?
Önce, burjuvalara karşı kendilerini savunmaktadırlar. Burjuvalar, önem kazandıkları ölçüde, soylular, doğuştan ayrıcalıklarının üstüne daha çok düşerler. Piskoposluklar, soylu ailelerin yaşça en küçük çocuklarına ayrılmıştır: Bir Bossuet bulunmaz bir kişidir. 1757'den beri, ordudaki büyük rütbeleri soylulara ayırmak için çabalar harcanır; 1781'de, soyluluğun dört göbeği gereklidir. Soylular, köylülere karşı da mücadele etmektedirler. Aslında küçük soylular yoksul kişilerdir; çoğu kez, kahramanca savaştıkları orduda varlarını yoklarını yitirirler. Soyluluğun bu kanadı, askerî rolüne saygıyı sonuna değin sürdürür. 1760 yılından başlayarak fiyatların sürekli yükselişi, feodal ödentilerin büyük bir bölümü uzun zamandan beri paraca toplandığı için, gelirler aramak zorunda bırakır onları; ve ticaret yapmak, imalatta bulunmak, hatta ekip biçmek tehlikesiyle yüz yüze gelirler. Böylece, yüzyılın son otuz yılında git gide daha çok, feodal haklarını olabildiğince arttırmanın aranışı içine girerler. Derebeylik hukuku uzmanları, onlar için eski belgelerde unutulmuş hakları araştırırlar. **Feodal rejim daha da ağırlaşır**. Orta soylular ile büyük soylular da aynı şeyi yaparlar; dahası, sayısı azalmış ve öyle olduğu için de değeri artmış koruları kullanma hakları arasından çekip çıkarırlar ve geniş fundalıkları da ekilir topraklar ve otlaklar haline getirirler. Fizyokratların etkisi, 1760 yılından sonra buna iteler onları. Kimi soylular, köy topluluklarıyla, ortak toprakların üçte ikisini ya da üçte birini kapama olanağı veren sözleşmeler yaparlar. Öyle de olsa, toprağı çevirme hareketi sınırlıdır. Fransa, bir **küçük köylü işletmesi ülkesi** olarak kalır. Böylece, soylular, yüzyılın sonuna doğru, köylülerin git gide artan kinine hedef olurlar.
Ne var ki, iktidarı elinden almak istedikleri krala karşı, soylular, Filozofların yazılarında kimi kavramlar bulurlar: Sözleşme, doğal haklar, fizyokratik kuram; vaktiyle bilmedikleri kanıtlardır bunlar. Böylece soylular bilinçlidirler şimdi, haklı olmanın güçlendirici inanışı içindedirler.
Krala karşı, kılıç soylularını kaftan soyluları, yani kralın satmayı sürdürdüğü belli başlı kamu görevleri sahipleri desteklemektedir; destekleyiciler arasında özellikle Yüksek Adalet Divanları görevlileri, yani **Parlömanlar** vardır. Parlöman üyelerinin makamları çoğu kez babadan

oğula geçmektedir ve, her halükarda, az sayıda ve hepsi de aynı olan aileler arasında satılıp durmaktadır. Parlöman üyeleri, kapalı bir dünya, bir kast oluştururlar. Kılıç soylularına hor bakarlar; onlar da onlara. Ancak, ayrıcalıklarına, kılıç soyluları gibi toprak sahibi olduklarından, özellikle malî ayrıcalıklara onlar gibi pek düşkündürler; evlilik yoluyla bağlılık kurmuşlardır bu zümreyle ve çocuklarından çoğu askerlik mesleğine gelip irmişlerdir; işte bütün bu nedenlerden dolayı, Parlöman üyeleriyle kılıç soylularının çıkarları birçok noktada ortaktır. Devlette yönlendirici bir rol, krallık işlemlerini denetleme iddiasındadırlar ve, öyle olduğu için de, monarşinin bütün reform girişimlerine karşı azgın bir muhalefeti sürdürür dururlar.

Kralın kişiliğine karşı en korkunç yergiler, en pespaye iftiralar işte bu iki zümreden gelir.

Bu sınıfların karşısında **tacir burjuvazi** yükselmektedir. Bu sınıf, XVII. yüzyılın büyük «aydın despotlar»ının, IV. Henri'nin, XIII. Louis'nin, XIV. Louis'nin çabalarından yararlanmaktadır. XVIII. yüzyılın başlarında ise, Law'ın girişimi, işlere bir atılım getirir.

> *Toplam dış ticaret, 1716'da 215 milyon lirayken (172 milyon Avrupa, 43 milyon öteki ülkeler için), 1740'ta 430 milyon liraya (306 ve 124) ve 1756'da da 616 milyon liraya (412 ve 204) çıkar. Yedi Yıl Savaşının başarısızlıklarından sonra, etkinlik yeniden artar. 1777'de, dış satım 259 milyon, dış alım 207 milyon liradır; 1789'da, dış satım 354 milyon, dış alım 301 milyon liradır. En çok kazanç getiren ticaret dış ticarettir: 1713 yılında elde tek bir gemi kalmamışken, şimdi 3500'den fazla gemi yelken açmaktadır. Saint-Malo, Lorient, Rouen, Le Havre, Nantes, La Rochelle, Bordeaux, Marsilya limanları, tam bir gönenç içindedirler. Sömürgelerden gelen ürünler, özellikle Saint-Domingue'nin şekeri ile romu, zenci ticareti gözde ögelerdir. Biriken sermaye, limanların çevresinde bir sanayinin merkezileşmesine de yol açar: Rouen'ın çevresinde pamuklu, Bröton limanlarının çevresinde tül, Marsilya ile Süte limanlarının çevresinde ise kumaş üretimi yoğunlaşmıştır. Armatör ve tacirler, Bordeaux'da ve Nantes'da damıtımevleri, arıtımevleri, gemi yapım tezgâhları, krallık çapında da çelikhaneler, kâğıt imalathaneleri, maden kömürü ocakları açarlar: Yüzyılın sonlarına doğru, maşinizmin ve sanayide merkezileşmenin ilk*

girişimleri işte buralardan gelecektir. Soylular da öykünür onlara: Bu burjuvaların işlerine sermaye yatırırlar, demir ve kömür madenlerinden, demir fabrikalarından faiz alırlar.

Toplum burjuvalaşır. Burjuva ruh ve anlayışı edebiyata, sanata, soyluların bir bölümüne girer. 1750 yılından başlayarak, giysi siyahtır; beyzade ile burjuvaziyi ayırmak güçleşir artık. XVI. Louis döneminde, soylular kılıç taşımaz olurlar, ellerinde burjuvaların taşıdığı yalın bir baston vardır sadece. Beyzadeler peruklarını çıkarıp atarlar. Kimisi yalın davranışlar içindedir; bir prens, prenses olan eşini alayına şöyle takdim eder: «Evlâtlarım, işte karım!».

Burjuvalar, işlerinde özgürlük, doğuştan ayrıcalıkların kaldırılmasını, kanunların yapılmasına katılmayı, bütçenin ve krallık politikasının denetimini isterler; ancak, bunların yanı sıra, birçok senyörlük haklarının sürmesi ve topraklarının çevrilmesi de istedikleri arasındadır, çünkü, fief satın almış yığınla burjuva vardı. Krallık yönetimi çok şey yapmaktadır burjuvalar için: 1722'de kurulmuş Ticaret Dairesi, istatistikler düzenler, tacirlere yardım eder. Ticaret Konseyi öncülük eder, götürür. Bir ileri bir geri, yavaş yavaş engeller azalır, tüzükler yumuşar. Haberleşmeler ve gidiş-geliş kolaylaştırılır: Naiplik döneminde Köprüler ve Şoseler Dairesi kurulur; 1738'de yolların düzgün tutulması amacıyla krallık angaryası konur; yığınla yol yapılır, geçit hakları azaltılır; bir çok kez, tahıl ticareti özgürlüğü ilân edilir ve bu, üretimi artırırken, toprak sahibi köylülerin de işine gelen bir önlem olur. 1750'de, Fizyokratların etkisiyle, krallık yönetimi imalat tüzüklerini hafifletir: kimi tüzük maddelerini kaldırırken kimini de ihtiyatla uygular. 1776'da bile, bir an, Turgot, yeni işletmelerin açılışını ve yeni yöntemlerin kullanılmasını köstekleyen meslek korporasyonlarını ve bu korporasyonların özel mahkemelerini (jurande) kaldırtır. 1779 yılından başlayarak, ileri gelen kişilerin, eyalet meclisleri yoluyla yönetime katılması denemelerine girişilir.

Ne var ki, hükümet daha ileriye gidemedi. Korporasyonlar, çabucak yeniden kuruldular. 1786'da, İngilizlerle, yıkım getiren bir ticaret sözleşmesi imzalandı: Bu sözleşme, İngiliz fabrikalarının üretimleri için gümrük haklarını % 12'ye değin indiriyordu; Fransız mallarına oranla çok daha ucuza geldiğinden, İngiliz ürünleri ortalığı istilâ etti ve korkunç bir

bunalıma yol açtı. Yerel ve ulusal işlerde burjuvalara pek az katılım sağlandı; doğaldır ki, burjuvalar da hoşnut kalmadılar bundan.

Krallık yönetimi, gelişmelere yeterince uyamadı; nedeni de **baş yokluğu**ydu. Gerçekten önce, 1715'te bir Naiplik kurulması gerekiyordu: Kral **XV. Louis** (1715-1774) 5 yaşındaydı. 1722'de erginlik yaşına erişinceye kadar Dük d'Orleans naip olarak yönetti; 1723'te ölümüne değin yine Dük dizginleri tuttu; arkasından 1726'ya değin bir soyca prens Dük de Bourbon, son olarak da 1726'dan 1743'e değin lalası Kardinal Fleury işleri yönlendirdi. O sırada 33 yaşında olan XV. Louis, devleti kendisinin yöneteceğini ilân etti; ne var ki elinden gelmedi. Bu güzel, zeki, bilgili, yüce gönüllü kral, hiç de Michellet'nin dediği gibi canavar değildi; yaradılışı ve yetişmesi gereği, çekingen, ürkek, giderek pısırıktı. Gerekli enerji ve direşkenliği hiçbir zaman gösteremedi. Kendini, her bakımdan, ailesine, Bakanlarına, onların yararına bıraktı; ve bu arada metreslerine (1741'den 1744'e değin Düşes de Châteauroux Madame de Vintimille, 1744 yılından başlayarak Markiz de Pompadour, 1769 yılından sonra da Kontes du Barry). Torunu **XVI. Louis** (1744-1729), cesur bir insan, iyi bir çilingir, tam bir aile reisi, halkını seven bir kişi, tahta oturmuş bir burjuva idi; ne var ki, iradesinin zayıflığı ile ünlü kaldı.

Her iki kral da iyiyi gördüler ama gereğini yerine getiremediler.

Monarşi, reformlara girişerek de mutlakiyetçi kalabilirdi. Neydi yapılması gereken? Aristokrasinin mali ayrıcalıklarının kaldırılması; herkesin her işe ve göreve girmesi; yoksul köylüleri ve işçileri zenginlere teslim etmemek için yumuşatılmış bir iktisadi liberalizmin kurulması; iç gümrüklerin, ölçü ve para farklılıklarının, eyaletlerdeki değişken örflerin ulusal yaşama, özellikle iktisadi yaşama engeller koyduğu bir krallıkta birliğin yaratılması. Monarşi yapmadı bunları. Gerçi, Lorraine'le (1776) Korsika'yı (1768) ülkeye kattı; ne var ki, Lorraine, krallığın yanı sıra kendi gümrüklerini sürdürdü ve Kutsal İmparatorlukla da serbestçe ticaret yaptı.

Aristokrasileri kırmak gerekiyordu. Her iki kral, bunu yapmak için yeterince iradeyi hiçbir zaman gösteremediler. Prenslerin ve düklerin aristokrasisi hükümet etmekte yeteneksizliğini ortaya koydu. Naip Dük d'Orleans, XIV. Louis'nin burjuva bakanlarının yerine, büyük soylulardan oluşan kurullar geçirmişti. Ne var ki onların yetersizliği patlak verdi. 1718 yılından başlayarak, bakanlar tekrar iş başına getirildiler. Ancak, büyük

soylular, saraydaki entrikaları, yaranları, Parlömanlarla yaptıkları andlaşmalarla bir tehlike olarak kaldılar.

Parlömanlar, **bütün reform girişimlerini başarısızlığa uğrattılar**. Dük d'Orleans, 1715'te, XIV. Louis'nin vasiyetnamesine karşın, kralı uyarma hakkını yeniden tanıdı onlara. Artık, Paris Parlömanı, kralın fermanlarını yeniden istediği kadar geciktirebiliyordu. İş öylesine can sıkıcı bir hal aldı ki, Naip, uyarma hakkini, 1718'de yeniden sınırladı. Ne var ki, bu yetki, sonra yeniden tanındı ve, kimi zaman askıya alınarak kimi zaman sınırlanarak, Parlömanlara mali reformlar konusunda aralıksız bir muhalefetin kapısını açtı. Kral hükümeti, birçok kez, bütün uyrukların gelirlerine oranla vergiye bağlanmalarını denedi; git gide daha fazla yönetmeye başlamış bir devletin artan giderlerini karşılamanın tek yoluydu bu. Parlamenterler, prenslerin, piskoposların, eyalet soylularının, giderek tüm ayrıcalıklıların desteğiyle, kralın iradesine karşı -var güçleriyle- muhalefete başladılar. Fermanları kayda geçirmeyi reddederek, krala karşı uyarılarda bulunarak, köylüleri doğrudan doğruya eyleme geçirerek halkı kışkırtıyor; hiçbir şeyden anlamayan bir halkın aşağı-tabakalarını ayaklandırıyorlardı. Çeşitli vergi ve yardımları başarısızlığa uğrattılar. Kamuoyunu da yanlarına aldılar; çünkü -ağza kuvvet- demeçlerde bulunuyorlardı: Kralın uyrukları «köle değil, özgür insanlardır»; «vergi tufanı»na karşı savaşıyorlardı; kralın politikasına karşı bütün muhalifleri destekliyorlardı, örneğin 1764'de yasaklanacak Cizvitlere karşı Jansenistlerden yana çıkıyorlardı. Ne var ki, düşündükleri kendi ayrıcalıklarıydı aslında; onları kitlelerin üstüne çıkaran ayırımlar ve çıkarlardı. Hatta, Krallığın bütün Parlömanlarıyla bir arada bir heyet oluşturduklarını, yasama iktidarına katılma ve kralın iradesine muhalefet etme hakları olduğunu ileri sürüyorlardı.

Kral, zaman zaman Paris Parlömanını sürgüne yollar, sonra yeniden çağırır. Son olarak, Adalet Bakanı **Maupeou**, adli makamların parayla satılması usulünü kaldırdı ve Parlömanın üyeleri yerine ücretli yargıçlar koydu. Ne yazık ki, XVI. Louis, Parlömanları, bir yatıştırma zihniyetiyle, 1774'te yeniden kurdu. Ancak, Paris Parlömanı, monarşinin temel kanunlarına, Parlömanların haklarına ve eyaletlerle yaptıkları sözleşmelere, paraca yardımların Etats-Genereaux'ca oylanması gerekliliğine dayanırken, Kral Parlömanı 1788'de tatil etti, dağıttı ve fermanları kayda geçirme yetkisini krala tam bağlı kişilerden oluşan bir divana bıraktı.

Öyle olunca da, Devrim, **ayrıcalıklıların bir başkaldırması** ile başladı. Parlöman üyeleri, soylularla bağlaşık olarak, Parlöman bulunan bütün kentlerde, Grenoble'da, Rennes'de halkı ayaklandırdılar. Dauphine'nin eyalet meclisleri, Vizille'de toplanıp, vergi ödemeği reddettiler. Kral da, Etats-Generaux'yu 1 Mayıs 1789'da toplantıya çağırmak zorunda kaldı.

Ne var ki, bu sırada **millet ikiye ayrılır**: Soyca prensler ve önde gelenler, çağrının eski biçimlere göre yapılmasını ve -Ruhban, Soylular, Tiers Etat diye- zümrelere göre oy verilmesini isterler; ayrıcalıklılara çoğunluğu sağlayacak da böyle bir oylamadır. Kentten kente anlaşıp bir «milli parti» yaratmış olan burjuvalar bir milli meclis istedikleri için, Tiers'in temsilcilerinin sayısının iki katına çıkarılmasını isterler; onlara göre oylama kişi başına olmalıdır ve böylesi bir oylama kendilerine çoğunluk sağlayacaktır. Kral, bu iki kata çıkarmayı 1788 yılı Aralığında tanır.

Öteki sınıfların eylemi de kendini gösterir; bu eylem, proleteryanın bir başkaldırısı gibi ortaya çıkar. İşsizliğe yol açan 1786 tarihli andlaşma, 1787 ve 1788 yıllarının kötü hasatları, fiyatların yükselişini daha da hızlandırır; emekçinin bütçesinin %50'sini çekip alan ekmek, bu kez %80'ini götürmektedir. Dilencilerin ve başıboşların sayısı artar. Senyöre, zengine, önde gelen kişilere karşı korkunç bir kin patlar ansızın. Başkaldırılar, şatolara, burjuvalara ve -elinde tahıl biriktirmiş- beyzadelere karşı saldırılar vardır. 27 Nisan 1789 günü, Paris'in Saint-Antoine varoşunda, renkli kâğıt fabrikası, Reveillon yağmalanır. Hükümet gereken tepkide bulunmaz; çünkü görevliler saygınlığını yitirmiş, orduda da tam bir birlik yoktur.

Etats-Generaux için seçimler, 1789'da, hemen hemen genel oyla ve zümre başına yapılır. Seçmenler, dileklerini dile getiren «**şikayetnameler**» (Cahiers de Doleance) yazmaktadırlar. Neler vardır içlerinde? Bir anayasa, bireysel özgürlük, hoşgörü, haklarda eşitlik, vergi oylaması için Etats-Generaux'nun belli aralıklarla toplanması, merkeziyetçiliğe son verilmesi, özellikle mülk sahiplerince seçilecek eyalet ve belediye meclisleri, eyaletlerin ayrıcalık ve özgürlüklerine saygı, Krala yürütme gücü, Kralla Millete de yasama gücü. Böylece, ayrıcalıklıların programının çoğu, Kralın reformların başını çekmesindeki yeteneksizliği yüzünden, burjuvalarca kabul edilmiş bulunuyordu.

Öte yandan, XVII. yüzyıla oranla, XVIII. yüzyıl, savaşların daha az olduğu bir dönem oldu ve uyuşmazlıkların yıkıntıları da eskilerinki kadar ağır değildi: Polonya mirasçılık savaşları (1733-1738), Avusturya mirasçılık

savaşları (1740-1748), Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), hemen hemen hepsi bu; Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1778-1783) özel olarak pahalıya oturmuşsa, Necker'in oyunları yüzündendir. Fiyatlarda uzun süreden beri görülen yükseliş, bir olasılıkla Amerikan gümüş madenlerinin ürünlerinin işin içine girmesiyle, 1730'da yeniden başladı. Bu yükseliş kârı da beraberinde getirdi, işletmeleri yüreklendirdi: Bu, ekonomide kendiliğinden bir açılıp serpilme dönemi oldu. İklim koşulları iyiydi, kıtlıklara daha az rastlandı ve olduğunda da eskisi gibi korkunç değildi; salgın hastalıklardan kırımlar, iktisadi ve sosyal yıkıntılarıyla nadirleşti, sonra da kayboldu. Ticaret kapitalizmi gelişti; nüfus arttı, kentleşme çoğaldı, burjuvazinin sayı ve etki bakımından önemi arttı; bunun yanı sıra, ideolojisi ağır ağır kendini dayattı. Bu koşullarda, XVII. yüzyılın hükümet tipi, en azından sürekli olarak, gerekli değildi artık. Oysa, Saray savaş yönetimini sürdürdü. Dük d'Orleans'ın kişisel tutkularını da örten **Polysynodie** (1715-1718), savaş yönetiminin, bir gurup aristokratın hizmetine koşulmasıydı bir bakıma. Öte yandan, Saray, vergide bir değişikliği zorlamanın, yani ayrıcalıklar temeline dayanan bir vergi dağılımından eşitlik temeline dayanan bir vergi dağılımına gitmenin bilincine açıkça varmadı; hukuksal açıdan feodal kalmış olan mülkiyetin ortadan kaldırılıp liberal bir mülkiyete gitmenin de bilincinde olamadı. Bir gönenç ve -görece de olsa- bir barış döneminde, sürekli hiçbir reform iradesi taşımadan bir savaş yönetimini sürdürme, XVIII. yüzyıl Fransa'sının iniş-çıkışlarının nedenlerinden biri oldu. Fiyatlarda yükseliş, 1770 ve 1787 yılları arasında bir anda kesintiye uğradı; bu ise, monarşinin veri yükünü çekilmez hale getirdi ve bütün bir siyasal ve sosyal sistemi sarstı.

Saray, belediye görevlerinin parayla satılması ve miras yoluyla geçmesi rejimiyle, denetimli seçimler rejimi arasında kararsız, sürekli sallandı durdu; birinci rejim, bir avuç mülk sahibine kamu gücünü -babadan oğula- elinde tutma olanağını verirken, ikincisi, entrika, dalavere ve karışıklıklara yol açıyor, giderek yeteneksiz ve tutkulu insanları görev başına getiriyordu. Eğilim, kentlerin çoğunda oligarşik niteliğe bürünmüş genel meclisleri az sayıda önde gelen kişilerden oluşan kuruluşlara indirme yönünde gelişti git gide; önde gelen kişiler, servetlerinden çok, yetenek ve sosyal görevleriyle göze çarpıyorlardı. Belediye sistemini seçim temeli üzerinde birleştirmek amacını taşıyan Marly fermanı (1765), bu bakımdan ilginçtir; bu karar, liberal mesleklerin ve görevlerin üstünlüğünü sağlıyordu. Ne var ki,

Fontainebleau fermanı (1771), görevlerin parayla satılması ve miras yoluyla geçmesi usulünü yeniden yürürlüğe koydu.

İdari vesayet de sertliğini sürdürdü.

Meslek kuruluşları, XVI. Louis'ye değin, temelde bir değişikliğe uğramaksızın, varlıklarını korudular.

> *Fizyokratlardan esinlenen Maliye Genel Denetimcisi Turgot, birçok kötülüklerin kaynağı olarak görüyordu onları. Başta devlet için böyleydiler: Çünkü, uyguladıkları tekel imalatçıların sayısını düşürdüğünden, ticareti ve «sanayi çalışmaları»nı azaltıyorlardı; işçiler için böyleydiler: Çünkü, rekabeti yok ettikleri için ücret kaybına yolaçıyorlardı; kent halkı için böyleydiler: Çünkü, en basit bir iş için, onları başka toplulukların işçilerine başvurmak zorunda bırakıyor ve sonunda da kalitesi düşük bir çalışma uğruna daha yüksek ücret ödüyorlardı. «Çalışma hakkı»na «her insanın özelliği» ve bunun da «bütün nitelikler içinde en başta geleni, en kutsal ve en zamanaşımına uğramayanı» olarak bakan Turgot, «her insanın, hatta yabancıların, tüm krallıkta, hoşlarına gidecek her türlü ticareti, her türlü sanat ve mesleği yerine getirebileceklerini, hatta bunların birkaçını bir arada yapabileceklerini açıkladı; «bütün tacir ve zanaatçı kuruluşları»nı kaldırdı (Versailles Fermanı, 1776 Şubatı).*
>
> *Turgot'nun ayrılışından sonra, 1776 Ağustosunda çıkarılan bir başka ferman, bu reformu değişikliğe uğrattı, ama ortadan kaldırmadı. Paris'te, 21 meslek gurubu serbest kalıyordu, 44 yeni meslek kuruluşu da aralarında benzerlik bulunan ve o güne değin de birbirinden ayrı olan meslekleri birleştiriyordu. Ferman, yeni kuruluşları kadınlara, kızlara ve yabancılara da açıyordu; bir kişinin birçok mesleklere sahip olması ve onları bütün krallıkta yerine getirebilmesi olanağını tanıyordu; yeni düzenlemeleri öngörüyordu ve sözkonusu olan ortaya şaheser koymak değildi; ferman, buna karşılık hayır derneklerini ve çıraklıkla kalfalıkları yasakladı.*
>
> *Böylece kral, meslek kuruluşlarıyla ilgili eski sistemde iyi adına olanları koruyup sürdürdüğü inancındaydı: İç disiplin, ustaların işçiler üzerindeki otoritesi, devlete yardım; bunun yanı sıra, Turgot'nun fermanının getirdikleri de saklı tutulmuş oluyordu: Özgürlük ve rekabet! Ferman, öte yandan işçilere karşı ustalardan yanaydı.*

Ağustos fermanının hükümleri kimi kentlere de yaygınlaştırıldı. Böylece, Turgot'nun eseri ortadan kaldırılmadı.

Görevli kuruluşIarına gelince... XIV. Louis'nin vasiyetnamesini değiştirmek amacıyla, Naip, 1715 Eylülünden başlayarak, kralı uyarma hakkına getirilmiş kısıtlamaları kaldırdı. Parlömanlar muhalefetlerine yeniden başladılar. Bu kuruluşlar, sosyal planda yükseklilerinden ve, üyeleri de, çıkarlarıyla duygularını beyzadelerinkileriyle git gide karıştırdıklarından, Parlömanlar, devlet işlerini denetleme konusunda, bütün eski savlarını yeniden ele aldılar ve geliştirdiler; ne var ki, yetkilerinden, hükümetten gelen her türlü reformlara karşı, aptalca ve kısır bir muhalefet adına yararlandılar; böylesi bir muhalefet adına, kralın fermanlarını, demeç ve açık mektuplarını durdurdular, reddettiler ya da değişikliğe uğrattılar. Birçok kez, fermanlar, kralı uyarma hakkının sayısını yeniden sınırlandırdılar ve, Parlömanlara, devlet işleriyle kendiliğinden uğraşmayı yasakladılar. Duraksamalı bir hükümetin karşısında olan kör bir kamuoyunun da desteklediği Parlömanlar, bu fermanları umursamadılar. Dahası, bütün Parlömanlar, bir tek heyet oluşturdukları inanandaydılar; kralın tek kurulu, onların oluşturdukları bu heyetti. Yedi Yıl Savaşı boyunca, mali işlerde gerçek bir tekel elde ettiler sonunda. Ne var ki, bundan yararlanmasını bilemediler. Krala bağlı bir senyör olan Dük d'Aiguilon'a karşı, Bretagne yöneticisi olarak yetkisini kötüye kullandığı suçlamasıyla açılan dava, Parlöman için, «İdarenin sırlarını, Kralın emirlerinin yerine getirilmesini mahkemelerin teftişine tabi tutma»yı deneme fırsatı yarattı; bunun gibi, kralın görevlileri, görevlerinin yerine getirilmesinde yargıçlar önünde sorumlu tutulacaklardı ve, hükümetle idare, yargı gücünün denetimine tabi olacaktı. Böylece, Maliye Bakanı Maupeou, Paris Parlömanını dağıttı (Ocak 1771) yargı yetkisini de, istediği gibi görevden alabileceği kişilerden oluşan altı yüksek kurul kurarak sınırlandırdı; kanunları sicile geçirmek, otomatik basit bir işlem olup çıkıyordu böylece. Son olarak, bir görevlinin görevini satması halinde, kral, onun yerine geçecek kişiyi seçme hakkını kendinde saklı tuttu; Bu yararlı reformlarla muhalefet yenilgiye uğradı. 1774 yılı başlarında savaş kazanılmıştı. Ne var ki, 27 Nisanda XV. Louis öldü. Yerine geçen XVI. Louis'nin hiçbir devlet anlayışı yoktu. Tuttu, herşeyi eski haline getirdi. Parlömanlar, gerici muhalefetlerine yeniden başladılar. Bütün reformcu

fermanları durdurdular. Kral fermanları, emirnameleri, Kralın demeç ve açık mektuplarını denetleme yetkisini Parlömanlardan alıp -üyelerinin hepsi de kralca seçilmiş- tek bir Divana veren fermanı sicile kaydettirmek zorunda bırakıldı (8 Mayıs 1788). Bir başka ferman, «uyuşmazlığın yargılaması»nı «idarî taraf»tan ayırıyor, kimi mahkemelere (presidiaux ile bailliages) ve tüm idareyi de Devlet Konseyine ve Eyalet Meclislerine veriyordu. Saklı tutulan görevler. Sular ve Ormanlar ile Tuz Ambarları görevlileri, artık basit idareciler olarak, krala uyarıda bulunma yoluna başvurma ile muhalefet haklarını kaybediyorlardı. Bu fermanlar, **aristokratik bir başkaldırı**ya yol açtı; Devrimi de bu başlatacaktır. Etats-Generaux'nun 1 Mayıs 1789'da toplantıya çağrılması tarihini saptayan 8 Ağustos 1788 tarihli Kurul kararı, yukarıda sözünü ettiğimiz divanı da askıya alır.

1789 yılında toplanacak Etats-Generaux, kralın kafasında 1614-1615 yıllarınkinden farklı değildi: Aynı yapı, aynı danışma yetkisi ve aynı usuller. Ne var ki, seçimler, tam bir sınıfsal tablo ortaya koyuyorlardı: 1318 temsilciden ruhban zümresi 326, soylular 330, tiers etat da onların iki katı, 661 temsilcilik kazanmıştı. Ruhban zümresi içinde, duygu ve çıkarları çoğu kez tiers etat ile ortak olan papazlar çoğunluktaydı; tiers etat'da en önemli gurup ise liberal mesleklerden olanlarınkiydi.

Bu **sosyal yapı değişikliği**, tiers etat'nın temsilcilerine, onların temel düşüncelerinden birini dayatmak olanağını verdi: Zümre ve lonca yapısını yıkmak; rahipleri, beyzadeleri sıradan yurttaşlar durumuna indirmek. Bir usul değişikliği için harcadıkları çabanın da altında yatan amaç buydu: Değişik salonlarda zümreler halinde tartışmak yerine, bir tek salonda, «Meclis» halinde bir arada tartışmak; çünkü, «Meclisin özü eşitliktir». Krallık örgütündeki bir boşluk işlerine yaradı; tiers etat için hiçbir özel salon öngörülmemişti. Öyle olunca, onlar da, üç zümrenin bir arada oturum yaptıkları büyük salonda toplandılar ve salona da «Ulusal Salon» adını verdiler. Dinleyici halkı da aldılar bu salona. Bu halk için, tiers etat, çok geçmeden Etats-Generaux'yu tek başına temsil eder göründü. Bu anlayışın da yardımıyla, tiers etat, 17 Haziranda kendini Ulusal Meclis ilân edecektir; 23 Haziranda, kralın da katıldığı bir oturumdan sonra, öteki zümreler de onlara katılınca, 9 Temmuzda bu Ulusal Meclis kendisini «kurucu» olarak tanıtacaktır dünyaya.

Bir **sınıflar meclisi**dir bu ve egemen olan da **burjuva** sınıfıdır.

II
GÜNEY AVRUPA

XVIII. yüzyılda, Fransa İngiltere’nin gerisindedir; İspanya ile Portekiz ondan da geridedirler. İtalya ise, gelişme düzeyi bakımından alacalı bulacalı bir görünüm içindedir.

İSPANYA

İspanya, 1715 yılında, hala **tam bir çöküş**ün içindeydi; Krallar, senyörlerin siyasal iktidarlarına son vermişler, ama ülkeyi bir Orta Çağ ülkesi olmaktan da bütünüyle kurtaramamışlardı. Ülke, sayısız kanunların, örflerin ve tüzüklerin içinde kemikleşip gitmişti. İspanya’nın ekonomide oynadığı rol ise şuydu: İngiltere’ye, Fransa’ya, kuzey-batı ülkelerine koyunlarının yününü, madenlerini, kolonilerinden gelen altın ve gümüşü yolluyor ve karşılığında da, kendisinde olmayan mamul maddeleri alıyordu.

Reformlar, ilke olarak mutlak, giderek kanunların üstünde olan hükümdarlardan geliyordu ancak. Bourbon’lardan gelen krallar, böylesi reformları gerçekleştiren kişiler oldular: XIV. Louis’nin torunu olan V. Felipe, çocukları VI. Fernando (1735-1759) ve özellikle **III. Carlos** Napoli’de yirmi yıl hükümdarlık ettikten ve orada birçok reformlar yaptıktan sonra 1759’da İspanya tahtına oturan bu sonuncu kral, açık fikirli ve pratikten anlayan bir insandı. Bütün bu hükümdarlar, Fransız düşüncelerini ve XVII. yüzyıl Fransa’sının büyük aydın despotlarının davranışlarını getirdiler İspanya’ya.

Krallar, **Fransız usulü bir monarşi yönetimi** kurdular. Kurullarını, başlıca iki kurulun otoritesine tâbi tuttular: «Hint Kurulu» ile «Kastilya Kurulu» idi bunlar; bu kurullara, kendi otoritelerini bakanları aracılığıyla dayattılar; bu bakanlar da, Kont d’Aranda (1766-1773) gibi kimi zaman Fransız düşünceleriyle yoğrulmuş soylular, ama özellikle burjuvalardı: İtalyan Alberoni (1726-1736), Florida-Blanca’nın kontu olan Jose Monino ve 1762 yılından beri etkisi artan Campomanes gibi... Emirleri, her eyalette, Fransa’da olduğu gibi maliye ve genel idare ile yükümlü bir görevli, orduya kumanda eden bir general ve adalet işlerine bakan bir mahkeme yerine getiriyordu; her üçü de, bir öteki olmaksızın güçsüzdü bunların ve karşılıklı olarak da birbirlerini gözetliyorlardı.

Öteki kuruluşlara gelince... Etkinliği süren Engizisyon hükümete boyun eğmek zorunda kaldı. Kral, önce yılın sekiz ayı, sonra bütünüyle piskoposların seçimi yetkisini elinde tuttu. Cizvitler, 1767 yılında ortadan

kaldırıldılar: Kralları öldürme niyeti taşıdıkları, daha çok da monarşik hukuka karşı düşünceler yaydıkları suçlaması altında idiler; III. Carlos, Papa'dan onların bütün ülkede kaldırılması yetkisini de aldı (1773).

Krallar, ticaret ve sanayiyi, **gerçek bir kolbertizm** uygulayarak geliştirmeye çalıştılar: Krallık imalathaneleri; yabancı teknisyenlerin çağrılması; özel imalathaneleri, paraca yardım ve gümrük himayesi yoluyla destekleme; ticaret ortaklıkları kurma; çalışmayı yeniden baş köşeye oturtmak için 1765 yılından başlayarak iktisadi ve yurtsever ortaklıklar yaratma; yollar ve kanallar açma; artık ciddi nedenler olmaksızın toprak sahiplerinin kovamayacakları çiftlik kiracılarını korurken (1768), küçük mülkiyet sahiplerine de, koyunlarını yaylaya çıkaran sürü sahiplerine karşı tarlalarını çitleme hakkı verme. Bütün bunların sonunda öylesine hızlı ilerlemeler oldu ki, İspanyollarda girişim ruhu uyandı vb iktisadi ortaklıklar -1770 yılından başlayarak- daha fazla özgürlük ister oldular: Hükümet, 1775'ten sonra iç gümrükleri, Cadix'in ticarî tekelini ortadan kaldırdı ve kolonilerle ticareti İspanya'nın 13 limanına açtı. İspanya, geniş ölçüde dışarıya bağımlı kalsa da, kumaş, ipek ve pamuk fabrikaları her yanda görülmeye başlandı. 1779'dan başlayarak, Fransız kumaşları, ipeklileri ve pamukluları aranmaz oldu. 1788'de İspanya, Amerika'daki kolonilere, dışardan aldığı mamul maddeden çok daha fazla mamul madde yollar oldu. Nüfus, 5 milyondan 10 milyona çıktı. Donanma ve ordu, henüz yeterince talimli olmasalar da, yenileştirildiler.

Ne var ki, pahalıya mal oldu bütün bunlar: Bütçe dengesizdir; III. Carlos yığınla vergi kiralamasına son verir ve vergi gelirini, görevlilerine toplatarak arttırmak ister. Ama öte yandan soylularla ruhbanı vergiye bağlayamaz. Vergilerin sayısını çoğaltır; bir banka girişiminde bulunursa da, Law'un bankası gibi başarısızlığa uğrar. 1789'da, İspanya tam bir malî bunalım içindedir ve geçirdiği değişiklik henüz varacağı yere varamamıştır.

PORTEKİZ

Uzun bir süredir kolonilerle Avrupa arasında aracı durumunda olan Portekiz, bu rolünün, öteki güçlerin rekabeti yüzünden sona erdiğini görür: Şarap ve Brezilya kerestesinden ibaret olan dışsatımı, artık yalnız İngiltere'yedir; daha önceki yılların ticaretinden bir sanayi yaratmak ve tarımını yenileştirmek için yararlanamamıştır. İktisadi ve sosyal bakımdan Orta Çağ'lı bir ülke durumundadır. Bununla beraber, atılgan bir hükümdar olan I. Jose (1750-1777) zamanında, sert bir reformcu, **Carvalho**

Engizisyon'un belini kırar: Engizisyon, artık hükümetin izni olmaksızın insanları ateşte yakamayacaktır ve, böylece, yenilik yanlılarını kurtarır (1751); komplo suçlamasıyla da, politikasına karşı çıkan Cizvitleri kovar ülkeden (1759). Başka yaptıkları da vardır: Kamu görevlerini -ayrıcasız- bütün Portekizlilere açar; okullar kurar ve üniversitelere yeni biçimleri sokar; imalathaneler açar, ticareti arttırır; bir donanma yaptırır, orduyu yeniden örgütler, kaleler kurdurur. Eserini Kraliçe I. Maria sürdürmez gerçi, ama reformu ortadan da kaldırılmaz.

Bu iki ülkede, hükümetlerin çabaları, geçen yüzyıldaki Fransız hükümetlerin çabalarını hatırlatır; Fransa, İngiltere'ye oranla bir yüzyıl geride ise, İspanya ile Portekiz de Fransa'ya oranla bir yüzyıl kadar gerideddir.

İTALYA

Birçok devlete bölünmüş bir halde olan İtalya, büyük coğrafya buluşlarının ve büyük okyanus ticaretindeki genişlemenin acısını çekmektedir hâlâ. Denizci sitelerin görece önemi hayli azalmıştır. Öte yandan, bir Frank limanı olan -Toskanya'daki- Livourne dışında, hepsi çöküş halindedir; çünkü hepsi, İngilizlerin, Fransızların, Avusturyalıların iktisadi rekabetinin kurbanıdırlar ve hepsi sanayileşmiş ülkelerin gerisinde kalmanın eksikliği içindedir; bunun yanı sıra, başıboşluğun getirdiği alışkanlıklar ve büyük gönenç dönemlerinde yaptıkları giderlerin zorlukları vardır hepsinde. Cenova ve Venedik, iki tacir kenttir ve her ikisi de cumhuriyettir. Ne var ki, Venedik aristokrasisi, eskiden tepeden tırnağa burjuva alışkanlıklarına sahip olduğu halde, ticaretten kaçmaktadır ve Venedik, Avrupa'nın en güzel bayramlarının yapıldığı bir yerdir. «Ve karnavalı Venedik'te geçirdim!»: Voltaire'in krallarının dilinde pelesenktir bu.

İtalya'daki öteki devletler, tarım ülkesidirler; ve monarşiyle yönetilirler: Bu monarşilerde, prensler aristokratlara, Fransa'da olduğu gibi yalnız büyük bir sosyal otorite değil, yerel yönetimin geniş bir bölümünü de bırakmıştır. Bu soylular aylaktır ve çoğu kez kokuşmuştur. Kentler bitkisel bir yaşam içindedir; burjuvaların sayısı fazla değildir, olanı da yoksuldur ve etkisizdir. Köylüler her yanda geri ve sefil bir haldedirler.

Mutlakiyet eğilimindeki prensler, «aydın despotlar»dır çoğu kez, ancak, bir ayrım yapmak gerekir: Papalık devletlerinin teokratik hükümeti maddî sorunlara sırtını çevirmişlerdir; bu devletler, adanın en kötü yönetilen en

sefil devletleridir. Napoli krallığında, Bourbonlar, önce Charles (1739-1759), arkasından Ferdinand, Bakan Tanucci ile reformlara girişirler: Cizvitleri ortadan kaldırmaya kalkarlar (1773); bilime ve kitapçılara karşı çıkan birtakım dinci tarikat ve kişilerin etkisiyle mücadele ederler; servaja son verirler. Ne var ki, soyluları vergiye bağlayamazlar ve, ülke, angarya ve öteki senyörlük haklarının ezdiği kesenekçilerin iyi ekip biçemedikleri hesapsız mülklerle kaplanmış halde kalır. Toskanya'da, daha liberal bir politika uygulanır: Korporasyonların ortadan kaldırılması; geçici olarak tahıl dışsatımına izin vermek; kimi bataklıkların kurutulması sermaye birikimine, ticari işletmelerin açılmasına olanak sağlar, özetle bir uyanışı haber verir. Lombardiya'da, Avusturyalılar, halka pek ağır gelen vergi kiralamasın kaldırırlar ve doğrudan vergi koyarlar; kadastro yaparlar; gümrükleri indirirler ve Milano'yu bir alış-veriş yeri haline getirirler; bu ise, Pietra Verri'nin çevresinde bir küçük burjuva azınlığı yaratacaktır.

Bu iki ülkede senyörlük hakları hafifletilmiştir ve soylularla Kilisenin elindekiler de içinde olmak üzere- hemen bütün topraklar vergiye bağlanmıştır.

Sardunya Krallığı, en güçlü ve en ileride olanıydı. Köylüler orada daha önceden özgürlüklerini elde etmişlerdi. Kral, feodal haklarını parasını vererek satın almayı örgütledi (1771). Soylular, topraklarında oturur ve tarımı düzeltirler; yarıcılık, kiracılık yararına olmak üzere geriler. Topraklar, tarım kapitalistlerinin, mülk sahiplerinin ya da büyük çiftlik kiracılarının elinde toplanır. Kral, yolları geliştirir; krallığını, Fransa ile İtalya, İtalya ile İsviçre arasında bir ticari aracı haline getirmeyi dener. Tutumludur; şöhreti olan 30.000 kişilik bir ordusu vardır; geleceği de parlaktır.

Bütüne bakıldığında, mutlakiyette daha ileri gitmiş hükümdarlar İtalya'yı ilerletmektedir; ne var ki, burjuvazinin eksikliği hep duyulmaktadır.

III
ORTA AVRUPA

Orta Avrupa'da, İsviçre ile Germen ve Tuna ülkelerini ayrı ayrı incelemeli.

İSVİÇRE

«Helvetik Birlik», bağımsız 13 kantondan oluşan pek gevşek bir federasyondu; bağımsızlıklarında alabildiğine kıskanç olan bu kantonlar, aralarında katolik ve protestan kantonlar diye dince de bölünmüşlerdi. Yönetim biçimi cumhuriyetti. Alplerin geçitlerine götüren geçiş

noktalarında gelişmiş kentlerin hayli yoksul, ama düzlükte yaşayanlardan çok daha güçlü bir burjuvazisi vardı; siyasal haklarla sosyal yararları kendine ayırmış bir soylular zümresi de yaşıyordu bu kentlerde.

Kantonlar arasında ve her kantonun içinde sürekli bir çekişme görüyoruz.

Kentler ve köyler arasında da...

GERMEN VE TUNA ÜLKELERİ

Orta Avrupa'nın içine ne denli dalınırsa, zamanın akışı bakımından o denli geriye gidilir; **Orta Çağ'a en yakın bir bölge**dir bu.

Nasıl?

Gerçekten, ülkelerin çoğu hâlâ üretimleri zayıf birer tarım ülkesidir; ve pek ağır bir senyörlük rejimine tâbidirler. Elbe'nin batısında, servaj kimi yerlerde ortadan kalkmış ya da bir parça yumuşamıştır; ancak, doğuda sertliğinden yitirmemiştir ve özgürlüğünü kazanmış köylüler nadirdir. Aristokrasi, insanlara kendi tarlalarını bile ekip biçecek kadar zaman bırakmayan angaryalarını; vergi ve ödentileri, fırın, değirmen, sıkma aleti gibi tekelleri; adaleti ve asayişi yerine getirmeği sürdürmektedir. Bu aristokrasi, bu yetkilerini Fransa'da olduğundan çok daha ağır kullanıyordu; uygulamada, bütün yerel yönetimi -İspanya'da ve İtalya'da hâlâ sıkça rastlandığı gibi- elinde tutuyordu; ancak, bunlarla da yetinmiyor, hükümdarlar, orduda ve idarede bütün makamları soylulara ayırıyorlardı. Kimi devletlerde, özellikle yüzyılın sonlarına doğru, aşağı sınıflardan bazı bakanlar çıkmadı değil; öyle de olsa, aristokrasi, bütün olarak her şeyi kendisine ayırıp sakladı.

Sosyal sınıflar birbirinden pek kopuk ve mesafelidir. Sınıfların, herşeye karşın git gide birbirine karıştığı İngiltere'den, yüzyılın ikinci yarısında böyle bir olayın işin içine girdiği Fransa'dan farklı olarak, soylular, burjuvalar, zanaatçılar, köylüler, birbirinden ayrı yaşıyor, her sınıf kendisinden aşağıda olanı horluyordu; sıralar tutulmuş, mesafeler korunmuştur.

Krallar, soyluların bağlılığından hoşnut haldedirler. İktidarlarını arttırmada, daha ileri Batı ülkelerinde (İngiltere, Fransa) doğmuş iktisadî ve siyasal tekniklerden yararlanmaktadırlar; bunu yaparken, hele Filozofların sözlüğünden yararlanırken, hatta Batıdakilerden de ilerde, modern devletler izlenimi bırakırlar; oysa, çok daha önceki aşamalardan geçmektedirler gerçekte. Her birine ayrı ayrı bakmakta yarar var.

KUTSAL-İMPARATORLUK

Sınırları, Almanya'nın sınırlarıyla rastlaşmayan Kutsal Roma Germen İmparatorluğu bir görüntüdür sadece. **Feodal ufalanma**, bu imparatorlukta geniş ölçüde yürürlüktedir. Habsburg hanedanının başı olan İmparator, ilke olarak Charlemagne'ın ve Augustus'un mirasçısıdır. Ne var ki, 1763'te 9 seçmenin oyuyla seçilmiştir: Bu seçmenler Bohemya, Saksonya, Brandeburg, Hanovra, Bavyera, Palatinat'dır; üç de ruhban seçmen vardır, Mainz, Treves ve Kolonya. Seçim, prenslere güvence vermeğe zorlamıştır onu ve yabancı müdahalesi hep gündemdedir: **İmparatorluğu bir devlet yapamamıştır**. Westfalya andlaşmaları (1648), bir uluslararası hukuk ilkesi gibi, İmparatorluktaki prenslerin egemenliğini saklı tutar, giderek pek gevşek bir konfederasyon düzeyine indirger onu. İmparatorun iktidarı bir Meclis, Diyet'çe sınırlanmıştır: Ratisbonne'da toplanan bu meclis yönetir; savaşı ya da barışı o ilân eder ve andlaşmaları imzalar. Aslında seçmenlerin, prenslerin ve kentlerin temsilcilerini bir araya getiren Diyet, bütün bunlar çıkar çatışması içinde ve İmparatora da karşı oldukları için, etkin bir rol oynayamaz durumdadır. Dahası, kutsal-İmparatorluğun ana parçası olan Almanya'da, fazladan 343 bölüm vardır: Bunun 30'u devlettir; onların yanı sıra, prenslikler, serbest kentler, İmparatorun doğrudan vassalleri olan şövalye toprakları görüyoruz. Ren'in sol yakasında ise, Fransız etkisini kuvvetle duyan 117 küçücük devlet yer alır.

Özetle, bir toz bulutudur görülen!

Bütün hükümdarlar, İngiltere'de XVI. yüzyılda Elisabeth'in, Fransa'da da XVII. yüzyılda XIV. Louis'nin ortaya koydukları örneğe öykünme çabası içindedirler: Prensliklerini mutlak merkezî, bürokratik bir devlet haline getirmeyi denerler; ayrıcalıkları ortadan kaldırarak, malî eşitliği kurarak, William Cecil'den ve Colbert'den esinlenmiş merkantilizmi uygulayarak güçlerini geliştirmenin özlemi içindedirler. Devlet, her parçasını sağlayıp bir sanayi yaratmak ve böylece bir burjuvazi yetiştirmek ister. İmparatorluğun 51 serbest kentinde, belki de komşu devletlerde olup bitenlerin etkisi altında, burjuvazi yükselmekte, zenginleşmekte, yeni ticaret akımları yeşermekte ve, bilgiyle güzelliğe duyduğu açlığın sonucu, büyük bir düşünsel etkinliğe açılmaktadır kapılar. Leipzig, Frankfurt, Mannheim, Hamburg sanat ve araştırma merkezleri olurlar; Weimar, Gotha, İena gibi, küçük, ama önemli kentler de vardır.

İmparator unvanı sıradan bir unvandır ve Habsburglar, özellikle ellerinde tuttukları topraklarla güçlüdürler. Kimler vardır aralarında? 1740 yılına

değin **VI. Karl**, sonra kızı **Maria-Thereza** (1740-1780), onu torunu **II. Joseph** izler; bu sonuncusu, 1764 yılından beri imparatordan ve anası aracılığıyla hükümete katılır. Bunun gibi, II. Joseph, Avusturya arşidüküdür, Bohemya ve Macaristan kralıdır; ülkesinin genişliği Fransız kralınınki kadardır ve hemen hemen onunki kadar nüfusu vardır; ancak, ona beş misli daha az gelir getirir bu halklar, öyle istenildiği gibi de boyun eğmezler. Acayip bir Orta Çağ görüntüsünü sergileyen Habsburg'ların toprakları, Kuzey Denizinden Rus ovasına ve Orta Almanya'dan Po ovasına ve Adriyatik'e değin serpilip dağılmış parçalardan oluşmuştur. Bu birbirinden farklı parçalar arasında ilişkiler ağır ve güçtür; ve **yığınla halk**, Avusturyalılar, Macarlar, Rumenler, İtalyanlar, Çekler, Slovenler, Flamanlar, Wallonlar örf, dil ve din bakımından pek farklıdırlar birbirlerinden, öyle oldukları için de birbirlerini tanımazlar. Bu halklar, Habsburg'lara herbiri değişik sözleşmelerle bağlanmıştır; özerktirler; soylularla ruhbandan oluşan yerel meclisleri ülkenin özgürlük ve ayrıcalıklarını savunurlar ve özellikle olabildiğince daha az vergi vermenin kaygandadırlar. Her halk, yöneticilerini soylular arasından kendisi seçer; iktidar bu soyluların elindedir ve yalnız kentlerdedir ki, burjuvalar, kendi seçtikleri majistralar marifetiyle yönetilirler. «Habsburglu» diyebileceğimiz **yığınla kurum** da vardır. Viyana'da, genel politikaya, maliye ve ticarete, savaşa bakan üç kurul; Bohemya, Macaristan, miras yoluyla geçen devletler (Avusturya ve ona bağlı olanlar) için üç Bakanlık; Flandra ve İtalya için de iki kurul görüyoruz. Ne var ki, gelenekler ve yerel özellikler karşısında hemen hemen iktidarsızdır bunlar.

VI. Karl, Habsburg'lara, herşeyden önce sahip oldukları ülkelerin bölünmezliğini sağladı. Ağabeyi ile kendisinin erkek mirasçıları olmadığı için, **Pragmatik Sanktion** (1713), erkek mirasçı bulunmadığında, kadın mirasçılığa hak tanıdı; öyle de olsa, Bohemya'da, Milano Dükalığında ve belki Avusturya'da bile tahta kadınların geçmesi söz konusu değildi. İmparatorluğa giren bütün ülkelerin bölünmezliğinin altını yeniden çizen bu belge, parçalanış tehlikelerini uzaklaştıran yeni bir sözleşme oldu ve 1919'a değin sürdü.

VI. Karl, monarşiye yeni kolaylıklar sağlamak amacıyla, **tekele sahip ortaklıklar** sistemine başvurdu: Bunlar, Hint ve Çin ticareti için kurulan Ostende Kumpanyası (1772) ile Trieste'de kurulan Doğu Kumpanyası idi. Birinci ortaklık, İngilizlerle Hollandalıların düşmanlıkları yüzünden

başarısızlığa uğradı. Ne var ki, Macarların hassasiyeti ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşların yol açtığı itibar kaybı yüzünden daha fazla birşey de yapamadı.

Maria-Thereze, özellikle Avusturya Mirasçılık Savaşları ile (1740-1748) -Silezya'yı terkedip imparatorlukta bir dağılış önleyerek başarıya ulaştığı- Yedi Yıl Savaşlarından (1756-1763) sonra, Başbakanı Kaunitz ve oğlu Joseph'in yardımlarıyla **reform tasarılarını** yeniden ele aldı. Yuvarlak pembe yüzlü, sofu, «yurdun anası» diye halkın sevip saydığı, gerçekçi, olabilecek direnişleri değerlendirmesini bilen Maria-Thereza, değişikliklere ağır ve sessizlik içinde girişmeyi istiyordu. Merkeziyetçiliği getirir; varolan kurumların en üstüne, bütün kararları alan bir Devlet Konseyi yerleştirir. Tacın görevlileri, birkaç eyalette, doğrudan doğruya uygularlar bu kararları. Macaristan Diyetini olabildiğince az toplantıya çağırır. Merkantalizmi uygular; bir sanayi yaratmaya zorlamak amacıyla, İmparatorluğa mamul madde girişini ve hammadde çıkışını, elemeğinin yurttan kaçıp gitmesini yasaklar. Kendine ait topraklarda, köylüleri küçük mülkiyet sahipleri haline getirir; ne var ki, öteki senyörler bu örneği izlemezler. Yalnız köylüler ve babadan oğula geçen yönetimler için de olsa, askerlik yoklamasını getirir. Maliyeyi reforma tabi tutamaz. Hoşgörü konusunda kimi kararsızlıklar geçirir. 1774 yılından beri, Macaristan'ın katolik olmayan çevreleri, dinsel ayinler izlemekte yükümlü tutulmuyorlar ve hasta başına bir katolik rahip çağırmak zorunda değildiler. Romalı olmaktan çok Avusturyalı bir kilise kurmak niyetini taşıdı; 1767 yılından başlayarak, hiçbir Papalık mektubu, hükümdarın izni olmaksızın Avusturya topraklarına giremedi. Son olarak, eğitimde reform yapar.

Ne var ki, bütün bunlar kısmî girişimlerdir.

Başına taç giymiş bir çileci olan oğlu II. Joseph, bir sistem ve mantık içinde düşünüp hareket eden kişiydi; ancak **halkların duygularını göz önünde tutmuyordu**. Halkları bir araya getirip eritmek amacıyla, içine çeşitli tarihsel birimlerin gelip katıldığı idarî bölümler arasında bir hiyerarşi kurdu; eyaletler, halklara bölündü. Eyalet yöneticileri, üniversite bitirmiş olmalıydılar (1787): Küçük soylular ve burjuvazi devlet dairelerinde görev alabiliyorlardı; ancak, yüksek makamlar büyük soylu ailelerin oluyordu. İdare ve okullardaki dil olarak bütün halklara Almanca dayatıldı.

1781 Hoşgörü fermanı ile, katolikler, Luther'ciler, Calvin'ciler ve ortodokslar arasında eşitlik kurdu; Yahudiler özel rejime tâbi tutuldu. Öyle

de olsa, Roma’dan bağımsız bir ulusal kilise düşledi ve, hoşgörürlüğü, katoliklere karşı bir hoşgörüsüzlüğe dönüştü: Onları, ilahiyatın savsaklandığı devlet okullarına girmeğe zorlayarak, ilahiyat kitaplarını yokederek (1784), haccı ve ayinleri yasaklayarak vicdanları incitip yaraladı. Çoğu manastırı yararsız diye kapattı; yarısına yakınının da mallarını elinden aldı (1786-1788).

Merkantilizmi -büyük bölümüyle- sürdürdü, ancak **ticaret özgürlüğü**ne doğru da geliştirdi: Rusya’yla ticaret sözleşmesi yaptı; ticaret tekellerini kaldırdı; içerde tahıl ticaretini serbest bıraktı; fabrika ve dükkân açma özgürlüğü tanıdı (1782). Köylülere özgürlük verdi ve onları -bir vergi karşılığında- toprağın babadan oğula sahibi yaptı. Senyörlük tekellerini kaldırdı; angaryaların yerine de paraca ödentiler koydu (1783-1788). Kendi malikânelerini ve manastır topraklarını parçalayıp büyük çiftlikler haline getirdi.

Vergi önünde eşitliği sağlamak için bir kadastro kurdu (1789); askerlik yoklamasını Macaristan’a değin yaydı, halkları birbirinin içinde eritip kaynaştırmak için Macaristan’da Alman mahalleleri kurdu ve başka yerlerde de Macar mahalleleri.

Ne var ki, hızla yaptı bunları: Merkeziyetçilik ve askerlik yoklaması uygulaması ile bütün uyrukları arasında hoşnutsuzluğa yol açtı; din politikasıyla katolikleri kırdı; aldığı siyasal önlemler yüzünden köylüler başkaldırıp yağmaladılar. 1788 yılından başlayarak bir protesto ve başkaldırı fırtınası esti imparatorluğun üstünde: En tehlikelisi de bunlar içinde Pay-Pas’da olanıydı; orada gelenekçi katoliklerle reformcu liberaller İmparatora karşı birleştiler. Reformların çoğu terkedilmek zorunda kaldı; bir köylülerin özgürlüğü sürdü’.

PRUSYA

Buna karşılık, Prusya’da **Hohenzollern’ler** tam bir başarıya ulaştılar.

Niçin?

Onların da ellerindeki topraklar, Polonya’dan Ren’e değin lime lime serpilmişti; öyle de olsa, bunların çoğu Almanya ovasında toplanmıştır: Bu ovanın batısında Germenler oturur; doğuda onlara Slavlar da karışmıştır; ne var ki, daha az uygarlaşmış ve daha az sanayileşmiş bu Slavlar kralların vurduğu damgaya kolayca uyarlar. Bir başka neden de şu: II. Friedrich, zaferler kazanmış kahramanların saygınlığına sahipti ki, Avusturyalılarda bu yoktu.

Önce «çavuş-kral» diye adlandırılan **I. Friedrich-Guillaume**'u (1713-1740) görüyoruz. Beyin kanaması geçirmiş heybetli bir sütun, fazla tütün kullanmak ve alkollü içkiyle azotlu yiyecekler yüzünden sinirleri sürekli bozuk, ailesinin ve uyruklarının başında bir terör gibi esen bu hükümdar, bir fetih savaşları aracı hazırlar; böylesi savaşlar da Prusya'nın ulusal zanaatıdır zaten. Edebiyat ve felsefeden tiksinen bu adam için boş şeylerdir bunlar; elle tutulur gerçeklerden hoşlanır. Yıkıp tüketecek bir çalışmanın altına sokar kendini; her şeyi bizzat görmek ister ve herkese düşünmeden boyun eğmeyi dayatır. Maaşlarını bol bol ödediği görevlilerini çalışmaya ve düzenli davranışa zorlar. Kolonileştirmeye kalkarak nüfusu artırır; Hollandalı, Fransız, yabancıları çeker ve onlara araç, hayvan, tohum sağlayarak yüzlerce köy kurar. Krallığın nüfusu 2.400.000'e ulaşır. Merkantilizm yoluyla sanayiyi geliştirmeyi dener; içeride kullanılsın diye dışarıya yün satışını yasaklar. Alabildiğine tutumluluğu sayesinde orduyu geliştirir. Herkes için askerlik hizmeti ilkesini koyar. Berlin'de 1722 yılında kurulan Kadeler Akademisi'nin disipline soktuğu sıradan soylular, her denemeye hazır subay kadroları yetiştirir. Her alayın bir mahallesi, bir çevresi vardır, insan malzemesini oradan çeker alır ve, feodal bağ, disiplini güçlendirir. Prusya, herkesin ordu için çalıştığı **uçsuz bucaksız bir talimgâh**dır: Köylüler besler bu talimgâhı, zanaatçılar giydirir ve silahlandırır; soylular da kumanda ederler.

Buna karşılık oğlu, o kısa boylu, ince yapılı, kesik burun ve dudaklı, sinsi ve kalleş, **II. Friedrich** (1712-1786), zafere tutkun, edebiyatı ve felsefeyi seven bir kişiydi ve yetenekli bir yazardı. Uzun süre babasıyla ağızdalaşı içinde yaşadı; çünkü babası, onun «küçük bir marki» olacağından korkuyordu. Ne var ki, baba-oğul aynı temel düşünceleri paylaştılar: İç idarenin amacı, ordunun git gide gücünün artmasıydı; ordu da fetihleri gerçekleştirmeliydi; fetihler ise, yeni fetihler adına devletin gücünü çoğaltacaktı. Friedrich, 1740'tan 1763'e değin, Avusturya'ya karşı savaş ve Silezya'nın ele geçirilmesiyle uğraştı. 1763'te, savaşların sonunda halkın beşte biri eriyip tükenmiş, herşey yıkılmış, fiyatlar yükselmiş, sefalet ayyuka çıkmıştı; inançsızlık, düzensizlik ve anarşi kol geziyordu her yanda.

II. Friedrich, yakılıp yıkılmış bölgelere, daha sonra da Polonya'dan alınan topraklara, öteki Alınan ülkelerinden, özellikle Mecklembourg'la Suab'lardan gelen kolonları yolladı; ayrıca para, tohum, yiyecek, at verdi ve

ipotekli ödüncü örgütledi. Prusya, 1774 yılında, yılda 2 milyon talerlik buğday satıyordu dışarıya.

Dışarıya yün satımını, içeriye lüks nesneler girmesini yasakladı; gümrükleri yükseltti; işletmelere para yardımı yaptı, tekeller tanıdı. Ancak, öte yandan, koşulları gerçekleşir gerçekleşmez, üretimin rekabet yoluyla hızlanması için serbestliği kurdu. Bütün sanayiler ilerlediler: Sac yapımı, kumaşçılık, porselenler, kadifeler yılda 30 milyon taler getirir oldu. Kanallar Vistül'ü Elbe'ye bağladı; 1300 Prusya gemisi, ince bez, kumaş, kereste ve buğday taşıyordu. 1785'te, Friedrich, Birleşik-Devletlerle bir ticaret andlaşması imzaladı.

Fransız de Launey de gümrükleri örgütledi; ekmek, et, bira, şarap, yabancı mallar, lüks nesneler üzerine dolaylı vergiler koydu; ne olduğunu anlamadan herkes ödedi bunları. De Launey, devlet tekellerini de kurdu. Savaş hazinesi hep doluydu.

II. Friedrich, hoşgörülü oldu; öğretimin örgütlenmesi için Cizvitleri bile kabul etti ülkeye. İlköğretimi, uygulamalı ortaöğretimi ve Berlin Akademisi'ni örgütledi.

Çoğu kez zorla askere almayla kurulmuş ordusu, askerî okullardan mezun soylularca yönetiliyordu; ilkbahar ve sonbahar manevralarıyla talim gören, topçu birlikleriyle iyice güçlendirilmiş bu ordu, Fransız Örneğinde olduğu gibi, bir sıra kalelerle korunuyordu.

II. Friedrich, Prusya devletinde, kanunların birleştirilmesi için hazırlıklar yaptı; ne var ki, bu konuda genel bir yasayı, kendisine halef olan kişi yayımladı.

Bütün bu yapılan edilenleri bir rakam özetler: 1786'da krallığın nüfusu 6 milyona ulaşmıştı.

Ama herşey de güzel değildi. Bir manevi çöküş olmuştu. Bilgin Förster Berlinlilerden sözederken öyle diyordu: «Bir arada oluş ve ince zevklerden tad alış, onlarda cinsel hazlara, açık-saçıklığa, bir tür aç-gözlülüğe dönüşüp soysuzlaşır; düşünce özgürlüğü, aydınlıklar aşkı, başıbozukluk ve laubalilik olup çıkar... Kadınlar, genellikle baştan çıkmışlardır». Yığınla gezginin de görüşü budur. Para, herşeyi elde edebiliyordu. Mirabeau öyle diyecektir Prusya hakkında: «Olgunluğa erişmeden önce çürümüş!».

Ne var ki, herkes krala boyun eğiyordu; takatinin son haddine değin ödüyordu; ordu, en güçlü ordusuydu Avrupa'nın ve, II. Friedrich-Guillaume'un yobazlığı, ortaya konmuş eseri öyle pek sarsamadı.

IV
KUZEY AVRUPA

Kuzey Avrupa'da Danimarka ile İsveç var.

DANİMARKA

Danimarka da dağınık parçalardan oluşuyor: Jutland, adalar, Norveç, güneyde -1767 yılında Slesvig ve Holstein dükalıkları karşılığında alınmış- Oldenburg. Devletin ortası boğazlar; limanlar çok ve gönençli, **etkin bir deniz ticareti** görüyoruz. Toprak aristokrasisinin karşısında, bir tacir burjuvazisi büyük bir etki kazanmıştı. Çeşitli ilişkiler, ülkeye, Alman, İngiliz ve Fransızların düşüncelerini getirmişti.

Krallar, IV. Frederik (1699-1730), VI. Christian (1730-1746), V. Frederik (1746-1766), VII. Christan (1766-1808), birer gerçek aydın despotlardır; özellikle de son ikisi. Böyledirler; çünkü, bir sınıfı ötekinin karşısına çıkarırken, aristokrasinin elinden bütün siyasal iktidarı almayı da başardılar. Ne var ki, yalnız 1787'de, birçok bahtsız girişimden sonra, servaj kaldırıldı ve köylüler -feodal haklara bütünüyle bağlı kaldıkları halde- özgür ilân edildiler. Bununla beraber, 1750 yılından beri, kimi büyük toprak sahipleri, köylülerini angaryadan kurtarıyor ve kiracılara dönüştürüyorlardı onları. Krallar, merkantilist bir politika uyguladılar. Korumacılık, sanayiyi geliştirdi; 1732'de Asya Kumpanyası, 1733'te Batı Hint ve Gine Kumpanyası kuruldu; 1736'da da, Kopenhag Bankası açıldı. VI. Christian ile V. Frederik okullar, akademiler, bilimsel kurumlar kurdular. Bununla beraber, soylular güçlü kalmışlardı: 1772 de, bir punduna getirip krala, yardımcısı Struensee'yi mahkûm ettirdiler ve reformlar geçici olarak yüzgeri etti. Aslında, yan yana **birbirinden farklı iki ülke** vardır: Dış yüzü burjuvazinin etkin deniz ticareti biçimlendirirken, içerisine tarım aristokrasisi egemendir; ve birincisinin gelişmesinin sonuçları, ikincisi üzerinde ancak ağır ağır kendini hissettirmektedir.

İSVEÇ

Bir ara Baltık denizini bir «İsveç gölü» haline getiren ve bu denizin karşı kıyısında hâlâ toprakları olan İsveç, büyük deniz ticareti sonucu daha da değişmiş bir ülkeydi. Pek nitelikli demir madenleri, büyük ormanlar, Scani'nin buğday yetiştiren zengin toprakları, dış ticareti canlı tutuyorlardı. Bütün bunlardan yararlananlar, soylularla zengin bir burjuva sınıfıydı; öyle olduğu için de, birbirine alabildiğine yakın sınıflardı bunlar.

Köylüler, özgürdüler ve halleri-vakitleri yerindeydi.

Soylular, burjuvalar, burjuva kökenli Luther’ci ruhban, enflasyondan, ticaretin çöküşünden, savaş borçlarını ödemek için servetleri üzerine konan vergilerden hoşnutsuz idiler; öyle oldukları için de, savaş meraklısı **XII. Karl** (1682-1718) zamanında mutlak bir hal almış krallık iktidarını sınırlamayı istediler. Köylüler, aslında mutlakiyete yatkın idiler; ne var ki, uzun savaşlar, sürekli askere gidiş ülkenin nüfusunu git gide azaltmıştı; böylece tarlalara insan yetmiyordu; bu sınıf zayıf düşmüştü ve, eğitimsizliği, siyasal bir rol oynama olanağı vermiyordu ona. Öteki üç sınıf, tahta mirasçılık hakkındaki belirsizlikten yararlandılar. XII. Karl 1718’de ölünce, dört zümrenin temsilcilerinden oluşan Diyet, büyük kızkardeşin oğullarının haklarına hiç aldırış etmeden, XII. Karl’ın ikinci kızkardeşi Ulrika-Leonora’yı (1718-1720), kraliçe olarak seçti; ancak, karşılığında da, Kraliçe **1719 tarihli Anayasa**yı kabul etti. İsveç, bir cumhuriyet oldu ve kralı da bir cumhurbaşkanı. Diyet, kanunları çoğunluğa göre ayarlıyor ve içinde soyluların, ruhbanın ve burjuvaların da bulunduğu 50 kişilik gizli bir komite atıyordu, yürütme gücü onundu; ayrıca, kralın seçeceği bir senato için adaylar sunuyordu, toplantılar arasında yürütmeye bakan da bu senato idi; kral, çoğunluğa uymak zorundaydı ve sadece oyu iki oy değerindeydi.

Parti mücadeleleri yüzünden güçsüz bir yönetim oldu bu. Savaşların yıkıp tükettiği küçük soylular, «özgürlük dönemi»nde çoğalmış kamu görevlilerinin arkasına düşmek zorunda kaldılar. İsveç soyluları bürokratiktir. Makam elde etmek ve ilerlemek için, soylular, aralarında etki ve iktidar kavgası yapan birkaç büyük senyörün adamı olup çıktılar. Bu senyörler de, bu yandaşlarının ücretini ödemek ve onları çoğaltmak için, tutup -Rus, İngiliz, Fransız- yabancıların hizmetine girdiler. «Bereliler» partisi, İngiltere’ye, sonra da -1763 yılından başlayarak- Rusya’ya bağlandı; «Şapkalılar» partisi, Fransa’nın hizmetini kabul etti. İşler öylesine yolundaydı ki, 1763 yılında, II. Katerina ile II. Friedrich İsveç Anayasasını sürdürmek için gizli bir andlaşma imzaladılar; çünkü, bu Anayasa, krallık iktidarını hiçe indirirken, anarşinin ömrünü uzatıyordu; böylece, Anayasayı «Bereliler» için güvenceye bağlamış oldular.

Durum, 1772’de öylesine vahim bir renge büründü ki, Kral **III. Gustaf** tahta çıktığında, halkın ve askerlerin desteğiyle bir hükümet darbesi yaptı ve yeni bir Anayasa dayattı. Buna göre, kral, bakanlarını seçmede yeniden söz sahibi oluyordu; Senatoya, sadece danışmacı bir rol tanındı; Diyet ise, yeni vergilerin konulmasına ve savaş ilânına katılıyordu. Fransa’da uzun

süre yaşamış olan III. Gustaf, bir aydın despot gibi davrandı. İşkenceye son verdi; yabancı göçmenlere din özgürlüğü tamdı; tahıl ticaretine serbestlik getirdi; İlköğretimi geliştirdi, yazar ve sanatçıları destekleyip yüreklendirdi; İsveç Akademisi'ni kurdu; bir savaş donanması yaptırdı ve orduyu yeniden örgütledi. Fransız etkisi baskın hale geldi. Ne var ki, vergilerdeki ağırlık ve soyluları koruyup kayırma, halkı kışkırtıyordu; sonra bu kayırma, soyluları da krala yaklaştırmış değildi. Nitekim, II. Katerina'nın altınlarının harekete geçirdiği soylular, Ruslarla tam savaş halindeyken (1788), başkaldırıp İsveç ordusunu olduğu yerde durdurdular; amaçları da, 1719 tarihli eski Anayasayı yeniden getirmekti. Bunun üzerine, IH. Gustaf, öteki üç zümrenin ulusal duygularına çağrıda bulundu; zor kullandı ve duruma egemen oldu.

Ne var ki, soylular, 1792'de, bir maskeli baloda hançerleyeceklerdi onu.

V

DOĞU AVRUPA

Doğu Avrupa'da Polonya, Osmanlılar ve Rusya var. Önce Polonya'dan başlayalım.

POLONYA

Uçsuz bucaksız bir ovanın parçası, doğal hiçbir sınırı olmayan, istilalara açık Polonya, kaybolmak tehdidi altında bir devlettir. Tarihe ters düşen bir varlık, yitip gitmiş zamanlardan arta kalmış bir kalıntıdır bu; çoğu yönden, Fransa'da ilk Capet'leri hatırlatır insana. Bu devlette ulusal birlik yoktur: 11 milyon nüfusun yarısı Polonyalıdır, üçte biri de doğuda Rustur; geriye kalanın altıda biri Almanlardan, Litvanyalılardan ve Ermenilerden oluşmaktadır. Devletin dinsel birliği de yoktur: Halkın yarısı katoliktir; üçte biri ortodoks, geriye kalan da protestan ve Yahudi. Hemen hemen olduğu gibi bir tarım ülkesidir bu. Halkın % 6 ilâ 7'sinin oturduğu ufacık kentlerde burjuvazi diye birşeye hemen hemen rastlanmaz; birkaç Yahudi tacir vardır sadece. Halkın % 72'si, 20-30.000 küçük soylu ailenin sultasındaki serilerdir; pek yoksul olan bu küçük soylular da, bir yirmi kadar büyük toprak sahibi soylunun, **«magnat»ların koruması** altındadırlar.

Devleti bir Diyet yönetir: Çatısı altında, kralın seçtiği bir Senato ile, soyluların seçtiği Papalık elçilerinden oluşan bir Meclis vardır. Kral seçimle gelir ve hiçbir iktidarı yoktur. Diyetin de öyle; çünkü, karara varmak için oybirliği aranmaktadır. Her soylu bir *liberum veto'*dan yararlanır; bir karar ya da bir kanunun yerine getirilmesine tek başına karşı çıkma hakkını verir

bu veto. Akla gelebilecek en büyük özgürlüktür bu. Ne var ki, bu «yaldızlı özgürlük», ülkeyi anarşi içine sokar ve yabancı ülkelerin oyuncağı haline getirir onu. Hiçbir karara varılamaması halinde, Diyet «kopar» ya da «yırtılır». Kendi «magnat»larının çevresinde toplaşan her parti, yasal bir iktidarı olmayan bir «konfederasyon» oluşturur. Birbirinin hasmı konfederasyonlar arasında ise, karar veren zorba güçtür sadece.

Ve yabancıya çağrı çıkarır.

«Magnat»lar, krallığın çöküşünden yararlanıp, feodal angarya ve ödentileri daha da ağırlaştırırlar; ürünlere daha az para ödemek için, ülkeyi yabancı mallara açarak ve fiyatlara vergi koyarak kentleri ve burjuvaları mahvetmişlerdir.

«Magnat»lar ve küçük soylular **her türlü reformun karşısındadırlar**. Kral diye yabancıları seçer -II. August (1697-1733), III. August (1733-1765) birer Saksondurlar- ve ulusal partinin adayı olan Stanislaw Leczinski'yi reddederler; kralların varını yoğunu ellerinden alırlar; orduyu 10.000 kişiye düşürürler; tersaneleri boşaltırlar, topçuluğu yokederler ve yabancı güçlerle ilişki kurup uzlaşırlar: Czartoryski'ler Ruslarla, Potocki'ler Fransız ve Avusturyalılarla yapar bunu. Ortodokslar Rusları, Protestanları, Prusyalıları çağırırlar. Ruslar, Prusyalılar, Avusturyalılar, Fransızlar, anarşiyi sürdürmek ve Diyeti kendi çıkarları uğruna «yırtmak» için aralarında anlaşırlar. Hemen bütün sorunlarda Ruslara danışırlar ve Ruslar bir tür korumaları altına almışlardır Polonya'yı.

Ne var ki, Cizvitlerin yaydığı yeni bilgiler, soyluları ve kentlerdeki kimi burjuvaları uyandırır. 1764'te Czartoryski'ler, bir Rus ordusunun desteğiyle, II. Katerina'nın adayı Stanislas Poniatowski'yi seçtirirler. Hiledir yaptıkları; çünkü, Stanislas bir Polonya yurtseveridir ve Czartoryski'ler *liberum veto*'yu ortadan kaldırır ve ömür boyu seçilmiş Bakanların yanına Yürütme Kurullarını katarlar. Öyle olunca da, 1767'de, ortodoksları koruma bahanesiyle, Rus orduları girer ülkeye. Rus elçisi Repnin, *liberum veto*'yu, bu «mücevher»i alır yeniden yerine koyar ve Anayasayı da Rusların güvencesi altına alır. Bar konfederasyonu dört yıl boyunca boşuna çırpınır durur. 1772'de Rusya, Prusya, Avusturya aralarında anlaşırlar ve Polonya'nın **ilk bölüşme**sini gerçekleştirirler; iri lokmalar alırlar ondan; ordularıyla ülkeyi işgal ederler; uygulamada bir tek yönetici vardır: Rus elçisi Stackelberg.

O zaman da Polonyalılar yeni bir silkinme çabasında bulunurlar: Orduyu yeniden kurarlar; maliyeyi yeniden örgütlerler; angarya ve malla ödentilerin yerine paralı ödentiler getirirler; bir ulusal eğitim sistemi gerçekleştirirler. Bir yurtsever reformcu gurup, *liberum veto*'yu ortadan kaldırıp babadan oğula bir monarşi ister; aralarından kimisi serflere özgürlük arzusundadır ve hepsi de 100.000 kişilik bir orduyu kurma ülküsünün arkasındadırlar. 1788 tarihli **Büyük Diyet**in programı budur. Diyet, Prusya'yla bağlaşıklık kurup, Polonya'yı Ruslardan boşaltma olanağını elde eder; o sıralarda Ruslar da Osmanlılar ve İsveçlilerle boğuşup durmaktadır. Ne var ki, bir soluk almadır bu.

OSMANLILAR

Küçük Asya'dan başlayıp Afrika'nın kuzeyine değin yayılmış uçsuz bucaksız Osmanlı İmparatorluğu, bir Avrupalı devlettir de; çünkü, Balkan yarımadasını ve Karadeniz'in kuzey kıyılarını da içine almaktadır. Teokratik müslüman bir devlettir bu. Devlette sultan bütün yetkileri elinde toplamıştır; eyaletlerde ise paşalara aktarmıştır kendi hükümran otoritesini. Bu paşaların da altında, ağa ya da tımar sahibi subaylar vardır; tımar sahipleri, ellerindeki topraklardan, hem kendi geçimlerini sağlarlar, hem de orduya yaptıkları hizmetlerin karşılığını alırlar. Özellikle tarımsal bölgelerde karargâh kurmuş silahlı feodal bir örgütleniştir bu. Onların da altlarında, müslüman halklar, tarım ve ticarete vermişlerdir kendilerini; hıristiyanlara gelince, Eflaklılar, Sırplar, Bulgarlar, vergiye tâbi bir yığındır; ilke olarak, vergiyi de yalnız onlar ödemektedir.

Bu sistemde, herşey baştakinin değerine bağlıdır. Oysa sultanlar, haremin bir köşesinde kendilerini işrete vermiş, dünyadan habersiz, yığışıp kalmışlardır. Veziri azamlar, makamlarını entrikalara borçludurlar ve etkili bir eylemde bulunamayacak kadar çabuk kaybolup giderler. Gırtlaklarına değin çıkar ve onurlar içine gömülü eski Yeniçerilik Ocağı ise, bir arpalık olup çıkmıştır; para verilip alınır, babadan oğula geçer; bütün bu olanaklar, her türlü reforma karşı başkaldırıyla savunulur. Paşalar da eskisi gibi boyun eğer değildir; vergileri kendilerine alıkoyar, başdöndürücü servetler yaparlar. Ağalar ve tımar sahipleri, kendi başına buyruk senyörler gibi davranırlar. Vergi kiralayanlar ve askerler, paşalarla suç ortaklığı içinde, hıristiyanları olduğu gibi müslümanları da yağmalarlar. Arabistan, Suriye, Mısır, Tunus, Cezayir, uygulamada sultanın otoritesinden yakalarını sıyırabiliyorlardı. Avrupa'da bile, sultanlar, ülkeyi Greklere teslim ederek

iktidarlarını sürdürürler; ticaret ve zanaattan zenginleşmiş ve pek yaygınlaşmış Greklerin, İstanbul'daki patrik aracılığıyla dinsel bir etki vardır ellerinde ve Bizans imparatorluğunu yeniden kurmanın düşüncesiyle canlıdırlar. Sultan, bu Grekleri, prensliklerin başına -kendine bağlı- «hospodar» olarak atar ve Onlar da, oralarda tiran olup çıkarlar; patrik ise, her yere Grek rahipleri seçer yollar. Osmanlı İmparatorluğu çözülmektedir: Çünkü toprak birliği, ulusal birliği yoktur; düzenli bir yönetim olmaktan çıkmıştır; bir devleti devlet yapacak çoğu şeyden yoksundur ve bütün darbelere açıktır.

Ne var ki, bu konuya ileride yeniden değineceğiz.

RUSYA

1715'te Rusya, baştan aşağıya Orta Çağ'lı bir toplumdur hâlâ. Coğrafi durumundan kaynaklanan Doğu'lu nitelikleriyle, bir örgütlenişi olmuştur bu toplumun; ne var ki, birkaç yüzyıldan beri ortaya çıkmış bu örgüt ve onun işleyişi, başka ülkelerin daha önce yaşadıkları aşamalardan geçmektedir. Ülkedeki 13 milyon nüfusun %90'ı köylüdür; %7'si soylu, %3'ü de kentli. Ülke, **«kapalı» malikâne ekonomisi** aşamasındadır. Özellikle kuzeyde yığınla özgür köylü vardır; çünkü, topraklar daha az bereketlidir oralarda. Büyük çoğunluk, senyörlerin malikânelerinde **serf** durumundadır: Senyörlerin çoğunun elinde 100 ilâ 500 serf vardır; pek büyük senyörler - ki onlar da bir avuçtur- 1000'den fazla serfi tutarlar ellerinin altında; kimi küçük soyluların ellerindeki serf sayısı 100'ün altındadır. Her malikâne, senyöre ve seflere gerekli ne ki var, üretirler, çoğu mamul madde bile vardır bunlar arasında. Kentler, birer köy irisidirler; ve bu malikânelere hırdavat ve lüks nesneler satarlar. Yerel gümrüklerin engellediği pek zayıf olan iç ticaret, özellikle fuarlar yardımıyla yapılır. Ortadan aşağı durumdaki dış ticaret, Avrupa ile Asya arasındaki bir **transit ticaret**tir; dışarıya ilkel maddeler, kenevir, yün, demir, kereste satılır ve dışarıdan mamul maddeler, Hint malları, yünlüler getirilir, bunlar da yabancıların elindedir zaten.

Çar, bütün Rusya'nın sahibidir; uygulamada da başta gelen maliki. Tanrı Babanın sureti, Bizans imparatorlarının mirasçısı, savaş şefi, ülkenin koruyucusudur O. Bütün bu unvanlarıyla, mutlak bir iktidarı vardır; bir otokrattır. Azgın bir dev olan Çar **Büyük Petro** (1682-1725), fetih ve zaferlerin arkasındaydı; bunun için de bir ordu, bir donanma, mali kaynaklar, bir idare gerekiyordu ona: Batılı ülkelerden aldığı düşünce ve biçimlerle, adım adım devleti reforma tâbi tuttu; aldıklarını Rusya'ya

uyarladı ve böylece daha eski gerçekliklere modern bir görünüm kazandırdı. Ne var ki, sosyal durum, **aristokrasiden yararlanmayı**, giderek onu doyurmayı dayattı Büyük Petro'ya. Öyle olduğu için de, iktidarı ve sosyal yararları, **mutlak monarkla aristokratlar arasında paylaşma**nın yolunu açar o; XVIII. yüzyıl Rusya'sını niteleyen işte bu paylaşmadır. Bütün soylular, idarede ve orduda zorunlu kamu görevine tâbidirler ve Petro'ya hizmet eden herkes soylulaştırılır, eski soylulardan biriymiş gibi bakılır onlara. 1722'de, herkes hizmetine göre bir sıraya kondu. Böylece Petro, eski soylular ile yenisini bir bütün haline getirdi. Muhafız Birliğinde hizmet eden soylular, güvenilir insanların kaynağıdır; «bağlılar», «kendini adamışlar»dır onlar. Çarın araçlarıdırlar. Bu soylulara, Çar, köylüler üzerinde her türlü otoriteyi tanır. Serf ya da özgür olsun, köylüler, soyluların izni olmaksızın toprağı terkedip uzaklaşamaz (1718). Çar, yerel yönetimi de verir soylulara: Köylüler üzerine konmuş vergiyi soylu toplar; yerel soylular, ilçelerin mülki komiserlerini seçer.

Bütün bunlara dayanarak, Petro, İsveç modelini örnek alıp **merkeziyetçi bir yönetim** kurar: Çarın olmadığı zamanlarda emri veren 9 uzman yöneticiden oluşan bir Senato vardır; Bakanlar diye, Senato'ya bağlı orta soylulardan Kolejler seçilir; herbirinin başında bir yönetici olmak üzere 8 yönetim doğar; yönetimler, herbirinin başında bir mülki komiser olmak üzere, eyaletlere, onlar da ilçelere, ilçeler de kantonlara ayrılır. Ortodoks kilise bağımlı hale getirilir; patriğin yerine, Çar'a bağlı bir yöneticinin göz-kulak olduğu bir kurul ya da Saint-Synode geçirilir; manastırların gelirlerinin bir bölümünü de Çar toplar. Sürekli ordu ve donanma modernleştirilmiştir: 1720'de, Fransız örneğinde olduğu gibi, kişi başına bir baş vergisi konur; Çar, merkantilizmi kabul eder, tekeller tanır, mali desteklemelerde bulunur, faizsiz ödünç verir, üretimi düzenler; hayli ağır gümrüklerle sanayiyi korur; özellikle Ural'larda, savaş gereksinmeleri için bir modern sanayi yaratır; hatta, ölümünden az önce, çalışmaya başlamış 98 imâlathane koymuştur ortaya.

Ve Rusya, daha şimdiden İngiltere'ye demir satmaktadır.

Ne var ki, **sert bir muhalefetle** karşılaştı eseri: Bütün bu yenilikler, ortodoks dinine zıt şeylerdi ve Deccal'in geldiğine işaretti. Bir boşluk kurtardı bu eseri: Tahta geçişi düzenleyen bir miras hukuku yoktu. Çar, yerine geçecek olanı belirliyordu (1722). Uygulamada ise, tahta ne miras yoluyla gelindi, ne seçim yoluyla; kim işgal ettiyse onun oldu. Muhafız

Birliğinin asker ve subayları, seçtiklerine tahtı zorla verdiler. Öyle de olsa, çoğunlukla yeni soylulardan gelen ve herşeyi Çarın iktidarından bekleyen bu insanlar, çarlığın otoritesini ister istemez sınırlandırmak isteyecek olan eski Boyar soylularından gelenlere, otokrasiye saygılı olmalarını dayattılar. I. Katerina (1725-1727), II. Petro (1727-1730), Anna İvanovna (1730-1740), VI. İvan (1740-1741), Elisabeth Petrovna (1741-1762), III. Petro (1762), II. Katerina (1762-1796) için böyle yaptılar. Bu sonuncusu ateşli bir yaradılışta da olsa, serin kanlıydı; Alman kökenliydi, ama «İmparatoriçelerin içinde en Rus olanı o oldu»; Büyük Petro'nun gerçek mirasçısı o'dur.

Rusya'da **yabancı etkisi** de kendisini gösterdi: Alman gözdeleriyle çevrili Anna İvanovna ile Alman etkisi, Versaille'a öykünen ve sarayındakileri Fransız marki ve markizlerine benzemeye zorlayan Elisabeth zamanında da Fransız etkisi geldi. **II. Katerina'**ya gelince... Voltaire'in, Montesquieu'nün, Ansiklopedicilerin tutkulu bir okuyucusuydu; Madame Geoffrin'le Voltaire'le, Diderot ile, Mercier de la Riviere'le ve Falconet ile mektuplaşıyordu; Diderot'yu Rusya'ya çağırıp ağırladı da. 1767'de Büyük Temsilciler Meclisi'ne yaptığı açıklamada, -kuşkusuz Ruslaştırarak- Montesquieu'yü kopya eder; çıkarları işin içine girdiğinde çocuklaşan Filozoflara -gönülsüz de olsalar- propagandasını yaptırır ve onlardan «Kuzeyin Semiramis'i» ve «Rus Minervası»sı sıfatlarını alır. Güzel görünmeye özenen Elisabeth ile yazar kumaşı olan Katerina'da, gerçeği yansıtan bir beğeni olsa da, geriye dönmeme kaygısı yok değildi; Rusya'nın yapabileceği şeyi yaptığını tanıtlamak, Avrupa'lı hükümdarların ön sıralarında yer almak istiyorlardı. Ancak, bütün bunlar bir yana, Rus gerçekliği hiçbir zaman unutulmadı.

Hepsi de, Büyük Petro'nun gösterdiği yönlerde yürüdüler.

Soylular, köylülerin zararına olmak üzere sistemli olarak yararlandırıldılar. 1785'te, gelişme varacağı yere varmıştı. «Soylular Yasası», zorunlu hizmetten ve vergiden bağışık tutar onları; toprakları ve toprak-altı zenginlikleri üstünde serbestçe işlemde bulunmak, imalathaneler ve fabrikalar kurmak hakkını tanır; malikânelerin tarımsal ürünlerinin kabaca ticaretini yapma, tüm ürettiklerini yabancı ülkelere satma olanağı verir.

Öte yandan soylular, çarlar ve çariçelerden, hizmetlerinin ödülü olarak, uçsuz bucaksız topraklar aldılar ve bu toprakların üstünde yaşayan özgür

köylüler de serfleri oldu onların. Yalnız onların sertleri olabilirdi; bir tek istisnası oldu bunun: 1721-1782 yılları arasında, maden sanayisini geliştirme amacıyla, madenci tacirlere de tanındı bu olanak. Bu soylular, ellerindeki serflerin listelerini bizzat yaptılar ve listeye geçmiş kayıtlar kanun hükmündeydi; öte yandan, her özgür köylü bir efendi seçmekle yükümlüydü. Soylular, suçlu saydıkları sertlerini Sibirya'ya sürebiliyorlardı. Sertlerinin ödedikleri vergilerin oranı üzerinde oynayıp, senyörlük ödentilerinin miktarını artırabiliyorlardı. Angaryalar ağırlaştırılıp üç günden altı güne çıkarıldı: Köylünün kendi tarlasını işleyebilmesi için bir pazar günü kalıyordu elinde. Serfler, senyörün izni olmaksızın evlenemiyorlardı. Aileleri her zaman dağılmış haldeydi. İnsanlar sürü halinde satılıyordu. Öyle olunca, başkaldırılar da sürekli oldu; ve, Volga malikânelerinin sertleri, fabrikaların sertleri, fabrikalara kayıtlı devlet köylüleri, kitleler halinde **Pugaçef**'in Kazaklarının arkasından yürüyüp gittiler bir gün (1773-1774).

> *XVIII. yüzyılın ikinci yarısında feodal boyunduruğun git gide ağırlaşması sınıf mücadelesini de keskinleştirdi; bunun en göze çarpıcı görünümü, **Pugaçev köylü savaşı**dır. Sınıf uzlaşmazlıklarının daha da arttığı İmparatorluğun doğusunda başladı bu savaş; köylülerin senyörler için duydukları kine, maden fabrikalarında çalışan işçilerin, ayrıca Tatar, Çuvaş ve özellikle de -toprakları yağmalanmış- Başkır gibi yerli halkların hoşnutsuzluğu ekleniyordu.*
>
> *Yoksul Kazaklar da adaletsizliklere karşı homurdanıyorlardı.*
>
> *Don bölgesi kazaklarından olan **Emelian Pugaçev'**in çileli ve hareketli bir geçmişi vardı: Birçok kez tutuklanmış ve her defasında yolunu bulup kaçmış ve yaşlı müminlere sığınmıştı. Son kez, 1773 yılı Mayısında Kazan hapishanesinden kaçtı; Laik kasabası dolaylarında ortaya çıktı ve kendisini İmparator III. Petro olarak tanıttı. Kazaklar ve kaçak köylüler gelip kendisine katıldılar.*
>
> *Mücadelesinin daha başlarında, Pugaçev, asıl güç ve desteğinin köylülük olduğunu görmüştü. Öyle olduğu içindir ki, her çağrısı köylüleredir ve Boyarlarla Çar'ın yetkilerine karşı savaşa davet eder onları.*
>
> *27 Eylül 1773'te Tatişev istihkâmının ve öteki birçok küçük kentin alınışı, Pugaçev'e, bölgenin idarî merkezi olan Orenburg'un yolunu*

açtı. Kenti saldırıyla ele geçiremedi gerçi, ama dışarısıyla ilişkilerini de kesti. Çevredeki bütün köyler ayaklanmışlardı. Başkaldıranların saflarını gelip genişleten Ural işçileri, fabrikaların ürettiği silahları da taşıyorlardı. Pugaçev, düzene koydu birliklerini. Her alayın başına, güvendiği bir kişiyi geçirdi. Ekim ayının başlarında, orduyu düzenlemek ve donatmakla görevli bir kurul kurdu.

Kasım ve Aralık aylarında, başkaldırı tüm Orenburg bölgesini, Perm ve Simbirsk bölgelerini sardı. Volga halkları kaynaşma içindeydiler. Başkıristan ayaklandı. Kazak bozkırlarında, Hanın iradesine karşın, sınırdaki kalelere saldıran birlikler oluşturuyorlardı.

Azınlıkların hareketiyle köylü hareketinin kaynaşmış olması, otokrasi için korkunç bir tehlikeydi. Ne var ki, Pugaçev, başkaldırıyı zayıflatan etnik uyuşmazlıklar gidermeyi sonuna kadar başaramadı. Bir başka eksiklik, elindeki güçler arasındaki parçalanmışlıktı. Orenburg'un dışında, Ufa, Yekaterinburg, Kurgan, Krasnoufimsk, Samara, Stavropol dolaylarında başka önemli ayaklanmalar vardı. Ufa önünde, başkaldıranlara, Pugaçev'in has adamlarından biri, Çika-Zarubin kumanda ediyordu. Ayaklanma, Sibirya'ya değin yayılma tehdidindeydi. Bununla beraber, 1774 yılının başlarında, mücadele hükümetin lehine gelişti.

22 Martta, Çar'ın birlikleri, Pugaçev'in birliklerinin büyük bir bölümünü topladığı Tatiçev istihkâmına saldırıya geçtiler. Uzun bir mücadeleden sonra orası alındı. Pugaçev'in en seçkin adamlar duvar diplerinde can verdiler. 24 Martta, başkaldıranlar Ufa önünde bozguna uğradılar.

Pugaçev, Ural maden fabrikalarının bulunduğu bölgeye çekildi; orada yeni bir ordu toplaştı çevresinde. Başkırlar, Salavat Yulav'in kumandasında, Çar'ın birliklerine kafa tutuyorlardı. 6 Mayıs 1774'te, Pugaçev, Magnitnaya kalesini aldı; 19 mayısta, ayaklananlar Troitsk'i ele geçirdiler; ancak 21 Mayısta yeniden yenildiler. Hükümet güçlerinin ilerleyişi, Pugaçev'i Uralları terketmek zorunda bıraktı; Volga eyaletlerine çekildi; orada Çarlığın zalimce sömürdüğü -Rus olmayan- köylüler ve halkın desteğine güveniyordu. Ossa'yı ve İjevsk fabrikalarını alan Pugaçev, Kazan üzerine yürüdü. 12 Haziranda kenti ele geçirdi; ancak Kremlin'i alamadı; kuşatılmış olanların yardımına gelen birliklere yenildi. Irmağın sağ yakasına geçip, Don doğusunda

güneye döndü; doğum yerinde bulunan Kazaklar arasında yeni güçler edinmenin umudu içindeydi.

Köylü ayaklanması, 1774 yazında olduğu kadar korkunç olmamıştı soylular için. Ağustos ayına doğru altmış yandaş birlik Nijni-Novgorod'dan Don'a değin olan bölgeyi tarıyordu. Pugaçev, temmuzda Kunniş, Alatyr, Saransk'ı aldı; Ağustos başlarında Penza, Saratov, Kamişin düştü. Hareket, ulusal bir genişlik kazanıyordu; soylulara karşı tüm halkın savaşıydı bu.

Pugaçev, güneye varma tutkusu içinde, hiçbir yerde bekleyip durmuyordu.

Sonunda, Çaritsin yakınlarında Çar birlikleriyle karşılaştı; yenildi ve bozkırlara sığındı ve orada Kazak şefleri kendisini yakalayıp, hükümet güçlerine teslim ettiler. Pugaçev ve yoldaşlarından çoğu, 10 Ocak 1775'te, Moskova'da idam edildiler. Karışıklıklar, onun ölümünden sonra da bir süre sürdü; ne var ki, hepsi de Çar'ın birliklerince bastırıldılar.

Pugaçev'in hareketi, feodalite döneminde Rusya'da kendiliğinden patlak veren bütün köylü ayaklanmaları gibi sonuçsuz kaldı. Sonuçsuz kaldı; çünkü, bütün ötekiler gibi tutarsızdı, iyi örgütlenmemişti, açık ve aydınlık bir programı yoktu ve bütün bunlardan dolayı da, daha baştan başarısızlığa mahkûmdu.

Batı'da olduğundan çok daha az sermayeye sahip kent tacirleri, devletten pek destek göremiyorlardı ve el emeği bulmakta güçlük içindeydiler. Toprak sahiplerinin rekabetine karşı mücadele edemiyorlardı: İmalathaneleri kuranlar bu toprak sahipleriydi (1762 yılında 984 imalâthane) ve ticaret tekelleri de onlara tanınıyordu. 1754 yılından başlayarak soylular için kurulan bankalar, sermayeleri soylulara akıtıyordu. Gelişmeler öylesine hızlı oldu ki, 1760'tan sonra, Katerina, rekabet serbestliğini ilân etti; ve, 1779'da da, sanayiyi kayıt altına alan herşeyi kaldırdı. 1796'da, 3.161 adet imalâthane vardır; ne var ki, en önemlileri soylularındır ve tacirler yakınırlar.

Devletin çabaları, Urallarda dev bir sanayi bölgesinin gelişmesine yol açtı; demir ve bakır madenleri işletiliyordu ve sanayi de başta o konudaydı. 1750'li yıllardan başlayarak, devlet, işletmelerini özellikle soylulara devreder. Soylular ve zenginleşmiş tacirler Başkıristan'da özel dev

kapitalist işletmeler kurarlar. Servaj ve devlet köylülerinin zorla çalıştırılması sayesinde, işletmeler, mesafelere ve durağan bir tekniğe karşın, verimlidir. Urallar, bütün Rusya'ya yarı-mamul ürünler sağlar ve Avrupa'daki savaşlardan yararlanıp dışarıya satılan Rus demirinin üçte ikisi oradan gelir, bu demirin başta gelen alıcısı da İngilizlerdir. 1762'den sonra ilerlemeler sürer, ama ağırlaşır da: İç pazar doymuştur, fiyatlar yükselir; sosyal karışıklıklar biter ve yeniden başlar; Pugaçev başkaldırısı yıkıntılar getirmiştir; İngiltere kendi tekniğini yetkinleştirmiş ve İsveç ve Rus demirine muhtaç olmaktan kurtulmuştur.

Saint-Petersbourg dolayında ve Moskova bölgesinde maden ve dokuma sanayisindeki ilerlemelere karşın, bu sanayi iç pazarı git gide doyursa ve, demirin yanı sıra, dışarıya bez de satılsa, Rusya, bir hammadde satıcısıdır aslında ve dışardan mamul maddeler almaktadır. Osmanlılara karşı fetihlerde bulunduğu tarihlerden başlayarak, dışarıya sattıklarının yanına bol miktarda buğday da katar.

İdari yapı da tamamlanmıştır: Merkezileşme ve işbölümü arttırılmıştır. Politika, Bakanlar Kuruluna verilir. Kimi aranış ve yordamlarının sonunda bu kurum 1768'de kesinleşir ve Kolejlerin yerini bakanlar alır. Senato, en üst düzeyde yönetmeyi sürdürür. Yönetimlerin alanları daraltılır ve birçok yönetimler bir bakanlıkta bir araya getirilir. Mutlak bir yetkiyle donatılmış İmparatorluk yöneticisi, üyesi olduğu Senato'ya bağımlıdır yalnız. Yönetimlerde bir işbölümü de gerçekleştirilmiştir: Adliye, maliye, idare birbirinden ayrılmıştır ve kurullara verilmiştir. Rusya'nın yönetim biçimi, **öteki sınıfların aristokrasiye kurban edildiği bir despotizm**dir.

Nüfus, 1762'de 19 milyona ulaşır. 1796'da da 29 milyon olur ve yüzyılın sonunda ilk kez Fransa'yı geçer. Hükümdarın gücü alabildiğine artmıştır ve II. Katerina, Büyük Petro'nun eserini sürdürür, kazançlı fetih savaşları yapar, büyük Avrupa politikasının içine girer.

Böylece, bütün bu Avrupa devletleri, eşitlik temeli üzerine yükselecek bir federal birliği oluşturamayacak denli farklı gelişim aşamalarındaydılar. Avrupa'nın birliğini, olsa olsa ötekiler üzerinde zafer kazanmış bir güç gerçekleştirebilirdi ancak. Ne var ki, XVIII. yüzyılda, Avrupa'yı böylesine örgütleme girişimleri devri geçip gitmişe benziyordu.

BÖLÜM V
«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (3)
DEVLETLERARASI REKABETLER

XVIII. yüzyılda, Avrupa'daki çeşitlilik, devletler arası rekabetlere yol açar. Bu rekabetlerin hangi boyutlara yükseldiğini görmeden önce, yüzyılın başlarında, 1715'deki diplomatik durumа göz atmak gerekiyor.

I
1715'DE AVRUPA'DAKİ DİPLOMATİK DURUM

1715 yılında, Fransa'yla İngiltere arasında çıkan ve aslında 1688'den 1715'e değin süren «İkinci Yüz Yıl Savaşı»nın sonunda, İngiltere bir başarı kazanır. Sadece güçlerin çıkarına hizmet eden ve ahlakla ilgisi olmayan **hikmeti hükümet**'in egemen olduğu Avrupa politikası, **denge** üzerine kurulur; bu denge de, Utrecht (1713) ve Rastadt (1714) andlaşmalarıyla **İngiltere yararına** gerçekleşmiştir.

AVRUPA DENGESİ VE İNGİLİZ ÜSTÜNLÜĞÜ

Avrupa dengesiyle güdülen amaç şu: Herhangi bir devletin, başkalarının bağımsızlığını tehdit edecek denli güçlü olmaması. Aslında eski bu öğreti. Fransızların ve İngilizlerin buluşudur bu. Bu öğreti, Yüz Yıl Savaşı'nın bitiminden başlayarak, Fransa ile Avusturya arasında 1515'den beri sürüp gelmiş o uzun mücadele boyunca, kıta Avrupası hakkındaki İngiliz politikasını dile getirir. Ne var ki, 1688'e doğru görünüşünü değiştirmişti bu politika. Ticaret kapitalizmindeki ilerlemeler pek belirgin hale gelmişti. Mali olanaklar sağlayan büyük deniz ticareti, güçlülüğün temeli olmuştu; oysa, bu güçlülük, eskiden toprağa ve insanlara dayanıyordu ve o dönemlerde toplumların yapısı, hiçbir devlete, bütün kaynaklarını ve bütün uyruklarını seferber etme olanağı vermiyordu. Devletler, ticaret yolları, koloniler, denizaşırı bağımsız büyük İmparatorluklarla ilişkiler için savaşmışlardı. Avrupa dengesi aranışı, bir devlete, Avrupa'da zaferlerine dayanıp başlıca kolonileri ve temel stratejik noktaları kendisi için sağlama bağlamanın önünü kesmek için bir girişim olup çıkmıştı. Fransa ile Avusturya, korkunç bir mücadele vermişlerdi birbirlerine karşı ve, son aşaması da bu mücadelelerin, İspanya mirasçılık savaşı olmuştu; ne var ki, İngiltere yönlendirmişti bu mücadeleyi ve yararlanan da yine kendisi

olmuştu bundan. İngiltere, halkların özgürlüğü ve egemenliği adına, XIV. Louis ile çatışmış; sonra, XIV. Louis tehlikeli olmaktan çıkınca, bağlaşıklarını terketmiş ve onları andlaşma zorunda bırakmıştı. 1713'te İngiltere kıtada dengeyi sürdürüyordu ve, böylece, **deniz ve ticaret hegemonyası**nı, yani evrensel üstünlüğü kendisine sağlamış oluyordu.

Andlaşmalar, kıtayı güçlere ayırıyordu: Bu güçler, aralarından birinin üstünlüğünü önlemek için yeterince karşı ağırlıklar haline getiriyordu onları; ve, İngilizlere göre, gerektiğinde, **İngiltere'nin hakemliği**ne başvurulacaktı. Ryswick andlaşmasının çizdiği sınırlar içinde tutulan Fransa, bir gün İspanya ile birleşmek umudunu kaybediyordu: XIV. Louis'nin torunu olan İspanya kralı V. Felipe, Fransa tacından açıkça vazgeçiyordu. Böylece, Fransa birgün o uçsuz bucaksız İspanya koloni imparatorluğundan serbestçe yararlanma umudunu yitiriyordu; bu imparatorluğun ticareti, o devrin bütün koloni imparatorluklarının ticareti gibi, doğrudan doğruya metropole ayrılmıştı. Ancak Fransa, İspanyol imparatorluğuyla ticaret ve siyasilerden elemeği sağlamak amacıyla, XIV. Louis'nin Cadix'de -V. Felipe'nin rızasıyla- oluşturduğu Fransız-İspanyol ortaklığını da kaybediyordu.

İspanya mirası, V. Felipe ile VI. Karl arasında bölüşülmüştü: V. Felipe, İspanya ile koloni imparatorluğunu elinde tutuyordu; Avusturya İmparatoru VI. Karl ise, -aşağı-yukarı bugünkü Belçika demek olan- Pay-Bas'yı ve İtalya'da da Milano'yu, Toskana müstahkem mevzilerini, Napoli'yi ve Sardunya'yı alıyordu. Böylece, Şarlken'in İmparatorluğu, geriye dönüşü olmaksızın bölünmüştü: Pas de Calais yakınlarında Kuzey Denizi kıyısı, iki düşman hükümdar, XIV. Louis ile VI. Karl arasında paylaşılmış bulunuyordu; Akdeniz geçitleri de, iki hasmın, VI. Karl ile V. Felipe arasında.

Bourbon'larla Habsburg'lar arasında uyuşmazlık çıktığında, birliklerin yürüyüşünü geciktirmek ve İngilizlere müdahale etmek için zaman kazandırmak amacıyla, andlaşmalar, onlar arasına «engeller» koymuştu: Bunlar, bir üçüncü gücün garnizonlarına bırakılmış müstahkem kentler zinciri ile tampon devletlerdi. Ne var ki, bu engeller, İngiltere'nin desteğine gereksinmeleri olacak kadar zayıftılar. Böylece İngiltere, zayıfların korunması adına **sürekli müdahale** olanağını elde etmiş bulunuyordu.

İngilizler, başlıca deniz yollarının denetimini ve ticarî yararı ellerine geçiriyorlardı. Akdeniz'de, Cebelüttarık'ı işgal ederek Cebelüttarık eşiğini,

Minorka'yı işgal ederek Sicilya eşiğini gözetliyorlardı. Kurdukları Osmanlı Kumpanyası, İtalya'da ve Yakın-Doğu'da Fransızlara karşı yararlar sağlıyordu. Baltık'ta İsveç, bir Rus, Prusya ve Danimarka koalisyonunca ezilmişti ve İsveç gölü bir Rus gölü haline gelme tehlikesiyle yüzyüzeydi; ayrıca, Ruslar Danimarka boğazlarını tehdit ediyorlardı. Ne var ki, İngiltere kralı, Hanovre seçmenidir ve Hanovre, kendi hesabına olduğu kadar İngiltere hesabına da çalışmaktadır. Bunun gibi, Çar Büyük Petro'ya karşıdır ve İsveç'le savaşında Danimarka'ya birlikler sağlar; Kopenhag'a gelmiş Rus birliklerinin geri çekilmesini istemeğe iter onu; Holstein'daki Danimarkalıları Çar'ın kızıyla nişanlı Dük de Gottorp'a karşı tutar, Mecklemburg soylularını Çar'ın yeğeni Dük'e karşı; Prusya kralı Friedrich Guillaume'la uzlaşır ve onu Rusya'yla bağlaşık olmaktan ayırır; İngiliz mallarını gümrük engellerinden bağışık tutar; Sund'dan geçerken İngiliz gemilerinden alınan vergilerde bir indirim yaptırır Danimarka'ya.

İngiltere, okyanuslarda da üstündür. 1703 yılından beri, Portekiz'le yapılmış Methuen andlaşması, Fransız şaraplarının zararına olmak üzere, Portekiz şarapları üzerindeki gümrük tarifelerindeki ufak bir indirim karşılığında, İngiliz yünleri üzerindeki hakları kaldırmıştır ve İngilizlere, Brezilya'yla tek başına ticaret yapmak hakkını tanımıştır. Böylece, Lizbon, uygulamada bir ara ambar, bir menzil, İngilizlerin bir üssü olup çıkar.

Fransızların da vermek zorunda kaldıkları şeyler vardır: Amerika'da Hudson koyu, giderek kürk ticaretindeki üstünlük; Acadie ve dalyanlarıyla Terre-Neuve; Antiller'de Saint-Christoph ve şeker üretimi.

İngilizler, İspanyol İmparatorluğunun da kapılarını aralamışlardr. İspanya'da, yün kumaşlar üzerindeki gümrük haklarını indirtmişlerdir ve, «en çok yeğlenen ulus» koşulu, İspanya Bourbon'larının Fransız Bourbon'larına tanıdıkları her türlü gümrük yararını isteme olanağı vermektedir onlara. İspanya İmparatorluğunda, İngilizler, «asiento», yani plantasyonlar ve madenler için gerekli siyahileri sağlama tekeliyle, her yıl güney Amerika'daki kimi İspanyol limanlarına mamul maddelerle yüklü bir gemi gönderme iznini koparırlar.

Bu andlaşmalar, İngiltere'nin iktisadi ve siyasal üstünlüğünü sağlama bağlamak için öylesine ustaca yapılır ki, İngilizler, 1815'ten 1919 yılına değin onların ilkelerini yeniden ele alıp kullanacaklardır. Ne var ki, barışı sağlamıyordu bunlar; birbirini gözetleyen, silaha sarılmaya hazır

hükümetlerin karşılıklı kıskançlık ve güvensizlikleri üzerine kuruluydular; «hükmetmek için böl», özdeyişinin bir uygulamasıydılar.

Kısacası, kimseyi doyurmuyorlardı.

AVRUPA'DAKİ BÖLÜNMÜŞLÜK

İngilizlerin kendileri de hoşnut değildir olan bitenden. Tacirleri, hem de acıyla, tarihsel düşman olarak bakılan Fransa'nın başının tam anlamıyla yere eğdirilmediğini; Amerika'daki bütün topraklarının, özellikle de Antiller'in ele geçirilmediğini; ve İspanyol İmparatorluğunun kendi ticaretlerine ardına kadar açılmadığını oturup kalkıp hükümetin yüzüne vururlar. 1763'te, 1815'te, 1824'te İngilizlerin erişmek istedikleri amaçlar bunlardır. Kral I. George, Avrupa hükümdarlarının ona karşı kalkıp tahttan indirilmiş Stuart'ları tutacaklarından korkar durur hep.

İspanya'nın V. Felipe'si, Fransa tahtından vazgeçmesi adına -zor karşısında kalıp- attığı imzasının geçerliliğine bir türlü inanamaz haldedir. İtalya'daki topraklarını kaybedişine, batı Akdeniz havzasındaki İspanyol egemenliğini terkedişine de kafası yatmaz bir türlü; ve, öyle olduğu içindir ki, ikinci eşi Elisabeth Farnese kendisini bu yolda kışkırtır durur; çünkü, İtalya'da oğulları için prenslikler istemektedir ve Avusturyalıları korumanın ve İtalyan birliğini gerçekleştirmenin tutkusundaki bir İtalyan yurtseverini, Alberoni'yi başbakan yapar.

İmparator VI. Karl, İspanya tacından vazgeçmesini bir türlü sindiremez içine. Buna karşılık, kendisine -en azından- Akdeniz'in batı havzası dolayındaki topraklar verilmeliydi; elindekilerden başka Sicilya, Mantou dükalığı onun olmalı, İspanya'dan ayrılmış bir Katalanya üzerinde koruyuculuk etmeliydi. Denizde bir kapı açarak sanayisini geliştirme yoluyla Avusturya'nın gücünü yenilemenin düşünü kurmaktadır; Trieste ile İtalyan limanlarını canlandırmak, ticaret kumpanyaları kurmak istemektedir. Bütün bunlarla, Hollanda'yı ve İngiltere'yi kaygılandırır; kaygılandıracak başka tasarıları da vardır: Osmanlıların aleyhine Balkanlarda fetihlere kalkmak.

Bu üç doğrultudaki çıkışları Avrupa dengesini tehdit etmektedir.

Büyük Petro'yla, Asya'da olduğu kadar, Avrupa'da da, açık denizlere doğru çıkmak amacıyla bütün ticaret yollarına doğru yönelmiş Rusya İmparatorluğu, Osmanlılar ve Balkanlar konusunda Avusturya'yla karşı karşıyadır; Baltık ve Danimarka boğazları konusunda da İngilizlerin, İsveçlilerin, Danimarkalıların ve Prusyalıların karşısında.

Böylece, **başlıca güçler bölünmüştür ve bu bölünme İngilizlerin lehinedir**. İngilizlerin güçlü bir donanmaları vardır gerçi; ne var ki, krala karşı besledikleri güvensizlik nedeniyle yeterli orduları yoktur. Yürütme gücünü silahsız hale getirir ve olabildiği sürece zayıflatırlar onu; ne var ki, aşılması güç denizlerle çevrili bir ada için bu politika geçerlidir bir bakıma. Ama ya kıta için? Kıta Avrupası üzerinde ordular gerekiyordu onlara; Avrupaları birbirinin karşısına çıkarma yoluyla buldukları da bağlaşıklar. XIV. Louis'nin, 1713'ten 1715'e değin elçilerine emrettiği **Fransız politikası**nın altında yatan budur işte: Avrupalı devletlerin Fransa karşısında duydukları güvensizliği dağıtmak; Fransa'nın hiçbir hegemonya niyeti taşımadığını göstermek onlara; bir danışman ve arabulucu olmak; bütün hükümetlere, aralarındaki bölünmenin ve Fransa'dan korkmalarının sonunda İngilizlerin kurbanı olacaklarını göstermek; karşılıklı ödünlere, serbestçe razı olacakları andlaşmalara götürmek onları; böylece, Avrupa'nın büyük güçlerini birbirine bağlamak, İngilizlerin elinden, kıtadaki devletleri birbirine düşürmek ve müdahale etmek konusunda her türlü bahaneyi almak. Özetle, gerçek bir denge kurmak ve gerçek bir özgürlüğü sağlamak!

Ne var ki, bu politika, büyük kralın yerine geçenlerce pek anlaşılamadı.

II

XVIII. YÜZYILDA AVRUPA'DA DIŞ POLİTİKA

XVIII. yüzyıl, bir **karışıklıklar ve uyuşmazlıklar devri** oldu; gerçi, geçen yüzyılda olduğundan daha az uzun ve vahim idi bunlar, ama sürekli idiler.

DIŞ POLİTİKANIN NİTELİKLERİ

Devletler arasında kavga, bir **aile politikası** görünümündedir. Gerçekten, devletleri oluşturanlar ve var olan milletlerin topluluklarını biçimlendirenler ailelerdir.

Milletler ve devletler, hükümdarın kişiliğinde somutlaşırlar. Bir feodal âdetler, hısımlık, evlilik, miras ilişkileri yığını, hükümdar ailelerine sayısız topraklar üzerinde haklar vermektedir. Bu haklar, zaman aşımına uğramadığı gibi, onlardan vazgeçme de hükümsüzdür. Kendi çıkarına ya da uyrukları çıkarına daha da palazlanmak isteyen hükümdar, göz diktiği ya da uyuşmazlık konusu olan topraklar üzerinde kendisi için bir hak bulur daima. Devletler arasındaki mücadeleler, **mirasçılık çekişmeleri**ne dönüşür ister istemez.

Mücadeleler, **hikmet-i hükümet** ya da **kamu selâmeti** öğretisine göre yürütülür: Duygular, yeğlemeler, dostluklar, kinler, herşey devletin yüce çıkarları önünde yerini terkeder; devletin yüce çıkarlar ise, genişlemek, insanca ve kaynakça zengin ülkeler elde etmek ve kendi erinci ve varlığı için bir tehdit olan başka devletlerin büyümesini önlemektir. Ahlak mı? Devletin çıkarıdır bu. Politika düşe dayanmaz, gerçekçidir; ve bir bilimdir politika: Tarihin olaylarından çekip çıkarılmış, soğuk, sert ve bir kılıç gibi bir vuruşta kesip atan bir bilim.

Ardı arkası gelmez kavganın. Mücadele, önce **diplomatik biçimde** yapılır. Diplomatlar ince, zarif insanlar topluluğudur, ama herşey de gelir ellerinden. Hep uyanıktırlar; herşey bir tehlike haline gelebilir, her fırsattan yararlanmalıdır; rastlantı ancak zayıflara zarar verir, güçlüleri ise sadece nimetlendirir: «Bir devlet, kılıçla çarpışma meraklısı ve çetin kişiler arasında yaşayan bir insan gibi, sağlam basmalıdır ayağını yere. Avrupa milletleri, eskisinden çok daha fazla böyledir bugün; görüşmeler, ahlâk nedir bilmeyen, gözüpek ve hiçbir zaman doymak bilmeyen insanlar arasında sürekli bir kavgadan başka bir şey değildir çünkü.»

Marki d'Argenson'un sözleridir bunlar!

İkiyüzlülük kuraldır ve usuller hile ve dalavere üstüne kuruludur.

> *Diplomatlar, beden ya da para tutkusunu uyandırarak, hasmın muhakemesini bozmayı ararlar. Krala bir metres, imparatoriçe ya da kraliçeye bir aşık vermek olağandır: Fransız elçisi La Chetardie, hizmet aşkına Çariçe Elisabeth'in aşığı olur; Fransız hükümeti, Baron de Breteuil'ü, geleceğin II. Katerina'sının ateşini söndürsün diye hizmete yollar. Maria-Thereza, Fransa veliahtının eşi olan 17 yaşındaki kızı Marie-Antoinette'e, XV. Louis'nin Polonya'nın paylaşılmasını tanıması konusunda etkili olması için, du Barry'ye göz kulak olması görevini verir. Fransız Bakan Dubois, İngiliz hükümetinden 600.000 Sterlin alır; Fransa, 1768 yılından başlayarak, Avusturya'lı Bakan Thugut'u maaşa bağlar. İsveç, Polonya, Kutsal-İmparatorluk meclisleri, en fazla verene satılır: İsveç Diyeti, 1763'te Fransa'ya 1.400.000 Sterline malolmuştur. Polonya Diyeti ise 1766'da 1.830.000 Sterline!*
>
> *Diplomatlar, mektupları ele geçirirler. Bu mektuplar kuryelerden satın alınır. Güvenli kuryeler seçilmişse, sahte haydutlarca ele*

> *geçirilir, soyulur ve öldürülür. Mektuplar şifrelidir; ne var ki, onları çözecek uzmanlar da vardır. Viyana sarayı, Fransız elçisinin stratejisiyle XV. Louis'nin gizli yazışmalarının şifresini biliyordu. II. Friedrich şifresiyle pek öğünürdü; XV. Louis'nin adamları, Paris'te onu da çözdüler.*

Entrika ve para yoluyla komşu ülkenin iç politikasına karışma kuraldır. Cumhuriyetçi eğilimdeki devletler, İsveç, Polonya, partiler kanalıyla özel yararlar sunarlar. Krallar, komşu ülkelerde, devleti zayıflatan özgürlükçü partileri paraca desteklerler. Devletler, fesat ocaklarını dürtükler, iç savaşları kışkırtır, başkaldıranları korurlar. İsveç, Polonya, Kutsal-İmparatorluk, Amerika'daki İngiliz kolonileri, bu tür manevralar için gözde ülkeler oldular. Tahtından indirilmiş, oradan oraya dolaşan, bu arada boynu vurulan bir alay hükümdar vardır; geriye kalanlar da, tahtı ele geçirenlerle ve cellatlarıyla anlaşırlar. Çıkarlar, krallar arasındaki dayanışmaya baskın çıkar; hükümdarların saygınlığı kaybolmaktadır.

Andlaşmalar, devletlerin çıkarına göre bozulmaktadır. «Politika ve çıkarlar söz konusu oldukta, ne tanıma ne andlaşmadır geçerli olan; andlaşmaları yapan güçtür ya da çıkardır; onları bozan da güçtür ya da çıkardır» ve Alman Bielfeld, *Siyasal Kurumlar* adlı eserinde ekler: «Politika bahsinde, sıradan insanın adalet, hakkaniyet, ılımlılık, saflık ve milletlerle onları yönlendiren öteki erdemleri üstüne kafasında oluşturduğu kuramsal düşüncelere aldanmamak gerekir. Sonunda, herşey gelip güce dayanır!».

Bu kurt kanunu, asıl anlamıyla savaşa, yani silahların konuşmasına götürür. Hikmet-i hükümetin gerekli kıldığı andan başlayarak her savaş haklıdır. Önleyici savaş da uygulanır. Herşeyden önce denizlerdeki egemenliğin kaygısında olan İngilizler, hem de barış zamanında, savaş ilân etmeksizin düşman donanmalarına saldırmanın örneklerini verirler; bu arada, tacir gemileri ele geçirilir ve soyup soğana çevrilir. Prusyalılar, karada, kafalarından hasım diye geçirdiklerinin olası darbelerini önlemek için, pek maharetli anî saldırılarda bulunurlar; 1756 yılındaki saldırı ün kazanır ve örnek olur.

Savaş alanında, hepsi de beyzadelerden oluşan kurmaylar arasında en üstün derecesiyle nezâket, kuraldır; ama savaş korkunçtur. Ordular, ülke üzerinde yaşar ve dehşet yoluyla her türlü direnişi kırarlar. Savaş hazinesini

beslemek amacıyla, kiliselerin değerli eşyası da içinde olmak üzere, herşeye elkonulur. Halk haraca bağlanır, ödemeyenlerin evi başlarına yıkılır; vergi vermeyi reddeden kentler ve köyler ateşe verilir. Orduların arkasından bir alıcı-satıcı ve fahişe kalabalığı yürür; bunlar, askerlere yağmada, ırza geçmede, yakıp yıkmada yardım ederler. Evlerinin yıkılmasına karşı çıktıklarında, kadınlar ve çocuklar da boğazlanır. Kont de Saint-Germain, Almanya'ya vardığında gördüğünü öyle anlatır: «Ülke, otuz fersahlık bir çevrede yağmalanmış ve içinden ateş geçmişçesine yanıp yıkılmıştır!».

Kuşkulu görülenler sürülür; birliklerin üzerine ateş açan köylerin halkı asılır. Rehineler alınır ve garnizonların yeri öğrenilir. 1744'te, Avusturyalılar, Lorraine halkından boyun eğmelerini isterler; direnecek olanların «burunlarıyla kulakları bizzat kendilerince kestirildikten sonra» asılacaklardır. II. Friedrich, savaş esirlerini öldürtüyor ya da zorla askerlikte kullanıyordu. 1757'de Ruslar Memel'dedir: «Hun istilasından bu yana böylesi görülmemiştir; halkın burnu ve kulakları kesildikten sonra asılıyorlardı, bacakları koparılıyor, karınlar deşiliyor ve yürekleri çıkarılıyordu». 1788'de, Oçakoff'un alınışının arkasından «Rus askerlerinin azgınlığı o raddeye varmıştı ki, saldırıdan iki gün sonra bile, bir yere kaçıp gizlenmiş Türk çocuklarını bulduklarında, onları alıp havaya fırlatıyor ve süngülerinin uçlarına düşmüyorlardı».

Savaş, andlaşmalarla sona erer; bu andlaşmalarda ise, krallıklar, prenslikler, düklükler, halka birşey sorulmadan, ne düşündükleri hakkında bir kaygı duyulmadan hanedanlar arasında alınıp verilir. Bir **insan değiş-tokuşu**dur bu. Öte yandan, çoğu halde, ulusal duygular günümüzde olduğundan daha az gelişmişti ve, halklar da, örf ve âdetlerini, ayrıcalıklarını, özgürlüklerini yeni efendilerinin yönetiminde sürdürüyorlardı. Ancak, her zaman da böyle değildi. 1722'de, II. Friedrich, fethettiği Polonya topraklarında, Polonyalı kadınlara el koydu ve kadın eksikliği çeken Pomeranya'ya yolladı onları. Avusturyalılar ise, bu bölüşmede kendilerine düşen bölgede dışardan göçü yasakladılar, arkasından da halkları insafsızca haraca kestiler.

«Zor, en üstün kanundur»; anlayış bu!

UTRECHT VE RASTADT ANDİAŞMALARININ KABULÜ (1715 - 1731)

1715'te, Naip Dük d'Orleans, XIV. Louis'nin gösterdiği politikayı izlemek için uygun fırsatlardan yararlanamadı. Bakan yaptığı eski lalası

Dubois'nın itelemesiyle, kişisel tutkuları, krallığın çıkarlarını unutturdu. XV. Louis'nin sağlığı pek yerinde değildi. Ölürse, vazgeçmiş de olsa amcası V. Philippe ve büyük amcası Dük d'Orleans taca talip olacaklardı. Naip, V. Philippe'e karşı, Fransız kamuoyunun desteğini kazanmak istiyordu. Oysa, bu kamuoyu Avusturya'nın pek aleyhindeydi ve XIV. Louis'nin gerekçelerini kavrayabilecek durumda değildi. Öyle olunca, Naip, Philippe'le uyuşmazlık halinde, İngilizlerin ona sunduğu desteği kabul etti. Karşılığında da, onların bağlaşığı oldu; onların bölme çabalarını destekledi; İngilizlerin eksikliğini duydukları kara Avrupası ordusunu onlara sağladı. Arkasından, Fransa'da Law'ın neden olduğu malî bunalım, Dubois'nın yerine geçenleri, Bourbon'la Fleury'yi, uzun süre bağımsız politika gütmekten alıkoydu. Fransız diplomasi ve orduları, 1731 yılına değin süren bir yığın bunalım ve savaş boyunca, Utrecht andlaşmalarını sürdürme konusunda, İngiliz diplomatlarına ve denizcilerine yardım ettiler. İngiliz üstünlüğünü ciddî olarak sarsacak güçte hiçbir gelişme olmadı ve kıta, İngilizleri pek hoşnut kılan bir **bölünmüşlük** içinde kaldı.

Kuzeyde, Fransa'nın eski bağlaşığı İsveç'in mirası, -üçü İngiltere'nin dostu olan- devletler arasında bölüşüldü. Stockholm andlaşmalarıyla (1719-1721), İsveç, bir deniz gücü olan Hanovre'a Breme'le Verden'i bıraktı; Prusya'ya, Stettin'le Pomeranya'nın bir bölümünü verdi; Danimarka da, Stralsund'u, Rügen ve Wismar'ı terkederken, Sund ve Sleswig geçitlerindeki payı elinde tuttu. «İsveç Gölü»nün sonuydu bu; aynı zamanda, coğrafyaya daha uygun sınırlar çizilirken, cumhuriyetçi bir İsveç'in çaresiz yıkılışı da noktalanmış oluyordu. İngiltere'nin düşmanı Rusya, İsveç'ten, Nystadt barışıyla (1721), Livonya'yı, Estonya'yı, İngrie'yi, Carelie'nin bir parçasını alıyordu. Baltık üzerinde geniş bir cephe elde ediyordu Rusya ve az da olsa, bir deniz gücü oluyordu. Ne var ki, daha önce adlarını saydığımız devletlerin düşmanlığı, İngilizlerin de desteğiyle, Rusların Danimarka boğazlarına ve açık denize doğru gitmesi olanağını aldı ellerinden ve Rusya yavaş yavaş bu sevdadan vazgeçmek zorunda kaldı.

Güneyde, VI. Karl, Sardunya karşılığında Sicilya'yı aldı ve Osmanlılardan da, Temeşvar'ın Banat'ını, Eflâk'ın, Bosna'nın, Belgrat'la Sırbistan'ın (1718 Pasarofça andlaşması) bir bölümü elde etti; ayrıca, İmparatorluğa giren devletlerin birliğini sağlama bağlayan «Pragmatique Sanction»u elde etmişti. Ne var ki, İngiliz ve Hollanda ticareti için bir tehdit olan üstende Kumpanyasını ortadan kaldırarak, İspanya ve Hind'ten

kesinlikle vazgeçti; İtalya’daki topraklarını sınırsız bir iktisadî gelişme yolunda bir bütün haline getirmeyi kendisine yasaklamak isteyen Farnese’in iddialarını da tanıdı (1731’deki Viyana andlaşması). 1719 yılından başlayarak, Alberoni’yi görevden almak zorunda kalan V. Felipe de, Fransa tacından ve VI. Karl’ın elde ettiği eyaletlerden içtenlikle vazgeçti; İngilizlere Cebelüttarık’la Utrecht’te tanınmış ticarî ayrıcalıkları bıraktı çaresiz ve bunların karşılığında da, ikinci karısının büyük oğlu, Don Carlos için Parma dükalığını elde etti.

FRANSA’NIN CANLANIŞI (1731-1740)

Ne var ki, 1731’den sonra, İngilizler, Avrupa’da tuttukları başköşeyi kaybettiler. Walpole’e karşı giriştikleri iç mücadeleye iyice kendilerini kaptırmış olduklarından, ayrıca güçlerine de pek güvendikleri için, kıtaya karşı kayıtsızlık gösterdiler; tam da mali durumun düzelip o güne değin güdülen politikanın bütün olumsuzluklarını gören **Kardinal Fleury’**yi serbest kıldığı bir anda oldu bu.

Fleury, XIV. Louis’nin çizdiği yolu izlemeye gayret etti. Ancak, Avusturya yönetimine karşı düşmanlık üzerine kurulu geleneksel politikanın arkasından gitmek isteyen -Dışişlerinde devlet sekreteri- Chauvelin’in yandaşlarınca güçlük çıkarılıyordu kendisine. Oysa, böylesi bir düşmanlık politikasının konusu yoktu artık, çünkü Habsburg’lar Fransa için bir tehlike değildiler; sonra, böylesi bir düşmanlığın sonuçları da kötüydü, çünkü, kıtadaki bölünmüşlük, İngilizlere, kıtaya karışma ve kendine bağlaşık edinme fırsatları veriyordu. Öyle de olsa, gelenekçiler, Polonya’ya mirasçılık sorununun başlarında üstün geldiler. 1733’te II. August öldü. Tahta geçmek seçimle oluyordu. İki aday vardı: İmparatorun yeğeni ve yandaşı -Saksonya seçmeni- III. August; ve bir de, Polonya’nın tahttan indirilmiş eski kralı -aynı zamanda XV. Louis’nin de kayınpederi- Stanislas Leczinski, Fransız parası sayesinde, eylülde Stanislas seçildi. Ne var ki, Polonya’yı reforma tâbi tutup, onu yeniden bir güç haline getirmek isteyen yurtsever partinin şefiydi o. Rusya ve Avusturya, ne bahasına olursa olsun, onu istemiyorlardı. Öyle olunca da, Avusturya-Rus orduları Polonya’ya girdiler, Stanislas’ı kovdular ve III. August’ü kral seçtirdiler.

XV. Louis’ye bir hakaretti bu. Öte yandan, Versailles’da, Fransa kraliçesinin kralın kızı olması isteniyordu. Dahası, Fransız hükümeti, Rusya’yla bağlaşıklığı istemediğinden, Polonya’yı desteklemeyi denemek gerekiyordu; Polonya ise, -ikisi de çöküş halinde olan- İsveç ve Osmanlılar

ile bir Doğulu güçler sistemi oluşturuyordu ve sistem merkezdeki güçleri yandan çeviriyordu. Chauvelin, savaşa girme zorunluluğuna inandırdı kralı ve Fleury buna karşı çıkmaya cesaret edemedi; ancak, kısa kestirdi.

Fleury, İngilizleri ve Hollandalıları kaygılandırmamak amacıyla, Pay-Bas'nın Avusturya'nın elinde olan bölümünü işgal ettirmedi. İngilizler ve Hollandalılar, Fransa'yı bir deniz rakibi olarak, Kuzey Denizi kıyıları boyunca yayılmış görmeyi, hele hele onun Anvers'e yerleşmesini hiçbir zaman istemiyorlardı. Anvers, bir büyük gücün elinde, Westfalya andlaşmasıyla yüklendiği yükümlülüklerden kurtulabilir ve Orta Avrupa ile Fransa'nın kuzeyindeki ticaretin bir deposu, giderek Londra ile Amsterdam'ın rakibi olabilirdi. Fransızların Belçika'da olması demek, İngiltere'yle savaş demekti. Fleury, Avusturyalıları, İtalya'daki topraklarında vurmakla yetindi. Sardunya kralı Savoie düküyle bağlaşıklık kurdu; Dük, -Piemont'dan Alplerle ayrılmış, dilce ve örfçe Fransız olan-Savoie'yı Milano karşılığında Fransa'ya vermekle yükümlüydü; bu politikayı, daha sonra Cavour'la III. Napolyon da izleyeceklerdir. Öteki bağlaşık İspanya kralı oldu; o da, oğlu Carlos için, İtalya'nın Parma'dan daha önemli bir parçasını istiyordu. Fransa-Sardunya güçleri, kolayca yendiler hasımlarını (1734) ve Milano fethedildi.

Bütün bunlardan sonra da Fleury, bir İngiliz müdahalesini önlemek için acele andlaşmaya gitti. 1735'te başlayan barış görüşmeleri, 1738'de Viyana'da kesin bir barışla sonuçlandı. Chauvelin'in 1737'de görevine son verildi. Stanislas, Polonya'dan vazgeçiyor, ancak kral unvanını koruyor ve Lorraine Düklüğü ile Bar Konduğunu alıyordu. Ölümünde, düklük ve kontluk mirasçılarına, yani Fransa kralına geçecekti. Böylece, kuzey-doğu sınırında açılmış koskocaman bir gedik köreltilmiş oluyordu; Alsace'la ilişkiler daha güvenli hale geliyor ve, dil ve örf bakımından Fransız olan bir ülke Fransız topluluğu içine dönüyordu. Katılış, 1766'da kesinleşti. VI. Karl, Novare'ı Sardunya kralına veriyordu; Milano'yu istemeyen Sardunya kralı ise Savoie'yı elinde tutuyordu. İmparator, Napoli ile Sicilya'yı, Don Carlos'a terkediyordu; Don Carlos ise, Parma ile Toskana'yı, -VI. Karl'ın kızı Maria-Thereza'nın eşi, düklüğünden edilmiş- Lorraine dükü François'ya veriyordu.

İnsan değiş-tokuşunun güzel bir örneğiydi bu.

Ertesi yıl, Fransa, geleneksel bağlaşığı Osmanlıları kurtarıyor ve Avusturyalılarla Rusları, Avrupa dengesini sürdürecek bir başarısızlığa

uğratıyordu. 1736 yılından başlayarak, Ruslar,

Karadeniz'de bir mahreç aranışı içinde, Osmanlılarla savaş halindeydiler. Azak ve Kırım'ı almışlardı. 1737'den beri de, Rusların bağlaşığı Avusturyalılar, Balkanları istilâ etmişlerdi. Fransız elçisi Villeneuve, Osmanlıları uyarıp öğüt verdi onlara. Osmanlılar, onun sayesinde Avusturyalıları yendiler. Villeneuve, o zaman da aracılığını koydu ortaya; ve, İmparator, Belgrat andlaşmasıyla (1739), Osmanlılara Sırbistan'la Eflâk'ı geri verdi. Yalnız başlarına kalan Ruslar gerilediler. Bütün bunlara teşekkür olarak da, Sultan, kapitülasyonları, yani Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğundaki dinsel ve ticarî ayrıcalıklarını yeniledi (1740).

1740'ta, Fransa, ileriye doğru yürüyüşüne yeniden koyuldu. Toprak bakımından, Ryswick'ten beri ilk kez olarak büyük bir gelişme kaydetmişti. İspanya'yla, Osmanlılarla, İsveç'le bağlaşıklığını güçlendirmişti ve Avrupa politikasını yönlendiriyordu. Sanayisi ve ticareti, dünyada önde gelir olmuştu. Mamul ürünleri İngiltere'yi bile istilâ ediyor; tacirleri, Antiller'de, Hindistan'da, Orta-Doğu'da İngilizleri geride bırakıyordu; o kadar ki, Orta-Doğu'da, kapitülasyonların yenilenmesinden önce bile, Fransız kumaş imalathaneleri, İngilizleri ticarî anlamda korkunç bir yenilgiye uğratmış ve İngiliz kumaşlarını hemen hemen safdışı etmişti. Fransızlar, Amerika'da, Mississippi vadisinde ilerliyorlar ve kıtanın içini Britanya kolonlarına kapıyorlardı. Fransız-Hint Kumpanyası, durmadan yeni şubeler açıyordu. İspanyollar da, donanmalarını yeniden örgütlemişlerdi ve, İngilizlerin, Utrecht andlaşmasının hükümlerine -hayasızca- aykırı hareket etmelerine engel olmanın cesareti içindeydiler; gerçekten de, İngilizler, anlaşılmış olandan daha fazla yük yüklüyorlar gemilere ve azgın bir kaçakçılık şebekesini harekete geçiriyorlardı. İngilizler, uyandıklarında bir de baktılar ki, sanki yenen kendileri değilmiş ve sanki Utrecht andlaşması yokmuş gibi, herşey geçip gitmiş durumda. Yalnız kıta Avrupasında üstünlüklerini yitirmiş değildiler; denizlerde ve ticaretteki üstünlüklerini de kaybetmekteydiler.

Öyle olunca da, savaşa karar verdiler.

BÜYÜK DENİZ VE KARA SAVAŞLARI (1740-1763)

İngilizler, 1739 ekiminde İspanya'ya karşı harekete geçtiler. Fransa'nın, Utrecht andlaşmalarının öcünü almak için savaşa karışacağını da biliyorlardı. Gerçekten, 1740 Ağustosunda, birkaç Fransız gemisi, İspanya donanmasına yardım için hareket etti. Deniz ve koloni üstünlüğü, yani

siyasal üstünlük için kesin mücadele başlıyordu. Sonucun olumlu olması için Fransız donanması yeniden güçlendirilmişti. Böylece Fransa, uzun bir süre başta gelen bir güç olmaya doğru gidiyordu. Ne var ki, elindeki güçlerin büyük bölümünü denizlerdeki savaşa ve kolonilere ayırması gerekiyordu; kıtada ise, herhangi bir çatışmaya girmemeliydi.

Oysa, 20 Ekim 1740'ta İmparator VI. Karl ölüyor ve Avusturya mirası açılıyordu. İmpataror, mirasçı olarak 23 yaşında bir kız, Maria-Thereza'yı bırakmıştı; arkaya kalan ordu düzensiz ve hazine de tamtakırdı. Habsburg'ların topraklarından kendilerine bir parça koparabilmek için, bütün Avrupa hükümdarlarının önüne çıkmış bulunmaz bir fırsattı bu. Ancak şunu da unutuyorlardı: Hepsi de Pragmatik Sanction'u garanti etmiş ve Maria-Thereza'ya Avusturya mirasını sağlamayı vaadetmişlerdi. Öyle de olsa, üzerinde imzaları bulunan andlaşmalara bir «kâğıt parçası» olarak baktılar hepsi de. Bavyera'lı seçmen Karl-Albert, bütün mirası istedi. İspanya kralı, Sardunya kralı, Prusya kralı II. Friedrich, herbiri mirastan bir parça istediler. II. Friedrich'e, babasından yetkin bir ordu, «bir prens kılıcıyla ölçülür» özdeyişi ve, Prusya topraklarını alabildiğine genişletmek ve Hohenzollerin topraklarının üç parçasını birleştirmek görevi kalmıştı. II. Friedrich gözünü, zengin bir eyalet olan **Silezya**'ya dikmişti o sırada; onu ele geçirirse, Yukarı-Oder ticaretini güvenceye alacak, Brandebourg Avusturya saldırılarına karşı korunmuş olacak ve Bohemya'ya karşı ani bir saldırıdan doğacak olası bir tehdit önlenmiş bulunacaktı. Hohenzollern'lerin, Silezya üzerinde hakları vardı; andlaşmalarla vazgeçmişlerdi bundan; ne var ki, II. Friedrich'in verilmiş söze uymak gibi bir kaygısı yoktu.

Eyaleti tuttu ele geçirdi (Aralık 1740-Nisan 1741).

Fransa tehdit edilmiş değildi ve çatışmanın dışında kalabilirdi. Kral, Pragmatik Sanction'u imzalamıştı ve verdiği söze saygılı olması gerekiyordu. Ne var ki, Mareşal Belle-İsle'in yönettiği gelenekçi parti, Avusturya'yla kozu paylaşmak için uygun anın geldiği kanısına vardı. Bu gelenekçi parti, deniz ve koloni sorunlarına pek az ilgi duyuyordu. İngilizlerden farklı olarak, Fransız senyörleri, ticari girişimlere henüz çok az karışmışlardı. Fransa'nın başkenti Versailles ile başlıca komşu kent Paris, İngiltere'nin başkenti Londra ve halkı büyük çoğunluğuyla deniz ticaretinden yaşamını kazanan öteki İngiliz kentleri gibi değildiler. Paris'te, Antiller ya da Senegal için, kamuoyunu harekete geçirmek ve

ayaklandırmak güçtü. Fransız tacirleri bile, İngilizlerin o keskin ve soğuk azgınlığını göstermiyorlardı ve, onlar gibi kıran kırana bir mücadelenin özlemi içinde değildiler: 1743 yılında, Fransa ile İlgiltere arasındaki kopuş resmileştiğinde, Fransız-Hint Kumpanyası, İngiliz Kumpanyasına, hükümetler arasındaki çatışmanın dışında kalıp ticareti sürdürmeyi önerdi ve ancak İngilizlerin reddinden sonra savaşa karar verdiler. Fleury alabildiğine yaşlanmıştı; öyle olduğu için de, Belle-İsle'i, imparatorluk tacını Habsburg'ların elinden çekip alma girişiminde serbest bırakmak zorunda kaldı. Habsburg'ları Friedrich yendi; Belle-İsle de, İspanya kralı ile Bavyera seçmeni arasında bir bağlaşıklık andlaşması yaptı (Mayıs 1741), Fransa ile Prusya arasında da bir bağlaşıklık kurup (Haziran 1741) Saksonya seçmeninin katılmasını sağladı. Bavyera seçmeni, İmparatorluk tacı ile Bohemya'ya; İspanya kralının ikinci oğlu Don Felipe, İtalya'daki topraklara; Friedrich Silezya'ya sahip olacaktı; Fransa'ya ise Avusturya yönetiminin güçten düşüşü kalıyordu. Fransız orduları Bohemya'yı istilâ ettiler, Bavyera seçmeni Bohemya kralı ilân edildi ve arkasından da VII. Karl adıyla İmparator seçildi (Kasım 1741-Ocak 1742).

Ne var ki, Belle-İsle, Viyana'ya öldürücü darbe indirmeyi denememek gibi bir yanlış yaptı. Savaş uzadı gitti. İngilizler, bir şaşırtmacada bulunmak için müdahale ettiler. 1742 Şubatında, II. Georges, Kıta Avrupa'sına ayak basıp, bir paralı askerler ordusunun kumandasını üzerine aldı. İngilizler, Fransa'nın elinden Alsace ve Lorraine'i almak için, Avusturyalılar ve Saksonyalarla Worms Birliği'ni kurdular; ve Maria-Thereza'ya da para yardımında bulundular. Maria-Thereza, Milano'nun bir bölümünü Sardunya kralına vadedip, Silezya'yı da -yükümlülüklerine (Breslau andlaşması, Temmuz 1742) karşın bağlaşıklarını terketmiş olan- II. Friedrich'e devrederek, karşısına dikilmiş olan koalisyonu bozdu ve Fransa'ya karşı olmak üzere bir koalisyon oluşturdu (1743). Böylece, Fransa'nın sınırları tehdit edilmiş oluyordu. Son olarak, 1745'te, VII. Karl ölünce, oğlu, Maria-Thereza'in -I. François adıyla imparator seçilmiş olan- kocası lehine imparatorluktan vazgeçti. Olay, Avusturya Hanedanının Fransa Hanedanına karşı da yeni bir düellosuna yol açtı. Kaygılı II. Friedrich, 1744'te Fransa ile yeniden bağlaşıklık kurdu, ancak, Maria-Thereza, Dresde barışıyla Silezya'nın ona ait olduğunu belirtince, 1745'te tutup yeniden terketti bağlaşıklığı. Fransız güçleri, koloni savaşından yüz çevirir duruma geldiler 1745'te Kanada'da Louisbourg'u alıyorlardı, ancak 1746'da da

Hindistan'da Madras'ı kaybediyorlardı. Bütün Fransız güçleri yüzlerini deniz tarafına çevirmiş olsalardı, kuşkusuz kesin bir sonuç alınabilirdi. Fransa, kıtada koalisyona karşı iyi direndi. 1748'de, doğal engellerden yoksun Kuzey sınırını koruyabilmişti; Pay-Bas'nın Avusturyalıların elinde olan bölümünü ele geçirmiş (Fontenoy zaferi, 1745) ve onun yanı sıra Savoie ile Nice Kontluğunu almıştı. Takatten düşmüş hasımlarına kendi lehinde olabilecek bir barış dayatabilirdi. Oysa, Aix-la Chapelle andlaşmasıyla (Ekim 1748), XV. Louis herşeyi, Pay-Bas'yı, Savoie'yı, Nice'i terketti. Kolonilerde Fransızlarla İngilizler, elde ettiklerini birbirlerine geri veriyorlardı. XV. Louis, II. Friedrich'e Silazya'yı garanti ettiriyor, Sardunya kralına Milano'nun bir parçasını verdiriyor, Don Felipe'ye Parma ile Plaisance'ı bağışlatıyordu.

Bütün Avrupa'yı şaşkına çevirdi bu. Fransızlar, kraldan tiksindiler. Aslında, bu barışta herşey kötü değildi; çünkü, bu barış, herşeye karşın, Avusturya Hanedanını alçaltıyor, İspanya ile bağları güçlendiriyor, ikinci derecede güçleri öne çıkarıyordu. Ayrıca, Fransızların güttükleri politikalardan birine de uygundu: Bu politika da, kişisel büyümeyi aramak yerine, Büyüklere karşı, Fransa'nın çevresindeki küçük güçlerin denge ve guruplaşmalarını yeğliyordu. Ne var ki, pek önemli bir noktada da yanılgı içindeydi. Yürekten barışçı, hıristiyanca bir sevgi ve insanlıkla dolu, ayrıca savaştan da bıkıp usanmış olan XV. Louis, İngilizlerin ve Avusturyalıların neler duyduklarını düşünerek yaşama gözlerini kapadı. Denizlerde ve kolonilerde hiçbir şeyin hale yola koyulmadığını görmek istememişti; Avusturya ve Prusya arasındaki ilişkiler için de öyleydi; barış, olsa olsa bir ateşkesti yalnız; öyle olunca da bir başka savaş patlak verecekti ve bu savaş kaçınılmaz olduğuna göre, Fransa için asıl önemli olan, Savoie Alplerinin tepesinde olmak ve Anvers'e değin Kuzey Denizi kıyılarında bulunmaktı.

Yeni savaş, **Yedi Yıl Savaşı** diye anılır.

> *Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), Amerika'daki Fransız kolonileriyle İngiliz kolonileri arasında, Ohio vadisine kimin sahip olacağı konusundaki uyuşmazlıklardan çıktı. İngilizler, adamakıllı hazırlanmışlardı. 1755 Haziranında, hem de savaş ilan etmeksizin, bir haydutluk hareketi ile savaşı başlattılar: Kanada'ya giden birliklerle dolu üç taşıt aracına ve, 8.000 tayfasıyla beraber, 300'den fazla ticaret gemisine, İngiliz limanlarında elkonuldu ya da açık denizde İngiliz*

gemilerince tutuldu. Böylece Fransızlar, daha ilk günden başlayarak, alabildiğine talimli birliklerden yoksun kalmışlardı.

İngiltere kralının kişisel mülkü olan ve kuzeyde İngiliz ticareti için bir köprü başı durumundaki Hanovre'u korumak, ayrıca Fransız güçlerinin başını kıtaya çevirmek için, bir bağlaşık gerekiyordu İngilizlere, bir de ordu. Avusturya'ya güvenemezlerdi; çünkü Avusturya, Prusya'ya bir karşılık olmak üzere, 1755 Ağustosunda, Pay-Bas'yı Fransa'ya sunmuşlardı; Fransa ise, IL Friedrich'i terketmemek için bu armağanı reddetmişti. Ne var ki, İngilizler II. Friedrich'i kaygılı, bir İngiliz-Rus bağlaşıklığından korkar bir halde, ayrıca İngiliz yardımına da istekli buldular; bunların sonucu olarak, II. Friedrich, Fransızlarla olan bağlaşıklığına ihanet ederek, İngiltere ile Westminister sözleşmesini yaptı (Ocak 1756). Fransızlar, kanları beyinlerine sıçramış bir halde, Avusturya ile Versailles andlaşmasını yaptılar (1 Mayıs 1756). Bunlar olurken Avusturya, Alman prenslerine, Saksonya'ya ve Rusya'ya yaklaşıyordu. II. Friedrich, genel bir saldırının yaklaştığı duygusu içinde, hasımlarını, hazırlıklarını daha bitirmeden savaş dışı bırakmak istedi ve Saksonya'nın üstüne çullandı (Ağustos 1756); yendi de. Ancak, Saksonların direnişi, Avusturyalılara güçlerini bir araya getirecek zamanı kazandırdı; ve, Saksonya seçmeninin kızı Fransa tacının mirasçısı ile evli olduğundan, gururu incinen XV. Louis, Avusturya ile ikinci bir Versailles andlaşması yaptı (Mayıs 1757). Fransa, Almanya savaşı için 140.000 asker ve 30 milyonluk bir yardım yükleniyordu. Bağlaşıklar arasında o ünlü yer değiştirme ve Fransa'nın kara Avrupası savaşlarına katılışı böyle oldu; bu kıta savaşları ise, onu gerçek çıkarlarına eğilmekten alıkoyuyordu; oysa koloniler savaşı, gerçek savaş buydu.

Fransız hükümeti, karadaki harekâtın kısa süreceğini ve öyle olunca da güçlerini yalnız İngilizlere karşı çevireceğini düşünüyordu. Gerçekten, 1757'de, Fransızlar, Hanovre'u işgal ettiler ve İngiliz-Hanovre ordusunu teslim aldılar; bu ordu ise, savaşın sonuna değin hiç kimseye yardım etmeyeceği yükümlülüğü altına girdi. Bir Fransız-Alman ordusu, II. Friedrich üstüne yürüyordu; o ise, güneyden Avusturyalılar, doğudan Ruslar, Kuzeyden İsveçlilerce tehdit ediliyordu. Ancak Friedrich hasımları arasında manevra yapabildi: Fransız-Alman güçlerini Rossbacht'da ezdi (5 Kasım 1757) ve

Avusturyalılar da Leuthen’de (5 aralık). İngiliz-Hanovre ordusu, verdiği sözde durmayarak, Fransızlara karşı sefere çıktı. Artık savaş uzayacaktı. Fransız ordularının başında, yenilikler arkasından koşan, ancak araziye pek dikkat etmeyen, ayrıca aralarında kıskançlıklar bulunan generaller vardı; bütün bunların sonucu, yer yer başarılar kazanılsa da, ordular, İngiliz-Hanovre güçlerince, Ren ve Weser ırmakları arasında hapsedildi ve, öyle olunca da, II. Friedrich’i batıdan gelip vurmadı hiçbir zaman. Böylece rahatlayan Friedrich, Rusların ve Avusturyalıların karşısına çıktı. Korkunç yenilgilere uğradı ve hatta, 1759’da, düşmanın öncü birlikleri Berlin kapılarına kadar gelip dayandı. Ancak, olağanüstü bir direniş gösterdi; ve, pısırık, güçlerini bir araya getirmede fazla hünerli olmayan Ruslar ve Avusturyalılar, öldürücü darbeyi bir türlü vuramadılar. 1762’de, Çariçe Elisabeth ölüp de yerine Prusya kralına pek bağlı III. Petro geçince, Avusturyalılar yapayalnız kaldılar ortada.

Bu savaş, Fransızları, donanmaları ve kolonileriyle uğraşmaktan alıkoydu. Destek gücü olarak Hindistan’a 17, Kanada’ya da 328 kişi gönderdiler; oysa İngilizler, William Pitt’in de uyarılarıyla, donanmalarını durmadan güçlendiriyor ve Amerika’ya 60.000’e kadar varan asker yolluyorlardı. Quebec’in (1759) ve Montreal’in alınışı (1760), Kanada’yı kazandırdı onlara; Pondischery’nin alınışı da (1761) Hindistan’ı. İspanya’nın Fransa’nın yanında 1761’de savaşa katılışı pek geçti ve, İngilizlere, Florida’yı ele geçirme fırsatını vermekten başka birşeye yaramadı. Fransızlar, İngilizlerle 10 Şubat 1763’te Paris andlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar: Onlara Kanada’yı, Ohio vadisini, Mississippi’nin sol kıyısını, Antiller’den birçoğunu terkediyorlardı; Hindistan üzerinde her türlü politik iddiadan vazgeçiyorlardı ve orada, birbirinden kopuk ve içinde asker olmayan beş kenti ellerinde tutacaklardı ancak; Goree adası dışında Senegal’deki ticaret tezgâhlarını bırakıyorlardı. XV. Louis, bunlardan başka, İspanyollara, Florida’nın kaybını karşılasın diye, Mississippi’nin sağ kıyısını ya da Luisiana’yı verdi. Bununla beraber, Fransa, çoğu İngiliz’in hayıflanması bahasına, denizciler için bir pişme ve talim okulu olan Terre-Neuve’deki dalyanları tutuyordu; ayrıca Saint-Pierre ve Miquelon’la «şeker adaları», yani Martinique, Guadeloupe, Saint-Lucie, Saint-Dominique elinde kalmıştı. Bu kalanlar da İngiliz kralı III. George

sayesinde olmuştu: Çünkü Kral, kişisel politikasına başlamanın ve otoriter Pitt'ten kurtulmanın aceleciliği içindeydi; oysa Pitt, andlaşmaya gitmek için Fransızların ezilmesini beklemeyi öneriyordu. İngilizler ise bundan hoşnut değillerdi ve yeni bir çaba gerekeceği kanısı içindeydiler. Öyle de olsa, sınırsız gelişmenin yığınla olanağını, deniz ticareti ve koloni üstünlüğünü elde ettiler.

Tek başına kalan Maria-Thereza, II. Friedrich'le Hüberstsbourg barışını imzaladı (15 Şubat 1763). Friedrich, Silezya'nın yanı sıra, Almanya'da ve Avrupa'da sınırsız bir saygınlığa sahipti; ancak, yanıp yıkılmış küçük bir devletin başıydı yine de. Avusturya, bu yeni başarısızlıktan dolayı zayıflamış ve küçülmüştü. Doğu ve orta Avrupa'nın asıl egemeni ise, gitgide artan kaynaklarıyla Rusya'ydı ve, o Rusya, kendisine bir başka yükselişin yollarını açacak olan bir baş da bulmuştu: Çariçe II. Katerina!

RUSLARIN VE PRUSYALILARIN YÜKSELİŞİ (1763-1789)

Paris andlaşması, Avrupa'da bir denge kopukluğuna yol açtı. Fransızlarla İngilizler, yüzlerini kıta Avrupasından başka yönlere çevirdiler. İngilizler, imparatorluklarını örgütleme sorunlarıyla başbaşaydılar. Özellikle Amerika'daki kolonileri büyük güçlükler çıkarıyorlardı önlerine. Fransızlar yanlışlarını anladılar: Güçlerini İngiltere'ye karşı mücadeleye ayırdılar ve Bakan Choiseul verilecek karşılığı hazırlamaya başladı. Böylesi bir karşılık mümkündü de: Çünkü Fransa, Avrupa'nın en kalabalık ülkesiydi ve zenginliklerle doluydu; ayrıca, bütün savaşlar ulusal sınırların dışında verilmiş olduğu için, ülke ciddi bir hasara uğramamıştı. Choiseul, donanmayı ve orduyu yeniden kurdu ve Cenevizlilerden Korsika'yı satın aldı (1768); oysa Korsika, Akdeniz'deki Fransız kıyılarına egemen olmanın olanağını verdiği için, İngilizlerin göz diktikleri bir yerdi.

Büyük Petro'nun Asya'daki işletmelerini olduğu gibi terketmiş olan Rusya için, Doğu Avrupa'da kapılar ardına değin açıktı bu koşullarda. **Batı'ya doğru yürüyüş**üne yeniden başlayabilirdi. Polonya kralı III. August ölünce (1763), Katerina II. Friedriech'le anlaştı: Polonya'da her türlü reform engellenmeliydi; Rus birliklerinin tehdidi altında, kendi sevgilisi Stanislas Poniatowski seçtirilecekti (Eylül 1764); sonra da, Polonya cumhuriyetinin özgürlüklerini güvenceye bağlama bahanesi altında, Polonyalılara Rus koruması dayatılacaktı (1767). Ne var ki, Polonya yurtseverleri başkaldırdılar ve Choiseul, onları kurtarma umudu içinde, Osmanlıları, Rusya'ya karşı savaşa girmeye inandırdı. Ancak,

Osmanlılardaki çöküş günden güne daha belirgin haldeydi. Türkler Azov'u, Kırım'ı, Romanya eyaletlerini kaybettiler ve donanmaları da Çeşme'de yokedildi (1770). II. Friedrich, Ruslarla Avusturyalıların güçlerinin Balkanlarda gitgide artmasından korktu. Öyle olunca da, Katerina ile Maria-Thereza'e, **Polonya'nın paylaşılması**nı önerdi; ve ilk paylaşmaya, 25 Temmuz 1772 günü Saint-Petersbourg'ta karar verildi: «Polonya devletinin bütünüyle dağılışı korkusuyla... Pek kutsal üçübirlik adına...», Maria-Thereza, 2.600.000 insanıyla Galiçya'yı alıyordu; II. Friedrich, Dantzig dışında, 700.000 insanıyla Polonya Prusyasını alıyor ve böylece Prusya'yı Brandebourg'a «yeniden dikiyordu»; Katerina, 1.600.000 insanıyla Litvanya'nın bir bölümünü elde ediyordu. Bağlaşıklıkların birliklerince çevrilmiş Polonya Diyeti, bu andlaşmayı kabul etmek ve Anayasada herhangi bir değişikliğe gitmemek yükümlülüğü altına girmek zorunda kaldı. Edindikleri parsaları ellerinde tutmak için, üç suç ortağı bir **üç1ü bağlaşıklık** kurdular: Bu bağlaşıklık, Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde Fransa'ya karşı savaşacak; 1815'ten sonraki Kutsal Bağlaşıklığın çekirdeğini oluşturacak ve XIX. yüzyılın sonuna değin sürecektir.

Avusturya'nın aracılığıyla, Ruslar Osmanlılarla, **Kaynarca antlaşması**nı imzaladılar (1774): Rusya'nın elinde yalnız Azak kalıyordu; Kırım ise, bağımsız ilân edilmişti; özellikle Ruslar, Grek kilisesi ya da Rumen eyaletlerinin ortodoks halkı yararına Sultana temsilciler sunmak hakkını elde ediyorlardı. Böylece Ruslar, Balkanların ortodoks hıristiyan haklarının koruyucuları olarak ortaya çıkıyor ve Balkanlardaki olaylara sürekli karışma olanağını kazanmış oluyorlardı; bu ise, onların İstanbul'a ve Boğazlara doğru girişimlerini hayli kolaylaştıracaktır.

Üç gücün Polonya'daki eylemleri, denge sistemi **ortaklar sistemi**ne dönüştürüyordu. Denge sistemini yıkıyorlardı: Büyük güçler, kendi aralarında alabildiğine eşittiler; ne var ki, küçük güçleri ve zayıf devletleri, keyiflerine göre aralarında paylaşma hakkını da kabul ediyorlardı. Devletlerin haklarını horlama, sistem haline gelmişti. Bu horlayış, Avrupa'yı birkaç büyük güç arasında bölüşmeye götürecekti; bu güçler, birbirine benzer de olsalar, çıkarları birbirine zıttı; bundan doğacak uyuşmazlıklar ise, git gide çoğalacak ve eskisinden çok daha fazla vahim boyutlara yükselecekti. Bu da sürekli savaş, giderek ilerisi için Avrupa'nın yıkımı demekti.

Bu arada İsveç, Osmanlılar, Venedik, Avrupa'nın bütün zayıf ülkeleri dehşete düşmüştüler ve bıçağın üzerlerine ineceğinin beklentisi içinde titriyorlardı. Ne var ki, Fransa, eski denge sistemini korumaya çalıştı. 1774 ile 1787 yılları arasında bakanlık yapmış olan **Vergennes**, kral XVI. Louis'nin desteğiyle, güçlerin büyümelerini önlemeye; onları birbirleriyle uzlaşmaya ya da, bunun olanağı yoksa, onları birbirlerinin karşısına çıkarmaya; küçük güçleri Fransa'nın çevresinde toplayarak korumaya çabaladı. XIV. Louis'nin son politikasını geliştirmekti bu; ilerde Talleyrand'ın, Louis-Philippe'in politikası da bu olacaktır. Böylece Vergennes, Avusturya'nın Pay-Bas'da ya da Mısır'daki büyüleyici önerilerine kapılmayarak, Avusturya'nın yeni rakibi II. Friedrich'ten yararlanarak, II. Joseph'in Bavyera'yı fethetmesine iki kez engel olmayı başardı (1779-1784); Osmanlı İmparatorluğunu parçalama konusundaki bir Avusturya-Rusya girişimine pek çabuk son verdi ve Kırım'da Rusların kazanımlarını sınırlandırdı. Böylece, kıta Avrupasında barış elde etti; bu ise, ona, denizlerde İngilizlerin karşısına çıkma olanağını sağladı (1778-1783); Amerika'daki İngiliz kolonilerinin kurtuluşuna katkıda bulunmak ve Versailles barışıyla (3 Eylül 1783), İngiltere'yi başlıca kolonilerinden yoksun kılarak, Paris andlaşmasının -bir parça da olsa- öcünü almak, böyle bir politikanın eseridir. İngilizler, Amerika Birleşik Devletlerinin bağımsızlığını tanıyacak, onlara Mississippi'ye değin alt ülkeyi terkedecek, İspanya'ya Minorka'yı ve Florida'yı, Fransa'ya Senegal'i, Tabago'yu ve Dunkerque'i berkitme özgürlüğünü verecektir.

Fransa, saygınlığını yeniden kazanırken, Avrupa'ya da tekrar güvenlik getirmişti. Ne var ki, uzun ömürlü olmadı bu başarılar. 1787'de mali bunalım ve aristokrasinin başkaldırısı felce uğrattı Fransa'yı. Fransa, yeni Prusya kralı I. Friedrich-Guillaume'un, Hollanda'da «stathouder»in iktidarını yeniden kurması ve Prusya, Hollanda ve İngiltere'den oluşan bir üçlü bağlaşıklığa gitmesi (1787) karşısında hiçbir şey söyleyemedi. Katerina ile II. Joseph, Osmanlılara karşı saldırıya geçme konusunda uygun anın geldiğine hükmettiler (1788). Ne var ki, İngilizlerle Prusyalılar, Rusların üzerine İsveç kralı III. Gustaf'ı saldırttılar. I. Friedrich-Guillaume, Polonyalıları, anayasalarını reforma tâbi tutma ve Rus korumacılığını reddetme konusunda yüreklenirdi; ayrıca Macarlarla Belçikalıları II. Joseph'e karşı ayaklanmaya kışkırttı. Fransa'nın ortadan silinişi, tutkuların

dizginlerinden boşanmasına yol açmıştı. 1789'da, Avrupa tam bir bunalım içindeydi; devletlerin birliği eskisinden çok daha fazla uzak görünüyordu.

BÖLÜM VI
«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (4)
ULUSAL UYANIŞLAR

Avrupa'nın düşünsel birliği, yazar, bilgin, saraylı olarak, bir avuç insanın eseriydi. Ne var ki, **ulusal duygu**, bütün halklarda uzun zamandan beri doğmuş bulunuyordu. Sadece **eşitsiz bir gelişme**si olmuştu: Kuşkusuz yalnız İngiliz ve Fransızlar, terimin gerçek anlamıyla uluslar oluşturuyorlardı; yani biçimlendirdikleri ve kendilerini değiştiren bir toprağa bağlı, bir dayanışma, ortak çıkarlar bilincine sahip, kendine özgü alışkanlıkları, örfleri, yaşama ve düşünme biçimi olan, bir ülkünün arkasında dolaşan, sürüp giden farklılıklara karşın komşu halklardan çok kendi aralarında benzerlikler bulunan insanlar topluluğuydular her ikisi de. Ancak öteki haklar da, kimi zaman hâlâ bulanık ve zayıf da olsa, az çok açık ve güçlü biçimde **ulusal bilince** varmışlardı. Müslümanlara karşı uzun bir mücadeleden doğmuş bir İspanyol yurtseverliği vardı; ülkenin uğradığı yığınla istilaların doğurduğu, eski Roma'nın anılarıyla güçlenmiş bir İtalyan yurtseverliği vardı; Ruslara ve Germenlere karşı kendini ortaya koyan bir Polonya yurtseverliği vardı; Ortodoks Hıristiyanlığın geliştirdiği Rusları öteki haklara sapkın ve barbar olarak baktıran, Rusya'yı ise kutsal, doğru, adil, Tanrının herkesten ayrı olarak sevdiği bir ülke gibi gösteren bir Rus yurtseverliği vardı; hatta bir Alman yurtseverliği görüyoruz. Gerçeklere dayansın ya da dayanmasın, çeşitli toplulukların bilinci, gitgide berraklaşıyordu. Öyle deniyordu: Fransızlar nazik, dürüst, gönlü yüce, ancak aceleci ve değişkendirler; Almanlar içtenlikli, çalışkan, ama ağır ve kendini şaraba fazla vermiştir; İtalyanlar hoş, ince, tatlı dilli, ama kıskanç ve haindirler; İspanyollar kapalı, ihtiyatlı, ama palavracı ve fazla biçimindirler; İngilizler, gözünü budaktan sakınmayacak denli cesur, ama tepeden bakan, vahşiliğe varacak kadar başkalarını horlayan ve gururlu kişilerdir.

Ulusal duyguyu, **hükümdarların politikaları** yüzyıl boyunca pek geliştirdi: Bu hükümdarlar, devletlerindeki çeşitli eyaletleri, birbirine gitgide daha benzer alışkanlıklar içine sokuyorlardı; birbirlerine karşı verdikleri siyasal ve iktisadî savaşın da bir sonucu olarak, halklarına, kendi

aralarında dayanışma ve, silahlı ya da silahsız, kötülük gelen komşularına karşı da kin aşılıyorlardı.

Düşünsel gelişme de bu duyguyu geliştirdi ve ulusallık, Avrupa'da bir birleştirici olan **Fransız etkisine karşı bir tepkiye** büründü. Her ülkenin mürekkep yalamışları, Fransa'nın okullarında yetişmişti. Klasik anlayış, Fransa'yı alabildiğine öne çıkarıyor ve sınırsız bir üstünlük veriyordu ona. Fransa, Avrupa'nın mantık, uzanlatım ve diyalektik hocasıydı. Avrupalılar düşünmeyi, fikir oluşturmayı, onları düzenleyip, geliştirip aralarında ilişki kurmayı, giderek onlardan geçerli sonuçlar çıkarmayı Fransa'dan öğrenmişlerdi. Hepsi klasisizm tedavisinden geçmişti; onsuz, en yüce dehalar için bile, herşey bir niyet, taslak, filiz olarak kalırdı, açılıp serpilemezdi. Ne var ki, her öğrencinin geçmesi gereken uzun bir öykünme döneminden sonra, 1760 yılından başlayarak, Avrupa'nın yazarları, düşüncelerinde ve onları dile getirişte usta olduklarını anladıklarında, başlarda o denli hayranlık ve minnettarlıkla kabul edilen bu Fransız egemenliği ağır gelmeye başladı onlara. Kendi güçlerinin ve görüşlerinin bilincine vardılar; ve ulusal özsaygıları Fransız üstünlüğünden rahatsız olmaya başladı. Yaralanmış gururları onlara esin verdi. Kendilerini kurtarmak için, Fransa'dan gelmiş düşüncelere karşı sert, acı, çoğu kez haksız bir eleştiriye giriştiler. Bu eleştiri, her ülkede, özellikle yükselen burjuvazinin bağrından çıkan insanların dilinde ve kaleminde daha da büyük sertlik kazandı; çünkü, bu insanlar, Fransa'nın kibar aleminden gelen alışkanlıklara, salon yaşamına, soylulardan çok daha az kendilerini kaptırmış kişilerdi. Bir duygudan yola koyulup, Ansiklopedicilerin kuruluğuna karşı tepkinin ortaya çıktığı ve Rousseau'nun revaçta olduğu bir zamanda gelişen bu eleştiriler, giderek Fransız akılcılığına, klasisizmine ve evrendeşçiliğine karşı bir saldırı biçimine büründü. Herkes, **ulusunun kendine özgü duyguları adına** konuşmaya başladı ve Avrupa'nın doğan birliği sarsıldı.

Bu saldırılara karşı Fransızların direnişi alabildiğine az oldu; çünkü klasik anlayış Fransa'da çöküş halindeydi. XVII. yüzyılda, klasik görüş, ne biçimde olursa olsun, yetkinliğe ulaşma iradesi, açık ve aydınlık bir anlayışa varmanın mücadelesi, en doğru, en ahenkli biçimde dile getirme çabası idi; bu da, iç dünyanın zenginliklerini yoksullaştırmıyor, tersine gün ışığına çıkarıyor, ele avuca getiriyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, bu anlayış gitgide daha biçimci hale geldi; sert kurallar hapsediyor, titizlik

felce uğratıyordu. Dil bile fakirleşti, daraldı, ılımlılaştı; pek genel terimlere ve çoğu kez basma-kalıp formüllere indirgendi; yaşamın fışkırmasını yakalayacak güçlü bir çaba yerine, sanatçıyı mahkûm eden bir tür cebir formülleri ya da mozaikçi kurallarına dönüştü herşey. Aslında klasisizmdeki bu çöküş, klasik anlayışın zıddıydı. Ve, şiddetle ve çoğu kez de haksız olarak saldırılan, işte bu çökmüş olandı; ne var ki, klasisizmle onun karikatürü karıştırılıyordu. Öyle de olsa, klasisizmi çoğu Fransız terketti.

Romantizm, Fransa'da Rousseau ile yaşıttır.

Öte yandan, evrendeşçilik anlayışı, yani insanların değerine inanıp, insan soyunun birliğine olan inanış bir yerde yurtseverliği de içerdiği halde, en bilgili Fransızlarda ulusal duyguyu zayıflattı. Bu duyguyu kimse de kökünden yıkamadı ve **yurtseverlik**, bunalım dönemlerinde, çoğu insanda uyandı. Yedi Yıl Savaşı sırasında, armatörler, liman tacirleri, İngilizlere karşı mücadelede krala, kendi paralarıyla satın alıp gemiler verdiler. Fransızlar, dışarıda uğranılan yenilgileri yüreklerinde duydular. 1765'te, yazar Belloy, *Calais Kuşatması*'nı temsil ettirdiğinde, seyirciler ağlıyor, haykırıyor ve İngiltere'ye karşı verilen eski mücadeleleri dile getiren eseri alkışlıyorlardı. Ne var ki, Yedi Yıl Savaşının tam ortasında, Filozoflar, yeterli bir bilgi edinmeden, aceleyle, kendi evrendeşçi ve barışçı görüşlerini tamamlıyorlardı. Fransızlar, zayıfladıkları için, kendilerini iyi savunamadılar; ve yabancı edebiyatlara, özellikle İngiliz ve Alman edebiyatlarına karşı kötü bir savunma yaptılar. Grimm, Diderot'nun yardımıyla, 1750'de, *Mercure de France*'ta Alman edebiyatı üstüne mektuplarını yayınladı. Herder, 1766'da, Alman şiirinden bir seçme, 1768'de de İsviçreli Gessner'in *İdyles*'inin çevirisini ve, 1781'den 1784'e değin de, Winckelmann'ın *Eskilerde Sanat Tarihi*'ni yayınlar. Alman şiirinin düşsel ve ataerkil niteliği, «duyarlı ruhları» hayran bırakır. *İdyles*, Delille'e, masal yazarı Florian'a, *Paul ile Virginie*'sinde Bernardin de Saint Pierre'e esin verir. Goethe'nin, 1777'de çevrilen *Werther*'i, ruhları derinden derine sarsar. İleride Madame de Stael'in *Delphine*'i, B. Constant'ın *Adolphe*'u, Chateaubriand'ın *Rene*'si Lamartine'in *Jocelyn*'i ondan doğacaktır.

İngiliz etkisi daha da derin oldu.

Her zaman, yurtseverlik adına İngiliz düşmanı yığınla Fransız olmuş olsa da, Fransa, kendini İngiltere'nin ellerine bıraktı ve İngiliz hastası oldu. Krallık ailesinden prensler bile, İngiliz modalarına kol-kanat gerdiler.

Çaylar, brice benzer bir kâğıt oyunu olan whist, at yarışları, cokeyler, redingotlar, 1770'e doğru Fransa'yı istilâ ettiler. Salonların yerini yavaş yavaş klüpler aldı; oralarda da, nazik konuşma, kalabalığın yüksek sesle konuşmasına bıraktı kendini; herkes bağırarak anlatıyor ve az dinliyordu. Dil, İngiliz terimleriyle doldu: Bütçe, konvansiyon, jüri, humour, pamphlet, romantizm, spleen, ingilizvari romantik bahçeler yayılmaya başladı. Fransızlar, çeviri yoluyla İngiliz kitaplarını halkın anlayacağı hale getirip yaydılar. Yabancılar, İngiliz ürünlerine güleryüz gösteriyorlardı; çünkü Fransa'nın düşünsel boyunduruğunu kırmada onlara yardımcıydı bunlar.

Gerçekten, önce İngilizler, gurur, kıskançlık, mücadele duygusuyla, her alanda Fransızları horlayan bir kinle koğuşturdular; Fransız moda ve zevkini ittiler. «Revaçta olan bizim ticaretimiz ve mallarımızdır» diyorlardı. Her türlü bireyselliği kaldırıyor ve içtenliğe zarar veriyor diye, Fransız nezaket ve kibarlığını ayıplıyorlardı. Yeterince besleyici olmadığı için Fransız mutfağını kötülüyorlardı. Bir saraylı dili deyip Fransız dilini eleştiriyorlardı; onlara göre İngilizce daha enerjik, daha erkekçe idi ve özgür insanların diliydi. Yapma kuralların esiri deyip Fransız şiiriyle tiyatrosunu horluyorlardı. Yaptıkları, özellikle romantik bir edebiyattı. Ulusal gelenek ve geçmişe, daha somut, daha anglo-sakson, halk diline daha yakın bir dile gidiyorlardı; eski şarkılar ve halk türküleriyle yakınlığı olan bireysel bir lirizm ve şairane ahenkti aranan. Yeni ögeler de getirir İngilizler: Doğaya, gece görünümlerine, dağlara tutkulu bir tapınç; duygu ve imgelem zevki; panteizme kadar varan evrensel ve dinsel kaygı. İ765'te ölen Young'ın *Geceler*'i, 1771'de ölen Thomas Gray'ın *Ağıtlar*'ı bu hareketi hazırlarlar; asıl açılıp serpiliş, Cumberland göllerinin ilk ozanı olan Cowper'in eserlerinde, Burns'ün (1759-1796) İskoç şiirlerinde, eski Gal ozanı Ossian'ın türkülerini bulduğunu ileri süren İskoçyalı Macpherson'un yutturmacasında olur. İngiltere'nin kendine özgü bir bahçe mimarlığı da vardır: Suların çavlanlar halinde aktığı, dolambaçlı keçi yollarının ve yapma yıkıntıların bulunduğu yerlerdir bunlar; Fransız bahçelerinin ise tam zıddıdırlar. Maun ağacından kendine özgü bir mobilya da vardır. 1750'ye doğru bir resim okulu doğar: Okul, tacirlerin pratik anlayışını pek iyi yansıtmaktadır. Ressamların başarılarını ortaya koydukları konular, ya Hogart (1697-1764)'ta olduğu gibi toplumun eleştirisi, ahlaki, yararcı sahnelerdir; ya da Reynolds (1723-1792), Geinsborough (1727-1788), Romney (1734-1802), Lawrence (1719-1830)'te olduğu gibi, aristokratik

toplumun portresi. Siyah ya da noktalı İngiliz gravürü ise, Paris'teki teknikten farklıdır ve etkisini Avusturya'ya, İsveç'e, Rusya'ya değin yayar.

Almanya'da, Germenlerin ve Kutsal İmparatorluğun istilalarının bulanık ama şanlı anılarıyla süren, **karışık bir ulusal duygu** vardır. Bu duygu Fransızlara karşı kıskançlık, horlama ve kinle kendini belli eder. Maria-Thereza ile II. Friedrich, Fransızlara karşı «aziz Alman yurdu»nu yardıma çağırırlar zaman zaman. Rossbach, ulusal ruhu uyandırır ve yandaşları II. Friedrich'e bağlar. Anın çıkarları, Alman prenslerini Fransızlarla bağlaşıklığa itmektedir çoğu kez; ne var ki, Fransa'yı Ren'in ötesine ve uzağa atma konusunda gizli bir hınç, Fransız yenilgisini, Fransa'nın parçalanmasın görmek umudu, bu doymak bilmez umut vardır hepsinde de. Yüzyılın son otuz yılında, Fransa'ya karşı düşmanlık duyguları, **bir Alman edebiyatının gelişmesi**yle güçlendi; bu edebiyat, Fransa'ya karşı ortak düşüncelerden örülü bir temel oluşturur ve Alman ulusunu yapar. Herder ve dostları, Fransız dilini ahlaksız ilân ederler: Onlara göre, yumuşak, insanın içine işleyen bir salon dilidir bu; nezaket ve görgü kuralları adına yapılmıştır; aşkta ihanetin ve kopuşların dilidir o. Oysa Alman dili, sadece gerçeğin dile getirilişine adar kendini. Fransızca geriler. II. Friedrich ölünce (1786), Berlin Akademisi, toplantı tutanaklarını yazmak için, Almancaya da eşit hak tanır fransızca yanında. Goethe, *İtalya'da Gezi Günlüğü* adlı eserini düzeltir ve bütün yabancı kökenli terimler yerine almanca karşılıklarını koyar. Yazarlar, dili kelimeler ve halk biçimleri ile zenginleştirirler. Lessing *Hambourg Dramaturgie*'sinde ve öte yandan Herder, Fransız edebiyatına saldırırlar; soyut ve yapma bir yalınlıkla suçlarlar onu; özellikle tiyatro, doğaya karşı kurallarla sımsıkı bağlanmıştır ve insanlığın dilini değil, yapma bir dili konuşmaktadır. Lessing, gerçeğini ve yaşamını anlamadığı Racine'e karşı Shakespeare ile Sofokles'i çıkarır. Herder, Fransız edebiyatı döneminin kapandığını ilân eder; ve «gelecek, yaşamın çeşitliliğini bulan Alman edebiyatınındır)) der. Almanlar, Fransız sanatına da saldırırlar; Winckelmann ve Mengs, davalarını tanıtlama adına, konuyu saptırıp Fransız sanatıyla rokokoyu bir sayarlar; mimarlıkta anlamsız süslemelere karşı çıkarken, düzenliliğini yeknesak olarak görüp Fransız bahçesini eleştirirler; içinde düşünce ve duygu olmadığını söyleyip Fransız resmini mahkûm ederler ve Antik dünyaya dönüşü önerirler. Oysa, İtalyan ya da Alman rokokosundaki aşırılıklardan Fransız sanatını sorumlu tutmaktadırlar. Başka Almanlar, Alman sandıkları gotik sanatı öğerler.

Goethe, Strasbourg Katedrali karşısında büyük bir saflıkla bağırır: «İşte, Fransa'da eşi görülmeyen Alman sanatı!». Oysa, Paris bölgesinde bir gezinse, haksız yere gotik diye adlandırılan bu sivri kemer biçeminin beşiğinin orası olduğunu görecektir. Almanlar, Fransız düşüncesine karşı da savaş açarlar: Fransızları, filozof olamayacak kadar yüzeysel, İngilizleri de nefislerine ve rahatlarına düşkün bulurlar; onlara göre, yalnız Almanlar akla, dengeye, araştırma ve çaba harcama zevkine, düşünmeyi derinleştirme yeteneğine sahiptirler. Ve yine onlara göre, Ansiklopediciler, kimi zaman abuk-sabuk şeyler söylerler. İnsan, bütün çıkarlarıyla yurduna bağlıdır; onunla mutlu olacaktır; onun mutsuzluğuyla da mutsuzlaşacaktır. Ancak, insan yurduna, atalarıyla, eğitimi, malı-mülkü, bütün varlığıyla da bağlıdır; her şeyini yurduna borçludur insan. Almanlar, Fransızlara öykünmeyi bırakmalı ve kendilerini bulmalıdırlar!

İspanyollar, Fransızcadan daha sesli, daha müzikal, daha bükülgen bir dile sahip olmaktan dolayı öğünürler. Yığınlar, yabancıları horlama, krala, eski inanca ve yurda bağlılık duygularını sürdürür.

İtalyanların bir dili, ulusal tarihçileri ve şairleri vardı; aynı kökenlerden geldikleri, aynı karaktere, aynı konumlara sahip oldukları duygusunu taşıyorlardı. Diledikleri bir İtalyan konfederasyonuydu. Milano'da, Milanolu olmayan bir İtalyana yabancı denmesine karşı çıkmaya başlıyorlardı; bir İtalyan, İtalya'nın neresinde olursa olsun, evindedir. Fransız diline, söz dağarcığı yoksul, ahenk ve sesliliği eksik, şairane atılımı yok diye çatarlar. Vico, yeniden doğmuş bir İtalya düşler; Muratori ve Denina, tarihe dayanıp ulusal bilinci geliştirmeye çabalarlar; Alfieri, eski Roma yurtseverliğiyle canlı şiirlerinde ve trajedilerinde, İtalya'yı, savaş meydanlarında yeniden doğmaya çağırır. II. Katerina, 1780'de «İtalya bekliyor ve umud ediyor» diye yazar. Uyanış olmuştur.

Rus beyzadelerine gelince... Fransız dilini konuşmaktan çok, fransızca cümleler okumakla oyalanırlar. Fransız düşüncesi kayıp gider üzerlerinden. Alabildiğine Rus olarak kalırlar ve yabancıya karşı da alabildiğine horlayıcı.

Böylece, 1789'da, Fransız dili ve düşüncesi, üstünlüğünü hâlâ korusa da, bu üstünlük doruk noktasında değildir artık ve çöküş yoluna girmiştir. Oysa, bu düşünce ve bu dil, Avrupa'ya birliğini veriyordu. Çeşitlilik, kesin olarak yener. Bir Avrupa birliğinin şansı azalmaktadır; onunla beraber, Avrupa devletleri, dünya üzerindeki yayılışlarının en yüksek noktasına varmamış da

olsalar, Avrupa’nın bütün dünyaya sürekli egemenliği umudu zayıflamaktadır.

Dünyayı baştan aşağıya Avrupalılaştırma umudu da belki.

II
«AYDINLIKLAR» AVRUPASI VE DÜNYA

Avrupalılar, pek yetkin bir doğa felsefesi ve alabildiğine güçlü eylem araçlarıyla donanmış olarak, dünyalar buldular, daha önce bulduklarında büyük ilerlemeler kaydettiler; fetihler yaptılar, yeni halklarla temaslar kurdular ya da eskilerini daha iyi tanıdılar. Ne var ki, Avrupa uygarlığı, kesinlikle Avrupalı toplulukların yaşadıkları yerlerde yayıldı özellikle. Sayıca fazla da olsa, genel kitleye oranla pek zayıf kalan bir yerliler topluluğu, Avrupa düşüncesine kazanıldı.

Gerçekten, deniz-aşırı halkların uygarlıklarıyla Avrupalılarınki arasında **uçsuz bucaksız bir mesafe** vardı çoğu kez. Avrupalılar, kimi yerde taş çağından, kimi yerde çobanlık döneminden insanlar buluyorlardı: Bunlar, bir yerde hâlâ insanlığın teolojik çağında idiler; yani, şu ya da bu derece farkıyla, hepsi de, doğa olaylarını, insanlarınkine benzeyen, ama onlardan çok daha güçlü iradelerin etkisiyle açıklıyorlardı; ruhlardı bunlar, şeytanlardı, tanrılardı. Bu insanların, pek büyük bir hızla, animizmden, çok tanrılıktan, her şeyi doğa gibi büyük birimlerle açıklayan metafizik çağa ve pozitif ya da bilimsel aşamaya geçmeleri gerekiyordu; XVIII. yüzyıl Avrupalılarının anlayışları ise metafizik ve pozitif bir üstünlük içindeydi.

Ne var ki, bu geçiş mümkün olmadı.

Öte yandan, deniz aşırı ülkelere giden çoğu Avrupalı, yalnız ticaret amacıyla çıkıyordu yola; para kazanmak, Avrupalı insanların ve hükümetlerin en başta gelen düşüncesiydi. Bu bakımdan, geçmiş yüzyıllara oranla daha da gerilere düşüldü.

Hintli ve Çinlinin gözünde Avrupalı düpedüz bir barbardır.

Avrupa, Afrika'nın bir komşusu ve Asya'nın bir uzantısıdır; öyle de olsa, Eski Dünya Avrupa uygarlığına hemen hemen kapalı kaldı. Avrupalılar, denizlerin ötesinde, **Yeni Dünya**'da yeni toplumlar oluşturmayı başardılar.

Atlantik, böylesi bir gelişmeye engel olmadı.

Avrupa'nın doğusunda, bir ayağı Asya topraklarında bir ayağı Afrika'da olan **Osmanlı İmparatorluğu**ndaki gelişmelere ayrı bir yer ayırmalı. Ne var ki, «Aydınlıklar» Avrupasına, bir bakıma o da kapalı kaldı XVIII. yüzyılda.

BÖLÜM I
AVRUPA KARŞISINDA OKYANUSYA, ASYA VE AFRİKA

XVI. yüzyıldan başlayarak, İspanyollar, yerlileri çağdaş düzeye yükseltmekte gerçek girişimlerde bulunmuşlardı. XVII. yüzyılda, Fransızlar, Richelieu ve çömezi Colbert, yerlilerin özümsenmesi ve bir yeni Fransa'nın kurulması düşüncesindeydiler. Oysa XVIII. yüzyılda, burjuva anlayışı her şeyin üstündeydi ve **kazanç açlığı** karşısında herşey silindi. Burjuva sınıfının o dört dörtlük tercümanlarını dinleyelim: Montesquieu, Voltaire, Ansiklopedistler, savaşlara ve göçlere yol açtığı için -gerçek anlamıyla- kolonileştirmenin düşmanı da olsalar, plantasyon kolonilerinin, tropikal kolonilerin ateşli yandaşlarıdırlar; çünkü bunlar; fatihlere ellerinde olmayan ürünler sağlamaktadır ve, öyle olduğu için de, köleliği ve yerli ırkların sürülüp koğuşturulmasını kabul ederler; öte yandan, yerliler, anayurda koloni ticaretini sağlamada pek önemli olan kolonları özgürlüğüne, daha doğrusu ilerleyişlerine engeldiler. Böylece devletler, genel olarak, kıyılarda ticaret tezgâhları olan ya da verimli adaları sömüren **ayrıcalıklı ticaret kumpanyaları**nı, krallığın doğrudan doğruya işletmesine ve büyük toprakların fethine yeğ tutmaktadırlar. Deniz-aşırı ülkelere giden Avrupalılar, çoğunlukla denizci, asker ve tacirlerdi; büyük bir kültürleri yoktu bunların, ancak daha gözüpek, daha tutkulu, servet hırsıyla kudurmuş ve öyle olduğu için de kazanç uğruna herşeyi yapmaya hazır insanlardılar. Bu yüzden de, yerli halklar üzerinde öylesine dehşet dolu bir izlenim bıraktılar ki, onlardan hareket ederek, bütün Avrupalılar kötü tanındı. Özellikle Musonlar Asyası halklarına, o tanrılarının ve atalarının ülkesine pek bağlı, pek disiplinli büyük aileler içinde sıkı sıkıya hapsedilmiş, bir ılımlılık ve iç dünya ülküsüyle dolu halklara, açgözlülüklerini doyurmak için herşeyi unutan bu Avrupalılar, bir **yaban etkisi** yaptılar. Onlara bakıp şöyle diyorlardı Çinliler: «... Barbarlar vahşi hayvanlar gibidir ve uygar insanlar olarak görülmezler. Onlara aklın büyük ilkelerini uygulamanın hiçbir yararı yoktur. Orta Çağ'ın kralları bunu anlamışlardı ve, öyle olduğu içindir ki, Barbarlara karşı şiddet ve hileydi kullandıkları. Onlara uygulanacak tek şey bunlar...».

Yerlilere anlayacakları dilden yaklaşanlar yalnız **katolik misyonerler** oldular: Aşk üstüne kurulu bir evren anlayışından hareket ediyorlardı; insanlara, bu dünyada mutluluk ve öte dünya için de ebedî yaşam sağlayacak buydu. Misyoner eylemi, Papa yürütüyordu. Başta Cizvitler olmak üzere, tarikatlar da misyonerler yolluyorlardı. Ne var ki, sayıları fazla değildi bunların; bütün dünyada 3.500 Cizvit misyoneri vardı, ötekiler daha da azdı. Eylemlerini, aralarındaki yöntem kavgaları da zayıflatıyordu; ulusal ruhbanın rekabetini ve, son olarak da, kralların Cizvitlere karşı açtıkları büyük savaşı katmalı bunlara. 1789'da, misyonerlerin sayısı 300'e düşmüştü. Bu ve başka etkenlerle, misyonerler, kıtaların içine girmekten çok, hafifçe dokunup geçtiler; çok kişiyi hıristiyan edemediler gerçi, ama yine de varlıklarını daha sonra da sürdürecek hıristiyan topluluklar kurmayı başardılar.

I
XVIII. YÜZYILDA AVRUPALILARIN KEŞİFLERİ

XVIII. yüzyıl başlarında, yeryüzünün pek geniş bölümleri bilinmez durumdaydı: Büyük Okyanusun hemen hemen bütünü, Kutup denizleri, Afrika'nın içleri, Asya kıtasının kuzeyi ve kuzeydoğusu, Amerika'nın kuzey-batısı, güney Amerika'nın büyük bir bölümü böyleydi. Yerli halklar, birçok yerler hakkında bilgi edinmişler ve kimi zaman haritalar da yapmışlardı. Ne var ki, evrensel boyutlarda değildi bu bilgi; yani hareket noktaları olmadığı ve ortak hesap yöntemlerine dayanmadığı, astronomi ve matematikten de yoksun bulunduğu için, bir yer hakkında bir başkasına geçirilemezdi bu bilgiler; bir alışkanlık, bir eski deneyimli kişinin öncülüğünde yapılan yolculukta doğrudan çıraklıkla ediniliyordu. Yalnız Avrupalılardır ki, astronomları ve ellerindeki araçları sayesinde, keşiflerini yerli yerine oturttular; enlem ve boylamlara da dayanıp, bir yerin nerede olduğunu da noktası noktasına yeniden bulup gösterebiliyorlardı.

1763'e kadar, denizlerde buluşlar fazla değildir. Batı Avrupalılar ticarete dalıp gitmişlerdir. Keşif seferleri, o da pek ahım şahım olmayarak, hem karalarda hem denizlerdedir. Başlıca yolculuklar, **Rusların Sibirya'nın sınırlarında yaptıkları**dır. Kazaklar, XVII. yüzyılda Büyük Okyanusa varmışlardı; ancak, Asya'nın Amerika'ya bitişik olmadığını bulmak kalıyordu. Çar Büyük Petro, iktidarını bu bölgelerde sağlamlaştırmak ve keşiflerin sağlayacağı saygınlığa dayanıp Batı ile boy ölçüşmek için, 1720'de seferlere başlattı. Danimarkalı **Behring**, 1720'de, kendi adıyla

anılan boğazı buldu; ve arkasından Amerika kıyılarını dolaştı, kimi adaları keşfetti ve Behring denizinde bir adada öldü (1741). Yardımcılarından biri, 1733'te Okhotsk denizini keşfetti, Kuril adalarını tanıdı ve Japonya'ya vardı. 1733'ten başlayarak, müfrezeler Lena'yı indiler ve, kızaklarla, Buz denizinin kıyılarını dolaştılar; Laptev'le Pruçiev'in adları önemli. Son olarak **Çelinskin**, 1742'de, Asya'nın kuzeyinde, en uca, kendi adını taşıyan buruna kadar itti. Büyük bir değer taşıyan bu çalışmalar, iki kıtanın birbirinden ayrılığını kanıtlıyordu; ve daha keşfedilecek yerlerin de sınırlarını çiziyordu. Behring'in raporları, XVIII. yüzyılın sonlarına değin, İmparatorluk arşivlerinde okuyucu bekledi; onların önemini, yüzyılın sonunda Coğrafyacı Coxe ile doğabilimci Pallas açığa çıkardılar.

Kuzey Amerika'da, kürk ve «Batı denizi» arkasında koşan bir Fransız ailesi **La Verendrye'**nin, Kanada yöneticisi Beauharnais'nin desteğinde yaptıkları buluşları görüyoruz: Bu aile, kuzey-batı yollarını çözmeye adadı yaşamını ve yirmi yılda Kanada çayırını tanıdı; onlardan Pierre ve François La Verendrye de, 1 Ocak 1743'te Kayalık Dağları keşfettiler.

Güney Amerika'da, iki Fransız, P. Feuillee ile Frezier yararlı haritalar yaptılar; İspanya Quiroga, aynı şeyi Macellan toprakları için gerçekleştirdi.

Büyük Okyanusu, **La Barbinais Le Gentil** dolaştı (1714-1718); Pay-Bas'nın hizmetine geçmiş bir Mecklembourg'lu Roggeven, 1722'de Paques adasını, Paumotou'ları, Samoa'ları yeniden keşfetti; bir İngiliz Anson da (1739-1743), İspanya sularında bir kalyona el koyup, bütün haritaları ele geçirdi: Pek önemliydi bunlar; çünkü İspanyollar da, Portekizliler gibi, ticareti kendi tekellerinde tutabilmek için, alabildiğine gizli tutuyorlardı keşiflerini; bu değerli belgelerin yayılması, yüzyılın ikinci yarısında keşifleri kolaylaştırdı.

Yüzyılın ortalarındaki büyük savaşlarla kesintiye uğrayan keşifler, 1763'ten sonra yeniden başladı. Hearne ile Mackenzie Kanada'nın kuzeyini dolaştırdılar; ve, 1789'da, Mackenzie, adını taşıyan ırmağın denize döküldüğü yere vardı. Ne var ki, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin örgütlediği büyük keşifler yalnız denizler üzerindeydi; bilginlerin, tâ Ptolameus'dan beri, kuzeydeki topraklara bir karşı ağırlık olarak gördükleri bir dev **güney kıtası**nı bulmaktı amaç. De Brosses, *Güney Topraklarına Seferlerin Tarihi* adlı eserinde (1756) şöyle yazıyordu: «Bu girişimlerin sağlayabileceği yararlara fazla kafa yormamalı: Bu yararlar sonra bol bol konuşulacak... Yalnız coğrafyayı, salt keşfetmek merakını, evrene yeni

topraklar, yeni insanlar kazanmayı düşünelim!» John Callender, bu düşünceleri İngiltere'de yaydı ve yerlileri Hıristiyanlığa döndürmeyi ekledi buna. Bilim zevki ve saygısı, kralların kararlarında yer eder oldu. Amerika savaşı boyunca, XVI. Louis, Fransız kaptanlarına, insanlığımızı zenginleştirme arkasından koşan kaptan Cook'a rastlarlarsa, dost ve kardeş olarak davranmalarını emrediyordu. Ne var ki, bilimler moda olduğundan ve yeni ülkeler elde etme düşünüldüğünden, hükümetler için bir itibar sorunuydu da bütün bunlar. Ve son olarak, bu ünlü güney kıtası pek zenin olmak gerekeceğinden, Hind'i kaybeden Fransızlar için onun yerine geçecek; İngilizler içinse elde tutulacak bir ticari ilerleme olacaktı.

Seferler, **bilimsel olarak** hazırlanır oldular git gide. Kimi söylentilere inanıp hareket edecek yerde, kaptanlar, resmî bilginlerin kaleme alıp verdikleri bilgilerle yola çıkıyorlardı; bu bilginler, onlara çözmeleri gereken sorunları ve yapmaları gereken araştırmaları da işaret ediyorlardı. Kaptanlar, beraberlerinde bir bilim kurmayı da alır oldular böylece: Astronomlar, hekimler, doğa bilimcileri... Onların sayesinde, yeni aletlerin de yardımcılığınla, belgeler bilimsel bir ciddilik kazandı. Dönüşte, elde edilen sonuçlar gizli tutulacak yerde, bütün dünyaya yayılmaya başlandı.

Kaptanlar, karaya oturma ve deniz kazası tehlikelerini azaltmak için küçük gemileri yeğliyorlardı; içlerine yığınla da kayık konuyordu. Pek ciddi bir sağlık bilgi ve malzemesi, iskorbüt hastalığına karşı önlemler, bira, ve lahana turşusu, yolda ölümlerin miktarını azalttı. Üç yıl süren ikinci yolculuğunda, Cook, hastalıktan bir adamını yitirdi yalnızca.

Yol boyunca çeşitli önlemler alınıyordu. Her sefer, bir sesleniş aralığıyla birbirini izleyen iki gemiyi içine alıyordu olabildiğince. Astronomik gözlemler, yer belli etmeler, sondajlar çoğaldı: En ufak bir kara belirtisinde duruluyor ve kıyıya kayıklarla gidiliyordu. Çevreyi yerlilerle yoklayıp kollama kural oldu. Adet şuydu: «Onlarla ağır ağır yürüme, uygun anı bekleme, küçük armağanlar sunup adım adım kazanma onları, bu tür ilişkilerde şiddete başvurmama...»

Bu önlemler sayesinde, sadece La Perouse'un seferi felâketle sonuçlandı.

1766'da, az bir zaman farkıyla, İngiliz Wallis ile Carteret bir yandan, Fransız Bougainville öte yandan, denize açıldılar. Wallis'le Carteret, Magellan boğazını geçtikten az sonra, bir fırtına yüzünden birbirlerinden ayrıldılar. Wallis Paumotou'lara geçti, 1767'de Tahiti'yi keşfetti; Tahiti gözünü büyüledi onun ve gözyaşlarıyla ayrıldı oradan; Samoa adalarına,

Dost adalarına geçti ve Mariannes adalarını keşfetti. Carteret, Pitcairn adacığını farketti, Sainte-Croix adasına, Salomon adalarına ulaştı, Yeni-İrlanda'yı keşfetti ve Yeni-Britanya'nın iki adadan oluştuğunun farkına vardı. Bu iki güzel yolculuğun sonuçları, hâlâ yetersiz bir hazırlanışla sınırlı kaldı: Harita üzerine adlar kaydedildi. **Bouganville**, beraberinde bir astronom, bir doğabilimci ve zaman ölçücülerle yola çıktı: 1768'de Paumotou'ların yerini saptadı; kendisine büyük heyecan veren Tahiti'yi o da buldu ve Yeni-Cyther diye adlandırdı; Samoa'ları, Cook'un daha sonra Yeni-Hebrides diye adlandıracağı Büyük-Cyclades'ı, La Lousiade'ı, Yeni-Gine'yi tanıdı ve Java ile İle de France yoluyla yurda döndü. Boylamların saptanmasında ciddi yöntemlerin uygulandığı ilk yolculuk oldu bu. Bougainville, 1771'de *Dünya Çevresinde Yolculuk* adlı eserini yayınladı; işitilmemiş bir başarı kazandı kitap ve Diderot ile Herder'i etkiledi.

Ne var ki, bu denizciler, belki de ticaret kaynağı sıcak koloniler bulma düşüncesinin ağırlığı altında, Amerika'nın güneyini döndükten sonra, hemen aceleyle kuzey-batıya, Oğlak dönencesinin ötesine çıkıyor ve sonra da batıya çeviriyorlardı yüzlerini. Kuzeyde pek kalmışlardı. Yolculukları yararlı da olsa, bir büyük sorunu çözülmeden bırakıyordu: Bir güney kıtası var mıydı? Özellikle, XVII. yüzyılda Tasman'ın keşfettiği topraklar (Yeni-Zelanda), Yeni-Hollanda (Avusturalya'nın batı kıyısı) ile bir değil miydi? Bu sonuncusu, Yeni-Gine ile bitişik miydi, değil miydi?

İngiliz **James Cook** yanıtladı bu soruları.

> *Britanya Amiralliğinin Tahiti'ye astronomlar göndermesi gerekiyordu: 1769'da Venüs'le Güneş'in rastlaşması gözlemlenecek ve bundan yararlanıp Güneş'in Dünya'ya mesafesi ölçülecekti. Uluslararası gözlemler içinde İngiltere'nin payına düşen buydu. Amirallik, seferin kumandanı olarak James Cook'u seçti. Seçim yerindeydi. Cook, yürekten bir denizciydi. 1729 yılında doğmuştu: Babası bir çiftlik uşağıydı, anası da yine bir çiftlik kâhyasının kızı; bir kıyı kentine çırak diye verilmişti; içindeki deniz tutkusuna uyup, muço olarak, bir kömür gemisine girmişti. 1755'te Krallık deniz güçlerinde tayfa oldu; inanılmaz bir gayretle kendi kendini yetiştirdi ve amirlik rütbesi kazandı. 1759'da, Saint-Laurent halicine yapılan bir seferde kendisini gösterdi; bu seferde İngiliz donanması ırmağı yukarı doğru çıkmış ve Quebec'i almıştı. Onu izleyen dört yıl, Acadie (Yeni-İskoçya),*

Terre-Neuve ve Labrador kıyılarını belirlemekle uğraştı. Bu kıyıların, uzun yıllar temel olarak kalacak, usta işi bir haritasını yaptı. Böylece, astronomi gözlemlerinde olduğu kadar, coğrafya ve su bilgisinde de deneyimli bir insandı. Pek açık yürekli olmasa da, denizlerdeki ustalığı ve örgütleyiciliği ile, kendisini çevresindekilere kabul ettirmesini biliyordu; insan yanı zengindi, adamlarının aile kaygılarını bölüşüyor, sağlıkları ve rahatlarıyla uğraşıyordu.

Onlardan çok şey isteyebilirdi böylece.

1768 yılında, güney kıtasını güneyde 40 enleme kadar gidip araştırma ve bu konuda derinliğine bir bilgi edinme talimatını aldı. Büyük bir özenle hazırlandı yolculuğuna. Daha önceki yolculuklarının bir bilançosunu yaptı. Büyük Okyanusun 1756'da yapılmış genel haritasını biliyordu. Bir askeri gemi önerisini reddetti; ***Endeavour*** *adlı, ağır ama sağlam, uzun yolculuklar için gerekli nevaleyi alabilecek çapta bir kömür gemisine bindi. Beraberinde astronom Green'i, İsveçli botanikçi Solander'i, doğabilimci Banks'ı da götürüyordu. 1768'de yola çıktı. Tahiti'deki astronomi ile ilgili görevini yerine getirdi (Nisan-Haziran 1769), sonra güneyde 40° enleme değin uzandı; ancak güney kıtası diye bir şey göremedi. 7 Ekim 1769'da Yeni-Zelanda'nın kuzey kıyılarına ulaştı; baştan aşağıya çevresini dolaştı ve onun, bir boğazla birbirinden ayrılan iki adadan oluştuğunu gördü ve ayrıca kıyılarının ayrıntılı bir haritasını yaptı. Arkasından Yeni-Hollanda'ya doğru uzandı, doğu kıyısını buldu: Everar burnundan York burnuna değin 1.600 mil boyunca keşiflerde bulundu ve Güney Yeni-Galles'i diye adlandırdı oraları; 28 Nisan 1770'de, Banks'ın Botany-Bay diye adlandırdığı bitkice pek zengin yukarı kıyıya çıktı ve geleceğin Sydney'inin kurulacağı yeri görüp hayran kaldı; arkasından, yeniden keşfettiği Torres boğazı yoluyla Batavia'ya ulaştı. 1771'de, Avrupa'daydı ve yolculuğu büyük yankılar uyandırdı.*

Ancak, güney kıtasının yolunun kuzeyinde ya da güneyinde bulunabileceğin kabul etti; ve, Amirallik birinci lordu, Lord Sandwich, ikinci bir yolculuğa çıkardı onu. 13 Temmuz 1772'de yola koyulan Cook, Yeni-Zelanda'da Reine-Charlotte koyuna vardı; oradan kuzeye ve güneye doğru küçük yolculuklara çıkabilir ve arkasından kuzey denizlerinin soğuğunu yiyip dönencelerin de sıcağı ile bitkin hale

gelen adamları oraya dönüp o ılımlı iklimde dinlenebilirlerdi. Okyanusu araştırmaya başladı: Yirmisekiz ay boyunca 80.000 kilometre yol katetti Okyanusta; 1774 Ocağında, 71° 10° enlemde deniz buzulları yolunu kesti; Tahiti'nin kuzeyine, Marquises'lere, Yeni-Hebrides'lere vardı, Yeni-Kaledonya'yı ve Norfolk adasını keşfetti ve, bir buldog köpeği inadıyla yaptığı aranışların sonunda, kesin olarak, güney kıtası diye bir şeyin olmadığını gösterdi.

Kuzey denizleri yönünden, Atlantikten Büyük Okyanusa bir kuzey-batı geçidi bulmakla görevlendirilince, 1776'da üçüncü yolculuğuna çıktı: 1778'de Sandwich adalarını (Hawai) buldu; Bering denizi ve boğazını dolaştı; kuzey-batı geçidinden vazgeçti. Her zaman bir yumuşaklık örneği veren ve yerlilere karşı hep adaletle davranmış olan Cook, 1779'da, Sandwich adaları halkıyla aralarında çıkan bir kavgada öldürüldü.

Hayran olunacak haritalar bırakıyordu arkaya; ondan sonra, sadece ayrıntılarla uğraşılacaktı.

Bu ayrıntıları aydınlığa kavuşturmak, özellikle Fransız **La Perouse**'un eseri oldu. La Perouse, XVI. Louis'nin desteğiyle, 1785'te Brest'en yola çıktı; beraberinde yığınla da bilgin vardı. 1786'da, Paumotou'larla Marquise'lerin doğusunda pek önemli topraklar olmadığını saptadı; Sandwich adalarının boylamlar içindeki yerini düzeltti; arkasından, 60 ile 37° kuzey enlemleri arasındaki Amerikan kıyılarını, Saint-Elie'den Monterez'e değin belirledi; haritalar yaptı, deniz hayvanları ile kara bitkileri üzerinde gözlemlerde bulundu. Kasımda, Macao'da dinlendi; ve, 1787'de, Büyük Okyanusun -Cook'un yapamadığı- kuzey batı kıyılarını keşfe çıktı. Mançurya kıyılarını belirledi ve Sahalin'in aslında bir ada olduğunu tanıtladı (1788). Oradan, Okyanusu, kuzeyden güneye katetti ve Avustralya'ya vardı; orada, 1789 Ocağında, Botany-Bay'de, bir İngiliz filosuna rastladı. O tarihten sonra da haber alınamadı kendisinden, Gemilerinin kalıntıları, 1837'de Vanikoro'nun yakınlarında bulundu.

Böylece, Pasifik Okyanusunun haritası, ana çizgileriyle saptanmış bulunuyordu; büyük bir güney kıtasının olduğu tezi çürütülmüştü; güney yarı küresi bir okyanus yarı küresi idi ve şu belli olmuştu: Denizler, dünya üzerinde, karalardan iki kez daha fazla yer kaplıyordu. Ne var ki, Pasifik

Okyanusunda keşfedilen topraklar, **insanlık kavramı**nı acayip biçimde genişletiyorlardı.

II
OKYANUSYA

Uzun bir süreden beri, insan soyunun manevi birliğine ve doğal halin üstünlüğüne inanan Avrupalılar, Okyanusyadaki yerlilere pek sıcak bir ilgi gösterdiler. Bougainville ile Cook, büyük bir tutkuyla gözlemlediler onları. Böylece, üçüncü yolculuğunda Cook'a katılan Forster'ler, Buffon'la beraber, ırkların oluşumunu ve sınıflandırılması bilimini, **etnoloji**yi yarattılar.

Avrupalılar, ilkel ırklar, hatta insanlığın kaynaklarının karşısında bulunduklarını sandılar. Her yanda, kabilelerin taş çağında yaşadıkları bir gerçekti; aletleri de tarih öncesi zamanlarınkini hatırlatıyordu. Oysa, gerçekte ilkeller değildi sözkonusu olan; uzun bir gelişim geçirmiş halklardı bunlar; ve içlerinden çoğu, üstün bir uygarlığı tanımışlardı ve Avrupalıların gelişinde tam bir gelişme içindeydiler.

Gerçekten, öyle görünüyor ki, bütün bu halklar, güney **Asya kökenli ırklar**dan geliyorlar; ve, yenilgiler sonucu, kimi kuşların mevsimlik göçlerinin kendilerine gösterdiği doğrultularla kaçmış olmalılar. Geldikleri yerler kaynakları sınırlı yerlerdi; pek erkenden öteki kıtalardan da kopmuşlardı; bitki ve memeli türünden hayvanlar da azdı çevrelerinde (bu adalarda köstebek, opossum ve yarasadan başka bir şey görülmüyor), ayrıca, adaların küçüklüğü ve darlığı nedeniyle, pek erkenden, nüfusça çoğalmanın, yiyecek kıtlığının doğurduğu güçlüklerin pençesine düşmüş olmalılar; öyle olunca da, sürekli savaşlar, çocuk düşürme, çocuk öldürme, yamyamlık, yiyecek bulma sorunları girmiş olmalı araya. Avrupalılar onları bulduklarında işte bu haldeydiler bu halklar. Fazla çoğalmaya karşı öylesine bir korku içindeydiler ki, her yanda, halkın sayısı, doğumların bilerek sınırlandırılması yüzünden azalıyordu. Oralarda uygarlıkların ilerlememiş olmasında ya da gerilemiş olmasında şaşılacak hiçbir nokta yoktur. Bu çöküş, bu karşılaşmalar ve karşılıklı etkiler gözönünde tutulduğunda, Okyanusya'nın, belli ölçüde bir «ırklar konservatuarı» olduğu kabul edilebilir.

Öyle görünüyor ki, ilkel adını yakıştırılabilecek tek insan topluluğu Tasmanyalılar ile Avustralyalılardı; insan soyunun kimi en aşağı katlarında bulunuyorlardı.

En aşağı düzeyde olanlar **Tasmanyalılar**dı. Tasmanya adasına Orta Pleistocene döneminde yerleşmişlerdi: O dönemde Bass boğazını sıradan gemiciler aşabiliyorlardı; denizlerin düzeyini yükselten ve boğazların genişliğini en azından beş misline çıkaran buzulların erimesinden önce olmuştu bu yerleşme. Araya bu coğrafya değişiklikleri girince, çevreden soyutlanmış bir halde kaldılar; bu ise, duraklama ve gerileme için en etkili bir nedendir. Bu zencimsi insanlar 5.000 dolayında idiler; kıvırcık saçlı, çeneleri pek gelişmiş, kafatası basık, kaş kemerleri çıkık bu insanlar, insan soyunun maymunlara en yakın olanlarıydı; kafatasları ortadan başlayarak bir çıkıntı gösteriyordu ki, maymuna benzerliğin en göze çarpıcı belirtilerinden biridir. Aletleri, onların, Batı Avrupa'nın aşağı Pakolitik aşamasında, Chelleen ve Acheulkendeki insanlar düzeyinde olduklarını gösteriyor. Giysileri ve evleri yoktu; dallardan örülü bir duvarın arkasına çekiliyorlardı; yiyecek toplayarak ve köpeksiz avlanarak yaşıyorlardı. Sosyal örgütlenişleri, yalındı; geçici olarak seçilmiş şefleri vardı yalnız. Ruhun ölümsüzlüğüne inanıyor ve ölülerden korkuyorlardı; hatta, üstün bir dinin işareti olarak, tek tanrıya inanç da vardı: Gökle ve doğal olaylarla -iyice belirlenmemiş- ilişkileri olan bu yüce ruha tapıyorlardı.

XIX. yüzyılda ortadan kayboldular.

Biraz daha üst düzeyde **Avustralyalılar** bulunuyordu. Avrupamsı ve zencimsi ögeler karışımından ortaya çıkmış bir ırktı bu. Avrupa paleolitiğinde Moustier aşamasında idiler. Esmer ya da çukulata renkli, bedenleri tüylerle kaplı, kaş kemerleri pek büyük, alınları basık, çene kemikleri belirgin, iri ağızlı, geniş burunlu olan bu insanların, beyazlarınkine oranla hayli hafif bir beyinleri vardı.

Pek yalın giyimli olan bu yerliler, dallardan kulübe yapmasını ve ateş yakmasını biliyorlardı. Taştan silahları ve mızrakları vardı; ancak, okla yayı bilmiyorlardı. Yiyecek toplayıcılığı, özellikle de avcılıkla geçiniyorlardı. Salyangoz, tatlı su midyesi, tırtıl, kertenkele, kuş, kanguru, opossum ve bir tür devekuşu idi yedikleri. Öte yandan, bir kanguruyu kaçışa zorlama, bir avın izini toprak keseklerini koklayarak sürme ellerinden geliyordu.

Sosyal örgütlenişleri daha yüksekti: Kabilenin, eskilerden oluşan sürekli şefleri vardı; topluluk dışından evlenme kuralı zorunlu idi; gidip geldikleri topraklar, başka kabilelerinkinden ayrılmıştı; uluslararası bir hukukları vardı böylece.

Dinsel görüşler gelişmişti: Ölümden sonra ruhların yaşayacağına inanç geneldi. Ölülerin ruhları başka bedenlere girebiliyordu. İlk Avrupalılar, bu soluk tenli, gözleri pırıltılı insanlar denizlerden çıkıp geldiklerinde, hortlak diye karşılandılar. Ölüler için düzenli törenler yapılıyordu; hatta, kimi kabileler, yaşamsal gücü özümsemek için cesetleri yiyorlardı. Hepsinin totemi, ya da ortak atası vardı; onların soyundan gelenler büyülü törenler düzenliyorlardı. İçlerinden kimisi, bir ölümsüz tanrı tasarlıyordu; yeryüzünde yaşadıktan sonra göğe çekilmişti ve onun sırrına erenler ölümden sonra gidip ona kavuşuyorlardı. Herkes büyüyü biliyordu. Gençler, karmaşık bir törenle evlenmeye ve sosyal görevleri yerine getirmeye ehil erkekler oluyorlardı: Bu törende, üst ön iki dişin çıkarılması, sünnet, kadınlar için saklanmış efsanevi desenler ve öykülerin sunulması söz konusuydu.

Öteki halklar, açıkça daha üst düzeylerdeydiler. Çengel uçlu gaga biçimindeki burunlarıyla saf bir ırk gibi görünen Papaların dışında, dilleri ve -terazili oyma kayık gibi- kimi maddi alışkanlıklarına bakarak diyebiliriz ki, bütün bu halklar, aralarındaki farklılıklara karşın, aynı Okyanusya kültürüne katılıyorlardı ve hepsinin de kökeni birdi. Malezya’dan gelmiş olmalı ve doğuya doğru bütün Pasifik’e ve belki Amerika’ya değin yayılmışlardı; batıya doğru da Kamboçya’ya, Seylan’a, Madagaskar (Hovas)’a, Afrika’nın doğu kıyılarına olmuştu bu yayılma. Yola çıkışları İsa’dan sonra II ile V. yüzyıllar arasında başlamıştı ve göçler 900 ile 1350 yılları arasında doruk noktasına varmıştı. Arkasından, bu halkların ve onların denize olan yeteneklerinin çöküşü gelmişti.

Malenezyalılar, ileri bir yenitaş dönemini hatırlatan bir aşamadaydılar. Bedence daha gelişmişlerdi: Yüz az tüylü, burun daha düz, kaş kemerleri nadiren fazla çıkıntılı idi ve süslenmede daha incelmişlerdi; kadınlarda dövme, saçların rengini değiştirme, diş ve deniz kabuklarından kolye ve bilezik, saçlarda tüy ya da çiçek görüyoruz.

Aletleri yetkinleşmişti: Cilalı taştan balta, deniz kabuklarından bıçaklar, kedibalığı derisinden törpü, altından biz, içinde yay ve sopanın da bulunduğu çeşitli silahlar. Bunlar, büyük oyma kayıklar yapmasını ve yönlendirmesini bilen pek usta denizcilerdi çoğu kez; aynı zamanda, hünerli tarımcılardı: Basit bir bastonla toprağı çevirmesini biliyorlardı ve Hint patatesi ile taro ekiyorlardı. Tüyden ya da dişlerden yapma bir para

kullanıyorlardı; kazançlarına düşkündüler ve içlerinden kimi %100 faizle ödünç verip hatırı sayılır servetler edinmişlerdi.

Toplum anaerkil idi; kızkardeşinin oğlunu dayı yönlendiriyordu. Erkekler, köyün kulübünde yiyor ve yatıyorlardı; kadın ve erkek hemen hemen birbirinden ayrı yaşıyorlardı. Evlenme, satın alma yoluyla idi ve zenginler çok karılı idiler.

Siyasal örgütleniş demokrasi idi; ne var ki, gizli dernekler büyük rol oynuyorlardı ve bu derneklerde, büyük paralar döküp şölenler verebilen zenginler, yüksek mevkilere çıkabiliyorlardı yalnız. Bu dernekler, onlara girmemiş olanlar üzerinde dehşet saçıyor, dövüyor, para cezası kesiyor ve öldürüyorlardı.

Dinsel inançları canlı idi; ancak, kendilerinden daha az uygar halklarınkinden daha gerideydi. Birinden ötekine geçebilir doğaüstü bir erdem olan *mana*ya inanıyorlardı. İyi bir avcının manası vardı. Başarıya ulaşmak için *mana* gerekiyordu. Büyüyle *mana* elde edebiliyorlardı. *Mana*nın kimi biçimleri tehlikeliydi; o zaman da, böylesi bir *mana*ya sahip insanların, nesnelerin ya da yerlerin üzerine *tabu* (yasak) atılıyordu. Hepsi canlıcı (animist) idiler, yani taşlara, ağaçlara, yılanlara, her yere yayılmış ruhlara inanıyorlardı. Ne var ki, çok tanrılılığa yükselmiyorlardı. Ölümden sonra ölülerin ruhlarının yaşayabileceğine inanıyorlardı. Dua ediyorlar, kurban kesiyorlar, ahenkli şarkılar söylüyorlar ve, kendisinden sonra geleceklerin yaşamına katılacak atanın figürünü kazıyorlardı ağaca.

Mikronezyalılar, pek benziyorlardı onlara; ancak bir iki gömlek daha üstündüler. Denizcilikte hayran kalınacak insanlardı; tacirleri terazili içi oyma kayıklarla uzun yolculuklara çıkıyor ve bambu çubuklarından yapılmış haritalar kullanıyorlardı. Bir soylular ve serfler vardı içlerinde. Usta denizciler fiefler verilerek ödüllendirilirdi. Kimi adalar, çok tanrılılık aşamasına varmışlardı ve tek bir tanrının egemen olduğu zengin bir panteonları vardı.

Son olarak, Okyanusya toplumlar sıralamasının tepe noktasında, **Polinezyalı**l**arı** görüyoruz.

> *Bunlar, içine zencimsi ve mongolumsu öğelerin de karıştığı, Avrupamsıların ikinci derece bir dalı idiler. Uzun boylu, Avrupa benizli, ince burunlu düz saçlı, esmer tenli, görme ve işitme duyguları*

Avrupalılarınkinden daha keskin, ancak koku ve tad alma duyguları onlarınkinden farklı insanlardı.

Misli görülmemiş denizciler olarak, bir yerde durmadan 2.500 kilometre yol alabiliyorlardı. Nerede olduklarının hesabını yapmasını biliyorlardı. Samoa'da ve Tonga'da, içi oyulmuş çifte kayıklar, 30 metre uzunluğundaydı ve 140 kürekçi taşıyorlardı. Her adanın bir filosu vardı. Cook, 200.000 nüfuslu diye tahmin ettiği Tahiti'de 330 birlik saymıştır.

Aletleri, cilalıtaş çağındakilerdendi; ancak, kullandıkları, özellikle Yeni-Zelanda'nın Maori'lerinde maden taklidine benziyor. Öyle görünüyor ki, ataları madeni ve çömlekçiliği tanımış olmalılar. Ne olursa olsun, bu sanatlar, Avrupalıların gelişinde, Polinezya'da unutulmuş bulunuyordu ve şurası da gerçektir ki, aletleri XVIII. yüzyıldan önce çok daha iyi idi.

Giysileri, Yeni-Zelanda'da yündendi. Ancak, sıcak iklimli adalarda, atalarının dokuma mesleğini terketmişlerdi; kabuk işçiliği yapıyorlar, şeritler ve üçgenlerle süslü eteklikler üretiyorlardı. Parlak tüyler, temrenli yapraklar taşıyorlar, ince dövmeler yapıyorlardı bedenlerine.

Evleri, taştan bir sahanlığın üzerine kuruluyor ve hasırla örtülüyordu. Markiz'lerde, 20 ila 100 metre uzunluğundaydı bu evler. Evlerde cibinlik ve bambudan yastıklar bulunuyordu. Maori'lerin küçük kaleleri vardı: Birkaç bin kişiyi içine alan bu kaleler, çevresi çukurlu, siperli, kalın duvarlarla çevrili idi ve içlerinde savunucular için daha yüksek bir sahanlık bulunuyordu.

*Bu halklar, Romalıların **gens**'i ya da Yunanlıların **genos**'una benzer biçimde, birkaç yüz kişiyi içine alan büyük aileler aşamasında idiler. Toprak, bir mertebeye tâbi sınıflara bölünmüştü: Krallar, soylular, özgür insanlar, köleler. Kral, büyük oğul esasına göre geçiyordu tahta ve tanrının bir elçisiydi yer yüzünde, yani kutsaldı. Soyluların fiefleri vardı ve meclislere egemendiler; bütün toprağın da sahibi idiler; öldüklerinde, kemikleri kutsal yerlere konuluyordu ve ölümden sonra yaşama hakkına yalnız onlar sahiptiler. Soylular, yerel şefleri seçerlerdi: Bütün ortak girişimlere mutlak olarak karar veren bu şeflerdi; görevini yerine getiremeyenlerin yerine başkası seçilirdi.*

Özgür kişiler ise, uygulamada, keyfe göre haraca ve angaryaya tâbi idiler.

Dinleri Brahmanik, belki de İran ve Babil ögelerini içeriyor. Örneğin Maori'ler, ebedî, kadiri mutlak, adil ve göğün dokuzuncu katında oturan bir yüce Tanrıya inanıyorlardı. Ancak, öylesine kutsal idi ki bu, Maori'lerin büyük çoğunluğu, dinlerinin bu bölümünden habersiz ölürlerdi. Hepsinde bir panteon vardı; gökteki büyük tanırları, yerel tanırları, orman, hasat, savaş, deniz, kötülük tanırlarını içine alıyordu bu panteon: Evreni açıldıyan bir mitoloji de eşlik ediyordu onlara. Ayrıca, bütün doğaya yayılmış yığınla ruha ve atalarının ruhuna tapıyorlardı. Soylular arasından gelen ruhban sınıfı, efsanevi öyküleri koruyor ve içine insan kurban etmenin de karıştığı törenlere başkanlık ediyorlardı. Katatia adası, bütün Polinezya'ya ortak kurbanların verildiği bir merkezdi. Büyü kullanılıyordu. Din, pek güzel bir şiire yol açmıştır; bunun gibi, çoğu kez süslemeden başka amacı olmayan bir heykel sanatı da yaratmıştır.

Bu halklar arasında savaş sürekli idi; köyler ve plantasyonlar yakılır, yenilenler yenir ve yürekleri de şeflere sunulurdu.

Okyanusyalı çoğu halkta, çok tanrıcı bir panteonun başında bulunandan pek farklı bir yüce tanrıya inanç şu soruyu getirmiştir akla: Arkasından Kutsal Kitab'ın bildirdiği bir çöküşün geldiği ilkel bir vahyin izleri karşısında mıyız? Yoksa, bir canlıcılıktan (animizm) hareketle, uzun doğal bir gelişmeden sonra erişilen, arkasından da bu halkların gerisine düştükleri bir yüksek aşamanın izleri midir bunlar?

Tartışılabilir.

XVIII. yüzyılda Avrupalılar, bu olağanüstü güzel ülkelerin tartışmasını yapmadılar aralarında; çünkü aradıkları bunlar değildi. 1772'de Kaptan Crozet, Yeni-Zelanda'yı aldı ve «Güney Fransa» diye adlandırdı. Ne var ki, yerleşmedi oraya. İlk yerleşmeyi İngilizler Avustralya'da gerçekleştirdiler: 1776'dan beri, Amerikan bağımsızlık savaşı, zindan hükümlülerinin Virginya'ya gönderilmesini engelliyordu. 1786'da, İngiliz hükümeti, Botany-Bay'da, bir hükümlüler kolonisi kurmaya karar verdi. 18 Ocak 1788'de Kaptan Philippe vardı oraya ve boşalttığı yükler arasında şunlar vardı: 188'i kadın olmak üzere 717 zindan hükümlüsü; 191 denizci muhafızla 18 subay; bir boğa, 5 inek, bir koç, :29 koyun; dünyanın bu

parçasına Avrupa’dan ilk gelenler bunlardı. Avustralya ulusunun alçakgönüllü başlangıcı böyle oldu.

Okyanusyalılar, gelecek yüzyılda, Avrupalılarla temas sonucu hızla çökeceklerdir.

III
ASYA

Asya, bir **gerileme dönemi**nin içindeydi. Bu kıtanın tarihi, bir yüzyıla değin belli bir gel-git yaşamıştı ve **göçebelerle yerleşiklerin mücadelesi** sonucu bir süre daha yaşayacaktı onu. Yakıcı bir iklimin altında bir düzine ovalardan ve vahalardan oluşan Mezopotamya, İndus ve Ganj ovaları, Yang-Çe ve Hoang ovaları pek parlak tarım uygarlıklarının ocakları olmuşlardır. Onları, İran’da, Türkistan’da, Tibet’te, Mongolistan’da, göçebe çobanların oturdukları, gitgide kuruyan yarı-bozkır ve çöller kuşatır; Asya’nın tarihi, bu çobanların çevre ülkelere yaptıkları akınlarla karışıp durmuştur.

Nasıl?

Yoksul ve hep açlıkla tehdit edilen bu göçebeler, İran’ın, Hind’in, Çin’in ekili-biçili bölgelerinin sınırlarına değiş-tokuş yapmak için gelirlerdi. Bu bölgelerin gönencini görürken, çok geçmeden zayıflıklarının da farkına varırlardı: Sıcaklık ve nemin çökerttiği, yerleşik yaşamın uğraşlarına gömülmüş toplumlardı bunlar; başlarında da zenginliğin, şarabın, yatağın, kadınların ve çoğu zaman iğrenç alışkanlıkların içinde uyuşup kalmış hükümdarlar. O zaman gözüpek bir şef, bir göçebe kabilenin başına geçer, öteki kabileleri de yenip kendine bağımlı kılar, tutku ve iştahla kıvranan bu insanları arkasına takıp çevredeki zengin ovalara sürükler götürürdü; zayıflamış imparatorluğu bir savaşta devirir, İran’a şehinşah, Hindistan’la Çin’e imparator olurdu; atılganlıkla dolu olduğu için, eski imparatorluğu kalkındırırdı; onun, barbar sertliğini hâlâ sürdüren ve ciddi bir eğitimden geçip siyasal deneyimine mirasçı olan oğlu, İmparatorluğu doruk noktasına çıkarırdı; arkasından yine iklim, saray ve harem yaşamı etkisini gösterirdi. Önceki yılların zafer kazanmış şefinin torunları git gide tembel hükümdarlar olup çıkarlardı. İmparatorluk çöküşe başlar ve çevresinde yeni barbarlar saldırıya geçecekleri günü beklerlerdi.

Asya, XVIII. yüzyılda, bu son aşamalarından birinde bulunuyordu: İran’da Safevî hanedanı çökmüş ve anarşi başını alıp gitmişti. Hindistan’da Moğol İmparatorluğu, hem dışardaki barbarların darbeleri, hem de

Hindustani tepkisi altında çöküyordu; bütün bunlar Avrupalıların ilerleyişini kolaylaştırıyordu. Çin, başındaki Mançu fatihlerinin çocukları sayesinde yüksek bir düzeyde bulunuyordu; ancak, bu hanedan, doruk noktasını inmeğe başlamış ve çöküşün kimi işaretleri ortaya çıkmıştı. Japonya, tek başına ve içine girilmez bir halde idi; ne var ki, bu yalnız başına kalış bile, Japon toplumunda bir çözülmeye yol açmıştı. Bununla beraber, Avrupalılar, Asya'yla ilişkilerini artırırlar; ve kuzeyden ve karadan Ruslar ve deniz yoluyla da güneyden ve doğudan İngilizler, Fransızlar ve başkaları sarkıp kemirmeye başlarlar onu.

İRAN

XVIII. yüzyılın başlarında, İran'da Safevî hanedanı git gide güçten düşer haldeydi. Bu hanedan, XVII. yüzyılda, İran'a parlak bir dönem kazandırmıştı: Eski Sasanî İmparatorluğu yeniden kurulmuştu; Avrupalılaşma başlamıştı; İran klasizmi açılıp serpilmişti. Ne var ki, hanedanın gücü haremde çözülüp duruyordu. Son Safevî hükümdarı II. Tahmasp, XVIII. yüzyılın başlarında, uçkuruna düşkün, bozulmuş, zalim bir despottur; öyle ki, zalimliği kendi ailesini de parçalamış ve içinden çıktığı kabile, ordusunun ve kâhyalarının çekirdeği olan bu topluluk bile kendisine yabancı hale gelmiştir. Bozkırın göçebeleri, dağlı barbarlar, yabancılar, bu git gide takatten düşen İmparatorluğu izleyip durmaktadırlar.

Geçen yüzyılda hanedanın kurucusu Şah Abbas'ın yendiği **Afganlılar** başkaldırdılar. İranlılarla aynı kökenden gelen Afganlılar, yaşadıkları dağlarda, vadilerin derinliği ve dar boğazlar sayesinde kişiliklerini korumuşlardı. Şii müslüman oldukları için İranlılardan tiksinen sünni müslümanlardı bunlar; birer yontulmamış dağlı, yarı göçebe, yaylada sürü besleyerek yaşayan insanlardı ve, İranlıları, incelmiş kentliler, aşağılık uğraşlara gömülmüş yerli tarımcılar, yalancı tacirler diye horluyorlardı. 1710'da Kahdahar bölgesindeki Gılzaî'lerin emiri Mir Mahmut, İran'ı istilâ eder, İranlıları yenip 23 Ekim 1722'de İsfahan'a girer ve hükümdar ilân eder kendini. Güçsüz II. Tahmasp kaçan ve içine girilmez ormanlar ve durgun sularıyla ünlü Mazenderan'da mekân tutar.

O zaman, bütün komşu göçebe ve devletler, her yandan İran'ın üzerine çullanırlar. Buhara emirinin Türkmenleri Horasan'ı istilâ eder. Ruslar Astragan'da, Hint'ten Avrupa'ya giden malların yolunu gözetlemektedirler; bu mallar, Kâbil, Herat, Meşhed, Tahran, Tebriz yolunu izlemekte ve oradan da ya Erzurum ve Trabzon yoluyla, ya da Diyarbakır, Halep ve İskenderun

yoluyla gideceği yere gitmektedir; öyle olduğu için, Ruslar, 1722'de Derbent'i, 1723'de Baku'yu alırlar ve, Peterburg antlaşması, Hazar denizinin bütün güney kıyısını, Dağıstan'ı, Şirvan'ı, Gilân'ı, Mazenderan'ı, Asterabad'ı kazandırır onlara. Osmanlı Türkleri, karşılık verme fırsatını yakalayıp, yeniden Ermenistan'ı, Irak'ı, Azerbaycan'ı işgal ederler. Mir Mahmud'un yerine geçen Eşref, inanç bakımından Osmanlılara yakındır ve sultan kendisini tavlayıp hükümdar sıfatını verir ona; o da, sultanın vassali ilân eder kendini; Türk fetihlerini tanır ve İran'ın ulusal kimliğinin temellerinden biri olan Şii sapmanın kökünü kazımaya soyunur.

Eski İmparatorluk, görünüşe göre ortadan silindi silinecek durumdadır.

Bir göçebe kurtarır onu. Horasan sınırında bir Türkmen paralı askeri olan **Nadir Şah**, yığınla haydutluk, adam öldürme ve dolaplardan sonra, Afşar Türklerinden bir kabilenin şefi olmuştu. Asya'daki olayların akışına göre, bir başka kabileyi yener bir gün; elinin açıklığıyla kendine bağlar insanları ve serüven açlığı içindeki bütün savaşçıları çeker kendine ve arkasından da sırayla bütün Türk-Afşar kabileleri yener ve buyruğu altına alır; 1722'den 1726'ya değin de, İran'ın çöküşünden yararlanıp Horasan'ı fetheder. Kendisini Tahmasp'ın kölesi ilân etme ustalığını gösterir ve İranlıların umudu olur. Eli böğründe kalmış bir sarayın orta yerinde tek atılgan insan olarak, İran ordusunu yeniden kurar, Afganlıları ezer ve II. Tahmasp'ı başkentine gönderir (1730).

Ne var ki, Şah ve İranlılar, İmparatorluğu yeniden kurmayı bekliyorlardı ondan. İran'ın hükümdarı bir fatih olmalıydı. Daha çocukluktan başlayarak, onların *İlyada* ile *Odissea*ları olan *Şehname* ile beslenmiş olan bütün İranlılar, dünyanın en eski ulusu olarak görüyorlardı kendilerini; bütün öteki halklara üstün ve onları egemenliği altına almakla görevli bir ulustu bu. Böylece ulusal gururu okşamak gerekiyordu. Ve sonra, borç para verecekleri için hükümdara pek yararlı olan tacirler, yolların ve pazarların güvenliğini sağlamasını, Doğu'yla Batı arasında İran'dan, bu «halkların büyük yolu»dan geçen ticaret ilişkilerini yeniden kurmasını bekliyorlardı ondan. Ayrıca hükümdar, savaş yoluyla, verginin yerini tutamayacağı kaynaklar sağlamalıydı kendine; tacirin, bir parça dokunulsa derisi yüzülüyormuşçasına bağırdığı, göçebenin kaytarıp kaçtığı, ezilen köylünün durmadan yer değiştirdiği bir ülkede gerekli idi bu. Son olarak, kendine bağlı olanları, ailesini, kabilesini, askerlerini, yağmalama yoluyla doyurması gerekiyordu. Bütün bunlardan dolayı Nadir Şah savaşa girişti:

Afganlılardan Horasan'ı ve Herat eyaletini geri aldı; Osmanlılardan da Irak'ı, Azerbaycan'ı, Erivan'ı, Kars'ı ve Kafkas kalelerini aldı. 17 Ekim 1736 tarihli İstanbul antlaşması, İran'a, bütün eski eyaletlerini geri verdi; ve, doğu Ermenistan'ı ona bağlarken, Gürcistan üzerinde de koruma yetkisini tanıdı. Ruslar, o denli geniş toprakları koruyacak askere sahip olmadıkları için, 1734 yılından başlayarak 1723'teki fetihlerini terketmişlerdi. Nadir Şah, 1 Şubat 1736'da, son yeteneksiz Safeviyi tahtından indirip, Mugan ovasında, tacı kafasına koydurdu; İmparatorluğa eski yüceliğini kazandırmanın ve onu Afganlılardan, Türklerden ve Ruslardan kurtarmanın ödülü idi bu.

Bütün İranlıların son şehinşahı olarak, İran'ın egemenliğini, Asya ticaretinin büyük yolları üzerinde her doğrultuda yaydı. Pek hassas bir noktayı, Türkistan göçebeleri sınırını göz altında tutmak için, başkentini Meşhed'te kurdu. Ala Dağ'ın yüksek bir vadisinde, kaya ve uçurumların çevrelediği, dışarıya sadece birkaç metre genişliğinde iki girişi olan ele geçmez bir yere Nadir Şah kalesini yaptırdı. 1737'de, birliklerini alıp Afganistan'a saldırdı; Afganistan, Hind'e ve Türkistan'a doğru en iyi geçitleri elinde tutuyordu. Kandehar'ı, Gazne'yi, Kabil'i aldı ve bütün kabilelere başeğdirdi. Hindistan yolu açıldı önünde, Ne var ki, bir yağma seferiyle yetindi: 1739'da, İndus'u geçip Lahor'u aldı; 40.000 kişilik ordusuyla, büyük Moğol Muhammed'in 200.000 kişilik ordusunu Karnal'da ezdi ve Delhi'ye girdi ve 50 milyon tutarında korkunç bir para aldı oradan. Sonra Hint tahtını geri verdi Muhammed'e. 1740'ta, Çin yolu üzerinde, Türkistan'ı istilâ etti, göçebelere acı bir ders verdi; Buhara Hanını vergiye bağladı, Hive Hanının yerine bir vassali geçirdi.

Sınırlarını güvenceye bağladığı İran'ı Avrupalılaştırmayı, Büyük Petro'nun Rusya'da gerçekleştirmek istediğini İran'da da yapmak düşüncesindeydi, başarabilirdi de bunu. İran aryendir ve insanı ezen ölçü Bilmez bir Asya parçasında, az da olsa Avrupa ölçüsünden anlar o. İran uygarlığı pek Asyalı da olsa, Asya'nın geri kalan bölümündeki baş dönmesine karşı ılımlı, ölçülü, insanî bir bilgeliğe sahiptir ve çeşitli öğeleri bir araya getirip, özgün bir eser ortaya çıkarma yeteneği vardır onda.

Ne var ki, Nadir Şah bu fırsatı bulamadı; 1747'de öldürüldü.

Arkasından **İran parçalandı**. Gerçi, nadir Şah'tan sonra yerine geçenler onun çapında insanlar değildiler, ancak halklardaki çeşitlilik de işlerini zorlaştırıyordu. İran, dağlarla çevrili bir çöldür. Yalnız güney ve batı

kenarlarında, Kırmaklar oturur; Luristan'a, daha öncelerden Araplar gelip sızmıştır. Kuzeyde ise çoğunlukla Moğol, Tatar ve Türkler vardır: Senegal'dan Amur'a giden çöller şeridinin üzerindeki bu dar geçitte göçedenler, gezginler ve fatihler acelecidirler; üç kıtanın merkezidir burası; batı Avrupa kıyılarıyla, doğu Avrupa kıyılarının ara yerindedir ve, bozkırlarıyla, süvarilerinin yer değiştirmelerine pek uygun bir bölgedir.

Böylece bir **kabileler karışımı** çıkar ortaya. Nadir Şah'ın mirasçıları yalnız Horasan'da tanındılar; onlar, Meşhed'i de başkent olarak ellerinde tuttular. Afganlılar, bağımsızlıklarını ilân ettiler. Çoban göçebe ve kervancı olan **Türk-Kaçar'lar**, kuzey sınırında askerî kolonilerde yetiştirilmiş Safevilerin bu eski paralı askerleri başkaldırdılar ve uygulamada bağımsız oldular. Son olarak, güneyden batıya, Bahtiyarî ve Zend kabilelerinin şefleri, İran İmparatorluğu üzerinde İranlıların otoritesini yeniden kurmaya kalktılar ve ulusal bir **Zend hanedanı** oluştu. Kerim Han (1750-1779), Türk-Kaçar'lardan İsfahan'ı, Azerbaycan'ı, Mazenderan'ı aldı ve batı İran'ı, Hazar denizinden İran körfezine değin birleştirdi. Başkent olarak Şiraz'ı seçti; orayı güzelleştirdi ve orada, ulusal rönesansın simgesi olarak, İran'ın iki büyük şairi, Hafız'la Sadi'nin onuruna bir ant yükseltti.

Ancak, onun ölümünden sonra, Türk-Kaçar'lardan olan **Ağa Muhammed**, kendi çevresinde Nadir Şah'ın destanına yeniden başladı: bütün Türk-Kaçar'lara boyun eğdirdi ve onları İran'ın fethine götürdü. 1795'te Zend'lerden İsfahan ile Şiraz'ı alıyordu: 1781 yılından başlayarak Mazenderan'a yeniden dönmüş olan Rusları yerlerinden oynatmıştı. 1785'ten beri, II. Katerina'nın Kazakları Kafkasya üzerine gelmişlerdi ve Güreyi! 3ın prensi, çariçeye, Aras'a değin olan topraklarının yanı sıra, Tiflis, Erivan ve Kutais kalelerini sunmuştu. 1795'te Muhammed üzerine yürüdü onun, ezdi, hıristiyanları kesip doğradı; sonra, İmparatorluğun öteki ucuna koşup, 1796'da Nadir Şah'ın oğullarının elinden Horasan'ı kurtardı ve, bütün bu zaferlerinin sonucu olarak, şehinşah adıyla taç giydi. Ne var ki, bu arada Rus orduları gelip Tiflis'teki canavarlıkların öcünü alırlar, Gürcüstan'ı, Dağıştan'ı, Şirvan'ı istilâ ederler, Aras'ı aşarlar, Muğan ovasında kamp kurarlar. Ağa Muhammed, İmparatorluğun girişini savunmak için koşarsa da, 1797'de öldürülür. Uzun bir savaşın başlangıcı olur bu ve, Rusların, Kafkasya'nın güneyine kesin olarak yerleşmeleriyle sonuçlanır.

İran İmparatorluğu bir Türk topluluğunun eline geçmişti; vahşetle ulaşmışlardı bu sonuca ve İran'ı da bir çiftlik gibi sömürmekten başka bir şey yapmadılar. Kaçarlar, eski sınırlara ulaşmanın üstesinden gelemediler: 1795'te Afganistan, Belucistan, Arak-Arabî, Mezopotamya, uygulamada ellerinden çıktı. Ulusal birliği de sağlayamadılar: Irak, Farsistan, Kirman horlayıp tiksindi onlardan. Bir yüzyıldan beri savaşlar ve yakıp-yıkılmalardan zaten sarsılmış bulunan bir uygarlığı sürdürmeyi de başaramadılar: Daha Nadir Şah zamanında, kültürel çöküş derindi, edebî eserler tumturaklı laf bolluğu ve gevezeliğin içinde bozulmuşlardı. Kimi sanatlar değerlerini bir süre için korudular. Hali üretimi bolluğunu sürdürdü ve yüzyılın sonuna değin güzelliğini korudu. Aklî, şematik, soyut, biçemlendirilmiş, Avrupai bir düzen ve simetriye göre dokunmuş bir süsleme, bütünüyle Doğulu bir motif bolluğu, XV. Louis biçemine has hafif bir zarafet; içinde zıtları taşıyan, ancak ahengi de sürdüren bir çok-renklilik: Bütün bunlar, eski geleneğin yaşadığına tanıklık ediyorlardı. Ne var ki, XIX. yüzyılın başlarından kalkarak, bu alanda da çöküş kendini gösterdi. Yollar, anıtlar, bilim, ordu, idare, Hint-Avrupalı Safevilerin, o sanatçı ve hünerli Şiraz ve İsfahan İran'ının, Batılıların hayranlığını toplayacak biçimde yarattıkları ne ki var, her şey Tahranlı Türklerin zamanında yıkılıp gitti.

HİNT

Hint, Asya kıtasının öteki bölümlerinden korkunç dağ silsileriyle ayrılmış, **kendi başına bir dünya**dır. İndus ve Ganj ovalarında, Mussonlardan, Brahman dininden ve kastlar rejiminden, İslamdan gelen ortak bir uygarlığın çizgileri, bu dünyada ortaya çıktı. Ancak, Müslümanlarla Hinducular arasındaki hınç ve öfkenin doğurduğu bölünme bir yana bırakılırsa, doğal bölgelerle, örf ve âdetler, birbirinden farklı insan toplulukları yaratmıştır; ve hepsi de birer ulus taslaklarıydı bunlar. Dağ engeli, sadece kuzey-batıda, «Afgan kapıları»nda (Hayber geçidi gibi) kolayca aşılabilir durumdadır; ve, bütün göçebe istilâları işte bu kapılardan girdi içeriye ve onların fatihleri, Hind'e sırayla boyun eğdirdiler, ama değiştiremediler.

XVIII. yüzyılın başlarında Hind'de **Mogollar** egemendi hâlâ. Onların başı büyük Moğol **Evrengzîb**, bütün kuzey Hind'in ve Dekkan'ın kuzey yarısının sahibiydi; egemenliğini güney yarıya da dayatmıştı. Örgütleniş, fethedilmiş bir ülkede karargâh kurmuş bir ordununkini hatırlatıyordu.

Doğrudan doğruya Büyük Mogol'un sömürdüğü İmparatorluk bölümü, subablıklara onlar da nabablıklara bölünmüştü. İmparatora «bağlılar» arasından seçilen, askerî ve sivil yetkilerle donanmış bu büyük görevliler, İmparator için bir askerî güç beslemek ve düzeni sürdürmek, vergi toplamak ve her yıl onun belli bir bölümünü de Hazineye yollamakla yükümlüydü. Onların yardımcıları asayişi sağlar ve vergi toplardı; herbirinin belli sayıda köyde bir birliği vardı. Ne var ki, eyaletlerde bile, Büyük Mogol'ün, Raçput racaları gibi vassalleri bulunuyordu; onlar, görevlilerin otoritesine tâbi değildiler, yardımlarını doğrudan doğruya Büyük Mogol'a yapıyorlar ve güneyin vassal prensleri gibi, bir askerî hizmetle yükümlü idiler ona karşı. İnsandan insana sadakat bağları güçlü ve devlet kavramı zayıftı; hükümdar zayıfladığında ve subablarla nabablar da görevlerini sürdürdüklerinde, örgütleniş pek kolaylıkla feodal olup çıkıyordu; süzeren ve vassal ilişkileri doğuyor ve her biri kendi bölgesini fief olarak elinde tutuyordu ve, bu da, XVIII. yüzyılda pek çabuk olagelen bir şeydi.

Özetle, bir **askerî sınıf**, köylülerin sırtından alınmış vergiyle yaşıyordu.

Mogolların küçük sayısı ve Hind'e girdiklerinde ellerindeki kıytırık uygarlık, alabildiğine **liberal** olmaya zorlamıştı onları. Kendilerine hizmet etmelerini istedikleri herkesten, ırk ve din kaydı gözetmeksizin yararlanmaları gerekti: İranlıları işlerinde kullanmışlardı; Afganlılarla raçput Hindularını orduda. Çeşitli uygarlıklardan çeşitli ödünçler almışlardı: İdare için Hindistanîyi kullanıyorlardı; sarayda da İran dilini ve saray İran uygarlığının bir merkezi olmuştu. Hindu köylülerine karşı, bilgece bir yönetim ve adalet politikası izlemişlerdi. Yerlilerle gerçek bir işbirliği denemişlerdi; ne var ki, böylece Hindu uygarlığını ve gerçek Hindu topluluklarını sürdürmüşlerdi.

Fatih, deniz üstünde bir köpüktü.

Ne var ki, Evrengzib, fetihlerinin sınırlarını genişletmiş de olsa, Mogol egemenliğini bozdu. Ortodoks bir müslüman, bağnaz bir sünnî, kâfirlere karşı tiksinti ile dolu bir insan olarak, köylüleri mallarına el koyarak ve angarya yükleyerek ezmişti. Hindi senyörlerle şii müslümanları alabildiğine görevlerinden alıp, sünnîleri geçirmişti yerlerine. Hindu İslâma döndürmeyi istemiş ve Hinducuları ezmişti; onların üstüne özel bir vergi, cizye yüklemiş, tapınaklarını camiye çevirmiş, önde gelen rahiplerini öldürtmüştü. Böylece, Mogol ögeye karşı korkunç bir **Hindu tepkisi**ne yol

açmıştı. Kendisine en sadık vassaller, hatta Raçputlar bile yabancılaşmışlardı; oysa Raçputların Hind'de «Afgan kapıları»nın açıldığı yollar üzerindeki değerleri ve durumları onları vazgeçilmez kılıyordu. Daha yaşarken, Sikliler, Mahratlar başkaldırmıştı. 1707'deki ölümünün arkasından Mogol imparatorlarının otoritesi bir hiç olup çıktı. İmparatorluğun adı vardı yalnız; belli başlı senyörler görevli unvanlarını taşıyorlar ve Büyük Mogol'un vassalleri olduklarını söylüyorlardı: oysa uygulamada bağımsız hale gelmişlerdi. Ne var ki, üstünlük adına, aralarında birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleler, sağlam bir iş yapmalarını önlüyordu. Öyle olunca da, göçebeler gelebilirlerdi ve, hızlı adımlarla, daha kendilerini toplama fırsatı bulamadan Hindu güçlerini kırabilirlerdi.

Ve Avrupalılar, Hindular arasındaki bölünmüşlüklerden yararlanıp Hind'in fethine başladılar.

İmparatorlukta hak ileri sürenlerin çekişmeleri, çöküşün doğrudan nedeni oldu. Evrengzib, 1707'de üç oğlunu bırakıyordu arkaya; onlar da birbirlerine girdiler. İçlerinden en büyüğü, Bahadır, ötekileri yenip 1712'ye değin iktidarı elinde tuttu. Öldüğünde, onun dört oğlu mirasını tartıştılar aralarında; üçü öldürüldü ve en genci İahandar, 1712'de 1713 yılına değin Büyük Mogol oldu. Yeğenlerinden biri, Ferruhşir başkaldırdı ve onu yenip boğdurdu; 1713'ten 1719'a değindi hüküm sürdü. Ne var ki, o da Hinduların başkaldırısında yaşamını yitirdi ve başkaldıranlar, Evrenzib'in torunlarını imparator ilân ettiler. Ölümün tırpanı onları da biçti; sonunda, aralarından biri, **Muhammet**, 1719'dan 1748'e değin bir iktidar gölgesini elinde tuttu. Aynı koşullarda olmak üzere Ahmet (1748-1754), II Alemgir (1754-1759), II. Alem ona mirasçı oldular. Kendisini işine veren **Alemgir** dışında, hepsi de birer imparator gölgesi idiler; bölünmelerin elinde oyuncak oldular, unvan dağıtıcı durumunda kaldılar ve olup bitene, en güçlü olana ya da en çok verene hukuk görünüşü vermekle yetindiler.

İktidar adına kavgalarında, hak ileri sürenler kendilerine dayanak sağlamak zorunda oldukları için, Hindu guruplarına ve en başta da Raçputlara, Sikhlere, Mahracalara yumuşak davrandılar ya da kullandılar onları; Raçputlar, Sikhler ve Mahracalar bir tür yerli devletler oluşturmuşlardı ve bu da Mogol egemenliğine karşı Hindu tepkisinin dile gelişi idi.

Raçputlar, erkenden, hemen hemen bağımsız birer prenslikler konfederasyonu oldular. Şu olay da kurtuluşlarının bir simgesi oldu:

Ahmerabad'ın subadarı Ajit Sing, 1720'de, Ferruhşir'den dul kalan kızını çekip aldı; ve Müslüman giysisini çıkartıp atarken, çevresindeki müslümanları da kovdu. Bir raca, hiçbir zaman bir hükümdarla evlenmiş kızını geriye alabilmiş değildi. Ne var ki, raçput prensleri öylesine bölünmüşlerdi ki, üstün bir rol oynayabilecek durumda değildiler; oysa savaşçılıktaki değerleri ve coğrafi durumları, onlara böyle bir rol oynatabilirdi.

Evrengzib'in ezdiği **Sikhler**, Bahadır'la pek güzel bir duruma geldiler; Bahadır, hoşgörü politikasına dönmüştü ve onların gurusu (vaiz) Gwind'ı hizmetine aldı. Bununla beraber, İndus'taki yerleşmelerine saygı sağlayabilmek için bir yarım yüzyıl aralıksız mücadele etmeleri gerekti. Manevî ve bedensel nitelikleri yücelten dinleri sayesinde başardılar bunu. Bir ırk değil bir mezheptiler; XV. yüzyılda ortaya çıkmış ve her kökenden Hinduyu bir araya getirmişlerdi. Gerçekten, çoktanrıcılığı, putataparlığı, ayinleri ve özellikle de kast inancını reddediyorlardı: Her kasttan bir Hindu kalabalığı, yığınla paryayla beraber onlara inandılar ve gelip saflarına katıldılar. Tek bir tanrıya, savaşçı değerlerini artıran yazgıya inanıyorlardı; kişisel çabanın zorunluluğuna, iyi eylemlere, kurtuluşa ermek için Tanrıya ve hemcinsine sevgi göstermek gerekliliğine de inanıyorlardı. Düşmana asla sırtlarını dönmemeliydiler. Şarap ve öteki uyarıcılardan kaçınmaları gerekiyordu; ancak et yiyebiliyorlardı ve, bu sayede, genel olarak bitki yiyen öteki Hindulara kıyasla pek güçlü-kuvvetli hale geldiler. «İman, kastı olmayan önemsiz bir yığıntıdan, hayran olunacak askerlerin oluşturduğu bir ulus çıkardı».

Sonunda Pencab'ı fethettiler ve, 1764'te de Lahor'u ele geçirdiler.

Mahratlar, Batı Ghat'larda dağlı bir ırktan geliyorlardı. Akıl almaz bir hızla yol alan üstün süvarileri, korkulur hale getirmişti onları. XVII. yüzyılda başkaldırdılar; her yandan gelen yığınla gözüpek insan da katıldı aralarına ve, bu ordu, her yöne uzanan akın ve yağmayla yaşıyordu. 1708'de şefleri Sahuci, halkın bağımsızlığını Mogol sarayına tanıttı ve Mahratların kralı diye taç giydi; Satara da başkent oldu. Ondan sonra gelen Raja Shao, 1709'da, tahta hak ileri sürenlerden birinin vassali olmayı kabul etti; o da ona, Dekkan'ın İmparatorluğa ait eyaletinde vergi toplama görevini verdi. Mahratlar, bunun %35'ini kendileri için alıkoyuyordular; ordularını ve bir resmî iktidarı geliştirmek için kaynakları vardı. Esiri olduğu haremde yığışıp kalan Raja-Shao, tembel bir hükümdar oldu ve

yerine geçenler de ondan farksız değildiler. Mahratları yönetenler, saray nazırları, *peişualar* oldu. Görevlerinin ve fieflerinin başında kaldılar ve bir hanedan oluştururlar. Mahrat ordusunun subaylarına kimi bölgeleri ve köy topluluklarını tımar olarak verdiler; bu subaylar oralarda vergi toplayabileceklerdi. Böylece Mahrat örgütlenişi bütünüyle feodal oldu. İlk *peişua*, 1727 yılından başlayarak Mogollardan, Dekkan'ın güneyindeki devletlerden, kuzeydeki eyaletlerden vergi almak hakkını elde etti. İkinci *peişua*, Baji-Rao (1720-1740), iktidarını, Çambul'a, Cuma ve Ganj'a değin yaydı. Fethettiği toprakları, 4 büyük Mahrat hanedanına fief olarak dağıttı. Mahrat konfederasyonu, Delhi'nin yakınlarına değin ilerliyordu böylece. Üçüncü *peişua* Balajı-Rao zamanında (1740-1761), saldırılarını her yönde sürdürdüler. Saldırılar yalnız Fransızlar karşısında etkisini gösteremedi; öyle olunca da, Fransızların vassalleri olmayı kabul etmek zorunda kaldılar (1751). Ne var ki, büyük Mahrat hanedanları arasındaki ve onlarla *peişualar* arasındaki çekişmeler, konfederasyonu zayıflatıyordu.

Ancak, bir büyük Mongol tehlikesi karşısında az-buçuk birleşecek durumdaydılar.

Hinducuların ilerlemesini, Müslümanların kendi aralarındaki bölünmeler de kolaylaştırıyordu. Ferruhşir, yüzyıllardan beri Hindistan'da yerleşmiş ve Hindistan'lı olmakla öğünen bir aileden gelen iki seyyit ve şii kardeş sayesinde hasımlarını yendi: Patna subadarı Hüseyin Ali başvezir ve Allahabad subadarı Abdullah Han da onun askeri şefi oldular. Ellerindeki yığınla askere dayanıp, milli bir Hindu politikası izlediler; bütün makamlara hinduları atadılar. Arkasından, Ferruhşir onları pek güçlü görüp kendilerine karşı Mongolları tuttuğunda, bütün Hindulara çağrıda bulunup, Ferruhşir'i tahtından indirdiler ve yerine Muhammed'i geçirip, onun aracılığıyla işleri yürüttüler.

Çöküşlerinden gururları incinip çılgına dönen Mongol soyluları başkaldırdılar. Malua subadarı **Nizam-ül-Mülk** iki kardeşi yendi ve İmparatoru kurtardı ellerinden (1720). Ne var ki, Mongol karşı-devrimi, İmparatorluğun yeniden bölünüşüne yol açtı. Nizam, İmparatorun güçsüzlüğünü görüp Dekkan'da bir prenslik kurdu (1722-1724) ve orada Büyük-Mongol'un sözde vassali olan bir hanedan kurdu. Yardımcılarından biri, Sudut Han, Muhammed'in kendisine ödül diye verdiği Oudh'ta aynı şeyi yaptı. Bengal subablığı ile ondan doğan Behar ve Orissa nabablıkları,

uygulamada aynı bağımsızlığı kazandılar. Büyük-Mongol'un gerçek iktidarı sadece Delhi ve çevresi üzerindeydi.

Bütün Hind'e egemen olacağa benzeyen Mahratlar, Mongol devletlere, özellikle de Nizam'ın kurduğu devlete çarptılar. Onun topraklarından da vergi alacaklarını ileri sürüyorlardı. Nizam yenildi (1729-1736); öyle de olsa, Mahratların kendi ülkesine giremeyeceklerini kabul ettirdi onlara, ancak onları da kuzeye doğru fetih ve seferlerini sürdürmelerine razı olmak zorunda kaldı. Mahratlar, tâ Bengal'e değin akınlarda bulundular. Behar ve Orissa, vergi ödemekle yükümlü tutuldu; güneyde Mysore racası da aynı şeyi yaptı. Balaji-Rao seferlerini Pencab'ta, Oudh'ta Raçbutlara kadar uzatıyordu; Portekizlilerden Bassein'i alıyor, Goa'yı tehdit ediyor, Fransızların elindeki topraklara giriyordu; ne var ki, onlara karşı başarı kazanamadı. Mahratların akınları, görünüşe bakılırsa bütün Hind'e yayılacak gibiydi. Mongol soylularının, Hint tacir ve köylülerinin felaketi demekti bu. Bütün sosyal düzen yıkılmıştı, her türlü ticaret olanaksız hale gelmiş, köylüler ezilmişti. Nizam-ül-Mülk'ün mirasçısı, Nizam Sabalat İung, Dupleix'in gönderdiği Fransız Bussy'nin Hintli askerleriyle cesur bir çabada bulundu; Balaji-Rao yenildi (1751). Ne var ki, Fransızlar, İngilizlerle olan rekabetleri yüzünden çekildikleri için, Salabat yenildi, ülkesinin bir bölümünü yitirip andlaşma yapmak zorunda kaldı. Yerine geçen Nizam Ali, mücadeleyi yeniden başlattı. Ancak, Yedi Yıl Savaşları nedeniyle Fransızlar terkettiler kendisini ve, Mahratlar, Bussy'nin askerlerinin üstünlüğüne bakıp kendi piyadelerini geliştirmişler ve Fransız usulü bir sahra topçu birliği kurmuşlardı. Nizam Ali, bütünüyle yenildi ve ülkesi parçalandı (1760).

Hindularla Mongollar arasındaki bu mücadeleler, bu sürekli yağmalar, İmparatorluğu **yeni istilalara** açıyordu. İmparator, bir keresinde Nadir Şah'a tepeden baktığında, Şehinşah, 1739'da saldırdı. Kâbil ve Peşaver bölgesinde, gözde oldukları için seçilmiş yeteneksiz kumandanlar, savsaklanmış birlikler buldu karşısında. Hind'e girdi, Muhammed'i yendi, Delhi'yi aldı ve her şeyi sistemli yağmalayıp tahta varıncaya değin ele geçirdi; arkasından da, varını yoğunu elinden aldığı İmparatora başeğilmesini emredip ayrıldı. Sonraları, Afganlar birçok kez Hind'i istilâ ettiler. 1759'daki sonuncu istilâda, Hindular, genel bir karşılık verme girişiminde bulundular: Mahratlar ve Sikhler de geldiler; ne var ki, hem de tam ortak düşmanın önünde çekişmelerini sürdürdüler. Berar'ın Bhousla'sı

gelmedi; Oudh'un kral yardımcısı hâlâ Mahratlara karşıydılar; ötekiler de çekildiler. Mahratlar, ellerindeki Fransız usulü topçu ve taburlardan yararlanmasını bilemediler; 7 Ocak 1761'de **Paniput**'da, baştan aşağıya zırh kuşanmış ağır Afgan süvarisinin yer aldığı bir ordu, Mahratları tam bir bozguna uğrattı.

Paniput felâketi, XVIII. yüzyılda birleşmiş ve bağımsız bir Hint düşüncesine son verdi. Mahratların gücü kırılmıştı: Paniput ovasında 200.000 ölü bırakmışlardı; hemen bütün şefler ölmüştü; kadın ve çocukları saymıyoruz. Hind'e boyun eğdirmek ve göçebelere karşı onu birleştirmek ellerinde değildi artık. Öteki Hindu devletler pek zayıftılar. Yabancılara gelince... Afganlılar, yağma seferlerini sürdürecek durumdaydılar; İran, iç çekişmelerin içine gömülmüştü; Türkistan ve Mogolistan kabileleri, Avrupa topçuluğu ile donanmış Çinlilerin ilerleyişinin kurbanıydılar yavaş yavaş. Öte yandan, Sikh konfederasyonunun gelişmesi, Lahor'a yerleşmesi, Afganlıların istilalarına olduğu kadar, Mongol İmparatorluğuna kumandan ve devlet adamı sağlayan Türkistan ve İran serüvencilerinin girişine ciddi bir engeldi artık. İmparatorluk ve İmparator çöküşünü tamamladı. Kimse Hind'in birliğini yeniden gerçekleştiremezdi; tarihi, bir karma karışıklık olup çıkmıştı. Sürekli savaşlar anarşiyi ve sefaleti sürdürürler. Kişinin güvenebileceği tek şey vardır: Kendi kolunun gücü ya da kullanacağı hiyle; yalnız kendini düşünebilirdi, kendi yiyeceğini ve kendi güvenliğini. Kararsızlık nedeniyle ekip-biçme de azaldı ve kıtlık sardı ortalığı. Ulaşımı kaplanlar ve filler keser oldu ve ticaret acı çekmeye başladı. Köyler yıkıldı, kentler boşaldı. Çoğu yerde, tapınaklar ve camiler çöktü. Avrupalıların müdahalesi, XVIII. yüzyılda, ağır ağır bir düzen getirmeye başlayacaktır ve yeniden ilerlemelerin kapısını açacaktır.

Hint'de, Portekizlilerin ellerinde bulunan topraklarda, Goa'da, Diu'da, Darnan'daki rahiplerle, çeşitli misyonerler, **Hind'i hıristiyanlaştırma** konusunda büyük çaba harcamışlardı, ne var ki, alabildiğine güçlüklerle karşılaşıyordu bu çaba. Hıristiyanlık, **kast rejimiyle uzlaşamayacak bir eşitlik** tanıyordu: Tanrısal ruh istediği yerde dolaşırdı ve Tanrı kimseyi kimseye yeğlemezdi. Öyle olunca, bir Brahman «dokunulmaz» sayılan bir kastın rahibinin elleriyle nasıl olup da vaftiz edilebilirdi? Onun kabul edemeyeceği bir düşünce idi bu. Öylesine bir kirlenişti ki bu, düşüncesi bile Brahmanın tüylerini diken diken ediyordu. Onun Hıristiyanlığı kabul etmesi, bütün bedeninin gerçekten çarpıtılması, sonsuz acılar içine atılması

demekti. Öte yandan, bir hıristiyan, kastın bütün emirlerine ve ayinlerine uyamazdı; boşinanç ve puta tapmaydı bunlar onun için; kastının insanları, artık saflığını yitirmiş bir kimse olarak onunla ilişkilerini sürdüremezlerdi ve başka bir kasta da giremezdi o. Bir kastsız, bir tek başına insan, bir serseri, bir sürgün, bir kaybolmuş kişidir o.

Ayrıca Hıristiyanlık, Hinduların Kutsal Kitaplarında açıklanan ya da Hindu ilahîlerinin dile getirdikleri **Evren anlayışını yıkıyordu**. Başlıca güçlük, çoktanrıcılıktan, hatta hâlâ yaşayan canlıcılıktan (animizm) gelmiyordu. Cainist ve Budist etkilerin Brahmanizme gelip girmesinden sonra, Hint felsefesinin ana temasındaydı güçlük.

Ne diyordu bu felsefe?

Sonsuz, ebedî Mutlak Varlık **sürekli bir oluşum** içindedir; değişen biçimlerin, yıldızların, nesnelerin, bitkilerin, hayvanların, insanların, hatta tanrıların kendilerinin sürekli akışı içinde kendini belli eder o; hayalden başka bir şey değildir bu biçimler, Mutlak'ın kaçıcı görünüşleridir ve onun dışında bir gerçeklikleri yoktur. Bu anlayış **panteizme** götürüyordu: Her şey Mutlak'a, Yüce Varlık'a benzer, onun niteliğindedir. Oysa, böylesi bir düşünce dehşet veriyordu bir hıristiyana. Gerçekten, İsa'ya inanç, her türlü felsefeden bağımsız da olsa, tarihsel koşulların sonucu, ilahiyatçılar, Tanrı kelâmını, Kutsal Kitabı, Yunan felsefesine, daha da özel olarak Platon'a ve özellikle de Aristoteles'e dayanarak geliştirmişler ve tamamlamışlardı yine de. Dogma, bu felsefeden alınan terimlerle saptanmıştı. Temeli de şu idi bu dogmanın: Duyulur nesnelerin her birinin bir özü, gerçek doğa olarak maddeyi ayrıntılayan bir biçimi vardır; Evren bir gerçekliktir, dış dünya vardır. Bu, Tanrı İsa'yı inanışın sağlam bir temeli olarak görülen, dünyadan gerçekten ayrı manevî bir cevher halindeki kişisel bir tanrıya olan hıristiyan inanışını destekliyordu. En olumlu düşünüldüğünde, bilgili bir Hindu için, İsa, Yüce Bütün'ün sayısız görünüşlerinden biriydi. Hıristiyanlığı kabul, onun için, bütün düşünce dünyasının altüst olması demekti.

Ne var ki, bu ve daha başka güçlükler Hıristiyanlığa dönmeyi engellemedi.

Ancak, umulandan daha az oldu bu.

> *Cizvitler, Hıristiyanlığı Hinduların sosyal örgütlenişine ve düşünce biçimine uydurmak için, XVII. yüzyılda çok büyük bir çaba harcamışlardı. Birçok Hindu ayinini sürdürdüler. Biçim ve içerik*

bakımından Hinduların eski ilahilerine öylesine benzeyen ilahiler bestelediler ki, pek güç farkedilirdi. Hindu bilgeliğinin kimi çizgilerini Hıristiyan bilgeliğine de soktular. Boş şeyler de olsalar, kimi kast inanlarına saygı gösterdiler. Kendini Brahman olarak gösteren Cizvit, parya olarak paçavraları içinde dolaşan Cizvite tahtırevanın tepesinden bakıp horluyordu onu. Bir Cizvit İsa'nın etini ve kanını temsil eden ekmek ve şarabı aşağı kasttan kişilere götürmesi gerekiyorsa, değneğinin ucunda taşıyordu onu ya da kapılarının eşiğine koyuyordu. Bu ***Malabar ayinleri*** *öteki misyonerlerin tiksintisine yol açtı. 1704 yılından başlayarak, Papa, Hıristiyanlığa aykırı görüp mahkûm ediyordu onları. 1745'te* **Sollicitudo omnium** *bu mahkûmiyeti doğruladı. Görüşmeler yavaşladı. Bununla bebarer 1756'da, Hint'de 1 milyon hıristiyan vardı. Ancak, Cizvitlere karşı hükümdarların mücadelesi başlıyordu. 1757'de Pombal, Hint'de 157 Cizviti tutuklatıp Lizbon'a sürüyordu. 1758'de Portekizlilerin elindeki topraklarda, İsa Derneği yasaklandı, yüzlerce Cizvit çıkıp gitmek zorunda kaldı. 1764'te aynı şey Fransızların elindeki topraklarda oldu. Son olarak, 1773'te Papanın Cizvit tarikatına son vermesi öldürücü darbeyi vurdu. Öte yandan, sürekli savaşlar, git gide artan maneviyat kırıklığı, yüce gönüllülük, kendini unutma, aşk üstüne kurulu ve kalp temizliğini Tanrı kelâmını anlamanın koşulu olarak gören bir dinin yayılmasını destekleyecek şeyler değildi. Sonra, Müslümanlar ve Hindular Hıristiyanlığı koğuşturup zulmediyorlardı. Mysore savaşları (1766-1799) sırasında, Tippu-Sahib 100.000 hıristiyanı öldürüyor ya da köle haline getiriyordu. Protestan Hollandalılar Seylan katoliklerine zulmediyor, misyonerleri kovuyor ya da öldürüyorlardı. 1800'de, Hindistan'da 500.000 hıristiyan kalmıştı; bunların üçte ikisi eski Portekiz kolonilerindeydi ve yerli ruhbanın özeni altındaydılar; ötekiler, çeşitli tarikatlardan misyonerlerin öncülüğünde Hind'e ve Seylan'a dağılmışlardı.*

Hıristiyanlığa döndürme başarısızlığa uğramıştı.

Ve onunla beraber, tam Avrupalılaşma ve Avrupa bilimsel düşüncesinin özümsenmesi de.

Avrupalıların en iyi başardıkları, **Hind'e boyun eğdirmek** ve orada bir **sömürüyü başlatmak** oldu. XVIII. yüzyılın başlarında, Hindistan'da, biri

Fransız öteki İngiliz, iki ticaret kumpanyası vardı. Herbirinde, belli başlı paydaşlar arasından seçilen bir yöneticiler kurulu bulunuyordu. Ancak bir fark vardı aralarında: İngiliz Kumpanyası kendi kendini yönetiyordu: oysa, Fransız Kumpanyasında yöneticileri kralın kendisi seçiyor ve komiserleri de göz-kulak oluyorlardı onlara ve, öyle olduğu için de, kumpanya hükümetin talimatlarına göre hareket etmek zorundaydı. Her Kurulu, Hint'de, görevlileri yöneten bir genel yönetici temsil ediyordu. Her kumpanya, Büyük Mongol'dan, tezgâhların kurulu olduğu bölgenin mülkiyetini almıştı: Böylece İngilizler Madras'ın, Kalküta'nın, Bombay'ın, Surat'ın sahibiydiler; Fransızlara da Pondichery ile Chandernagar düşmüştü. Büyük bir yarışma vardı her iki kumpanya arasında; çünkü, Hint malları (pamuklular, muslinler, ipekliler, çay, kahve, karabiber, vb.) Avrupa'da %100'e varabilen kârlar bırakıyordu. Ne var ki, 1730'da, Fransız paydaşlar, sabit gelirli rantiyelerdi ve yöneticiler de görevliler idi; öyle olduğu için de, bunlar, ticari girişimlerin başarı kazanmasına pek az ilgi duyuyorlardı.

Fransız Kumpanyası, 1720 ile 1740 yılları arasında, işlerini alabildiğine geliştirdi; oysa, İngiliz Kumpanyasının etkinliği yerinde sayıyordu. Gerçekten, Fransız yönetici **Le Noir**, yarımadanın çeşitliliğine bakıp, Hint'den Hint'e ticarete girişti; yani, çeşitli Hint halkları arasında aracı rolü oynayacaktı. Yeni mülkler edindi; Büyük Mogol'dan Mahe'yi (1721), Yanaon'u (1723) aldı. Yönetici **Dumas** (1735-1741) ise, şunun farkına vardı: Mogol İmparatorluğunun çözülüşü karşısında, ticareti sürdürebilmek için bir silahlı güç gerekliydi; bunun yanı sıra, bağımsız hale gelmiş çeşitli prenslerle andlaşmalar yapılmalıydı. Irkın önemini fazla abartmadı -öteki gerçek koloniciler gibi bunu küçümsemiyordu da!- ve şunu gördü: Hindular, o yetkin Avrupa disiplinine girdiklerinde başka insanlar olup çıkıyorlardı. Yerlilerden *sihapi* adını verdiği birlikler kurdu. Soğukkanlılık ve yeni bir direşkenlik, tüfekler, hafif toplar, öteki Hinduların davranış ve köhne silahlarına karşı harikalar yaratıyordu. Prenslerle ilişkiler kurdu; ticaret ayrıcalığı karşılığında, bir ödentide bulunuyordu onlara ve sihapileriyle askeri hizmetler görüyordu onlar için. Böylece, bir racadan, 1739'da Karikal'in mülkünü elde etti. Öte yandan, yerlilere karşı insani davranşıta bulunuyor; onların inanç ve âdetlerine saygı gösteriyordu. Kendisine, yerini alacaklara da geçmek Üzere *nabab* unvanını veren Büyük Mogol ile görüşmelerde bulunmayı da savsaklamadı. Böylece, İmparatorun

doğrudan vassali oluyordu; Fransızların ellerindeki topraklarda yaşayan yerliler üzerinde daha büyük bir otorite kazanırken, bütün öteki Hindular yanında saygınlığı da artmıştı ve, özellikle, ilişkide bulunacağı hükümdarlarla aynı düzeyde davranabilecekti.

Yerine geçen **Dupleix** (1741-1754), Hind'i derinliğine tanıyordu, eşi de çeşitli Hint lehçelerini konuşuyordu; selefinin politikasını izledi. Ne var ki, Avusturya Mirasçılık Savaşı, bu politikadan ayrılıp, İngiliz Kumpanyasına karşı mücadele zorunda bıraktı onu. Hint ve Çin yollarına göz kulak olan bir adanın yöneticisi La Bourdonnais'nin gemilerinin yardımıyla, Madras'ı aldı (1746). Ya elinde tutmak, ya kökünden yıkmak istiyordu kenti. La Bordonnais ise, tersine, bir kurtulmalık karşılığında kenti geri vermek düşüncesindeydi. Bu yüce beyzade, kaba ve nobran bir kişiyle tartışmaktan bıkıp terketti Hind'i. Yalnız başına kalan Dupleix, İngilizlerin ellerindeki öteki yerleri almaktan vazgeçti. Avrupa kıtasındaki savaşın içine gömülüp gitmiş Fransız hükümetinden hiçbir destek görmese de Madras'ı elinde tuttu ve, 1748'de, Britanya hükümetinin gönderdiği bir İngiliz donanmasının saldırısını püskürttü; İngiliz hükümeti, asıl savaşı, Pondichery'ye karşı olacak savaşı unutmuyordu. Aix-la-Chapelle andlaşması, statükoyu korudu; Madras, İngilizlere geri verildi. Ne var ki, Dupleix'in saygınlığı Hint'de pek büyüdü. Büyük Mogol, yiğitliğinden dolayı kutladı onu.

Dupleix, o zaman, Kumpanyayı, ticari ayrıcalıklarını güvenceye bağlamak ve ona vergi salarak belli bir gelir sağlamak amacıyla, bir Hindu devleti haline getirmeyi koydu kafasına. İmparatorun bütün öteki vassallerinin yaptığı gibi, ama İmparatorun -sözde de kalmış olsa- otoritesine saygıyı sürdürerek, Kumpanyayı bağımsız bir krallık yapmayı istedi. Bu amaçla, Hind'deki mirasçılık savaşlarına karıştı. Tahta hak sürenler içinde tuttuklarını başarıya ulaştırdı. Böylece Carnatic nababı Kumpanyanın vassali oldu; Dekkan subabı korumacılığını kabul edip Sakarların ülkesini devretti ona (1749-1751). Dekkan'a egemen olmak isteyen Mahratlar koşuştularsa da, bütünüyle yenilip, Kumpanyanın vassalleri olmayı kabul etmek zorunda kaldılar. Bir avuç insanla elde edilmişti bu sonuçlar: Dupleix'in gönderdiği ve insanları arkasından sürüklemekte büyük hüner sahibi marki du Bussy, yalnızca 300 Fransıza, 1.800 sipahiye ve bir topçu taburuna dayanıp, bütün Dekkan'ı fethedip, 100.000 Mahrat süvarisini bozguna uğratmıştı.

İngiliz Kumpanyasında bir görevli, **Robert Clive**, belli bir zaman sonra, şunun farkına vardı: Fransızlara karşı ticarî bakımdan mücadele etmenin tek yolu onların politikasına öykünmektir. Bu görüşü kabul ettirdi. Hint tarihinde, iki Kumpanya, o andan başlayarak, gücünü yitirmiş Büyük-Mogol'un iki vassali olarak, mirasından en çok payı almak için çekişen iki güçtür. Londra'nın Avrupalı birlikler ve toplarla destekledikleri Robert Clive, Carnatic nababını yendi (1751) ve, Trisinapali'de, Law'u, ünlü maliyecinin yeğenini, Dupleix'in ordusundan bir bölümü de içinde olmak üzere, bozguna uğrattı (1752).

Dupleix, destek güç istemek zorunda kaldı. Ne var ki, Law'dan beri, ona girişimlerde bulunma olanağı sağlayacak bir döner sermayeden yoksun kalmıştı hep. Öte yandan, Fransız hükümeti, barış arkasındaydı. Dupleix'in yerine Godeheu gönderildi. Godeheu, 1754'te, İngilizlerle bir andlaşma imzaladı: Buna göre, her iki Kumpanya, karşılıklı olarak bütün yerli unvanları terketme yükümlülüğü altına giriyorlardı; her türlü korumacılığı bırakacaklardı; kendi acentelerinin bulunduğu kentin dışında elde ettikleri her türlü yarardan vazgeçeceklerdi. Okkanın altına giden biri vardı bu alış-verişte ve o da İngilizlerdi: Çünkü, İngilizlerin elinde, bu kentlerin dışında başka hiçbir şey yoktu; oysa, Fransız Kumpanyasının otorite ve ayrıcalıkları, Fransa'nın iki katı büyüklüğünde bir yüzeye yayılıyor ve bu topraklar üzerinde 130 milyon insan yaşıyordu.

Savaş kaçınılmazdı böylece.

Fransızların Almanya'da saldırıya geçtikleri bir sırada, Clive Bengal'e saldırdı: Orada, İngiliz düşmanı olan subab, Kalküta'yı almış, 145 İngiliz esirini dar ve havasız bir izbeye tıkmış, içlerinden 125 kişi, havasızlıktan korkunç çırpınışlar içinde boğulup gitmiştir. Clive, yeniden aldı Kaltüta'yı; Chandernagor'u ele geçirdi ve subabı da Plassey'de ezerek (1757), tahta, kendi istediği -ve İngiliz Kumpanyasının korumacılığını da kabul eden-bir başkasını çıkardı. Arkasından da, doğrudan doğruya Fransızlara saldırdı. Fransız hükümeti, 1758'de yönetici olarak **Lally-Tollendal**'i -300 askerle beraber- yollamıştı. Ne var ki, Hindistan'la ilgili işlerde zır cahil olan Lally-Tollendal, Hinduları alabildiğine horluyor, onlara «kara sefiller» diyordu; doğaldır ki, yanlış üstüne yanlış yaptı. «Bir küçük kardeşin ağabeyisiyle Dekkan'ı, ya da filan racanın falan nababliği tartışmasının» Fransa için pek az önem taşıdığı bahanesiyle Buss'yi çağırdı. Dekkan subablığı terkedildi ve o da İngiliz korumacılığı altına girdi; arkasından, İngilizler başka

yerlerde uğraşlara daldıklarından, Mahratlara yenildi. Fransa, başlıca bir yakını yitirmiş oldu. Öte yandan, Lally-Tollendal, yaptığı zulümlerle bütün halklardan soyutladı kendini. Almanya savaşı yüzünden, destek gücü de alamadı. 14 geminin desteklediği 22.000 İngiliz, 700 adamıyla onu Pondichery'de kuşattılar; beş ay direndi ve sonunda 1761 Ocağında teslim olmak zorunda kaldı. Paris andlaşması (1763), Fransız Kumpanyasına 5 şubesini geri verdi, ancak şu şartla: Surlarını yıkacaklar, asker bulunduramayacaklardı; Kumpanya da, her türlü siyasal iddiadan, yani aslında ticaretten vazgeçiyordu.

Kârları hızla azaldı ve, 1770'de de dağıldı.

Fransız Kumpanyasının rekabeti, aslında Paniput savaşı, Hind'in başlıca gücü olan Mahratları zayıflatıp onları, Bengalde herhangi bir girişimde bulunmaktan alıkoyduğu anda, korkulur olmaktan çıkmıştı. Bununla beraber, İngilizler, bütün Hind'i ellerine geçirmediler. Clive, şunu pek iyi anladı: Yayılacak yerde, güçlerini bir yerde toplayıp orada kökleşmek daha iyiydi. Pek gerekli fetihlerde bulunulacaktı. Gerçekten, güçlü ve savaşkan Hint devletlerini sürdürdü; ve, vaktiyle Hint Kumpanyasında hizmet görmüş olan Fransız subaylarından unutulmaz yardımları gördü; daha sonra, Yedi Yıl Savaşının sona ermesiyle serbest kalan subaylar ya da genç serüvenciler, özellikle Fransızlar, ama onların yanı sıra İtalyanlar, Flamanlar, Hollandalılar ve Savoyard'lı Kont de Boigne yardımcı oldular. Hindu prensler, bu Avrupalıları aralarında çekişip duruyorlardı. Oudh nababı, 1761'de onları hizmetine aldı; ancak birlikleri, Fransız subaylarınca yeniden örgütlenmelerine kalmadan, Clive'nin yardımcılarına yenildiler. Öyle olunca, onlar da, bir bölümü İmparator II. Alem'in hizmetine girip ona yığınla zafer kazandırttılar; ötekiler de, Paniput savaşında canını kurtarmış Mahrat **Madhava Sindhia** (1730-1794)'nin hizmetine girdiler. Sindhia, onlar sayesinde ve özellikle de Kont de Boigne'ın yardımıyla, kuzeybatıda bir prenslikle boy ölçüştü; 1789 da İmparatorun iktidarını eski gücüne kavuşturdu ve 1790'da bir Afgan istilasının önünü kesti. Son olarak, bu subaylardan çoğunu, İngilizlerin korkunç düşmanları olan Haydar-Ali ve Tippu-Sahip zamanında Mysore Sultanlığında görüyoruz.

> *Neleri için aranıyordu bu subaylar?*
>
> *Önce, Hindulara uyguladıkları disiplin için. Hindular, en şiddetli ateşin altında bile, emir üzerine, bir makine gibi söylenenleri yerine*

getiriyorlardı. Yerli birlikler, tam Avrupalı birliklerin çapında olmasa da, yeni bir canlılık ve direşkenlik kazandılar. Bu subaylar, ateş gücünü yoğunlaştıran yeni silahları kullanmanın bilgisini getiriyorlardı beraberlerinde; Hinduların bilmedikleri usuller ve manevralar yapıyorlardı. Boigne, Hint'de, Afganlılara karşı, ileride Bonapart'ın ve Wellington'un yararlanacağı «oyuk kare taktigi»ni başlattı. Zırh kuşanmış ve bütün gece içen, XIII. yüzyıl şövalyelerinin çizgisindeki Afganlılar, ateş kusan karenin çevresinde fır dolanıyor ve sonra bir süngü saldırısı hepsinin işini bitiriyordu. Bu subaylar, örgütlemesini biliyorlardı: Belirli kurallara dayanan bir idarenin ilkelerini koydular; İngilizler, daha sonra bunları geliştirmekten başka bir şey yapmayacaklardır. Son olarak, bu serüvencilerin çoğu, yiğit kişilerdi. Yerli birlikler, kokuşmuş ve kendini düşünen yerli şeflerden çok daha fazla, görevlerinin bilincinde, adamları için kaygı duyan bu yabancıları isteyerek izliyorlardı. Çünkü, bu subaylar, geride kumanda mevkiinde kalacak yerde, en önlerde savaşıyor ve ölüyorlardı. Onlardan biri, Fransız Michel Raymond, XX. yüzyıl başlarına değin, bir yiğit olarak ululandı ve mezarı gençlerce bir hac yeri oldu. Madhava Sindhia'nın uyrukları İngiliz egemenliğinde, Fransız subaylarının insanî yönetimini uzun zaman anıp durdular.

Böylece, Avrupa tekniği ve Avrupa zekâsı, Hindu güçlerini yeniledi ve İngilizlerin ilerlemesini geciktirdi. Öyle de olsa, İngilizler ilerlediler.

Clive, 1765'ten 1767'ye değin, Büyük Mogol'dan, Bengal'de ve Berar'da asayişi sürdürmek ve vergi toplamak görevini elde etti; topladığının bir bölümünü de Delhi'ye yolladı. Bu, şu demekti: İngiliz Kumpanyası, hukuki bakımdan, bu eyaletlerde, İmparatorun başta gelen görevlisi oluyordu. Aslında, uygulamada egemen olup çıkmıştı. Clive, daha sonra, Oudh nababı ile benares racasına korumacılığını dayatıp kabul ettirdi.

Ne var ki, Kumpanya görevlilerinin şiddet ve rüşvetleri Hindular umutsuzluğa itiyordu. İngiltere'ye gelen kimi nababların lüksü ve seçimlerdeki önemleri, İngiltere'deki kamuoyunda skandallar yaratıyordu. Rüşvet suçlaması altında kalan Clive, canına kıymak zorunda kaldı. Bir özel Kumpanyanın o denli geniş topraklara egemen olması vahimdi. 1773'te İngiliz Parlamentosu, bir **Düzenleme Kanunu** çıkardı; kanun,

Kumpanya üzerinde hükümetin denetimini artırıyordu. Britanya İmparatorluğunun taca daha da sıkı olarak bağlanması konusundaki genişliğine önlemlerin bir parçası oldu bu. Kumpanyaların bütün kuruluşları Parlamento'nun atadığı yönetici general Warren Hastings'e bağımlı hale getiriliyordu; ne var ki, Hastings, üyeleri yine Parlamentoda seçilmiş bir kurulun düşüncesini almadan hiçbir konuda karar veremiyordu. Londra'daki müdürler, bütün yazışmaları bakanlara getirmekle yükümlü idiler. Kalküta'da kurulan bir Adalet Divanı, Kumpanyanın kararlarına karşı bir veto hakkı kullanacaktı.

Ancak, zalim ve hayasız bir adam olan yönetici **Warren hastings** (1774-1785), Hintli prensleri utanmazca sömürdü.

> *İngilizlerden nefret edilir ve egemenliklerinden de tiksinilir oldu Hindistan'da. Hastings, Benares racasını tahtından indirip, mülklerini elinden aldı. Ancak, Mysore sultanları Haydar-Alî ile oğlu Tippu-Sahib'e karşı başarıya ulaşamadı. Onların İngilizler için yarattıkları en büyük tehlike, 1780 ile 1783 yılları arasında, Amerikan Bağımsızlık Savaşının tam kızıştığı bir ortamda oldu. Haydar-Ali, Fransa ile bağlaşıklık kurmuş ve ondan yardım almıştı. Fransız subaylarının kumanda ettikleri Mysore ordusu, 1780 Haziranında Carnatic'e saldırdı: İngilizleri yenip, yığınla İngiliz subayını esir aldı; bu subaylar, araya Fransızların girmesiyle kurtarıldılar. Deniz üzerinde, Suffren'in gemileri, 5 kez İngiliz donanmasını yendi (1782-1783). En büyük zafer de Fondeloure zaferi oldu (1783 Haziranı). Versailles'da barış imzalandığında, İngilizler, Camatic'ten aşağı-yukarı kovulmuşlardı. 1782'de babasının yerine geçen Tippu-Sahib, yalnız kalınca İngilizlerle Mangalore andlaşmasını imzalamak zorunda kaldı (1784); andlaşma, statükoyu yeniden kuruyordu.*

Warren Hastings'in rüşvet ve zulmü o boyutlara vardı ki, umutsuz kalan Hinduların yakınmaları üzerine, geri çağrıldı ve adalet huzuruna çıkarıldı. 1784'te çıkarılan Hind Kanunu, genel yöneticiyi atamayı Kumpanyaya bıraktı: ancak onu azletme hakkını da tanıdı krala ve kralın belirleyeceği, Londra'da toplanacak bir Denetim Kurulu kurdu: Kumpanya, bütün yazışmalarını bu kurula bildirecekti.

Böylece, 1789’da, İngilizler, özel bir Kumpanya aracılığıyla, garip biçimde yerleşmişlerdi Hind’e: Bu Kumpanya, bir yandan Büyük-Mogol’un vassali ve yüksek görevlisi idi; öte yandan, İngiltere kralına tâbi olarak, onun denetimi altındaydı ve Mongol İmparatorluğunun günbegün yıkılışında ondan yardım görüyordu. Fetih, sona erdirilmiş olmaktan uzaktı: Büyük devletler, varlıklarını sürdürüyorlardı; öte yandan, İngilizler, gururları, açgözlülükleri ve zulümleriyle, her yanda nefret topladılar ve Hindistan’da hemen hemen genel bir başkaldırı olasılığı ortadan silinmemişti henüz.

UZAK-DOĞU: ÇİNHİNDİ

Çinhindi’nde, ormanlı dağlar, avcı ve yiyecek toplayıcılığıyla geçinen zayıf halk topluluklarına meskendi. Olaylar, ırmakların üretken havzalarında oluyordu. Birmanya’da, Kuzeyden gelmiş Mon’lar, Hindu uygarlığını kabul etmiş ve İrauaddi ile Sittang ırmaklarının aşağı bölgelerinde **Pegu devleti**ni kurmuşlardı. İklimin yumuşatıp gevşettiği ve pek bereketli toprakların tembelliğe götürdüğü bu insanları, **Birmanlar** yendiler. Birmanlar, Himalaya’dan geliyorlardı; Yukarı-İrauaddi’ye yerleşmişlerdi ve onlar da Hint uygarlıklarını kabul etmişlerdi. 1750’ye doğru, Birmanlar, kesin olarak üstün geldiler. Başarının sarhoşluğu içinde, doğal sınırlarının dışına çıktılar; Siam’ı fethettiler, başkentleri Ayuthia’yı ele geçirdiler (1767); Siam’lı halkın büyük bir bölümünü esir edip götürdüler, hıristiyanları da sürdüler ya da dağıttılar.

Menam havzasında, Yun-nan’dan gelmiş Thai halkı, **Siam devleti**ni kurmuştu. Pek alçak suların doğuya ve bozkıra doğru ayrılışı, onlara, yumuşayıp gevşemiş Kamboçlulara ve Laos’taki Thai prensliklerine karşı aralıksız istilalara girişme olanağını veriyordu. 1767’de yıkılan Siam devletini, 1769’da Fajatak başkaldırarak yeniden kurdu; Bangkog’u başkent yaptı, Birman’lara doğal sınırları dayattı. Hıristiyan misyonerleri kovdu ve, doğuya doğru, verimsiz topraklar için köle yağmasına yeniden başladı.

Doğuda, Song-Koi ya da Tonkin deltasında, küçük kıyı ovalarına, Mekong ya da Koşinşin deltasına, yüzyıllardan beri, Kuzeyden, Çin uygarlığını kabul etmiş halklar, **Annamlılar** iniyorlardı. Bu sert köylüler, Kamboçluları yerlerinden oynatıp ittiler; Kamboçlular, savaşta esir düşüp servaja mahkûm ettikleri bir halk üzerinde tembel aristokratlar olarak hüküm sürüyorlardı. 1753’te Kytho’ya vardılar. **Annam krallığı**, Hanoi’de yerleşmiş tembel kralları olan Le’lerin sözde otoritesini tanıyor ve Çin’in

üstünlüğünü kabul ediyorlardı. Enine genişleyip uzanan krallık, aslında saray nazırı iki aile arasında bölünmüştü; Hanoi'de Trinh'ler, Hue'de Ngyen'ler vardı. Bu saray nazırları arasında olduğu gibi, Annam'lı senyörler arasında da savaş sürekli idi. Hıristiyanlar haraca kesilip tutuklanıyor, misyonerlere işkence edilip sürülüyorlardı. Nguyen-Anh yenilince, bir misyonerden, Adran piskoposu Pigneau de Behaine'den destek gördü; piskopos, onun için XVI. Louis'den yardım istedi (1787). Kral, Turan koyunun ve Pulo-Kondor takım adalarının devredilmesi karşılığında, subaylar, bir topçu birliği ve mühendisler yolladı. Nguyen-Anh, bunlara dayanıp 1788'de Saygon'u yeniden aldı ve Annam'ı tekrar fethe başladı.

Çinhindi'nin güneyi, islamı kabul etmiş **Malezya sultanları**nın egemenliğindeydi. Ne var ki, Hollandalıların **Doğu Hint Kumpanyası**, orada üstünlüğe sahipti ve öteki Avrupalıları saf dışı bırakıyordu. Elindeki başlıca topraklar, büyük bir karabiber-indigo ve ipek üreticisi olan Java'ydı. Kumpanya Batavya'yla (50.000 nüfus), ve çevresi (200.000 nüfus), Samarang ve Madurna adasıyla (1.600.000 nüfus) kuzey-doğu kıyısına egemendi. Geri kalanlar ise aralarında git gide bölünen ve zayıflayan vassal krallıklardan oluşuyordu. Kumpanya, etkisini başka yerlere de yaymanın aranışı içindeydi; özellikle Malakka boğazının güvenliğini sağlamak, rakipleri saf dışı etmek ve Riu Seleb adalarının yerli korsanlarını tepelemek istiyordu. Malakka'da bir askerî birlik bulunduruyor, Banda ile Ambuan'ı yönetiyor, Sumatra'nın batı kıyısı ile Palembang sultanını koruyor, Borneo'yu ayrıcalıklarla kuşatıyor, Seleblerde Makassar'ı işgal ediyor ve orada yerli prensleri birbirinin karşısına çıkarıyordu.

Kumpanyanın elinde, bu denli geniş toprakları koruyabilmek için pek az askerî birlik vardı; deniz birlikleri ise hiç yoktu. 1772'den başlayarak, İngiliz Hint Kumpanyası, onun elinden Sumatra'daki kimi yerleri almıştı. 1780 de, Hollandalı korsanlar savaş çıkardılar; yenilince de Hollandalılar, İngilizlere, Nagapatam'ı bırakmak zorunda kaldılar ve takımada sularında serbestçe dolaşma hakkını tanıdılar (20 Mayıs 1784 tarihli Paris andlaşması).

Savaş, Kumpanyanın bütçesinde korkunç açıklara yol açmıştı; saygınlığı tükenmişti; küstah prensler, kolonlar, Kumpanyanın uyrukluk koşullarını reddediyor ve başkaldırıya hazır bekliyorlardı. 1789'da Kumpanya, elindeki topraklar kaybedecek noktaya gelmişti.

UZAK - DOĞU: ÇİN

Çin, XVIII. yüzyılda, **Mançu imparatorları** zamanında en büyük devirlerinden birini yaşadı. Bu imparatorlar, 1640 ve 1651 yılları arasında Ming'leri yenip, Çin'i fethetmiş olan göçebe şeflerin torunlarıydılar; özgür düşünceli idiler; geleneğin her şeyin başında geldiği bir ülkede ona saygılı idiler gerçi, ancak onların ayak bağı olmamasına alabildiğince dikkat ediyor ve Avrupa buluşlarını gönül rızasıyla kabul ediyorlardı. Hang-Hi hâlâ bir yarı-göçebeydi; yorulmak bilmez bir asker, av tutkunu, gerçekler karşısında durmadan yerini değiştiren, aydın zekâlı, yargılamasını çabuk ama emin biçimde yapabilen bir kişiydi. 1722'de, dördüncü oğlu Yong-Çeng yerine geçer. Bu da bir askerdir; 45 yaşındadır, dehası olmayan, kuşkucu ve sert bir kişidir; ama ciddidir, deneyimlidir ve görevine vermiştir kendini. Son olarak, 1735'te, Yong-Çeng'in 24 yaşındaki oğlu **Kien-Long** çıkar tahta. Ne var ki, göçebelerin bu torunu bir Çinlidir: Sarayını sever, İmparatorluk kentinden pek çıkmaz, orada kadınları ve hadımları arasında yaşar; ama pek okumuştur, şiir yazar, sözlük ve katologlar yapar. Bununla beraber, bedensel güç henüz yitip gitmemiştir kendisinden. Savaşa hiç girişmese de, yetkin bir diplomat ve idarecidir; büyük babası gibi, geniş siyasal görüşleri vardır ve, 1796'ya değin süren hükümdarlığı boyunca, direşkenliğini başarıyla sürdürür.

Bu imparatorlar, Yang-Tse'nin güneyinde, 18 eyalet Çin'ini askerî bakımdan işgali sürdürdüler; asıl Çin de burasıydı. 1774'te, Seu-Çuan ve Kuei-Çeu dağlarındaki yerli kabileler, Miao-Tse'lere boyun eğdirildi. Çinlilerin, tâ Ur ve Babil devrinde başlattıkları Çin'in fethi tamamlanmıştı. Bu tarımcılara düşen şu idi şimdi: Ovaları şenlendirmek ve dağlardaki zenginlikleri değerlendirmek. ‘

Kien-Llong, ayrıcalıklı büyük toprak sahiplerine, prenslere ve saray mensuplarına, görevlilere ödül olarak verilmiş ve vergiyle angaryadan bağışık topraklara karşı hasım bir politika yürüttü. Bir haylisine el konulup köylülere dağıtıldı; köylüler de bundan dolayı küçük mülkiyet sahibi oldular. Ailesi, aynı toprağı kuşaklar boyu ekip biçen çiftlik kiracılarına, toprağın yüzünde kanunsal bir hakka sahip diye bakıldı. Malik, toprağın aslı üzerindeki haklarını sürdürüyordu; ancak, çiftlik kiracıları, toprağın yüzeyini alıp satabileceklerdi. Gerçekte mülkiyet onların oluyordu. Çin tarımındaki demokratik nitelik belirginleşti. Böylece Mançu imparatorları, **halktan yana diktatörler** olarak davrandılar; kitlelere dayanıp, Ming

döneminin aristokrat ve soylularına karşı çıkıyorlardı. Köylülerin yazgısının böylesine düzelmesinin sonucu, zenginliğin artması ve nüfusun fazlalaşması oldu: 1661'de, nüfus 105 milyon dolayındaydı, 1766 da ise 182 milyona erişecekti. Devletin gücü artmıştı.

Bu gönenç içindeki Çin'de **sanat** da çiçeklendi. Ancak özellikle saray ve salon sanatları, hafif şiir, seramik, dinlenme evleri ve bahçe mimarlığı, fatihleri eğlendirici sanatlar inceldiler; resim ve heykelcilik ise geriledi tersine. Özetle, XVIII. yüzyılda, büyük Çin sanatı devri kapanmıştı; kala kala süsleme sanatları kalmıştı. Mançu'ların Çinli olmak için harcadıkları çaba ne olursa olsun, belki yenilgi, fetih, bir başka anlayışın gelip girmesi sorumluydu bu değişiklikten.

XVIII. yüzyılın Mançu İmparatorları, **Orta-Asya'ya egemen olmak** gibi eski bir Çin politikasını yeniden ele aldılar. Çin, bozkırlar ve çöllerle çevrilidir; buralar, engel olmaktan çok Çin'e giriş yollarıdır; en ufak bir zayıflık belirtisi gördüklerinde yağmaya hazır göçebe kabilelerle doludur bu yöreler. Bu bölgelerden, Küçük Asya ve Batı'yla ilişkileri sağlayan kara yolları geçiyordu; deniz ulaşımının gelişmesine karşın, yükte hafif pahada ağır eşya taşıyan kervanların gidip geldiği yollardı bu yollar. En iyisi, «Göksel dağların Kuzey yolu» idi, ancak yağmacı kabilelerin tehdidi altındaydı; en çok aşındırılan ise «Göksel dağların güney yolu»ydu. Ticaret kaygısı, bu geniş şebekeye egemen olma yükümlülüğünü dayatıyordu imparatorlara; uzun mücadelelerden sonra başardılar da. Böylece,

XVIII. yüzyılın sonunda imparator, otoritesini bütün Orta-Asya'ya yayıyor; her noktada Rus ve İngiliz egemenliklerinin sınırına varıyor; Çin'en bütün yollarını olduğu gibi, Çin'e gelen bütün ticaret yollarını da elinde tutuyordu.

Mançu hanedanı, Çin'in ulusal düşünü gerçekleştirmişti.

Çin'in Avrupalılarla batıda kıta yoluyla ilişkileri, fazla birşey getirmedi; bu ilişkiler, doğuda, deniz yolundan hem daha çok oldu, hem daha fazla sonuç doğurdu; bu ilişkiler, barışçı, ticarî ve dinseldi. Bununla beraber, Çin, Avrupalıların Asya'daki amacıydı. Cizvitlerin gerçekleştirdikleri harikalar dolayısıyla bilim ve tekniğin gücü hakkında kendilerine çok şey hissettirdikleri Mançu imparatorları, **Avrupalılardan gelecek bir fetih girişimi**nden korkup duruyorlardı hep; bir çıkartma, işleri tersine çevirebilir, onları Orta Asya'daki girişimlerinden alıkoyabilirdi ve belki de, yıkılmalarına yol açabilirdi. Bussy ile Clive'ın şaşkınlık verici zaferlerinin

haberleri Hint'den geldiğinde daha da arttı kaygıları. İstilâ korkusu, imparatorların hıristiyan misyonerlerine karşı git gide güvensizlik duymalarına da yol açtı; bu Avrupalılar, hıristiyan olmuş Çinlilerden her istediklerini elde ediyorlardı. Ancak, Çin'in uzaklığı, Avrupalılara, Çin'e giden deniz yolları üzerinde konak yerleri kurulmasını dayatıyordu. Hint için de böyle olmuştu. Avrupalılar, bu bakımdan da aralarında bir rekabet ve çekişme içine girdiler; zaten dünyanın hemen her noktasında, birbirleriyle ve yerlilerle uyuşmazlık içindeydiler. Böylece, birleşmiş ve tam gelişme içinde olan bir imparatorluğa ciddi olarak saldırmayı düşünecek durumda değildiler. Öyle olunca, iş ve lütuf isteyen bir tutum içine girdiler. Mançu imparatorları, Orta Asya'da serbest kaldılar ve, batıda, Çin kıyılarını da, yalnız yararlı gördükleri ölçüde araladılar.

Çin ticareti, Avrupalıları pek çekiyordu. Zengin ve kalabalık ülke iyi bir müşteri idi; ürünleri, ipek, lake, porselen, çay Avrupa'da gözdeydi ve hayli kâr bırakıyordu dönüşte; nakit de verimli kazançlara yol açıyordu, çünkü gümüşün altına oranı bire ondu Çin'de, Avrupa'da ise bire onbeş. İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar, İspanyol Amerikasında -çoğu kez- kaçakcılık yoluyla elde ettikleri gümüş parayı yüklenip geliyorlar ve, Çin'de, altın nakitle değiştiriyorlardı; bu altını da, Avrupa'ya dönüşte, büyük kârlar karşılığı mala, ya da gümüş paraya dönüştürüyorlardı.

Ne var ki, Avrupalıların oturma hakkına sahip oldukları Çin limanları pek fazla değildi; ve, Avrupalı tacirler, oturdukları yerden ülkenin içine dalamazlardı. Tehlikeli sayıldıkları için, bulundukları yere kapanmışlardı ve göz altındaydılar. Portekizliler, Makao'da bir ödün koparmışlardı; orayı bir uluslararası liman haline getirmişler ve bütün Avrupalı gemilerin gelip orada konaklamak zorunda olduklarını -pek başarı sağlamasa da- ileri sürüp duruyorlardı. İspanyollar da kimi limanlar için ödün koparmışlardı; bir ara Formoza'yı işgal ettilerse de, Çinliler, 1742'de geri aldılar. İngilizler, Amoy ya da Ning-Po'da yerleşmek için boşuna çırpınıp duruyorlardı. Çin hükümeti, yabancı ticareti -olabildiğince- Kanton'da merkezîleştirmenin daha yarar sağlayacağı görüşüne vardı. Kang-Hi, 1702 ile 1720 yılları arasında, yabancı tacirlerle ilişkilerin tekelini, Kanton'da bir Çin tacirine verdi. Yetmedi bu ve 1720'de, Kang-Hi, *hong*'u dağıttı, ancak onu oluşturan tacirler girişimlerini tek başlarına sürdürdüler ve tekeli de korudular. Sistem, pek yararlı idi imparator için. Gelirlerini çoğaltıyordu: İmparator taciri olmak için, yüklüce bir para vermek gerekiyordu ona; ve,

yabancı gemiler, tonajlarıyla orantılı bir imparatorluk hakkı ödüyorlardı. Sistem, kredi de sağlıyordu imparatora; imparatorun korkunç borç paralar vermeğe zorladığı tacirler, yabancı tacirleri de borç vermeğe zorluyorlardı. Ayrıca, Kanton’da toplanmış yabancılara göz kulak olmayı da kolaylaştırıyordu; Kanton’da, her ulusun, bir «loca»sı, imparator tacirlerinin kiraladıkları ticaret acenteleri vardı. Öte yandan, imparator tacirleri, tekelle desteklendikleri için, fiyatları da keyiflerine göre ayarlıyorlardı; böylece, yabancı ürünlerin Çin’e girişini, yabancı rekabetini düzenliyor ve korkunç kârlar ediniyorlardı. Ruslar Kanton’a kabul edilmemişlerdi; ama Avusturyalılar, Prusyalılar, Danimarkalılar, İsveçliler ve İspanyollar oradaydılar. En büyük ticareti de İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar yapıyorlardı. 29 Eylül 1765’te, Fransız ticaretinin genişlediği bir anda, Kanton’da bulunan 34 gemiden 21’i İngiliz, 4’ü Hollandalı, 4’ü Fransız, 3’ü İsveçli, 2’si Danimarkalı idi. 1784 yılından başlayarak, bir yeni rakip pek tehlikeli oldu: Birleşik Devletlerdi bu. O yıl, Filadelfiyalı *Empress of China*, Kanton yolculuğuna çıkmış ilk Amerikan gemisi oldu; ve %25 kâr bıraktı. 1786’da, Kanton’a bir Amerikan konsolosu yerleşti. Amerikalar, Çin’in güneyinde kürk alımında tekele sahiptiler. 1790’da, Kanton’a, New-York, Boston ve Filadelfiya’dan gelen 40 gemi girdi.

Hemen hemen tek başlarına, **katolikler**, Çin’e girebildiler ve, XVIII. yüzyılda, bir büyük ve güzel serüven sona erdi: Bir önceki yüzyılda, Çin’i hıristiyanlaştıracağını umut edebilen Kilise, düşünün sönüp gittiğini gördü.

Çin’in Avrupalılaşma şansı da kayboluyordu onunla.

> *1715’te, Çin’de hıristiyan örgütlenişi, önce Pekin, Nankin ve Makao’da Portekiz piskoposlarını içine alıyordu; onlar da, Goa’daki Portekiz başpiskoposluğuna bağlıydılar. Portekiz, Papa’dan Çin’de din eğitimi hakkını almıştı; Papa’nın Uzak-Doğuya ilişkin kararlarını ulaştırma ayrıcalığı da onundu. Böylece, Portekiz papazları, hukuk bakımından, Kilisenin başının temsilcisiydiler ve bütün öteki ruhbandan da üstün durumdaydılar. Portekiz ise, Çin’de, yalnız Portekizli din adamlarını kabul etmek, ya da hepsinin Portekiz otoritesine tâbi olmalarını istiyordu.*
>
> *Ancak, misyonerler sadece Papa’nın otoritesini tanıyabilirlerdi; içlerinde çoğunlukta olanlar da Cizvitlerdi. Cizvitler iki guruptu: Portekiz gurubu ile XIV Louis’nin gönderdiği ve Fransız yardımı ile*

desteklenen Fransız gurubu. Cizvitler imparatorluğun yığınla eyaletinde de bulunuyorlardı. Ayrıca İspanyol Dominikenleriyle Fransiskenler de vardı; pek az sayıda başka misyonerler de. Bütün bu misyonerler, 300.000 Çinliyi hıristiyanlaştırmıştılar; içlerinde, kimi imparatorun yakın çevresinde olan, yüksek görevliler de bulunuyordu. Çin'in genel nüfusuna oranla büyük bir sayı değildi bu; ama misyonerlerin küçük sayısına oranla, büyük bir başarı idi.

Engeller git gide artsa da, gelecekten umutlu olunabilirdi.

Hıristiyan dinine hoşgörüyü İmparatordan elde edenler Cizvitlerdi ve, onların saraydaki etkisi sayesindedir ki, eyaletlerdeki misyonerler hıristiyanlaştırma işini sürdürüyorlardı. Avrupa bilimini Cizvitler temsil ediyorlardı: Matematikçi, astronom, haritacı, mekanisyen, mühendis, mimar, hekim ve ressamdılar; tercüman ve diplomat olarak da değerlerini kabul ettirmişlerdi. Felsefe ve edebiyattaki bilgileri sayesinde, bilgiden başka bir şeye değer vermeyen Mandarenlere kendilerini dinlettirebiliyorlardı. Bütün bunlardan dolayı her yanda dostları vardı. İmparatorun merakını da okşamasını biliyorlardı.

Avrupa bilim ve tekniği, dine de yolu açıyordu.

Cizvitler, Çin inançları hakkındaki yorumlarıyla, Hıristiyan dinini kabul edilebilir ve uygulanabilir hale getirdiler. Çinliler, atalarının ruhlarının ölümsüzleştiğine inanıyorlardı. Cenaze yemekleri ve dualardan oluşan bir kült adıyorlardı onlara; bu kült sayesindedir ki, ruhlar mutlu yaşıyor ve geride bıraktıklarına iyiliklerde bulunuyorlardı; o olmazsa, ruhlar sefil bir halde kalıyor ve sayısız acılarla öçlerini alıyorlardı. Okumuş takımı, ayrıca Konfüçyüs'ün ruhuna da bir kült adıyordu. Çinliler, doğa güçlerine de tapıyorlardı. Son olarak, bir de yüce tanrı, Gök, Tien, ya da yüce senyör Şang-Ti vardı; ancak, bu kült, dinin başı olarak imparatora ayrılmıştı.

Çinlileri hıristiyanlaştırmak için, büyük güçlükler yaratacak âdet değişikliklerine gidilmemeli ve hıristiyanlaştırma, çoğunluğun başka dinden olduğu bir ortamda, hıristiyan olanın yaşamını olanaksız kılmamalıydı. Cizvitler öylesi bir yoruma gittiler ki, Tien ya da Şang-Ti, bunlar Baba Tanrı ile İsa'yı işaret ediyorlardı. Atalar Kültü ise, atalara karşı basit bir saygı gösterisi olarak görülmeliydi.

Bu yorumlara, Dominikenler ve Fransiskenler olanca sertlikle karşı çıktılar. Papa da, 1715'te yayınladığı ***Ex illa die*** *kararı ile Cizvitleri haksız buldu; Tanrı diye Tien ve Şang-Ti kelimelerini kullanmayı ve Konfüçyüs ile ataları kutsamayı yasakladı. Aynı yasaklamayı, İmparator Kang-Hi'nin de yapması istendi; o ise kabul etmedi. Kang-Hi zamanında hıristiyanlara zulmedilmedi; ancak, Yong-Çeng döneminde, Hıristiyanlık mahkûm edildi ve zulüm başladı; Kien-Long, 1771'de, yanlış ya da kötü olduğu için değil, imparatorluğun kanunlarına zıt olduğu için yeniden mahkûm etti Hıristiyanlığı.*

Cizvitlerin, 1758'den başlayarak Avrupa'da yasaklanması son bir darbe oldu.

Şurası da bir gerçek ki, misyonerlerin başarısızlığı, aynı zamanda Çin'de **Avrupalılaşmanın başarısızlığı** idi. Çin, binlerce yıla çıkan bir düşünce ve uygulamalar içinde donup kalmıştı; atalara tapma, geçmişe olduğu gibi saygı ve bütün yaşamı kucaklayan dinsel törenleri bunu gösteriyor. Bu âdetleri bozmadan ve atalara karşı çıkmadan yeni hiçbir şey yapılamıyordu. Böylece hiçbir ilerleme gerçekleşmemişti. Çin'i, bu âdetlerden söküp almak ya da onların anlamını değiştirmek, bütün öteki değişmelerin, tek kelimeyle gelişmenin yolunu açabilecekti. Adetleriyle Çin, durgunluğa mahkûm edilmişti. Bir bütün olarak, Çin, Roma İmparatorluğu düzeyinde kalmıştı. Pek yüksek bir ahlâk ve pek yüce erdemlerle uyuşmaz bir durum değildi bu; ama doğa üzerinde bir büyük güç olmakla herhalde uyuşmazdı.

Çin'le Avrupa, Batı'yla Doğu arasındaki mesafe git gide büyüyordu.

Gerçekten Çin, XVIII. yüzyılda Avrupalılarla temastan pek az şey aldı. Cizvitler, bilim ve teknik ilerlemenin sonuçlarını getirip gösterdiler; ne var ki, imparatorları takdir etti ama uyrukları onları işletip kullanmayı öğrenmediler, doğaldır ki, temelindeki düşünceye hiç girmediler. Teleskoptan, trigonometriden, Kopernik'le Newton'un varsayımlarından yararlanan bir Cizvitten iki adım ötede, Çin astronomları güneş saatini kullanıyor, sabit gök kuramını sürdürüyorlardı. Cizvit ressamlar, perspektife ve gölgelere pek güzel dikkat ediyor, ama Çin'li ressamlar perspektifi yadsımakta direniyor ve figürlerini iki yandan da ışıklandırıyorlardı. Çin'li ustalar, Avrupa porselenine öykündüler, XV. Louis fayanslarını çoğalttılar; ama Batı'dan yapılan siparişleri karşılamak için oldu bu. Tek gerçek

ilerleme matematikte oldu; çünkü bir Çinli bilgin, cebirde, bir eski Çin usulünün yeniden doğup gelişebileceğini sanmıştı.

Özetle, Çin Avrupa düşüncesine kapalı kaldı.

Ama, öte yandan Avrupalılar, Çin'le ilgili ne varsa coşkuyla karşıladılar. Misyonerler, başta da Cizvitler, yazılarıyla Çinseverliğini yarattılar. Cizvitler, Çin uygarlığı hakkında genel bir görüş koydular ortaya. P. du Halde'ın *Çin Betimlemesi* (1735) Çin'in ilk genel haritasıyla beraber, hemen İngilizce ve Almancaya çevrildi ve birçok «Filozof»a esin verdi. Yüzyılın sonunda, *Pekin Misyonerlerinin Çin'e İlişkin Anıları* derinliğine güzel bir çalışma idi ve bir bilgi hazinesi oldu. Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda Çin'i uzun uzadıya tartıştı; Voltaire, örneğin *Felsefe Sözlüğü*nde sık sık Çin belgelerine yer verdi ve *Çin Yetimi* diye -başarı da kazanan- bir trajedi yazdı. Diderot, *Ansiklopedi'*de «Çin felsefesi» üstüne bir makale yazdı. Jean-Jacques Rousseau, İlk Denemesine temel bir kanıt bulabilmek için Çin filozoflarının söylediklerine eğildi.

Ne var ki, Filozoflar, Çin'i gerçekten anlatmaktan çok, daha önce düşündüklerini güçlendirmek için yararlandılar ondan. Orada, doğal ve evrensel, asıl hıristiyanların Tanrısının zıddı olan kendi deisme (yaradancılık) anlayışları için kanıtlar buldular. «Aydın despotluğu» için de kanıtlar veriyordu Çin; çünkü, onun filozof bir imparator ve bilgelerce mutlakiyetle yönetilen bir ülke olduğuna inanıyorlardı. Fizyokratlar, Çin'de kendi kuramlarının bir doğrulamasını buldular. Çin, doğa kanunlarına uygun olarak yönetilen bir tarım imparatorluğu idi onlara göre; Çin'e yönelttikleri yetkinlik, evrendeşlik (kozmopolitizm) anlayışlarına da hayli katkıda bulundu.

Özellikle Cizvitlerin önde gelen kişilere verdikleri armağanlar ve tacirlerin Avrupa'ya getirdikleri nesnelerin istilâsı, Çin sanatı için gerçek bir çılgınlığa yol açtı. Bu sanat, yüzyılın rokoko zevkini güçlendirdi. Prensler, Çin porselenlerinden kolleksiyonlar yaptılar; Avrupalılar Çin'e porselen ısmarladılar; Madame de Pompadour, Kiang-Si'den, armalı bir servis takımı aldı; dindar kişiler, porselenlerin üstüne dinsel resimler ve işaretler işlettiler. Kimi Avrupalılar da, Fragonard'ın hafif eserleri gibi ünlü tabloları Çinlilere işlettirmeyi yeğliyorlardı. Buna karşılık, Hollanda'da Delft, Fransa'da Chantilly, Çin porselenine öykünüyorlardı. Ressamlar, bu porselenlerden, yığınla süsleme motifi çıkardılar; «Çin işleri» ve «maymunluklar» yaptılar.

Kumaşlar, Çin örneklerini tekrarladılar; mobilyalar Çin boyasıyla boyandılar; sapı, acayip Çin heykellerinin resmiyle süslü «çinkâri» bıçaklar çıktı ortaya. Çin bahçelerine ilk öykünenler İngilizler oldular; Çin bahçeleri romantik bahçeyi doğurdu; onların yanı sıra, Çin pagodaları ve büyük senyörlerin ya da para babalarının parklarında «Çin pavyonları».

1760'tan sonra, yeniden canlanan Antikçağ modası; Rousseau'nun, içinde bireyin yer almadığı Çin'in sert sosyal örgütlenişinin tam zıddı kuramlarının kazandığı başarı, Çin etkisini yavaş yavaş azalttı; zaten, hiçbir zaman da derin olmamıştı bu.

XVIII. yüzyılın sonunda, Çin ve Avrupa birbirine alabildiğine yabancı idiler; evrensel kardeşlik düşü de uzaklaşıyordu o sıralar. Ne var ki, Çin, Batı tekniğinden yoksun olduğu için, bağımsızlığını ve başarılarını, Avrupalıların bölünmüşlüğüne, giderek güçlerinin dağılışına borçlu olabilirdi ancak. Kien-Long, 1796'da, haremin zayıflatıp tükettiği bir mirasçıya iktidarı bıraktığında, Çin İmparatorluğunun geleceği karanlıktı.

UZAK-DOĞU: JAPONYA

Japonya takımadaları, hemen hemen tam bir **içine kapanmışlık** içinde yaşamasını sürdürüyordu. Misyonerlerin desteklediği bir Avrupa saldırısı korkusuyla, Hıristiyanlık 1616'dan beri yasaklanmıştı. 1637 yılından başlayarak, hiçbir Japon uyruğuna Japonya'yı terketme izni verilmiyordu; her çıkış girişiminin cezası ölümdü ve 25 tondan fazla gemi yapmak yasaktı. Avrupalılardan Hollandalıların, o da yığınla rüşvet bahasına, Avrupa mallarını Nagazaki koyunda Deshima adacığındaki acentelerine getirme hakları vardı. Birkaç Çin yelkenlisi de, Çin'den lüks nesneler getirirdi.

Japonya, dünyaya kapalı idi özetle.

Bu kapanıklık, saray nazırı Tokugaua'ları, yendikleri büyük feodallerin dışarıdan destek arayıp bulma olasılığı konusunda rahatlatıyordu. İmparator ya da Mikado, Kioto'da, bir tembel hükümdar olarak yaşıyordu. Tokugaua'lar ya da Şogun'ların, Yedo'da (Tokyo) göz alıcı bir sarayları vardı; Mikado adına yönetiyor ve gerçek iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Daimio ya da baron, samuray ya da şövalye olarak, en çok vassali olanlar, onlardı: Yüzelli ayrıcalıklı daimio ailesi, Fudai'ler, atalarının Tokugaua'lara yaptıkları yardımın bir ödülü olarak, görevlerini babadan-oğula ellerinde tutuyor ve sadakatle hizmet ediyorlardı. Tokugaua'lar, 5.000 tımarlı şövalye ile 15.000 silahlı adama da dayanıyorlardı. Öteki daimio aileleri,

Tozama’lar, Tokugaua’lara karşı savaşmış oldukları için, yönetimden uzaklaştırılmışlardı. Ne var ki, fieflerinde özerk durumdaydılar; Şogun, kamu düzeni bozulmadıkça, doğrudan doğruya giremezdi oraya. Bu ailelerden kimilerinin, Şimadzualar, Data’lar, Maeda’ların uçsuz bucaksız toprakları vardı; beraberlerinde de yığınla daimio ile samurayları bulunuyordu ve birer güçtüler.

Daimiyolarla samuraylar bir **askerî kastı** oluşturuyorlardı. İçlerinden çoğunun yapacak hiçbir şeyi yoktu; ne var ki, Şogun, silah ya da bilgi edinmeden başka her şeyi yasaklamıştı onlara. Geçimlerini sefil bir köylü sınıfının sırtından sağlıyorlardı; köylüler, bu soylulara, ağır ödentilerini pirinçle yerine getiriyor ve ölmeyecek kadar bir miktarı da kendilerine ayırıyorlardı. Kentlerde, zanaatçı ve tacir loncaları, saraya ve kırsal kesime mamul madde sağlıyorlardı.

Sistem, Japonya’nın kendi içine kapanmışlığının da etkisiyle çözülüyordu. Nüfus, barış zamanında artmıştı; 1726’da 28 ila 30 milyona varmıştı. 1850’ye değin de çoğalma olmayacaktır. Gerçekten, geçim araçlarının sınırına varılmıştı. Japonya pek dağlıdır: Toprağın ancak yedide biri ekilebilir ve Japonlar, Çinliler gibi yalnız ovada ekim-biçimi biliyorlardı. Böylece nüfus, doğum nedeniyle, hazır besin miktarını aşacak durumdaydı hep. Bir kuraklık, bir fazla yağış, kıtlık demekti. Nitekim, 1702’den 1791’e değin, böyle 12 kıtlık oldu; pirinci bir yerden bir yere götürmeyi engelleyen iç gümrükler de şiddetlendirdi bunları; doğaldır ki, salgınlar, başkaldırılar, köylülerin ve varını-yoğunu yitirmiş samurayların kentlere doğru kaçışları izledi onları. Mamul madde karşılığında dışardan pirinç satın alınabilirdi.

Ne var ki, kanunlar izin vermiyordu buna.

Çözülmenin bir ikinci nedeni, tacirlerin tutumu idi. Bu tacirler, daimiyolarla Deshima adacığının Hollandalı tacirleri, köylülerle zanaatçılar arasında zorunlu aracı idiler. Fiyatları istedikleri gibi ayarlıyorlardı; ucuza alıp pahalıya satıyor, birbirinin kuyusunu kazıyorlardı. Ağır ağır yeni bir **kapitalist burjuva sınıfı** oluşturuyorlardı; soyluların topraklarını ele geçirip samurayların adlarını elde ediyorlardı. Dışarıdan serbestçe mal getirme, yabancı tacirlerin rekabeti: Onların oyunlarına karşı tek araç bu olabilirdi.

Vergiler, mamul madde fiyatlarının yükselişi, sattıkları pirincin fiyatının düşüklüğü altında ezilmiş köylüler, kente kaçıyor, hizmetçi ya da serseri

oluyorlardı. İnsandan boşalmış nice bölgeler vergi veremez haldeydi. Yerlerinde kalan köylüler çocuklarını yetiştiremeyecekleri için öldürüyorlardı onları; kadınlar, yasaklanmış da olsa çocuk düşürüyorlardı. Git gide seyrekleşen el-emeği sağlamak için, büyük kentlerde erbabı tacirlerce çalınmış, yetişkin çocuklar satın alıyorlardı.

Saraya gelen ya da kapalı bir ekonomide kendilerini yaşatmayacak denli küçük bir fief sahibi olan daimiyolar, tacirlere çabucak borçlanıyorlardı. Öyle olunca da, geçimlerini, evlerine dokuma tezgâhları yerleştirerek ve samuraylarına verilen pirinç miktarını azaltarak sağlıyorlardı. Ancak kimisi, varını-yoğunu yitirdiğinden, fieflerini tacirlere satmak zorunda kalıyorlardı.

Çoğu samuray yoksulluk içine düşüyor ve adlarının ve soylarının saygınlığı üstüne her türlü kaygıyı yitiriyorlardı. Çocuklarını öldürerek ailelerinde insan sayısını azaltıyorlardı. Kendi vassallerini para karşılığı azat ediyorlardı. Zengin burjuva çocuklarını evlat ediniyor; yüklü bir para karşılığında adlarını ve ayrıcalıklarını veriyorlardı onlara. Senyörlerini terkediyor, kentlere kaçıyor; kimisi tacirliğe soyunuyor; çoğu serüvenci, dram yazarı, şarkıcı, kabadayı, haydut oluyordu.

Sınıflar, içinden çıkılmaz biçimde, **birbirine karışıyordu**. Geleceği belirsiz olan bu toplumda, herkes yararlanma telaşı içindedir. Zenginleşmiş spekülatörler, kalabalıkta kaybolmuş kaçaklar, bir şeyler elde etmenin, kimi hiç yoktan bir servetin, kimi bir fırsatın karşısına çıkaracağı olanağın, iki bunalım arasında bir mutlu anı yakalamanın baskısı altında dolaşan bu insanlar, büyük kentlerde, kendine özgü mahallelerde yaşayan fuhşun da başarısını arttırır. Fahişelik, bir kamu kurumu olup çıkmıştır. Sanat da, bu «dalgalanan dünya»nın zevklerini yansıtır. No, esinini ağırbaşlılık içinde veren, abartmadan hep korkan bu lirik dram gerilemeye başlar; halk dramı, ya da sert, yaygaracı, şehvet düşkünü dram yükselişe geçer. Estamp, bu büyük Japon sanatı, fahişelerin yaşamından sahneleri tekrarlar durur. Çok renkli baskıyı bulmuş olan Harunobu (1718-1770) ile Utaınaro (1753-1806) fahişelerden başka bir şey yapmazlar. Tsyonobu (1711-1785), Kiyomitsu (1735-1735), Kiyoluro (1738-1765), estambı doruğuna ulaştıran Kiyonoga (1742-1815), özellikle fahişeleri işlerler. Sanat, sinirleri şiddetli biçimde harekete geçiren zevklerden tad almayı yayar; öyle olunca da, örflerdeki çözülüşe yardım ederken, toplumdaki ağuları da artırır durur.

Şogun İenobu (1709-1713), Yoşimun (1716-1745), Yeşige (1745-1760), İeharu (1760-1786), Jenari, güçsüz kalırlar bütün bu oluşumlar karşısında.

Kötülüğün kaynağına inmeden, hayaletlere saldırırlar. Konfiçyüsçülüğün etkisini güçlendirmeyi denerler; çünkü bu felsefe, iyi örflere, disipline ve yerleşik düzene pek uygundur. Konfiçyüsçü filozofları danışman olarak alırlar: Harai Hakuseki (1656-1726), Muro Kyuso (1658-1734), Matsudaira Sadanobu. Bu filozoflar kimi fermanlar çıkarttırırlar. Bu fermanlar, para aşkına ve samuraylardaki ahlaki gevşeyişe karşıdır (1710); kaçmış köylülerin topraklarına dönmesini buyurur (1712); çiftlik kiracılarının tarlalarını terketmelerini yasaklar; köylülerin pirinç yiyebilecekleri günlerin sayısını saptar; giderleri yasaklar; kadınlara, kendi saçlarını kendilerinin yapmalarını emreder; dürüstlük, dindarlık için ödüller koyar; samurayların borçlarını bir takvime göre siler. Ne var ki etkisi olmaz bütün bunların; durum git gide kötüleşir. 1783'ten 1788'e kadar, kuraklık ve su basmasının arkasından kıtlık süreklidir. Kedi ve fare, yüksek fiyata satılan av hayvanlarıdır. Japonlar ölüleri yerler; can çekişenleri öldürür ve etlerini, uzun zaman korunsun diye güveç yapıp gömerler. Yetkililer, hırsızların ve yangın çıkarıcıların bile hakkından gelemez olur.

Daimiyolar, samuraylar, okumuş tacirlerin çocukları yürekleri yanarak bakarlar. Öte yandan, Avrupalıların gücü de kaygılandırır kendilerini. Hollandalılar, saatler, teleskoplar, sihirli fenerler, Leyde şişeleri, termometreler, barometreler getiriyorlardı. Muro Kyuso, Hıristiyanlığa değinenlerin dışında, yabancı kitapların getirilmesini serbest bırakmıştır. Bir resmî Konfüçyüsçü, Aoki Bunzo, 1745'te, hükümet için bir Hollandaca-Japonca sözlüğü yaptı. Meraklı kişiler olan Riotaku ile Sujita, Hollandaca öğrenip, 1771'de bir anatomi kitabı edindiler; ve, teşrih yoluyla anladılar ki, Çinlilere karşı haklı olan Avrupalılardır ve, 1774'te kitabın çevirisini yayınladılar. Sujita, daha sonra Linne'nin botanik sistemini Japonya'ya getirdi. Riotaku, ölümüne değin (1781), Avrupa'ya değin bilgi edinip durdu. Hiroga Gennai (1732-1779). tıbbî botanik çalışmaları ve elektrik aygıtları yaptı. Avrupa coğrafya ve tarihi, tutkulu bir ilginin konusudurlar. Herkes şunun farkına varmıştır: Japonya, bir Avrupa saldırısına dayanamaz. Sehei Hayashi, Rusların komşuluğu ile ilerlemelerini, Japonlar için ulusal bir tehlike olarak haber verir durur. Gençler, bu insanlar çevresinde yığışırlar; kaygı içindedirler ve isterler ki, kendi ülkeleri de Batı bilimine, idare ve politikasına kavuşsun.

Tokugaua rejimi saygınlığını yitirmiştir.

Şogun yönetimi iler resmî Konfiçyüsçülüğün değeri üstüne düşen kuşku, filozoflar, eski Japon yıllıklarını incelemeye götürür. Şu savın yeniden bilincine varırlar: İmparator, Yüce Tanrı Güneşin oğludur; Şogun'un tacın basit bir görevlisi olduğunu ve, taca bağlılığın, bir feodal senyöre bağlılıktan çok üstün olduğunu ilân ederler. Aynı zamanda, Japonlar, eski Çin filozofu Wang-Yang Ming'in öğretisinde yeni bir güç bulurlar. Bu isyancı Konfiçyüscü, iç gerçekliğin araştırılması yoluyla ben kültürünü öneriyor ve yazılı kelimelerin otoritesini reddediyordu. Böylece, Japonların Tokugaua geleneğinin boyunduruğundan kurtulmalarına yardımcı olur.

Tokugaua'lara karşı, Mikado diye, bu hoşnutsuzlar, git gide kimi büyük daimiyolara, Tozama'lara, Satsuma'lara, Mori'lere, Tosa'lara, Hizen'lere çevirirler bakışlarını. Bunlar, saraydan uzakta, bir kenarda tutumluluk içinde yaşamışlar, fieflerini değerlendirmişler, onları birbirinden iktisadî bakımdan bağımsız küçük birimler halinde örgütlemişler; kendileri ve köylüleri için bir sanayi yaratmışlar, ticareti geliştirmişler, tacirlere karşı insanlarını korumuşlar; eski feodal erdemleri, bağlılığı, disiplini, yetingenliği sürdürmüşlerdi ve vassallerine dayanabilirlerdi. Bu kumanda etmeye alışmış, deneyimli idareci olan şefler, uygun anı beklemekteydiler.

XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, 1868 Devrimine ve Japonya'nın yenileşmesine götürecek olan büyük hareket başlamıştır.

IV
AFRİKA

Afrika, bir kenarda yaşıyordu. Kuzeyde, Kızıl denizden Atlantik Okyanusuna değin, Osmanlı İmparatorluğuna tâbi ve onun Asya'dan ayrı tuttuğu müslüman toplumlar, «Kâfirler»i itiyorlardı. Öte yanda kum yığınları; tırtıklı, alçak, düz, kumlu ya da bataklıklı kıyılar ve onları çevreleyen yüksek engebeler; uçsuz-bucaksız sık ormanlar ya da çöller; kimi korkudan sinmiş, kimi doğal olarak savaşkan, çoğu kez de yamyam zenci halklar, özetle her şey, bu kıtaya girmeyi engelliyordu. Genel olarak, XVIII. yüzyılın Avrupalıları, kıyılara serpilmiş kimi konak noktalardan pek uzaklaşmıyorlardı; öyle olduğu için de Afrika üstüne büyük bir şey öğretmiyorlar bize. Portekizliler de öyle: Önceki yüzyıllarda kıtanın içine dalmış, ancak sadece ticarî kaygılarla rakipleri safdışı etmek için buluşları hakkında sessiz kalmışlardı; şimdi onlar da bildiklerinin bir bölümünü unutup gitmişlerdi.

En güzel haritalarda bile, Afrika’nın içleri beyazdır ya da uydurma çizgilerle doludur: Bir Nijerya, Çad’dan uzaklaşıp gider Senegal’le karışır; Çad, Nil’in kaynağı olarak görülür; Sahara’dan yığınla ve gür su yolları geçer, kimi zaman da, sadece bir fil tepelerin üzerinde sallanır durur. Yazıyı tanımamış ya da belge saklamasını bilmeyen topluluklar çoğunluktadır. Kimi Avrupalı ticaret acentesinin sağladığı sıradan bilgilerin dışında, Kuzey Afrika üstüne, zenci ülkelerin Araplar ve Berberilerle ilişkileri hakkında nadir belgeler Arapça yazmış yazarların kaleminden çıkmıştır.

Afrika kıtasındaki bütün uygarlıklar, XVIII. yüzyılda çöküş içindedir.

MISIR

Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğunun gerileyişine katılır. Asya’yla Afrika’yı birbirine eklemleyen, Doğu dünyası ile Akdeniz dünyası arasında bir temas bölgesi olan Mısır, İstanbulca, sıradan bir eyalet gibi görünüyordu. Sultan, bir yıllığına bir yönetici ya da paşa atıyordu. Paşanın emrinde 24 vali ya da bey vardı; kendisini temsil eden 37 de yardımcısı ya da *kâşif* bulunuyordu; bunun dışında üçü sipahi beş süvari birliği, biri yeniçeri ve biri azap iki piyade birliği de emrindeydi ve ağalarla onların yardımcılarının ya da *kıyas*ın kumandasındaydılar. Paşa asayişi sağlıyor, adaleti yerine getiriyor, vergileri topluyordu: Toprak vergisi, Hıristiyan ve Yahudilerden alınan baş vergisi, bir de gümrüklerden alınanlar. Nil’in bereketlendirdiği topraklardan aynen alınan vergi çok da olsa, gümrükler de hayli getiriyordu: Süveyş’te ve Kosseir’de, Arap gemileri Surat’tan muslinler ve Hint kumaşları, Arabistan kahvesi; Nil üzerinde Siut’a, Darfun’dan fildişileri, gergedan boynuzları, abanoz, devekuşu tüyleri; İskenderiye’ye, Marsilya ve Livourne kumaşları ve incik-boncuğu getiriyorlardı. Her yanda Sudan’dan gelme siyahî köleler ve Kafkasya’nın beyaz esirleri. Paşa, her yıl İstanbul’a 600.000 kuruşluk bir vergi ile asker yolluyordu.

Ne var ki, eyalet git gide ayrı yasamaya başlıyordu ve, bir tür **feodal çözülme**, sultanın iktidarının temellerini oymuştur. Beyler, beyaz esirler satın alıyor ve onları süvari, memlük yapıyorlardı; aralarında karşılıklı bir bağlılık, bir baba-evlat ilişkisi vardı. Adet, şu olup çıkmıştı: En güçlü bey, bir yer boşaldığında onun beyini seçiyordu ve kendi hane halkından bir memlük oluyordu seçtiği de. Hepsi de, azat ettikleri memlüklardan *kâşifler* seçiyorlardı. Bir memlük bey olduğunda, memlük yapmak için, Gürcü ya da Çerkes esirler satın almanın telaşı içine giriyor ve, o da onlar arasından

kâşif ve beyleri seçiyordu. Böylece, bir köleler sürüsü, belli başlı idarî mevkileri tekelinde tutuyordu.

Birlikler de, kendi ağalarını ya da *kıyas*larını bir yıllığına seçer olmuşlardı. Ağa ve kıyaslar, görevleri bittiğinde, eski ağalar ve *kıyas*lar topluluğuna giriyorlardı; birliği yöneten ve askere alanlar da bu topluluktu.

Bütün bu savaşçılar, paşalardan bağımsız hale gelmişlerdi böylece; sadece kendi şeflerine boyun eğiyor ve köylüler, ya da fellahlarla tacirleri sömürüyorlardı. Paşa, yararlansınlar diye köyler veriyor ya da satıyordu, Kimi beylerin böyle 200,400 köyü vardı. Herbirinde, bir senyörlük malikânesini fellahlara angarya olarak ektirip biçtiriyorlardı; öteki topraklar üzerinde de, kendilerine ölçü ve hesaplar hakkında sır veren kıptî ya da hıristiyan fellahların yardımıyla vergi topluyorlardı. Elde ettikleri vergiden bir bölümünü kendileri için alıkoyuyor, kalanı da paşaya yolluyorlardı. Köylerini vasiyet yoluyla miras da bırakabiliyorlardı. Ülkede karargâh kurmuş bir ordu sömürüyordu onu; ne var ki, fatih göçebelerin bu mirasçıları, şimdi kendi devirlerinin göçebelerinin saldırılarına, Bedevilere karşı koruyorlardı ülkeyi.

Beyler, ağalar ve **kıyaslar**, iktidarı entrika, savaş, hançer ve zehirle tartışıyorlardı aralarında. Kimi zaman bir kanlı zalim, hepsine boyun eğdiriyordu. Aralarında en dikkati çeken **Ali Bey**’dir (1755-1772). Mehmet Ali’nin bir öncüsü olan Ali Bey, Avrupalıların gücünün farkına vardı ve Fransız topçuları edinmek istedi; Mısır Sudan’ını, Hicaz’ı ve Suriye’yi fethetmeyi denedi; Mısır’ı bağımsız bir ülke yapmak istedi; 1768’den sonra paşa kabul etmedi ve İstanbul’a vergi yollamayı durdurdu; paraların üstüne adını kazıttı; ve, rakiplerine karşı tiksinti verici kalleşlik ve zalimliklerden sonra öldü; fellahlar, arkasından gözyaşları döktüler, çünkü demir, kan ve ateşle de olsa düzeni sağlamıştı. Ancak, çoğu zaman ülke, git gide büyüyen bir anarşinin içine düştü; Türklerin, sultanın otoritesini sağlamaya yönelik bir çabası (1787-1789) fayda etmedi.

Avrupalılar, birkaç ticaret evinin temsilcilerinden oluşan bir avuç insandı. En kalabalık olanı Fransızlardı; Marsilya Ticaret Odası’nın izniyle gelmiş bir otuz kadar kişiydiler; bir konsülün başkanlık ettiği düzenli meclisler halinde örgütlenmişlerdi. Kralın atadığı konsüle, 1721’de, Paris’te Louis-le-Grand Kollejinde kurulmuş Doğu Dilleri Okulu’nda yetişmiş bir tercüman yardım ediyordu. Bunlardan bazıları, Silvestre de Sacy’nin hocası Le Grand, Cordonne, Digeon, doğu-bilimci oldular ve kralın kitaplığını

Türk ve Arap yığınla el yazmasıyla zenginleştirdiler. Fransızlar, kendi mallarından alınmakta olan gümrük haklarının %20'den %3'e indirilmesini sağladılar; ve pek yüksek nitelikteki Fransız kumaşları İngiliz kumaşlarını saf dışı bıraktı. 1752'de, son İngiliz taciri ölüyordu ve İngiliz Konsolosluğu da kaldırılıyordu.

Avrupalılara sadece hoşgörüyle bakılıyordu: Bir bey ya da ağayla karşılaştıklarında atlarından inmek zorundaydılar; hakaret edildikleri, sopa yedikleri ve zorbalığa uğradıkları da olurdu. Hint İmparatorluğunun yaratılması, **Süveyş yolu**nun önemini arttırdı; çünkü, Umut Burnu'ndan daha kısaydı bu yol. Ne var ki, Mekke ve Medine kıyılarını yıkayan Kızıl deniz, «kâfirlerde yasaktı. Osmanlı İmparatorluğunun zayıflaması, Mısır'ın geçici sahibi ile doğrudan görüşmelerin kapısını açtı.

1775'te Warren Hastings, İngiliz gemilerinin Süveyş'e kadar gidebilmelerini sağladı. 1786'da, Kahire'ye yeniden bir İngiliz Konsolosu yerleşti. Hindistan'daki İngiliz subay, görevli ve tacirleri git gide Süveyş, çöl, İskenderiye, Akdeniz yolunu izler oldular; dönüşü de oradan yaptılar. 1785'te de Fransızlar elde ettiler aynı olanağı.

Verimli bir ticarete sahip, iki dünya arasında aracı, zayıf bir sultana bağlı bu zengin ülke, iştah kabartıyordu. Choiseul, 1768'de, Mısır'ın fethine, Kanada ve Hind'i kaybetmenin acısını gideren bir şey olarak bakıyordu; 1784'te, Chanteloup'da, gelecekte Direktuarın dışişleri bakanı olacak olan Talleyrand'ın önünde geliştiriyordu düşüncelerini. İşgal, bir çok kez Vergennes'e Önerildi. II. Katerina, beyleri ve ağaları sultandan kopmaya ve kendi korumacılığı altına girmeye yönlendirsin diye bir konsül yerleştiriyordu İskenderiye'ye.

Mısır, Doğu sorununda önemli bir rol oynayacaktır çok geçmeden.

TUNUS, CEZAYİR VE FAS

Kuzey Afrika'da, batıya gittikçe, Osmanlı sultanına bağımlılık da azalıyordu.

> ***Tunus****'ta bir hanedan yerleşti: Hüseyin, ağalarca bey ilan edildi (1710); kendinden sonra çocukları mirasçı oldular bu makama. Bir miras kavgası nedeniyle, Cezayirliler Tunus'u alıp, beyi vergiye bağladılar (1756); ancak, 1790'dan başlayarak, bey, vassallik bağlarını kopardı. Beyler, ticaret tekeline dayanarak zenginleşiyorlardı. Avrupalılarla, Venedik'le, İspanyol ve Fransızlarla*

olan ilişkileri, kimi zaman kendi istekleri ve söz geçiremedikleri korsanlar tarafından bozuluyordu. Fransızlar, Ali Bey (1759-1782)'den, mercan avcılığı tekelini, Bizerte'de bir ticaret acenteliği, sonra da Bon burnunda 4 acentelik aldılar. Yerine geçen Hamonda Bey (1782-1814) zamanında, Fransız ticareti, bütün öteki uluslarınkini geçiyordu.

***Cezayir**, yeniçerilerin subaylarınca seçilen bir dayının egemenliği altındaydı. 1671'den 1818'e değin, 30 dayıdan 14'ü, kendinden öncekinin öldürülmesinden sonra, bir başkaldırı sonucu dayatıldı. Cezayir'in geçimi tacir gemilerine ve kıyılardaki hıristiyanlara karşı yapılan korsanlıktı. Ne var ki, yüzyıl boyunca, Avrupa denizciliğindeki ilerlemeler, gemilerin kol gezmesi korsanlığı sekteye uğrattı. Dayı, Avrupa devletleriyle anlaştı; onlar da, korsan saldırılarının uzağında kalmak için yıllık bir vergi ödemeyi kabul ettiler. Korsanlar, artık pek bir şey getirmeyen bu mesleği terkettiler. Donanma, 1724'te 24 gemi iken 1788 de 10'a düştü. Aynı zamanda, kuraklık ve veba salgını yüzünden, tarım da geriliyordu; Fransız Afrika Kumpanyasının en büyük rolü oynadığı dış alım ticareti de çöküyordu.*

Dayı, bundan dolayı, ülkeyi daha fazla sömürmeye kalktı. Dayı, eyaletleri, Türk beyleriyle yönetiyordu; onları para karşılığı seçiyor, onlar da her üç yılda bir ona vergileri getirip veriyorlardı. Her eyalet, beyin seçtiği sivil Türklerce yönetilen kantonlara bölünmüştü. Yerli yöneticiler (Kaid'ler), kabile şeflerine, ya da şeyhlere emir veriyorlardı; onlar da, köylere kumanda ediyorlardı. Kabileler, örflerini koruyorlar, beyler sadece vergi istiyorlardı onlardan. Ne var ki, dayıların otoritesi, Cezayir'in sadece altıda biri üzerinde geçerli idi. Kabylie Cumhuriyetleri, yaylalarda ve güneydeki göçebe kabileleri, -Tuggurt gibi- dinsel prenslikler, dayının üstünlüğünü pek bulanık biçimde tanıyorlar, öyle olduğu için de sürekli başkaldırıyorlardı.

Oran'ı ve Mers-el-Kebir'i 1708'de yitirmiş olan İspanya, 1732'de yeniden ele geçirdi oraları; ancak İspanyollar, sağlam bir dayanak kuramadılar ve araç-gereç için hep metropole bağımlı kaldılar. 1790'da bir deprem Oran'ı yıktı; 1791'de de, İspanyollar, yerlerini dayıya bıraktılar.

__Fas şerifi__, uygulamada sultandan bütünüyle bağımsızdı. XVIII. yüzyıl başlarında, Mulay İsmail (1672-1727), bir ayağı Fas'ta, bir ayağı Sudan'da büyük bir İmparatorluğu yönetiyordu.

Sudan, asıl gücü sağlıyordu ona; bu, 150.000 kişilik pek sadık bir siyahî ordusuydu. Askerler, zenci kadınlarla evliydiler; bu birleşmelerden doğan çocuklardan erkekler orduya hizmet ediyor, sonra da asker oluyor ve, ev sanatlarında pek hünerli hale gelen kızlar da askerlerle evleniyorlardı. Stratejik noktalarda, çifte surlu, mağazalı, camili ve bir garnizonlu Kasbalar yükseliyordu. __Mulay İsmail__, Mekres'den, bütün Fas'ı, terörle, yakıp yıkarak, kitle halinde öldürerek kendine baş eğdiriyordu. İngilizlere sadece Tanger'i, Portekizlilere Mazagan'ı, İspanyollara da Ceuta ile Melilla'yı bırakmıştı.

Uyanık bir hükümdar olduğundan, kıyılarda korsanlık edip hıristiyanlara karşı savaşan iman gönüllülerinin kızgınlığını yatıştırdı; kimi başka yerlerdeki korsanların yağmalarını da önledi. Ticaret gelişti ve Mulay İsmail, giriş-çıkıştan aldığı % 10 gümrük sayesinde zenginleşti: Sale, Tektuan, Safi, Agadir, büyük ticaret limanları oldular. Hemen bütün büyük Avrupa ülkelerinden mal gelip mal gidiyordu. Bu ticarette, ilk sırayı tutan da İngilizlerdi.

Mulay İsmail'in ölümünden sonra, 1727'den 1757'ye değin, başka başka kadınlardan doğan oğulları birbirleriyle boğuşup durdular. Ordunun siyahileri işe karışıp şerif indirip şerif çıkardılar. Kabileler de bundan yararlanıp başkaldırdılar. Faslılar, anarşi içine düşen Sudan'dan el çektiler.

__Mulay Muhammed__ (1757-1790) Fas'ta düzeni sağladı, ancak Sudan'dan vazgeçti. Portekizlileri, 1769'da Mazagan'ı boşaltmaya zorladı, ancak Melilla'ya karşı başarısız kaldı. Danimarka'ya, Safi ve Agadir kentleriyle ticaret yapma tekelini tanıdıktan sonra (1751), Fransa'yla, en çok müsaadeye mazhar ülke kuralına göre bir ticaret andlaşması yaptı. Rabat'a bir Fransız konsolosu yerleşti; saraya da yığınla Fransız geldi. Şerif, Mogador'u kurup, onu Fas'ın büyük pazarı haline getirdi ve güney ticaretini tekelleştirdi. Fas, gönencini yeniden buldu; ancak Afrika İmparatorluğu girişimlerini terketti ve Ortaçağlı bir devlet durumundan da çıkmadı.

KARA AFRİKA

Bir büyük köle deposu olan bütün kara Afrika, **zenci ticareti** yüzünden çöküş içindedir. Kuzeyde ve doğuda, bu ticaretin içinde Arap tacirler vardır; tarım, ordu ve harem için gelip zenci toplar götürür satarlar. Kıtanın batısında, kıyıda, özellikle Avrupalılar dolaşırlar bu iş için; başta Fransızlar olmak üzere, İngilizler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Portekizliler.

İki yöntem vardı zenci elde etmede: Silahlı sefere çıkma ve satın alma. Birinci yöntemi özellikle Araplar uygularlardı: Bir silahlı birlik köyleri kuşatır, direnen kim ki var öldürür, geri kalanı kafileler halinde alıp götürürlerdi; söylemeye gerek yok, çoğu yolda ölürdü. Bu felâket, Büyük Göller bölgesine değin eserdi; köyler yerle bir edilir, zenciler sefalet ve terörden alıklaşır, siyahi topluluklar dağılır giderdi. İkinci yönteme daha çok Avrupalılar başvuruyordu: zenciler, yerli şeflerden trampa yolu ile sağlanırdı; her yıl 100.000 köle başka diyarlara doğru yola çıkıyordu.

Zenci ticareti, etkilerini tâ Afrika’nın ortalarına değin hissettiriyordu. Yığınla şef, sadece köle ele geçirmek için birbirleriyle savaşa tutuşuyordu. Araplarla Avrupalılar, hükümdarları kışkırtıyor ve birbirine saldırtıyordu; yenilenler, kabileler halinde kıyıya geliyordu. Savaş sürekli idi. Kölelik, tersine bir ayıklanma idi. Esir tacirleri, Kara Afrika’nın en ücra yerlerinden, plantasyonlarda çalışacak sırım gibi gençleri, çocuk doğurmak için göz alıcı kızları, ev hizmetleri için de güzel oğlan çocukları söküp götürüyorlardı. Afrika, en sağlıklı ve diri ögelerinden boşaltılıyordu; geri Kalanlardan pek hayır yoktu.

XIX. yüzyılda Avrupalıların fethini kolaylaştıran başta bu olmuştur.

Güneyde, Hollanda Kumpanyası, Hint yolu üzerinde bir konak olduğu için Cap’a dikkat ediyordu. Ne var ki, Hollandalı köylüler, Huguenot mezhebinden Fransız sığınmacılarla da güçlenmiş olarak, bozkırlarda ilerlemişlerdi. 20.000’den fazlaydılar. Kıyıya yakın oturanlar Avrupalılar gibi yaşıyorlardı. İçerilere doğru yönelmiş öncüler bir peygamber yaşamı sürüyordu. Bu ateşli Calvin’ciler, bu Kutsal Kitabın bıkmaz okuyucuları, beyaz ırkın üstünlüğüne ve köleliğin de meşruluğuna inanıyorlardı; Tanrı vaktiyle putatapanları yoketsinler diye nasıl İbranileri yollamış ise, bu siyahî paganları ortadan kaldırmak için de onları Afrika toprağına getirmişti. 25.000 köle vardı ellerinde. Elde silah, Boşimanları ve Hottantoları daha ötelere sürüp duruyorlardı; çobanlıkla yaşayan daha başka topluluklara karşı da bir savaşı başlatmışlardı.

Afrika’da Avrupalı ilk koloni, yerliyi yoketmeye soyunmuştu.

Cizvitler, Portekizlilerin elindeki topraklarda zencileri hıristiyanlaştırmayı ve onları korumayı denemişlerdi. Kendileri de verimli plantasyonlar kurmuş ve zenciler için çocuksu bir din biçimi icat etmişlerdi. Ancak, 1758'de bütün Portekiz topraklarından kovulunca, zenciler de boş inançlarına ve büyücülüklerine döndüler.

Araplar, Sahara'nın ve Libya'nın güneyine, **Sudan**'a İslamlığı getirmişlerdi; en azından şefler için Arap giysisi, cami ve kasabalar için Arap mimarlığı, müslüman sosyal ve siyasal örgütlenişi de bunlar arasındaydı. Kentler, özellikle çobanlıkla geçinen kimi kabileler islamlaşmışlardı. Yeni dini kabulün sonucu hemen şu oldu: Bir ortak şef tanındı; ortak bir kanuna boyun eğildi; kabileler, Ortaçağlı biçimler içinde, sultanlık ve emirlik halinde toplaştılar. Ahlakilik ve direşkenlik arttı. Ancak, öte yandan, yeni dine girenler, çoğu kez acımasız ve korkunç bir cihata çıktı; harem, çokkarılılık tahta yığınla aday yetiştirdiğinden, hanedanlar çöktü, iç savaşlar patlak verdi. Özetle, İslamlaştırmanın siyahilerin yazgısını gerçekten düzelttiği kuşkuludur.

Sudan'da, parlak bir uygarlık vardı. Ne var ki, Mulay İsmail'in ölümünden (1727) sonra, Fas'taki karışıklıklar sırasında, Sudan'ın Fas'lı askerleri bağımsız kaldılar ve ülkenin sahibi oldular. Onlar ve onların çocukları, gözü doymaz ve kanlı bir askeri kast kurdular; bütün bunların ardından karışıklık karışıklık üstüne geldi, savaş savaşı izledi. Bu hengâmede halk canından oldu, ekinler çiğnendi, kuyular körlendi; kıtlık sık sık görülür oldu; yollar sessizleşti; ticaret ve zanaat çöktü; önemini yitiren kentlerde düşün düzeyi alçaldı.

Batıda Senegal'i Mor'lar yerle bir ettiler; doğuda Bornu boşaldı.

Balta girmez ormanda ise, tarımla uğraşan yerleşik siyahiler, canlıcılığa (animizm) bağlı kalmışlardı. Irmakların, bataklıkların, hele hele ormanın gidiş-gelişi engellediği bu ülkelerde, herbirinin kendine özgü bir dili ve örfü olan bir kabileler bulutu varlığını sürdürüyordu. Ne var ki, şu ya da bu nedenle açılan bir düzlük, bir zenci krallığın doğması için yeterdi: Başta hem kral hem büyük rahip olan mutlak bir hükümdar bulunurdu; toplum canlıcılıktan (animizm) çoktanrılılığa geçme eğilimi içinde yaşardı; ve krallık, bir İmparatorluğa dönüşmenin fırsatını arardı. Manding İmparatorluğu, XVIII. yüzyılda prensliklere bölündü. Ama Dahomey, Ardre Krallığının aleyhine kuruldu ve yüzyıl boyunca ülkenin birliğini yeniden sağladı. Savaşkan Aşanti'ler, doğuya ve batıya doğru genişlemeyi

sürdürdüler. Benin, görkemli devri geçip gitmiş de olsa, özgün bir uygarlık olmakta devam etti; ve, eskisinden daha az güzel olsa da, hâlâ değer taşıyan tunç ve fildişi üretti durdu.

Yüzyılın sonunda, Avrupalıların tutumunda **iki değişme belirtisi** vardır. 1769'dan 1773'e değin, İskoçyalı James Bruce, korkunç tehlikeler bahasına, Habeşistan'ı, mavi Nil'i ve Nubiya'yı keşfe çıktı. 1788'de gezi izlenimlerini yayınladı; kitap, İngiltere'de derin yankılar yaptı. Aynı yıl, yöntemli keşifler yapmak amacıyla, Londra'da Afrika Derneği kuruldu. Öte yandan, Amerika'dan kaçıp İngiltere'ye gelen yığınla siyah köle vardı; özgür durumdaydılar, çünkü, kanunlar köleliği tanımıyorlardı; Wilberforce başta olmak üzere, Metodistler ve Kuakerler, onların anayurtlarına gönderilmeleri olanağını sağladılar. Sierra Leone'de, 1785'te, onlar ve bütün Afrikalı köleler için Freetown kenti kuruldu. Eski köleler, karışıklık ve şiddet içinde yaşadılar orada. Böylece, gezi ve misyon olarak bir büyük hareket doğuyordu: Bu hareket, Afrika'nın zenginliklerini gün ışığına çıkaracak; iş adamlarının ve hükümetlerin dikkatini Afrika'ya çekecek ve kıtanın XIX. yüzyılda Avrupalılarca bölüşülmesinin bir nedeni olacaktır.

BÖLÜM II
AVRUPA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

XIX. yüzyıl diplomatlarının «hasta adam» diye adlandıracakları Osmanlı İmparatorluğunun, XVIII. yüzyıldaki durumuna özel olarak eğilmek gerekiyor. Aslında, bu devletin ve başındaki mutlak hükümdarın, Avrupa'nın hayranlığını topladığı, dinsel alanda gösterdiği hoşgörünün özgür düşünceli insanları düşlere saldığı bir devirdir bu; ama öte yandan, yüzyılın eşiğinde, 1683'te, Viyana'yı kurtarmak için bir haçlı çağrısının yapıldığı da hatırlardadır.

I

1699'DAN 1767'YE DEĞİN OSMANLI İMPARATORLUĞU

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg'ların kapılarına dayanmıştı; ve, tâ XVI. yüzyıldan beri, Macaristan krallığını tartışıyordu onlarla. Ayrıca, Balkanlarda Ege Denizine değin yayılmış, ötede Kara Denizi kuşatıyordu; Gürcistan'da bir başka rakiple, İran İmparatorluğunun Safevileriyle karşılaşıyordu; Ermenistan ve Batı Kürdistan, Mezopotamya ve Irak ikinci büyük «sınır» idi onlara karşı. Osmanlı İmparatorluğu, Girit'in 1670'te Venediklilerden alınmasından beri, Ege denizindeki adalarla, Kıbrıs, Mısır ve Suriye ile, bütün bir doğu Akdeniz'i denetliyordu. Son olarak, iki dal uzanıyordu: Biri, Mekke, Hicaz ve Yemen yoluyla Hint Okyanusuna; öteki Trablus, Tunus ve Cezayir yoluyla Batı Akdenize.

SÜREKLİ SAVAŞTAN GÖRECE BARIŞA

1687'den 1746'ya değin, Osmanlılar, geleneksel düşmanlarını, Habsburg'ları kuzey-batıda, İranlıları da doğuda göğüsleyebildiler. Kuzeyde ise yeni bir güçle karşılaştılar: Rusya. Rusya, hem bir rakip, hem bir yardımcı idi. Hâlâ korkulan bir devlet olduğu için, Fransa sürekli, XII. Charles'ın İsveç'i ise rastlantıya bağlı olarak, bağlaşıklığına sırtlarını çeviremiyorlardı. Bu dönem boyunca, sürekli savaşlar kesin sonuçlara varamadı. Karlofça andlaşmasından (1699) Belgrat andlaşmasına (1739) değin, Osmanlılar, iki cephede sürekli savaşıp durdular: Biri, aşağı-Tuna'dan Mora'ya uzanan Avrupa cephesiydi; öteki, Ermenistan yaylalarından İran körfezine uzanan Asya cephesi.

Avrupa cephesinde, Karlofça andlaşması, onaltı yıl önce başlamış seferlere bir son verirken, ciddi bir geri çekilişin de işareti oldu. Osmanlılar, Transilvanya'yı Habsburg'lara verdiler: Temaşvar'ın *ban*lığı bir yana bırakılırsa, Macaristan üzerindeki egemenliklerinin bir sonuydu bu; Podolya ile Ukrayna Polonya'ya, Mora ile Dalmaçya'nın bir bölümü Venedik'e, Azak da Rusya'ya verildi. Rusya'yla, arkasından da Venedik'le savaşın yeniden başlaması, kısmi bir yeniden fethe yol açtı: Rusya Azak'ı (1711), Venedik de Mora'yı (1718) geri verdiler. Ne var ki, Habsburg'larla 1716'da yeniden başlayan savaş, Pasarofça andlaşmasıyla (1718), Osmanlılara, Temeşvar hanlığına, Küçük Eflak'e ve Belgrat'la beraber, Sırbistan'ın kuzeyine maloldu. Bununla beraber, Osmanlılar, 1736'dan 1739'a değin, kayıplarının bir bölümünü giderebildiler: Belgrat andlaşmasıyla (1739), Habsburg'lar, Belgrat'ı ve, Sırbistan'la Eflak'in -1718 yılına değin elde edilmiş -bölümlerini geri vermek zorunda kaldılar; Ruslar da, surlarını yıkacakları Azak dışında, aldıklarını terkettiler. Böylece, Habsburg'ların egemenliğinin yayılışı durmuş oluyordu; 1878 yılına değin, hiçbir ilerleme olmayacaktır; Osmanlılar, bir otuz yıl rahat nefes aldılar. Macaristan'dan vazgeçmek zorunda kalmış idiyseler de, Venediklileri Mora'dan kovmuşlar, Rusları itmişler, Habsburg'ların Tuna ötesine taşıp fethettikleri toprakları ellerinden almışlardı. Sultan İbrahim, Niş, Vidin, Niğbolu ve Sofya kalelerine dayanan bir savunma çizgisi çizdi.

Asya cephesinde, İran'da, Safevi hanedanının düşüşü, Ruslarla Osmanlıların birlikte eylemine yol açtı. 1729'dan Hemedan andlaşmasına (1732) değin, Osmanlılar, Gürcistan'ın doğu bölümünü, Azerbaycan'ı ve doğu Kürdistan'ı ele geçirdiler. Ne var ki, Nadir Şah'ın zaferleri, İstanbul andlaşmasıyla (1736), Türklerin fetihlerinin büyük bir bölümünün ellerinden çıkmasına neden oldu; öyle de olsa, Kürdistan'dan Bassora'ya değin olan bölgede, Bağdat'la Irak ovalarını ellerinde tuttular.

O tarihlerden başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu, otuz yıl süren bir **barış dönemi** yaşadı; bu dönemi, dışarda olduğu kadar içerde de bir tür denge niteler. Gücü dingin olarak görünür devletin; çöküş, ancak 1767 yılından başlayarak, içerdeki güçlerin ve dışardan baskıların ağırlığı altında belirginleşecektir. Ama, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışını görmek için, XX. yüzyılı, Birinci Dünya Savaşını beklemek gerekecektir.

İMPARATORLUĞUN TEMEL KURUMLARININ YENİ GÖRÜNÜŞLERİ

Üç kıtanın kavşak noktasında, otuz milyonluk nüfusuna dayanan Osmanlı gücü, XVIII. yüzyılın başlarında, Orta-Asya'dan X. yüzyılda yola çıkan bir Oğuz kabilesinin çifte hareketinin bir sonucudur: Biri, yerleşik düzene geçmedir bu hareketlerin; öteki, İslâmın genel yayılışı içinde yer alan ve -esas bakımından- XVI. yüzyılda sona eren askeri ve dinsel fetih. Dinsel yayılışın mirası, Osmanlı bütün açıklığıyla damgalıyor. Gerçekten, dünyanın da bölünmesini belirliyor: Anadolu ve Arap eyaletleriyle, müslüman çoğunluğun yaşadığı *Dar el İslâm* ve, Rumeli'yle *Dar el Harb*. Müslümanlar ve Müslümanlığı kabul etmiş olanlar, müslüman olmayanlardan ve yabancılardan ayrılırlar. Ancak, bu sınıflama, tek başına gerçekliği anlatmaz. Bir başka çizgi, egemenlerle (askeri), «sürü» (reaya) denen egemen olmayanları ayırır birbirinden; bu sonuncuların silah taşıma ve ata binme hakları yoktur. Ne var ki, müslüman olmayanlara olduğu gibi, müslümanlara da uygulanan bu terim, ancak XVIII. yüzyılın sonlarında aşağılayıcı bir anlam kazanacaktır. Osmanlılar, bir imparatorluk kurdukları -bu imparatorluk terimi sadece yabancı saraylarda kullanılmıştır- iddiasında değildiler; kurdukları, «büyük senyör»ün, fetihleri üzerindeki haklarını dile getiren bir büyük «sultanlık»tı. Öyle olduğu içindir ki, kendilerinden önceki yığınla kurumu tanımışlardır; boyun eğdirdikleri halklardan da para ve askeri görev beklemişlerdir sadece.

Uygulamada, dinsel ayırım, bir idari ilkeye yol açmıştı. Medeni hukuka ve sosyal düzenin sürdürülmesindeki çoğu şeye ilişkin konular, **millet** adı verilen dört büyük din topluluğuna bırakılmıştı; İmparatorluğun bütün halkı da bunlardan birine giriyordu. Devlet, her düzeyde toplulukların temsilcileriyle görüşüyordu; ve herbiri, bir azınlığın sorumluluğunu da yüklendiğinden, yararlı bir hakem rolü oynuyordu devlet. Böylece, monofizit Ermeniler, kendilerine emanet edilmiş Katolik, Nesturi ve Yakubi azınlıklara egemendiler: 1703'te, Katolikler, zulüm gördüklerinden yakınırlar, veziriazam müdahale eder. İstanbul Hahambaşısının temsil ettiği Yahudi topluluğu da, değişik eğilimleri topluyordu çatısında; onlardan biri, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, İslamla yakınlaşmaya kalkmıştı. Siyasal bakımdan, müslümanlardan sonra en önemli millet, **Ortodoks hıristiyanlar**dır. Osmanlılar, XVI. yüzyıldan beri, İstanbul Patrikliğini destekliyorlardı; 1766'da Sırp Kilisesini de bağlamışlardı ona. Şu düşüncedeydiler hep: Asıl tehlike katolik güçlerdi;

Habsburg'lar başta geliyordu, Polonya daha az tehlikeliydi, Venedik'ten ise hiç korkulmazdı; Rus tehlikesini ise savsaklıyorlardı. İstanbul Patrikliği, başkent Greklerinin yanı sıra, bütün İmparatorluktaki Greklerin girişkenliğinden hâlâ yararlanıyordu.

Müslüman *millet*in rolü doğaldır ki başta geliyordu. Onu, İmparatorluğun birleştirici ögesi yapmanın kaygısındaki Osmanlılar, **sünnilerin ılımlı eğilimi**ni desteklediler; Safevilerin şiiliği yaymaları ölçüsünde daha sıkı oldu bu. Medreseler, bilgi elde etmenin tek yolu idiler ve hem camilere din adamları (imam), hem de hukuk adamlarını (ulema'yı, müftileri ve kadıları) yetiştiriyordu. İslâm dini, ruhbanı tanımadığı halde, dinsel kurumlar, uygulamada siyasal kurumlara uyduruluyordu ve, bir bakıma onlara bağımlıydılar. Sultan, üç önemli kişiyi, İstanbul müftisi ile Anadolu ve Rumeli kazaskerlerini seçiyordu. İstanbul müftisi, Şeyhü'l İslam olarak, sadrazamla aynı sıradaydı; savaş ve sultanın tahtından indirilmesi hakkında o karar verirdi; eyaletlerin müftilerini de o atıyordu. Kazaskerler, divana katılıyor ve kadıları seçiyorlardı. Aslında, başkentten uzaklaşıldıkça, hiyerarşi de pek gevşiyordu. Devlet, sünni ortodoksluğa destek olsa da, tarikatlar pek çoktu. Adli görevler, önde gelen yerel kişilerin elindeydi. Kadılar, oniki ilâ onsekiz aya kadar görevlerinde kalıyorlardı; müftiler ise ölünceye değin; Suriye'de babadan oğula geçiyordu bu görev. Saygınlıklarından da güç alarak, bu kişiler, görevleri daha az süren merkezi iktidarın temsilcilerine ve onların mali ve askeri isteklerine karşı **yerel halkı** koruyucu bir rol oynama eğilimindeydiler. Bu nedenlerden dolayı, din adamları ile adli yetkililer arasında hiçbir dayanışma yoktu. Böylece din, müslümanlarla müslüman olmayanlar arasında bir sınır çizgisi çekse de, müslüman olmayanların bütünleşmesini güçleştirdiği için, Osmanlı egemenliğine sağlam bir temel oluşturuyordu. Ayrıca, görünüşte kullanılışlı olan millet sistemi, halklar arasındaki farklılıklar gerçeğine uygun düşmüyordu; öyle olduğu için de, XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, **ulusal nitelikte ilk belirtiler**le tartışma konusu olup çıktı.

Osmanlı devletinin gözünde, her uyruk, aynı zamanda hem dinsel bir topluluğun, hem de köy ya da lonca gibi sosyo-ekonomik bir topluluğun üyesiydi. Osmanlı devleti, bu iki gerçeklik arasında yer alıyordu. Devlet, bir **paşa**'nın -1741'de Asya bölümünde 21, Avrupa'da 5, Afrika'da 2 paşa vardı- yönettiği **eyaletlere** bölünmüştü; eyaletler bir **bey**'in yönetiminde -1800'de 163 bey görüyoruz- **sancaklara** ayrılmıştı; sonra da, bir yargıcın

yetkisine bağlı **kazalar** geliyordu. Düzeni ve savunmayı sağlamakla yükümlü bu yöneticilere, İstanbul'daki divan'a benzer bir kurul yardım ediyordu; vergilerden yeniçeri silahlı gücünün bakımına ayrılan payı alırlardı; ayrıca, kendilerine süvari toplama olanağı veren fieflerden, yani haslardan yararlanırlardı. Yetkilerini kullanırken, ilke olarak, sadece şeriat ve İstanbul'un malî görevlilerince sınırlı idiler. Bağımsızlıklarının gelişmesini önlemek ve gelirlerini arttırmak amacıyla, merkezî hükümet, onları sadece bir yıllığına atamak ve makamları satmak alışkanlığını edinmeseydi, güçleri mutlak olup çıkardı. Böylece, eyalet yöneticileri geçici idiler; ya da, özellikle beyler arasında yerel ileri gelenlerdi; nitekim, Arnavutlukta Bresatiler ailesi, 1752'den 1832'ye değin Santari sancağını elinde tutmuştur.

Kimi eyaletler, bu sistemin dışında kalıyordu; bu da, ya İmparatorluğa geç girmeleri, ya uzaklıktan ya da halklarının direnişi yüzündendi.

> *Doğu «sınırı», eyalet ve sancak bölümlemesine pek uygundu; ne var ki, bu sınırda, uygulamada özerk Kürt kabileleri bulunuyordu. Arnavutluk, sadece kendi kabile şeflerinin ve onların kurullarının otoritesini tanıyordu; vergi vermiyor, sadece insan sağlıyordu. Montenegro, yalnız kendi piskopos-prenslerine boyun eğiyordu. Ragusa, sadece vergi veriyordu. XV. yüzyılda fethedilmiş Eflak ile XVI. yüzyılda fethedilmiş Moldavya'da Rumen prenslikleri, bağlılıklarının sınırlarını görüşme konusu yapabilmiş ve, bir bölümüyle, özerkliklerini XVIII. yüzyılın başlarına değin koruyabilmişlerdi. Büyük Petro'nun girişimleri, oralarda Osmanlı baskısının artmasına yol açtı; ve, o zamana değin seçilen prensler, yani* ***hospodar****lar, artık atanır oldular (1716), müslümanlar de kaleleri ellerine aldılar; ancak, başlayan gerçekte İstanbul'da Fener Rumlarının egemenliğiydi. Rusların ilerleyiş yolu üzerinde olan Kırım da, güneyde Osmanlıların doğrudan yönetimi ile kuzeyde Tatar hanının yönetimi arasında bölünmüştü; ve han, vassalliğini kabul etmişti ve vergi veriyordu. Son olarak, Magrip'teki üç naiplik ile Mekke şerifliği, özel bir durumdan yararlanıyorlardı; vermekten çok alıyorlardı; kimi zaman armağandı bu, kimi zaman asker. Bu eyaletler, gerçekten önemli bir rol oynuyorlardı: Naiplikler, İmparatorluğun ileri karakollarıydı;*

şerifliğin de dinsel saygınlığı vardı ve Peygamberin soyundan gelenler arasından seçilen şerif, Sultanca sadece onaylanıyordu.

Mali kaynaklara gelince... İmparatorluk gelirleri iki türdü: Biri, mülklerin doğrudan geliri, gümrük hakları, madenler, tuzlalar, çeltikler üzerindeki haklar, ganimetin beşte biri, vassal devletlerin ve -hıristiyan olsun olmasın- boyun eğdirilmiş halkların vergileri, müslüman olmayanlardan alınan baş vergisi idi. Ancak, para değerindeki düşüş, savaşların git gide azalan ganimet geliri, yeni vergiler konulmasına götürdü: Kazalar düzeyinde dağılan ve gelirle orantılı vergi; pazarlar, taşınmaz mülklerin devri, şarap üzerindeki haklar; İstanbul'un git gide artan nüfusunu beslemek için durmadan ağırlaşan tahıl müsadereleri. Tersine, gümrük vergileri hafifletildi; İngiliz ve Fransız tacirleri için belirlenmiş rejim bütün ülkelere uygulanıyordu, bu da ad valorem (değerine göre) %3'tü. Sivil ve askerî görevlilere ödeme yerinde yapılıyordu: Örneğin kadı, uyuşmazlık konusu nesnenin değerinin %2.5 ile 10'u arasında bir para alıyordu; görevlerin parayla alınıp satılması ve sıraların hızlandırılmasıyla, konu da doğallıkla bir felâket halini aldı. Daha da tehlikeli olanı, **verginin alınış biçimi** idi: XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak, ömür boyu **mültezim**lerin eline geçmişti bu iş; kiralama, böylece malî gücü olan belli ailelerin oluyordu; İslâmda faizle ödünç yasağı olduğundan, konu Rum ya da Ermenilerle Yahudilerin tekelindeydi. Mısır'ın Osmanlı maliye sisteminde ayrı bir yeri vardı: Sudan altını, bir de onun eliyle geçiyordu. Özellikle Mısır, Irak'la beraber, tımar sistemini tanımayan tek eyaletti; topraklar, orada mülk vergisi toplayıcılarına verilmişti. Hesaplara, doğrudan doğruya İstanbul'un atadığı bir kâtip bakıyordu. Böylece Mısır, taze para sağlıyordu: Onun onda biri Mekke haccının giderlerine harcanıyor; onda üçü İstanbul'a yollanıyordu; kalan, din görevlileriyle, bentlerin, kanal ve yolların bakımına ve doğaldır ki paşaya gidiyordu.

Savaşa insan sağlama, bir dinsel ve siyasal sınırlamaya tâbiydi. İlke olarak, yalnız müslümanlar silah taşıyabilirdi. Bu ise, bizzat Osmanlı egemenliğini sorun haline getirebilirdi. Müslüman olmayan çocukların toplanması, yani **devşirme** bu tehlikeyi -geçici de olsa- gideriyordu. Müslüman olan, askerliği öğrenen yeniçerilerin kaynağı buydu; Yeniçeriler, yalnız ücretleri ödenmekle kalmıyor, çeşitli ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı. XVII. yüzyılın sonunda devşirme uygulaması terkedildi;

1703’te emredilen son toplama uygulanmadı. O tarihlerden başlayarak, yeniçerilik, halkın içine yayılıp yoğunluğu azalır oldu. Doğaldır ki, güçlükler de başladı: Evli bir kişi, ailesini ve mesleğini de sürdürerek askere gelip giriyordu. Yüzyılın sonuna değin, yeniçerilik imrenilir bir şey oldu: 400.000 kayıtlı kişiden, 60.000’i düzenli olarak ücretini alıyordu; ama onun da sadece 25.000’i gerçekten silah taşımaya ehildi. Yeniçeriler, düşman karşısında, eski savaşçı erdemlerini yitirmişlerdi; ancak karşılığında, yerleştikleri kentlerin, özellikle de **İstanbul’un yaşamına müdahale etme** alışkanlığını edinmişlerdi; sultanlara da bir ulufe dağıtıcısı olarak bakıyorlardı. Mısır’da, Osmanlı fethinden önce de bulunan **memlük kurumu** da aynı gelişmeyi gösterir. Onların başı, kimi zaman zengin Mısır tacirleriydi ve öylesine bir ağırlıkları vardı ki, paşa silik bir elçi gibi görünürdü karşılarında.

Ordunun öteki kaynağı da kuruma eğilimindeydi. Bu kaynak, tımar sistemine bağlıydı ve **sipahi** sağlıyordu. Kimi tımarlar, özel mülkiyet haline gelince, onlardan yararlananlar da devlete bağımlı hissetmez oldular kendilerini. XVI. yüzyılda, 130.000’e kadar süvari sağlayan sipahi kurumu, 1767’de Rusya’yla savaşa karar verildiğinde sadece 20.000 kişi sağlayabilmişti; dahası, talimsiz ve disiplinsiz idiler. İç düzen ya da güvenlik gerektiğinde, bir eyaletin paşası çabucak paralı asker topluyordu; doğaldır ki, masraflı idi bu yol ve tehlikeliydi.

Bununla beraber, Osmanlı devletinin askeri bakımdan çöküşü, XVIII. yüzyılın ortalarından önce belirginleşmedi. 1711’de Rus ordusu Prut’ta ezildi; 1726’da, Osmanlılar, İsfahan üstüne 70 ilâ 80.000 kişi yürütebildiler. 1735’ten sonra, bir hıristiyan dönmesi olan **Bonneval**’in öncülüğünde girişilen çabalar, topçuluğun modernleşmesini sağladı ve 1738-1739 yıllarının askeri güçlenişini getirdi. Sorun, ordu mevcudunun azalmasından çok, **savaşkanlığın düşmesi** ve Hıristiyan Avrupa’ya oranla bir **teknik gerileme** idi; 1739’dan 1767’a değin süren barış dönemi, daha da belirgin hale getirecektir bunu. Bu gecikme, denizcilikte daha da hissedilir durumdaydı. Suçluların ve savaş esirlerinin yönlendirdiği kadırga ön sırada olmayı sürdürüyordu; savaşta yeniçeri ve sipahi aranıyordu. Kaptan paşanın kumanda ettiği donanma, aslında Fener Rumlarının denetimine geçmişti. Donanma öylesine zayıfladı ki, Orta-Doğu tacirleri, malları üzerinde gümrük haklarından bağışık tutulmaları koşuluyla, gemilerini savaş zamanında devletin hizmetine vermeyi kabul ettiler.

Özetle, Osmanlı egemenliğinin eski gücü yoktu artık; araçları git gide çağına uymaz hale geliyordu. Boyun eğmiş halkların inanç ve geleneklerine saygı, **Osmanlı barışı**na (pax ottomanica) bir temel olabilmişti; XVIII. yüzyılda ise, bu saygı devletteki zayıflığın bir kanıtıydı sadece ve, bu devlet, ne merkezi ne de yerel düzeyde güçlenişin biçim ve araçlarını bulamaz durumdaydı.

II
OSMANLI DEVLETİ VE ÇELİŞMELERİ

Osmanlı devleti, XVIII. yüzyılda bile, kendi gerçek niteliği hakkında duraksamalı idi: Bir fetih devleti ya da İslâm yayılışı devleti, Osmanlı hanedanı devleti ya da bir büyük imparatorluğun devleti? Hangisiydi bunlardan?

Hükümdarın unvanları bir duraksamayı gösteriyordu.

DEVLETİN NİTELİĞİ

Hükümdar anlamına **sultan**, sivil ve askeri iktidarı elinde tutan demekti; buna, hanedanın kökenine işaret eden han sıfatı eklendi ki, fatih bir göçebe topluluğunun şefi demek oluyordu. Sultan, hâlâ bir iman savaşçısı olarak gazi, dünyayı mihveri çevresinde çeviren kişi olarak da hünkâr idi. Eski kabile topluluğunun ideolojik mirası olup, XI. yüzyıl İran düşüncesiyle daha da güçlenmiş bir anlayışa göre, hükümdarın iktidarı bir **ortak yarar** idi.

Böyle tanımlanan siyasal iktidar, dinden ayrılamaz haldedir. Kanunu, kadılar ve müftiler dile getirseler de, sultan, yasama alanına müdahale etmek zorundaydı. Böylece, Kur'an ve hadislerden kaynaklanan şeriat'la, toplum yararına getirilmiş düzenlemeler, yani kanunlar birbirinden ayrılıyordu. Adliye, yeni kanunları eskileriyle ve şeriatla uyumlu hale getirmekle yükümlü idi. XVIII. yüzyılda iktidarın dinsel niteliği güçlenirken, bu görev de kalktı ortadan. Sultan sadece gazi değil, müminlere kumanda eden *halife*, *kutsal* kanunun temsilcisi, yani *imam* oldu; İmparatorluğun dışındaki müslümanlara taşmasa da böyle idi gelişme. Sultan, siyasal gücünden yitirdiklerini ideolojik araçlarla kazanmak istiyordu.

Osmanlılar, kabile gelenekleri ile güçlü bir merkezî iktidarın gereksinmelerini birbirinden hiçbir zaman ayıramadılar. İçinde 12.000 kişinin yaşadığı İstanbul'daki **sarayın debdebesi**, bir hanedan saygınlığını dile getiriyordu. Sultan, sadece tahta çıktığında savaşa gittiğinde ya da ava

çıktığında halka görünüyordu. Saray yaşamı, davranış, giyim-kuşam ve yer olarak kurallara bağlanmıştı; lüks ortamını ise, yüzyılın ilk güçlükleri de solduramadı. Saray ve bayramların arka arkaya dizildiği ünlü «Lâle Devri» bu yüzyıldadır.

Bununla beraber, **tahta mirasçı olma** sorunu, siyasal gereklerle gelenekler arasında uyuşmazlığı pek iyi gösteriyor. Dahası var: XVII. yüzyılın başlarından beri, siyasal gerekler gelenekler lehine çekiliş halindeydi; «büyük oğulun önceliği» kuralı terkedildi ve 1617 yılından başlayarak, amcadan yeğene olmak üzere, hanedanın en yaşlısının tahta çıkması usulüne dönüldü. Durum, sultanın eşlerinin çokluğu ile karmaşık hale geliyordu: Sayıları 5 ilâ 600 arasında değişen bu kadınlar çeşitli kökenlerdendiler; satın alınmıştılar ya da armağan olarak verilmişlerdi; Mısır'dan gelme 200 siyahi hadımın koruması altında yaşıyorlardı ve hepsi de, merkezi yönetimin üçüncü kişisi olan **kızlar ağası**nın yönetimindeydiler. Sultanın annesi **Valide Sultan**, önemli bir rol oynuyordu. Taht kavgalarını önlemek için, ölen bir sultanın bütün oğulları Topkapı Sarayı'nda kafes arkasına kapatılıyorlardı; orada eğitimsiz, kısır kadınlarla başbaşa yaşıyorlardı; ya da yeni doğan erkek çocuklar öldürülüyorlardı; tâ ki, yazgı içlerinden birini tahta çıkarıncaya kadar sürüyordu bu. 1693 ve 1730 yılları arasında, bu kurallar en aşırı uygulamaya sahne olmuşa benzer: IV. Mehmet, tahttan indirilişinden altı yıl sonra, 1693'te Edirne'de öldü; II. Mustafa 1695'te ve III. Ahmet 1703'te sultan ilân edildiler. Bu sonuncusunun 1730'da tahttan indirilişinden başlayarak herşey düzene girdi. III. Ahmet, kafes arkasında 27 yıl yaşadıktan sonra 31 yaşında çıktı oradan. Sultanların, bu koşullarda rollerine pek kötü hazırlanacakları açıktı. Hükümdarın, topluluğun yararını sağladığı sürece iktidarı elinde tutacağı düşüncesi sürüyordu: Ortak iyilik tehdit edilmişse, özellikle bir askeri yenilgi halinde, tahttan indirilmeye cevaz vardı; sadece İstanbul müftisinin rızasını almak yetiyordu.

Sultana kişisel hizmetle, devletin temel görevleri birbirinden hiçbir zaman ayrılmadı. Böylece, «bahçeler amiri», 2000 koruyucusuyla hem saraya hem Boğazlara göz kulak oluyordu; beş emir (komisyoncu), saray muhasebesi ve İstanbul'un yapımı, para basımı ve saray mutfağı kadar, başkentin yiyecek-içeceği ile uğraşıyordu. Merkezi hizmetlerin çevresinde, Pers İmparatorluğundakine öykünen **pek ağır bir bürokrasi** yer alıyordu; bu, aynı dönemdeki Avrupa ülkelerindekinden çok daha ağır bir mekanizma

idi; bu bürokrasi, yabancılar üzerinde bir düzen ve güç izlenimi yaratıyordu. Söz konusu bürokrasiyi üç kişi yönetiyordu: Mühürdarlıkla görevli **nişancı**, mali işlerle yükümlü **defter emini** ve **sadrazam**: Nişancı, XVIII. yüzyılda, kararları kaydetmekle yetiniyordu. Mali hizmetlerde 900'e yakın görevli bulunuyordu. Dairelerin yetkileri, bir örgüt ve denetim kaygısının yanı sıra, tam bir karışıklığı da ortaya koyuyordu. Böylece «Özel Hesaplar Dairesi», Mekke ve Medine'nin maliyesi kadar, baş vergisi; hayır kurumlarında çalışanların ücretleri kadar, sultanın dairesinin hesaplarıyla da uğraşıyordu. İmparatorluk gelirlerinin gelip toplandığı bir Devlet Hazinesi vardı gerçi; ancak, sultanın da özel bir hazinesi bulunuyordu. Genel hizmetlerin yanı sıra, **defterhane**, tımarlardaki hareketlere de göz kulak oluyordu: Buradaki dairelerden biri kadastro ile uğraşırken, bir başkası tımarlardan yararlananlar arasındaki değişikliklerin günlüğünü tutuyordu. Bununla beraber, bu denetim, sistemin -X-VII. yüzyıldan başlayarak- çöküşünü engelleyemedi.

Sultanın atadığı sadrazam, XVII. yüzyılda, **Osmanlı politikasının asıl sorumlusu** olmuştu. Hâlâ, ayda bir kez, herkese açık bir duruşmada adalet dağıtıyor, başkentin yargı işlerine bakıyor, lonca ve pazarlara göz-kulak oluyordu. Ancak, asıl yetkisi siyasaldı. Sultanın dairesi üzerinde -ilke olarak- hiçbir yetkisi bulunmasa da, mülki ve askeri bütün görevlere atamaları o yapıyordu; fermanlarla dile getirdiği bir karar yetkisi vardı; yürüyen orduların başkumandanı da oydu. Hükümdarın koruyucularınca korunan sadrazam, sultanla doğrudan ilişkide bulunan tek kişiydi. *Babı Ali* adı verilen özel bir sarayda oturuyordu; burası, hem hükümet merkezi olmuştu, hem de yabancıların gözünde Osmanlı devletiyle eşanlamlıydı artık. Sadrazamın mühürdarlığında 700 görevli çalışıyordu; bunların içinde, kişisel hizmete bakan **kâhya bey**in büyük bir otoritesi vardı; yabancılarla ilişkilere bakan dairede çevirmenler (reis efendiler) büyük rol oynuyordu.

Böylece, **devlet iki başlıydı** ve **gerçek iktidar da sadrazamın elindeydi**; Osmanlı İmparatorluğuna özgü bir şey değildi bu, ne var ki siyasal istikrarsızlığı da artırıyordu. Merkezi yönetimi denetleme için mücadele, sultanın dairesi ile sadrazam arasında oluyordu: Birincisi, Osmanlıların kabile geleneklerine bağlılığın simgesi olan hadımlarca yönlendiriliyordu; sadrazamı ise, merkezi devlet örgütünün simgesi olan bürokrasi destekliyordu. Sultanın, XVII. yüzyıldan başlayarak da sadrazamın başkanlığında toplanan ve mühürdarı, malî dairelerin başını,

belli başlı askerî şefleri ve kızlar ağasını bir araya getiren **divan**, bu karşıtlığı sergiliyordu. Bir yerde biçimsel hale geldi bu toplantı; çünkü, kararlar Babı Alideki günlük toplantılarda alınmaya başlandı ve sadrazam da istediğini çağırıyordu oraya, Aslında, sadrazamların iktidarı sınırlanmış bulunuyordu. Görünüşte de olsa, sadrazam sultanın desteğine gereksiniyordu: Öyle olduğu için de, sadrazamların güttükleri politika, sultanı zevk ve sefa alemine terketmek, onu dünyadan habersiz soyutlamaktı. Ne var ki, entrikaları besleyen ve kendi güçsüzlüklerine yol açan bir durumdu da bu. Öte yandan, sultanın atadığı sadrazamın bir *kapıkulu* olduğu da unutulmasın; görevden alınmaları, hatta cellada teslimleri sultanın iki dudağı arasındaydı.

Son bir güçlük de şuydu: Devlet yönetimine **İstanbul'un yönetimi** de gelip binmişti. Kentin yiyecek ve içeceğinin sağlanması inceden inceye düzenlenmişti: Üç büyük İmparatorluğa başkentlik etmiş bir kente yakışan da buydu; ayrıca, 900.000'e yaklaşan bir kent halkını düzen içinde tutma kaygısı da vardı. Bu ve başka nedenler, İstanbul'un İmparatorluğun siyasal yaşamı üzerinde etkide bulunmasına açıyordu kapıları.

YÖNETİCİ SINIF

Merkezî yönetimdeki istikrarsızlık, kurumlardaki içiçelik, gelişmenin durması, dahası merkezî devlet örgütünde gerileme: Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğunda bir yönetici sınıfın varlığı sorununu ortaya koyuyor. Hanedan, «Osman'ın kanı»na dayanıp kökenini Oğuz Türk kabilesinde görüyordu; ne var ki, bu hanedan, Türkleri İmparatorluğun yönetici ögesi haline getirmedi. Göçebelerin, eşitçi geleneklerinin yanı sıra, ortalığı karıştırıcı tutumlarına karşı da güven duymayan hanedan, İmparatorluğun çeşitli yörelerine tutup serpiştirmişti onları; hatta kimi kabileleri, olduğu gibi Kıbrıs'a ve Balkanlara yerleştirmişti. Ortak iyilik ve fetih hakkı adına insanlara ve mülklere el koyan bir devletin mutlak niteliği, hiç olmazsa başlarda siyasal kadrolara istikrarsızlık getirdi. Toprak sahiplerini bir yana koyarsak, Batıdaki gibi bir aristokrasiden çok, bir **yüksek görevliler sınıfıydı** söz konusu olan; bu sınıf, sıkı sıkıya bir bağımlılık içindeydi ve yazgısı -önceden bilinmez- dalgalanmalara tabiydi. Göreve başlar başlamaz **kapıkulları** diye adlandırılan bu insanlar, yükselişlerini, sultanın iradesine ya da -XVII. yüzyıldan başlayarak- sadrazama borçluydular; gözden düştüklerinde, mallarını da yaşamlarını da yitirebiliyorlardı. Devlete, askerî alanda olduğu gibi mülkî alanda da hizmet edecek kişileri sağlayan

devşirme, kökünden koparma idi bir bakıma; gerçekten, yönetici kadroda ortak tek şey vardı: Din, -osmanlıca denen türkçe, arapça ve farsça karışımı- resmî dil ve sultana hizmet.

Bununla beraber, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak, birçok öge, sistemi değiştirmeye başlamıştı. Devletin git gide artan gereksinmeleri, **görevlerin parayla satılması**na yol açtı; ve, daha da kötüsü, ilk görevlerine çabucak dönmeden başka kaygıları olmayan **görevli dolanması** başlamıştı devlet hizmetlerinde. Devşirme usulü terkedildi. Kamu görevleri, bu görevleri -örneğin İstanbul'un büyük tacirleri gibi- parayla satın alacak kadar zengin ailelerin elinde kalır oldu, ya da iktidara tutunup varlığını sürdürecek denli hünerli aileler sahip çıktı onlara; ancak, içinden nice sadrazam çıkarmış olan Arnavut kökenli Köprülüler «hanedanı», 1716'dan sonra zayıfladı. Bununla beraber, eski usul göreve alma sürüyordu; öyle olunca da, köylü kökenli kimi insanlar yüksek makamlara erişebiliyorlardı. Ünlü serüvenci Bonneval'in koruyucusu Hasan Paşa böyledir: İran ve Rusya'ya karşı seferlerde göz doldurucu bir yeniçeri olan bu insan, 1738'de yeniçeri ağası olur, 1743'te mühürdar olarak atanır, üç yıl sonra da görevini yitirir. Görevlerin parayla satılması, zenginliğe dayanan istikrarlı bir yönetici sınıfın kurulmasına olanak sağlıyordu bir bakıma; ama öte yandan, böyle bir sınıfın varlığı, Osmanlı devletinin mutlakiyetçi biçimini de sorun haline getiriyordu. Böylesi bir sınıfın doğuşu, tımar sistemindeki gelişmelerle de atbaşı gidiyordu.

TOPLUM VE KURUMLARDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

Osmanlı İmparatorluğunun XVIII. yüzyıldaki siyasal tarihini -bütün açıklığıyla- ortaya koyan incelemeler fazla değil; öyle de olsa, toplum ve kurumlardaki derinliğine değişiklikler, yüzyılın son otuz yılından önce gerçek bunalımlar biçiminde ortaya çıkmamışa benzer.

İlk saptama şu: Karlofça darbesini (1699) izleyen karışıklık döneminden sonra, tahttan indirmeler seyrek hale gelir: 1703'te II. Mustafa, III. Ahmet'e bırakmak zorunda kalır yerini; Ahmet, 1730 yılına değin saltanat sürecek ve tipik bir başkaldırının kurbanı olarak düşecektir tahtından. Başka yerlerde eskicilik yapan bir Arnavutun arkasından sürüklediği bir küçük yeniçeri topluluğu, İran'la süren savaşın belirginsizliğinden hoşnutsuzdur; onları, küçük zanaatçılar ve dükkâncılar da desteklemektedir; başkaldıranlar, hapishanelerin kapılarını açarken, sadrazamın başını ister ve III. Ahmet'in büyük yeğenini sultan ilân ederler. Yeni sultan, I. Mahmut adıyla, 1754'te

doğal ölümüne değin iktidarda kalacaktır. XIX. yüzyıla değin tahttan indirme yoktur artık. II. Mustafa, 1757'den 1774'e değin hüküm sürer.

III. Ahmet'le I. Mahmut, siyasal yaşama karışmadılar gerçi, ancak sadrazamları da çaptan yoksun kişiler değildiler; büyük Köprülülerden sonra gelmiş olsalar bile, yetenekli insanlardı. Böylece, **Damat İbrahim Paşa**, 1716'dan 1730 başkaldırısına değin iktidarda kaldı. Yeniçerilerden gelenler ya da eyalet yöneticileri arasında da hâlâ büyük kişilikler ortaya çıkabiliyordu. İyi bir yönetici ve özellikle Araplara karşı başarıyla savaşlar yürütmüş olan Bağdatlı Hasan Paşa bunlar arasındadır. Öyle de olsa, git gide hızlanan bir gerileyiş vardır: Bunun da nedeni, ne insanların azalışı, ne devlet yönetiminde bozukluk, ne de zevk ve safaya dalıştı.

Sorunların önem kazanmış olmasıydı asıl neden.

Malî sorunu başa mı koymalı?

Tarihçiler, eldeki rakamlara bakıp, XVII. yüzyılın sonuna değin git gide artan bütçe açığı üzerinde anlaşmış da olsalar, kimi tarihçiler, XVIII. yüzyılın ilk iki otuz yılında malî bakımdan bir kalkınıp doğrulmadan söz ediyorlar. Sultanın özel hazinesi öylesine kabarır ki, asıl devlet hazinesine borç para verir. Kiralamanın başlarda büyük gelirler sağlamış olması da mümkündür. «Lâle Devri», nice yapı ve bahçe için korkunç giderlere yol açtı; bütün bunlar, hiç de bir bütçe açığı yaratmış değildir. 1723'ten 1727'ye değin süren ilk İran seferi, büyük bir ganimet sağlayabildi; ancak, 1730'dan sonra yenilgiler çoğaldı. Yine de, 1739'dan 1769'a değin süren barış dönemi, her şeyden önce giderlerde bir azalışa yol açmıştır denebilir. Ancak, şu nokta açık: Sadrazamlar, **paranın değerinin düşmesi**nden kaygı içindedirler. Hepsi de, etkisiz kalma pahasına, savurganlığı önleme kanunları çıkarırlar ve -kesintili de olsa- dış ticaretle gümrükleri denetlemeye girişirler.

Dış dünyayla ilişkiler, Osmanlıları ayrıca düşündürür olmuşa benzer. Bu ilişkiler, yalnızca askerî çerçeve içinde çıkmıyordu karşılarına; çünkü savaş, Hıristiyan Avrupa'ya oranla git gide artan bir gecikmişliğin işaretiydi sadece. Eski bir yapıyı sürdüren çoğu devletler gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da, ne diplomatik heyetler, ne de dışişleri hizmeti vardı. Bütün girişimler sadrazamlara geliyordu; onların politikaları da kimi zaman çelişmeli görünüşler alıyordu. Öyle olunca da, **olağanüstü elçiler** Avrupa devletlerini keşfe çıktılar. Böylece 1719'da Viyana'da, 1721'de de Paris'te Yirmisekiz Mehmet Said'e «uygarlık ve eğitimin araçları hakkında tam bir

inceleme» ve İmparatorlukta uygulanabilecekler üzerine bir rapor hazırlama görevi verildi. Bunun yanı sıra, Osmanlı devleti, hangi kökenden olursa olsun, dönmelere sığınma hakkı tanıyıp onları paraya boğarak doğrudan doğruya teknik ve bilgiyi de edinmenin arkasındaydı. **Bonneval**’in rolünü biliyoruz; bir başka Fransız, **David**, 1720’de İstanbul’da **ilk itfaiye örgütü**nü kurdu; gerekli bir önlemdi bu, ancak pek yetersizdi, nitekim dönem dönem İstanbul’u kasıp kavuran yangınları önleyemedi. 1693’te yirmi yaşındayken esir düşüp, sonra müslüman olup **İbrahim Müteferrika** adını alan Calvin’ci bir Macar, 1727’de İstanbul’da **İlk Türk basımevi**ni kurdu; o tarihe değin yalnız Yahudilerin basımevleri vardı.

Ancak yayılması gereken bilgiler neydi?

Osmanlı kültürü, İlkçağ ve Ortaçağ’lı köhnemiş bilgilerin bir deposu durumundaydı; Araplardan ve İranlılardan olduğu kadar Yunandan da almıştı. XVIII. yüzyılda, hemen hiçbir yaratış görmüyoruz. Divan edebiyatı sürmektedir; vakanüvislik gerileme içindedir. Sultanın ve hayırseverlerin bağışı olan okulların öğrettiği okumadır yalnız ve bir de belleği Kur’andan parçalarla doldurmak. Yirmili yıllarda, Valide Sultan, Galata’da bir okul kurdu ve ilk kez yazma öğretilmeye başlandı orada. Sultanın hizmetlilerine ayrılmış okullarda ise, Damat İbrahim Paşa, İran şiiri ile matematik öğrettiriyordu. Medreselerde, geometri ve tıp öğretimi -görece- yüksek düzeydeydi; ancak astronomi duraklama halinde olup, Kopernik ile Galilei’nin sistemlerine seyrek ve ihtiyatlı yollamalarda bulunuluyordu sadece. Sadrazam, farsçadan ve arapçadan kimi tarih kitaplarının çevirisi görevini verdi bir heyete.

Damat İbrahim Paşa’ya göre, devletin modernleşmesi, kültürü geliştirme yolundaki böylesi girişimlere bağlıydı; onun kaleme aldığı ve ölümünden iki yıl sonra I. Mahmut’a verilmiş bir lâyihadan anlıyoruz bunu. Paşa, bu lâyihada, İmparatorluğu yönetmek için coğrafyayı bilmenin; çeşitli devletleri karşılaştırmak, giderek hükümetin yeniden örgütlenişine gidebilmek için tarihi bilmenin gerekliliğinden sözeder. Gerçekten, Damat İbrahim Paşa, tutarlı merkezî bir iktidar kurabilmek amacıyla, sultanın çevresindeki hadımağalarını kaldırıp atma girişiminde bulunmuştu. Böylece, onun yaşamına malolan 1730 başkaldırısı, gerici güçlerin halktaki hoşnutsuzluğu etkilemelerinin bir eseri olarak açıklanabilir. İbrahim Paşa’nın ölümünden sonra, Bonneval’in topçuluğa getirdiği yeni örgütleniş bir yana, siyasal ve kültürel **her türlü modernleşme girişimi terkedildi**.

1734’te açılmış Hendese Okulu, Yeniçerilerin baskısıyla 1759’a değin kapatıldı; basımevi 1742’de yasaklandı ve 1784’e değin sürdü bu. Öyle olunca, Osmanlı politikasının dayanacağı tek şey kalıyordu: Din. Müftiler, ibadete ve âdetlerde bağnazlığa çağrı çıkarırken, iktidar da, İmparatorluk içindeki halklar üzerinde o tarihe değin uyguladığı hoşgörü geleneğini terkediyordu.

KARIŞIKLIKLAR VE BAŞKALDIRILAR

Gerçekten, Karışıklıklar ve başkaldırılar, XVII. yüzyılın sonlarından beri başlamıştı; git gide daha çok ezilen ve sömürülen **köylülerin protestosu**nun dile gelişiydi bunlar.

Balkanlarda, bu tür olaylar, Hıristiyanlığa bağlılığı ve, Avusturya ordularının ilerleyişinin yanı sıra, Rusların ortodoksları koruma savlarının uyandırdığı umudu da ortaya koyuyordu. Bulgaristan’da 1688, 1709, 1716-1717 yıllarındaki başkaldırılar, 1735-1739’da yeniden başgösterir ve 1768-1774 yıllarında da tekrarlanır. Gerçekten ulusal hareket de diyebilir miyiz bunlara? Varını yoğunu yitirmiş köylülerin göçleri, Yunan tacirlerinin oradan oraya dolaşmaları, Osmanlılara karşı birlik düşüncesini de yayıp duruyordu gerçi; ne var ki, yüzyılın ilk iki otuzlu yıllarında, seçim, bir ya da öteki egemenliği yeğleme ile sınırlıydı. XVII. yüzyılın sonlarında, patriklerinin yönetiminde Habsburg’lara sığınan 100.000 Sırbın yazgısı pek imrenilecek cinsten değildi; Macaristan’da başkaldırmış Kurutz’ların durumu daha da kötü oldu. Yalnız XVIII. yüzyılın sonlarındadır ki**, bağımsızlık isteği** belirginlik kazandı. Öte yandan, Balkanlarda Türk egemenliği, Avusturya tehlikesi, İstanbul’un yakınlığı, bölgenin başkentin yiyecek-içeceği için taşıdığı önem yüzünden daha da hissedilir oldu. XVIII. yüzyılın ortalarında sürekli bir ordudan bahsedebileceksek, kuzey-batı sınırları üzerinde karargâh kurmuştu bu.

Arap eyaletlerinde durum daha da karmaşıktı; Osmanlı egemenliğinin çözülüşü kuşkusuz daha da ileri aşamadaydı. Karışıklıkların sürekli olduğu Irak’ta, **Bağdatlı Hasan Paşa**, Memlûklardan bir ordu kurup, düzeni alabildiğine sertlikle sağladı. Ölümünde, paşalık oğluna geçti ve o da 1747 yılına değin yönetti; onun ölümünden sonra, Memlûklar, Hasan Paşa’nın bir danışmanını, Süleyman’ı seçtiler ve paşalık onun ailesinde 1831 yılına değin kaldı. Lübnan’da, önde gelenler, 1698’de toplanıp bir yönetici seçtiler; bu yöneticinin görevi, 1754 yılına değin -babadan oğula- geçti durdu. Mısır’da Memlûkler, 1757’de Bulutkapan Ali Bey’le üstünlüğü elde

ettiler. Yerel güçlerin yönetimi ele aldığı bu eyaletler karşısında, merkezi hükümet oldu-bittiyi ihtiyatla karşılıyor ve zaferi kazanana paşalık unvanını resmi olarak da veriyordu. Merkezkaç güçler öylesine güçlü idiler ki, İstanbul'un doğrudan doğruya seçtiği bir paşa bir hanedan kurabiliyordu. Suriye'de, 1734 yılından başlayarak, Azur'un durumu böyledir. Merkezî hükümetin, 1756 ve 1761'de Azur'la olduğu gibi, bu yerel hanedanlarla bağı kopardığı olsa da, bu sistemi tehlikeli saymıyordu. Gerçekten, Irak'tan, Suriye'den, Filistin'den, hatta Mısır'dan vergi gelip duruyordu; idari reformlar, kaynakları daha da arttırıyordu. Ve, öte yandan, yerel kişiler, Babı Âli'nin unvan tanımasına gereksinme içindeydiler; çünkü, böylesi bir tanıyış, halk kitlelerinin gözünde, yasallık kazandırıyordu onlara.

Böylece, Osmanlı egemenliği, çeşitli eyaletlerin ve çeşitli halkların kendi aralarındaki rekabetlere dayanıp varlığını sürdürebiliyordu.

III
SOSYAL KURUMLAR VE GELİŞİMİ

Osmanlı devleti, dinsel kuruluşların (vakıf) elinde olanlar dışında, **bütün toprakların** (miri) **maliki** idi; özel mülkiyet (mülk) diye de, ilke olarak yalnız ev toprağı ile bağları tanıyordu. Ancak işletme biçimleri, fetihten önceki toplum tipleri ile ilişkili olarak değişiklik gösteriyordu.

TIMAR SİSTEMİNDEKİ ÇÖZÜLÜŞ

İmparatorluğun sınırlarında, hayvan yetiştirme, ticaret ve yağmayla yaşayan -çoğu kez göçebe- **ortakçı topluluklar** varlıklarını sürdürüyorlardı: Yukarı Mısır'ın, deltanın ve Suriye'nin Arapları, Mezopotamya'nın ve Irak'ın Kürtleri, Anadolu'nun engebeli bölgelerine yerleşmiş Türk kabilelerinden kolonlar böyleydiler. Balkanlarda fetih ve onun neden olduğu yıkıntılar, Arnavutluk'ta, Montenegro'da, Hersek'te ve Novi-Bazar sancağında yaşayan halklarda kabile örgütlenişini sürdürmüşe benzer. Sırbistan'da, ortak büyük sürü uygulaması, geniş anlamda aile, yani z*adruga*'nın hep temeli olmuş gibi. Osmanlı egemenliğine karşı dikkafalılık eden bu topluluklar, savsaklanması mümkün olmayacak görevlerde de bulunuyorlardı: Asker, at ve deve sağlama, çöl sınırlarında büyük ticaret, Mekke haccına menzillik gibi. Mısır'da Arapların yerleşik hale getirilmeleri gibi kimi örneklerin dışında, bu halkların gelişmeleri üstüne pek az kanıt var elimizde. Suriye'de, Filistin'de, Yukarı-Mısır'da, **ortak köy mülkiyeti** üzerinde **yerleşik tarımcılar** yaşıyordu: Bu köyler, doğrudan Osmanlı devletine bağımlıydılar ve mal olarak bir vergi veriyorlardı; pek eski bir

kurumdu bu ve Osmanlılar daha önceki egemenliklerin yerine geçmişti yalnız.

Mısır ve Irak, tımar sistemini hiçbir zaman tanımamışlardı. Toprak oralarda, yararlansın diye **vergi toplayıcıları**na (mültezim) bırakılmıştı. Öyle görünüyor ki, bu rejim de fetihten önce vardı. Toprağa bağlılık, İslam kanununa karşın, köylünün (fellah) sırtına binmişti; o, elindeki toprak parçasını satamazdı, sadece geçici olarak başkasına devredebilirdi onu. Yararlananın kendine ayırdığı bölüm, -ki toprakların aşağı yukarı onda biri oluyordu- angaryayla ekip biçiliyordu. Ödentilerin geri kalanı, -Mısır'da genellikle kıptî olan- kâhya, babadan oğula önde gelen köy başkanı ve köyün kanun adamı arasında tartışılıyordu. Mal olarak ödenen vergi, her yıl sulanan toprağın yüzölçümüne göre değişiklik gösteriyordu. XVII. yüzyıldan başlayarak, mültezimler, devlet tarafından devredilen toprakların genel gelişimine uygun olarak, babadan oğula geçer oldular.

Bunların dışında, her yerde, süvari (sipahi) sağlamak amacıyla, **tımar sistemi** yayılıyordu. Tımar, ekilir ya da tarıma açılmamış topraklardan oluşuyordu; pazarlar ve köylüler üzerinde haklar da veriyordu. XVI. yüzyılda doruğuna çıkmış olan bu senyörlük sisteminin, klasik Ortaçağ'da Avrupa'da görülenden farklılıkları vardı. Osmanlıda sistem, devletin mülkiyet hakkına dayanıyordu. Köylü, tımar sahibine kişisel olarak bağlı değildi; adalet bakımından, İmparatorluğun bütün öteki uyrukları gibi kadıya bağlıydı. Topraktan yararlanma, mirasçı olma konusunda hiçbir ödemede bulunmasına gerek olmadan, güvence altındaydı; sadece doğrudan ya da dolayısıyla bir erkek mirasçının bulunmaması halindedir ki, ailenin hakları ortadan kalkıyordu; tımar sahibinin rızasını alarak toprak satılabiliyordu. Tımar sahibi ise, İstanbul'da **defterhane'nin denetimi altında** -ömür boyunca- alıyordu tımarı; geliriyle oranlı olacak sayıda süvari sağlamakla yükümlüydü. Dar anlamda tımarın geliri 4000 ile 20.000 akçe arasındaydı; bu miktar ise, zaferle biten savaşlarda bir ganimetin karşılığıydı ve sıradan bir yaşam düzeyi sağlıyordu. Onun dışında, **zeamet**, 20 bin ile 100.000 akçe arasında bir gelir getiriyordu ve yerel yöneticilerle orduda birliklere kumanda edenlere veriliyordu bu tımar türü; **has** ise, 100.000 akçenin üstünde bir gelir sağlıyordu ve paşalarla vezirlere veriliyordu.

Bütün XVII. yüzyıl boyunca, **çeşitli güçler değişiklik getirirler sisteme**. Bu değişiklikler, bir yandan Osmanlı gücünün gerilemeye başlamasının

sonucuydu; öte yandan da, ticaret ekonomisinin işin içine girmesinin. Gerçekten, Osmanlı ekonomisi, Batı ticaretinin yararına olmak üzere takatten düşüyordu; Doğu'dan, Hind'den ürün sağlamadaki zorunlu aracı rolü de git gide zayıflıyordu. XVIII. yüzyılda Birleşik-Eyaletler, karabiber, Fransa da kahve alıyorlardı. Bu ise, alış-verişten vergi alan devleti ve uyruklarını başka gelir kaynaklarını araştırmaya götürdü. Oysa, aynı zamanda, savaşlar artık bir şey getirmiyordu; sultan, ganimetin beşte birini alıyor ve savunmaya geçmiş ordular ise hep aynı bölgelerde yaşıyorlardı. XVI. yüzyıldan beri dünya para akımlarında ortaya çıkan değişikliklere de bağlı olarak, ticaret dengesinin açık vermesi, devletin gereksinmelerinin artmasının bir sonucu olarak, Osmanlı parası sürekli değer kaybediyordu. Son olarak, ticarete giren yeni tarım ürünleri, mısır, tütün, deri, yün tarım işletmesinde değişikliklere neden oluyordu. Tımar sistemindeki gelişmenin görünüm ve yolları çeşitliydi; öyle de olsa, aynı sonuca götürüyordu: **Özel mülkiyetin gelişmesi** ve Osmanlı imparatorluğunun sosyal ve siyasal temellerinin zayıflamasıydı bu!

Devlet, kendisine taze para sağlayabilmek amacıyla bir **kiralama sistemi** geliştirdi. Bu sistem, o tarihe değin doğrudan doğruya İstanbul'daki görevlilerce yönetilen Tahtın toprakları üstüne yerleşti; sonra, **malikâne** adıyla öteki tımarlara doğru yayıldı. Kiracı, daha baştan ve bir de yıllık ödemelerde bulunuyordu; ancak, idari bakımdan bir özerklikten yararlanıyordu. İvedi gereksinmeler kadar, sistemin de başarısızlığını açıkça ortaya koyan Karlofça andlaşması (1699), malikâne sisteminin bütün imparatorlukta yaygınlaştırılmasına götürdü. Ganimetten beklenen gelirlerin düşüşü, tımar yönetimine göz kulak olmanın zayıflaması yüzünden, tımar sahipleri askerî görevlerini savsaklar oldular. Aynı anlamda olmak üzere, eyaletler üzerinde daha sıkı bir denetim kurmak amacıyla, tımar dağıtımının merkezî hükümetin elinde toplanması konusunda 1530 yılından beri yapılan uygulamada da çözülme hızlandı: Topraklar, yönetici kişilerin yanı sıra, Hıristiyan ve Yahudiler de içinde olmak üzere zengin tacirlere, serüvencilere, gözde kölelere de dağıtılır oldu; bütün bu insanlar askerî görevleri yerine getirmekte yetersizdiler. Böylece tımarlar, başlangıçtaki niteliklerini yitirdiler, devletin elinden kaçtılar ve, XVIII. yüzyılda özel bir mülk (çiftlik) olarak görüldüler çoğu kez. Haklarının pek kuşkulu olduklarını gördüklerinde ise, yararlananlar mallarını dinsel kuruluşlara (vakıf) adadılar ve kendileri de yöneticileri oldular onların;

böylece **vakıflar**, bütün bir yüzyıl boyunca çoğaldı durdu. Özel toprak mülkiyeti tımarlar aleyhine yayıldı ve tımar sahibi ise kimi zaman zorla koğuldu; bu yayılma, köy ortak mülkleri zararına da gelişiyordu ve bu mülkleri de doğrudan doğruya devlet kendi asıl sahipliği adına satıyordu. Topraktan elde ettikleri yararları, kendi siyasal ve ticarî etkinliklerine adamak zorunda oldukları için, bu yeni mülkiyet sahipleri, çoğu kez kentlerdeki yaşam biçimlerini sürdürdüler. Öyle olunca da, yerel ileri gelenlerle yeniçerilerden oluşan **aracı bir sosyal tabaka** oluştu: Bunlar, köylülere para veriyor ve onları koruyor, karşılığında da ürün üzerinden bir pay alıyorlardı; silahlı adamlar (kırcali) besliyor ve idari görevler satın alıyorlardı.

Köylünün durumu da ağırlaştı.

Köylü, ödentiler kadar ekin biçimi konusundaki yükümlülüklerini yerine getirmediği zaman, ancak bu halde toprağını kaybediyordu. Gerçekten, örfler, toprağı dinlendirmenin usul ve süresini saptamıştı. Ödentiler sürülerin, toprakların ve ürünlerin sırtına binmişti. Tahıl (buğday, arpa, yulaf) yararlanıcı malikin yanında dövülüp öğütülmeliydi; bunun onda birinden yarısına kadar o malike ayrılıyordu ve payına düşen de köyden en yakın pazara götürülmeliydi. Sebze ve yemişler üzerinde de bir payı vardı onun. Son olarak, devlet de bir vergi alıyordu ve müslüman olmayanlara ise adam başına vergi salıyordu. Tımar-sipahi sistemi sağlamlığını sürdürdüğü yıllarda, köylü -görece de olsa- korunmuş durumdaydı; kaldı ki, kimi zaman alçakgönüllü bir kişi olan tımar sahibi ile de -bir ölçüde- aile ilişkileri içindeydi. İlke olarak, malikânelerin çoğalması, yıllık ödentilerle yükümlü kiracıların istemlerine aynı frenleri getirmiş olmalı. Ne var ki, bütüne bakıldığında, her şey köylülerin durumunu ağırlaştırmada yarışa girdi: Tarım ürünleri için geniş bir pazarın açılması, paranın değer kaybetmesi ve özel mülkiyetin gelişmesi. XVII. yüzyılda kendini gösteren **köylerden kaçış**, XVIII. yüzyılda daha da arttı ve bu kentlerin sorunlarını ağırlaştırırken, haydutluğu da besledi. Köylü toprağı terkedemezdi; kaçış halinde ise, onbeş yıl süreyle izlenir ve tutulduğunda zorla geri getirilirdi. Topraktan yararlanan malikin, köylü üzerinde bir tür feodal otoritesi vardı. Artık kırsal kesimde, çiftlik, senyörün oturduğu yeri korumak üzere, duvarlarını ve gözetleme kulelerini yükseltiyor, yörede dağılmış köylü damlarına tepeden bakıyordu. O andan başlayarak, köylünün durumu, Avrupa'da ikinci servaj döneminin köylüsünü hatırlatır bize.

Bu süreç, küçük mülkiyetin sürdüğü Yunan adalarına ilişmedi; ancak, bütün ovalık bölgelere, özellikle İmparatorluğun batı eyaletlerine yayıldı: Aşağı Arnavutluk, Makedonya, Trakya, Bulgaristan, Sırbistan ve Bosna'da böyle oldu; oralarda, 1719-1739 yıllarındaki Avusturya işgalinden sonra, bir tür yeniden müslüman fethi gerçekleşti. Bulgaristan'ın kuzey-batısında ve belki Sofya'nın dolaylarında, kapitalist tipte **büyük tahıl çiftlikleri** oluştu. Malik, genellikle kentten gelme bir tacirdi; yıllık zayıf bir verginin yanı sıra, mal üzerinden bir ondalık ödüyordu. Hazinenin sattığı ekilmemiş eski ortak mallar ya da köylülerin terkettiği yerler olan topraklar, bir yöneticinin gözetimi altında tarım emekçilerince ekilip biçiliyordu; bu emekçiler, bunun karşılığında oturacakları bir ev ediniyor ve -para ya da mal olarak- bir ücret alıyorlardı.

> *Romanya Prenslikleri, Moldavya ve Eflak, farklı bir gelişmeyi yaşadılar; bu farklılık da, senyörlerin, Türk ve müslüman değil, eski kabile şeflerinin, yani* ***boyar****ların mirasçıları oldukları ölçüde kendini gösterdi. Servajın, ortakçı kurumların üzerine yerleştirilmesi, ikinci servajın genel sorunları arasında ortaya çıktı. Bununla beraber, XVIII. yüzyılda köylü direnişi ile Fenerli* ***hospodar****ların «aydın» yönetimi sonucu, ödentilerde bir hafifleyiş görüyoruz. 1746'da, Constantin Mavrocordat, Eflak'te servajı kaldırdı ve -o tarihe değin 3 ile 36 gün arasında değişen- angaryayı yılda 12 güne indirdi; Moldavya'da da, çifte bir angarya biçiminde de olsa, aynı önlemler alındı. Ne var ki, uygulamada, boyarlar el emeğine gereksindikleri için, bu kararlara saygı duymuyor, yeni köylüleri egemenlikleri altına alıyor; onunla da yetinmeyip, yeni topraklara ve köy ortak mallarına el koyuyorlardı.*

KENTİN YERİ

Kent, Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve siyasal sisteminin **tamamlayıcı** bir parçasıydı. Tarımdan elde edilmiş ama yeniden yatırıma gitmekte pek istekli olmayan gelirlerin tüketildiği bir yerdi kent; lüks nesneler orada üretiliyor ve elden ele geçiyordu; kent, iktidar temsilcilerinin merkeziydi; son olarak, köylerden atılmış yığınların saptanma noktasıydı kent. İşte bütün bu nedenledir ki, kent halkı, iktisadî güçlüklere karşın azalmadı. XVIII. yüzyılın sonlarında, Kahire'nin nüfusu 263.000 kişiydi; Halep'de 150.000, Bağdat ve Şam'da 100.000, Musul'da 65.000 kişi oturuyordu. İstanbul'da XVII. yüzyılın sonunda 7 ilâ 800.000 kişi

bulunuyordu; bir yüzyıl sonra 900.000’e çıkmış olsa gerekir bu rakam. Balkanlarda, fetihten sonra çoğu kez pek gelişmiş olan kimi kentler, Avusturya ile olan savaşlardan çok acı çektiler. Üsküp’ün nüfusu, başlarda 40 ilâ 60.000 iken, XVII. yüzyılın sonunda hayli geriler ve XIX. yüzyıl başlarında 6.000’e düşer; Belgrat’ınla ise 50.000 iken 25.000’e iner. Buna karşılık, **tacir kentleri** geliştiler: Manastır, Durrazzo, Selânik. Savaşın yükünü müslüman halk daha fazla çektiğinden, kentlerin merkezi boşaldı ve hıristiyan halk gelip yerleşti oralara; örneğin, 1669’dan beri Sofya’da olan budur. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, kent, Osmanlı devletinin ve İslam dininin varlığını pek iyi dile getiriyordu. Her ikisi de, önce surların içindeki sert yapıya, herbiri kendi idaresine sahip mahalleler halinde bölünmüşlüğe, camilerine, hamamlarına, pazarına borçluydular bunu; aynı zamanda vakıf mülkiyetinin öneminden geliyordu bu varlık: Vakıflar çalışma yerlerini, dükkânları ve oturulacak yerleri zanatçılara ve tacirlere kiralıyorlar ve bu yolla da taşınmaz mülkiyetinin belli ellerde toplaşmasına engel oluyorlardı. Camilerin çevresinde, medreseler, okumuş takımını ve hukuk erbabını yetiştiriyordu.

Hırsızlık ve fuhuş da içinde olmak üzere, bütün iktisadi etkinlikler, **loncalar** halinde örgütlenmişlerdi. Loncanın devlet için önemi başta şuradaydı ki, kuruluşun, bir seçilmiş yönetimi (bir yönetici, bir yardımcısı, bir yaşlılar meclisi) vardı ve vergilerin toplanması yükümlülüğü onundu. Ancak, loncayla söz konusu olan daha da özel bir şeydi: Bu, devletin egemen mülkiyeti sayesinde ve ortak iyilik adına işleyen iktisadi bir araçtı. Loncalar, üretimin kurallarını belirliyor ve denetimini sağlıyordu. Ancak, asıl önemlisi **fiyatların saptanması**ydı: Bu ise, İstanbul’da sadrazam ile loncanın seçilmiş organları arasında bir tartışma sonucu ortaya çıkıyordu; öteki kentlerde bu tartışma kadılarla yapılıyordu. XVII. yüzyılda, fiyatlar, savaş ya da donanım güçlükleri gözönünde tutularak, bir sultanın ya da bir vezirin değişmesinde yeniden gözden geçiriliyordu; görünüş de o ki, fiyatlarda büyük patlamalar olmuş değil. XVIII. yüzyılda bu konuda neler oldu, düzenlemelere ne ölçüde uyuldu, bilmiyoruz. Ne olursa olsun, Osmanlı devleti, iktisadi ağırlığı azaldığı zamanlarda bile, **küçük zanaat üretimi**nin sarsılmayıp yolunda gitmesi için bir kefil durumunda gözüküyor: Böylece, o tarihlere değin kendi elinde olan madenlerin işletilmesinde, XVII. yüzyılın sonlarında kiralama genelleşiyor. XVIII. yüzyılda, iktisadi ve sosyal güçlükler, loncaların çerçevesini kırıp atmaya

yüz tuttu. Bu güçlükler de, müslümanlarla müslüman olmayanları aynı kuruluşlarda daha fazla bir arada bulundurmanın olanaksızlığından ileri geliyordu özellikle. Loncalar zayıfladılar ve özellikle kent halkının üçte ikisine yakınını hıristiyanların oluşturduğu Avrupa eyaletlerinde iki misli arttılar. Loncaların dinsel niteliği de değişiyordu aynı zamanda. Ermiş patronlar kültü sıradan bir bayram olup çıktı; öte yandan, esnaf ve yeniçerileri içine alan tarikatlere giriyorlardı ve, yeniçerilerin kendileri de, bir küçük meslek ya da ufak çapta bir ticaret tutuyorlardı. Bu tarikatlerde de, mistik sufi bir kurucunun kültü çevresinde birleşilmiş oluyordu. Ne var ki, bir yandan sığınılacak bir inanç aranışı, öte yandan tamamlayıcı kaynaklardan hareket eden bu sıradan halk-yeniçeri bağlaşması, İstanbul'da tehlikeli olabilirdi; öteki kentler için de böyleydi bu.

İstanbul, başkent oluşuna bağlı belli özelliklerle kendini gösteriyordu. İmparatorluğun yönetici siyasal kadrolarının ve onların da çevrelerinde bir alay görevlinin egemen olduğu **karmaşık bir toplum** yapısındaydı İstanbul. Türk, Grek, Ermeni, Yahudi, her kökenden tacir, bu «karın-kent»in yiyecek ve içeceğini sağlamayı iş edinmişlerdi. Bir büyük esnaf kitlesi, özel işyerlerinde ya da -silah üreten ya da denizcilikte yarayan nesneleri yapan- devlet imalathanelerinde çalışıyorlardı. Son olarak, dalgalanan bir halk yığını görüyoruz; dönem dönem sürgünler bu yığının düzeyini etkiliyordu.

Kent, bir bütün olarak, İmparatorluğun çözülmesinde rolü olan **sosya**l **tohumları** içeriyordu. Yahudilerin rolü, bütün bir yüzyıl boyunca biraz gerilemişe benzer; bu da, daha hoşgörülü hale gelmiş Hıristiyan Avrupa'ya belli bir göçten ileri geliyor; XVII, yüzyılın sonlarına doğru Yahudi topluluklarını etkileyen ve sonunda da bir bölümünü mistisizme, bir bölümünü İslam'a, geri kalanını da yaşamın lüksü içinde har vurup harman savurmaya götüren bir bunalımın da etkisi olsa gerek bunda. Hareketli ve değişik biçimli olduğu için daha etkin olan «ortodoks fatih tacir», Balkan ticaretinde görevliydi. Viyana'ya, Leipzig'e, Aix-la-Chapelle'e doğru, Kiev ve Moskova'ya doğru, Napoli ve Livourne'a doğru, tarım ürünlerini ve hammaddeleri elinde tutup biriktiren zorunlu aracı işte bu tacirdi. XVIII. yüzyılda pek parlak bir dönem yaşayan iki fuar zinciri, biri Ege denizi yoluyla, öteki içerden Karadeniz'e ulaşıyordu. Nadir eşya ticaretinde daha uzman olan Yahudilerin rekabetinden kurtulup rahatlamış olan **«Grek» tacir**, ülkeyle olan bağlarından yararlanıyordu; köylü de, ürününü satarken, devlete azık-gereç sağlayanlardan çok onu yeğliyordu. Ayrıca, hıristiyan

devletleri de elinden tutuyordu; Habsburg'ların, askeri fetihlerin yanı sıra, ticareti geliştirme girişimlerinden de yararlanıyordu. Bu tacir, İstanbul, Selânik ya da İzmir Grekleri gibi kentten olduğu kadar, denizden de geliyordu: Ege'nin denizci ve mülk sahipleri, tahıl ticaretinde uzmanlaşmışlardı; iç bölgelerden gelenler de vardı: Greklerden başka, Eflâklıları ve Illiryalıları da görüyoruz aralarında.

Bununla beraber, egemen olan bir grup vardı ve bütüne de adını veriyordu: Orta-doğudan Balkanlara değin yayılan Oreklerin merkezi İstanbul'da Fener mahallesiydi; bu Grekler, Bizans'a mirasçı olan Ortodoks Patrikliğinin İstanbul'da bulunmasından yararlanıyordu. Böylece iktisadî güç, siyasal etki, dinsel saygınlık omuz omuza vermişti. Греklerin etkinlikleri aralarında farklılaşmamıştı: Büyük ticaret, devlete, vergi toplayıcılarına, köylüye olduğu kadar mülk sahiplerine de borç verme içiçeydi. Osmanlı donanması Greklerin işi olup çıkmıştı. 1716'da da, Rumen prensliklerinin yönetimini elde ettiler; İstanbul Patrikliği yararına olmak üzere, 1766'da Sırp Patrikliğinin, 1767'de de Ochride Başpiskoposluğunun kaldırılmasını başardılar. XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak ete kemiğe bürünecek olan ulusal hareketlerin kadroları da o zaman gelişmeye başladı.

Böylece, XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için bir **geçiş dönemi**dir. Mülkî ya da askerî hizmet amacıyla verilmiş topraklar, devletin elinden kaçmış ve özel mülkiyet haline gelmişlerdir. Daha önce hepsi de başeğmiş uyruklar şimdi şöyle bir bölünüş içindedir: Bir yanda, git gide bağımlı hale gelen köylüler (artık küçültücü anlamıyla *re*aya) ve öte yanda git gide «kullar»ın bürokrasisi haline gelmiş olan egemen sınıf; bu egemen sınıftır ki, hem toprak zenginliğini hem de yerel iktidarı elinde tutacaktır. Büyük ticaret, her yanda çözüp dağıtıcı etkilerde bulunmaktadır. Özetle, Osmanlı egemenliğinin pek gevşek örgütü yeniden sorun olup çıkmıştır.

IV
KÜLTÜR YAŞAMI

XVIII. yüzyıl Osmanlı kültürünün en güçlü olduğu alan edebiyattır.

Önce oradan başlayalım.

EDEBİYAT

İmparatorluktaki Avrupalıların çok artmasına karşın, Batı edebiyat akımlarının XVIII. yüzyıl Osmanlı edebiyatında bir etkisi olmamıştır.

Edebiyat, geçmiş yüzyıllardan devraldığı çerçeveler içinde dile gelir. Ne var ki, «Fars etkisi henüz bütünüyle silinmemiş gazel, kaside ve mesnevî türleri kullanılıyorsa da, artık bunların konuları ve dilleri daha az farsca ve daha çok Türkçe olup yerel yaşantıyı, gelenekleri anlatmaya başlamışlar, eskinin mistikliğinden uzaklaşmışlardı. Onsekizci yüzyıl Osmanlılar için tüm edebî dönemlerin en Türk olanıdır; Doğu etkisi büyük ölçüde terkedilmişti, ondokuzuncu ve yirminci yüzyılın modernleştirici Avrupalı biçimlerinin üstünlüğü de ortaya çıkmamıştı. Şimdi Türk estetiğine dayanan, Türk düşüncelerini içeren, Türk giysi ve gömlekleriyle gerçek bir Türk edebiyatı görülüyordu» (Stanford Shaw).

Yüzyılın başını ve sonunu şiirde iki dev tutar: Nedim ve Şeyh Galip.

Nedim (1681-1730), Lâle devrinin ünlü simasıdır; onunla klâsik Osmanlı şiiri doruğuna çıkar. Artık Nabi'nin, bir yüzyıl önce hikmetli söz vadisinde açtığı çığırın yanı başında, maddî hazları ve günlük olayları büyük bir incelikle dile getiren bir de Nedim vadisinin açılmış olduğunu görüyoruz. Nitekim, o tarihten sonra gelen şairler, yaradılışlarının özelliklerine göre bu iki çizgiden birinin etkisi altında kalmışlardır. Gerçi, bu etkilerin her ikisini de eserlerinde bir araya getiren şairler yok değildir; ancak, kişilikleri ya Nabi, ya da Nedim'in etkisi altında oluşacaktır. Ancak Nedim, devrin sevinç ve canlılığını taşırken, maddî ve şehvanî duyguları dile getirmiştir. Onu bütün hüviyetiyle anlamayarak izleyenler ise, salt maddî ve şehvanî yanını almışlar, ancak ondaki inceliği görememişlerdir. O yüzden de, Nabi'ye öykünenler bunu bir ölçüde başarmışlarsa da, Nedim'e öykünenler onun hep dışında kalmışlardır. Yüzyılın ikinci yarısında Koca Ragıp Paşa ile Nabî çizgisi sürer; Nedim'e ise, yüzyılın sonlarında Fazıl ve XIX. yüzyılın başlarında Vasıf -pek amiyane olarak- öykünecеklerdir. Şunu da ekleyelim: XVI. yüzyıldan beri edebiyatımızda gördüğümüz «yerelleşme» eğilimi, bu yüzyılda da sürdüğü gibi, yalınlığa yandaş olanlardan biri de Nedim'dir. Özellikle şarkılarıyla, bu akımın gelişmesine yardımcı olmuştur.

Nedim'den sonra, aynı yüzyılda onunla boy ölçüşebilecek tek şair **Şeyh Galip** (1757-1799)'dir.

Divan şiirinin en geniş ve zengin imgelemi onundur.

Bu yüzyılda ün kazanmış daha birçok şair bulunduğunu da söyleyelim: Bunlardan adları hemen akla gelenler, Koca Mehmet Ragıp Paşa (1699-1763)'dan sonra, «Reîsi Şairan» Osmanzade Taip, Nazîm, Selim Efendi, Edirneli Kâni, Sami, Seyyid Vehbi, İzzet Ali Paşa, Neylî, Çelebizade Asım,

Belig, Haşmet, Enderunlu Fazıl, Sururî ve Fıtnat Hanım'dır. XVIII. yüzyılda da, gerek saz şairlerine, gerek tasavvufî halk şairlerine rastlanmaktadır; ancak daha önceki yüzyıllarla ölçüşecek bir ad pek göremiyoruz.

XVIII. yüzyılda tarih ve tezkire alanında yazılan eserler, hayli sadedir. Lâle devrinin en önemli tarihçisi olan vak'anüvis Mehmet Raşit Efendi (ölümü 1735)'yi, Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi, Ahmet Vasıf Efendi izleyecektir. Vasıftan sonra gelen üç büyük tarihçi vak'anüvisliği büyük bir makam haline getirmişler; olayları yazmak yerine tarih yazmaya başlamışlardır:

Bunlar, Ahmet Asım Efendi (1755-1819), Mehmet Ataullah Şanizade (ölümü 1827), Mehmet Esat Efendi (1789-1848)'dir. XIX. yüzyılın ünlü Ahmet Cevdet Paşa'sını, Naima'nın yanı sıra, bu kuşak hazırlayacaktır.

Yüzyılın, nesir alanında bir özelliği de **sefaretnameler**dir. Bu yüzyıldan başlayarak, gerek barış görüşmelerine katılmak, gerek siyasal ilişkileri güçlendirmek amacıyla, Avrupa başkentlerine elçiler gönderilmeye başlanır. Onlar da, Avrupa'da gördüklerini bir rapor biçiminde kaleme alırlar; «sefaretname» diye bunlara deniyor. Gerçi, daha önce de, görevle İran'a gönderilen kimi kişilerin İran üstüne yazdığı sefaretnameler vardır. Ancak, Avrupa'dan sözeden sefaretnameler XVIII. yüzyılla başlar; yüzyılın iki de önemli sefaretnamesi var: Bunlardan biri, Damat İbrahim Paşa'nın, Fransa ile aramızda dostluğun güçlendirilmesi ve Kudüs'le ilgili müsaadelerin bildirilmesi amacıyla Paris'e gönderdiği **Yirmi sekiz Çelebi Mehmet Efendi'**nindir; bize Avrupa'yı tanıtan ilk eser budur. Ötekisi ise, III. Osman'ın ölümü üzerine III. Mustafa'nın tahta çıktığını bildirmek üzere Viyana'ya gönderilen, arkadan elçi olarak Berlin'e itmiş olan **Resmi Ahmet Efendi**'nin; Ahmet Efendi, Viyana ve Berlin yolculuklarını anlatır sefaretnamesinde.

BİLİMLER

Lâle devrinden ve o dönemde sadrazam İbrahim Paşa'nın kültür alanındaki girişimlerinden, daha önce sözettik. Konuya, biraz daha ayrıntıyla yeniden dönmekte yarar var; çünkü, bu dönem, sosyal ve düşünsel yaşamımız için pek önemlidir. Gerçekten, bu dönemde, çok gerekli kimi bilimsel ve uygar etkinliklerin başladığına tanık oluyoruz; İbrahim Paşa'nın emriyle, bilginlerden bir heyet oluşturularak, önemli birtakım eserlerin **çevirisi**ne başlanması bunlar arasındadır. Çevrilen ilk

eser, Ayni'nin *İktülcüman fi tarihi ehlizzaman* adlı tarihidir. XV. yüzyılda Ayni'nin arapça yazdığı bu eser 24 cilttir ve her biri 800 sayfadır; içinde coğrafyaya, astronomiye, yerbilime ve hayvanlar dünyasına ilişkin değerli bilgiler bulunuyor.

Bunu, başka önemli eserlerin çevirisi izler.

Dönemin bir başka önemli olayı **basım evinin kurulması**dır. Gerçi ondan önce, Yahudiler, Rum ve Ermeniler, İstanbul'da basımevleri kurmuşlar ve kendi dillerinde kitaplar yayınlamışlardı. Ancak, Arap harfleriyle, herkesin yararlanacağı bir basımevini kurma onuru Lâle devrindedir ve **İbrahim Müteferrika**'nındır. İlginç de bir gelişmesi var olayın: Macarken müslümanlığı kabul etmiş olan İbrahim Efendi, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Sait Efendi ile beraber bir basımevi kurmayı tasarlar; basımevinin yararlarını açıklamak için yazdığı *Vesiletüttıbaa* adlı eserini, Damat İbrahim Paşa'ya sunar. Paşa da, böylesi yararlı hareketleri koruyup gözettiğinden, İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi'ye basımevi kurmaları için ruhsat verilir (1726).

> *İlk basılan eser **Vankulu Lügati**'dir. Bu eseri, XVI. yüzyılda Vanlı Mehmet Efendi, Sahhahı Cevheri adlı eseri çevirerek ortaya koymuştur. İkinci basılan eser, Kâtip Çelebi'nin **Tuhfetülkibar fi Esfarilbihar** adlı denizcilik tarihidir; kitap, haritalarla birlikte basılır. Arkadan, Müteferrikamın **Tarihi Seyyah** adıyla çevirdiği **Efgan Tarihi** ile **Tarihi Hindi Garbi** adlı bir başka eser basılır; Amerika'nın bulunmasından sözeden bu sonuncusu, bizde basılan ilk resimli kitaptır. Bunlardan sonra başka önemli eserleri de basan Müteferrika basımevi, 1730 ayaklanmasına karşın etkinliğini sürdürecek ve Müteferrika'nın **Füyuzatı Mıknatissiyye**'si, Kâtip Çelebi'nin **Cihannüma** ve **Takvi-müttevarih**'i ile Naima'nın tarihi gibi değerli eserleri yayınlanacaktır.*

XVIII. yüzyılda, bilim alanında da önemli eserler yazılmıştır. Şair Fıtnat Hanım'ın babası olan **Şeyhülislam Esat Efendi**'nin (ölümü 1752) *Lehçetüllügat* adlı sözlüğü pek önemlidir; onun bir başka önemli eseri de *Etrabül'âsâr* adlı tezkiresidir ki, bizde yetişen bestecilerin yaşamlarını anlatır. Öte yandan, ünlü matematikçilerden **Gelenbevi İsmail Efendi**'nin (ölümü 1790) bilim ve matematikle ilgili eserleri pek önemlidir. Ayrıca,

yüzyılın başlarını görmüş olan **Halil Faiz Efendi’**nin (ölümü 1721) edebiyat, bilim ve matematikle ilgili eserleri vardır.

XVIII. yüzyılda yetişen birçok ünlü hekim ve tıb üstüne yazılmış hayli önemli eserler var. Gerçi, bu devirdeki hekimlerin, hastalık ve onları sağaltma hakkındaki görüşleri eskilerden pek farklı değildir; öyle de olsa, çok yeni ve değerli düşünceleri içeren eserlere de rastlıyoruz. Örneğin verem hakkında, o devir için pek değerli bilgilere sahip olan **Vesim Abbas Efendi**, *Düsturu Vesim fi tıbbilcedidi velkadim* adlı eserinde, bilim ve tekniğin ilerlemelerine ve Batı bilginlerinin eserlerinden edineceğimiz yararlar üstüne çok önemli görüşler ileriye sürmüştür.

Son yıllarda, Türkiye’de XVIII. yüzyılda yaşamış bir düşünürden, **Erzurumlu İbrahim Hakkı** (1703-1780)’dan ve onun -ansiklopedik nitelikteki- eseri *Marifetname* (1756)’den çok bahsedilir olmuştur. Gerçekten, Marifetname, astronomiden ahlâka, tasavvuftan müziğe, ilâhiyattan fiziğe, tıbba ve bu arada seksolojiye varıncaya değin pek geniş bir alanda bilgiler sunar bize. İbrahim Hakkı, aslında kendi devrindeki ilerlemelerin bilincinde olan bir insandır; ancak onlarla eski inanışları uzlaştırmanın aranışı içindedir. Örneğin, yıldızlar hakkında -pek de yanılmadan- yeni bilgiler verirken, onların insan üzerindeki etkilerini de arar; böylece, astronomi ile astrolojiyi uzlaştırma çabası içindedir ve bu uzlaştırmayı cinsel ilişkiye varıncaya değin götürür.

> *Gerçekten* ***Marifetname****’ye göre, -biraz da eğlenceli olduğu için aktarmış olalım- evet* ***Marifetname****’ye göre, bir çocuğun geleceği, gebe kalındığı güne ve zamana bağlıdır. Şöyle diyor İbrahim Hakkı: «Ayın ilk gecesi yani Muharremin 1-2-3’üncü geceleri (hilal gecesi) cima edilirse çocuk güzel olur. Öğleden evvel cima yapılırsa çocuk hikmet ve ilim sahibi ve cömert olur.*
>
> *Kadının rızası olmadan cima edersen ondan olan çocuk ahmak olur. Arabi ayının ilk gecesi, 15. gecesi ve son gecesi cima edersen velet deli olur. Eğer pazar gecesi cima edersen velet yol kesen, eşkıya olur. Eğer çarşamba gecesi edersen velet katil olur. Eğer gündüzün öğeden sonra yaparsan veledin gözü şaşı olur.*
>
> *Kurban bayramı gecesi cima edersen velet 6 veya 4 parmaklı olur. Eğer ayak üzeri cima edersen velet yatağına işer. Karı ile cima ederken baldızı aklına getirirsen velet hünsa olur.*

Cima esnasında konuşursan velet şaşkın olur. Eğer cima esnasında ferce bakarsan veled âmâ olur. Cima esnasında kadını öpersen veledin kulakları ağır işitir.

Meyve ağacı altında cima edersen velet zalim olur. Taha-retsiz yaparsan velet cimri olur. Sırtında gömleğin olmadan yıldızlar altında yaparsan velet münafık olur. Eğer cuma gecesi cima edersen velet hem sofu ve hem de bilgiç olur. Eğer cuma günü namazdan evvel edersen velet mesut olur, ölümü gelince şehit olur. Başkası huzurunda yaparsan velet hırsız olur. Eğer berat gecesi yaparsan kötü huylu olur. İnzal olurken her ikisinin kafasında ne düşünce ve şekil olursa velet ona yakın olur ve kadının gözleri cima esnasında ne renge nazar ederse velet o renge yakın olur».

Aşağı yukarı aynı yıllarda yayınına başlanan Diderot ile d’Alembert’in *Ansiklopedi’*sinin dünyaya ve olaylara bakışı ile, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın -ansiklopedi niteliğindeki- *Marifetnamesi* karşılaştırıldığında, aralarındaki fark hüzün vericidir. Bilim alanında, XVlll. yüzyıl Avrupası ile Osmanlı toplumu, birbirlerinden çok ayrı araçlara ve görüşlere sahiptirler; hatta, daha ileri giderek denebilir ki, bu bakımdan, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumu için yitirilmiş bir yüzyıldır.

BÖLÜM III
AVRUPA VE AMERİKA'DAKİ AVRUPALILAR

Avrupa, Afrika'nın bir komşusu ve Asya'nın uzantısı olduğu halde, Eski Dünya, Avrupa uygarlığına hemen hemen kapalı kaldı. Avrupalılar, denizlerin ötesinde, Yeni Dünyada yeni toplumlar oluşturmayı başardılar. Petersburg'tan Quebec'e ve Nouvelle-Orleans'a, Venedik'ten Lima'ya ve Buenos-Aires'e kadar **ortak bir uygarlık** egemendir.

Atlantik bir bağdır, engel değil.

Önce, deniz yolu, kolaylık bakımından kara yolculuklarından üstündü; ve, deniz yoluyla, Avrupa, Asya'ya olduğundan çok daha fazla Yeni Dünyaya yakındı. Sonra, Avrupa ile Amerika arasındaki coğrafi farklılıklar, bölgelerin uçsuz-bucaksızlığı ile bir örnekliği, insan için ezici ögelerin gücü, Avrupa ile Afrika ve Asya arasında görülenlerin pek üstünde olmasa da, Amerika kıtasına kolayca girebilme olanağı, beyaz insanın yaşayabileceği iklim alanlarının genişliği ile dengeleniyordu. Son olarak, Amerika'da, Avrupalılar, hiçbir yerde, Asya'da olduğu gibi büyük insan kalabalığı ve güçlü İmparatorluklarla karşılaşmadılar; karşılarına çıkan, oraya buraya serpilmiş, maddi düzeyi düşük, insan sayısı az topluluklar oldu; Meksika ve Peru'da olduğu gibi, daha uygar imparatorlukların bulunduğu yerde bile, bu imparatorluklar teknik bakımdan Avrupalıların gerisindeydiler ve bir avuç fatih, başkaldırmaya hazır insanların tepesindeydi.

XVIII. yüzyılda, yeni dünyadaki Avrupalı toplumlar, pek çabuk gelişirler; nüfus sayısı, çalışma ve zenginlik, düşünsel etkinlik, her şey artar. Bu topluluklar, metropoldekilerden farklı bir örf ve çıkarlara sahip olduklarının bilincine varırlar. Bir **ulusal görüş** uyanır. Bu toplumlar, uyruk olarak, koloni olarak görülmelerine, yalnız ana-yurdun çıkarları açısından kendilerine bakılmalarına git gide daha az tahammül ederler; merkantilist öğretiye göre, kolonilere sadece metropolle ya da öteki kolonilerle ticaret yapmayı ve yalnız ana-yurtta eksikliği duyulan şeyi üretmeyi dayatan düzene bağımlı kalmayı, giderek metropolce yönetilmeyi istemez olurlar artık. Özerkleşmeye ve bağımsızlığa eğilim vardır her yanda. Ne varki, bu eğilim, gelişim derecesine göre belirgindir.

Böylece, bir ayırım yaparak incelemeli onları.

I

PORTEKİZ AMERİKASI

Brezilya, metropole muhalefetin en az canlı olduğu ve bağımsızlık isteğinin en az belirgin olduğu bir Amerika kolonisidir. Brezilya, sarsıntısız gelişti ve, yüzyılın sonlarında, kişiliğini ortaya koymaya hazırdır; ne var ki, bu çözümü zorla dayatma isteğinde değildir, düşünmüyordur da hatta.

YÜZYILIN BAŞLARINDA BREZİLYANIN DURUMU

Bununla beraber, Brezilya **sadece metropol için** vardır; Portekiz onun sömürülmesini kendisine ayırmıştır: Yabancı tacirlerin oraya girmesini yasaklamıştır; 1703'de, Methuen andlaşmasıyla, İngiltere'ye, Brezilya'yla serbest ticaret • yapma hakkını tanıyan bir istisna tanınmışsa, Birleşik-Krallığı şaraplarına açmak, kendine bir koruyucu sağlamak, koloni için gerekli mamul maddeleri üretemediği içindir. Rehberi, kendi çıkandır. Portekiz'in her yıl Brezilya'ya gönderdiği donanmaya, İngiliz malları yükleyen, Lizbon'daki İngiliz ticaret acentesidir; bir depolama ve yeniden dağıtım limanı olan Londra için, Brezilya ürünlerini toplayan da yine aynı acentedir.

Yüzyılın başlarında, tarım başlıca kaynaktır. Portekiz, kolonilerde yetişen nesneleri bekler Brezilya'dan. Ona, bağcılığı, zeytin ve dut dikimini kesinlikle yasaklamıştır; kolonlar, şarabı, zeytinyağı ve ipeği -hem de pahalıca- Portekiz'den satın almak zorundadırlar. Tuz ve boyalar üzerinde tekel vardır ve Portekiz kralı kendine alıkoymuştur onların ticaretini; böylece, tuzun yüksek fiyatı balık avcılığını ağırlaştırır. Şeker kamışı, işlenmeden Portekiz devletinin imalathanelerine ayrılmıştır; kolonlar, tütünün işlenmesinden doğacak karı, Portekiz'e bırakmak zorundadırlar. Bütün ürünlerden bir Kilise ondalığı alınır; ancak kral toplar bunu ve bir bölümünü kendisine ayırır.

Portekiz, bunların dışında, ülkenin yönetimini de belirler.

Portekiz'e ve çıkarlarına mutlak bağımlı bu rejime, kolonlar kolayca tahammül ediyorlardı; çünkü, **gerçekten çok görünüşte**ydi o. Portekiz'den gelen görevliler, yerlerinde pek az kalıyorlardı; asıl yerleşik kurumlar ülkede oturanlardan oluşuyordu. Aslında, bu görevliler, görevlerine bir gelir kaynağı olarak bakıp yüklerini tutmaktan başka bir şeyi düşünmedikleri için, yerli kurumları hareketlerinde serbest bırakmışlardı. Portekiz yönetiminin despotik kuralları, liberal bir uygulanış içindeydi orada. Öte

yandan, insan toplulukları dağınık, mesafeler büyük, gidiş-geliş ağırdı: Yerel görevliler gibi, büyük toprak sahipleri de istediklerini yapıyorlardı.

Ülkede emek gücü eksikliği vardı; sermaye eksikliği de.

Brezilyalılar, ne siyasal rejimi, ne de iktisadi rejimi değiştirmenin gereksinmesini duyuyorlardı. Alçakgönüllü ve uysal kişiler olarak görülüyorlardı. Gururlu diye şöhret bırakmış da olsalar, sıradan görevlerle yetiniyorlardı. Bu görevleri Brezilya'da doğmuş Avrupalılar yerine getirirdi; en zengin olanlar, daha yüksek görevlere erişir idiyseler de, genellikle metropolün Portekizlilerine ayrılmıştı bunlar. Öte yandan, bu yüksek mevkiler, soyluluk da kazanıyorlardı. Yığınla melez horlanmış değildi. Sosyal bölünmeler, derinin görünüşüne dayanmıyordu. Renkli insanlar da, Brezilya'da doğmuş Avrupalılar gibi kamu görevlerine girebiliyorlardı. Etkin ve girişimci olan melezler, orta sınıf içinde çoktu; bu sınıf içinde vahim hoşnutsuzluklar da yoktu.

Brezilya'nın birliği güçlükle oluşuyordu. Bölgelerden her biri, kendi limanlarının çevresinde ayrı bir yaşam içindeydi; ve herbirinin Lizbon'la ilişkisi, birbirleriyle olduğundan daha fazlaydı. Öte yandan, her bölgenin kendine özgü parası vardı. Kimi bölgelerde bir tarım kolonizasyonu yayılmaya başlamıştı. Ülkenin içi hemen hemen boştu. İktisadi soyutlanışı, idari soyutlanış bir kat daha artırıyordu: Lizbon, kral naibini umursamadan, doğrudan doğruya genel başkanlarla ilişkide bulunmayı âdet edinmişti.

Böylece, halk, yakasını kolaylıkla sıyırabileceği bir egemenliğe tahammül ediyordu; çünkü, Portekizli görevliler pek azdı ve, yeterli ve düzenli ücret almayan Portekizli askeri birlikler, yerel milislerden çok daha az sayıda idiler.

POMBAL'İN REFORMLARI VE SONUÇLARI

Brezilya yavaş yavaş zenginleşti, nüfusu arttı, bütünlüğünü sağladı. Baş nedeni, İngilizlerin İspanyol İmparatorluğunda tezgâhladıkları ve büyük bölümü Brezilya'dan geçen kaçakçılık oldu. Bu ticaret, girişimcilere gerekli sermayeyi sağladı ve Brezilya'da bölgeler arasında ilişkileri çoğalttı.

Öte yandan, 1700'e doğru altın, 1725'ten başlayarak da elmas madenleri keşfedilip işletmeye açıldı. Ülkeyi geliştirmek için sermaye, yeni iktisadi bölgeler, Brezilya'nın bölgeleri arasında alış-veriş ve git gide büyüyen birlik: Madenlerin bulunuşunun yararları bunlar oldu.

Nüfus da arttı ve bileşimi değişti. Madenlere köle sağlayabilmek için Amazon bölgesine değin insan avına çıkıldı. Cizvitler, buna karşı çıktılar ve

yerlileri esirlikten kurtarmaya çalıştılar. Özellikle pek zayıf yerliler, madenlerde eriyip gittiler. Öyle olunca, Afrika'daki Portekiz topraklarından kitle halinde zenci getirmek gerekti ve yüzyılın sonuna değin yavaşlamadan sürdü bu. Aynı zamanda, Portekiz hükümeti tarıma pek önem verdiği için, kimi adalardan yer ve iş sağlayıp köylüleri çekiyordu Brezilya'ya. 1750'den 1777'ye değin, **Pombal'in reformları**nı görüyoruz.

Portekiz'de olduğu gibi Brezilya'da da büyük şeyler yaptı o.

> *Bir «aydın despot» olarak, Brezilya'yı kralın yönetimine daha sıkıca bağlamak istedi. Bağış yoluyla atanan son genel-başkanların görevine son verdi; hepsi görevli idi artık. Ve bütün görevliler, görevlerinde sürekli kalacaklardı; öyle olunca da, ülkeyi tanıyabildiler ve karar serbestliği elde ettiler. Kent meclisleri, sadece belediye yetkileriyle donandılar.*
>
> *Merkantilizme yürekten inandığı için, andlaşmalara dokunmaksızın, Brezilya'yla ticarette, İngilizlerin yerine Portekizlileri geçirmeyi denedi. Biraz da bu yüzden Portekiz sanayisini geliştiriyordu. Brezilyalılara, Portekiz'de kurulacak aynı sanayi kolunu kurmayı yasakladı; onlara, zenci köleler, Yerliler ve aşağı-halk tabakası için kaba yün ve pamuk dokumaları bıraktı: Devletin desteklediği büyük kapitalist Portekiz şirketleri yoluyla Brezilya'yı kalkındırmaya girişti. Kimi kumpanyalar pek güzel sonuçlar elde ettiler.*
>
> *Madenlerden, Portekiz kralı için daha fazla kazanç elde etmenin yollarını aradı. Yerlilerin köle olarak tutulmasının kötülüklerine inandığından, 1755'te azat etti onları; kimi nedenlerle buna karşı çıkan Cizvitleri kovdu Brezilya'dan. 1777 ve 1778 tarihli andlaşmalarla da, İspanya'yla olan sınır güçlüklerini sonuçlandırdı.*

Özetle, sermaye, el-emeği, üretim, bölgeler arasında ilişkiler: Pombal, herşeyi geliştirdi.

Ne var ki, dizginleri sıkma bahasına oldu bu.

1777'den sonra, Pombal Bakanlıktan çekilmiş olduğundan, ticaret kumpanyalar ortadan kaldırıldı; ancak, aldığı öteki önlemler sürdürüldü. Güzel sonuçları oldu hepsinin de. Kuzey, gelişmesini sürdürdü; eski şeker kamışı ve tütün ekiminden başka, son olarak gelenler, yani endigo ve pirinç,

kahve, pamuk ve kakao üretimi gelişti; bakır dış-satımı arttı. Tarım, gerçekten büyük zenginlik getirdi; gönenç, Brezilya nüfusunu da, 1776 ve 1806 yılları arasında iki katına çıkardı.

Ne var ki, nüfusu daha artmış, daha zengin ve daha birleşmiş ülke, metropolün dayattığı sıkı rejimin sakıncalarını daha fazla duymaya başlamıştı; Pombal, daha da sıkı hale getirmişti rejimi. Ülke, ticaret özgürlüğünü, plantasyon ve imalathane özgürlüğünü dilemeğe başlıyordu; ayrıca, Brezilya'yı Brezilyalılar yönetmeli ve Brezilyalılar için yönetmeliydiler. Fransa'dan gelen «felsefî» düşünceler, Brezilya'da doğmuş zengin ve bilgili Avrupalılar arasında yayılıyordu; ve, Birleşik-Devletler örneği bağımsızlık düşüncesini uyandırıyordu. Hoşnutsuzlukların ve kaygıların belirtileri vardır. Aslında, Brezilya ulusu, anayasasını yapma yolundaydı ve, Portekiz'den ayrılmak, hemen hemen bir zaman ve fırsat sorunuydu. Ancak, bütün olarak, Portekiz idaresinin görece liberalizmi sayesinde, Brezilya'da keskin bir bunalım yoktur.

II
İSPANYOL AMERİKASI

İspanyol Amerikasının gelişimi de Brezilya'nınkine benzer; ne var ki, ulusal duygu orada daha fazla gelişti ve **bağımsızlık bunalımı** da 1789'da başladı. Niçin? Çünkü, Portekiz'den daha güçlü olan İspanyol devleti, «koloni andlaşması»nı daha sertlikle uyguladı; ayrıca, İspanyol imparatorluğunun beyazları, renkli insanların karşısında tekelci bir anlayışla, bir kast davranışıyla göründüler; bu bakımdan, Portekiz'in tutumu aynı derecede olmamıştır.

UTRECHT ANDLAŞMASININ ERTESİNDE DURUM

1714'te İspanya kralı, metropol İspanyollarının gerisinde insanlarla dolu bir İmparatorluğun mutlak sahibi olarak görür kendini; ve, bu İmparatorluk, hükümdarın ve İspanya'nın çıkarına kanırta kanırta sömürülmelidir ona göre.

Batı İmparatorluğu, İspanya'dan, kral adına Hint Konseyi'nce yönetilir. Bu Konseyin kararlarını iki genel vali yerine getirir: Biri Yeni-İspanya'nındır ve Meksiko'da oturur; öteki Peru'nundur Lima'da yerleşmiştir. Kralın seçtiği bu genel valiler bütün yetkilere sahiptirler. Onların emirleri altında Guatemala'da ve Saint-Domingue'de genel-yöneticiler bulunur; Küba, Porto-Riko ve Florida yöneticileri de onlara bağlıdır. Yerliler dışındaki toplulukların yerel yönetimi belediyelere

(cabildos) bırakılmıştır. Adaleti, ilk aşamada sorgu yargıçları yerine getirir; ikinci ve üçüncü aşamada dinleyiciler de katılır. Yerli halklar, örflerini sürdürebilirler; ancak Katolik Kilisesinin ilkelerine aykırı olmamalıdır bu; kendilerine göz-kulak olup yargılayan ayrı görevliler (corrogidors) vardır; ücretini verip zorla çalıştırabilirler de onları. Bütün bu görevlileri, ya doğrudan İspanya Kralı, ya genel vali, ya da yöneticiler seçerler. Ne var ki, hükümdarın mutlak otoritesi, tâ belediyelere değin kendini hissettirir.

İmparatorluğu tek başına **metropol** sömürür: İmparatorluk, İspanya'nın ürettiği bir şeyi üretemez; imal ettiğini imal edemez; İmparatorluğun ürettiğini yalnız İspanya satın alabilir, tüketeceğini de o satar ona. 1718'de Cadix'e taşınmış olan Sevilla Ticaret Odası, batıya gidecek gemilerin büyüklüğünü, sayısını bizzat kendisi belirler. Gemiler, kervan halinde Cadix'ten yola çıkar; yükünü beli yerlerde boşaltır, orada satılır onlar ve İmparatorluğun çeşitli yerlerinden getirilmiş ürünleri yükler ve dönerler İspanya'ya. İspanya İmparatorluğu ile çıkış yeri arasında doğrudan tek ticaret köle ticaretidir; o da, 1713'ten beri İngilizlerin tekelindedir.

Bu **yasak ve tekel rejimi**, İmparatorluğu pahalı almaya, ucuz satmaya zorlar; öyle olduğu için de, tarım ve sanayisinin gelişmesini engeller. O da, Brezilya'nın çektiği acıları çekmektedir. İşletme biçimi sermaye ve emek gücünü azaltır. İspanya ve kaçakçılar, değerli madenleri çektikleri için, ödemelerde para sıkıntısı vardır. Taşımada yığınla insan kullanılmaktadır. Kendi meşrebine göre katolik olan bu ülkede, ölçüsüz derecede rahip ve rahibe dolaşır; bunlar da etkiler el-emeği azlığını.

İspanya devleti, Amerika'daki uyruklarında, belli geleneksel düşünceleri sürdürmenin arkasındadır. Dinci çevrelerin yönettikleri kolej ve ilkokullar çoğunluktadır. Kitaplar nadir ve pahalıdır; yalnız Meksika ve Peru'da basımevi vardır. Hükümet, basına göz kulak olur; tehlikeli saydığı kitapların İmparatorluğa girmesini engeller ve akılcı eğilimdeki eserleri yasaklar. Baş yardımcısı Engizisyon'dur; onun yaptığı bir liste vardır ki, yasaklanmış yazar sayısı 5.420'yi bulur. Amerikalılar, vesayet altındadırlar.

Ayrıca, büyük bir hoşnutsuzluk da vardır İmparatorlukta: Amerika'da İspanyollardan doğanlar, kendilerini İspanya'ya feda edilmiş görürler; çünkü, hemen bütün yüksek kamu görevlileri İspanya'da doğmuş İspanyollara ayrılmıştır ve yerel görevlere bile giremezler. Ama bu insanlar, metropol için ayıp gördükleri kast anlayışını sürdürürler. Melezleri horlarlar; onlar da, kanlarında beyaz kanı bulunduğu için Yerlilerden

tiksinirler. Yerliler ise, bir yabancı fatihin sömürdüğü yenik bir insan olmanın acısıyla doludurlar. Kralın İspanyollara verdiği toprakların üzerinde yaşayanların, uygun bir ücret karşılığında da olsa, madenlerde ve tarlalarda zorla çalışma yükümlülükleri vardır; yollarda ve kamu yapılarında da çalıştırılırlar. Yerliler için çıkarılmış kanunlar pek güzeldir; ancak, o denli geniş bir ülkede, uzaktaki bir hükümetin olan-bitene göz kulak olması olanaksızdır. Çoğu kez aşırı bir çalışmaya, az ücrete, kötü beslenmeye mahkûm edilmiş Yerliler efendilerinden nefret ederler. Yerlilerin de altında köle zenciler vardır ve, çoğu, hâlâ tazeliğini sürdüren bir özgürlüğün anısını yaşarlar. Hepsinin de altında *zambos*'lar bulunur: Bir zenci meleziyle Yerlilerden doğmuşlardır; herkes horlar onları, en ağır ve ücreti de en az işler onlara ayrılmıştır çoğu kez.

Bu kast rejimi kinleri bileyliyordu. XVII. yüzyılın başlarından başlayarak, Portekiz İmparatorluğundan farklı olarak, İspanyol imparatorluğunda **yaygın bir başkaldırı ve bağımsızlık** isteği vardır.

1713'TEN 1759'A DEĞİN İSPANYOL İMPARATORLUĞU

Güney Amerika'dan Kuzey Amerika'ya değin uzanan İspanyol İmparatorluğu, III. Carlos'a kadar, kuzeye doğru, özellikle din görevlilerince yayıldı. Ticaret sayesinde, zenginlik ve nüfus da arttı. Ne var ki, ayrıca kaçakçılık da, İmparatorluğa büyük ölçüde çeşitli malları sokuyor ve oradan da başka malları çıkarıp götürüyordu. Önce İngilizler uyguladılar bunu; ancak onların rakipleri de vardı: Fransızlar ve Hollandalılar; depo olarak da Antiller'i kullanıyorlardı.

Kaçakçılık, Fransızların egemen olduğu Cadix yoluyla ticaretin yararlarını azalttığı için, İspanya'yı yoksullaştırıyor ve öteki Avrupalı güçleri de birbirinin karşısına çıkarıyordu. İngiliz hükümetinin kaçakçılara destek sağlaması, 1739-1748, 1762-1763 yıllarındaki İngiliz-İspanyol savaşlarının temel nedeni olmuştur. Ancak, kaçak ticaret, yabancı tacirlere büyük kazançlar sağlarken, İspanyol İmparatorluğunda oturanlara da, normal ticaretten çok daha fazla kârlar sağlıyor, onları daha fazla üretime götürüyor ve malî ve insansal araçlar veriyordu ellerine.

Böylece, **büyük bir iktisadî gelişme** oldu. Taşıt sayesinde, madenler merkezileşti; ve, XVII. yüzyılda azalmış olan üretimleri de arttı. Bu madenler, Avrupa'ya, gelişmesi için gerekli nakdi sağladı; ve, Avrupa'da derin iktisadî, sosyal ve siyasal değişikliklere yol açan fiyat yükselişine katkıda bulundu. Bu merkezileşme, ayrıca Amerika'da, And yaylalarının

«ılımlı» ve «soğuk» topraklarında yiyecek ekimine de hız verdi; mısır, arpa, buğday, zeytincilik ve bağcılık gelişti; plantasyonlar da, eskiden olduğundan daha fazla bu konuya eğildiler. Kolonlar ve Amerika'da doğmuş İspanyollar, tarıma toprak kazanmak ve Peru'da, Kolombiya'da, Venezuella'da, Guyan'da, Meksika'da, Antiller'de, «sıcak topraklar»da şeker kamışı, tütün, vanilya, kakao ve kahve ekimi sağlamak için zenci köleleri kullandılar; boya ve kınakına gibi çeşitli maddelerin elde edilmesi için ormanların işletilmesinde, melezler ve Yerliler çalıştırıldılar. Hayvan yetiştiriciliği dev boyutlara vardı; et ve derisinden çok taşımadaki hayvan gereksinmesi hız verdi işe.

Düşün yaşamı da gelişti. 1722'de, yetkili makamlar, Meksika'da bir sürekli gazeteye, *Mercure Volant*'a izin verdiler; gazete, Avrupa'dan haberlerin yanı sıra, fizik ve doğa bilimleri üstüne makaleler yayımlıyordu. Ancak, özellikle Fransa'dan gelen kaçak yayınlar, Amerika'da doğmuş İspanyollar yeni düşüncelere çekti.

Nüfusun ve işlerin çoğalması, kaçakçılığı önleme ve üretime göz-kulak olma kaygısı, İngiliz tehditi, yeni yönetim birimlerinin doğmasına ve görevlilerin artmasına yol açtı. Ne var ki, bu **denetim sıklaşması**, ülkenin gelişmesine ve özgürlük ve özerklik gereksinmesine zıt bir önlemdi; halkta daha önce zaten varolan hoşnutsuzluğa bunlar da eklenince, başkaldırılar patlak verdi.

Bunlar arasında gördüklerimiz şunlar: Amerika'da doğmuş İspanyolların, Paraguay'da, 1721 yılındaki komün hareketi; Amerika'da doğmuş İspanyollarla asıl İspanyolların Peru'da (1741) ve Meksika'daki (1742) başkaldırılan; Venezuella'da toprak sahiplerine karşı melezlerle Yerlilerin 1749 yılındaki ayaklanmaları.

İspanyol hükümeti, 1750'de Portekiz'le bir andlaşma imzaladığında, Paraguay'daki Cizvitler de başkaldırdı: Andlaşma, Paraguay'da dinci çevrelerin ellerindeki toprakları Portekiz'e bırakıyor ve Cizvitleri de o toprakları boşaltmaya zorluyordu. Böylece, bu andlaşmanın tertipçisi olan İngilizlere, Brezilya'ya serbestçe girdikleri yetmiyormuş gibi, Bolivya ve Peru yaylalarına giden yollar da açılıyordu; bu ise, yeni bir kaçakçılık olanağıydı ve kendi başlarına terkedilmiş Yerlilerin selametini tehdit ediyordu. Cizvitler, baş eğmeyi reddettiler. İspanyollarla Portekizlilere karşı koymak için

istihkâmlarını kurdular. Onlara boyun eğdirmek için savaş gerekti. Bu süre içinde, Şili'de, Arokan'lara karşı savaş sürüyordu; Arokan'lar, başkaldırmış yerlilerdi ve bir devlet kurmuşlardı.

III. CARLOS DEVRİ

III. Carlos zamanında (1759-1788), kesin ilerlemeler oldu. Bu kral, İspanyol kolonileştirmesinin temel ilkelerini saklı tuttu; ancak, İspanya ile İmparatorluğa, her ikisi için de **ortak bir çıkar ve anlayış** yaratmak gerekliliğini anladı ve işe koyuldu.

III. Carlos, İspanyol imparatorluğunu genişletmeyi ve, İngilizlere karşı iktisadî durumunu da savunmayı başardı.

2 Ocak 1762'de, Fransa'nın yanında İngilizlere karşı savaşa giriyordu. Sonuç yenilgi oldu: l Ağustosta İngilizler Havana'yı alıyorlardı; La Vera Cruz'a saldırdılar ve İspanyollar da karşı koyamadılar; 22 Eylülde, bir İngiliz donanması, Pasifikte İspanyolların büyük sığınağı Manille'i alıyordu. 1763'te barış, ya Porto-Riko'yu, ya da Florida'yı bırakmaya zorluyordu İspanya'yı; III. Carlos, Fransızlar Mississippi'nin sol yakasını İngilizlere bıraktıkları için iyiden iyiye tehdit edilen Florida'yı terketmeyi yeğledi. Bir denizcilik okulu olan Terre-Neuve'deki dalyanlardan da vazgeçti. Honduras'ta boya ağaçlarını kesme hakkını da verdi İngilizlere; bu ise, Pasifik'e doğru girişimlerini sürdürme olanağı sağlıyordu onlara. Bunlara karşılık Havana ile Küba'yı yeniden elde ediyordu; ve İngilizler, İspanyol İmparatorluğunda bir ticaret tekeli kurma iddialarından da vazgeçiyorlardı. Kaçakçılıkları sona erdi mi? XV. Louis, Florida kaybını gidermek amacıyla, III. Carlos'a, Mississippi'nin sağ yakasını bıraktı. Amerikan Bağımsızlığı gündeme girdiğinde, III. Carlos, 1779'dan 1783'e değin, Fransızların bağlaşığı olarak İngilizlere karşı savaşa katıldı ve Versailles andlaşması Florida'yı geri verdi ona.

Bunu, Portekizlilere ve başkalarına karşı başarılar izledi.

Böylece, İspanyol İmparatorluğunun sınırları, her yönde genişlemişti ve, komşularının, toprakça ve iktisadî bakımdan el uzatmalarına karşı, git gide daha iyi korunur hale gelmişti.

III. Carlos, bir «aydın despot» olarak, İspanyol İmparatorluğunun idaresini de güçlendirdi ve düşün yaşamını destekledi. Ne var ki, iktisadî ilkeler değişmedi; tekelci rejim, bütün sertliğiyle sürdü. Mamul madde sağlayan İspanya'ydı ve ticaret de İspanya'ya dönük kaldı. Amaç, İspanyolların ticaret ve sanayisini geliştirmekti; aynı zamanda, Amerika'da doğmuş İspanyolların Amerikan örneğine öykünmelerini engellemekti. III. Carlos, 1778'de, İspanya ile imparatorluk arasında, belli limanlar arasında da olsa, ticaret serbestliğini ilân etti; Meksika bunun dışında tutuldu ise de sonra ona da tanındı bu serbestlik. Ne var ki, bu özgürlük, İspanya ile imparatorluk arasındaki ilişkileri çoğaltmaya yönelikti; öyle olduğu için de, tekelci rejimin temelinde bir değişiklik yapmadı. Bununla beraber, yine de büyük bir gelişmeye yol açtı. İspanya daha fazla mal sağlıyor, daha fazla da alıyordu; Amerika'da doğmuş İspanyollar zenginleşiyor, kentler kalabalıklaşıyor ve güzelleşiyordu.

III. Carlos'un despotik yönetimi, imparatorluk için bir iyilik olmuştur.

Öyle de olsa hoşnutsuzluk da büyüyordu. Artan gönenç, bireysel bağımsızlık ve kişisel değer duygusunu uyandırıyor, bir kazanç kaynağı da olan **özgürlük gereksinmesini** daha çok hissettiriyordu. Alınan önlemlere karşın, Fransız filozoflarının düşünceleri ülkeye sızıyordu. Kitap kaçakçılığı eskisinden çok daha fazlaydı. Fransız öğretmenler, Rousseau'nun ve *Ansiklopedi*'nin öğretilerini de getiriyorlardı beraberlerinde.

Birleşik-Devletler örneği umutları uyarıp duruyordu.

Bu düşünceler, toplumun yüksek sınıflarına bile sızmıştı. Ne var ki, ülkenin zenginleşmesinden ve düşünsel gelişmesinden yararlananlar, hemen hemen Amerika'da doğmuş İspanyollardı tek başına. Üniversiteler onlara ayrılmıştı; ve renkli insanlar, kendilerini beyazlardan ayıran mesafenin büyüdüğünü görüyorlardı. Bütün önlemlere karşın, Yerliler hâlâ sömürülüyordu. Aşağı sınıflar, İspanyollara olduğu gibi, Amerika'da doğmuş İspanyollara karşı da bir başkaldırıya hazırdılar.

İspanyol Amerika'sının nüfusu da metropolden kat kal fazlaydı artık.

Yüzyılın son çeyreğinde başkaldırı hareketi yeniden başlar.

1778'de, bir İspanyol albay ve yöneticinin oğlu, Şili'nin ve Peru'nun gelecekteki kurtarıcısı San-Martin ve, 1783'te de Amerika'da doğmuş İspanyollardan gelen zengin bir ailenin çocuğu Bolivar böylesi bir ortamda doğuyordu.

1789'da, «Ben İspanyolum» denmez artık; «Ben Amerikalıyım» denir. **Bağımsızlık hareketi** daha şimdiden başlamıştır. IV. Carlos'un tepkisi ve Fransızların İspanya'yı fethi bu inanışı genişletip duracaktır.

III
«ADALAR»

Fransızlar ve İngiliz Antiller'in, bir başka adıyla «Adaların, **ortak yığınla özelliği** var. Metropolleri için birer tip-kolonidir bunlar; yani, ana-yurtta kesinlikle olmayan ürünleri sağlarlar ve ana-yurdun yetiştirdiği ürünlerden hemen hiçbirini de yetiştirmezler. Tütün, endigo, özellikte şeker kamışı ve kahve plantasyonları git gide çoğalır durur; bütün bunlar, Afrikalı kölelerin aktığı geniş alanlardır. Bu ürünler, İngiliz «üç köşeli» ticareti denen, en zengin ticaretin konusudurlar: İngiliz gemileri, Liverpool'dan Gambia ve Gine'ye, zencilerle değiş-tokuş için inci-boncukla dokuma getirir, sonra Antiller'de şeker, rom, tütün ve pamuk karşılığında dağıtır onları ve bu aldıklarını Avrupa'ya getirir; buna benzeyen Fransız ticareti de Saint-Malo, Nantes, La Rochelle, Bordeaux limanlarını zenginleştirir ve İngiltere'nin ticarî rakibi yapar Fransa'yı. Bir ırkçılık bölgesidir de bu. Ekim-biçim, köleler aracılığıyla, mümkündür ancak. «Zenciler ve zenciler için yiyecekler, işte kolonilerin ekonomisi»! Beyazlardan oluşan kapitalist plantörlerin debdebeli aristokrasisi, bir üst kast olarak yaşar; zencilere bir beyazla evlenme olanağı tanımaz; kamu görevlerinden, milis örgütlenişinden uzak tutar onları; Beyazlar gibi giyinmelerini yasaklamıştır; okumalarını reddeder ve Kilisenin eşitçi hıristiyan dininin dışında tutar onları.

İngilizlerin elindeki adalar büyük bir bunalım içindedirler ve, Britanya İmparatorluğunu olduğu gibi, Avrupa barışını da sarsar bu.

> *1713 yılından beri, şeker tüketimi alabildiğine artmıştı Avrupa'da. Öyle olduğu için de, şeker kamışı Antiller'de başta gelen ekin olmuştu. Ne var ki, İngilizlerin elindeki adalarda, toprağın hızla halden düşüşü, böylece çok sayıda siyahı köle ile çok gübre kullanma zorunluluğu, maliyet fiyatını alabildiğine yükseltti. Tersine, Fransız Antiller'inde, toprak ekime daha sonra açıldığı ve daha az yorgun olduğu, kölelerden de daha iyi yararlanıldığı için, düşük fiyata ürün sağlanıyordu. Fransızlar, şekerlerini, % 40 ucuzuna satabildiler. 1728'den beri, Avrupa kıtasında her yerde Fransız şekeri İngiliz*

şekerini tahtından indirdi. Daha kötüsü, Yeni-İngiltere'deki İngiliz kolonlar, şekerli sıvı ile romu gidip Fransız Antiller'inden alırlar; ve, karşılığında, tahıl, et, yapım araçları, gemi verirler. İngiliz Antiller'i hepsinden yoksundur ve oradaki kolonlar, Kuzey-Amerikalılardan aldıklarını nakit olarak ödemeleri gerektiği için, İspanyol İmparatorluğunda kaçakçılığı yoğunlaştırmak zorunda kalırlar; bu da 1739 yılı savaşına yol açar. Fransız Antiller'i bolluk içindedir, fiyatlar düşüktür orada; ve, Fransızlar, şeker fiyatını daha da düşürürler. O kadar ki, İngiliz Antiller'indeki İngiliz tacirler, hile yapıp Fransız şekeri alır ve onu yollarlar Londra'ya; ve, İngiltere bile, ilke olarak İngiliz şekeri kullandığı halde, Fransız şekerinin istilasına uğrar. İngiliz plantörler tepkide bulunurlar: Sözleri geçer kişilerdir; pek zengin oldukları için, Avam Meclisine üye seçtirir ve kimi üyeleri de satın alırlar. Örnek kolonlar, vazgeçilmez alıcı ve satıcı olarak görüldükleri için, onları ilgilendiren herşey kamuoyunu etkiliyordu. Böylece Yeni-İngiltere ile Fransız Antiller'i arasındaki ticaretin yasaklanmasını isterler. Ne var ki, bütün İngiliz ticaret sistemi sarsılacaktır bundan; çünkü, Yeni-İngiltere'deki kolonların, metropolden aldıkları şeyleri ödeyebilmeleri için Antiller'le ticarete gereksinmeleri vardı. Plantörler, en azından, 1733 tarihli kanunu çıkarttırırlar: Bu kanun, yabancı Antiller'den Amerika kıtasına getirtilen şeker üzerine ağır vergiler koyar; ve, 1739 tarihli bir kanun da, merkantilist öğretinin tersine, Avrupa'ya doğrudan doğruya şeker yollama olanağını sağlar onlara. Ancak, Yeni-İngiltere'deki Amerikalıların, hepsi bir arada Kuzey Amerika kadar kalabalık olan bütün Antiller'e, pazar olarak gereksinmeleri vardır. Böylece, tam bir ticaret özgürlüğü gerekiyordu onlara ya da Fransız Antiller'ini ele geçirmek!

Böylece, bu koloniler, **sert mücadelelerin konusu** olurlar: Her iki ulustan kolonların, korsanların sürekli uyuşmazlığının yanı sıra, devletlerin de uyuşmazlığıdır bu; «Adalar» ve onların ticareti, Avusturya Veraset Savaşları, Yedi Yıl Savaşı ile Amerikan Bağımsızlık Savaşı boyunca, büyük Fransız-İngiliz mücadelelerinin nedenleri arasındadır. Fransızlar, 1763'te, Paris andlaşmasında, Tabago ile kimi adalar üzerindeki haklarından vazgeçip, Antiller'deki en iyi adalarını, onların yanı sıra Senegal'de siyahi

ticareti için önemli Goree adacığını kurtarmış olmayı büyük bir başarı sayarlar. İngilizler, bundan dolayı derin acılar duyarlar. Fransızlar da İngilizler de, Kanada ile Hind'e daha az önem verirler. Kolonilerin rolü hakkındaki işte bu genel kanı nedeniyledir ki, 1783 Versailles andlaşmasında, İngilizleri yenmiş olan XVI. Louis, Tabago'yu, Sainte-Lucie'yi ve Senegal'deki kuruluşlarını istemekle yetinir.

«Adalar», ilke olarak, koloni andlaşması rejimine tabiydiler. Ne var ki, plantörlerin zenginliği ve plantasyonların ticarî önemi, devletleri hayli ödüne zorluyordu. Öte yandan, İngilizlerin elindeki adalarda temsilî kurumlar vardı. Fransızlarınkine gelince; kurullar, hükümetlerin de kolladığı mülkiyet sahiplerinin çıkarlarını destekliyorlardı. Bununla beraber, kolonlar, etkinlikleri üzerinde kalmış engellerden hoşnutsuz idiler; özellikle Fransızlar arasında, 1789'da güçlü bir özerklikçi akım vardır, öyle ki kimi Fransızlarda ayrılıkçılığa kadar uzanıyordu bu.

IV

1763 YILINA DEĞİN FRANSIZ VE İNGİLİZ KUZEY AMERİKASI

Kuzey Amerika'daki Fransız ve İngiliz yerleşmesi, 1763'te İngilizlerin zaferiyle sonuçlanacak bir mücadeleye sahne olur; bu mücadelede yenilenler Fransızlardır, ama en başta da Yerliler.

Nasıl?

ÜLKE VE YERLİLER

Kuzey Amerika'da Fransız ve İngiliz kolonlar, Avrupa'nın dörtte birine eşit genişlikte, bir «ormanlar denizi»nin içindeydiler. Beyazlar, ormandan tarıma az-buçuk toprak kazanmışlardı. Kıyıya yakın yerlerde, çoğu kez adacıklar halinde varlığını sürdürüyordu orman; ancak, daha uzaklarda düzlükler daralıyordu. Mississippi yakınlarında Yerlilerin yol açtıkları yangınlar, yüksek otlarla örtülü geniş çöller oluşturmuştu; onların da ötesinde bozkırlar başlıyordu. Ancak, birkaç keşifçi ve kürk tacirinin dışında, ormanda kolonileştirme henüz başlamıştı.

Bu alabildiğine geniş ortamda sarı derili, elmacık kemikleri çıkık, siyah ve düz saçlı **Moğol kökenli yerliIer** yaşıyordu. Sayıları fazla değildi; bir olasılıkla 400.000'den azdılar; genellikle mısır ekimi, yaban yemişi toplama, alegeyik ve karaca avcılığı karışımına dayanan yarı-göçebe, yarı-yerleşik bir yaşam biçiminden doğuyordu bu azlık ve, bu yaşamı sürdürmek için de, ilkbahar ve sonbaharda odundan yapma köylerini terkeder, gidip çadırlarda yaşarlardı. Örgütlenişleri anarşik bir nitelik gösteriyordu: Ortak

bir atadan gelenlerin oluşturduğu klanlar, kabileler halinde toplaşıyorlardı; her kabilenin, kolonları ve savaş şeflerini temsil eden bir kurulu vardı. Erie ve Ontario göllerinin doğusundaki İrogua'larda, Alabama'nın Krik'lerinde, kabileler, kabile şeflerinin kurulu ile konfederasyon birliklerine gitmişlerdi. Ne var ki, bu birliklerin kabileler üzerinde hiçbir zorlayıcı araçları yoktu; kabilelerin klanlar üzerinde, klanların da bireyler üzerinde hiçbir etkileri yoktu. Her yerli, arkadaşlarıyla bir yağma seferine çıkabilirdi ve, kaynaklar yetersiz olduğu için, sık sık yaptıkları da buydu. Andlaşmalar sık sık bozulurdu; Yerlilerle Avrupalılar arasında sürekli bir savaş vardı.

Avrupalıların karşısında, Yerliler hep yenik durumdaydılar ve sürülüyorlardı. Ateşli silahları kullanmayı iyi öğrenmişlerdi; ne var ki, Beyazların tarım tekniğini özümseyememişlerdi. Beyazlar, savunulması kolay küçük bir alandan, bütün bir yıl kendilerine yetecek besini çıkartıp elde etmesini biliyorlardı. Oysa, Yerlilere uçsuz-bucaksız bir alan gerekiyordu; öldürdükleri hayvanları çoğaltmak için böylesi bir genişlik olmalıydı. Avrupalıların attıkları her adım av hayvanlarının yok olmasını ya da kaçışını getiriyordu beraberinde; ve Yerliler, açlıktan ölmemek için çekilmek zorundaydılar. Öte yandan, aralarında daha birleşmiş olan Avrupalılar, onların bölünmüşlüklerinden yararlanıyor, birbirlerinin karşısına çıkarıyorlardı onları. Son olarak, Yerlilerin bir kötü talihi oldu: Anglo-Saksonlar Amerika'da öteki Avrupalı hasımlarını yenmişlerdi. Fransızlar, Yerlilere karşı yumuşak davranıyor, onları anlamaya, yetiştirmeye ve özümsemeye çalışıyordu. İspanyollar, onları korumak için kanunlar çıkarıyorlardı. Anglo-Saksonlar ise, her yerde olduğu gibi burada da, kuramda olmasa bile, iç güdüleri bakımından ırkçı idiler. Yerlilerden tiksiniyor ve onları yok etmeye yöneliyorlardı. Protestan olarak, Kutsal Kitap'tan hareket edip kendilerini haklı çıkarmaya çabalıyorlardı: Tanrı, bu ülkeyi onlara bağışlamıştı; İbranilerin vaktiyle Kenanîlere yaptıklarını onlar da Yerlilere yapmalıydılar.

FRANSIZ VE İNGİLİZ KOLONİLERİ

Kuzey Amerika'daki **Fransız kolonileri**, büyük bölümünü Kanada'nın oluşturduğu Yeni-Fransa'yı içeriyordu önce; Yeni-Fransa, Utrecht andlaşmasıyla, Acadie'nin, Terre-Neuve'ün ve Hudson körfezinin büyük bir bölümünden yoksun kalmıştı. Fransa, kürkçülük dışında, metropoldekine pek benzeyen şeyler üreten bu topraklara git gide ilgileniyordu. Quebec'e, yılda bir otuz kadar gemi uğrardı. Görevliler ve askerler, uzun zaman

kalırlardı oralarda; çoğu evlenir ve mülk edinirlerdi. Bir barış havası egemendi bu bölgeye. Yeni-Fransa uygulamada özerkti.

Bir de Louisiane vardı ve Mississippi vadisinde İllionis bölgesi de, 1717'den beri yeniden oraya bağlanmıştı.

Amerika'daki Fransız toprakları büyük bir İmparatorluk oluşturuyordu; ne var ki nüfusu azdı bu imparatorluğun.

Kimi noktalarda Fransız kolonilerine benzeyen **İngiliz kolonileri** ise, büyük nüfusu, pek yüksek bir üretim ve ticarete sahip oluşlarıyla onlardan farklı durumdaydılar; Fransızların katolik olmalarına karşılık, İngiliz kolonileri protestan idiler. Dış göçle alabildiğine beslenen İngiliz kolonileri, daha 1700'de 250.000 kişiyken, 1763'te 1.640.000 kişi olur. Güneyde pek çok sayıdaki siyahi köleler plantasyon çalışmalarında kullanılırlardı; kuzeyde ise seyrektiler ve ev işlerinde çalışırlardı.

Bu İngiliz kolonileri, pek bölünmüşlerdi. Birbirinden bağımsız olarak, kayıtsızlık ya da düşmanlık gösteriyorlardı birbirlerine. Savaş zamanı yardıma gelmeyi çoğu kez reddederlerdi ve birbirlerinin mallarını gümrüğe tâbi tutarlardı. Aralarında büyük mesafeler bulunuyordu ve gidiş-geliş olanakları da pek kötüydü.

Doğal koşullar, yaşam biçimi, kimi çıkarlar da ayırıyordu onları birbirlerinden.

> *Güney (Maryland, Virginie, Karolinler, sonra Georgie), bir büyük toprak mülkiyeti ülkesiydi; tarım da ticarî nitelikteydi. Plantörler, topraklarında senyör gibi davranırlardı: Milislere kumanda eder, sulh hakimi gibi yönetir, milletvekili gibi oy verirlerdi. İngiliz üniversitelerinde yetişmiş bilgili kimselerdi ve göze çarpan kitaplıklar vardı. Kuzey ya da Yeni-İngiltere (New-Hampshire, Massachusett ve Maine, Rhode-İsland, Connecticut) ise, bir küçük mülkiyet ülkesiydi. Toprağın yoksulluğu, sanayi ve ticarete yol açmıştı. Ateşli ve sıkı bir Puritanizm egemendi; kimse, pazara çalışamaz korkusuyla cumartesi bira içmez, denirdi. Kutsal Kitap için zorunlu eğitim vardı; ama çoğu sadece imzasını atmasını biliyordu. Bununla beraber, Harvard'da ve Yale'de kolejler açılmıştı; siyasal tartışmalar büyük gürültüler koparırlardı; rahipler köktenci düşüncede idiler; Locke'un, Montesquieu'nün, Blackstone'un, ateşli çömezleri vardı. Boston, 20.000 nüfusuyla, bir düşün merkezi olarak sivrilmişti. Merkez (New-*

York, New Jersey, Pensilvanya, Delaware) her boyuttan mülkiyeti barındırıyordu; bir halklar ve inançlar karışmıştı ve dinsel hoşgörürlük egemendi; en büyük kentler, içinde domuzların koştuğu New York ile Filadelfiya oradaydı. Dışarıya büyük boyutlarda dış satımı olan bu bölgeye tacirler egemendi.

Bununla beraber, bu kolonilerin **birbirine benzer çıkarları** vardı; o yüzden de İngiliz hükümetine karşı birleşiyorlardı. Siyasal bakımdan, aralarında kimi farklar da olsa, birbirlerine benziyorlardı. Hepsinde, bir burjuva temsili rejimi vardı; kanunları oylamakla yükümlü bir milletvekilleri meclisi seçiyorlardı; her yerde, oy hakkı, hali vakti yerinde mülkiyet sahiplerine tanınmıştı; çoğu kez, dinsel koşullar da konmuştu. Hepsinde, kanunları ikinci kez gözden geçirip oylamakla yükümlü bir konsey ve onları uygulayacak bir yönetici vardı.

Connecticut ile Rhode-İsland'da, siyasal sorun, oy hakkına sahip olmayanların hoşnutsuzluğuna gelip indirgenmişti; bu koloniler özerktiler; milletvekilleri kanunları özgürce oyluyor ve konsey ile yöneticilerini seçiyorlardı. Maryland ile Pensilvanya'da, sorun mülk sahiplerinin seçtikleri konsey ile yöneticiye karşı mücadele olup çıkmıştı; çünkü kurumlar vetoya tâbi değildiler. Ancak, sekiz krali kolonide, kolonlar, konseyle, yönetici ve kralla mücadele içindeydiler. Yöneticinin kanunlara karşı veto hakkı vardı; onları kabul ettiğinde ise, ancak özel konseyce uygun görülmeleri halinde yürürlüğe girebilirlerdi. Kolonlar ise, kendileri için gerekli kanunu kendilerinin belirlemesini istiyorlardı. Savunma ve idare hakkındaki vergilerle aylığına ilişkin oylamayı yapmayacakları tehdidiyle, yöneticiye isteklerini dayatıyorlardı. Özel konsey üzerinde ise hiçbir şey yapamıyorlardı ve dayanılmaz vesayeti altındaydılar onun. Özetle, her türlü denetimin kalkmasını ve tam bir yasama gücü elde etmeyi istiyorlardı.

Öte yandan, koloniler bir **tekel rejimine** tâbiydiler.

Ticaret ve Plantasyonlar Bürosu, onların iktisadi yaşamına yön veriyordu; görüşleri, kralın bakanları ve konseyince karara dönüşürdü. Pek çok sayıda koloni ürününün dışsatımı ancak İngiltere'ye ya da öteki İngiliz kolonilerine yapılabilirdi. Bir İngiliz kolonisinden bir şey satın alan kolonlar, bir dışsatım vergisi ödemek

zorundaydılar. Hiçbir Avrupa malı, İngiltere'de boşaltma ve yeniden yükleme yapmadan, kolonilere getirilemezdi. Merkezde ve kuzeyde sanayi gelişmişti: Kimi sanayi ürünleri İngiltere'ye rahatça girebilir idiyse de, kimi ürünlerin dışsatımı yasaklanmıştı ve 1750 tarihli bir kanun, demir-döküm, hadde ve çelik imalathaneleri kurmayı yasaklamıştı. «Amerika bir çivi üretmeyi aklından geçirse, İngiltere bütün ağırlığıyla sırtındadır». Ne var ki, İngiliz hükümeti, bu kayıtlara yan çizildiği durumlara gözlerini kapıyordu ve kaçakçılık da hayli boldu. Bir yerde, kolonlar, Britanya iktisadî sisteminden alabildiğine yararlanıyorlardı da; bu sistem, İmparatorluğu kendi kendine yeterli bir birim haline getirme eğilimindeydi ve, her parça, en iyi üretecegi şeyi verecekti. Hükümet, kolonilere daha çok mal göndermek için imalatçılara prim veriyordu; kolonilerdeki tüketici için fiyatlar düşüktü. Öte yandan, koloni ürünleri, Britanya pazarında tekel kurmuştu: İngiliz tüketicisi, İngiliz kolonilerinde üretilen tütünü içmek ve şekeri yemek zorundaydı; rekabet olmadığı için, pahalıya da geliyordu bu ona. Ünlü Denizcilik Kanunu (Acte of Navigation), metropoldeki gemi yapımcılarından çok, Yeni-İngiltere'dekilere yarıyordu; çünkü metropoldekine kereste daha pahalıya geliyordu. 1750 tarihli kanunun yasaklamalar, bir yerde Amerikan demirini çubuk halinde kayıtsız-şartsız kabul etmenin karşılığındı; çünkü, İsveç demirinin üstüne ağ kayıtlar konmuştu. Özetle Amerika'nın öfkesinde, anlayışsızlık ve bencilliğin yanı sıra, özsaygı ile bireycilik hayli rol oynamıştır.

Metropolle olan bu siyasal ve iktisadi uyuşmazlıklar, koloniler arasında **bir**l**iğin ögeleri**ni taşırken, **ayrılığın tohumları**nıda içeriyordu. Bütün bunlar, kolonilerin iktisadi açılışı, kıtanın içine doğru ilerlemeleri ve Fransızlara karşı mücadeleleri sayesinde, yüzyıl boyunca gelişti durdu.

Amerikan kolonileri, 1763 yılından önce pek çabuk **kaIabalıklaştılar**; bunda Avrupa'dan gelen **göçmen akını** büyük rol oynadı ve göçmenleri çeken de şuydu: Düşük fiyata toprak bolluğu, yiyeceklerdeki ucuzluk, işçi ücretlerindeki yükseklik, istediği dini bulma kolaylığı. İngiltere'den az göçmen geldi; en çok Ulster'den oldu, çünkü İngilizlerin koruyucu kanunlarının yol açtığı dokuma bunalımı yüzünden İskoçyalı Presbiteryenler oradan kovulmuşlardı; Almanya'nın Ren bölgesinden de

hayli göçmen yola çıktı, çünkü dinsel baskı, savaşlar, feodal rejim, çoğu köylüye yaşamı dayanılmaz hale getirmişti. Yol parası ve yerleşme sermayesi gerektiği için, çoğu yoksul göçmenler, bir yükümlülük altına giriyordu; anlaşma yaptığı kolon için üç ilâ beş yıl çalışıyordu. Sözleşmenin bitiminde, giyecek, alet-edavat, hayvan ve az bir miktar para alıyor ve kendi hesabına yerleşiyordu. Bütün güçlüklere karşın göçedenlerin sayısı çoktu; çoğu siyasal nedenlerden hüküm giymiş mahkûmlar da vardı aralarında. Çoğu göçmen batıya doğru gidiyordu. Kürk tacirleri, öncüler ve kapitalistler, ileriye doğru yürüyüşlerinde, Yerliler, İspanyollar ve Fransızlar çıkıyordu karşılarına: Yerlilerle savaş sürekli idi ve, 1759'dan 1761'e değin gerçek savaşlar oldu aralarında; Florida'daki İspanyollarla, Georgie kolonisini kurmak için, 1732'de bir anlaşma yapıldı; yağma ve karşılıklı saldırılar, İspanyollar Florida'yı 1763'te devredinceye değin sürdü.

Ancak, asıl mücadele Fransızlara karşı oldu.

Uzun çarpışmalardan sonra, Fransızlar yenildiler: Fransa, 1763 Paris andlaşmaşıyla, Kanada'yı, Ohio vadisini ve Mississippi'nin sol yakasını İngiltere'ye terketti. Kuzey Amerika'da Fransız İmparatorluğu yoktu artık ve, Britanya kolonileri, önlerinde uçsuz-bucaksız bir yayılma alanının açıldığı inanandaydılar.

V
AMERİKA'DAKİ İNGİLİZ KOLONİLERİNİN BAĞIMSIZLIĞI (1763-1783)

Fransa'ya karşı kazanılmış zaferden yirmi yıl sonra, Amerika kıtasındaki eski Britanya kolonilerinin İngiltere ile ayrılığı olup bitmişti. Bağımsızlık, mutlak olarak iradi olmadı. Çoğu kolon ana-yurda bağlı kalıyordu; oraya gittiklerinde «memlekete» gittiklerini söylüyorlardı. Amerikan Devrimi sırasında, onca çarpışma ve şiddetten sonra, insanların hâlâ üçte biri «yurtseverini; bu sonuncular da, kararlarını son anda, esefle, yürekleri sıkılarak verdiler.

Ne var ki, başlarda kendileri de açıkça farkına varmasalar bile, bir yeni halk oluşmuştu.

Amerikan halkı idi bu.

AMERİKAN HALKI

Bir **göçmenler karışımı**ndan ortaya çıkmıştı bu halk; İngiliz kökenli olanlar bile, her yerde baskın durumda değildi bu toplulukta. Pensilvanya'da bulunanların üçte ikisi Ulster'den gelme İskoçyalı ya da

Almandı. Güneyde, iç bölümler çoğunlukla yabancı kökenliydiler. Bu insanlar, yeni bir ortamda, ortak yeni alışkanlıklarla uzlaşmışlardı. İngilizcelerinde eski kelimeler, eskimiş söyleşiler vardı; ama Yerlilerden ve yabancı göçmenlerden yeni kelimeler de alıyorlardı. Bir gözüpeklik kazanmışlardı; bir yenilik ve girişim zevki vardı anlayışlarında. Toplum, bütün olarak, İngiltere'de olduğundan daha fazla demokratikti. Amerika'ya gelen bir göçmen ya da onun oğlu, zenginleşebiliyor ve ilk sıraya çıkabiliyordu. Kıtanın batısı köktenci idi. Ancak, güneydeki plantörler bile, Locke'a, Montesquieu'ye, Beccaria'ya ve Ansiklopedicilere aşina idiler; ve, metropolde gerileme halindeki İngiliz devrimlerinin ruhunu saklı tutuyorlardı. Öte yandan, krala uymayı vaazeden Anglikan Kilise, sadece güneyde ve New York'ta etkili idi; başka yerlerde karşıtlar egemen durumda idiler; iktidara karşı, sözleşme kavramından güç alan bir güvensizlik ve direniş ruhu hüküm sürüyordu.

İngilizlerle Amerikalılar birbirlerini hiç anlamıyorlardı. İngilizler, «Amerika'daki uyruklarımız» deyip horluyorlardı onları. Askeri çevreler, direnemeyecek kadar gevşemiş kolonların, ilk çarpışmada kaçacakları inancı içindeydiler. Devrin kuşkusuz en ünlü ve en etkili yazarı Samuel Johnson, öyle diyordu: «Zindan hükümlülerinden oluşmuş bir ırktır bu efendiler!». Metropole geziye gelen Amerikalılar, bu görüşlere bakıp eziliyorlardı; Wesley'e karşın hâlâ yoğunluğunu sürdüren, İngilizlerin yüksek sınırlarındaki ahlâki çözülmüşlük, kuşkuculuk, yaşamdan kâm alma, işret, hayal kırıklığına uğratıyordu onları; mutlak iktidara ve emperyalizme eğilimden hırpalanıyorlardı.

İngiliz hükümetinin alacağı pek çok önlem vardı. Oysa o, durmadan Amerikalıların çıkar ve duygularına aykırı hareket etti durdu; şu bilince götürdü onları: İngiltere'den ayrıydılar ve birleşmeliydiler; giderek, bir millet haline gelmelerine yardımcı oldu bu.

İNGİLİZ EMPERYALİZMİ VE DİRENİŞ

İngilizler, zaferlerinin gururu içinde, 1763'ten sonra, eski tekelci merkantilist kuramı son noktasına vardırdılar. Britanya İmparatorluğuna bir bütün olarak bakıyorlardı: Herkes hesabını görecekti orada, ancak **metropolca** ve **metropol için** yönetilmeliydi o; ve, ortak gönenç de buna bağlıydı. III. George'un mutlakiyetçi eğilimleri ile pek güzel uyuşuyordu bu düşünceler; o da, eğitimine borçluydu bu eğilimleri ve belki de «aydın

despotlar»ı örnek alıyordu. Paris andlaşmasından sonra, İngiliz hükümeti, Amerika'daki kolonileri keyfine göre kullanabileceğini sandı.

7 Ekim 1763 tarihli bir krallık bildirisi ile, fethedilmiş ülkeler, Alleghanys sularının ayırım çizgisinin batısındaki yerler, İmparatorluğun toprakları olarak ilân edildiler; oradaki yerleşmeler yasaklandı ve oturanlar da sürülüp çıkarılacaktı. Kolonlar ve kapitalistler, uğruna savaştıkları bu batı topraklarının kendilerine kapandığını görüyorlardı.

Öte yandan, İngiliz hükümeti, yöneticilere, yerel meclislerden bağımsız hale gelmeleri ve otoritelerinin güçlenmesi için sabit bir aylık bağlamak istiyordu. Kolonileri korumak amacıyla, Amerika'da 10.OOO kişilik bir ordu bulundurma arzusundaydı. İngiltere borçlanmıştı; orada taşınmaz mülkler üstündeki vergiyi arttırmak güçtü; kendileri için yapılacak giderlere kolonilerin katılmaları doğruydu. İngiliz Parlamentosu, vergi koyarak kolonilerin ticaretine düzen vermek hakkına sahipti. 1764'te, **Şeker Kanunu**nu ve 1765'te de **Pul Kanunu**nu onayladı. Şeker Kanunu, yığınla yabancı ürüne yeni gümrükler yüklüyordu; içlerinde en önemlisi de şeker sıvısıydı. Pul Kanunu, kanunsal ve ticari belgelere, gazetelere vergi koyuyordu. Son olarak, 1776'da, koloni mallarını İngiltere'den başka yere taşıma yasağı yenilendi.

Aslında, yeni hiçbir şey yoktu bunlarda, Yenilik şu idi: Bakan Grenville, kanunu uygulamak istedi; Amerika'ya, gümrükçüler ve kıyı muhafız gemileri yolladı; suçluları da Amirallik mahkemelerinin önüne çıkardı.

Kaçakçılık zorlaşmıştı.

Amerikalılar, İngiliz yurttaş hakları adına tepkide bulundular. Parlamentoya, vergi koyarak İmparatorluk ticaretine düzen verme hakkını tanıyorlardı; ancak, o günkü koşullarda, söz konusu olan ticari düzenleme değil, Hazineye kaynak sağlama idi. Böylece şeker ve pul üzerine konan vergiler, üstü örtülü vergilerdi. Oysa, Amerika'da yerleşmiş de olsalar, Amerikalılar, İngiliz yurttaşı olma haklarını sürdürüyorlardı yine de; vergiyi onama temel hakkı da bunlar arasındaydı. İngiltere Parlamentosunda temsilcileri yoktu; böylece bu Parlamentonun oyladığı vergileri ödememek haklarıydı. İngilizler seçildikleri bölgeyi değil, bütün milleti temsil ediyorlardı; ancak Amerikalılar, bir milletvekili marifetiyle yapılacak gerçek temsili kabul edebilirlerdi.

Direnme işaretini, 29 Mayıs 1765'te, Virginya Meclisi'nde genç avukat Patrick Henry verdi: Tarquin ile Sezar'ın Brutus'ları ve I. Charles'ın da

Cromwell'i olduğunu hatırlatıyordu; ve, Amerikalıların hukukunu içeren «**Virginia KararIarı**»nı oylattı. Büyük yankıları oldu bunun. Tacirler, İngiliz mallarına karşı dev bir boykota girdiler; belli başlı limanlar, New York, Filadelfiya, Boston'daki tacirler, İngiltere'den olan siparişlerini durdurma konusunda anlaştılar. Kentlerdeki işçiler, «Özgürlüğün Çocukları» adlı dernekler oluşturdular; tacirler hoşgörüyle karşıladılar bunları, sonra onlar da yararlandılar ve, hepsi bir arada, pullu kâğıtları dağıtanları istifalarını vermeğe zorladılar. 9 koloninin temsilcilerinden oluşan bir Kongre, 1765 Ekiminde New York'ta toplandı; krala ve Parlamentoya saygılı bir dilekçe kaleme aldı. Bir Parlamento komisyonunun önüne Franklin yollandı. Bakanlık, Pul Kanunun kaldırdı, şeker sıvısı üstündeki vergiyi -galon başına bir peny olmak üzere- indirdi (Mart 1766). Amerika'da genel bir sevince yol açtı bu; çünkü, ticaretin durdurulması hayli yoksunluklara neden olmuştu. Ne var ki, anayasal sorun olduğu gibi kalıyordu: Çünkü, şeker sıvısı üzerindeki yeni hak, pek az da olsa, ticareti düzenlemiyordu, bir vergi idi bu ve, Parlamento, İngiltere'nin tüm kolonilerinde uygulanacak her türden kanun yapma konusunda mutlak hakkını ilân etmişti.

1776 yılında, Pitt'in ikinci Başbakanlığı sırasında, Maliye Bakanı Townshend, Grenville'in politikasını yeniden ele aldı ve 1767 Mayısında kâğıda, züccaciyeye, kurşun ve çaya zam yaptırdı. Tacirler, yeniden İngiliz mallarına boykot ilân ettiler ve yabancı malların kaçakçılığına başladılar. Karışıklıklar oldu. 5 Mart 1770'de, Lord North, çay üstündeki bir vergi dışında, vergileri kaldırttı. Birkaç uzlaşmazın dışında, herkes sevindi. Ancak 1713 Nisanında, çay stoklarını tüketmede Hint Kumpanyasına yardım olsun diye, North onların doğrudan Amerika'ya satılmasına izin verdi. Çay, oraya ucuza malolacaktı. Ne var ki, Amerikalı tacirler, taşıma kazançlarından ve İngiliz çayını Amerika'da yeniden satmaktan yoksun kalacaklardı; ayrıca ellerindeki stokların da fiyatı düşecekti. «Özgürlüğün Çocukları» yeniden çıktılar ortaya. Boston'da, 1773 Aralığında, Kızılderili biçimine girmiş bir gurup, çayla yüklü üç geminin yükünü denize boşalttı.

Aslında, İngiliz hükümeti, yetkilerini aşmamıştı; Amerikalıların tutumu ise, kendi iktisadi sorunlarını, İmparatorluğun genel çıkarlarının kaygısını duymadan kendilerinin çözme iradesini açığa vuruyordu ve gerçek bir bağımsızlık iradesiydi bu. Başlangıçtaki sorun, daha şimdiden alabildiğine aşılmıştı. Benjamin Franklin gibi kimi Amerikanlar, İmparatorluğun

birliğini koruma kaygısıyla, ileriye dönük bir formül ortaya atıp, kralın şahsında birleşmiş bir özerk ülkeler federasyonu istediler; Pitt'in de görüşü buydu ve bunun için Franklin'i malikânesine çağırtmış ve onunla, 1774 Ağustosundan Aralığına değin, Kuzey denizinden Pasifike kadar uzanan bir İngiliz İmparatorluğu gerçekleştirme konusunda çalışmıştı.

Ne var ki, pek ileri gitmişlerdi.

İngiliz hükümeti, Boston limanını kapadı ve, Boston'la Massachussetts'te askerî rejim kurdu (Mayıs 1774). Georgie dışında koloniler, bir kıta Kongresi için elçiler yolladılar (5 Eylül 1774). Kongre, 20 Ekimde, İngiltere'ye karşı tam bir iktisadî boykot amacıyla, bir «Kıta Topluluğu» kurdu. Amerikalıların öfkesi, Quebec Kanunu'nu duyduklarında çılgınlığa dönüştü: İngiliz hükümeti, onunla, Ohio'ya değin bütün kuzey-batıyı, yeniden Quebec'e, yani onca güzel ülkeleri «Papacılar»a bağlıyordu! Kanada'da katolikliğe güler yüz gösterilmişti. Böylece, krala karşı mücadele bir haçlı seferine dönüşüyordu. «Papacılığa hayır!». Yurttaş komiteleri oluşuyordu. Pitt'in, 1 Şubat 1775'te sunduğu bir uzlaşma tasarısı, Lordlar Meclisi'nce reddedildi. Amerikan «kamu selâmeti» komiteleri silâh ve cephane depoları kuruyorlardı. 19 Nisan 1775'te, bu depolardan birini ele geçirmesi için yollanan İngiliz birlikleri, Lexington'un milisleriyle karşılaştılar; depoyu yıktılar, ancak açılan ateşin önünde darmadağın olup Boston'a kapağı attılar. Ertesi günü, Boston Yeni-İngiltere'nin milislerince kuşatıldı.

İç savaş başlamıştı.

BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

Savaş, sekiz yıl sürdü.

İngiltere'de, Whig'ler, Amerikalılardan yana idiler ve, o nedenle, Bakanlığa sık sık güçlükler çıkarıyorlardı. Amerika'da, meşruiyetçiler hayli çoktu. Devrimi bir sınıf mücadelesine dönüştürmek isteyen «Özgürlüğün Çocuklarının köktenciliğinden kaygılı olan tacirler, krala eğilim duyuyorlardı. Meşruiyetçiler partizan birlikleri oluşturuyorlardı ve Amerikan birlikleri düşman ülkesindeymişler gibi önlemler alacaklardı. Korkunç mesafeler, ıssız ülke, donanımı ve hareketi güçleştiriyordu. Disiplinli meslekten askerlerden kurulu İngiliz ordusuna, Londra'daki daireler engel çıkarıyorlardı. Amerikan ordusu milislerden oluşuyordu; hasat zamanı yerlerine dönüyorlardı; gönüllüler ise, başlangıçta panik içindeydiler, ücretleri yetersiz ve beslenmeleri yetersizdi sık sık da

kaçıyordular. Washington kimi zaman 15.000, kimi zaman 3.000 kişiye kumanda ediyordu. Generaller güven verici değildi: Gates, Washington'a karşı entrika çeviriyordu; Charles Lee ile Arnold ise ihanet içindeydiler. Bereket, İkinci Kıta Kongresince başkumandan olarak seçilen Georges Washington, her durumda bir yurtseverlik örneği gösteriyordu; sağduyusu, sarsılmaz direnci, soğukkanlılığı, daha duraksamalı olanlara bir güvence veriyor ve cesaretleri bileyliyordu.

10 Mayıs 1775'te toplanan **İkinci Kıta Kongresi**, yabancı bağlaşıklıkların gerekli olduğunu farketti. Kanadalılara çağrıda bulundu. Ne var ki, onlar geçmişteki savaşları hatırlıyor ve Anglo-Amerikanların protestan yobazlığından dehşet duyuyorlardı. Öte yandan, Qudbec Kanunu dinsel hoşgörü tanıyordu onlara ve çoğu Fransız kanunlarını da sürdüreceklerdi. O yüzden kımıldamadılar. Amerikan birlikleri Kanada'yı istilâ ettiler ve Montrdal ile Qudbec'i tehdit ettiler. Bu durum üzerine, Kanadalılar silaha sarılıp Amerikalıları püskürttüler (1775 Kasımı).

Kongre, yalnız kalıyordu. III. George, Amerikalıları asi ilân etti ve onlarla her türlü ticareti yapmayı yasakladı; Amerika'yı «yıkmak» istiyordu. İngilizler, iki açık kenti, Maine'de Falmouth ile Virginia'da Norfolk'u yaktılar.

Kongre şunu gördü ki, yalnız silahlar karar verecekti ve İngiltere'ye karşı mümkün tek bağlaşıklık Fransa'ydı. Ancak Fransızlar, kolonilerin İngiltere'den ayrılmaları ve aralarındaki birlik bir güç umudu verebilmesi halinde savaşa girebilirdi. Kongre, 4 Temmuz 1776'da **Bağımsızlık Bildirisi**'ni kabul etti; Jefferson'un kaleme aldığı bildiri, Avrupalıların ortak malı olup çıkmış olan «Filozoflar»ın öğretilerini hatırlatır:

> *«Şu gerçekleri, apaçık gerçekler olarak görüyoruz: Bütün insanlar eşit yaratılmışlardır; Yaratıcı, kimi vazgeçilmez haklarla donatmıştır onları; yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama da bu haklar arasındadır. Yönetimler, bu hakları güvenceye bağlamak için kurulurlar ve, onların haklı iktidarı, yönetilenlerin rızasından doğar. Bir yönetim biçimi, bu amacı yok ettiği an, halkın o yönetimi değiştirme ya da ortadan kaldırma ve yeni bir yönetim kurma hakkı vardır».*

Bildiri, Büyük Britanya kralı ve İngilizlerce çiğnenen bu doğal ve tanrısal kanunların uzun bir listesini veriyordu; ve, sonucu şöyle bağlıyordu:

> *«Genel bir Kongre halinde toplanmış Amerika Birleşik-- Devletlerinin Temsilcileri olarak biz, niyetlerimizin doğruluğunu bilen Evren'in Yüce Yargıcına başvurarak, bu kolonilerin iyi Yürekli Halkının otoritesi ve adına, bu kolonilerin özgür ve bağımsız devletler olduklarını ve buna da hakları bulunduğunu; Büyük Britanya Tacı'na her türlü boyun eğişten kurtulduklarını; onlarla Büyük Britanya devleti arasında her türlü siyasal birliğin kökünden koptuğu ve kopması gerektiğini... açıkça ilan ediyoruz».*

Fransız halkı, erdemle dolu doğa insanları olarak gördüğü Amerikalıların Devrimine karşı coşku içindeydi. Paris'e gönderilmiş olan Franklin, babacanlığı, yün çorap ve kaba-saba ayakkabılarıyla bu görüşü güçlendiriyordu. Daha şimdiden yığınla genç, Atlantik'i aşmış ve Kongre'ye hizmetlerini sunmuşlardı. Bağımsızlık Bildirisi ile, bu coşku, bir kendinden geçiş olup çıktı. İşte o sıralardadır ki, Marki de La Fayette de yola çıktı. Bakan Vergennes, 1763 andlaşmasının öcünü almanın bir aracı olarak bakıyordu bu savaşa; Amerikalılara silâh ve cephane göndertti; ne var ki, Amerikalıların yenilgileri, işin içine açıktan açığa girmede duraksatıyordu onu. Son olarak, 17 Ekim 1777'de, Kanada'dan New York'a destek diye gönderilen bir İngiliz ordusu, milislerce kuşatıldı ve yiyecek-içeceği de kalmayınca, Saratoga'da teslim oldu. Amerikanların bu ilk büyük zaferinin pek büyük yankıları oldu ve **Fransızların bağlaşıkIığı**nı sağladı onlara. Andlaşma 6 Şubat 1778'de imzalandı: Fransa ile Birleşik-Devletler, bağımsızlığa erişmeden, birbirlerinin rızası olmaksızın ne silâhları bırakacak ne de barışa gideceklerdi; Fransa, Kanada'yı yeniden fethetmiyecekti; Birleşik-Devletler, Fransa'nın Amerika'da hali hazırda bulunan ve gelecekte olacak öteki toprakları için de güvence veriyordu ona. Vergennes, İspanya'nın savaşa girmesini sağladı (Haziran 1779). İngiltere, Amerikalılara barut satan Hollandılara savaş ilân etti (Aralık 1780). Son olarak, yansızlar, II. Katerina'nın girişimi üzerine, gemilerinin savaş için kaçak mallarla yüklü olarak ziyaretlerine, zorla karşı koyacakları konusunda bir birlik oluşturdular.

Fransız müdahalesi kesinleşti. La Motte Piquet'nin, Grasse'ın, d'Estaing'in, Suffren'in yönettiği Fransız donanmaları, denizlerde egemenliği sağladı. Her yanda, Antiller'de, Hind'de, Amerika'da, Cebellütarık'da saldırıya uğrayan İngilizler, güçlerini dağıtmak zorunda kaldılar. Amerika'daki orduları güçlükle donanır oldu. Son olarak 1780 Temmuzunda, Kont Rochambeau'nun kumanda ettiği 7.500 kişilik bir Fransız birliği, o güne değin düzenli bir savaşta hemen hemen hep yenilmiş olan Amerikalılara, deneyimli bir güç sağladı. Amiral de Grasse'ın kumanda ettiği bir Fransız donanması ile, Washington'un, La Fayette'le Rochambeau'nun yönettiği Fransız ve Amerikan ordularının anlaşmalı eylemi, kıtadaki tek İngiliz ordusunun, 19 Ekim 1781 günü, Yorktown'da teslimi ile sonuçlandı.

Savaş kazanılmıştı.

Ne var ki, Amerikan temsilcileri, Franklin'e karşın sözlerinde durmadılar; 30 Kasım 1782'de, acele İngiltere'yle andlaşmaya gittiler. Bir oldu-bitti karşısında kalan Vergennes de andlaşma yapmak zorunda kaldı. 1783 Eylülünde Versailles'da imzalanan İngiliz-Fransız andlaşması Fransa'ya pek az yarar sağladı: buna da neden, Amerikalılarca yalnız bırakılması, Antiller'deki Fransız donanmasının yenilgiye uğraması ve Fransız görüşmecilerinin istenebilecek her şeyi istememiş olmalarıydı. Fransızlar, Tabago ve Saint-Lucie adalarıyla Senegal'deki kuruluşlarını elde etti sadece. Fransa'nın asıl elde ettiği ise şu idi: İngiliz emperyalizmini başarısızlığa uğratmıştı; en güzel kolonilerini yitirtmişti ona: ve. bir halkın özgürlüğünü sağlamıştı. Paris'te imzalanan İngiliz-Amerikan andlaşması, Birleşik-Devletlerin bağımsızlığını tanıyor; sınırları, batıda Mississippi'ye, kuzey-batıda Büyük-Göller'e ve Saint-Laurent'a değin götürüyordu.

Amerikalılarca terkedilmiş olmasına karşın, XVI. Louis, sınırsız giderleri için hiçbir şey istemedi onlardan; dahası, 12 milyon liralık bir bağışta bulundu onlara ve, ülkenin iktisadî kalkınması için 6 milyonluk bir avans gönderdi.

Franklin, ebedi dostluk ve şükranlarını bildiriyordu.

VIKANADA'NIN GELİŞİMİ (1763-1791) VE AMERİKA BİRLEŞİK-DEVLETLERİNİN OLUŞUMU (1783-1789)

Kanada'nın gelişiminin ve Amerika Birleşik Devletlerinin oluşumunun da ilginç bir öyküsü var.

KANADA'NIN GELİŞİMİ

Deneyimden ders çıkarmış olan İngiliz hükümeti, daha önce Yeni-Fransa diye adlandırılan ülkeye liberal bir davranış gösterdi; orada kırma halktan oluşan özerk koloniler oluşturdu.

1763'ten sonra, III. George'un bir bildirisi, katolikleri, ne türden olursa olsun, Kanada'nın işlerine katılmaktan uzaklaştırmıştı. Kanadalılar, birkaç yüz İngiliz'e bağımlı kaldılar böylece. Ne var ki, eski kolonileriyle mücadele, İngilizleri daha fazla liberal olmaya götürdü: **Quebec Kanunu** (1774), katolik ayininin serbestçe yapılmasına izin verdi ve Kanadalıları **Test Kanunu**ndan (Bill of Test) bağışık tuttu; bu son kanun, bir kamu görevine sahip herkesten, Anglikan usulüne göre kutsanmış olmayı istiyordu, ve yığınla Fransız kanununu uygulamakta serbest bıraktı onları, şu şartla ki İngiltere kralına bir bağlılık andı içeceklerdi, başlıca İngiliz kanunları uygulanacaktı ve başlarında kralın seçtiği bir yönetici ile bir kurul bulunacaktı. İlk yönetici, liberal görüşlü bir kişi oldu: Katolik ruhbanla iyi ilişkiler kurdu; Quebec Kanununu tamı tamına uyguladı ve Kanadalılar İngiliz kralına sadık kaldılar.

Bununla beraber, 35.000 Amerikan «Meşrutiyetçisi, Bağımsızlık Savaşı sırasında ve sonrasında kaçmıştı; bunlar sonra gelip Ontario gölünün kuzey batısına yerleştiler. Britanyalılarla Fransızlar anlaşamıyorlardı. Öyle olunca, 1791'de, kral «Meşruiyetçileri ödüllendirerek, tuttu ülkeyi, İngiliz Yukarı-Kanada ve Fransız Aşağı-Kanada diye iki eyalete ayırdı; her eyalet özerk oldu ve her birinin seçimle oluşan bir yasama meclisi vardı.

Fransız Kanadalılar, mezheplerini, dil ve örflerini korudular. Şu Tanrı kelâmına saygıyı sürdürdüler: «Bahçeler yetiştiriniz ve yemişlerinden yiyiniz. Kadınlar alınız ve oğullarla kızlarınız olsun... Olduğunuz yerde kentin erincini arayınız ve Ebedi'ye dua ediniz...». Fransa'nın savsaklaması sonucu göçle beslenip desteklenmedi; yüce bir katolik ülküsü, tarımsal ve ataerkil yaşam biçimi, nüfusun alabildiğine çoğalması, kendini özümsemeye terketmeme sayesinde, 1806'da, 250.000 kişiydiler ve bir Anglo-Sakson ülkesinde, Fransız uygarlığına bağlı bir halk olarak kalmışlardı.

Bir başka Fransız topluluğunun, **Acadie'lilerin** de ilginç bir yazgısı oldu.

> *Acadie'ye, 1763'ten sonra, yaşamdaki Acadie'liler, yollara ölülerini bırakarak, büyük acılar bahasına, küçük guruplar halinde geldiler. 1265 kişiydiler, topraklarını İngiliz kolonların elinde buldular.*

En kötü topraklara yerleştiler. Ancak, yerleştikleri yeri şenlendirdiklerinde, bir İngiliz elinde bir kâğıtla çıkıp geliyor ve oranın mülkiyetini istiyordu ve Acadie'liyi de kiracı durumuna getiriyordu. Mahkemeler, hep haksız çıkarıyordu onları; en az ücretli işler onlar içindi. Bağımsızlık Savaşı sırasında, İngiliz hükümeti onlara yumuşak davranmaya başladı; topraklarının mülkiyetini tanıdı ve katolik ayinini serbestçe yapmalarına izin verdi. Ne var ki, bir «Meşruiyetçiler» dalgası kalkıp geldi. Acadie'liler, 40.000 İngilizin ortasında boğulur hale düştüler; bu İngilizler, Yeni-İskoçya ve Yeni Brunswick eyaletlerini oluşturacaklardır. Bununla beraber, Acadie'liler, Kanadalılar gibi kimliklerini korudular. 1790 yılında, salt kendi çoğalmaları sonucu 8.166 kişiydiler; nüfus artışı sürüyordu, İngilizlerden toprağı geriye satın alıyorlar ve yavaş yavaş itiyorlardı onları.

BİRLEŞİK DEVLETLER, YENİ ANAYASALAR

Hemen herkes, III. George, II. Friedrich, hatta yığınla Amerikalı, Birliğin sürmeyeceği konusunda hemfikir idiler: Devletler arasında yığınla farklar vardı ve cumhuriyet dağıtıcı bir biçim olarak görülüyordu; uygulamada da, devletler, bağımsız, kendi başına buyruk ve anarşik durumdaydılar.

Kongrenin çağrısı üzerine, Amerika devletleri, Connecticut ile Rhode-İsland dışında, 1776-1784 yılları arasında yeni Anayasalarla donandılar. Bu anayasalar, toplum sözleşmesi ve Montesquieu'nün öğretilerine dayanıyordu: Hepsi de daha demokratik nitelikte idiler; taşınmaz mülkiyetine dayalı bir ülkede olduğu için, oy hakkı -az da olsa- paraya bağlanmıştı; katolikler karşısında da daha hoşgörülü idiler. Ancak, kişisel iktidar korkusuyla, seçimle gelen meclisler tüm yetkilerle donanmışlardı. Artık seçilen yöneticiler, pek sınırlı bir yürütme gücünün sahibiydiler. Ne var ki, meclis hükümeti kötü sonuçlar verdi. Bütün bir XIX. yüzyıl boyunca, yöneticilerin rolü git gide arttı.

15 Kasım 1777'de oylanmış **Konfederasyon Maddeleri**yle devletler birbirlerinden koptular. «Ortak savunmaları» ve «genel ve karşılıklı yararları» adına kurulmuş bir «dostluk birliği» idi bu; her devlet, egemenliğini, özgürlüğünü, bağımsızlığını saklı tutuyordu. Kongre, elçilerin diplomatik bir konferansından başka bir şey değildi; her devletin orada bir oyu vardı; oybirliği esastı. Kongre, dışişlerini, savaşı, deniz güçlerini, para, ağırlık ve ölçüleri, posta işlerini yönetip yönlendiriyordu.

Ancak, devletler arasında ya da Konfederasyonla yabancılar arasında ticareti düzenlemesi bile mümkün değildi. Öte yandan, hükümran devletler üzerinde, kendini dayatacak hiçbir araca sahip değildi.

Federal hükümetin bu zayıflığı, **gerçek bir anarşi**ye yolaçtı ve iktisadi, sosyal ve siyasal tehlikeli bir bunalımın başlıca nedeni oldu.

> *Kongre, parasızdı ve güçsüzdü. Kâğıt para çıkarıyordu; ancak güvencesi olmadığı için değeri olmuyordu; öyle ki, bir gün bir berber, dükkânının duvarlarına asıp eğlendi de onlarla. Ortak giderler için devletlerden katkı bekliyordu, ama umduğunu bulamıyordu.*
>
> *Seferberliğin kaldırılması da sorun oldu: Subaylar emeklilik maaşı istiyorlardı. Ancak, para yokluğu bir yana, kamuoyu da karşısındaydı bunun; bir zümre, bir aristokrasi yaratmaktı bu. Güçbelâ bir formül bulundu. Öteki askerî birliklere gelince, ücretin geri kalanı ödenemedi; bir başkaldırıya yol açtı; ona da sıradan bir çare bulundu.*
>
> *İktisadî bunalım kasıp kavuruyordu ortalığı. Başta, savaşın yıkıntılarından doğuyordu bu; ayrıca, yığınla «Meşruiyetçi» terkedip gitti ülkeyi ve çoğu tacir ve zengin sanayici olduğundan işletmeler ve sermaye kayboldu, üretim yetersiz hale geldi. Bunalım, Kongrenin güçsüzlüğünden de doğuyordu; devletler, gümrük konusunda, en ufak bir hak bile tanımıyorlardı ona. Bağımsız hale gelmiş devletler, kendi aralarında da bir iktisadî savaş veriyorlardı: Biri, kendi gümrük tarifelerini yükseltince, öteki malların kendi ülkesine gelmesi ve komşusunun çökmesi için tarifelerini indiriyordu. İngiltere bu durumdan yararlanıyor; ülkeyi kendi mallarıyla istilâ ederken, Bağımsızlık Savaşı sırasında kurulmuş küçük sanayisini de yıkmak istiyordu. Bağımsızlıklarını kazanmışlardı, ama iktisadî bakımdan bağımlı haldeydiler. İngiltere, onlara Antiller'de ticareti yasaklamıştı; orada kaçakçılık yapmak zorundaydılar. İngiltere, her türlü ticaret andlaşmasını da reddediyordu; çünkü Kongre, andlaşmalara devletlerin uyacakları konusunda güvence veremiyordu. Akdenizde korsanlar Amerikan gemilerine saldırıyorlardı, İngiltere ise seyrediyordu bunu. Fransa'da, Portekiz'de, Çin'de yeni pazarlara karşın, Amerika ticareti açık veriyordu.*
>
> *Para kıtlığı da alış-verişi, ticareti, giderek üretimi felce uğratıyordu. Yedi devlet, kâğıt para çıkardı; Massachussetts reddetti.*

Borçlular, borçlarını ne ile ödeyeceklerini bilemez haldeydiler. Aynı zamanda, para kıtlığı, sermaye azlığı ve İngiliz rekabeti, yaşamı herkes için güç hale getirmişti. Kurtuluş ordusundan bir eski subay, Shays, bir birliğin başına geçip başkaldırdı ise de yenildi. Ancak, sıradan halkın bütün ilgisini çeken bu ayaklanma, bu kez yoksullarla zenginleri karşı karşıya getirecek bir iç savaşın başlangıcı gibi göründü. Washington, Lee'ye şöyle yazıyordu: «Yaşamlarımızı, özgürlüklerimizi ve mallarımızı güvenceye bağlayacak bir hükümetimiz olsun, yoksa felâket!» «Shays başkaldırısı», varlıklı sınıfları dehşete düşürerek, bir hükümet zorunluluğuna inandırdı onları; bu hükümet, «sözleşmelerin kutsallığı»na ve mülkiyet hakkına saygıyı sağlayacaktı.

Yeni bir anayasa kaleme almanın başlıca etkenlerinden oldu bu.

Kongre, Batı sorununu çözmede de güçlükler karşısındaydı: Öncülerin batıya doğru yürüyüşü hızlanmıştı; arka arkaya kentler kuruluyordu. Bu ilerleyiş, Yerlilerle sorunları da getirdi beraberinde: 1768 ve 1785 andlaşmaları, kimi haklarını kaldırdı onların; gerçek savaşlara yol açtı bütün bunlar. Ancak, asıl güçlük, kimi devletlerin kendi aralarında yeni toprak istemeleriydi; ve zavallı Kongre, kime hak vereceğini bilemez durumdaydı. Kongre'nin bütün kaygılarının kaynağı öncülerin davranışlarıydı: Kimi Kanadalı Fransızların hayvanlarını çalıyor ve bahçelerini yağmalıyorlardı; Kanadalılar, Kongre'den mülkiyetlerinin ve tazminat haklarının tanınması için pek güçlük çektiler. Parasız ve ordusuz Kongre, İspanya'dan, Amerikalıların Mississippi'de serbestçe dolaşma hakkını bir türlü elde edemiyordu; bu olmayınca, Batı gelişemezdi. İspanya, Mississippi'yi kapadı ve Yerlileri Amerikalılara karşı kışkırttı. Para kıtlığından zaten hoşnutsuz öncüler, ayrılmakla tehdit etmeye başladılar ve aralarında kimisi İspanya'ya katılacaklarını söylüyorlardı.

Her şey, Kongre'nin güçsüzlüğünü ve federal hükümeti güçlendirmenin zorunluluğunu koyuyordu ortaya. New York devleti 1782'de, Massachusetts 1785'te, Anayasa değişikliği istediler. 1786'da, devletlere 55 delegeden oluşan bir Konvansiyon seçtiler; Konvansiyon, 25 Mayıs 1787'de, Washington'un başkanlığında toplandı ve -bugün de yürürlükte olan- **1787 Anayasası**nı yaptı.

1787 ANAYASASI

1787 Anayasası, «ortak savunma»yı ve «genel gönenci sağlayacak» bir düzine kurum getirdi. Bu amaca erişmek için, devletlerin egemenlik ve bağımsızlıklarını kaldırıyordu. **Tek bir Amerikan ulusu**nun varlığını ilân ediyordu; devletler, onun sadece üyeleriydiler: «Biz, Birleşik-Devletler halkı...» Yeni Anayasa, onüç devletten dokuzu kabul ettiğinde yürürlüğe girecekti: böylece, devletler hükümran değildiler, çünkü azınlık çoğunluğun görüşü önünde eğilmek zorundaydı.

Montesquieu’den hayli esinlenmiş olan Anayasa, despotizmi safdışı etmek için, **güçler ayrı1ığı**na dayanıyor; ancak, herkesin felâketine ve yabancı egemenliğine yol açan anarşiden kurtulmak amacıyla da, **başkanlık rejimi** yoluyla güçlü bir yürütme kuruyor. Başkan, dört yıl için seçilmiştir: Kendisini seçen Meclisler değildir. Yurtdaşların, başkan seçmek amacıyla seçtikleri özel seçmenlerce belirlenir. Böylece başkan, Birleşik-Devletler halkını temsil eder; öyle olduğu için de, pek büyük bir manevî otoritesi vardır. Başkan, Meclisler önünde sorumlu değildir; bakanlarını istediği gibi seçer ve istediği gibi de görevden alır. Meclisler, bakanları azınlığa düşürerek istifaya zorlayamazlar. Parlamenter rejimi yoktur. Başkan, dört yıl boyunca, kendi politikasını sürdürebilir; yeter ki, her yıl bütçesi oylansın.

Başkanın, yasama gücünde de bir payı var: Kanunlar, ancak o uygun bulursa yürürlüğe girebilir; reddederse, Meclisler, gerçi onun vetosunu aşabilirler, ancak kanun herbirinde bu kez üçte iki çoğunlukla kabul edilmelidir, bu da hayli güç sağlanabilecek bir sonuçtur. Başkan, doğrudan doğruya kanun öneremez; ancak, ülkenin başı olarak, genel çıkarı temsil ettiğinden, sorunları bir bütün olarak o görebileceği için, Kongre’ye, başkanlık mesajları yoluyla tavsiyelerde bulunabilir.

Başkanla aynı zamanda seçilen bir başkan yardımcısı, başkanın görevlerini yerine getirememesi halinde onun yerine geçer.

Anayasa, toplum işleri üzerinde yurttaşların denetimini de sağlamıştır. Yasama gücü, **iki meclise** verilmiştir: Temsilciler Meclisi, her devlette, gerekli koşullara sahip seçmenlerce seçilir; ve her devlet, kendi nüfusu oranında temsilci yollar Meclise. Kölelerin de olduğu yerlerde, yalnız beyazlar oy verebilirler; ancak, devletin ne kadar temsilci çıkaracağını bilebilmek için, kölelerin de beşte üçü hesaba katılır. Öyle olduğu için güneyin Beyazları, kuzeydekilerden çok daha fazla temsil edilir

durumdadır. Temsilciler, sadece iki yıl için seçilirler; böylece, seçmen, onların eylemleri üzerinde bir etkide bulunur.

Ancak, Yeni-İngiltere gibi az nüfuslu küçük devletler, büyük devletlerin çıkarlarına kurban edilmiş olma tehlikesi içindeydiler. Öte yandan, ilk meclisin, iyice düşünüp taşınmadan çıkaracağı kanunları gözden geçirmek için bir ikinci meclis gerekliydi; bu yüzden Senato vardır. Nüfusu ne olursa olsun, her devlet başına iki senatör seçilir; onları seçen de, kendi devletlerinin yasama meclisleridir. Altı yıl için seçilirler; her iki yılda bir de üçte biri yenilenir ve, bu da, çarpıcı olayların etkisi altında ani çoğunluk değişmelerini önlemek içindir.

Kanunlar, iki meclisce de oylanmalıdır, aralarında bir fark olmadan birine ya da ötekine sunulabilir; yalnız malî kanunlar önce Temsilciler Meclisince oylanmalıdır ve, bu da, yurttaşların giderler üzerinde, giderek hükümetin eylemleri hakkında denetimlerini daha iyi sağlamaları amacına dayanır.

Senato'nun elinde yürütme gücünden bir pay vardır: Başkan, kimi yüksek görevliler için onun olurunu elde etmek zorundadır; bunun gibi, Başkanın yabancı devletlerle imzaladığı andlaşmalardan hiçbiri Senatonun onayı olmadan geçerli değildir. Son olarak, Senato'nun bir de adli yetkisi var: Temsilciler Meclisi'nin suçladığı kişileri yargılamak için, Senato, Yüksek Adalet Divanı'na dönüşür. Böylece, Başkandan gelebilecek her türlü hükümet darbesi girişimine karşı bütün önlemler alınmıştır.

Ne var ki, Meclisler, kanun yapmakta mutlak yetkili değillerdir; öyle olsa, çoğunluk azınlığı ezerdi. Böylece kanunların üstünde Anayasa vardır ve kanunlar ona göre yapılır. İnsanların oyladığı kanunların, onların yaptığı Anayasanın da üstünde Tanrının istediği **doğal kanunlar** vardır; bu doğal kanunlar zaman aşımına uğramaz ve kutsal haklar, özgürlük, mülkiyet tanır insanlara. Anayasaya ve insan haklarına aykırı her kanun, yok sayılır. Kanunların Anayasaya ve doğal haklara uygun olup olmadığına hükmetmekle yükümlü bir **Yüksek Mahkeme** vardır. Onun temel görevi budur. Ayrıca, yurttaşların idareyle ve devletlerin kendi aralarındaki uyuşmazlıklarına da bakar. Başkanca atanmış yedi yargıçtan oluşur bu mahkeme; kararlarında mutlak bağımsızlık sağlamak için, yaşam boyunca seçilir bu üyeler.

Toplumlar, zaman içinde değişirler. Anayasalar, aynı temel ilkeleri saklı tutarak, yeni koşullara uymalıdırlar. Anayasa, yetkinleşme niteliğine sahiptir; değiştirilebilir. Değişiklik önerisi, Meclislerin üçte iki

çoğunluğunca, ya da devletlerin üçte ikisinin istemi üzerine toplanan bir konvansiyonca yapılır. Değişiklik, devletlerin dörtte üçünde, bu amaçla özel olarak seçilmiş konvansiyonlarca onanırsa, Anayasanın tamamlayıcı parçası olur.

1788 yılından başlayarak, Anayasa, devletlerin çoğunluğunca onaylandı ve yürürlüğe girdi. On değişiklik kabul edildi ve bir tür İnsan Hakları Bildirisi oluşturdular; bunlar, bireysel özgürlüğü ve basın özgürlüğünü güvenceye bağlıyor ve bir devlet dini kurmayı Kongre’ye yasaklıyorlardı. Oybirliğiyle başkan seçilen Washington, 4 Mart 1789’da göreve başladı.

Bu Anayasa, iki zorunluluğu, otorite ve özgürlük zorunluklarını pek güzel sağlayacak ve Birleşik-Devletlerin gelişmesine ve gönencine katkıda bulunacaktır.

BİRLEŞİK-DEVLETLER VE AVRUPA

Bir büyük devletin baştan aşağıya yazılmış, akli ilkelere dayanan ve içine, Bağımsızlık Bildirisi’nde olduğu gibi, Fransız «Filozofları»nın özellikle de Montesquieu’nün görüşleri sızan ilk anayasadır bu. Bu nitelikleriyle de, Bildiri’yle beraber, aydın Avrupalılar için bir uyarı ve bir örnek oldu. Avrupa’dan varlığını, felsefesini ve politikasını almış olan Birleşik-Devletler, sanatını da alacaktır: Houdson, Richmond’un Kapitol’u için, Desjardins’in XIV. Louis’sini örnek alıp Washington’un heykelini yapacaktır; Kapitol, Nimes’deki Maison Carree’ye öykünecektir; Paris’te Hotel de Salın, Beyaz-Saray’ın mimarlarına esin verecektir; Versailles, yeni federal başkenti, Washington’u kuracak olanların esin kaynağı olacaktır; Gabriel’in biçemi Boston’a taşınmıştır. Birleşik-Devletler, ürünleri ve ticaretleriyle Avrupa’daki iktisadî, sosyal ve siyasal dönüşümlere katkıda bulunduktan sonra, şimdi de gelişimini bir devrimle sonuçlandırsın diye örnek oluyordu.

Avrupalılar, Amerika’dan gelen haberlerin coşkusu içinde yaşıyor ve yürekleri oradaki mücadelelerle çarpıyordu. Elseneur’de, Amerikan bağımsızlığı öğrenildiğinde, «koy, bütün uluslardan gemilerle dolmuştu... Bayraklarını çekmişlerdi hepsi de... Tayfalar, sevinç çığlıkları atıyorlardı... Babam, siyasal özgürlük duygusunu duyalım istiyordu. Bir masaya götürdü bizi ve biz, o ve konuklarıyla beraber yeni Cumhuriyetin sağlığına içtik...» Yönetimlere karşı bıkkın ve öfkeli Avrupa’da, Amerika’ya öykünme konusunda bir büyük istek egemendi; Prusya’da, Avusturya’nın elindeki topraklarda, Hollanda’da, İsveç’te, Cenevre’de, hoşnutsuzluğun kol gezdiği

her yerde bu istek vardı. Ne var ki, bu duygular hiçbir yerde, Fransa’dakinden daha güçlü değildi. Ve her yanda eli kulağındaki bu devrimi Fransa yaptı. Niçin orada? Çünkü, Orta Çağ’ın kurumlarından arda kalanlar, orada yitip gitmeye daha yakın durumdaydılar ve daha fazla dayanılmaz hale gelmişlerdi. Fransa, yönetimin en merkezî, soyluluğun en azaldığı, aracı kurumları en uşaklaştığı bir ülkeydi; en türdeş ulus oydu, en tutarlı devlet de. Devrim zorunluluğunun en açık göründüğü ve onu gerçekleştirecek araçların en kolay olduğu bir yerdi orası. Fransa, yalnız kendisi için çalışmakla yetinmeyecekti; İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’ni insanlığın yeni incili yapmayı deneyecekti; Devrimin, halkların kurtuluş aracı, ulusların kurtuluşu ve bütün insanların mutluluğu için bir sefer olması girişiminde bulunacaktı.

Başardı da bunu.

Artık onu anlatmaya başlayabiliriz.

III
FRANSIZ DEVRİMİ

«Aydınlıklar», sonunda bir devrimle taçlanır: **1789 Fransız Devrimi**'dir bu. Devrimin, olaylar durulduğunda gelip vardığı kurumsal içerikte şaşırtıcı hemen hiçbir şey yoktur. «Eski rejim» denen düzenin, maddi ve düşünsel temelleri, yüzyılın son yetmiş yılında öylesine oyulmuş çökertilmiştir ki, çok geçmeden yalnız molozlar kalacaktır bundan; yüzyıl, geniş ölçüde bunu öngörmüş ve istemiştir.

Şaşırtıcı olan, Devrimin eseri değil böylece; şaşırtıcı yön, onun **yürüyüşünde, nabzının atışlarında** ve **araçlarında**. Temel çatışma, burjuvazi ile soylular arasındadır; burjuvazi, aristokrasinin sahiplik ettiği düzenden yakınan halk kitlelerini, köylüleri de almıştır yanına. İnsanlığın o güne değin tanıdığı en büyük sosyal mücadeledir sahnede görülen. Kendine özgü özellikleri olan bu mücadele, Devrimin yürüyüşüne de damgasını vuracaktır. Bir yerde bir «**burjuva devrimi**»dir bu; ancak, içinde **ileriye dönük nice gelişmenin tohumlarının** da atıldığı ve yeşerdiği bir devrim.

Fransız Devriminin bir özelliği bu.

Bir başka özelliği de şu: Devrim, gösterdiği özelliklerin bir sonucu olarak, yalnız tek bir cephede, Fransa'nın sınırları içinde kalmamıştır; iki cephede, hem iç, hem dış cephede bir savaşa yol açmıştır. Ateş, yalnız bir bacayı değil, deyim yerindeyse, **bütün dünya**yı sarmıştır. Avrupa'daki öteki burjuva devrimlerinden farklı olarak, sonuçları evrensel bir burjuva devrimidir bu; yalnız olumlu yanlarıyla değil, **yol açtığı karşı-devrim rüzgârıyla** da.

Şimdi bunu anlatacağız.

BÖLÜM I
DEVRİMİN GÜÇLERİ

Gösterdiği özellikler bakımından, Fransız Devriminin doğal güçleri ile araçlarını ayrı ayrı belirtmek gerekiyor.

I
DOĞAL GÜÇLER

Devrim, **XVIII. yüzyılın kentlerinde** palazlandı ve onların aracılığıyla başarıya ulaştı. Kent, çoğulcu yapısıyla sosyal bir ortamdır; nice gelişmeler orada ortaya çıkar ya da boğulup gider. Bu kent, birinden ötekine değişiklik de gösterse, bir burjuva ortamıdır; iktisadî yaşamın nabzı bir bakıma orada atar; sıcaklık orada yükselir ya da düşer. Son olarak, bir etki merkezidir de bu kent: Bir girişimci sınıf, imalatçı, dükkâncı, zanaatçı, yanı başındaki sınıf ya da sosyal gurupları orada etkisi altına alır; ustayla temas halinde yaşayan proletarya üzerinde özellikle böyle bir etki vardır.

KENTLER: BURJUVAZİ

Kentler, başta **burjuvazi** demektir.

Burjuvazinin yükselişi, iki kuşaktan beri yeniden başlamıştır. «Tiers etat»nın bu eski seçkin bölümünün zenginliği artmakta, sayısı artmakta, gücü artmaktadır. **İktisadî koşullar** yüzüne gülmüştür ve girişimlerini destekleyip durmaktadır.

Nasıl?

Yüzyılın ikinci ve sonuncu çeyreği arasında, sanayi üretiminin değeri, iki katını aşmıştır; iç ve dış ticaret belki üç misline varmıştır; koloni ticareti ise, hemen hemen beş misline. Para değerinde düşme yoktur; para değerinde 1726’daki kararlılık, frankın serüvenli yaşamına son vermiştir ve tâ XX. yüzyılın başlarına değin sürecektir bu. Kazanç da hızlanmıştır; her boydan burjuva rahatça ve daha çabuk servet yapmaktadır. Çalışkan, tutumlu, ihtiyatlı, aile yaşamında erdemli olan bu sınıf, bütün bu konularda eski durumunu sürdürmektedir; hatta ihtiyatlılığı ve örflerine bağlılığı daha da artmıştır.

Yüzyılın ikinci çeyreğinde birden ortaya çıkan **çoğalma**, krallığın nüfusunu %30’la 40 arasında yükseltmiştir. Yalnız doğumlar artmakla kalmamış, ölüm oranı da gerilemiştir; ve «dönemsel» dediğimiz bunalımlar sırasında, halk kesimindeki ölüm oranının azalışı dikkat çekicidir. «Kıtlık» türünden bunalımlar da yoktur.

Nüfustaki bu aşırı çoğalma, **tarımdaki fiyatları** da etkilemektedir; verimli yeni toprak kazanma umudu pek olmayan ve taşıma tekniği de bol miktarda yiyecek taşınmasına elvermeyen bir toplumda bu etki daha da boyutludur. Tarım alarmdaki sınırlılıkla, nüfusun ani artışı arasında bir «Malthus'cu» çelişme ortaya çıkar ve Malthus'a da çok şey öğretecektir. Özellikle işlenmesi daha zor toprakları değerlendirmek, daha pahalıya da mal olsa, daha çok üretmek gerekmektedir. Böylece, yüzyılın ikinci otuzlu yıllarının başlamasıyla, o zamanın -aslında tarımsal- pazarına egemen bütün temel ürünlerin fiyatlarında genel bir yükseliş başlar. Öte yandan, bu nüfus çoğalışı, kırsal kesimden çok kentlere yarar sağlar. Kuşkusuz ulus, büyük kitlesi bakımından tarımcı kalmaktadır; ancak, kentler de ölçüsüz derecede büyümektedir. Kentler, bir alış-veriş ekonomisine bağımlıdır: İşte ticarete vurulan bir kamçı! Kentler, bu yeni gelenleri barındırmak ve giydirmek zorundadır: O zamanın iki büyük sanayi alanı, ev yapımı ve dokuma alabildiğine canlanır bununla. Böylece, nüfustaki çoğalış ve halkın yeni dağılımı, fiyatları yükseltirken, mahreçleri de genişletir.

Nüfustaki aşırı artışın yanı sıra, **«altın»da aşırı artış** vardır. XVIII. yüzyıl, Amerika'nın bulunuşundan beri üretilmiş altın ve gümüşü, tek başına üretmiştir. XVI. yüzyılda ve XIX. yüzyılın kimi dönemlerinde olduğu gibi, ödeme araçlarını da hızla çoğaltmıştır bu. Altın-değer, git gide genişleyen bir mahreç üzerinde, git gide yayılmaktadır; onunla beraber, burjuva girişimcilerinin iş hacmi de genişlemektedir. Daha da artan, kârdır: Çünkü, bugün de olduğu gibi, maliyet fiyatlarının çoğu ögesi -özellikle faiz oranlarıyla ücretler- fiyatlardan daha az hızla yükselmektedir.

Böylece, burjuvazi, **çeşitli katlarıyla** zenginleşmektedir: Yüksek maliye, ticaret ve sanayi burjuvazisinden, orta ya da küçük ticaret burjuvazisine ve kimi bağımsız zanaatçılara değin böyledir bu. Her yanda görülür olmaktan çıkmış da olsa, korporasyonlara karşın, git gide büyüyen kentte, her boydan dükkâncı ve girişimci çoğalmaktadır. Özellikle bina yapımı ve onun yaşattığı yığınla meslek, kentsel yenileşmenin başlıca yararlanıcılarıdır.

Bu zenginleniş, **kültür alanında**, nitel bakımdandır da. Lüks nesneler, kültürel nesneler tüketimi burjuvaziyi git gide çekmektedir kendisine. XVII. yüzyıl kentinin çerçevesi dar ilgilileri, ulusal boyutlar kazanmaktadır. Bu kaynaşan sınıfın çocukları kolejlere gitmektedir. Burjuvazi, bu aydın mahreç, yazarlar için bir alıcı haline gelmiştir; zımni eğilimleri daha şimdiden kendini dayatan bir büyük alıcı. Çünkü, aynı yüzyıl, yazarları ve

okuyucuları da biçimlendirmiştir. Ebedi yaşama yönelmiş Kilise öğretimi ile bağlarını koparmış olarak, yakın, maddi, «burjuva» bir mutluluğa inanmaktadır. Yazarlarının, eleştiricilerinin ortaya attıkları sorunlar, aslında **yükselen bir** sınıfın gücü ile ilgili sorunlardır. Siyasal sorunlar mı? Siyasal iktidarın yeniden dağılımı üstünedir; bu ise, hiç olmazsa bir bölümüyle burjuvazi yararına olacak bir şeydir: Öyle ki hükümran, zamanın dilinde, artık yalnız kral ya da prens değil, **siyasal topluluk** anlamınadır. İktisadi sorunlar mı? **Ekonominin serbestliği** üzerinedir; bundan da asıl yararlanacak olan burjuvazidir. Bu serbestlik, XVIII. yüzyıldan çok önce önerilmişti aslında; ne var ki, o denli gür sesle değildi. Şimdiki yenilik ise şudur: Bu düşünceyi, artık bütün bir okul, tutarlılıkla savunmaktadır; geniş ve güçlü «Fizyokratlar akımı», az-çok değişik bir biçimde, Fransa'yı ve kıtayı derinden derine etkilemektedir. Bu okulun siyasal düşüncelerinin gelişimi de ilginçtir: Liberalizm, başlardaki «despotik» eğilimin aleyhine ilerler git gide.

Kuşkusuz, bu iktisadi bireyciliğe adalet adına çatanlar vardır. Ne var ki, verimlilik ve üretkenlik adına değildir bu. Toplumun zenginliği, bir elli yıldan beri tam bir ilerleme içinde değil mi? Görülen bu! «Bırakınız yapsınlar»; tek başına yürüyen o! Yüzyıl, böyle düşünüyor. Burjuvazinin, bunun bilincinde olmaması mümkün mü idi? Git gide daha zengin, daha kalabalık, daha bilgili, kentlerde birbiriyle daha ilişkili olan bu sınıf, eskiden olduğundan çok daha güçlü biçimde bilincindedir çoğu şeyin. Mücadelede, güçlenişini sürdüren bir bilinçtir bu. Eski düşmanı soylular, onun **sosyal yükselişi**ne engel olmaktadır hep: Aslında çok önceden dayanılmaz hale gelmiş olan bu engel, günlük yaşamda da kışkırtıcı sürtüşmelere yol açmaktadır,

Ne var ki, git gide de büyümektedir bu engel. Bir süredir, burjuvazi, maddî ve manevi yükselişini sürdürse de, **yurttaşlık ilişkilerinde** gerileme halindedir. Yaşamda ağırlığını hergün biraz daha koyan bu sınıf, devlet katında günden güne kendini daha az saydırır durumdadır. Soylulaştırma mektuplarından yararlanmayı sürdürmesi hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Devlette yönetimin yüksek kademeleri kendisine hemen hemen kapalıdır; başka yüksek görevlerde de böyledir: Parlörmanları ve krallık mahkemelerini dolduran kaftan soyluları, kendi kastından ve soyluluğun öteki bölümlerinden seçmektedir adamlarını. Orta soyluluk da, babadan oğula geçme eğilimindedir. Yüksek ruhban katları da kapalıdır. En kötüsü

de ordudaki durumudur; soyluların tepkisi, burada bir hakka dönüşmüştür: Kimi rütbeler vardır ki, dört göbekten soyluluk aranmaktadır.

Uygulamada daha başka engeller de vardır. Safdışı etme, topraklara, **mamelek haklarına değin** uzanmaktadır: Örneğin, soyluların mallarıyla, soylu olmayanların mallarını düzenleyen hukuk başka başkadır. İsteyen istediği fiefi satın alabilir; ancak alan soylu değilse, özel bir vergi ödeyecektir. Ödese de, senyör olmanın mutluluğunu sürecek midir? Hayır! Yığınla örneği vardır bunun! Böylece, soyluların mülkiyeti, ayrıcalıklıdır. Bütün bu ayırımlara, «feodalite»nin kimi unvanlarını da eklemeli.

1788'in burjuvası, sosyal bakımdan, iştahı kursağında kalmış, doyumsuz bir insandır!

Öte yandan, kral, sınıfıyla dayanışma içinde görünür; soyluların tepkisi, onun da onamasıyla gerçekleşmiştir. Ancak burjuvazinin, hükümete karşı başka yakınmaları da vardır: Mali alanda bu yakınmalar daha fazladır; Rejime borç para verdiği için alacaklı durumdadır ve öyle olduğu için de, kamu maliyesinin yönetimiyle ilgilidir, giderek denetlemek ister onu; 1786 Fransız-İngiliz andlaşmasında olduğu gibi kimi «felâketlerin savuşturmak için, iktisadî politikayı denetlemek de istekleri arasındadır. Bütün bunlar, uygulamada, tepe noktalarda, bir yere kadar da olsa, **egemenliğe katılma** anlamını taşımaktadır kendisi için. Yüzyılın düşüncesi daha başka şeyleri de getirmektedir aklına ve ötede Amerikan örneği de vardır. Az-çok bilinçli olarak, aslında **zümrelerin olmadığı bir toplum**un özleyişi içindedir burjuvazi.

Bununla beraber, burjuvazi, ufukta görünen bu büyük değişiklikler adına, **kendi gücünden başka güçlere** de dayanır; yükselen bir sınıf olarak çekiciliği, başka ortamlar, guruplar ve sınıflar üzerinedir de. Açık çıkar çatışmalarına karşın, proletarya, ideolojik yandaşıdır; liberal soyluların yanı sıra, yığınla rahip de.

KENTLER: PROLETARYA

Burjuvazinin proletarya ile olan uyuşmazlığı, belki aristokrasi ile olan uyuşmazlığı kadar eski ve keskindir. İş yerinde grevi yasaklamıştır; işçi dernekleri, ücreti yaşam pahalılığına uydurmak isterler, doğaldır ki başaramazlar. Alım gücü, yüzyıl boyunca alabildiğine geriler. Böylece, burjuvazinin gelirindeki yükseliş ile işçinin gelirindeki azalış ve ikisi arasındaki farklılık çarpıcıdır. Öte yandan, büyük toprak sahibi, elinde büyük tahıl stoku bulunan, günlük gereksinme maddelerini doğrudan ya da

dolayısıyla etkileyen yerel vergilerden yararlanan aristokrasi ile de çelişmesi vardır işçinin.

O zamanın ekonomisinde, çarpıcı olan, yaşam pahalılığına oranla ücretlerin artmasındaki ağırlık. Ama öte yandan, halkın tükettiği ürünler, her şeyden önce de tahıl, giderek ekmek fiyatları artar durur; ücretlinin aile giderlerinin aşağı yukarı yarısı buna ayrılmıştır. Öyle olunca da, proletarya, **tüketici olarak çıkarları**na alabildiğine dikkat kesilmiştir. Öfkesini aristokratlardan ve istifçiden çıkarır. Düzen, yiyecek adına hemen bütün halk kitlelerini bir araya getiren başkaldırılarla sarsılır durur; ve grevlerden çok daha yıkıcıdır bunlar. Aslında, tahıl üzerindeki vergiler öne sürülür, asgari ücret adına istemler istisnaîdir: Hem bunu isteyen de, asıl proletarya değil, bağımlı bir zanaatçı gurubudur. Doğaldır ki, emeğin fiyatını o denli aşıp giden ekmek fiyatlarında, kamu otoritelerine de çevrilmiştir gözler: Onların iaşe ve vergi politikaları suçlanır; işçi dernekleri ve patronlar, bu kavgada birlikte hareket ederler.

Çağımızdaki proletarya ile XVIII. yüzyılın proletaryası arasında pek büyük bir farklılığın olduğunu söylemek bile abes. Bu proletarya **dağınık**tır ve «**ehlileştirilmiş**»tir: Yarım milyondan fazla atölye ya da dükkân arasında dağılmıştır; çoğu kez aile işletmesinin bir destekçisidir, kimi zaman patronu ile aynı çatı altında yaşar ve onunla birlikte oturur sofraya. Bu koşullarda patrona diklenmesi söz konusu olabilir mi? Bağımlı, ikincil bir öge olarak, burjuvazinin iktisadî ve ideolojik yandaşları arasındadır. Yapsa yapsa, başkalarının devrimini yapabilecek durumdadır henüz; bununla beraber, **bir devrime omuz vermesi** pek önemlidir.

KENTLER: SOYLUIAR VE RUHBAN

Böylece, kentin düşman duyguları, soylulara ve onun kamusal destekçilerine çevrilmiştir. Soylular ise, kent halkı içinde **gülünç bir azınlık**tır ve tüm ulusun ise %2’sidir. Burjuvazinin serpilip yükseldiği bir çağda, o bir kast haline gelmiş ve donmuştur. Yine de elinde hayli sermaye vardır: Toprağa ve anayurttaki kent sanayisine ya da kolonilerde toprağa ve ticarete yatırılmış karma nitelikte bir sermayedir bu. Ama onun için asıl önemli olan tarımdaki mülkiyeti; toprakların dörtte biri, fieflerin çoğu onundur; ulusal pazara çıkan ürünün üçte birinden fazlası bu topraklardan gelmektedir.

Burjuvazi ile proletaryada olduğu gibi, soylular içinde de yığınla farklı guruplar vardır. Bununla beraber, herbiri **tarım fiyatlarındaki yükselişten**

ortaklaşa yararlanırlar. Topraktan elde ettikleri gelir, bütün bir yüzyıl boyunca, hayli artmış durmuştur. Aynı zamanda, nüfustaki büyük çoğalışın ortaya çıkardığı elemeği bolluğu, ücretlerdeki artışın zayıflığı, çiftlik kiracılarının rekabeti, toprak rantını daha da beslemektedir. Son olarak, tarımdaki fiyatlar %50 ile 60 arasında artarken, kiralar da iki katına çıkmıştır. Senyörlük rantlar da artmıştır. Küçük mülkiyet sahipleri, kiracılar ve ortakçılar kitlesi, gelirlerdeki bu yeniden bölünüşün yükünü çekmekte, okkanın asıl altına giden ise köylüler olmaktadır sonunda. Bir avuç feodal zenginleşirken, bu kitle yoksullaşma içindedir; ve doğaldır ki, bu bir avuç feodalin üzerinde yoğunlaşan bir sosyal kin vardır.

Soylular, **vergi bağışıklığı**ndan da yararlanmaktadırlar.

Öte yandan, düşüncelerdeki genel gelişim de umurunda değildir onların. Gerçi özgürlükçü soylular vardır; ama asıl soylu kitlesi, **düzenden yana**dır; kendini sürdürmek, ayrıcalıklarını arttırmak, arkasından devleti de sürüklemek ister; ne madeni hukukta eşitliği kabul eder, ne büyük yığınlara dikkat eder.

Bütün bunları kral da uygun görmektedir.

Öte yandan, **Kilise** de rejimin direklerinden biridir. Gerçi ruhban, bir bütün değildir; öyle de olsa, kimi maddi bağlar ve güçlü bir manevi bağ, aralarında mertebeli olan bu seçkinleri birleştirmektedir. Kilise de, başta toprak rantıyla yaşamaktadır: Kentlerde hesapsız mülkü vardır; ama asıl zenginliği tarımdan gelmektedir, nitekim toprakların %10'una yakını onundur. Ondalık vergi alır bütün topraklardan; başka kazançlar da vardır. Soylularınkiyle aynı oranda, onun da gelirleri artmıştır: Ayin giderleri, sadaka, eğitim hayli para getirmektedir; kilise'de kimi yüksek görevlerin dağılımında da hayli kazanç sağlamaktadır ve yüksek ruhban tabakası, soyluların bir parçasıdır, altın yumurtlamaktadır. Bütün bu sınırsız kazançlar, soylularınkinden daha fazla vergiden bağışıktır. Ruhban da, inatla savunur durumdadır kendini; gerçi içlerinden başkaldıranlar vardır bu adaletsizliğe, ama devede kulak kabilindendir; geriye kalanlar, **soylularla bir bütünlük içindedir**. Hepsi de, filozoflara ve onların insanı tanrılaştırmalarına karşı bir mücadeleyi sürdürmektedirler; yani bir yerde, burjuvaziye ve aşağı-halk tabakalarına karşı durumdadırlar. Böylece, onların «yağını almak» bir yurtseverlik görevi olarak görülmektedir.

Aşağı-ruhban tabakasının da düşündüğü budur belki. Göreve alınış biçimi, kökeni ve durumu bakımından bambaşkadır onlar. Onlarla burjuvazi

arasında uzlaşma, birçok noktalarda kolaydır. Ne var ki, bir bütün olarak, hiçbir zaman güven verici bir ortak olamayacaktır; devrimde bir güç olması olasılığı ise çok daha azdır. Öyle ki, kimi zaman özellikle kırsal kesimde karşı-devrime kadrolar verecektir içinden.

KIRSAL KESİM

Tarımdaki fiyat yükselişine yol açan nüfus çoğalması ile altın çoğalmasından, kırsal kesimde asıl yararlanan mülkiyet sahibi köylü kitlesi oldu denebilir mi? Denemez. Çünkü, böylesi bir yükselişten yararlanabilmek için satmak gerekir; kendisine hem yaşama, hem satma olanağı veren bir ürün sahibi köylü o yıllar istisnadır.

Gerçi, toprakların -aşağı yukarı- %40'ı, bu kitlelerin mülkiyetindedir. Ne var ki, pek çok halde, ürün, ailenin yaşamsal gereksinmelerini karşılamaya yetmemektedir. Verim azdır. Toprağın üçte biri ya da fazlası nadasa bırakılmaktadır. Tohuma ayrılan bölüm, ürünün beşte biri, dörtte biridir, yani fazladır. %10 da öşüre ve senyörlük haklarına ayrılmaktadır. Geri kalan, kalabalık bir aileyi beslemek içindir. Bu aile, büyük bir **ekmek tüketicisi**dir. Kötü hasat yıllarında bu «mülk sahipleri»nden dilenenler vardır. Öte yandan, kırsal kesimde, kıtlık yıllarında pahalılığa karşı tepkiler ilginçtir; protestolar ve başkaldırılar görülmektedir.

Bununla beraber, köyde, elinde satacak kadar fazla ürün geçen bir **eşraf tabakası** vardır; bir tür tarım burjuvazisidir bunlar. Örneğin bağcılar gibi, alış-verişe giren, giderek fiyat yükselişinden yararlanan bir köylü kesimi de görüyoruz. Bütün bunlar, 1770-80'e değin, bir bütün olarak uygun havalardan yararlanmışlardır. Geri kalan «mülk sahibi» kitle ise, küçük bir toprak parçasına kapanmıştır: Ailesini geçindirebilmesi için, aynı zamanda emeğini de satışa çıkarmaktadır; gündelikçi olmakta, arabacı ve duvarcı, tek kelimeyle ücretli olmaktadır. Sonuç ise bellidir: Fiyatlar ücretin önünde gitmektedir; köyde işsizlik, git gide çoğalmaktadır; çocuk ölümündeki azlık nedeniyle, aile kalabalıklaşmakta, yük de ona göre artmaktadır. Özetle, yüzyılın iktisadi gelişimi, mülk sahibi köylü kitlesi için çalışmaktan uzaktır; hem ailenin alım gücünün azalışı, hem ailenin kalabalıklaşması yüzünden, tersine karşıdır bu kitleye.

Çiftlik kiracıları ile yarıcılara gelince... Çiftlik kiracısının, satıcı olduğu düşünülecektir; kirayı ödeyebilmesi için satması da gerekmektedir. Büyük çiftlikler için bu söz konusudur ve kiracısı da, fiyat yükselişinden yararlanmaktadır; küçükler içinse, kiralardaki yükselişin tersine bir etki

yapmaktadır. Her kira süresinin bitiminde, toprak sahibi, kirayı yükseltince, iktisadî koşulların ya da toprağı işleyenin kira süresince elde ettiği gelir fazlasına da el koymuş bulunmaktadır. Yarıcının durumu da pek parlak değildir: Önce, «yarı»cılığı kâğıt üstündedir; sonra toprağın asıl sahibi alacağını ürün olarak almakta ve fiyatlar yükseldikçe de bunun miktarını yükseltmektedir; yüklediği başka şeyler de vardır yarıcıya; son olarak, yarıcı da, ailecek çoğalışın olumsuz etkisi altındadır. Kimi söyleyenlere inanmak gerekirse, yarıcılık, uygulamada dörtte bir getirir olmuştur.

Aslında yarıcılar ve çiftlik kiracıları, uzun süreden beri, «efendi»ye, «mâlik sınıfı»na karşı mücadele içindeydiler. Ancak, XVIII. yüzyılın sosyal dengesizlikleri bu uzlaşmazlıkları artırır. İki katına çıkan toprak rantı ile bu köylü kitlesinin azalan geliri arasındaki çelişme pek çarpıcıdır. Böylece **«mâlik sınıfı» ile uyuşmazlık**, kırsal kesimde temeldir.

Daha önce gördüğümüz **gerçek ücretlerdeki düşüş**, kentlerdeki çalışanlar gibi tarımdaki çalışanları da etkilemektedir: Gündelikçiler, harman dövücüler, çiftlik uşakları, kentteki kapitalist tacirin emrinde olarak evde dokuma işinde çalışanlar, hepsi etkisindedir olayın. Yaşam pahalılığı orada da duyulmaktadır. Aldığının büyük bölümü ailenin ekmeğine giden ücretli, kentlerdeki ücretlinin tepkisi içindedir; onun gibi, o da yiyecek adına başkaldırılara katılmaktadır. Öyle de olsa, türdeş durumda değildir; pek karışık bir yapısı vardır bu kır proletaryasının. Kentlerdeki işçi sınıfından daha dağınık, daha «ehlileştirilmiş» olan gündelikçiler ve uşaklar gurubu, kırsal kesimdeki bir tür burjuvaziye iktisadi ve ideolojik bakımdan bağımlı bir duruma doğru evrilmektedir. Evlerdeki zanaatçı, kent burjuvazisine bağımlılık içinde, onun tarım kesimindeki bir misyoneridir az-çok. Çoğu halde çeşitli işleri ellerinde toplayan herkes, kendilerini «malik» sınıfın karşısına çıkaran uyuşmazlığın bilincindedir. Böylece, eski feodal topluma ve onu destekleyen devlete karşı, **kentlerin ve kırsal kesimlerin burjuva ve proleterlerinin ortak düşmanlığı** artmaktadır.

İşte genel görünüm! Bu tabloda, kentler, bütünü gözönüne alındığında, kırsal kesimden -görece olarak- daha tutarlı bir durumdadır; kırsal kesimde ise, tek başına kalmışlık, toprak sahibine olan iktisadi bağımlılık, soylu ile rahibin kişisel ve yerel temas içinde oluşu, bütün bunlar uyuşmazlığın bilincine varmayı kösteklemektedir kimi zaman.

1789 YILINDAKİ İKTİSADÎ BUNALIM

Bütün bu anlattıklarımızdan çıkan sonuç şu: XVIII. yüzyılın «gönenci», **toplumun yukarı katları**nı ilgilendiren bir **sınıf gönenci** olarak görünüyor.

Bu gönenç, XVI. Louis'nin saltanatının başlarında doğru kesintiye uğruyor; aslına bakılırsa, hiçbir zaman düzenli ve sürekli de olmamıştı. Kimi zaman abluka savaşlarının karmaşık hale getirdiği dönemsel bunalımlar, işleri birden askıya alıyordu. Ne var ki, bir süre için oluyordu bu; arkadan gelen uygun yıllar kötü yılların acısını unutturuyordu. Tarih bakımından sonuncu bunalım, yani 1770 bunalımından sonra, Fransız ekonomisi, tam anlamıyla kendini bulamamıştı henüz. 1776-1777 yıllarından başlayarak da, acayip bir durgunluk başlar; Amerika savaşı süresince vahimleşir, ondan sonra da geniş ölçüde inadın sürdürür. İngiliz ablukası sırasında ilk pamuk kıtlığının acısını çeken dokuma sanayisi, arkasından 1785 yılındaki korkunç bir yem bunalımından doğan yün kıtlığının sıkıntısını yaşar. Manş-ötesi imalathanelerin rekabeti, 1786 andlaşmasından sonra, durumu daha da karmaşık hale getirir. Öte yandan, tarımdaki kazancın tipik kaynağı olan bağcılığın kârı, 1777'den başlayarak geriler ya da erir. Bununla beraber, sıkıntıdan uzak olanlar vardır: Fransız el emeğini pek ilgilendirmeyen koloni ürünleri ticareti böyledir; o geniş bina yapımcılığı da böyle. Aslında gerçek anlamıyla sert ve genel bir bunalım değildir bu; sürüp giden bir güçsüzlük, bir bitkinlikten söz edilebilir.

1789'daki bunalım, işte bu altı oyulmuş ekonomide ortaya çıkar.

Bu bunalım, o devrin hep bilinen belirtilerini gösterir: Önce tarımda üretim azlığının neden olduğu bunalım, arkadan pek çabuk sanayide tüketim azlığı bunalımına dönüşüp soysuzlaşır ve yığınla sosyal felâketi de beraberinde getirir.

Fırtınalı ve donlu 1788 yılı, ürünün büyük bir bölümünü mahvetmişti. Bir yıl önce dışarıya tahıl satmaya tanınan serbestlik, normal ölçüleri aşar; öyle de olsa, taşıma güçlükleri kamuoyunu kaygılandırmaya yeter. Ayrıca, 1789 yılı hasadı için birçok bölgelerden gelen haberler kötüdür. **Yaşam pahalılığı** birden fırlar. Yükseliş %50'ye varmıştır; halkın en çok kullandığı tahıl, çavdar fiyatları %100'e kadar artar. Kötü bir hasadın kurbanı sebze ve şarap fiyatları da bu yükselişin içine sürüklenir. Tarımdaki ücretler, yükselmek şöyle dursun, düşmeye yüz tutar; iş bulma olasılığı daha seyrekleşir: Yığınla küçük üretici, gündelikçilerle çekişmeye başlar. Satıcı-üreticilerin de durumu kötüdür. Aile giderlerinin yarısına yakınını oluşturan

ekmek, bütçenin dörtte üçünü götürmeye başlar. Kırsal kesimin alım gücü büzülüp kasılır böylece; kentlerde halktan tüketicilerin durumu da böyledir.

Tarımdaki eksik-üretimin yol açtığı bunalım, eski tipte bir ekonomide âdet olduğu üzere, **sanayide de eksik-tüketimden doğan bir bunalımı** beraberinde getirir. 1788'in ilk aylarından başlayarak, dokuma sanayisindeki güçlükler kaygılandırıcı boyutlara varır; yıl boyunca da vahimleşir. Dokumada bütün büyük merkezler bunun etkisi altındadır. Üretim yarı yarıya azalır; doğaldır ki işsizliğe de yol açar bu. Bunalım, öteki sanayi alanlarına da sıçrar; iflaslar birbirini izlemeye başlar.

1789'dan başlayarak arka arkaya gelen **siyasal sarsıntılar**, işleri daha da karmaşık hale getirir. Tahıl pazarındaki gerilim ve genel bunalım, 1790'ın bol ürününe değin sürecektir. O zaman ortaya çıkacak belirtiler de yine hep görülenler cinsindendir: Köylünün elinde pazara çıkaracağı miktar artarken tahıl fiyatları düşecek; kırsal kesimin ve kentlerin alım gücüne bir kararlılık gelecek; sanayi, iç mahreçlerini yeniden bulacaktır. Başlardaki rahatlık tekrar doğacaktır. Geçici bir denge yeniden oluşacak ve hemen hemen Kurucu Meclis döneminin sonlarına değin sürecektir.

XV. Louis döneminde servetlerde ağırdan ağıra yer değiştirme, **sınıf uzlaşmazlıkları**nı derinleştirmişti. XVI. Louis dönemindeki iktisadî güçlükler ve -onları halkın gözünde birden simgeleştiren- özellikle 1789 bunalımı, bu uzlaşmazlıkları alabildiğine artırdı ve **keskin bir uyuşmazlığa** yol açtı. İktisadî bunalım siyasal ve **sosyal bir bunalıma** dönüşüp soysuzlaştı.

Kuşkusuz, ortadaki bunalımın kaynakları adına herkesin yorumu bir başkadır ve iktisadî olmaktan çok başka hedeflere yöneliktir; subaylara konulmuş ipek çorap giyme yasağına varıncaya değin uzanır iş! Ancak, büyük çoğunluk için iktisadî felâketten sorumlu olanlar, hükümettir ya da kurumlardır. Halk kitleleri ise, daha yalın bakar olan bitene: İktisadî sonuçları olan kimi uygulamalardır bunalıma yol açan. Üzerinde en çok durulan da **vergiler**dir: Devletin tarıma dayattığı ağır vergiler; ve, bir de, ham ürün üzerindeki **senyörlük hakları** ve **Kilisenin ondalığı**. Kötü hasat yıllarında felâkete dönüşmektedir bunlar; köylüyü, ailesinin geçimi için dışarıdan -hem de ne fiyata!- ürün satın alan insan durumuna düşürmektedir. Böylece, 1789 iktisadî bunalımı, köyü kenti, taciri çiftçiyi, esnafı ve ücretliyi sarsarken, onları aynı zaman parçası içinde bir araya getirir ve hoşnutsuzluklar keskinleştirir; bütün bir yüzyıl boyunca gelişmiş

ve derinleşmiş sınıfsal uzlaşmazlıkları etkiler; sonunda, tarihsel bir güç, siyasal düzeni birden yıkmanın etkeni olup çıkar.

Devrimin **iki itici gücü** vardır: Burjuvazi ve proletarya.

Yönlendirici rol, burjuvaziye düşmektedir. Gerçi bu sınıfta bir birlik yoktur; içinde olanların çoğu, başka sınıf ve zümrelerin ideolojik etkisindedir ya da bir yolu seçmede çekimser durumdadırlar. Öyle de olsa, burjuvazinin -az çok bilinçli- amaçları, rejimin sürmesi ile uyuşmaz haldedir. Ayrıcalıklı zümrelerin -o da kuramda- kimi özgürlüklere özlem duymaları ya da malî bağışıklıklarından vaz geçmelerinin pek fazla önemi yoktur. Asıl önemli olan şudur: Burjuvazi, değişik biçimlerde de olsa, kralla **ortaklaşa siyasal egemenliği** istemektedir; sonunda zaferi kendisine sağlayacak halka çağrıda bulunmaktadır; her şeyden önce de **hukuk eşitliği**dir özlediği. Özgürlüklerin, egemenliğin, kuşkusuz yalnız başlarına erdemleri vardır; ancak, eşitliği elde etmeye ve güvenceye bağlamaya hizmet edeceklerdir. Asıl sorun, **yeni bir toplum** kurmaktır; **hiç bir zümrenin bulunmadığı bir burjuva toplumu**. Amaçlar devrimcidir; ancak araçlar bu nitelikte değildir henüz. Yeni rejimin insanları, eski rejimden, kendisini feda etmesini, barışçı yoldan kendi reformunu yapmasını istemektedir.

Bu programı, halk kitlelerine kayıtsız değildir; onlar da, kendi istemlerini dilekçelerle olsun, başkaldırılarla olsun dile getirmektedirler. Nedir istedikleri? «Feodalite»nin, senyörlük haklarının kaldırılması ve tahıl pazarlarını denetleme yoluyla yaşam pahalılığına karşı savaş; büyük toprak mülkiyetine karşı küçük köylü mülkiyetinin korunması. Bu istemlerden hiçbirinin, burjuvazinin çıkarlarını temelden sarsacak bir yanı yoktur.

Belli noktalarda uzlaşma mümkün olacaktır.

II
DEVRİMİN ARAÇLARI

Devrim, bu pek büyük doğal güçleri yalnız başlarına bırakmaz; barışçı düşün gerçekleşmeyeceği belli olur olmaz ve mücadeleye girişilir girişilmez, devrim avucu içine alır onları. 1789’dan 1791’e değin, içine azçok eski rejimden ögelerin karıştığı, halk kitlelerinin baskısına bir ölçüde duyarlı **burjuva kurulları** her yanda uç verir: Komiteler, belediyeler, meclisler, kulüpler. Bu kurullar, basın, milli muhafızlar, federasyonlar, çeşitli eğilimler içindedirler, giderek duraksamalıdırlar; öyle de olsa, Devrimi yayıcı ve hızlandırıcı organlardır.

«BURJUVA KURULLARI», KULÜPLER, GAZETELER

Bu devrimci araçların ortaya çıkışı aynı andadır ve bölünmez haldedir.

Komiteler ve **belediyeler**, çeşitli biçimler altında **federasyona** eğilimlidirler çoğu kez ve 1789 Temmuzundan başlayarak **yerel iktidarı** kullanırlar. 1790'da anayasal olarak seçilmiş bulunan yığınla belediye, sürekli halk meclislerinin baskısıyla, rollerini aşarlar. Bu meclisler, büyük kentlerde, Temmuzdaki yeni belediye iktidarıyla aynı anda doğmuşlardır. Büyük bir yayılış içindedirler. Mahalleye, kente ve kasabaya göre çapları değişiktir; görüşleri de. Uygulamada, yalnız Devrimci Meclis gelişmekte ve bir rol oynamaktadır.

Ya kulüpler?

Kulüp, başka kulüplerle ilişki içindedir, sloganları hazırlar ve yansıtıp yankılandırır. Toplu dilekçeleri kaleme alır, kararlarını asar. İdari yaşama müdahale edip kamu görevlilerini kendine uymaya çağırır, yurtseverlere kol-kanat gerer, karışıklıklardan sonra, baskıcı usullere karşı çıkar, karşı-devrimcileri teslim eder, mahkemelerde temsilcileri marifetiyle oturumlara göz-kulak olur ve temsilcilerine ayrı yerler ister, kamu otoritelerinin Devrime zararlı gördüğü kimi kararlarının yerine getirilmesine muhalefet eder, resmî törenlere heyet halinde katılır. Her rütbeden askerler, toplantılarına katılabilirler. Öte yandan, **orduyla ilişki içindedir** ve disiplin işlerine el atar. Bütün yeni kadrolarla ilişki içinde, ayıplamada bulunarak, ya da övgü yağdırarak, kulüp siyasal düşünce ve yaşamı denetler. Dahası, yönlendirir onları, bir akışa zorlar. Başkaları bir yana, 152 **Jakoben kulübü** görüyoruz 1790 yılında. Kuşkusuz bu kurum, yere ve zamana göre değişiklik göstermektedir. Ancak, genel olarak kulüp, hem Devrimin yerel partisinin yerel «bölümü»dür, hem de yarı-resmi kamu iktidarı; ve öte yandan, bu son sıfatıyla, düzenli otoritelerle, hatta kimi zaman kendisine karşı oy kullanan Meclisle çatışma içindedir. Krallığın köhnemiş idaresine karşı meydan okuduktan sonra, kulüp içinde toplaşmış devrimci seçkinler, yedeklerinde yeni iktidarlar olmak üzere, mücadeleyi kabul ederler. Ne olursa olsun, bu seçkinler kamuoyuna yön verir ve siyasal ve sosyal durumdan en iyi biçimde yararlanırlar.

Gazeteleri, afişleri ve yergi broşürleriyle, **basın** da buna benzer bir rol oynar. 1789 Mayıs ve Haziranıyla, uygulamada özgür hale gelmiş basın, kulüp gibi aristokrat ya da yurtseverdir. Kendi yazarları olan aristokrasi, bu alanda kendini pek iyi savunabilecek durumdadır. Ne var ki, birden

özellikle devrimci basın kaplar ortalığı ve 14 Temmuzdan başlayarak alabildiğine gelişir. Kişileri açıklayan, kanunlara uymamazlık öğütleyen aşırı sol basın, örneğin 1789 Eylülünde kurulmuş Marat’nın *Halkın Dostu* gazetesi büyük başarı kazanır. Aristokratları ve ılımlıları yıldırıp gözlerini korkutur. Yeni siyasal edebiyat, «hızlandırıcı» sloganlar yaymayı iyi-kötü başarmaktadır; kimi zaman onları kabul etmekte, kimi zaman karşısına çıkmaktadır. Kulüp gibi, basın da eyalete ve orduya girer.

ORDU VE MİLLİ MUHAFIZLAR

Devrimci olaylar, **orduyu** da çözer ve yeniden oluşturur.

Soyluların ağır bastığı subay sınıfı, bir kast oluşturur. Geri kalan, Tiers’in tepkileri içindedir; bir bölümü kışlada da oturmaz, kent sakinlerinin, burjuvaların evinde barınır. 1789 Haziranıyla Temmuzundan başlayarak devrimci hava onları sarar. Onlar da, yaşam pahalılığının acısını çekmekte ve bütün bunlardan, herkes gibi, istifçileri sorumlu tutarken, yönetimin yüksek katlarının onlarla suç ortaklığına inanmaktadırlar. Halkın zaferinin arkasından karşı çıkış güçleşir. Askerler ve aşağı rütbeliler, zafer kazanmış devrimci ideolojiye ve kendilerine de bir ilerleme vaadi getiren hak eşitliği ilkesinin çekiciliğine karşı direnmezler. Kılıç soyluları git gide kuşkulu hale gelir. Dışarıya göç eden subaylara karşılık kalanlara kötü gözle bakılır. Disiplinsizlik olayları çoğalır.

Eski rejimin eski ordusu karşısında, **yeni bir ordu**, Devrimin gücü oluşmaktadır: Bu, burjuva milisidir, üç milyon yurttaşı içine alacak **milli muhafız ordusu** olacaktır. Kentler ve köyler gibi, o da bir yerden bir yere temaslarını kurar. İçeriği ve siyasal eğilimleri, açıktır ki, değişmektedir. «Hızlandırıcı» ögelerin değişken bir yeri vardır onda; etkileri, özellikle büyük kentlerin halk mahallelerinde ve köylerde önemli olacaktır. Ne olursa olsun, milli muhafızlar, yani silahlanmış Devrim, «düzen»in tek gücü olup çıkar ve, yeni rejimi, hem eskinin saldırıp geri dönüşüne karşı hem de aşağıdan gelecek sabırsızlıklara karşı güvenceye kavuşturur. Yeni rejimin güçleri saldırıda bulunduğunda, milli muhafızlar müdahale etmez, seyirci olurlar; nitekim, 1790 yılından başlayarak gelişen senyörlere karşı mücadelede, tarım kesimindeki 40.000’den fazla belediye, köylülerle doğrudan temas içinde, milli muhafızları ayaklanmaya yardıma çağırmış ya da olan biteni görmezlikten gelmişlerdir.

Bununla beraber, milli muhafızlar, hiçbir zaman ne yalnız hareket edecektir ne de kitle olarak. Halkın çıkardığı karışıklıklara katılan öğeleri

çoğu kez bir küsûrdur; ama önemli, kimi zaman sonucu sağlayan bir küsur. Ancak, egemen olan, kendiliğinden sloganlarıyla, **kalabalık**tır; kulüplerin ve gazetelerin aldığı ya da gözden geçirdiği bu sloganlar, o kalabalığın sosyal oluşumuna da pek güzel denk düşmektedir. Bu sloganlarda, halkın sesini alabildiğine yansıtan «iktisadi» bir istem ve, daha çok burjuva eğilimli bir «politik» istem vardır. Her iki istem de tutkuludur: Örneğin, daha ucuza ekmek ve insan hakları ister. Böylece, **halktaki hareketlilik**, ayaklanmaya değil, Devrime çevirir yüzünü; öte yandan, siyasal slogan da, benzersiz bir siyasal gücü avucunun içine almış olur.

Bu etkin kalabalık, içinde küçük burjuvazi ile aşağı-halktan insanların ağır bastığı ve olayların üzerinde sürekli baskıda olan bu karışım, aslında bir **azınlık**tır. Ancak hareket eden bir azınlık; hareket ederken de aynı adımları atan, söylediğini açıkça söyleyen bir azınlık. Halk kitlelerinin olaylara kayıtsız davrandığını söylemek istemiyoruz bununla. Tersine, kitleler, genel olarak bakıldığında, Devrimden yana, özellikle de onun sosyal eserinden yana duygular içindedir. Ne var ki, ülke, siyasal yaşama yeni yeni uyanmaktadır. Devrimi yürüten küçük sayı, yığınlarla daha çok dirsek teması içinde olacaktır. Öte yandan, bu azınlık kentlerde güçlüdür ve, oralarda, kolayca seferber edebildiği yığınla insan bulmaktadır; ve, yine oralarda dev toplantılarda, yeni bir ulus ve yurt kültünü yüceltip göklere çıkarmaktadır: Şimdiden mihrapları, ilahileri, mitosları, ermişleri vardır bu kültün. Büyük ulusal kitle uzaktan izliyorsa, öncü de toplayıp yığmaktadır.

III
DEVRİMİN ZAFERİ

Bütün bu güçlerin baskısı, birkaç ayda rejimin yıkılışına vardı.

Önce, 1789'un Haziranında bir zafer kazanılır: Kişi başına oyla kazanılmış bir zaferdir bu; ve, Tiers Etat'yı, hükümran Milli Meclise dönüşen Etats-Generaux'nun büyük gücü haline getirir. Eski rejim, yok edilmiş olur böylece.

TİERS ETATNIN MECLİSTE-ZAFERİ

Tiers Etat, **aristokrasiye** ve **krala karşı** verdiği büyük mücadelenin sonunda bir zafere ulaşır. Dilek listelerinin uzlaştırıcı hayalleri, bütün bir burjuvazinin dile getirdiği barışçı devrim düşleri, yedi hafta süren bir denemeden geçerler. Soylular zümresi kendini toparlar ve içindeki liberal ögeler varlıklarını hissettirirler; ne var ki, zayıf bir azınlıktır bu. Soylular zümresinin beşte dördü tahtın yanındadır; yüksek ruhban da öyle. Ancak,

daha da bölünmüştür onlar: Azınlıkla çoğunluk hemen hemen birbirine eşit güçte görünmektedirler; toplumda esen rüzgârların etkisi ister istemez onlar üzerindedir de. Öte yandan, Tiers tam bir ustalıkla saldırısını sürdürür. Kendisini, 17 Haziranda Millî Meclis olarak ilan ettiğinde tek bir ses halinde değildir gerçi; ama, 20 Haziranda «Jeu de Paume» salonunda ant içtiğinde hemen hemen yekpâredir ve öteki zümrelerin temsilcilerini de sürükleyip götürür arkasından. Ancak, karşısında ordu vardır; mahkemeler, kanun, bütün bir devlet örgütü ve -devlete yamanmış- Kilisenin yüksek kadroları vardır. Durum pek önemlidir. Bununla beraber, 600 burjuva «savunucusu» rejimin zaferini sağlayacaklardır. Onların şansı, yalnız krallık iktidarının yetersizliğinde değildir; bütün bir yüzyılın sosyal gelişmesinin biçimlendirdiği ve üç bunalımın, siyasal, iktisadi ve malî bunalımların bir araya gelip ayaklandırdığı **bütün bir kamuoyu**nun varlığındadır aynı zamanda: Bu bunalımlardan siyasal olanı, bir yüzyıllık gelişmeyi dile getirmektedir; mali olanı ise hem siyasal, hem iktisadi bunalımla ilişkilidir.

Bu çözülme ortamı, **düşman üzerinde** de etkisini gösterir: Hükümet bölünmüştür; aralarında Necker'in de bulunduğu yedi Bakandan dördü uzlaşmadan yanadırlar. İktisadî bunalım karışıklıkları artırır ve orduyu bölüp dağıtır.

Ancak, daha da önemlisi, **kalabalık kaynaşıp mayalanmaktadır**. İflâs tehlikesi, rejimi gözden düşürür. Versailles'da ve Paris'te kaynaşmalar git gide artmaktadır. Kamu üzerinde etkisi olan burjuva kaynaşması ile, Port-Royal ve halk mahallelerindeki kaynaşmalar gelip birbirlerine eklenirler. Rant, ekmek, krallığa canlılık getirmek, hepsi bir arada söz konusudur. Versailles'daki kalabalık, Tiers'e hasım ilk iki zümrenin temsilcilerine lânet yağdırır. Soyluların kırımdan geçirileceğinden söz edilir. Ilımlılar, «genel kin»e sunulur. Korkutucu toplaşmalar olmaktadır. Korku, sarayı da sarar ve saray geriler; her noktada boyun eğiyormuş gibi görünüp doğrudan doğruya karşılık vermeye hazırlanır.

PARİS HALKININ ZAFERİ VE EYALETLERİN AYAKLANIŞI

Sarayın, elinde yeterince birlik olur olmaz her türlü direnişi kırmak üzere karşılık vereceği, görünüşe göre kesin gibidir. Gün ya da hafta sorunudur bu. Tiers, bu «**aristokratik komplo**»yu, bu gerçek ya da sözde kalan, ama her devrimde binbir kılıkta ortaya çıkan bir komployu sezer. Halk kitleleri, ağırlıklarını terazinin kefesine koymazsa, Meclis kaybetmiş gibidir. Genel gelişme, yığınları böyle bir eyleme götürecek türdendir: İktisadi bunalım

derinleştikçe derinleşmektedir; ücretler erimekte ve yaşam pahalılığı arttıkça artmaktadır. Başkaldırılar birbirini izler. Yollar, kanallar, rıhtımlar ayaklanır; halk, rıhtımlarda tahılın yüklenip gitmesine karşı çıkar. Sebze halini eline geçirir ve kendiliğinden bir fiyat koyup satar. Dinsel toplulukların ambarlarına, belediyelere, giriş vergisi konulmuş yerlere, özetle yaşam pahalılığını doğuran hangi nokta varsa oralara saldırılır. Burjuvazi, kimi zaman bu ayaklanmalara katılır ve siyasal bir niteliğe bürünür başkaldırı.

Haziran sonlarında, Paris'te **Fransız muhafızların** ünlü **ayaklanması** olur.

Arkasından, başkentte, **işçilerin ve askerlerin**, düğümü 14 Temmuzda çözülecek **haftaları** başlar. Zanaatçılar, kalfalar, muhafızlar, süvari erleri, geçit alaylarına ve halkın gezinti yerlerine karışırlar; Port-Royal'ın havasına kapılmış olarak, burjuva kadrolarına çarpışacak birlikler verirler. 12 Temmuz sabahı, Necker'in görevden alındığı duyulunca, barut ateşlenir. Sokak, gösteri yapanlarındır. Fransız muhafızlar ve kalabalık, kralın süvari birlikleriyle tartışırlar. Başkaldırı, ekmek ve silah arar. Aynı gün, engellere ateş verilir ve çiftlik görevlileri kovulur; bütün yiyecek-içecek serbestçe girmektedir. 13 Temmuzda, Paris'in içindeki Saint Lazare manastırı, tahıl bulma umuduyla yağmalanır. Alarm çanı çalmıştır. Bir **ulusal milis** kurulur; «burjuvalar»ın yanı sıra, halktan ya da halka yakın yığınla ögeyi içine almaktadır. 14 Temmuzda, Invalides'deki silâh deposu ele geçirilir. Savaş **Bastille**'in silâh deposuna yönelir; Saint-Antoine, Marais mahallelerinin, Fransız muhafızların ve milisin darbeleri altında eski devlet hapishanesi düşer; mahallenin esnaf ve işçileri başta gelen bir rol oynamıştır.

Ertesi gün, kral boyun eğip Meclis'e ziyarette bulunur ve birlikler uzaklaştırılır; onu izleyen gün, Necker göreve çağrılır. Ve, 17 Haziranda kral, birincisi kadar simgesel bir ikinci ziyarete gider: Bu ziyaret Paris Belediye binasınadır, ama orada da **ilk Komün** kurulmuştur.

Başkentteki Devrime **eyaletlerdeki Devrim** yanıt verir. Kentlerde, bir beledî devrim yaygınlaşmaktadır; onun yanı sıra da millî muhafız örgütü. Kanunsal iktidarla fiilî iktidar, hemen hemen bütünüyle burjuvaziye geçmektedir böylece. Kırsal kesimde ise, senyörlere karşı bir başkaldırı patlak verir. Kilise vergisinin ve senyörlük haklarının kaldırılması dönemidir bu: Köylüler, bir bütün olarak ödemeleri reddederler; senyörleri haklarından vazgeçmeye zorlarlar; şatolara saldırırlar; manastırların

belgeliklerini ve kimi zaman senyörün malikânesini ateşe verirler. «Büyük Korku», genel silâhlanmaya yardımcı olur ve hareketi daha da güçlendirir. Panik, aristokrasiyi de sarar; aristokrasi, henüz zarara uğramamış da olsa, yarını için titremeye başlar. Eski rejimin otoriteleri yitip yokolmuşlardır. Millî Muhafız örgütü, olan bitene göz yummaktadır. İşte böylesi bir Fransa'da **4 Ağustos olayı** gerçekleşir ve İnsan Hakları Bildirisi hazırlanır.

TUTUCU BURJUVAZİYE KARŞI ZAFER

Olayların baskısı altına Meclis de girer.

Harekete karşı bir **merkez-sağ çoğunluğu** kolayca oluşmuş gibidir; ayrıcalıklı iki zümrenin hepsi ve Tiers'in de büyük bir bölümü doğal ögeleridir onun. Haziranın sonlarından başlayarak, zümrelerin toplantısından sonra, toplumdaki hareketlenişden kaygılı yığınla burjuva, ruhbana ve soylulara yaklaşır: Yenilikçi devrim darbe yemiştir; **halkın zaferi**yledir ki şansını yeniden elde eder. Halk toplantılarında, önemli sorunlar hakkında, yaşa ya da yuha sesleri arasında, ad vererek oylama yapılır. Tiers'in bir bölümünün aristokratlarla birleşerek «ihanetin, kızdırıp ifrit eder herkesi. Bu ihanetin içinde olan kimi kişiler mektupla saldırıya uğrarlar; gazeteler, söylevlerini basmakta duraksarlar. Sokakta, yalnız hareketin basını vardır. 14 Temmuzun insanları, Versailles üstüne yürüme tehditinde bulunurlar. «Sürgün listeleri» korku salar çevreye; eyaletlerle yapılan ve ruhbanın, soyluların ve onların suç ortaklarının direnişlerini açıklayıp eleştiren yazışmalar ürkütür: Yeniden şatoların ateşe verileceği tehlikesi başgöstermiştir.

Meclis, **sağla sol arasında** sallanır durur. Soylularla ruhbanın çoğu susar, kimi zaman en kötü sonuç politikasını uygular. Aslında, yenilgisini hiçbir zaman kabul etmemiştir. Tehlikeler hiyerarşisinde burjuvazinin çoğunluğu için, **aristokrasi tehlikesi** başta gelmektedir. Sonunda Anayasa Komitesi, 12 Eylülde istifasını verir. Sieyes'le, sol yeniden egemen olur. Monarşiciler ve dostları -Mirabeau da içinde olmak üzere- yenilmişlerdir.

Ne var ki, Kral, 5-11 Ağustos kararnamesi ile İnsan Hakları Bildirisini onaylamamıştır henüz. Aristokratik komplo yeniden gündemdedir; Saray, 14 Temmuza vereceği karşılığı hazırlamaktadır. Başkentte, bölge meclisleri hareketlenir. Basın, belirleyici bir rol oynar. Öte yandan, bu kez Paris Devrimi, yeni bir güce, Milli Muhafızlara dayanabilecektir. Siyasal bunalımın daha da ağırlaştırdığı iktisadi bunalım sürmekte, yaygınlaşmakta ve öfkeleri bileylemektedir. Krallığın özel muhafızlarının şöleni, 1 Ekim

günü baruta ateş verir; 5 Ekim günü de Versailles üstüne yürüyüş tehdidi gerçekleşir: Erkek ve kadın kalabalığından oluşan bir halk yürüyüşüdür bu ve Milli Muhafızların yürüyüşü. Genon sloganları da şunlardır: «Ekmek ve işlerin bitirilmesi»; yani, kararların kabulü! Kral, yeniden teslim olur, kararları imzalar ve Paris'te zafer kazanmış başkaldırıyı izler. Bir zaferdir bu gerçekten. İki büyük iktidar, Meclis ve Kral, hareket partisinin mahkûmlarıdır artık ve baskısı da 1791'e değin sürecektir.

Kralın Paris'ten kaçışı da aynı güçlerin karşısında başarısızlıkla sonuçlanacaktır ve milletle Kral arasında onarılmaz bir boşluk yaratacaktır. Belediyeler, milli muhafızlar, devrimci kalabalık, birbiriyle temasa geçer; kentten kente tehlike işareti alıp verir; girişimleri artırır ve askerlere yol verir.

1789'da olduğu gibi 1791'de ve Paris'te olduğu gibi bütün Fransa'da, güçler dengesi aynı yönde ağır basmaktadır.

BÖLÜM II
KURUMLAR DÖNEMİ: KURUCU MECLİS DEVRİMİ
(1789 - 1791)

Eski siyasal ve sosyal yapı, Devrimin ilk aylarından başlayarak çökmüştür. 1789'un sonuna gelindiğinde, onun yerine **yeni bir dünyanın eseri** yükselmektedir şimdiden. Yapılması gereken asıl şeyler, 1790 sonbaharından önce olup bitmiştir; Kurucu Meclis'in bölündüğü 1791 Eylülüne değin, ufak-tefek son düzeltmeler kalmıştır geriye. Yapının bütününe bakıldığında, cephede görünen kimi kalıntıların ve karşılıklı ödünlerden doğan anlaşmaların önemi pek azdır. Yeni bir toplum başlamaktadır: **Burjuvazinin yönetiminde ve güdümünde bir toplum dönemi.**

I
SİYASAL KURUMLAR

Siyasal kurumların temelinde **feodalitenin kaldırılması** geliyor.

FEODALİTENİN KALDIRILMASI

Bütün eyaletlerden gelen çığ gibi mektup ve rapor, Meclise, Temmuz ayındaki köylü karışıklıklarının çapı hakkında bir fikir verir durumdadır; hepsi de, **senyörlük hakları** ve **Kilisenin aldığı ondalık sorunu** üstünde durmaktadır.

«Yoksulların zenginlere karşı savaşı» başlamıştır. Soylular, korku içindedir; 14 Temmuzda, kralla beraber yenilgiye uğramış, kamu otoritesinin desteğinden yoksun, kentlerde kuşkulu, topraklarında aranan, nice şey elinden uçup gitmiş bir zümredir o. Hem de en yüksek fiyata uzlaşmayı nasıl kabul etmez? Onun için sorun, her şeyi kaybetmemektir. Daha az ölçüde de olsa, aynı tehditler yüksek ruhbanın da üstündedir. Tiers'in eline bir bulunmaz fırsat geçmiştir; bu dev halk gücünü, burjuva devrimi yararına, hiç olmazsa bir anlığına kullanmalıdır. Ne yapmalıdır? **«Feodal» rejimin ortadan kaldırılışı** ile **hak eşitliği'**ni hemen kâğıda geçirmek! Yani? Yani, soyluların topraklarıyla burjuvaların topraklarını ve bir de soylularla burjuvaların kişi olarak eşitliğini ilân etmek! Devrimin büyük oyuncusu köylü, feodalite ortadan kaldırıldığında, onun sağlayacağı

yararlar arasında kendi ufacık ücretini bulacaktır. Bu yolla da sakinleştirilecektir; olmadı, tepesine vurulacaktır!

Böylece, Tiers'in Meclis'teki durumu, hiçbir zaman bu denli güçlü olmamıştır. Ayrıcalıklı zümreler onun insafına terkedilmiştir; «köylü sürüsü»nün saldırısından onları kurtaracak olan odur. Bununla beraber, 4 Ağustosun önemli saatlerinde, Tiers, bütüne bakıldığında duraksamalıdır ve bölünmüştür. Öyle de olsa, o gece, bütün bir yüzyılın haber verdiği gecedir ve cesur bir karardır alınan. O saatlerde, **bir büyük halk devrimi** krallığın altını üstüne getirmektedir. Yığınla «haydut»tan söz edilmektedir; oysa, çoğu eyalette, başkaldırmış olan bütün bir halktır: Bir tür birlik kurmuş, şatoları yerle bir etmekte, toprakların altını üstüne getirmekte ve özellikle de, feodal mülkiyetin belgelerinin saklandığı yerleri ele geçirip ateşe vermektedir. Böylece çözüm, hemen mali ayrıcalıkları ve senyörlük haklarını kaldırmaktır. **4 Ağustos gecesi**, sabaha doğru saat 2'de tutanağa geçirilenler şunlardır: Tek tük kalıntıları görülen servajın yanı sıra, senyörlük mahkemelerinin, tek yanlı kovma hakkının kaldırılması; senyörlük haklarının geriye satın alınabilme olanağı; ondalık verginin yerine, uygulamada senyörlük rantlarına pek yakın bir nakit verginin konulması!

Böylece, köylü devriminden doğan 4 Ağustos gecesi, her şeyden önce, **senyörlüğe karşı kırsal kesimin bir zaferi**dir. Köylülerin sağladığı yararlar gözardı edilir cinsten değildir. Ne var ki, verdiğinden çok vaadeden bu kararlarla kaybolan, biçimsel feodalitedir; ana çizgileriyle gerçek «feodalite», iktisadi feodalite sürmektedir. Aristokrasi, yığınla şeyden vazgeçmiştir, ama elindekinin en yağlı parçasını tutmaktadır.

Bununla beraber, asıl büyük kazanım burjuvazininkidir. Gerçi, o da özveride bulunmuştur soylularla beraber; ancak, feodalitenin biçimsel olarak kaldırılması, soyluların sosyal rakibi olarak, burjuvazi için daha da fazla bir anlam taşımaktadır: Artık soyluların topraklarıyla soylu olmayanların toprakları arasında fark yoktur; topraklar için elde edilmiş bu eşitlik, hak eşitliğinin bir yüzüdür. Öte yandan, hak eşitliği doğrudan doğruya ilân edilmiştir. Büyük bir fetihtir bu: Artık bütün yurttaşlar, mülkî, askerî ve adlî görevlere girebileceklerdir. Yurttaş deyince, açılan kapıların burjuvazi için olduğunu söylemeye gerek yok; o bundan yararlanacaktır. Hak eşitliğini, malî eşitlik tamamlamaktadır ve yenilikten köylüler de yararlanabileceklerdir. Bununla beraber, 4 Ağustos gecesi ilân edilen sadece

ilkelerdir; onlara bir biçim vermek gerekir. Meclis, 5-11 Ağustos günleri arasında tam bir hafta bunun için çalışacaktır. Sonunda, **asıl kazançlı çıkan burjuvazidir**. İşin gerçeği şudur ki, kaldırılmış da olsa, feodalite, köylüler için varlığını sürdürmektedir. Bunun sonucu olarak, bir **iç savaş dönemi** başlamaktadır; burjuva meclise karşı bir halk savaşı, 1793'te Jironden'lerin düşüşüne değin sürecektir.

Her şeye karşın, Kurucu Meclis'in aldığı **başka eşitçi önlemler** de vardır. 15 Mart 1790 tarihli bir karar, feodalitenin dayattığı bütün yükümlülüklere son veriyordu: 4 Ağustos metninde daha önce anılmış servaj; fırın ve değirmen gibi derebeyine ait şeyleri ücret karşılığında kullanma; angaryalar; kimi geçit hakları ve kimi yerel vergiler. Bunun gibi, aynı karar, her türlü feodal unvanları kaldırıyordu. Üç ay sonra, 19 Haziran tarihli bir karara göre, «soyluluğun babadan oğula geçmesi kaldırılmıştır». Kimseye prens, dük, kont denmeyecektir; Efendi, Hazretleri de söylenmeyecektir. Soylulara Kilise içinde ve ayin sırasında tanınmış ayrıcalıklara da son verilir. Soyluların şanından olan evlerinin üstüne rüzgâr gülü koyma tekeli de yoktur artık; herkes, evinin damına bir rüzgâr gülü kondurabilecektir. 30 Temmuz 1791 günü de, büyük tartışmalardan sonra şuna karar verilir: «Bütün şövalyelik sıfatları, bütün korporasyonlar, bütün nişanlar, doğuş farklılığını hatıra getirebilecek bütün dış işaretler kaldırılmıştır». Daha sonraki günlerde kararı dinlemeyen olursa, boynuna bir halka geçirilmesini önerir bir temsilci; o da karara bağlanır: Bir para cezası yetecektir!

İNSAN HAKLARI

26 Ağustos'da onaylanan **İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi**, 4 Ağustos gecesinin hukuk ve malî eşitlikle ilgili ilkelerini alıp tekrarlamakla yetinmez; **insanın özgürlük hakkını, yurttaşın egemenlik hakkını** da ilân eder ve böylece Devrimin ikinci büyük yasası olur.

Bildirinin metni, Meclis'te bir süreç boyunca ortaya çıkar.

Meclis, daha önce iki kez -4 Ağustos ve 11 Ağustosta- hak eşitliğini ilân etmişti; Bildiri'de, bir üçüncü kez ısrar eder bu konuda. 1. Madde şöyle der:

«İnsanlar... haklar bakımından, birbirine eşit doğar ve öyle yaşar. Sosyal farklılıklar, ancak ortak yarara dayanabilir».

Kişisel eşitlik ve malî eşitlik de, bu hak eşitliğinin sonucudurlar.

Hak eşitliğinden farklı olarak, özgürlük hakkı -bireysel özgürlükler, kamusal özgürlükler, ayin özgürlüğü- Bildiri'de ilk kez ilân edilirler.

Bireysel özgürlükler sorunu hiçbir güçlük doğurmaz: «Hiç kimse, ancak kanunun belirlediği haller ve emredilen biçimler dışında suçlanamaz, tutuklanamaz. Keyfi emir verenler, gönderenler ve yerine getirenler cezalandırılacaklardır». Cezalar, yararsız sertliklerde olmayacaktır; ve cezalar, «açıkça gereken» hallerde konulacaklardır. Ceza kanunu, geriye yürüyemeyecektir.

Anayasa, bu temel özgürlüklere, yer değiştirme özgürlüğünü ekleyecektir.

Kamu özgürlükleri, **basın ve söz özgürlükleri**ni içeriyor; onlara **siyasal dernekleşmeler** ekleniyor. Ne var ki, bu noktada uzlaşma, hele biçim ve insanlar söz konusu oldukta tam değildir. Başlıca muhalefet ruhbandan gelir: «Basın özgürlüğü sınırsız olarak verildiğinde din ve iyi örfler için tehlike doğar» derler. Sonunda, bir liberal soylunun, Dük de la Rochefoucauld'un formülü üzerinde anlaşılır: «Düşünce ve kanıları serbestçe aktarılması, insanın en değerli haklarından biridir; böylece, her yurttaş özgürce konuşur, yazar, basıp yayınlayabilir. Ancak, kanunun belirleyeceği hallerde, bu özgürlüğü kötüye kullanmaktan sorumludur».

Anayasa, **sansürün** ve **teftişin kaldırıldığı**nı ekleyecektir buna. 17 Mart 1791 tarihli karar, korporasyonları kaldırır ve her ilgilinin, istediği iktisadî etkinlikte serbestçe bulunabileceğini kabul ederken, kitap basma ve satma mesleklerini de serbest bırakır.

Söz özgürlüğü ilkesi, **toplanma özgürlüğü**nü de içerir gözükmektedir. Aslında Devrim, daha baştan alabildiğine uyguluyordu bu özgürlüğü. Sonradan çıkarılan kanunlar bunu açıkça belirtiler. 14 Aralık 1789 tarihli bir karara göre, yurttaşların, başvuru ve dilekçe yazmak için, özel meclisler halinde, gürültüsüz - patırtısız ve silâhsız toplanma hakları vardır. Bir yıl geçmeden, 13 Kasım 1790 tarihli bir karar, toplanma özgürlüğünün yeniden altını çizer ve, Anayasa da «Temel Hükümler» arasına geçirir onu.

Devrim, **dernekleşme özgürlüğü**nü de uygular; çeşitli kulüpler bunun bir kanıtıdır. 1790 tarihli karar, bu uygulamayı yasallaştırır: Yurttaşlar «özgürce dernekleşebilecekler»dir, özellikle siyasal kulüpler serbesttir. Ne var ki, ne Bildiri ne de Anayasada bir ses yoktur bu konuda. Öte yandan, Champ de Mars olayını izleyen tepkinin bir sonucu olarak, Meclis 29-30 Eylül 1791 tarihli kararla onların etkinliğini düzenlemeğe ve sınırlamaya kalkar. İleride göreceğimiz gibi, bir süre önce patron ve işçilerin meslekî

dernekleşmeleri yasaklanmıştır. Bu sınırlar bir yana, bu konuda da genel özgürlüğün uygulandığını görüyoruz.

Vicdan özgürlüğü üstüne büyük tartışmalar olur. Bu konuda da bir liberal soylunun önerdiği metin kabul edilir. 10. madde şunu söyler: «Hiç kimse, dinsel de olsa, görüş ve kanılarında rahatsız edilmeyecektir; yeter ki, bunların dile getirilişi kanunla konulmuş kamu düzenine karışıklık getirmesin». Bu özgürlük, kısa bir süre sonra, Katolik olmayanlarla Yahudilere de tanınır.

Bildiri, **mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnmeyi** de, insanın doğal ve zamanaşımına uğramaz hakları arasına koyar; bunlarda tam bir uzlaşma vardır. Mülkiyet, «dokunulmaz ve kutsal bir haktır»; Kamu gereği olmadıkça kimse yoksun kılınamaz ondan ve böyle bir halde de «Önceden ve adil bir tazminat» ödenecektir; bu formüller de aşırı-soldan gelmektedir.

Özgürlükler, hak eşitliği, mülkiyet: Bir aydın despot, son bir çözümlemede, bunların hepsini verebilirdi. Kalan, egemenlik sorunu idi. Meclise sunulan bildiri tasarılarının hemen hepsi, **milli egemenlik ilkesi** üstünde uzlaşmış durumdadır. Asıl Bildiri metni de bunu dile getirir ve şöyle der: «Hiçbir kuruluş, hiçbir birey, Milletten açıkça çıkmayan bir otoriteyi kullanamaz», Bildiri'nin son maddeleri 26 Ağustosta oylanır. 27 Ağustosta ise, Anayasa üzerine tartışma yeniden başlar:

Egemenlik kavramıyla yeniden karşılaşılır; bu kez, ona daha da açıklık getirmek söz konusudur.

Nedir yapılan?

Anayasal rejimin **monarşik** bir biçim alması konusunda, ne Meclis'te, ne de ülkede herhangi bir siyasal akımın farklı bir görüşü yoktur. Ancak, kralın ayrıcalığı ile ulusal egemenliği nasıl uzlaştırmalı? Öte yandan, nasıl «genel irade»yi elde etmeli? Bu genel iradeyi, milletin seçeceği tek bir meclis mi dile getirmeli? Fransa'yı, geçici değişme arzularına karşı kim koruyacak? Bir kral olacaktır bu iktidar ya da bir senato, ya da veto hakkıyla donanmış her ikisi. Böylece, güçler «dengelenmiş» olacak. Ne var ki, 10 Eylül oylamasında senato düşüncesi -büyük bir çoğunlukla- reddedilir. O olmayınca, yasamada sürekliliği de «tutuculuk»u sağlayacak organ olarak yalnız kral kalmaktadır. Ancak, ona sınırsız bir veto hakkı vermek, Meclisi savunmasız bırakmaz mı? Sonunda, **kralın geciktirici vetosu**na karar verilir ve bu geciktirmenin süresi de belirlenir: «Kralın geciktirici reddi,

kanunun önerildiği yasama dönemini izleyecek ikinci yasama dönemine değin sürecektir».

Böylece, **son söz millete bırakılır.**

BURJUVA İKTİDARI: BİR PARALI DEMOKRASİ DENEMESİ

Tek bir yasama Meclisinde temsil edilen Millet'in, kısa zamanda krala üstün geleceği açıktı. Ne var ki, o milletin içinden bir bölüm halk konunun dışında tutulmuştur: Genel oyu vaadeder gözüken haklarda eşitlik ilkesinin ilk ürünleri derlenmiş de olsa, Meclis, **mal varlığına dayanan bir oy ilkesi**ni kabul etti. Aslında, genel oyu hiçbir zaman düşünmemişti. Kurucu Meclis üyelerinin pek büyük çoğunluğu için, yurttaşlığın gerçek dayanağı yalnız mülkiyet olabilirdi; çünkü bağımsızlığın ve sağduyunun hem işaretiydi o, hem de güvencesi!

Buradan kalkarak, «**etkin ve edilgin yurttaş**» **ayırımı** yapılır. Oylama da doğrudan değil, **iki dereceli**dir. Etkin yurttaş olabilmek için, ilk aşamada şu iki koşul gereklidir: Bağımsız olmak, yani kimsenin hizmetinde çalışır olmamak; ve üç işgünü değerine denk düşecek bir doğrudan vergi ödeyicisi bulunmak. Bunun bir «zenginler aristokrasisi»ne yol açacağını söyleyenler çıkarsa da, dinleyen olmaz. Böylece, 4.300.000'e yakın etkin yurttaşa karşı, 2 milyon edilgin yurttaş vardır. Fransızların üçte ikisi oy verecektir. Bir kişinin hizmetinde olanın yanı sıra, tarımdaki hizmetliler de safdışı bırakılmıştır ki, bu sonuncular, kırsal kesimlerdeki proletaryanın büyük bir bölümünü temsil etmektedir. Yasaklama, çiftlik kiracılarına, yarıcılara, gündelikçilere kadar uzanmaz. Açıktır ki, mal varlığı olan yurttaş kitlesi, ilk meclisleri, ikinci derece seçmenleri belirleyeceklerdir sadece; asıl temsilcileri seçecek olanlar da, işte bu ikinci derece seçmenler olacaktır.

Bütün bunlar üzerinde pek tartışma çıkmazsa da, **«seçilebilme» koşulları** üzerinde uyuşmazlıklar olur. İlk meclislerin belirleyeceği ve asıl temsilcileri seçecek olan ikinci derece seçmen olabilmek için, başlarda on işgününe denk bir doğrudan vergi ödeyicisi olma koşulu konur. Etkin yurttaşların dörtte üçü bu durumdadır. Champ de Mars'daki kırıp geçirmeden sonra, bu koşul dört misli arttırılmak istenir. Gazetelerin ve kulüplerin sabırsızlıklarına karşı, tutucu cephenin bir savunma önlemidir bu. Öyle olduğu için de, Robespierre, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne dayanıp böylesi bir öneriye şiddetle karşı çıkar. O ve onun gibi muhalefet edenlere, «demokratik hükümet»le «temsili hükümet»i karıştırdıkları yanıtı verilir ve şöyle denir: Anayasanın kurduğu «temsilî hükümet»tir, yoksa «demokratik

hükümet» değil; «seçmenlik görevi bir hak sağlamaz!» Meclis, kırk işgünü değeri koşulunun yerine, biraz daha ılımlı bir formül bulur; ayrıca nüfusu 6.000'i aşan kentlerle ötekiler ve kırsal kesim arasında bir ayırım yapar. Sonuç odur ki, proletarya, millî temsilcileri doğrudan doğruya seçmekle görevli meclislerden kesinlikle uzak tutulmuştur. Ancak küçük burjuvazi, dükkâncılar, bağımsız zanaatçılar bunlara katılabilecektir; çoğu çiftli kiracısı ve yarıcı için de durum aynıdır.

Asıl Meclise seçilebilmek içinse, belli bir ölçüde mülk sahibi olmak gerekir.

Özetle, **seçmen heyetine egemen olan burjuvazidir**; Meclis, burjuva sınıfının üst tabakalarını desteklemek istemiştir. Ama, bunu yaparken, proletaryanın büyük bir bölümünü de saf dışı etmiştir; çünkü, proletaryanın bağımsız eyleminden çok, özellikle kentlerde, küçük burjuvazinin ve zanaatçıların kimi ögelerine omuz vermesi tehlikesinden korkmaktadır. Öyle de olsa, seçmen tabanı hayli genişlemiştir ve Eski Rejime karşı bir zafer kazanılmıştır. Yalnız bu da değil: Daha ileriye gidecek bir Devrimin insanları, üçte ikisi oy veren bir millete dayanıp, şanslarını deneyeceklerdir.

İdare ve adliye alanında da yeni bir örgütlenişe gidilir. Gerçi, bakanları atayan ve görevden alan yalnız kraldır; elçileri, kumandanları, bir bölüm yüksek görevlileri o seçer. Ancak, yerel yönetim, hemen hemen bütünüyle etkisinden kurtarılmıştır. 22 Aralık 1789 tarihli bir karara göre ülke, illere, ilçelere, kantonlara ve yerel topluluklara bölünecektir. İl ve ilçelerin yönetimleri, Meclis temsilcilerini belirleyecek seçmenlerce seçilecektir ve belli dönemlerde yenileneceklerdir. Bu yönetimler üzerinde sürekli bir temsilcisi olmadığı için, merkezdeki yürütme gücü onlar üzerinde etkisizdir. Belediyelere gelince, 14 Aralık 1789 tarihli bir karar gereğince, belediye başkanı da içinde olmak üzere, belediye yetkililerini etkin yurttaşlar seçecektir. İyice görüldüğü gibi, Kurucu Meclisin, merkeziyetçiliğe karşı olan tutumunda da, devrimci bir görünüş vardır.

Yargıçları da aynı seçmenler seçecektir ve onlar da dönem dönem yenilenecektir. 3 Kasım 1789 tarihli bir karar, parlömanları süresiz tatil etmiştir; 16 Ağustos 1790 tarihli bir kararsa, eski adlî oligarşilere son verir; senyörlük yargıçlıklarını kaldırır ve ilçe mahkemelerini, sulh ve ticaret mahkemelerini kurar. Sulh yargıçlarını etkin yurttaşlar seçecektir. Ağır cezalarda, jüriler karar verecektir. 27 Kasım 1790 tarihli kararla kurulan Yargıtay da seçimle oluşacaktır.

Kilise yetkilileri, en azından papazlar ve piskoposlar da seçimle belirleneceklerdir. Din yetkililerini seçme hakkı, Anayasanın temel hükümleri arasındadır. Yeni bir Kilise kurulmaktadır: Piskoposları halk seçecektir. Aşağı ve orta ruhban için bütün seçilme şansları doğmuştur. Piskoposluk, bir liberal burjuva mesleği haline gelir. Papa, safdışı bırakılmıştır. Bütün ruhban, kamu görevlileridir; maaşlarını ödeyen milletin elinde, ona karşı sorumludurlar; öyle olduğu için de yeminle yükümlüdürler: Kiliselerinde, ayinden önce «millete, kanuna, krala bağlı kalacaklarına» ve bütün güçleriyle «Milli Meclisin koyduğu ve kralın kabul ettiği Anayasayı sürdüreceklerine and içeceklerdir». Böylece, mallarından sonra, ruhban da «millileştirilmiş»tir. Ruhban, bütün bunlara direnir; başta piskoposlar olmak üzere and içmeyi reddederler; kimi yerlerde başkaldırılar olur. Ne var ki, başarı sağlayamaz. Papalık da, yeni rejime karşı çıkar; «Yaratıcı Tanrı» ve «değişmez kanun» adına konuşmaktadır. Açıkça görülmektedir ki, yeni toplumla onun arasında ortak hiçbir dil yoktur.

Kentlerin desteklediği Meclis, bütün bu tepkilerin üstesinden gelir.

Özetle, burjuvazi, kuşkusuz kendi içinde -derinden derine- bölünmüş haldedir; ne var ki, önde gelenleri, duraksamalara ve ödünlere karşın, eski rejim karşısında, yasal, idarî, adlî; dinsel bütün yetkileri ele geçirmektedir. Bu sınıf, yurtsever kadrolar, yurtsever yargıçlar, yurtsever rahipler, yurtsever eğiticiler istemektedir. Eğitim, Kilisenin elinden alınmış ve millete verilmiştir; devletin temel görevlerinden biri olarak bakılmaktadır ona. Ve geleneksel bayramların yanı sıra ulusal bayramlar da vardır artık; bu şenlikler, Fransız Devriminin anısını koruyacak, yurttaşlar arasında kardeşliği sürdürecek ve onları Anayasaya, Yurda ve Kanunlarda bağlı tutacaktır.

Yeni rejim, ruhları da birbirine bağlamanın ülküsünü taşımaktadır.

II
İKTİSADİ KURUMLAR

Yeni kurumlar getiren Devrim, yüksek ve orta burjuvazinin egemen olduğu mal varlığına dayanan bir demokrasi yaratarak siyasal düzeni alt üst eder böylece.

Devrim, iktisadî düzeni de alt üst eder; ne var ki, iktisadi temellerde köklü değişiklikler getirmez. Niçin? Çünkü, iktisadî yapıya burjuvazi daha önceden egemen olmuş durumdaydı. Krallık yönetiminin müdahaleciliği, yüzyılın ortalarından başlayarak çekiliş halindeydi ve liberal bir

mekanizmanın işleyişine kapılar açılmıştı; özellikle sistemin ruhu olan fiyat ve kâr serbestlik kazanmıştı. Bununla beraber, kimi tekel ve ayrıcalıklar, ticaret ve sanayi rekabetini engelliyordu: Loncalarda, ustaların topluca tekeli vardı; kimi işletme, imalathane ve kumpanyaların özel tekel ve ayrıcalıkları vardı. Böylece, ürünlerin dolaşımı, içerde ve dışarda kimi koruyucu tarifeler, yardımlar ve lütuflarla engelleniyordu. Kilisenin elindeki ölü mülk, toprağa bağlı hesapsız bir sermayeyi hareketsiz hale getiriyordu. Son olarak, eski senyörlük yükümlülükleri, tarımdaki mülkiyeti hükmü altında tutuyor ve sınırlıyordu.

Kurucu Meclis, bu engellerin çoğunu kaldırır böylece ve XIX. yüzyılın **oligarşik kapitalizm**ine giden yolları açar.

O yıllarda yapılması gereken de budur.

«BIRAKINIZ YAPSINLAR, BIRAKINIZ GEÇSİNLER»

İktisadi düzende **tekeller** vardı; iktisadî ayrıcalığın temel biçimi olan tekel, zümresiz bir toplum yapısıyla uyuşmaz durumdaydı. **Korporasyon**, işte böyle bir tekel biçimi olarak ortadan kaldırılacaktır. Gerçekten, ustaları, kalfa ve çırakları bir araya getiren, ama sadece ustaların yönettiği bu patron kurumu, tekelciydi; iktisadî etkinlikleri dizginliyor ve bir düzen altına alıyordu. Daha da önemlisi, bölgeden bölgeye, kentten kente, meslekten mesleğe alabildiğine çeşitlilik içindedir. Korporasyon, yalnız kenttedir. Kırsal kesim karşısındadır: Tarımcı, üretici olarak yararlanmaz ondan; ama kentten gelen metayı da kullanan bir insan olarak etkisi altındadır; üstelik, kente gidip yerleşmesine, bir küçük mesleğe kapılanmasına engeldir. Öte yandan, ülke çapında yaygın da değildir korporasyonlar; yığınla yer vardır ki, bilmez onu. Böylesine bir çeşitlilik karşısında Kurucu Meclis duraksama geçirir; konu, Tiers'i böldüğü gibi, burjuvaziyi de bölmektedir. Öyle olduğu içindir ki, 4 Ağustos gecesi, korporasyon kurumunun yazgısı belirlenir; 5 Ağustos günü bir karar kurumun kaldırıldığını ilan eder. Ne var ki, Devrimin yarattığı iktisadî ortamda, o tarihi izleyen günlerde üzerinde durulmaz konunun. Sorun, 1791 Anayasasıyla kesin çözüme ulaşacaktır. Çünkü o tarihtedir ki, koşullar hayli değişmiştir; Meclis, eski rejim karşısında alabildiğine güçlü hissetmektedir kendisini; ülkenin büyük çoğunluğu, kuruma ya kaygısızdır ya da hasım durumdadır.

Ve işler, hemen her yerde yoluna girmiştir.

Daha sonra, büyük tacirlerin örgütleri olan **Ticaret Odaları**nın da kaldırılmasıyla, bütün patron kuruluşlarına son verilmiş olur. 14 Haziran

günü, Meclisten -bir bakıma- tartışmasız geçen «**Le Chapelier Kanunu**», korporasyon yasağının altını bir ikinci kez çizerken, **işçi kuruluşlarını da yasaklar**. 20 Temmuzda, bu yasak kırsal kesime de uygulanır: Bir yandan mülk sahipleri ile çiftlik kiracıları, öte yandan hasatçı, hizmetçi ve işçilere, ücret adına bir eylem amacıyla her türlü toplaşma yasaklanmıştır. Aslında Eski Rejimde de işçilerin dernekleşmeleri ve grev yapmaları yasaktı; işçi kesimindeki kaynaşmaları dizginlemek için, patron kuruluşları, yüzyıllarca böyle bir ayrıcalıktan yararlanıyorlardı. Ne var ki, tek yanlı idi bu. Devrimin liberal bireyciliği, bu eşitsizliği kaldırır ve yerine eşit bir yasaklama getirir. Oysa, haklarda eşitlik, burada gerçeklerle alay etmekti.

Burjuva sınıf çıkarlarının ilginç bir belirtisiydi bu!

Denizaşırı ticaret tekelleri de, 1790 ilkbaharından başlayarak, Meclisin önüne gelir. Umut Burnundan ileriye tâ Uzak-Doğu'ya değin deniz ticareti dev bir kumpanyanın tekelindeydi. Bu tekel, bütün ticareti ve bir bütün olarak dışarıya mal gönderen sanayiyi engelliyordu. Sorun, Mecliste büyük tartışmalara konu olur: Sağ, Kumpanya'dan yana çıkar; merkez-sağdan kimi temsilciler ödünlü anlaşmayı isterler; bütün sol, tekelin kaldırılmasını savunur. Sonuçta, bir heyecan ortamında, sol'un ve dinleyicilerinin alkışları arasında, Meclis, insan haklarına ve iktisadî serbestliğe zarar veren bir ayrıcalığı kaldırır: «Umut Burnu ötesindeki Hint ticareti, bütün Fransızlar için serbesttir» denir. Sıra, öteki kumpanyalara da gelecektir. Senegal ticareti, o da, 1791 yılı Ocağında «bütün Fransızlar için serbest» olacaktır.

Maden kumpanyalarının tekeline de son verilir.

Tarımda serbest ekim, serbest çitlemeye gidilir; ancak boş otlakları ve ormanlarıyla, komün ortak malları varlığını sürdürür.

İngiltere'yle yapılmış ticaret andlaşması ve 1791 yılında -görece de olsa- liberal bir gümrük tarifesinin kabulü, Fransız sanayicilerinin karşısına çetin sorunlar çıkarma tehlikesini taşıyordu. Ancak, öyle de olsa, ticaret alanında **«bırakınız geçsinler» politikası**nın kabulü, yurt-içi alış-verişi arttıracaktı kuşkusuz ve bunun bir sonucu olarak, işletmelerin kazancı da çoğalacaktı.

Ne var ki, «bırakınız geçsinler» politikasının yalnızca iktisadî anlamı yoktu; büyük kitleler için, sosyal, malî bir anlamı da vardı bunun. **Malların dolaşımına konmuş vergiler**, tüketime konmuş bir vergiydi çoğu kez; böylesi bir vergilendirme biçimine ise Fizyokratlar karşıydı, Filozoflar karşıydı, halk da karşıydı. Unu, eti, balığı, odunu, şarap ve tuzu serbest bırakmak, yığınla vergiyi desteklemeyi ve ayrıcalığı ortadan kaldırmak

demekti; bu ise, bir umut ya da gerçek olarak, halk kitlelerinin satın alma gücünü yükseltmek olacaktı. Halkın, bir bölümü, özellikle köy ve kasabalarda, serbest dolaşmadan daha da çok yararlanacaktır: Hem üretici hem tüketici olarak vergilendirilmiş bağcılar böyledir. Bu ve benzeri vergilere son verilir.

Bununla beraber, pek önemli bir ürün, Fransa'dan dışarıya çıkamaz; **tahılın dışarıya satılması** yasaklanmıştı ve 1790 yılının bol ürününe ve bunun sonucu fiyatların düşmesine karşın, bu yasak sürecek ve Fransız buğdayı -geçici de olsa- dışarıya çıkamayacaktır.

ZENGİNLİKLERİ YENİDEN BÖLÜŞME TASLAĞI

Bu konuda da, gelişmeler, Kurucu Meclis'in tutumunu sertleştiği ve kararlarını hızlandırdı.

Nasıl?

1789 yılı sonbaharının bitiminde, malî durum köklü önlemler gerektiriyordu. İktisadi bunalım ve siyasal bunalım vergi gelirlerinde tıkanıklığa yol açmıştı. Uzun ya da kısa vadeli kamu kredisi söz konusu değildi. Para kaçıp saklanıyordu. Devlet, iki kez borç para almaya kalkmış ama üst üste başarısızlığa uğramıştı. Yurtseverler, kuşkusuz hayli bağışlarda bulunuyorlardı; ancak, gereksinmeler göz önünde tutulduğunda, büyük bir yekûn değildi bu. Bütçe giderleri git gide çoğalıyordu. Bütün klasik araçlar vereceğini vermişti; Devrim'e **devrimci önlemler** gerekiyordu artık.

Ne yapılmalıydı?

Kilisenin malları millileştirilir ve satışa çıkarılır.

Mecliste, bu konuda büyük tartışma, 1789 Ekiminde başlar. Ruhbanın savunması, hukuksal yönden pek güçlüdür; Bu malların bir bölümü, gerçekten ona lâyık olanların elindedir; bir bölümü, yüzyıllardan beri sahiptir onlara ve devlet de bu mülkiyeti tanımıştır. İşin içine bağışta bulunanların dilekleri de girmektedir. Meclis'te çoğunluk, tarihsel ya da hukuksal kanıtları gözardı etmese de, bu konuda devrimci bir tavır takınır; hakkaniyet ve doğal hukuk düşüncesine yaslanır. Neydi bağışta bulunanların niyeti? Bağışlanan maldan, bir kimsenin namusluca yararlanmasını sağlamak ve kalanı mutsuzlara ya da tapınakların bakımına ayırmak değil mi? Ve millet bütün bu yükümlülükleri üstüne aldığına göre ve bu mallardan sadece genel felâket anlarında yararlanacağına göre, bağışta bulunanların niyetlerine saygı gösterilmiş olacaktı. Öte yandan, bağışta bulunanların niyetleri kuşakların elini kolunu bağlayabilir mi?

Mirabeau, Turgot'nun ünlü kanıtlamasını dile getirir bu konuda: Atalarımız kendilerine bir mezar ayırsaydılar, ekilecek toprak bulabilmek için, bütün bu kısır anıtları yıkmak ve yaşayanları beslemek için ölülerin küllerini savurmamız gerekirdi! Sonüçta, Dupont de Nemours'un formülünde karar kılınır: «Ruhbanın bütün malları toplumundur».

Ve **Kilisenin malları millileştirilir** (2 Kasım 1789).

Bu mallar, «*assignat*» adında bir kâğıt paraya karşılık gösterilirse de, çabucak değerini yitirir bu para.

Asıl Kilise mallarının satışıdır ki, sonsuz bir siyasal ve sosyal yarar sağlar. Bundan yararlanan da burjuvalar ye köylüler olur; doğaldır ki en başta burjuvalar. Kurucu Meclis'in taze paraya gereksinmesi vardır; o da burjuvaların elindedir, bastırırlar ve aslan payını alırlar. Satışlar, açık arttırma yoluyla olur. Alıcılar kitleler halinde gelirler. Kimi zaman coşkulu bir hava içinde yapılır satışlar. Açık artırmada pey sürenler devrimci şarkılarla selâmlanır. Mal üstünde kalan, müzikle kutlanır; başına bir yurttaşlık tacı konur, ya da yeni mülkiyetini savunması için bir tüfek verilir eline. Burjuvalar, soylular, köylüler, hatta kimi zaman ruhban, arttırmada fiyatı yükseltir dururlar. Burjuvalar, büyük malikâneleri yeğlerler; ancak, küçük parçalara da sırtlarını dönmezler. İşin bir başka önemli yanı da şu: Kilise mallarının satışı, yalnız mülkiyet sahiplerinin sayısını artırmakla kalmaz; toprağı işleyecek olanların sayısını da çoğaltır. Büyük malikânelerin, burjuvazi yararına da olsa parçalanıp dağılması, kiracı ya da yancı sıfatıyla yığınla köylüye davetiye çıkarır. Kırsal kesimde, çiftliklerin bir araya getirilmesine karşı olan kitlelerin istemlerinden biri yanıtlanmaya başlanmış olur böylece.

Toprak zenginliğinin bir bölümünün yeniden bölüşülmesi politikasına, **gelirlerin düzeltilmesi politikası** eşlik eder. Her ikisi de, eski zümrelerin zararınadır ve -pek eşitsiz de olsa- yenilerin yararınadır. Yüksek maaşların alabildiğine azaltılması da bu anlamdadır. Kilisenin aldığı ondalığın ve çeşitli senyörlük haklarının kaldırılması; tüketim vergilerine son verilmesi; malî eşitlik böyledir.

Yeni vergi sistemi, 1790'ın son aylarıyla 1791'in başlarında ete kemiğe bürünmüştür. Eskisine oranla, ödeyen kitlelere büyük bir rahatlama getirir bu. Sonra, bu «eşit» verginin bir bölümü, **yeni tip giderlere** ayrılmıştır: Özellikle kamu eğitimi için sosyal bütçe doğmaktadır; vaktiyle kilisenin elinde olan eğitimi millet yüklenecektir. Halka yardım da böyledir.

Meclis'in Dilencilik Komitesi, halka yardım için bir plan yapmıştı. Komiteye göre, «halkların sefaleti hükümetlerin kabahatidir». Böylece, halka yardım, ulusal kurumların yerine getirmesi gereken «savsaklanamayacak kutsal bir borç»tur. Önerilen sistem, yoksulu, yaşamının her aşamasında destekler; terkedilmiş çocukların, çok çocuklu ailelerin imdadına koşar; sağlam, ama işsiz yoksullara, sakatlara, yaşlılara göz-kulak olur.

Bütün bu tasarılar üzerinde herkes birleşir.

İşte eski rejim ve toplumdan yıkılanlar ve işte yapılanlar!

Bin yıllık kral ölmüştür. Fransa'nın eski önde gelen beyzadesi, artık milletin bir memurudur; görevini millet verir kendisine, maaşını o öder ve -bağlılık andı içmiyorsa- görevinden alan odur. Eski rejimin binlerce yıllık sütunları yerle bir edilmiştir. Soyluların sosyal mertebesi indirilmiştir. Ruhbanın malına el konulmuştur; boyun eğdirilmiştir; dar anlamda dinsel olmayan sıfatlarına son verilmiştir. Yeni düzeni kuranların anlayışına göre, eski «üstünlükler» yok edilmiştir. Yalnız **para ve yetenek** söz sahibidir artık! Yeni sistemin işleyişi, **yüksek ve orta burjuvaziye** ya da onların temsilcilerine gerçek iktidarı sağlar. Kimi yerde diklenenler olsa da, ülke bütünlüğünde, rejime **sağlam bir halk desteği** kazanılmıştır.

Ne var ki, durum **geçici bir nitelik** taşımaktadır yine de. Kuvvet denemelerine yol açıktır. Yenilenler, yenilgilerini hiçbir zaman kabul etmemişlerdir ve, Fransa'da bile, sayılarıyla oranlı olmayan güçlere sahiptirler; içlerinden kimisi de, Avrupa'ya çağrıda bulunmaktadır ya da onun yardımıyla bir karşılıkta bulunmayı kabul etmiştir. Kurumlar ve 1791 Fransa'sı eski dünyayı korkutmaktadır. Çağdaşların gözünde bir büyük savaş tehlikesi hergün daha bir belirginlik kazanmaktadır. Öte yandan, yenenler de aralarında aynı düşüncede değildirler: İçlerinden çoğu, her türlü dış baskıdan uzak da kalsalar, yenilikler getiren bir devrimin yerine **uzlaşmacı bir devrimi** yeğleyeceklerdir; sağ'ın hızla düşüşü ve sol'un baskısı böylesi bir seçme olanağını vermemiştir kendilerine; Devrim'in güçleri, pek uzaklara sürüklemiştir onları ve kaygılar içine atmıştır. Hareketin yerine direnişi geçirme zamanı gelmiştir bu insanlar için.

Ancak, bağrında **küçük burjuvazi** ile **halk kitleleri**nin bağlaşıklık kurduğu güçler, belirleyici bir rol oynayacak ve daha da ileriye

gideceklerdir. Varsın genel bir savaş patlasın, varsın sağ tehlikesi rejime bindirdikçe bindirsin; toplumdaki zorunluluk yeni bir «hareket»e şans tanıyacaktır.

BÖLÜM III
HIZLANIŞLAR DÖNEMİ: KONVANSİYON DEVRİMİ
(1792-1795)

Yeni toplumla geleneksel toplumu karşı karşıya getirecek büyük savaş 1792 yılında başlar. Daha önce benzeri görülmemiş bir mücadelenin ölçüsüzlükleri içinde akıp gider herşey; modern politikanın yeni birimleri de bu mücadelenin içinde ortaya çıkar: Milyonlarca insanın askeri birliği, milyonların malî birliği. Devrimin «hızlanışlar» aşaması başlamıştır. Devrim kurumlarının çoğu, olağanüstü koşulların baskısı altında doğdukları için hızla kaybolacaktır; bununla beraber, onları geçmiş döneme bağlayan sıkı bağlar vardır yine de ve, anıları da, XIX. yüzyılın siyasal mücadeleleri üzerinde alabildiğine çekici bir etkide bulunacaktır.

I
HAREKETİN GÜÇLERİ

Sosyal bir nitelik taşıyan büyük «halk heyecanları», o tarihe değin Devrim üzerinde etkisini göstermişti; ulusal güçlerle sosyal güçleri bir araya getiren başka «halk heyecanları» daha da hızlandırır onu.

ÇİFTE TEHLİKE

Bir savaş atmosferi, 1791 yılından başlayarak ağırlığını duyurur. Doğru ya da yanlış haberler uçuşur durur; olaylar aktarılır. Basında, Fransızların anarşi ve canavarlıklarının dışarıda nasıl görüldüğü üstüne yazılar vardır; ya da dışardaki karışıklık ve başkaldırıların Fransa’da nasıl görüldüğü üstüne düşünceler. Birlikler, sınırlar boyunca harekete geçecektir. Üç renkli Fransız bayrağına başka ülkelerde hakaret edilmektedir. Hava, Varennes’den sonra daha da ağırlaşır. Paris, Eylül başlarında Pillnitz şatosundaki konferansı öğrenir. Haberler yavaş yavaş sızar. Önce katılanlar öğrenilir: İmparator Leopold ve arşidük François, Prusya kralı ve kimi prensler. Dışarıya kaçıp gitmiş göçmenler de oradadır: Calonne, Conde, Esterhazy, Polignac ve başkaları. Kısacası, aristokratik Avrupa’nın «görkemli toplantısı»dır bu. Kâhin olmaya gerek yok: Fransa’dan bahsedilmiştir orada. Koblentz’de, Brüksel’de, göçmenler bu toplantı hakkında gürültü patırtı ederler. 10 Eylülde, prensler tutar bir bildiri yayınlarlar: Müdahale için, resmi olarak çıkarılmış bir çağrıdır bu ve dışarının da bunu kabulü. Bir «karşıkonulmaz

konfederasyon», «şarlatanlar despotizmi»ne, «halk zorbalığıma son vermekten söz etmektedir; ve krala dokunulmaması için gözdağı vermektedir. Diplomatik savaş başlamıştır: imparatorluk, mülk sahibi prenslerin hakları konusunda 4 Ağustos kararlarının gözden geçirilmesini dayatmak ister; Fransa da İmparatorluğa, göçmenlerin toplaşmalarına son verilmesini. Papa VI. Pie ile diplomatik ilişkiler ilkbahardan beri kesilmiştir. Meclis, 10 Mart 1792'de, Dışişleri Bakanı Lessart'ı, Avusturya yararına hareket etmekle suçlar. Macaristan ve Bohemya kralına 20 Nisanda savaş ilan ederken, Meclis, bu çatışmanın milletin millete değil, halkın krala karşı ilan ettiği bir çatışma olduğunu söyler ve «düşmanlarının davasına karşı çıkıp bayrakları altına gelecek bütün yabancıları şimdiden kabul ettiğini» açıklar.

Avusturya'ya ve özgürlük adına girişilmiş bu mücadelede, kral çevresinin üstünde de kuşku bulutları gelip birikir: Savaşın tam ortasında, kral, yurtseverlikleriyle tanınmış kimi bakanlarına yol verirken, 27 Mayıs ve 8 Haziranda alınmış devrimci ve milli güvenlik kararlarına karşı vetosunu kullanır. Paris ayağa kalkar ve 20 Haziranda Meclise verdiği bir gözdağı dilekçesinde, yurda karşı tertip içinde olanlara karşı çıkar; «orduların hareketsizliğimin sorumlularını sorar. Kusur, yürütme gücünde ise «yokedilmelidir». Ne var ki, La Fayette durumu savunur. Ordu kumandanı odur; Danton, «bütün Avrupa zorbalarıyla kucaklaşan soyluların başı» diye daha önce karşı çıkmıştır kendisine; La Fayette, 28 Haziranda Meclis'e gider ve Jakobenleri suçlar. Feuillant'lar arasında yankı bulur bu; Robespierre ise, Saint-Honord sokağındaki kürsüden yanıt verir ona ve bu «şerir»e karşı bir suçlama kararı alınmasını ister.

Gelişmelerin daha da aydınlığa çıkması için, İmparatorla Prusya kralı da, Fransız «anarşisi»ne karşı tutumlarını belli ederler. Prusya kralı, 6 Temmuzda savaş ilân etmiştir. Her iki sarayın savaş açmalarının amacını şöyle açıklayanlar çıkar Fransa'da: «Fransa'nın içindeki anarşi»yi durdurmak; tahta ve mihraba yöneltilmiş saldırılara son vermek; meşru iktidarı yeniden kurmak; kralı, meşru otoriteyi kullanır hale getirmek. Aslında kamuoyu, içerdeki düşmanlarla dışardakini birbirinden ayırmamaktadır; birlikte hareket etmektedir her ikisi ge. Halkın sezgisi de bu gerçekliği yansıtmaktadır. 10 Ağustostaki başkaldırıdan ve tahtın yıkılışından sonra, La Fayette, ordusunu yeni iktidara karşı sürmeyi boşuna dener; 19 Ağustosta düşman cephesine kaçar. İşte bir «hain» daha! Askeri

olaylar çorap söküğü gibi akar: Prusya ordusu aynı gün Fransa'ya girer: 23 Ağustosta Lonwy alınır; Avusturyalılar Thionville'i kuşatırlar. İçerde hainler vardır. 2 Eylülde, Paris yolu üzerindeki son savunma noktası olan Verdun düşer; kenti kralcı hainler teslim etmiştir: Eski soylu piskopos Prusyalıların arkasından makamına gelir yerleşir. Hemen hemen her yerde, istilâcının arkası sıra Eski Rejim de yeniden kurulmaktadır.

Tehlike çanları çalınır!

Üç ay sonra, Konvansion'da kralın suçları sıralanır.

Bu arada, 1793 Martından beri «ayrılıkçı» Vendee'lilerin karşı-devrimci tasarılarına karşı çıkılmaktadır. Dumouriez, Cobourg gibi başka «hainler» de olacaktır. Öyle olduğu için de, Robespierre, Jakoben'lere 1 Nisanda şöyle diyecektir: «Cumhuriyetin selâmeti, hükümetin baştan aşağıya yeniden örgütlenmesindedir!»

İstilâ edilmiş, o yüzden de varlığı tehlikeye düşen bir Fransa'da, bütün karşı-devrim, göçmenlerden Jironden'lere varıncaya değin, düşmanla suç ortağı olarak ortaya çıkmaktadır. Fransa ve Devrim, birbirinden ayrılmaz olmuştur; Cumhuriyet gibi, iç ve dış düşman da bölünmez haldedir.

Bu arada Pitt, giderek İngiltere de düşman ilân edilir.

Özetle, XVI. yüzyıldan beki, millet, bir savaş heyecanının içine bu denli tutkulu girmiş değildi; ve alabildiğine genişlik içinde: Yalnız Fransa söz konusu oldukta, savaşa kazanılmış insan sayısı bir milyona yükselmektedir.

«**Ulusal heyecan**», kamuoyunu ve siyasal yaşamı böylece köktenciliğe götürürken, iktisadî yaşam da her zamanki **sosyal «heyecanlar»ı** bileyler. 1791 ve 1794 yıllarındaki kötü hasatların arkasından gelen tarımdaki fiyat yükselişleri ve bunun neden olduğu gelirlerdeki altüst oluşların yol açtığı -eski tipte- yaşam pahalılığından doğan başkaldırılar görülür. Özellikle, **enflasyon ortamı**, bu fiyat yükselişlerine büyük boyutlar kazandırır ve bütün iktisadî ortamı kıskıvrak yakalar. Savaş giderleri bir yana, yeni sosyal görevler de yüklenmiş olan Devrim maliyesi bunun derin etkisi altındadır. Halkın alım gücü düşer doğallıkla; ve alım gücünün her düşüşüne nasıl kıpırdanışlarda artış eşlik etmişse, bu kez de öyle olur: 1791 sonbaharı ile 1792 başlarında ilk bunalım uç verir; illerde büyük karışıklıklar patlak verir; kimi yerlerde buğday yüklemeleri yarı yolda durdurulur ve halk fiyat biçip olduğu yerde satar onları. 1792 sonları ile 1793 başları, ikinci bir iktisadi bunalım dönemidir: Kış ve ilkbahar boyunca, tahıl fiyatlarındaki hemen hemen kesintisiz yükseliş bütün rekorları kıracaktır. Ücretin alım

gücü daha da düşmüş, kara ekmeğin fiyatı ölçüyü şaşırmıştır. Onu izleyen aylarda pahalılık artacaktır, kaynaşmalar da.

Fiyatlardaki bunalım ile **sosyal bunalım**, 1793-1794 kışında **atbaşı gider**. Özellikle ekmek için birtakım sonuçlar alınır: Bir elkoyma, yardım, düzenleme politikası etkili olur bunda. Ne var ki, hükümetin müdahalesi, bir bütün olarak başarısız kalır. Kasap dükkânlarının kapılarında döğüşülür; yumurta, süt, tereyağ için bunalım her zamankinden daha korkunçtur. Devrimci müşterilerin bir bölümü, baş çare olarak giyotini önerirler; ya da Eylülde yapıldığı gibi bir temizlik daha! Ne var ki, fiyatlar, Hebert'cilerin, arkasından Danton'cuların, son olarak da, Robespierre'in ölümünden önce olduğu gibi sonra da yükselişini sürdürür.

Kötülüklerin sürmesi yurttaşlık anlayışını da aşındırır ve saptırır.

Böylece, bütün bu gelişmeler, beş yıl boyunca, sosyal gerilimi sürekli ayakta tutar; daha önceki iktisadî güçlüklerin doğurduğundan çok daha uzun ve serttir bu. Halk, yeni bir kıtlık türü olarak bakar buna ve, ona göre, kanun belini kıracaktır onun. Ulusal gibi sosyal da, Devrimi **köktenciliğe** götürmektedir. Bununla beraber, kamuoyu birlik değildir: Deneyimin başarısızlığından çok önce, orta sınıfların ve yüksek burjuvazinin yığınla ögesi hasım durumdadır. Böylece, ulusal olgu, devrimci güçleri köktenciliğe götürür ve bir araya getirirken, sosyal olgu, onları köktenciliğe götürür, ama böler de!

DEVRİMCİ ARAÇLAR

Birkaç yıl içinde alabildiğine büyümüş olan bu doğal güçleri, Kurucu Meclis döneminde ortaya çıkmış devrimci «araç» harekete geçirir. Ne var ki, Konvansiyon dönemi, **yeni bir kadro** ekleyecektir onlara, giderek misli görülmemiş bir etkililiğe kavuşturacaktır hepsini.

Yerel kulüp ve dernekler, özellikle **Jakoben'lere** bağlı 20.000 halk derneği, rejimin seçkinlerini bir araya getiriyordu hep. Bu seçkinler ise, sosyal ve siyasal olarak demokratlaşıyor, köktencileşiyordu. Feuillant'lardan sonra, Jironden'ler aralarından kovulmuştu; bir süre sonra Hebert'çilerle Danton'cular da kovulacaktır. Bu kulüpler, Kurucu Meclis'in gerileme döneminde yapmalarına engel olmak istediği herşeyi yasal olarak yapmaktadırlar artık. Toplantılarına konulmuş her engel, 27 Temmuz 1793 tarihli bir karara göre, özgürlüğe karşı bir saldırıdır. Hükümet iktidarı ile halk kuruluşları, artık birbirlerine karşı çıkmaktan çok, birbirlerine omuz vermektedirler. Eyaletlerdeki kulüpler, yerel yönetime katılmışlardır.

Görevlileri gözetleyip denetlemektedirler; göreve alma ve görevden çıkarmalar onlara bağlıdır. Üyelerinin oturumlarına katıldığı yerel devrimci komiteler aracılığıyla, kenti ve kasabayı gözetlemektedirler. Temizlik hareketleri yoluyla türdeşliklerini ve duruluklarını sürdürürler: Halk derneği o zaman «yeniden doğmuş dernek» adını alır. Böylece, **Jakoben örgütleniş, yönlendirici bir parti görünümündedir**. «Uyanık bekçi, halkın öncüsü» olarak, kamu ruhundan hem yararlanır, hem de aydınlatır onu; iktisadi ve sosyal istemleri birbirine bağlama taktiğinde de pek uzmandır. Daha da genel olarak, Paris'te olduğu kadar eyaletlerde de, her türden halk dernek ve meclisleri, belediyelerle ilişki içinde, Devrimin güdücü merkezidirler. Sıradan halk, önemli bir rol oynamaktadır onlarda.

Söz ve basın özgürlüğü de, 1789'dan beri, bütüne bakıldığında, yeni rejimden yana çalışıyordu kuşkusuz. Ne var ki, git gide yalnız devrim için rol oynar hale gelir. Sadece devrimci ve git gide uyumcu yayınlar varlıklarını sürdürebilirler. 12 Ağustos 1792'den başlayarak, Paris Komünü, «kamuoyunu zehirliyenler»i tutuklamaya ve ellerindekini yurtsever basımcılara dağıtmaya karar verir. Bununla beraber, 18-21 Ağustos tarihlerinde, «kamuoyunu saptırmaya yönelik kaba yergi ve yazılara ilişkin» bir Meclis kararı, İçişleri Bakanına, dürüst basını yüreklendirmek amacıyla 100.000 lira verir. Konvansiyon'un başlarında ve yabancı tehlikenin uzaklaşmasıyla belli bir özgürlük yeniden doğar; ama kısa bir zaman için ancak. 1793 Martındaki siyasal ve sosyal bunalım, 29-31 tarihli kararlara yol açar: Bu kararlar, ulusal temsile son vermeye ve krallığın yeniden kuruluşuna basın yoluyla kışkırtmaları, ölümle cezalandırmaktadır; mülk sahiplerini öldürmeye ve yaralamaya kışkırtanlara da aynı ceza verilecektir. Jironden'lerin basını, 2 Haziranın ertesinde kaybolur. Öte yandan, çok önceden parti mücadeleleri, kısıtlayıcı önlemlere yol açmıştı; yalnız basın özgürlüğüyle ilgili değil, her türlü konuşma özgürlüğüyle de ilgiliydi bunlar. Terör, ileride göreceğimiz gibi, bu yolda çok daha ileriye gidecektir. Son olarak, halk hatipliği ve basın, Devrim'den doğmuş olan büyük özgür kurumlar, Devrimi kurtarma görevini yüklenmiş siyasal fraksiyonlar yararına işler yalnız.

Aynı zamanda, **milli muhafızlar** da demokratikleşir. Özellikle topçular arasında, her kırattan devrimci zanaatçılar kaynaşmaktadır. Paris'te ve eyaletlerde, devrimci ordular biçiminde özel bir güç palazlanmıştır. Aynı propaganda, mülkî ve askerî yaşamı da sarıp sarmalar.

Bayramlar da, yurttaşlığın bir türküsüdürler ve, Yüce Varlık'la Doğa'nın yanı sıra, insancı tanrıları selâmlarlar: İnsan soyu, Fransız halkı, insanlığın iyilikseverleridir bunlar!

Merkezî hükümet de bir devrim aracıdır.

Nasıl?

Kamu özgürlükleri, demokrasi amaç olarak kalırlar. **Geçici diktatörlük** bir araç olacaktır yalnız. Saint-Just'ün Kamu Selâmeti Komitesi adına kâğıda döktüğü bir karar şunu ilân eder: «Fransa»nın geçici hükümeti, barışa değin devrimcidir». Daha sonra Robespierre de şöyle yazacaktır: «Barışla savaş, sağlıkla hastalık aynı rejime tâbi tutulamaz». Böylece, millet düşmanları milletin dışına atılmışlardır. «Cumhuriyette yurttaş diye yalnız Cumhuriyetçiler vardır». Saint-Just de şunu haber verir: «Cumhuriyet, monarşik azınlık üzerinde fetih hakkına dayanarak hüküm sürecektir; adaletle yönetilemeyecek olanları güce dayanarak yönetmelidir: Zorbaları ezmek gerekir!». Öte yandan, Robespierre'in açıklayacağı gibi, «**özgürlüğün despotluğu**» ile «zorbalığın despotluğumu birbirine karıştırmamalı: «Zorbaların sertliğinde ilke olarak yalnız sertlik vardır; Cumhuriyetçi hükümetin sertliği ise iyilikseverlikten hareket eder». Barere, daha önce 8 Ağustos 1793'te, kralların vaktiyle sürdürdükleri öldürücü savaşlarla cumhuriyetinkileri karşılaştırırken şöyle demişti: Birinciler, baskı adına yapılmışlardır; ötekiler ise, İnsan Hakları adınadır.

«Özgürlüğün despotluğu», Konvansiyon'un kuramsal denetimi altında, **Kamu Selâmeti Komitesi**'nin ortaklaşa ve geçici diktatörlüğü ile gerçekleşir. İşin mekanizması da şu: 1793 Temmuz-Eylülünde yenilenmiş Komite, Jakoben devriminin en önde gelen temsilcileriyle, kendi hizmetindeki en büyük «uzmanları»ı içine almaktadır; o temsilcilerle dayanışma içindeki bu uzmanlar şunlardır: Robespierre, Saint-Just, Couthon, Billand-Varenne, Collot d'Herbois, Barere, Carnot, Jean-Bon, Saint-Andre, Cote-d'Or Başrahibi Prieur-Duvernois, Robert Lindet. Temel kanunları Komite hazırlar, Meclis oylar. Kanunların yürütülmesine göz kulak olan da yine Komitedir. Daha sonra yerlerine komisyonların geçeceği bakanlar, generaller, heyetler, hepsi denetimi altındadır onun; Genel Güvenlik Komitesi, uygulamada, büyük asayiş önlemleri için yardımcısıdır Komite'nin. Komite, ilçelerle doğrudan temas halindedir. İlçelerde ve komünlerde onun sürekli temsilcileri toplantı yaparlar; devrimci önlemlerin uygulanmasına göz kulak olanlar da onlardır oralarda. Görevli temsilcileri

yerinde seçen Komite’dir. Komite, uygulamada, sonra da hukuksal olarak, devrim mahkemesini denetler; yargılama usulüne bile karışır gerektiğinde. Özetle, Komite hükümet eder, idare eder ve yargılar. Uygulamada, Meclis’in resmen onaylaması koşuluyla yasama onundur.

Kendi önerisiyle oylanmış olan «Özgürlüğün despotluğu» yasasının çerçevesini çizen, açıktır ki Komite’dir: Kuşkulu kişiler, tertipçiler, Cumhuriyet’in genel asayişi ile ilgili kanun ve kararların kaynağı odur. Böylece, **olağanüstü bir mevzuat**, soyluları, senyörleri, onların yardımcılarını, Kilise adamlarını, yabancıları hedef alır, vurur. Kamu hizmetlerinden uzaklaştırma, zorla ikamet, oturduğu yerin belediyesine hergün görünme yükümlülüğü, yumuşak önlemler; aslında, biri önleyici, öteki bastırıcı iki temel önlem var: Karşı-devrimci olduğu sanılan kişiler için hapis, karşı-devrimci olduğu açıklanmış olanlar içinse ölüm! Öte yandan, krallığı ya da feodalizmi önerenlerin de cezası ölümdür; ulusa ihanet, her türlü direniş, ne türlü olursa olsun hükümeti engelleme girişiminin cezası da ölümdür. Böylece, muhalefet ölümle cezalandırılan bir suçtur. Yakınmak bile, hiç olmazsa zenginler için bir suçtur. Temizleme ve bastırmanın mekanizması, bir kanunla korkunç bir hıza bürünür: Yurtseverliğe küfreden, yılgınlık yaratan, örflere sırt çevirmeyi öğütleyenler; ne yolla olursa olsun, özgürlüğe, birliğe, Cumhuriyet’in güvenliğine saldırıda bulunan, ya da onun güçlenmesini engellemeye çalışanlar, «halk düşmanları»dır. Manevi kanıt yeterlidir; tek bir ceza vardır bunlar için: Ölüm! Ve Couthon bunu yorumlar: «Yalancı bir insanlıkla halkı öldüren ve titizlik gösterip halka ihanet eden» sahte bir adalet reddedilmelidir.

Böylece, hareket güçleri **baş döndürücü bir etkinlik** kazanır. Bununla beraber, Kurucu Meclis döneminde olduğu gibi, ülkenin küçük bir bölümüdür siyasal yaşama katılan. Devrimci diktatörlük, çoğunluğun yararına kullanılabilir; ne var ki, ulusal bir azınlığın eseridir o. Öte yandan, büyük yığın eskisi gibi çekimser kalır. Yakınlığı, teröre olmasa da, Devrime kazanılmıştır; kaldı ki terör, devrimin geçici bir savunma aracıdır ve az çok kabul edilmiş ya da anlaşılmıştır bu. Öyle olduğu için de, büyük yığın, sınırlı, ama kararlı fraksiyonu serbest bırakılır eyleminde.

Meydan onundur!

HAREKETİN ZAFERİ

İçinde, daha önceden hiçbir siyasal ideolojinin engel oluşturmadığı bu geniş ama uysal ortamda, tarih hızlanabilirdi. Nitekim hızlanır.

Yasama Meclisi, tam bir ulusal ve sosyal bunalım içinde görev yapmaktadır. «Yasayıcılar» daha şimdiden aşılmıştır. Ünlü **10 Ağustos olayı**, bunalımın doruk noktasında patlak verir; Paris'teki çevreler, Komün, eyaletlerin ve Paris'in milli muhafızları buna cesaret etmiş ve başarmışlardır. Tahtı deviren bu ikinci Devrim, siyasal demokrasiye yolları açar; bunun yanı sıra, kısa ama önemli bir sosyal demokrasiye de.

Konvansiyon, 20 Eylül İ792 tarihinde toplanır.

Monarşiye son verip **Cumhuriyeti** kabul ederek ikinci Devrimin sonuçlarını toplar. Kralın davası konusundaki büyük bir bilek denemesi kazanılır. Meclis, Kasım ayından beri açılmış tartışmaların sonunda «hançerler altında», ölüme mahkûm etmeyi oylamaz kuşkusuz; ne var ki, Louis'nin «ihanetlerinin resmî olarak sayılıp dökülmesi ve halk meclisleriyle basının alevlendirdiği kamuoyunun tepkisi büyük bir baskı yaratır. 15 Ocaktan 20 Ocağa kadar süren oylamaların çoğunda, Jironden'ler bölünür, ama Montanyar'lar yekpâre bir haldedirler.

1793 yılının ilk aylarının ulusal ve sosyal bunalımıyla beraber, geçmiş yazın havası, daha da vahim olarak yaşanır. 10 Ağustosta zafer kazanmış devrimci güçlerin aralarındaki bağlaşıklık yeniden kurulur: Bu kez monarşiye ve mal varlığı ölçü alınarak seçilmiş bir meclise karşı değil, genel oyla seçilmiş ilk meclise karşıdır bu bağlaşıklık 31 Mayısın insanları, sloganlarını sıralarlar: Jironden'lerin şeflerine karşı bir suçlama kararı ve 3 kuruşa ekmek; temizlik, ücretli bir devrimci ordu yaratma ve yurdu savunanların yakınlarına yardım. Meclis, 2 Haziranda yenilir ve parçalanır, çoğunluk devrilir. Yeni bir aşamayı başlatan üçüncü bir devrimdir bu; ve bu aşamada **küçük burjuvazi** ile **aşağı-sosyal gruplar** önemli bir rol oynayacaklardır.

Çifte, bunalım, onu izleyen aylarda daha da ağırlaşır. İşte 1793 Eylülünün 4 ve 5'inci günleri; sloganları şunlardır: «Zorbalara savaş», «aristokratlara savaş», «istifçilere savaş!» Alınan sonuçlar da şunlar: Hem de aynı 5 Eylül günü, yeniden kuşatılmış Konvansiyon, **Terör**'ü gündemine alır; 17 Eylülde, kuşkulularla ilgili kanunu oylar; arkasından da, devrimci hükümetin ilkelerini açıklayan o büyük karar gelir.

İşte o zaman iktisadî ve ulusal alanda çifte bir zafer kazanılır; «assignat»lar yükselir, Vendee yenilir, ülke kurtulur. Robespierre'in

canlandırdığı Kamu Selâmeti Hükümeti, muhalefetleri yok eder. Jironden’ler, 31 Ekimden başlayarak giyotine yollanır. Terör, sağa da sola da vurur; bölücü Hebert’çileri ve uzlaşmacı Danton’cuları ortadan kaldırır. 10 Ağustosun ertesi günü çıkarılmaya başlanan sosyal kanunları yayınlamaya yeniden girişilir ve genişletilir.

Ne var ki, **burjuvazinin kaygıları** da artmaya başlar.

1790’ın burjuva ileri gelenleri, yeni sosyal katmanların iktidara gelişine korkuyla bakmaktadır. Kendisi için titremediği zaman malı için titremektedir; çünkü rejim, zorla ödünç almakta, müterakki vergi koymakta, **zenginlere karşı savaşa** dönüşmektedir. Orta burjuvazi de aynı duyguları paylaşmaktadır azbuçuk. Aristokrasinin geri gelişi tehlikesini yaratacak istilâ da korkutuyordu onları. Ancak, ulusal felâket, zaferle beraber ağır ağır uzaklaşmıştır. Kalan, yalnız **sosyal korku**dur şimdi. İktisadî «zafer» de geçici, eksik olmaktan başka birşey değildir; dahası, yalnız zenginler için değil, halkçı devrim için de -ürkütücü biçimde- külfetlidir. Kentlerin küçük ticareti, kendi mamullerine uygulanmaya başladığı andan başlayarak, azamî fiyat karşısında sabırsızdır: Kırsal kesimde, çiftlik kiracıları ve her türden satıcı da, Kamu Selâmeti Komitesi’nin kimi düzeltmelerine karşın, bu en üst fiyattan tiksinirler; tersine gerekçelerle, ücretliler de bunun etkili olmadığını görür lânetlerler. Öte yandan, sistemin başarısızlığı git gide daha göze çarpıcıdır. «Assignat»nın satın alma gücü, 1794’ün ilk altı ayı süresince düşüşünü sürdürür.

Kitleler, duraksama ya da hayal kırıklığı içindedir. 1793 Eylülünden beri, hükümetin baskısı altında, Paris’te halkçı siyasal yaşam çökmeye başlamıştır; 1794 ilkbaharında halkçı dernekler toplantılarını keserler. Taşrada da aynı şey görülmektedir. Yalnız uydumcu kulüp ayakta kalmıştır. Devrimi sırtlarında taşıyan büyük kollektif güçler, güçten düşüp tükenme yolundadır şimdi. Bu güçlerin pek duyarlı oldukları niceliğin devrimi yerine, rastlantıları ve entrikaları ile saray ihtilalinin geçme tehlikesi belirmiştir. Devrimin temel olaylar zinciri içinde, **9 Termidor**, içinde niceliğin, halkın hemen hemen olmadığı ilk olay olarak ortaya çıkar. Mücadele kapalı bir vazoda verilmektedir; bireysel çaptadır, mecliste göğüs göğüsedir: Genel Güvenlik Komitesi’nin Robespierre’e ve dostlarına düşmanlığı, Kamu Selâmeti Komitesi’nin birliğini yitirişi, çağrılmış prokonsüllerin entrikaları, Robespierre’in beceriksizlikleri, mücadelenin parlamento sahnesinde çıkış yollarını belirlerler.

8 ve 9 Termidor’daki dramatik toplantılardan sonra, Paris, bir kez daha Meclis’i yola getirebilirdi; tutuklanmalarına karar verilmiş Robespierre ile arkadaşlarını bir avuç jandarma ve görevli kurtarabilirdi. Komün ayaklanır. Ne var ki, hareketin ne yeterli zamanı vardır, ne de yeterli atılım gücü. Devrimci güçlerdeki çözülme etkisini gösterir. Büyük Terör’ün -nice hoşnutsuzun da yaşamına mal olurcasına- akıttığı kan, halkın tiksintisine yol açar. 9 Termidor’un çağrısına sıradan ve gönülsüz bir yanıt verilir. Düzenin güçleri ihtilalin güçlerini dengeler ve yenerler. Konvansiyonun girişimi, düşmanlarının hareketine fırsat vermeden savunmanın üstesinden gelir.

BURJUVAZİNİN KORKUSU

Devrimin **geri çekilişi** başlamıştır.

Ancak, Meclis’in ve ülkenin çoğunluğu da karşı-devrimin saflarına geçmiş değildir; ne eski rejime dönüş söz konusudur, ne Cumhuriyetçi biçimlerin terkedilişi. Ne var ki, Konvansiyon, politikasını saptıran dış azınlık baskılarından kurtulmayı istemektedir. Aristokratik ve demokratik, bu çifte tehlike karşısında, **merkezci güçler** yeniden toplaşırlar. Başka bir deyişle, küçük bir terörcü azınlıkla halktan kimi ögeler bir yana bırakılmak koşuluyla, olayların çeşitli guruplarla yaklaştırdığı burjuvazi, kendi üstüne kapanmıştır ve tek başına yönetmeyi istemektedir.

Devrimin araçlarında köktenci bir gözden geçirme kendini dayatmaktadır. Meclis, «terörizm»e karşı saldırıya geçer: Devrimci hükümet gibi yeni araçların karşısındadır; ya da kulüpler, basın, milli muhafızlar, Paris Komünü gibi eski araçların karşısındadır; kısacası, Devrim’i hızlandıran ve genişletip çoğaltan bütün bir mekanizmaya karşıdır.

Termidor’dan başlayarak, belli başlı terörcü kanunlar kaldırılır ya da değişikliğe uğrar; Kamu Selâmeti Komitesi’nin üyeleri yenilenir ve kısa bir süre sonra da yetkilerinin büyük bir bölümünü yitirirler. Paris Belediyesi kanun dışı ilân edilir. Komün artık yeniden toplanamayacaktır. Bir başka karar, onun yetkilerini böler ve asayişi bir görevliler heyetine verir. Onun arkasından, **Jakoben «parti»yi yıkma eylemi** başlar: Dernekler arasında bütün bağlılıklar yasaklanır; araların da ki topluluk adına yazışmalar ya da her türlü dilekçelere son verilir: Kulüpler, polisin denetimi altına konulmuştur: Her dernek, üyelerinin listesini yapacak ve hemen ilçedeki görevliye yollayacaktır onu, Komünde de ilân edilecektir bu. Paris’teki

Jakobenler kapatılır. Çok geçmeden bütün halkçı dernekler feshedilir. Basın, olan-biteni uygun karşılar doğallıkla: Yeniden özgürlüğünü kazanmış bir basın vardır, ne var ki, büyük çoğunluğuyla, Jakobenlere karşı bir basındır bu; çünkü mayası «burjuva»dır ve ona adamıştır kendini. Son olarak, milli muhafızlar, Kurucu Meclis'in vaktiyle dilediği biçimi alır: Yoksullar ve teröristler -doğrudan ya da dolayısıyla- içinden çıkarılıp atılmıştır; bir başka kararla, zanaatçılar ve gündelikçiler hizmet dışı bırakılır.

Böylece, burjuvazinin büyük çoğunluğunun bir demokrasi tehlikesinin bilincine varmasıyla her şey yıkılmıştır. İktisadi ve sosyal güçlükler, vahim karışıklıklara yol açacaktır kuşkusuz. Burjuvazinin kadroları olmadığı için hareket başarıya ulaşamaz; çünkü, kitleler için düşünen, burjuvazinin bir fraksiyonudur hâlâ. Öte yandan, kitleler de rejimin etkin bir gücü olmaktan çıkmıştır. Meclis, onlara karşı orduyu kullanarak zafer kazanmaktadır. Ordu ise, siyasal yaşamda, kitlelerin Devrimin başından beri oynadığı rolü oynamaktadır şimdi. Rejimi yerine oturtacak olan da, yine bir büyük askeri şef olacaktır.

Kastettiğimiz Napolyon'dur.

II
SİYASAL ÖNGÖRÜLER

1792 ile 1794 yılları arasında, bu çılgın, bu korkunç, bu meydan okuyan kavgada, yeni bir dünya, ürküntü verici kurumlar ve yenilikler gün ışığına çıkar; bunlar, Avrupa'yı hayrete düşürürken korkutur ve korkanlar arasında Fransız burjuvazisi de vardır. Nedir bu yenilikler? Genel oy, cumhuriyet, sosyal bir demokrasinin cesur başlangıçları, bir gelecek toplum iklimi. Ne var ki, aslında birer düş ya da karabasandır bunlar; nitekim, daha III. yıl dolmadan, çoğu geçip gitmiş olacaktır bu gölgelerin.

1793 BİLDİRİSİ, GENEL OY VE MECLİS HÜKÜMETİ

1793 Haklar **Bi**l**dirisi**, eşitliği, insan haklarının ilk sırasına yerleştiriyordu; onun arkasından da özgürlük, güvenlik ve mülkiyet geliyordu. Bildiri, kamu yardımını kutsal bir borç yapıyor ve -bir sonraki yüzyılda anlaşılandan pek farklı da olsa- çalışma hakkını kabul ediyordu. Son olarak da, zorba hükümetlere karşı halkın başkaldırısını, hakların en kutsalı olarak ilân ediyordu.

III. yıl bildirisi ise, 1789 tarihli metnin yaptığı gibi, özgürlüğü yine başa geçirir. Doğal olarak yurttaş eşitliği üzerinde ısrar eder. Ancak, öte yandan,

Kurucu Meclis uzlaşmacılarının elde etmeyi boşuna denedikleri insan «görevlerine yer verir; ve, bu görevler arasında, mülkiyete saygı da vardır. 8. madde öyle der: «Toprakların ekilip biçilmesi, bütün ürünler, bütün çalışma araçları ve sosyal düzen, mülkiyetlerin sürekliliğine dayanır».

Artık kamu yardımı söz konusu değildir; doğaldır ki, başkaldırı hakkı da.

Genel oy da yaşama geçer. Genel oyu, Yasama Meclisi, Ulusal Konvansiyonun kuruluşuna ilişkin olarak, 10 Ağustos 1792'deki bir kararı ile kabul etmişti; karar, servet ayrımı olmaksızın 21 yaşındaki bütün Fransızları oy vermeğe çağırıyordu. Ancak 11 ve 21 Ağustos tarihli kararlar, bir kişiye bağlı hizmetkârları -bağımsızlıkları olmadığı için- genel oy'un dışında bırakır. Bununla beraber, oy, 1791 Anayasasında olduğu gibi dolaylı kalır. Seçilebilme yaşı 21'dir. 1793 Anayasası, bu oy biçimini sürdürür; ancak, hizmetkârların dışlanmasına son verir ve seçme ile seçilme yaşlarını da 21 olarak eşitleştirir. Geçici olur bütün bunlar. III. yılının bir kararı genel oydan bahsetse de, III. yılının Anayasası, paraya dayanan oyu yeniden getirir. Ne var ki, aranan vergi miktarı 1791'de olduğundan çok daha düşüktür; böylece, aslında büyük bir çoğunluk oy kullanabilecektir. Kurucu Meclis'in, seçilebilmesi için koyduğu vergi kaydı da yeniden ortaya çıkar; sadece ortakçılar ile çiftlik kiracılarında aranan az oranda bir vergidir. İkinci derece meclisleri oluşturacak olan seçmenler, 1791'deki aynı sosyal ortamın insanlarıdır. Temsilciler, vergi kaydı olmaksızın seçileceklerdir.

1793 Anayasasının öngördüğü **tek meclis** ile **meclis hükümeti** biçimi de reddedilir; ortaya bir senato çıkmıştır. III. yıl Anayasası, yasama gücünü, iki meclis, Beş Yüzler Konseyi ile Yaşlılar Konseyi arasında paylaşır. Ne var ki, her ikisi de aynı seçimden ve seçmenler topluluğundan gelmektedir. Üç yıllığına seçilirler; üçte biri yenilenebilir durumdadır. Kimi başka farklılıklar bir yana, sadece yaş konusunda birbirlerinden ayrılırlar: Birinde 30 ve ötekinde 40 yaş aranmaktadır. Yaşlılar Meclisinin bir ayrıcalığı vardır: Direktuar'ın beş üyesini -beş yıllığına-, Beş Yüzler arasından o seçer. Bir kurul oluşturmayan Bakanlar, Direktuarca atanır ve görevden alınırlar ve Meclislerin dışından seçilmeleri gerekir. Ve Meclisler, hiçbir sürekli komite kuramazlar; bu da, Konvansiyon biçimindeki bir hükümetin komiteleri adına bir ihtiyat önlemi olarak düşünülmüştür.

YÜCE VARLIK. KİLİSE VE DEVLET AYRILIĞI

Tersine, **Hıristiyanlıktan arındırma**, çeşitli biçimlerde, daha hayli sürecektir; hatta, bir bölümü bunun, Napolyon'un yaptırdığı yasalara

geçecektir.

Neydi örnekleri bu arındırmanın?

1792 yılında 17 ve 18 Ağustos tarihli kararlar, manastırları kapar ve tarikatları fesheder. Direnenlere karşı savaş, Kiliseden yığınla insanın dayanıksızlığı, ilerici güçlerin baskısı, ruhbanın çözülmesine ve yaşamdaki örgütlenişin dağılışına varır. II. yılda, piskoposların dörtte üçü, dinden elini eteğini çekmiştir; dönmüş ya da evlenmiştir. Akıl kültüne yabancı kalan devrimci iktidar, bir kararla **Yüce Varlık kültü**nü kurar; rahiplerin maaşlarını vermeyi durdurur ve, II. yılın son günlerinde, Kilise ve devlet ayrılığını gerçekleştirir. Bununla beraber, Yüce Varlık, Termidor'dan sonra yaşamadı: III. yılındaki kimi kararlar kült özgürlüğünü yeniden getirdi. III. yıl Anayasası, hem Kilise devlet ayrılığını, hem de kült özgürlüğünü yerleştirir.

Bütün bunlar olur k en, sosyal yaşamın Hıristiyanlıktan arındırılması da sürer.

Son olarak, 1791 yılının insanları değilse de, en azından geniş ölçüde aynı sosyal çevreler, aynı Çıkarların temsilcileri iktidara gelirler. Bu insanlar, II. yılının o sert eşitçi rüzgârının esip geçtiğini hissetmişlerdir. Kuşkusuz çoğu, kamu özgürlüklerine halâ inanmaktadırlar, ancak daha önce dile getirmedikleri ya da dile getirmeye cesaret edemedikleri bir ihtiyatlılıkla yapmaktadırlar bunu. Onların Haklar Bildirisi, 1789 ve 1793 Bildirilerinden farklı olarak, bu özgürlüklerden sözetmez gerçi; ama yine de III. yıl Anayasası söz ve yazı özgürlüğünü, basın özgürlüğü gibi kimi özgürlükleri ilân eder yeniden. Bununla beraber, bu anayasa metni, öncekilere oranla bir gerileme içindedir. İhtiyatlılığın altı Termidor'dan sonra çizilir. Gerçekten, toplantı ve dilekçe hakkı, ihtiyatlıca düzenlenmiştir: Siyasal dernekler, kendilerini «halkçı» olarak nitelendiremeyeceklerdir ve aralarında bağlılık kuramayacakları gibi yazışamayacaklardır da; dilekçe hakkı ise bireysel olup topluca olamaz. Gerek duyulduğunda, kanun, basın özgürlüğünü bir yıl süreyle askıya alabilecektir; istendiğinde, bu süre artırılabilecektir de.

III
İKTİSADİ VE SOSYAL ÖNGÖRÜLER

Devrimin iktisadi ve sosyal alandaki öngörüleriyle gelen yenilikler, daha kalıcı oldu.

Neydi bunlar?

FEODALİTE VE MÜLKİYETLE İLGİLİ YENİ ÖNLEMLER

Başta, **feodalitenin iktisadi bakımdan yok edilişi** geliyor. Bu konuda, köylüler önde gelen bir rol oynadılar: Senyörlerin haklarına topluca karşı çıkarken, feodalitenin iktisadi bakımdan da çökertilmesine yöneliyorlardı. Amaçlarına iki büyük aşamada erdiler: Tahtın yıkılışı ile Jironden'lerin düşüşü aşamalarıdır bunlar.

Yasama Meclisi, 1792 yılında, senyörlük topraklarının kamulaştırılmasındaki politikasının ilkelerini saptar. Daha sonra aldığı kararlarla, senyörlük haklarına, geri satın alma hakkı da olmaksızın uygulamada son verir. 17 Temmuz 1793 tarihli pek önemli kanun ise, doğrudan doğruya hakkı ortadan kaldırır; bütün haklara, tazminat ödenmeksizin son verilir. Bu hakları gösteren senetler ise, belediyelere teslim edilecek ve törenle yakılacaktır. Sonunda, toprak mülkiyeti, sadece senyörün aleyhine olmak üzere kurtarılmıştır; şimdi burjuvazinin mülkü ve köylülerin elindeki binlerce toprak parçası vardır. Kanuna göre, yalnız mülkiyet sahipleri değil, toprağı işletenler de yararlanacaktır alınan önlemlerden.

Böylece, «feodal» aristokrasiden burjuva ve köylü ulusa olmak üzere, önemli bir gelir aktarması olur. Öte yandan, dışarıya kaçıp göç etmiş olanların mülklerine el koyma ile de, bir başka önemli sermaye aktarması gerçekleştirilir. Bu mülklerin satışından halkın gerektiği gibi yararlandığını söylemek doğru olmaz: Açık arttırmalarda fiyatların eriştiği düzey karşısında köylüler bir yerde irkilip gerilerler; sonra, işletme büyük sermayeyi de gerektirecektir ki, bu da yoktur onlarda; istedikleri yerde istediklerini alamaz durumdadırlar. Bütün bu engeller, açıktır ki burjuva alıcı hakkında daha az söz konusudur; sonuç da şöyle olur ister istemez: **Zenginliklerin** bu **-alabildiğine geniş- yer değiştirmesinden asıl yararlanan burjuvazidir.**

KOLLEKTİF EKONOMİ VE SOSYAL CUMUHRİYET

1792'den 1794'e değin büyük fiyat yükselişlerine karşı, **iktisadi yönetim** de kendiliğinden girer gündeme.

Nasıl?

Yasama Meclisi, halkın ısrarlı istemine karşı uzun zaman direnmişti. Sağ ve sol, dışarıya tahıl satılmasına konmuş yasak dışında, serbestlikten yanaydılar. Ne var ki, 10 Ağustosun ertesinde, **müdahalecilik** uç verir: Aşağıdan gelen baskıya, yerel makamlar kadar, Meclis ve geçici Yürütme

Konseyi de boyun eğer; 9 ve 16 Eylül tarihli kararlar tahıla el konmasına izin verirler; narha da müsaade çıkmıştır. Bütün bu önlemler, temel gereksinme maddelerinde iktisadi liberalizmle bağları koparıyordu.

Öyle de olsa, Konvansiyon, 8 Aralıkta serbestlikten yana çıkar.

Ne var ki, yaşam pahalılığı sürmektedir. (İnceleri yeni etkisiz kanunlarla yetinilir: 27 Temmuz tarihli bir kanun, istifçiliğe ölüm cezası biçer; 9 Ağustos kanunu, her ilçede bir bolluk ambarı örgütler. Halkın baskısı daha da ağırlaşır; daha ileriye gitmekten başka çare yoktur. Öyle olunca da, Konvansiyon, narh politikasına kayar; 11 Eylülde tahıl, un ve hayvan yeminin fiyatını bizzat saptar: El koymalar Cumhuriyeti besler, toptan ticaret kaybolur, ayrıntı ticaretine düzen getirilir ve halk dernekleri kanunun uygulanmasında işbirliğine çağrılır. Son olarak da, 29 Eylülde onu izleyen tarihlerde, ürünlere, hizmetlere ve ücretlere azamî fiyat konur.

Böylece, genel narh ve öteki kararlarla, kamu otoriteleri iç ticaretin önemli bir bölümünü denetimleri altına alırlar. Uygulamada dış ticarete de egemen haldedirler ve gidiş-gelişin dizginleri geniş ölçüde ellerindedir. Ayı zamanda, halkın beslenmesi için gerekli üretimi de etkileyebilmektedirler; bunu hareketlendirmek amacıyla **prim yolu**na başvururlar. 13 Ağustos 1793 tarihli kararla, **genel iktisadî seferberliği** başlattıktan sonra, savaş araçları sanayisini de örgütlerler. Büyük sosyal baskılar ve mücadelenin gerekleri, ekonominin temel kesimlerini Cumhuriyetin eline bırakmıştır böylece.

Öte yandan ayı koşullar, **zenginlerin malî yükümlülüklerini artırmaya yönelik bir maliye politikasına** da yol açar. Savaş giderleri, yükümlülükleri git gide çoğaltır: Bunları karşılamak üzere, devrimci vergiler vardır; zorla borç almalar vardır. Etkisiz de kalmaz bu önlemler. Ayrıca, mali eşitliği sağlamak, dışarıya kaçanları vurmak, Cumhuriyet'in parasına karşı spekülasyona girişen sermaye ortaklıklarının belini kırmak amacıyla, taşıyana yazılı senetler kaldırılır ve hisse senetli ortaklıklar yasaklanır. 1793 Ağustosunda, «bütün para tacirleriyle Cumhuriyetin güçlendirilmesi arasındaki bu ölesiye savaş»ın altı çizilir.

Yeni bir **sosyal mevzuat** doğmaktadır. Kimi zaman, Kurucu Meclis'in ilke ve plânlarından hareket eder bu. 19 Mart ve 28 Haziran 1793 tarihli kararlar böyledir: Bunlardan birincisi, sağlam yoksullara yardımları, çalışamayacak yoksullara evlerinde yardımı düzenler; ikincisi, çocuklara ve yaşlılara yardımı örgütler. II. yılda çıkarılan ve kırsal kesimde kimi çalışanlara emeklilik aylığı bağlıyan; aile yükünü yüklenmiş dullarla

annelere yardımı, hastalara ilaç yardımı yapılmasını düzenleyen bir karar da böyledir.

Bir sefaleti önleme politikasının başlangıçları, Konvansiyon dönemini daha da ileriye götürecektir. Örneğin, II. yılındaki bir iki karar, kesinlikle Devrim düşmanı olarak tanınmışların mülklerinden bir bölümünü yoksul yurttaşlara verir. Raportör Saint-Just'ün buna bulduğu gerekçe ilginçtir: «Yurdunun düşmanı olarak görünen kişi, o yurtta mülkiyet sahibi olamaz». Son olarak, Konvansiyon, «bütün kolonilerde» köleliği kaldırır.

Ne var ki, bu kurumlardan hiç biri 9 Termidor'dan sonra uzun süre yaşamıyacaktır.

Bu altüst edici tarih dönemi ancak iki yıl sürer. Dönem, burjuva devletini kurtarır ve tehlike geçince aynı burjuva devleti o döneme reddiye çıkarmaktan çekinmez; çünkü güçlenmiştir. Öyle de olsa, **demokratlar ve halkçılar** bu döneme bağlılıklarını sürdürdüler. Ne var ki, etki uzun sürede verdi ürününü. Efsane, gelecek kuşakların belleğinde yaşayacak ve 1830'dan sonra, Devrimle yeniden kucaklaşma ya da özdeşleşme başlayacaktır: Program, değişikliğe de uğramış olsa, yeniden ortaya çıkacaktır; Devrimin o yıllarının sosyal öngörüleri peygamberce bir niteliğe bürünecek, bir büyük haberci olarak değer kazanacaktır. II. yıl, geçici de olsa, **dev bir ses** bırakır geleceğe; yankısı ise, XIX. yüzyılda görülecektir.

BÖLÜM IV
DONDURUŞLAR DÖNEMİ: DİREKTUAR VE NAPOLYON
(1796-1815)

1796-1815 yılları arasındaki dönem, bir **oturmuşluk** dönemidir; o yıllardadır ki, her şey dondurulur. İki de aracı vardır bunun: **Direktuar** ve **Napolyon**; biri bir dönemin adı, öteki de bildiğimiz o ünlü kişinin.

Önce, bu dondurucu güçleri görelim.

I
DONDURUCU GÜÇLER

Toplumda bir siyasal ve iktisadî **istikrar** isteği vardır; **ordu** da bunda rol oynamaya soyunacaktır.

SİYASAL VE İKTİSADİ İSTİKRAR İSTEĞİ. «İSTİKRARCI» ORDU

Termidor'cular, III. yılının 5 Frimaire'inde aldıkları bir kararı -büyük bir yüzsüzlükle- ileri sürüp, halkın duygularını gıdıklamaya çalışıyorlardı: O karar gereğince, aralarından üçte ikisinin yeniden seçilmelerini dayatmışlardı; bu karar da, onlara göre, «Devrimi sona erdirmenin araçları hakkında bir karar»dı. Direktuar da, dondurucu niyetlerini açığa vurur; bunları gerçekleştirmek için de boşuna çabalar. Kralcılık, uzlaşmazlığını sürdürmekte, silah elde beklemektedir; güce başvurulmadığı zamanda bile, onun komplosunu kurmaktadır. Yenilip dizginlenmiş Vendee, hiçbir zaman vazgeçmiş değildir düşüncesinden; hükümet karşılık vermek zorundadır ona; Vendee'nin şeflerinden Stofflet'nin başı giyotinde 1796 Şubatında düşer; Charette'inki Martta. Hareketler, o yıl ve onu izleyen yıl boyunca dinerse de, 1799'da batıda, güneyde ve Belçika'da yeniden başlarlar. Askerî komisyonlar, dışarıya kaçıp göçetmişleri, Brumaire'in arifesine değin kurşuna dizeceklerdir. Başkaldırının yanı sıra, İngilizci-kralcı ihanet de girer orduya. Daha da vahim olanı şudur: **Gerici bir ruhsal davranış** alabildiğine yaygındır; 1797 seçimlerinin sonuçları, bir bölücüyle bunun eseridir.

Jakobenlerin dönüp gelmelerinin tehlikeleri önünde burjuvazinin duyduğu korku besler bu ruh halini. Bununla beraber, Jakobinizm bir hayalettir artık. Eşitçi ideoloji ile enflasyon çığı felâketinin karşılaşmasından doğmuş olan **Babeuf'cü kaynaşma** kısa sürer; Babeuf ve

dostları, 1796 Mayısında, büyük bir güçlük çekilmeden tutuklanırlar. Onların tertipleri, bunun gibi Eylüldeki Grenelle karargâhının başkaldırısı, iktidarın başını ağrıtmaz pek. Grenelle ayaklanmacıları ile Babeufçüler, 1796'da ve 1797'de giyotine gideceklerdir ve Paris kıpırdanmayacaktır; çünkü, bir süreden beri o da dizginlenmiştir. Ama olsun, boşa da gitse bu tehditler korkutur. Jakoben hayaleti titretir. Onu yeniden diriltme şansı verecek her politika, Cumhuriyet'in önde gelenlerinin çoğunu tiksindirir. Bununla beraber, istensin ya da istenmesin, bir sağ tehlikesinin eli kulağında oluşu, parlamentoda bir çoğunluğa dayanmak isteyen her Cumhuriyetçi hükümeti de bu politikaya götürür.

V. yılındaki kralcı seçimleri hükümsüz kılan 18 Fructidor direktoryal hükümet darbesi, kulüpleri yeniden diriltir. Ve VI. yılındaki seçimler sol'undur; 22 Flordal'deki bir ikinci hükümet darbesi de onu hükümsüz bırakır. Bununla beraber, VII yılındaki seçimler sol'undur. Yeniden alevlenmiş savaş ve başka nedenler rejimin direnişini sertleştirir. VII yılındaki 10 Messidor Kanunu henüz çağrılmamış 5 sınıfı askere alır ve giderleri de - zora başvurarak gerçekleştirdiği- bir borç almayla karşılar; bu borç da, hali vakti yerinde çevrelerden sağlanmıştır. Aradan on gün geçer, Rehineler Kanunu çıkarılır: Kanun, karışıklık içindeki illerde, dışarıya kaçanların hısımlarını, soyluları, ünlü kralcıları tutuklayıp bir yerde toplamayı emretmektedir; bu yeni türde kuşkuluların toplanıp sürülmesi, yıkıcı malî önlemler, Cumhuriyetçilere karşı saldırılara verilmiş bir yanıttır. Jakoben kulüpleri ile gazeteler yeniden çıkarlar ortaya.

Bütün bunlar, Fructidor'dan beri burjuvazinin imdat çağrısını beslemektedir.

Bunun gibi, bir **iktisadi istikrar isteği** vardır. 1797'de madenî paraya dönüşün getirdiği bir deflasyon bunalımı görüyoruz: Bu bunalım, VI ve VII. yıllarda işletme gelirlerini alabildiğine vurur; savaş ta, korkunç çelişmelerini ekler bütün bunlara. Önde gelenlerin kafasında, bütün bu felâketler bir sol tehlikesini dile getirmektedir. Bu tehlike, istilâ tehdidinin güçlendirdiği kralcı tehlikeden daha az vahim değildir. Bunu önleyecek olansa, bir **diktatoryal merkeziyetçilik**, ya da ona benzer bir şeydir. Böylesi bir diktatörlük, **askerî bir diktatörlüğe** doğru soysuzlaşacaktır.

Venddmiaire'den beri, burjuva Cumhuriyetin dengeci politikası, ancak orduya dayanarak mümkündü. Thermidor'la Direktuar'ın adamları, rejimi berkitici büyük güç olarak orduya başvurmuşlardı; ve, fırtınaları da, bu

yolla -iyi kötü- atlatmışlardı. Ne var ki, Fransa fırtınalardan yorgundu artık; uzun bir süreden beri istikrar özlemleri içindeydi: Ülkede istikrar, Avrupa'da istikrar, işlerde istikrar, kamusal ve özel kredide istikrar. Bütün bunlar, burjuvazinin yönetiminde bir toplumun çerçevesi içinde olacaktı doğallıkla. Böylece, Devrim'le «parlemantarizm»i ayırmaktı sorun; ve, gerekiyor idiyse bu, Devrimle siyasal liberalizmi ayırmaktı: Direktuar, bu lüksün sahte bir görünüşünü sürdürüyordu ve deneyimler de göstermişti ki, her zaman Jakobinizmi diriltme tehlikesine kapıları açıyordu bu.

Konuya böyle yaklaşınca, kalıyordu bu istikrarcı bulmak!

Böylece Napolyon, VIII. yılının 17 Vendemiaire'inde Frejus'te gemiden iner; 24'ünde de Paris'e varır. Hükümet darbesi hazırdır. Bonaparte, beraberinde «Fransız Cumhuriyeti'nin Konsülleri, Sieyds ve Roger Ducos. Direktuar'ın yerini alır. Yeni Anayasa, 24 Frimaire'de plebisite sunulur. Öyle denecektir: Anayasa, temsili hükümetin gerçek ilkelerine, kutsal mülkiyet, eşitlik ve özgürlüğe dayanmaktadır; kurduğu iktidar, yurttaşların haklarını ve devletin çıkarlarını güvenceye bağlaması amacıyla güçlü ve istikrarcıdır.

Yurttaşlar, Devrim'i başlatan bu ilkelerdi, Devrim bu ilkelerdedir: Bitmiştir o!

NAPOLYON'UN «UZLAŞTIRICI» EYLEMİ

11 Kasım 1799 sabahı, Fransa'nın modern çağda gördüğü en uzun istikrarlı hükümet dönemi başlar.

Napolyon, önce geçici konsüldür; sonra 25 Aralık 1799'dan başlayarak on yıllığına birinci konsül olur; 2 Ağustos 1802'den başlayarak -kendi yerine geçecek olanı belirleme yetkisi de içinde olmak üzere- yaşam boyu birinci konsül olur; arkasından da 18 Mayıs 1804'te imparator ilân edilir. Böylece Napolyon, on dört buçuk yıla yakın bir süre iktidarda kalacaktır. Kralcıların ya da sözde «Jakoben»lerin saldırı ve tertipleri, bu yükselişe açıktır ki yardımcı olur; ve dış olayların, 1802'de Amiens'te barışın yeniden elde edilişi de rol oynar bunda. Bununla beraber, böylesi bir politikanın, Napolyon'un tutkularından bağımsız olarak, Fransa'nın süreklilik dilek ve isteklerini yerine getirdiğinde de kuşku yoktur.

Oyun bitmiştir; burjuvazinin çıkarlarını onca kaygılar içine atan «komplolar» sona ermiştir; her türden «Jakoben» tehlikesi kaybolmuştur. 22 Brumaire'de Rehineler Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır; 27 Brumaire'de de zorla ve müterakki borçlanmaya son verilir. Birkaç gün içinde rant %75

fırlar. Artık, o zaman denildiği gibi «soyguncu» kanunlar yoktur; bir «gerçek özgürlüğün Cumhuriyetidir bu. Bir kanun, sürgünlerin geri dönüşüne izin verir; kuşkusuz Barere'le Vadier de dönerler bu arada. Rejim, **uzlaştırma oyunu**nu oynamayı iyi bilmektedir. Ne var ki, demokratik «komplo» da hemen kanun dışı ilân edilmiştir: Saint-Nicaise sokağındaki saldırıdan sonra, «kan dökücüler», «her türlü yönetimi karıştıranlar», «sosyal düzenin felâketi», Devrim'in çeşitli aşamalarında «korkunç cinayetlerle elleri kanlanmış» bütün bu insanlara karşı çıkılır. Demokratları gözaltında tutmak, onları sürmek ve öldürmek için güzel bir fırsattır da bu. Öte yandan, yeni meclislerin cumhuriyetçi ideologları uzun süre ısrar etmeyeceklerdir.

X. yılın sonunda, «sol», adımlarını herkes gibi atmaktadır.

Uzlaşma bilmez kralcıların üstüne gitme ve bastırma ise, o denli çabuk ve etkili değildir. VIII. yılının 23 Nivöse tarihli kanunu, karışıklık içindeki batı illerinde anayasal güvenceleri askıya alır: Ordu kumandanı, ölüm cezası verebilecektir; topluluklara, düşman ülkesindeymiş gibi, olağanüstü vergiler salabilecektir; suçlara bakan mahkeme de olağanüstüdür, ve kararlar için bir üst mahkemeye başvurulamayacaktır. Direktuar döneminde görev başındaki askerî komisyonlar, kralcı köylülerin şeflerini kurşuna dizmeyi sürdürmektedirler. Askerlere gelince... Aranıp taranırlar ve 1801 yılının başlarına değin yüzlercesi safdışı edilir ya da öldürülür. 1804 Şubatında, Cadoual komplosunun ortaya çıkarılmasından sonra, özel cinayet mahkemesi yeniden kurulur: 21 Martta, Dük d'Enghien'in, 24 Haziranda da Cadoual ile suç ortaklarının ölüme mahkûm edilmeleri, sağ «komplo»ya dehşet salar. Öte yandan kralcılığa, ayrıca jakobinizme karşı her önleme başvurulur; bağışlama da vardır aralarında, 1800 Martındaki hükümet darbesinden birkaç ay sonra, siyasal göçmenler listesine son verilmiştir. X. yılındaki bir karar, VIII. yıl Anayasasının zıddına, şefleri bir yana bırakmak koşuluyla, bir genel af ilan eder. Böylece, dışarıya göç edip kaçanlar dönebileceklerdir; ancak, Cumhuriyet'e bağlılık andı içmekle yükümlüdürler.

Özetle, yeni rejim, Fransa'nın bütün ileri gelenlerini, Devrim'den doğmuş düzene bağlamaya koyulur.

II
SİYASAL DONDURUŞLAR

Resmî olarak, **Cumhuriyet** sürmektedir. Kelime, Avrupa’yı korkutmakta ve barışla ilgili gelişmelere ters düşmektedir; VIII. yıl Anayasasının ilk maddesi de, İmparatoru Cumhuriyete katar ve «Cumhuriyetin yönetimi bir imparatora verilmiştir» der; 53. maddeye göre de imparator şöyle and içecektir: «Haklarda eşitliğe, siyasal ve sivil özgürlüğe... saygı duyacağıma ve herkesin de saygı duymasını sağlayacağıma yemin ederim».

Napolyon, hiç olmazsa başlarda, «Tanrı ve Cumhuriyet Anayasaları sayesinde» imparatordur. Öte yandan, Napolyon devrimi, **plebisitle** dile gelen halk egemenliğine dayanmaktadır: Napolyon Bonapart’ı yaşam boyu birinci Konsül «seçen», «Fransız halkı»dır; ve, yine o halktır ki, XI. yıl Anayasasına uygun olarak, «İmparatorluğun saygınlığının sürmesini onun çocuklarında» görmeyi «istemiştir».

SİYASAL KURUMLAR

III. yıl Anayasasının ortadan kaldırdığı genel oy, ilke olarak yeniden kabul edilmiştir. Ne var ki, **paraya dayanan pek etkili bir sistemle** içiçedir o; ve, plebisit bir yana, her türlü karar yetkisinden yoksun kılınmıştır. Seçilebilme, dar bir para oligarşisinin tekelindedir; seçme yetkisi de, bir plütokrasinin tekeline geçmiştir. Aslına bakılırsa, **her şey yukardan gelmektedir**; bu sistemde, halkın tek temsilcisi, birinci konsül ya da **İmparator** dur. Genel oy, plebisit biçiminde, Anayasanın sınırları içinde, pek geniş bir egemenlik yetkisi vermektedir ona: Bakanları, yüksek görevlileri, illerle yerel yönetimin üyelerini -istediği gibi- seçip atayan, istediğinde de görevden alan odur; il yönetimi ise, alabildiğine merkezileştirilmiştir. Kanun önerme ve ilân etme yetkisi vardır. Meclislerin bir bölüm üyelerini de o seçer.

Önce, **Devlet Konseyi**’nin üyeleri için söz konusudur bu. VIII. yıl Anayasası, böyle bir konsey öngörmüştür: Konsey, konsüllerin yönetiminde, kanun tasarılarını, kamu yönetiminin tüzüklerini kaleme alacak ve idari uyuşmazlıkları çözecektir. Bunun gibi, **Koruyucu Senato**’nun, Anayasanın bekçisi olan bu kurumun başta gelen üyeleri, konsüllerce -uygulamada Sieyes’ce- atanacaktır. Senato, daha sonra geri kalan üyelerini kendi arasından tamamlayacaktır. Yaşam boyu seçilmiş bu üyeler 80 kişi olacaktır. Ne var ki, X. yıl Anayasası, Meclis’in oluşumuna yürütme organının müdahalesini yeniden ister; birinci konsüle, bir bölüm senatörlerin atanmasında önemli yetkiler tanınmıştır. Kurucu iktidarın bir parçasını birinci konsüle vermek demektir bu; çünkü Senato’nun,

Anayasayı yorumlama ve tamamlama yetkisi vardır. Böylece Meclis, alabildiğine ele geçirilmiştir. XII. yıl Anayasasıyla her şey daha ayan beyandır: Senato'nun üyelerini seçen şimdi imparatordur ve sayıları da sınırsızdır.

Sonunda imparatorun atamasından çıkan meclis de, **Tribunat** ile **Yasama Heyeti'**nin üyelerini seçer: Tribunat, Devlet Konseyi'nin hazırladığı kanun tasarılarını tartışır, kabul ya da red yolunda düşüncesini açıklar; Yasama Heyeti ise, Devlet Konseyi ile Tribunat'nın hatiplerini dinledikten sonra, tartışmaya girmeden, tasarı lehinde ya da aleyhinde -bir dilsiz jüri rolü oynayarak- oy verir. Tribunat, 1807'de kaldırılacak ve Yasama Heyeti söze kavuşacaktır.

Öte yandan, Napolyon, fazla bir güçlük çekmeden, bu hayalet meclisleri hükmü altına aldı.

TEMEL ÖZGÜRLÜKLERİN YAZGISI

Kamu özgürlükleri de kaybolmuştur.

İmparator, siyasal özgürlüğü sürdüreceği konusunda, XVI. yıl Anayasasındaki andı içmiştir; Anayasanın 64. maddesi, basın özgürlüğü ile ilgili olarak bir komisyon kurmuştur; yarı-resmi Moniteur de, 1806'da, bu özgürlüğün «yüzyılın başta gelen fethi olduğunu, imparatorun da onun korunmasını istediğini» yazar. Önleyici sansür yoktur. Ne var ki, hepsi görünüştedir bunlar. Polis, Adliye, İçişleri, çoğu ortadan çekilen gazeteler üzerinde bir ölüm-kalım yetkisi uygular. Bununla beraber, iktidarın edebi ya da felsefi nitelikte tartışmalar karşısında belli ölçüde bir hoşgörüsü vardır. Ancak, 1810 yılından başlayarak, basımdan önce sansür girer gündeme. Rejim, **kafaları yönetmeyi** koyar aklına; eğitim de yardımcı olur kendisine. Polis, tiyatroları göz altında tutmaktadır. Basın özgürlüğünün, «kötüye kullanmalar» bir yana, «Fransızların kamu hukukunun» tamamlayıcı bir parçası olduğunu ilân eden Birinci Restorasyon'dan sonra, Yüz-Gün liberal bir tepkiyi gündeme getirir: Önceden sansür kaldırılır. Uygulamada basın serbest hale gelir.

Tersine, bu dönemin anayasalarından hiç biri, toplanma ve dernek özgürlüklerinden sözetmez. Bir polis işidir bu ve, hükümet, yasak yoluyla sorunu çözmüştür.

Özetle, Kurucu Meclis Devriminin ilân ettiği **kamu** özgürlükleri kaybolur.

Bir istikrar rejimi için gerekli de görülmez bunlar.

Ancak, öte yandan, **bireysel özgürlükler adına doğmuş hukuk** varlığını sürdürür: VII. yıl Anayasasının genel hükümleri, 1811 yılından başlayarak da Ceza ve Usul kanunları, suçlama, tutuklanma, göz altına alınma konusunda bir usul ve ilkeler getirirler. Geçmişin keyfi cezalarının yerine tarifeli cezalar geçer; alt ve üst sınırlar arasında da yargıca geniş bir takdir yetkisi bırakılır. Kuşkusuz, bütün bunlar, rejimin sahibi için kaygı duyulacak şeyler değildir; o, kendi kanunsallığını çiğnemekte sakınca görmeyecektir; onun «devlet suçluları» olacaktır. Karışıklıklar ve savaş da, askerî yargılamaya başvurmayı kolaylaştırır. Öte yandan diktatörün keyfiliği vardır. Öyle de olsa, adaletin işleyişi, olayların büyük çoğunluğunda, bu yeni metinlere göre olacaktır.

Bunun gibi, **vicdan özgürlüğü** de Napolyon'un donduruşları içinde yerini alır: Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler aynı haklardan yararlandırılırlar. Papa VII. Pie'nin çabaların karşın 1801 tarihli Concordat, Katolikliğe hiçbir ayrıcalık tanımaz; sadece «Fransız yurttaşlarının büyük çoğunluğunun dini» olarak tanınmıştır o. Bu dine, gerekli «asayiş kurallarına uygun olarak» özgürce uyulacaktır. Katolik rahipler gibi, Protestan papazları da, bir maaş alacaklardır. 17 Mart 1808 tarihli bir kararname de, İsrael kültünü örgütler.

KİLİSE VE ÜNİVERSİTE

Öte yandan, geleneksel toplumun büyük gücü olan Katolik Kilisesi, vaktiyle Kurucu Meclis'in çizdiği sınırlar içinde hapsolmuş durumdadır. Napolyon'un yayınlattığı Medeni Kanun, kişisel durum ve ilişkilerde laikliği sürdürmektedir; evlilik ve boşanma, bütünüyle din dışıdır. Ne var ki, Kilise'nin eğitimde tutunduğu sağlam noktalar vardır hâlâ. Ancak, Üniversite, özellikle 1811 reformundan sonra, Kilise'yi orta öğretimden söküp atmaya yönelir ve, daha da genel olarak gelecek için korkunç bir tehdit olmaya başlar. Kilise, mallarından yoksun olarak kalmaktadır; bununla beraber, yeni vakıflara izin çıkar. Kilise ve devlet ayrılığı hakkındaki kanun da yürürlükten kaldırılır: Piskoposları hükümet seçer ve uygun bir maaş verir onlara. Kilise, eskiden olduğu gibi, yeni devletle bütünleştirilmiştir: Piskoposlar, eskiden krala yaptıkları gibi, bu kez de Cumhuriyet'e bağlılık andı içecek; devlete karşı hiçbir harekete katılmayacaklarına, ona karşı tertiplenecek her şeyi de bildireceklerine söz vereceklerdir. Öte yandan, Napolyon'un çıkarttığı daha başka kanunlarla, **devletin Kilise üzerindeki ağırlığı** daha da artar: Papaların ya da

konsillerin bildiri ve kararlarının yayımı ve yürürlüğe konması, hükümetin iznine tâbidir; ulusal ya da yerel hiçbir dinsel toplantı, hükümetin «açık izni» olmaksızın yapılamaz.

Ancak, onların bir bölümünün, özellikle 1810-1811'den başlayarak muhalefete geçmelerini engellemeyecektir bu.

YENİ BİR ARİSTOKRASİ: BURJUVAZİ

Ama asıl önemlisi, **burjuvazi güdümündeki toplum** sürmektedir. Bu toplumun da büyük bir fethi olmuştur: **Haklarda eşitlik**. 1789'dan beri bu ilke sık sık ilân edilmiş, altı çizilmiştir. İmparatorun yemini açıkça yollamada bulunur ona. XII. yılda bitirilen **Medeni Kanun**, ilkenin sonuçlarını bir sisteme kavuşturur. Bütün yurttaşlar kanun önünde eşittirler; topraklar da. Soyluların toprakları diye bir sorun yoktur artık; öte yandan, XII. yıl Anayasası, feodal rejimin yeniden kurulmasına yol açacak her şeyi yasaklamıştır. Toprak topraktır; taşınmaz mal diye adlandırılır ve sıradan bir kategorinin içinde yer alır. Medenî Kanunun 745. maddesinin ilkeleştirdiği mirasta eşitlik de sistemi tamamlar.

Yeni kanunda, eski sosyal farklılıklardan da hiçbir iz yoktur.

Ne var ki, Napolyon dönemi, zafer kazanmış bir sınıf adına yeniden yaratır bu farklılıkları. X. yılda kurulan ve XII. yıl Anayasasının da sürdürdüğü **Legion d'honneur**, yeni düzenin «şövalye»lerinin ayırıcı işareti olacaktır; üyelerine içirilen and da ilginçtir: «Cumhuriyet kanunlarını ve onların kabul ettiği mülkiyeti savunmaya; feodal rejimin geri getirilmesi yolunda her türlü girişime karşı çıkmaya; özgürlüğü ve eşitliği sürdürmeye adamak kendini». Daha bu bir şey değil! XII. yıldan 1808'e değin, adlı sanlı bir aristokrasi, bir **«yetenekler» soyluluğu** kurulacaktır; hatırlatmaya gerek yok, soyluluğun sorgucunu da burjuva geçirecektir kafasına. Bu yeni aristokrasi içinde, önce imparator ailesinin üyeleri yer alır, ve onlar, XII. yıl Anayasasının deyimiyle «Fransız Prensler»dir şimdi; ve aynı Anayasa, İmparatorluğun önde gelenlerini, Orta Çağ ya da Eski Rejim'in unvanlarıyla süsler. Bu da bir şey değil! Burjuvazinin yükselişi, 1 Mart 1808 kararnamesiyle daha da genişlik kazanır: Bu kararname, yaşam boyu süren ve babadan oğula geçen bir **imparatorluk soyluluğu** yaratır. Bu önde gelenler, prens ve altes unvanını taşıyacak; büyük oğulları da -babaları belli bir gelir sağlamışsa kendilerine- dük diye anılacaktır. Bakanlar, senatörler, Devlet Konseyi üyeleri, başpiskoposlar kont unvanını alacak; yüksek yargıçlar ve piskoposlar baron olacaklardır; generallere ve valilere de çeşitli

unvanlar verilecektir. Hatta, sıradan yurttaşa da, yerine getirdiği hizmete karşılık bir ödül vardır. Yeni soyluların, arma taşıma hakları da olacaktır. Yaşam boyu soyluluk, belli bir mülkle donatılmışsa, miras yoluyla geçecektir. Burjuva temeller üzerinde ve yarışmaya açık bir soyluluk yaratılmıştır: Çalışma, cesaret, teknik yetenek, miras yoluyla geçecek bir aristokrasi oluşturacaktır; herkese açıktır bu, ancak ne bağışıklığı vardır, ne de ayrıcalığı!

1814 Şartı'nın saklı tutacağı bir aristokrasidir bu.

Böylece, 1791 yılının sivil toplumu sürmektedir; ve, yeni toplumun burjuva yönetimi de. Burjuvazi, seçim tekniğine dayanıp bütün yetkileri elinde toplamıştır; devrimci merkezî iktidara bağlı bir atama tekniğiyle onları sürdürmektedir. Her şeye karşın, ye**ni bir siyasal kadro** Eski Rejimin kadrolarının yerine geçmiştir. **Yüksek görevliler**, onlar da alabildiğine yenilenmiştir; daha da fazla olarak, **yenilenmiş bir ordu** vardır. Mareşallik gibi piskoposluk da bir burjuva mesleği olmuştur. Yeni yönetici sınıfın önde gelenleri, yüksek kadrolara gelip yerleşirler. Burjuvazi, bu kadrolarla yönetmektedir; aynı zamanda birinci konsül ya da imparatora dayanıp yönetmektedir: İki cephede birden mücadele etmenin deneyim ve gereksinmeleri, doğrudan ve ortaklaşa egemenliğin yerine, yetkili kıldığı bir kişinin kişisel egemenliğini geçirmiştir.

Araçlar değişmiştir; sosyal hedef ise varlığını sürdürmektedir.

III

İKTİSADİ DONDURUŞLAR

Hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, **iktisadi donduruşlar** da yapılmıştır: VIII. yıl Anayasası, milli emlâkten ellerine geçirenleri, onların maliki olarak kabul eder; ve, XII. yıldaki imparatorluk andı, satışın bozulmaz nitelikte olduğunu ilân eder. Öte yandan, Devlet Konseyi, senyörlük-karşıtı kanunların sürdürülmesine göz kulak olmakta ve özellikle de 17 Temmuz 1793 tarihli kanunun korunmasında titizlik göstermektedir.

Daha da genel olarak, «bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler» politikasına, burjuva anlayışından esinlenen donduruşlar getirilmiştir. Korporasyon yasağı sürmektedir ve Devlet Konseyi göz açtırmamaktadır bu konuda. Ne var ki, **tekel getiren kumpanyalar** yeniden ortaya çıkar. Madenler üstüne yeni kanunlar, ayrıcalıklı kumpanyalarla köylüleri karşı karşıya getiren eski uyuşmazlığı, kesinlikle bu kumpanyalar yararına çözer. **Ücretliler konusunda** ise devletin tutumu sertleşir: İş sözleşmesi, Medenî

Kanunda, kira bölümünde, eşya ve hayvan kirası arasında düzenlenmiştir; uyuşmazlık halinde, -eski hukukta olduğu gibi- işverenin sözüne güvenilir; geri kalan konular ise, asayiş kanunları ile ceza kanununa bırakılır. İşçinin bir çalışma karnesi olacaktır; karnesi olmayana iş verilemez ve kanun «serseri» olarak bakar ona. Le Chapelier Kanunu varlığını sürdürmektedir; ne var ki, hükümleri daha da ağırlaştırılmıştır: İşçi ya da patron toplaşmaları da yasaktır yine: Ancak, suçlanma nedenlerinde **patronlardan yana bir eşitsizlik** vardır; biçilen cezalarda da aynı eşitsizliği görüyoruz. Kimi patron kuruluşlarına karşıysa apaçık bir hoşgörü gösterilmektedir: Özellikle, XI. yılında Ticaret Odaları yeniden kurulur.

«Bırakınız geçsinler», en azından Fransa içinde kural olarak kalmaktadır. Ne var ki, **tüketime** git gide artan bir **vergilendirme getirilir**. Dışardan getirilen tütün, oyun kâğıdı, arabalar, özellikle de içkiler üzerine vergi konur; tuz da bu aradadır. Konsüllük rejiminin ilk yıllarında pek hissedilir olmayan tütün üzerine vergi, giderek tütün tekeline dönüşür.

Hükümet, yiyecek maddelerine göz-kulak olur: Fırıncılık ve kasaplık mesleklerine düzen getirir; ekmekle ete narh konur. Dışarıya tahıl satılmasına -1788 yılında- konmuş olan yasak sürmektedir. Savaş ve abluka, bütün bir dış ticareti allak bullak edecektir. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, **uluslararası alış-veriş artmaktadır**. XVIII. yüzyılın maddi gönenci, tâ 1810-1812'deki büyük iktisadî bunalıma değin yeniden kendini gösterir.

Özetle, 1789'un siyasal ve iktisadî amaçları, ancak bir bölümüyle yerine getirilmiştir. Bütüne bakıldığında, **Devrim daraltılmış ve dondurulmuştur**. 1789'un ruhu yoktur artık. Hareket, yerini hareketsizliğe bırakmıştır; bir atılımdan çok, bir geriye çekiliştir söz konusu olan. Napolyon dönemi için söylenecek olan bu. Burjuva devriminden doğan kurum ise, **bir çok rejimin imzası**nı taşıyor. Bu kurum, Devrim'de doğdu, ama sadece Devrim'den doğmadı: Daha önce, genel olarak istenen bir şeydi bu; Devrim sırasında gerçekleşti; arkasından da, 1814 ya da 1815'e değin süren uzun bir sınama dönemi boyunca donduruldu.

BÖLÜM V
FRANSIZ DEVRİMİ VE NAPOLYON'UN FETHİ KARŞISINDA DÜNYA

Fransız Devrimi, bir yerde bir «burjuva devrimidir; ancak, ileriye dönük nice gelişmenin tohumlarının da atıldığı ve yeşerdiği bir devrim. Bir başka özelliği de şu: Devrim, gösterdiği özelliklerin bir sonucu olarak, yalnız tek bir cephede, Fransa'nın sınırları içinde kalmamıştır; iki cephede, hem iç, hem dış cephede bir savaşa yol açmıştır. Ateş, yalnız bir bacayı değil, deyim yerindeyse, **bütün dünyayı** sarmıştır. Avrupa'daki öteki burjuva devrimlerinden farklı olarak, sonuçları evrensel bir burjuva devrimidir bu; yalnız olumlu yanlarıyla değil, yol açtığı **karşı-devrim rüzgârıyla** da.

Anlatacağımız şimdi bu.

I
1789 YILINDA DÜNYA

Amerikan Devrimi'nin ertesinde bile, dünyanın etkin giderek tarihi yapan bölgesi, Avrupa'yla sınırlıdır. Birleşik Devletler'in nüfusu henüz 4 milyona ulaşmış değildir; en büyük kent olan Filadelfiya'nın nüfusu 45.000'i aşmaz. Etkin Avrupa'nın kendisi de, halkın dörtte üçünün yaşadığı Batı ve Orta Avrupa ile sınırlıdır aslında; Orta Avrupa ile Doğu Avrupa'nın sınırları da belirsizdir. Ulaşım ve haberleşmedeki güçlükler, mesafeleri de arttırmaktadır. Bir mektubun Fransa'dan Polonya'ya varması için üç hafta gerekir. Pek kozmopolit de olsalar, *Mercure de France* ile, *Les Annales patriotiques et litteraires*, uzak yerlerle ilgili haberlerini, Dresden ve Viyana ile sınırlar. Voltaire'in, Diderot'nun ve Grimm'in çabalarına karşın, II. Katerina'nın Rusya'sı, kamuoyunda «barbarlar'ın ülkesi» olarak kalmaktadır. Paris basınının yayınladığı yabancı ülkelerle ilgili haberler arasında Rusya'ya ilişkin olanlar denizde damla kabilindendir; öte yandan, Rusya'nın nüfusu otuz milyon kadardır, yani Fransa'nınkinden şöyle böyle birkaç milyon daha fazla.

Böylece, Avrupa, doğuya doğru ilişkilerinde, Saksonya ve Avusturya'yı pek geçmez; en azından Batı'yı, daha öteleri ilgilendirmez haldedir. Ama Doğu, bu örnek Batı'ya, zenginliğin ve insanların pek yüksek bir düzeye eriştiği bu Atlantik yöresine çevirmiştir gözlerini: Birleşik-Eyaletler ve

Avusturya’nın Pay-Bas’ı, 4 ile 5 milyon arasında bir nüfusu barındırmaktadır; İngiltere, 5 milyonu İrlanda’da olmak üzere, bir onbeş milyon kadardır; Fransa 26 ile 27 milyon arasında; İspanya, bir on iki milyon dolayındaki nüfusuna, San Fransisko’dan Patagonya’ya değin uzanan koskoca bir Amerikan imparatorluğunu eklemiştir; Portekiz’in nüfusu gerçi 3 milyondur, ama Brezilya onundur. Birleşik-Eyaletler, İngiltere ve Fransa dünyanın geri kalanını, kendi koloni ya da ticaret alanlarına bağlamışlardır. İşte bu **Atlantik bölgesi**nde geçecek her olay, evrensel bir nitelik alacak durumdadır.

Herşeyden önce, Avrupa’nın bir bütün olduğu da unutulmasın: Batı bölgesinin dikkatlerin merkezinde olmasının yanı sıra, bütün kıtada, daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasal ve sosyal yapılarda belli bir ortaklık vardır; İngiltere bile, bu ortaklığın ancak bir ölçüde dışına çıkabilmektedir. Böylece, bir ülkede bu yapıları sarsıp altüst edecek herhangi bir gelişme, öteki ülkelerde de etkisini gösterecektir ister istemez.

EGEMEN YAPILAR

XVIII. yüzyılda Fransa’yı zenginleştirmiş olan uzun ekonomik gelişme ve koşullar, Avrupa’yı da zenginleştirdi. Fransa’da olduğu gibi, zenginliklerin -genişliğine olarak- yeniden dağılımı gerçekleşti; maddi ve manevî yaşam değişti. Ne var ki, bu değişikliklerle eski hukuksal yapılar arasında zıtlık daha belirgin hale geldi. Aydın despotluğunun razı olduğu kimi düzeltmeler olsa da, **geleneksel siyasal çerçeve** -genel çizgileriyle- sürmektedir. Rejim, aristokratik kalmaktadır: Mutlakiyet ve haklarda eşitsizlik üstüne kuruludur. Çağdışı niteliği, Elbe’nin doğusunda daha da göze çarpıcıdır; rejim, atlantik yakasında yeni koşullara uymuş, uyabilmiştir, oysa Orta Avrupa bir geçiş sürecindedir. Ancak, monarşik ve feodal temeller, tam bir çeşitlilik içinde, varlığını her yanda sürdürmektedir; kimi zaman güçlenmişlerdir de.

Bossuet’nin, **krallığın mutlakiyeti**ni haklı gösterme amacıyla tanımladığı devlet kavramı, feodal iktidara yavaş yavaş denk düşmüştür. Tanrısal hukuk ilkesi, yalnız devlete uygulanabilir; bütün hükümdarlar, Tanrıya dayanarak hüküm sürmektedirler. Hükümdar, tanrısal gücün bir görevlisi, bir temsilcisidir; kararlarında yanılmazdır: Devletle özdeştir o.

Aydın despotluğu, bu tanısal gücü, kamu yararının ve yararcı bir felsefenin hizmetine koşmuş da olsa, ne kaynaklarında bir değişikliğe gidebilmiştir onun, ne de kapsamında bir değişikliğe. Yasama ve yürütme

yetkisi hükümdarındır; ona yardım edenler, ondan aldıkları bir yetkiyle yönetirler. Hükümdarın kişiliğinin ağır basmadığı hallerde bile, monarşik kurumlar bütün sertlikleriyle varlıklarını sürdürürler. 1789’da Danimarka, Portekiz, İngiltere ve Prusya tahtlarında, düzeyi ortadan aşağı hükümdarlar bulunmaktadır. IV. Charles, Marie-Louise de Parme ve Godoy triosu, alay konusudur saraylarda. Ancak, öyle de olsa, hanedan bağı güçlülüğünü sürdürmektedir ve krallık otoritesi için saygı büyüktür.

Aristokrasi İsveç’te, Macaristan’da hükümdara kafa tutsa, Polonya’da bizzat ülkeyi yönetse de, aynı yöntemleri kullanmakta ve aynı amaçların arkasından koşmaktadır. Ruhban ve laik senyörler, yönetimde büyük bir parçayı ellerinde tutmaktadırlar: İdarede, belediyede, önde gelen adliye makamlarında hatırı sayılır yerleri vardır. Öte yandan monarşi, onları kendi sistemi içine alıp bütünleşmiştir onlarla. Çıkarları birbirlerine bağlıdır. Uysallaştırılmış ve kademelendirilmiş bir halde, devletin kadroları içindedirler; eyaletlerin, il ve ilçelerin yönetimini ellerinde tutmaktadırlar. Hepsi de hükümdarın yardımcılarıdır ve vergileri toplamada destek olurlar ona. Örneğin, onlar olmasaydı, Prusya’da Hazineye tek kuruş giremezdi. Boyun eğmeleri yüzünden, Rusya’da Çarın güvenini kazanmışlardır ve Çar da bu bağlılıklarını ödüllendirmiştir. İngiltere’de ve Hollanda’da, bütüne bakıldığında ne askeri ne feodal niteliği olan bir aristokrasi ülkeyi yönetmektedir. Sadece lordlar, ayrı bir zümredir ve görev ve unvanlarını büyük oğullarına miras bırakabilmektedirler; ne var ki, onların da kökenleri pek eski değildir ve, ilk Tudor’lardan başlayarak, burjuvazi gelip katılmıştır aralarına.

Çıkarlar, orada da bağlıdır birbirine.

Feodal soyluların mali ayrıcalıkları, kıta üzerinde, bu çıkar ortaklığını güçlendirmek. tedir. Krallığın başta gelen beyzadesi olan hükümdar, soyluların köylüleri ezen haklarını, yararlandıkları ayrıcalıklarını, kendi iktidarına zarar vermeden sınırlandıramazdı. Öyle olduğu içindir ki, II. Katerina, aristokrasiye yeni güvenceler verdi. II. Joseph ise, tersine, soyluların ayrıcalıklarına saldırdı ve kendi monarşisinde karışıklıklara yol açtı bu yüzden; ancak, idareyi merkezileştirdiği için, krallık iktidarı yine de güçlendi. **Aydın despotluğu**, aslında bir mali çare olarak kendini gösteriyor bütün bunlarda. Nasıl? Şöyle: Filozof prens, ilkelerden, doğrudan bir maddi çıkar sağlamanın arkasındadır. Para nerededir, neye vergi konmalıdır, bunun aranışı içindedir; elindeki kadrolardan en iyi yararlanabilmek amacıyla

uygulamalara girişir; kilisenin mallarına el koyma mülklerinin sınırın genişletir; güttüğü merkantilist politika, dışarıya satımları geliştirmeye, dışarıdan alımları sınırlandırmaya, kimi ulusal sanayi dallarını korumaya götürür onu. Günden güne çoğalan giderleri karşılamak için hazinesini böylece beslemeyi düşünür; ne var ki, bunu yaparken aristokrasiyi itmez ve onun katılımını ister. Prusya'da Junker, haklarından hiçbirini yitirmemiştir ve, II. Friedrich, senyörlüğün damgasını taşıyan Gut'un işletilmesine müdahale etmek cesaretini kendinde bulamamıştır. Böylece, eski yapılar genel olarak kalmaktadır; despotlukla aristokrasi birbirine bağlıdır; reformların bedelini ödeyen köylülerdir ve, öte yandan, görünüşlere karşın, burjuvazi, pek ufak bir çıkar sağlamaktadır bunlardan.

Öte yandan, feodal **rejim, doğu Avrupa'da, Fransa'da olduğundan çok daha ağır basar.** Elbe ırmağının ötesinde, soylu mülkiyeti ve servaj egemendir; özgür köylülük bir istisnadır. Rusya'da, toprakların tamamı soyluların ve çarındır ve çar, Kilisenin topraklarını da tâca bağlamıştır. Ukrayna'yı ülkesine katarken ve gözdelerini lütuflara boğarken, II. Katerina, serflerin sayısını bir 800.000 daha arttırmıştır; nüfusun beşte dördü onlardır. Yükümlülükler, toprağı bağlamaktan çok kişileri bağlamaktadır ve, panayırlarda, sürülerle alınıp satılacak kadar bir hayvan derekesine düşürmüştür onları. Sadece kendi çıkarını düşünen senyörün keyfiliklerine karşı, bu insanları koruyacak hiçbir şey yoktur. Kimi zaman, toprağın dışında da çalışma iznini aldıkları olur; ne var ki, efendileri, o zaman da kazançlarından bir pay alır. Hazineye bağlı köylüler daha büyük bir özgürlükten yararlanırlar; ne var ki, kardeşleri gibi, onlar da angarya ve ödenti ile yükümlüdürler. 7 buçuk milyon serfin 100.000'e varmayan soyluya ait bulunduğu Polonya'da da buna benzer bir durum vardır. Bununla beraber, Prusya'da ve İskandinav ülkelerde, servaj hemen hemen kaybolmuştur; ancak, fieflere bağlı ayrıcalıklar sürmekte ve, kimi engellere karşın, köylü mülkiyeti ağır ağır gelişmektedir. İlke olarak, yalnız soylu toprağın sahibidir. Toprağın bir bölümünü işleten kesenekçi, senyörüne bağlı kalmaktadır; senyör ise, ona bedensel cezalar vermeye kadar gidebilmektedir ve *Gesindedienst* istemektedir. Senyör komünü ilgilendiren konularda bile adalet hakkını kullanmakta; zanaatçıları gözetip denetlemekte; tahıl ticaretini ele geçirmeye çabalamakta; biracılığı, damıtmayı, içki satımını tekelleştirmekte; karada ve suda avlanmayı yalnız kendine alıkoymaktadır.

Mal ve para olarak yükümlülükler, hizmetler ve angaryalar, ondalıklar, satışlar, servaja son vermiş de olsa, Avusturya monarşisinde köylülerin sırtında ağırlıklarını sürdürmektedirler; çünkü, özellikle Macaristan'da canlılığını koruyan senyör muhalefeti, II. Joseph'in reformlarını hemen hemen etkisiz kılmıştır ve, bu da, güçlükleri hafifletmekten çok daha da arttırmıştır. Bununla beraber, köylü mülkiyeti, yayılma ve soyluların topraklarına el atma eğilimindedir oralarda da. Kutsal-İmparatorlukta ve İtalya'da bu eğilim daha da ileri noktalara varmıştır. Bavyera'da ve Hanovre'da süren servaj, hafiflemiş bir hale bürünür ve, Ren boyunca, köylüler mülkiyete kavuşur duruma gelirler. Bade margravı angaryaları azaltır ve ödentilerin geri satın alınmasına izin verir. Bunun gibi, İsviçre'nin dağlık bölgelerinde, feodal baskıdan daha az acı çekilir ve, Savoyard'lı köylülerin kurtuluşu ağır ağır gerçekleşir. Po ovasında, Toskanya'da, İspanya'da servaj ortadan kalkmıştır; toprağın sahibi olan soylular ve ruhban kiracılara ve yarıcılara vermektedirler bu toprakları. Bu insanların durumu ise, Sicilya'da olduğundan daha az meşakkatli görünmektedir. Parayla kiralama, sadece zengin tarım bölgelerinde yaygındır. Toprağın geniş bir bölümünün Kilise'nin elinde olduğu Pay-Bas'da, kiralama genelleşmiştir. Mülkiyetin, lordların ve burjuvaların elinde toplaştığı İngiltere'de daha da açıktır bu; ne var ki, kiralanacak toprakların genişliği ve toprağın bereketliliği, pek farklı durumlar da yaratmıştır orada. İrlanda'da toprak sahipleri, kesenekçileri sefalet içine atmışlardır; nüfusun dörtte üçü yalınayaktır ve Avrupa'nın aydın dünyası onların bu acı durumunu pek yakından bilir. Ondalık, her yerde ağırlığını alabildiğine hissettirmektedir.

Böylece, tarım rejimi ne olursa olsun, toplum, **köylüyü sömürerek** yaşamaktadır. **Servaj**, Avrupa'da bir sorundur. Senyörlük hakları ve ondalıklar, çoğu Avrupa ülkesinde geçerlidir. Bütün bu değişiklik ya da hafifletme denemeleri, **senyörlük olgusunu** -olanca açıklığıyla- gündeme getirmiştir.

Köylü, özgür olduğu hallerde bile, «toprak senyörleri» karşısında silahsız görünmektedir. Kırsal kesimde, **büyük mülkiyet** egemen durumdadır. Mülk sahibi, başkalarına işletmek üzerine verdiğinde, hep daha çok iş ya da para istemektedir. Tarım ekonomisi, kapitalist bir biçime doğru yönelmiştir. Daha verimli olma kaygısı, git gide ağır basmaktadır; iktisadi görüş sosyal görüşe üstün gelmiştir. Batı Avrupa'da, çayır, eski ekilir toprakları istilâ

etmiştir; buğday, çok az el emeği isteyen hayvancılığa bırakmıştır yerini. Ama buna karşılık, Avrupa'nın doğu bölgeleri, dışarıya tahıl satar hale gelmişlerdir. Mülksüzlerin sayısı artmaktadır. İrlanda'da bir milyon gündelikçi vardır ve onun da ancak yarısı bütün yıl çalışabilmektedir. İngiltere'de ve Belçika eyaletlerinde, bu proletarya, sanayiden ekmek parası istemektedir; Akdeniz yarımadalarında ise, dilencilerin sayısını arttırır. Köylü mülkiyetinin azalması ile **hızlı bir nüfus artışı** arasındaki çelişme, daha da vahimleştirir durumu: Orta Avrupa'da nüfusun, yüzyılın son çeyreği içinde üçte bir kadar arttığı tahmin edilebilir; Rusya'da, korkunç bir ölüm oranına karşın, bu nüfus her yıl 300.000 artmaktadır; 1700 ile 1789 yılları arasında, İspanya'da, Pay-Bas'da ve İngiltere'de iki katına çıkmıştır. Yüzyılın sonunda, köylülerin sefaleti daha derin ve daha genelleşmiş görünüyor. Başkaldırdıkları olur; ne var ki, «heyecanlar» çabucak bastırılır. Öte yandan, henüz gelişmemiş bir sınıf bilincidir gösterdikleri de. **Köylü ayaklanmalarına siyasal bir ufuk kazandırmak** için, liberal kadroların omuz vermesi, komşudaki bir devrimin desteği ya da örneği zorunlu ve kaçınılmaz olup çıkmıştır.

BURJUVAZİ VE KAPİTALİZM

Burjuvazi, her yanda sayıca ve güççe büyümektedir.

Her yerde görülen **iktisadi yükselişi**dir onun. Ne var ki, hukuk kurumları, sosyal yükselişini kösteklemektedir; anglo-Sakson ülkelerinde serbestçe ilerlese de, kıtada yığınla engele çarpmaktadır başı; kimi ödünlere karşın, haklarda eşitsizlik kural olarak kalmaktadır. Feodal rejim, toprakların hukuksal durumu, soyluların siyasal iktidarı, burjuvazinin iddialarının karşısındadır. Aynı soylular, yüksek görevlere girişini de engellemektedir. Kent nüfusu, gerçi gülünç oranlardadır çoğu kez; öyle de olsa, bu nüfustaki gelişme, ticaret ve sanayi etkinliklerindeki gelişmeye tanıklık etmektedir yine de, giderek –tam bir açılış içinde olan- «burjuva» gücünün göstergesidir bu. Bununla beraber, büyük kentler, Ren'in doğusunda nadirdir: Viyana, 250.000'e varmayan nüfusuyla, Paris'in nüfusunun yarısı bile değildir; Berlin'inki onun üçte birine de varmaz; Polonya'da, sadece Varşova 100.OOO ulaşabilmiştir. Rusya'da, iki önemli merkez vardır yalnızca: Az-buçuk Viyana kadar önemli Moskova ile Saint-Petersburg. Kutsal-İmparatorluğun 51 serbest kenti, 700.000 kişiyi barındırmaktadır toplam olarak. Ne var ki, Hamburg, 130.000 nüfusuyla, tek başına, Fransa ve İngiltere'deki bütün eyalet kentlerini geride

bırakmaktadır. Atlantik yakasında, denizcilik, kentsel yoğunlaşmayı hızlandırmıştır: Londra, bir milyona yaklaşmaktadır, Amsterdam'ın nüfusu 200.000'dir; Rotterdam, Brüksel, Anvers, Gand, Liege 50.000'i aşar ya da yaklaşırlar bu rakama. Güneyde Lizbon Madrid'i geride bırakmıştır; ama Barselona'nınki 100.000'i rahatça aşmıştır. İtalya'nın kentsel gücünü, halihazırdan çok geçmiş açıklamaktadır: 6 büyük kentin 100.000, -ya da biraz fazla- nüfusu vardır; öteki 6 kent ise 50.000 ile 100.000 arasında değişmektedir. Yüzyılın iktisadi gönenci, orta sınıflardan oluşan bir karışımı güçlendirmiştir ve bu, burjuvazinin yerini tutmaktadır İtalya'da.

Bu kentsel gelişmeyi -geniş ölçüde- açıklayan, **ticaret ve sanayideki gelişme**dir. Fiyatlarda uluslararası yükselişle beraber dış ticaretin açıldığını, mahreçlerin de genişlediğini görüyoruz; liberalizme olan eğilim de, hayli duraksamalara karşın, devletlerin ticaret politikasını belli bir ölçüde etkiliyor. İngiltere'den Rusya'ya değin, uluslararası alışverişin rakamı tam bir yükseliş içindedir. İç ticaret ve sanayideki ilerleyiş de kuşku dışıdır; onların vardığı rakam da, aynı etkiler altında hızla yükselmektedir. Bu alanda İngilizlerin başarıları pek bilinen bir şeydir; ancak, öteki ülkeleri de küçümsemeye götürmemeli bu bizi. Çeşitli ülkelerin iktisadi düzeyi ne olursa olsun, ilerleme genel boyutlardadır. La Sambre et la Meuse boyunca, Charleroi ile Liege'de, dökümhaneler kömür üzerine çalışır hale gelirler; Flaman köyleri dokumacılıkla sarmaş-dolaştır: Waas'te 40.000 dokumacı ve 200.000 de yün iplikçi vardır. Verviers kumaşçıları ile Malines dantelcileri, tutar köylüleri çalıştırırlar ve onlar da boğaz tokluğuna bir ücrete razı olurlar. Bunun tersine, Doğu Avrupa'da ise, köylü, özgür olduğu zaman bile, sanayi ya da ticari bir etkinliğe sahip olamaz; serf, haydi haydi olamaz. Bununla beraber, servaj, Rusya'da kimi işletmeleri destekler; o da, devletin ve soyluların işletmeleridir. Urallardaki maden sanayisi onlarındır ve üretimi de, 1789'da Fransa'nınkini aşar. Özgür köylüler ve serfler yetmez onlara; imalat, kadın elemeğinden yararlanmak için kırsal kesime yayılır. Bu iktisadi gönençten, çeşitli sosyal zümreler çeşitli biçimlerde yararlanırlar; ancak gerçek olan şu: Bu gönencin yararları, küçük ya da büyük burjuva girişimcilerinin -ya da kimi hallerde soyluların- cebine girer; bu arada, yaşam ve anlayış biçimlerini de değiştirir dururlar.

Bu gönenç, kuşku yok ki, **bunalımlarla** kopukluğa uğrar; ilerler, ama patronlarla çalışanları karşı karşıya getiren sosyal çatışmalarla!

Ne var ki, büyük uyuşmazlık başka yerdedir: Aslında, **burjuvazi ile aristokrasi'nin uyuşmazlığı**dır bu. Basın özgürlüğü, Danimarka'da ve Prusya'da, burjuvazinin eline yeni bir silah vermiştir. Öyle olduğu içindir ki, II. Friedrich-Guillaume işe müdahale eder ve 1788 Aralığında çıkardığı bir kanunla, her türlü yazılı nesneyi bir resmi komisyonun incelemesine tabi tutar; ne var ki, böylesi bir yazı Berlin'de yasaklanmışsa Frankfurt'ta yayımlanır. Direnmek boşunadır; XVIII. yüzyıl, Almanya'da Devrim'in tohumlarını ekmiştir. *Aufklarung*, yani Aydınlanma, İmparatorluğun görkemli geçmişini dirilterek, yolu hazırlamaktadır. İsviçre kantonları, İtalya, birlik düşüncesine açarlar gözlerini.

Atlantiğin öbür yakasında, beyazlar dünyasının öteki ucunda, **Latin Amerika'da** da, kül altında bir ateş vardır; özellikle de İspanyolların ellerindeki topraklarda. O dünya da, Avrupa'daki aynı gönenç akımının içine çekilmiştir. Oralarda, metropolün idari ve ticari baskısına, Kilisenin ezici otoritesi ve ölçüsüz zenginliği gelip eklenmiştir. Daha önce de anlattığımız gibi, görevlilerin ve ruhbanın istediklerine karşı, tacirlerden ve Amerika'da doğmuş Avrupalı plantörlerden oluşan bir

«burjuvazi», bir on yıldan beri mücadele içindedir: Bu burjuvazi, boyunduruk altına alınmış yerlilerle siyahi köleleri kurtarmak için değil, siyasal iktidarı ele geçirmek için İspanyol boyunduruğunu kırmak istemektedir. Şili'de, Yeni-Granada'da başkaldırılar patlak vermiştir. O dünyadadır ki, ateşli ateşli Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*, Qnesnay'nin *İktisadi Tablo*'su ve Condillac'ın *Duyumlar Kitabı* okunmaktadır. Miranda'nın kitaplığında bu eserler vardır; Bolivar'la San Martin onlarla beslenmişlerdir. Bunun gibi, Brezilyalılar da Portekiz'in vesayetinden sıyrılmayı istemektedirler. Onlardan biri, Maia, 1787'de Nimes'de Virjiniya'lı Jefferson'a rastladığında, Birleşik-Devletler'i, kendi bağımsızlık davalarına kazanmak için aklına koyduğu bir tasarıyı açıklar ona.

Her yanda burjuvazi, ya da onun yerini tutanlar, gözlerini Anglo-Sakson ülkelerine çevirmişlerdir; umudun tohumlarını oralarda bulmaktadırlar.

ANGLO-SAKSON SERABI

Mutlakiyetle yönetilen devletlerin karşısına kolayca İngiltere konmaktadır. «Aydın» toplum, bir öncü olarak bakar ona; ve onda, felsefi ilkelerin kesin tanıtlamasını bulduğuna inanır. Gerçekte, bir İngiliz ulusu vardır; ve Fransızların hâlâ kavuşamadıkları bir siyasal yaşamı sürdürür, bir

temsili rejime ve özgürlüğün geleneklerine sahiptir. Bununla beraber, iktidar bir oligarşinin elindedir orada, toplum da pragmatik ve bezirgândır.

Bu anayasalı monarşide, kralla parlamentonun karşılıklı haklarını yalnız örfler düzenlemektedir. Bu hakların sınırını belirleyen hiçbir metin yoktur; o kadar ki, III. George kalkıp açıktan açığa «Başbakan olmayı istediğini» söyleyebilmektedir. Öte yandan, aynı kral iradesine boyun eğdikleri için Tory'leri desteklemekte, kimi zaman Avam Meclisi'nin isteklerine karşı yürütmektedir bu politikayı. Avam Meclisi de, ulusun küçük bir parçasını temsil etmektedir: Oy hakkı, toprak ya da ev sahipliğine bağlı bir ayrıcalık olarak kalmıştır; ve bütün ülkede seçmenlerin sayısı 450.000 kadardır. Mecliste sandalyeleri bölüşen **zengin toprak sahipleri**dir; burjuvalar, zanaatçılar, hali vakti yerinde çiftlik kiracıları da onların müşterileridir. Yüzyıllardan beri gözden geçirilmemiş halde kalan seçim haritası, halkın halihazır dağılımına hiç mi hiç uymaz. «Çürümüş kentlerine «cepteki kasabalar», tam bir skandaldır. Milletvekilinin vekâleti satın alınabilir; o zamanki parayla 25.000 Fransız altınıdır fiyatı da. Avam Meclisinin üçte ikisinin daha önceden belirlendiği tahmin edilmektedir; hükümetle irikıyım mülk sahipleri, açık oy veren seçmenlere iradelerini dayatabilmektedirler. Kontluklar, bucaklar, polis, adalet ve vergi toplaması da aynı sosyal sınıfların elindedir. Pitt'in reformlarına karşın, köhnemiş bir vergi sistemi yürürlüktedir; ona da Anglikan Kilise'nin ondalığı eklenmektedir; Anglikan Kilise de, bu parayı, bütün yurt düzeyi üzerinde, ayin hakkı tanınmayan İrlanda katoliklerinden olduğu kadar, İskoçyalı Presbiteryenlerden toplamaktadır. Dinsel bir niteliği vardır devletin: Dinsel kavgalar, sosyal ilişkileri zehirler durur; hoşgörü ise içi boş bir kelimedir. Öte yandan kamu özgürlükleri de öyledir: Dernek hakkı, biçimsel olarak tanınsa da, işçilerden esirgenmiştir; çalışma hakkı, kimi hallerde kanunla saptanmış bir ücreti kabul etme yükümlülüğü ile sınırlanmıştır. Bucakların yardımıyla geçinen yoksullar, istenildiğinde çocuklarından koparılmakta ve gerçek bir zorla çalıştırmaya tâbi tutulabilmektedirler. **Yoksul sınıflar, ortak hukukun dışındadırlar** aslında. Acımasız bir kanun, sefaletten doğan suçları insafsızca cezalandırmaktadır: Yanındakinin cebinden 12 kuruş çalanın cezası, ölümdür; kırbaç ve teşhir için direğe bağlama, erkeklere olduğu kadar kadınlara da uygulanmaktadır.

Bununla beraber, kötülükler de, bir kamuoyu oluşturmada yardımcı olabilmektedir. Bu kamuoyu, kulüplerde palazlanmakta ve istemlerini

oralarda formüllendirmektedir. 1780’da, Bağımsızlık savaşı sıralarında doğmuş olan **«köktenci» hareket**, bu kamuoyunun bir yankısıdır. Onun başlıca hatipleri, bir Price, bir Priestley, bir Thomas Paine, Rousseau’nun siyasal düşüncesinin etkisinde kalmışlardır ve «daha fazla eşitlik, daha fazla özgürlük, daha fazla kardeşlik» istemektedirler. Basın özgürlüğü, inançlarını yaymaya çağırır onları ve onlar da bol bol kullanırlar bu özgürlüğü.

Onların istedikleri ilkeler ise, **genç Amerikan Cumhuriyeti**nde kısa bir süre önce yürürlüğe konmuştur. 13 devletten herbirinin yazılı birer anayasaları vardır; bu anayasaların başında da, sosyal bir sözleşmenin temeli olan doğal hakları ilân eden bir Bildiri yer alır. İktidarda yetkiler bu anayasalarda açıkça ayrılmıştır ve yürütme özenle sınırlanmıştır. Pensilvanya bir yana bırakılırsa, İngiltere’de olduğu gibi, iki meclis uygulaması vardır. Ne var ki, oy hakkı, toprak sahipliğine bağlıdır ve seçilme koşulları siyasal kadroyu sınırlamaktadır: Güney Karolina’da Senatoya adaylığını koyabilmek için 2.000 dolar değerinde bir mülke sahip olmak gerekmektedir. Kendi başlarına hükümran olan devletlerin karşısında, federal hükümet zayıf kalmaktadır. Kongre ile Başkan’ın yetkileri özenle dengelenmiştir; Başkan ise, devletlerin bir vekili, bir «ortak Başbakan»ı olarak görünmektedir. Yönetim, uygulamada Anglo-Sakson ve Puriten kökenli Virjiniyalı çiftlik sahiplerinden oluşan bir oligarşinin elindedir. Merkezi hükümetin güçsüzlüğü, Cumhuriyetçileri tedirgin etmektedir; ne var ki, sosyal sınıfların muhalefeti yeni yeni palazlanmaktadır ve herkes, bu geçmişi olmayan topraklar üzerinde talihini denemenin arkasındadır. Basın ve çalışma özgürlüğüne, toplanma ve dernek özgürlüğüne hiçbir engel yoktur. Bununla beraber, Beyazların -ve yalnız kendileri için- hazırladıkları anayasalar, başka renkten olan insanları toplumun dışında tutmaktadır. Hiçbir yerde, köleliği kaldırma sorunu diye bir sorun yoktur ve kara derili insanların durumu, koloni sömürüsü döneminde ne ise bugün de odur.

Böylece, Anglo-Saksonların, Kıta Avrupasına oranla daha ilerde oldukları açıktır. Dışarıda yarattıkları bir **çekicilik** vardır onların; düşler ve gerçekler de, bu çekiciliği güçlendirir durur. Anglo-Saksonlar, bütün öteki toplumlardan çok daha fazla olarak, özgürlük ve hak eşitliğine daha yakın ve içinde yüksek ya da orta burjuvazinin yönetimde olduğu bir toplumun

kurucuları olarak görülürler. İngiliz Devriminin saygınlığı, dahası Amerikan Devriminin saygınlığı dev boyutlardadır böylece.

Ancak, işte Fransa'da, yüzyılın düşüncesini alabildiğine parlaklıkla dile getirmiş olan «düşünsel devrim»in Fransasındadır ki, bir **yeni devrim** sözkonusudur; ve bu devrim, daha öncekilerden çok daha açık olarak, Avrupa'nın büyük sosyal sorunlarını gündeme getirmektedir. Fransa'nın bütün tarımsal sorunları, daha da ağırlaşmış olarak dışarıda boy gösterir; ve -pek değişik ölçülerde de olsa- özellikle yükselen bir burjuvazinin sorunu. Bu burjuvazi, maddi ve manevi tam bir ilerleme içindedir ve hâlâ yaşayan eski bir toplumun hukuk baskılarıyla karşı karşıyadır ve onları tasfiye etmek durumundadır.

Eski toplumla, Fransız Devriminden doğmuş yeni toplum arasında bir **düello** başlayacaktır: Tâ 1815 yılına değin sürecektir bu düello ve insanlık tarihine damgasını vuracaktır.

II
FRANSIZ DEVRİMİ VE DÜNYA (1789-1802)

Fransız Devrimi, Fransa sınırları içinde kalmayıp yayılmaya başlar. Bu yayılış, «uluslararası bir sosyal savaş»tır aynı zamanda ve 1802'de Avrupa'nın yenilgisine yol açacaktır.

Nasıl?

FRANSIZ DEVRİMİNİN YA YIUŞI

Fransa'daki olaylar, önce **genel bir merak ve yakınlığa** yol açar. Devrimci broşür ve gazeteler, bütün Avrupa'da bedava yorumcular bulur; ve Strasbourg, bu gizli basını doğuya doğru yayar. Yabancı gazete ve dergiler düzenli olarak Fransa'dan haberler aktarırlar: Varşova Gazetesi, 23 Mayıs 1789'dan başlayarak, her sayısında Versailles'dan bir mektup verir; Birlik ya da Özgürlük Gazetesi, Paris'te hem Fransızca, hem de İngilizce basılır. Devrimci propaganda, hiç kuşkusuz Mason localarının aracılığından da yararlanır. 1790'da, İnsan Hakları Bildirisi, çeşitli dillere çevrilmiş bir halde, liberalizmin dua kitabı olur. Engizisyonun bütün bunları mahkûm ettiği İspanya'da bile, Devrim'le ilgili ilk bilgiler, alabildiğine benimsenir.

Öte yandan, turistler ve «özgürlük hacıları» akar Fransa'ya. Versailles'da, Almanya'dan gelen bir Forster ile Junker Guillaume de Humbolt vardır; İngiltere'den örneğin şair Wordsworth, Whig'lerden avukat Erskine, kuaker Pigott ve geleceğin lordu Castlereagh gelmiştir; gelecekte Konvansiyon üyesi olacak Romme'un eğitmenlik ettiği genç Rus prensi Stroganov, takma

bir ad altında, Je de Paume Derneği’nin kâtibidir ve içilen andın yıldönümü toplantısına katılır. Prusyalı baron Clootz, Federasyonla katılmak, oraya -içinde bir İranlı ile Türkün de bulunduğu- kalabalık ve karışık bir heyet gönderme ayrıcalığını ister; amacı da, evrensel bir Federasyonun başlangıçlarını kutlamaktır. Thomas Paine ile Amerikalı yurttaşlar, buna benzer bir onurun aranışı içindedirler.

Böylece, Fransa’dan haberler ve oradaki tanıklıklar, bütün halklar için ortak olan sorunları, güncelin ilk sırasına getirip koyar. Fransa’da, «İnsanlık davası için büyük bir çaba» harcanmaktadır. Kant, «sosyal sözleşmenin yürürlüğe konuluşu»nu görür bu çabada; Fichte için, insan onurunun yeniden altının çizilmesidir bu. Goethe de, daha sonra, yaşadığı yılların önemini, *Hermann ile Dorathea*’sında bir kahramana söyletecektir: O eserde, VI. şarkıda, *Yabancı Yargıç* «yeni bir güneşin ilk ışıkları parladığında, herkes için ortak insan haklarını, sarhoş edici özgürlüğü ve övülmeye değer eşitliği işittiğinde yüreğinin coştuğunu ve göğsünü daha duru bir kanın doldurduğunu» söyleyecektir. Bunun gibi, İtalya’da, Pietroverri, «Yurdunun Paris’in ışığıyla aydınlandığını» görür. Polonya’da, Stanislas Ataszic ve Julien Niemcewicz gibi yurtseverler, iktisadi ve sosyal sorunları yazıp çizerler. Yunanlı Rhigas Velestinlis, halkların egemenliği ilkesinden, kendi milliyetçiliğinin öğelerini çeker çıkarır. Avrupa dışında, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, çevrilip Latin Amerika’ya girmiştir; onu yayanlardan birinin yazdığı Amerikalı İspanyollara Mektup büyük yankılar yapar. İspanya hizmetinde olup Buenos-Aires’te yerleşmiş olan bir Fransız subayı, «Paris’teki son olayları anlatan bir yazı» çevirir ve ülkede alabildiğine yaygınlık kazanır yazı. Bir Brezilya şairi, «Fransa’yı öncü olarak almayı» öğütler ve Brezilya bağımsızlık hareketinin şehidi Tiradentes, bir yörede 1789’un ilkelerini ilân eder.

Fransa’nın kapı komşusu ülkeIerde derinliğine kaynaşmalar başlar: Avignon, Papa’nın egemenliğini reddederek, 11 Haziran 1789’dan başlayarak, Fransa’yla birleşmeyi ister; Alsace’taki Kutsal-İmparatorluğun prenslerine ait fieflerde feodal rejim ortadan kalkar; Montbdliard’da karışıklıklar çıkar. Belçika’da, başta Brabant’da olmak üzere, Avusturya boyunduruğuna karşı ayaklanmalar başlar; zaferi yurtseverler kazanırlarsa da, Avusturya, Prusya’nın da yardımıyla, 1790 yılı sonlarında ülke üzerindeki egemenliğini yeniden kurar. Liege’deki gelişmeler bambaşkadır: Orada, 1789 Ağustosunda patlayan devrim, Fransa’daki büyük olayların bir

yankısıdır aslında. Piskopos-prensin iktidarına karşı olan hareket, zanaatçıların, veriden ezilen ve kıtlık içindeki köylülerin desteğiyle gelişir, eski rejim çöker; Devrim halkçıdır burada ve Kurucu Meclis'in ilkelerini kabul eder, yakınma dilekçeleri kaleme alınır. Ruhban ve soylular mali ayrıcalıklarından vaz geçerler; Fransız Bildirisi'nden çok daha köktenci olan 16 Eylül günlü Haklar Bildirisi, bir ulusal temsilin biçimlerini saptar. Ne var ki, Liege Devrimi, 1790'da Brabant Devrimi gibi sonuçlanır: Avusturya birlikleri gelir ve işe elkoyarlar.

Liege bir istisna değildir; Paris'te 4 Ağustos gecesi alınan kararlar, bir yağ lekesi gibi yayılır; Ren boyıınca Kolonya'da, Treves'le, Spire'de başkaldırılar birbirini izler. Ortada dolaşan kâğıtlarda şu yazılıdır: «Papazların boyunduruğundan kurtulmak istiyoruz». İsviçre kaynaşma içindedir; karışıklıklar İtalya'da, Livourne'a ve Floransa'ya sıçrar. Birleşik-Krallıkta, İrlanda katoliklerinin dinsel ve sosyal hareketi vardır; Hollanda'da, stathouder'e karşı açık bir muhalefet başlar.

Fransa'dan daha uzakta, Orta ve Doğu Avrupa'da kimi ülkeleri de sarar rahatsızlık Macarlar, büyük bir heyecan içinde şair Bacsanyi'nin mısralarını okurlar: «Fransızları örnek almalıyız ve zincirlerimizi kırmalıyız»; liberal soylular da katılır koroya. Leopold, onları tatmin etme kararında gibidir ve Diyet, basın ve ayin özgürlüklerini güvenceye bağlayacak bir şart hazırlamaya başlar; ne var ki arkası gelmez. Raditşev, Petersbourg'tan *Moskova'ya Yolculuk* adlı eserinde, Rusya'daki acıların nedeni olarak gördüğü servajın kaldırılmasını önerir. Polonya'da, yurtseverler, bir hükümet darbesi yaparlar ve 3 Mayıs 1791'de Diyet'e ve krala yeni bir anayasa dayatırlar: Bu anayasa, soylularla ruhbanın ayrıcalıklarını sürdürse de, burjuvaziye ciddi özgürlükler tanır; *liberum veto*'nun kaldırılmasıyla da, rejim güçlenmiştir. Böylece, anarşi durur orada ve Avrupa'daki saraylar, kendi iradelerine karşın gücünü toplama iddiasındaki bir ülkeye bakıp rahatsız olurlar.

Bu mayalaşma, geniş ölçüde yüzlerce yerel nedenden ileri geliyordu kuşkusuz; Liege dışında, her yerde de başarısızlığa uğradı. Ne var ki, Devrimin yaygınlaştığı açıktır ve içerde, Fransa'da olduğu gibi aynı sosyal çevreleri telaşa düşürür: Yani, arkalarında ideolojik yandaşlarıyla hükümdarlar ve ayrıcalıklıların yanı sıra, zengin ya da aydın burjuvazinin yığınla ögesi, karışıklıklardan korkarlar; devrim ve onun neden olduğu kurumlardaki altüst oluş kaygılandırır onları. Alman prensleri Alsace

örneğinden korkarlar: Leopold, 1790 Aralığında XVI. Louis'ye yazdığı mektupta, «senyörlük haklarını ve Devrimin değiştirdiği ne ki var, yeniden kurmayı» istediğini yazar. Florida Blanca, İspanya'yı zararlı temaslardan korumak amacıyla, Pireneler boyunca askeri birliklerden oluşan bir kordon yerleştirir. Papa, gelişmeleri mahkûm ederek, Bavyera ve Portekiz gibi katolik ülkeleri, Fransa'ya karşı kışkırtır. Almanya'da aydın seçkinler duraksamalıdır ve sonunda «Paris'teki yamyamlar»a hasım kesilirler; Kant, Fichte ve Goethe bile, «karışıp bozulmuş Fransızların böylesi soylu bir ülküye lâyık olmadıklarını» ileri sürerler. İngiltere, köşeşinden başını uzatır: Pitt'in kaleme aldığı 21 Mayıs 1791 tarihli bir krallık bildirisiyle, «Fransız ilkelerine karşı açıkça muhalefete geçtiğini» söyler. Burke, 1790'da hemen hemen tek başına eşitci düşüncelere karşı çıkar; yönetim ve Anglikan ruhbanca desteklenince de peygamber edasına bürünür. Whig'ler bölünürler; ve, Manş ötesindeki durum, reformları ertelemek ve köktencilerin üstüne çullanmak için şahane bir gerekçe Verir yöneticilerin eline.

Aristokratik gericilik, buradan kalkıp müdahale düşüncesine varacaktır; ne var ki, henüz uzaktır bu. Başta şu nedenle ki, hükümdarlar, Fransa'daki olayları, geçici bir bunalımın görünüşleri olarak görürler; bunun çözümü de, XVI. Louis'nin hükümetine aittir. Hatta, komşularını zayıflatan güçlükler sevindirir de onları. Öte yandan, XVIII. yüzyıl savaşları, mutlakiyetçi devletleri karşı karşıya getirmeyi sürdürür: 1790 yılının başlarında, Avusturya, Osmanlılarla hâlâ savaş halindedir; Rusya, Osmanlılarla ve İsveç'le tutuşmuştur; Prusya, hemen hemen her yanda Avusturya'nın karşısındadır. Avusturya ve Prusya Başbakanları, 1791 Şubatında buluşurlar ve düşündükleri de Fransa'dan çok Polonya'dır; iki kutup, Varşova ile Paris arasında duraksamalı durumlarını sürdüreceklerdir. Oysa, Fransa'da Kurucu Meclis, barışçı niyetini açıkça belli etmiştir; 1790 Mayısında da, «askeri güçlerini hiçbir halkın özgürlüğüne karşı asla kullanmayacağını» resmi olarak ilan eder; ve, yine bu anlamda olmak üzere, yurttaş-asker kavramını dayatır ve, kralın elinden, savaş açmak ve barışa karar vermek yetkisini çeker alır.

Paris kulüp ve gazeteleri Meclis'ten çok daha ileriye giderler.

Öyle de olsa, bir **karşı-devrim savaşı** için kafalar hazırlanmıştır; başını da bunun, Rusya'nın itelediği İsveç kralı III. Gustaf çekmektedir. Leopold, Osmanlılarla bir barış imzalar, II. Katerina da ona öykünür; Prusya ve

Avusturya, Polonya sorunu hakkında bir anlaşmaya varırlar; bununla beraber, batıya müdahaleye kalkıp kalkmamakta duraksamalıdırlar. XVI. Louis'nin çağrısı, kaçma girişimi, krallık onuruna karşı yöneltilen sövgü ve saldırılar, siyasal göçmenlerin kışkırtmaları, onları -az çok istemeye istemeye- müdahale etmek zorunda bırakır. Pillnitz bildirisi, henüz Fransa'ya karşı savaş demek değildir, yeni rejime karşı savaştır bu; sosyal düzene karşı affedilmez bir tehdit olan 1791 Anayasasıyla olup biteceklere karşı savaştır. Tutumlar sertleşir. Devrim'le köhnemiş Avrupa arasında hiçbir uzlaşmanın olamayacağı ortaya çıkmaktadır gitgide. Birkaç yıl sonra, tam kapışma başladığında, sağcı ve gerici bir yazar olan Joseph de Maistre işin niteliğini şöyle belirtecektir: «Devrim, mayası gereği bütün yönetimlerin düşmanıdır ve hepsini de yıkmaya yönelir; öyle olunca, bu yönetimlerin de onu yıkmakta çıkarları vardır!».

ULUSLARARASI SOSYAL SAVAŞ (1792-1795)

Girişim, Devrim'den gelecektir. Robespierre'in Jakobenlere hatırlatmalarına karşın, Yasama Meclisi, 20 Nisan 1792'de, tam bir coşku içinde savaş ilân eder; karşıt, yalnızca 7 oy vardır.

Büyük çatışma, pek çabuk gerçek niteliğine bürünür. Eski tipte bir savaş olmaktan çok, bir tür **uluslararası sosyal savaş**tır bu; öyledir, çünkü dünyanın birbirinden bütünüyle farklı görüşlerini karşı karşıya getirmektedir. Prusya istilasının geçtiği yerlerde tam bir karşı-devrimci terör hüküm sürerken, Paris'te de yabancı diplomatlar alabildiğine panik içine düşerler. 10 Ağustos Komünü, onların izini sürer ve haberleşmelerine el koyar; onlar da pasaportlarını isteyip arabalarına atlarlar. Aradan birkaç ay geçtikten sonra, XVI. Louis'nin davası ve kafasının uçurulması, köhne Avrupa'yı zincirlerinden boşandırır; İsviçre ile İskandinav devletleri dışında, bütün kıta çok geçmeden savaştadır. Doğaldır ki, yığınla nedeni vardır çatışmanın. Pay-Bas'nın Avusturya'nın elindeki bölgelerini, 1792'nin son aylarında Fransa'nın işgal etmesi, Escaut ırmağının ulaşıma açılması, yalnız başına bunlar İngiltere için bir savaş nedeni olacak şeylerdi; çünkü İngiltere, denizler üzerindeki egemenliğinin bir sonucu olarak, koloni ticaretinin kârlı tekeli arkasındaydı hep. O tarihe değin duraksamalı olan Pitt, tutumunu açıkça belli eder ve Devrime karşı koalisyonların başını çeker. Fransız Devrimi gibi yeni ve büyük bir olay karşısında da olsalar, devletlerin diplomatik örgütü geleneksel etkinliğini sürdürmektedir; hükümdarların müdahalesi, öyle bedavadan olmamalıydı. Ne var ki, bu yeni

büyük olay, yine de esası oluşturmaktadır. Girişilen genel savaş, kamuoyunda, belli bir toplum biçiminin savunulması zorunluğuyla haklı gösterilmek istenir; çünkü, onlara göre, Fransız Devrimi, **bütün uygarlık değerleri**ni tehlikeye düşürüyordu. Pitt, bağlaşıklar adına şöyle açıklayacaktır bunu: «Uygarlık için bir ölüm-kalım sorunudur bu; Avrupa'nın ve sivil toplumun selâmeti için de. Uzun bir savaşa, afeti defedinceye kadar sürecek bağışlamaz bir savaşa karar vermek zorundaydık!»

9 Thermidor, soruna temelde bir çözüm getirmez. Rejimin kimi görünüşleri kaybolmuştur, ama esas kalmaktadır. Şu da unutulmayacaktır: Başlamış olan savaş, 1791 Devrimi ile Avrupa arasındadır. Ve Devrim, yine Joseph de Maistre'in bir süre sonra yazacağı gibi, «Şeytanca»dır; Roberspierre'le de öyle, onsuz da. Öte yandan Burke, 1795'ten 1797'ye değin, uygar dünyayı *kral öldüren Direktuar*'a karşı mücadeleye çağıracaktır.

Böylesi bir mücadelede, Avrupa, Fransa içinde bile doğal bağlaşıklarını bulacaktır; buna karşı, bağlaşıklar da, kendi ülkelerinde, bir tür ikinci devrimci cepheye karşı kendilerini savunmak zorunda kalırlar. Kimi burjuva, liberal ve halkçı çevrelerde, Fransız Devrimi, rejimlerin -terörle karışık- propagandalarına karşın, kendiliğinden olumlu yankılar uyandırmayı sürdürür. Gerçekten hükümdarlar, tam bir beyaz terör kurarlar: Önce IL Katerina, Mason localarını kapatır, Raditşev'i de Sibirya'ya yollar; liberal avukat Thorild 1793 Ocağında Stockholm'de tutuklanır. Bütün İmparatorluk'ta devrimci ilkeler mahkûm edilir, öğrenci dernekleri ortadan kaldırılır; Kant'ın eserleri bile yasaklanır; Bavyera'da, Budapeşte'de, Viyana'da el koymalar birbirini izler. 1794 Kasımında Martinovics ile Macar ayrılıkçıları tutuklanır. Napoli'de, ruhbanın desteklediği kralcı bir junta demokratları koğuşturur ve ölüme mahkûm eder onları. İspanya yarımadasında Engizisyon siyasal polise dönüşür. Son olarak, İngiltere, 1793 Ocağından başlayarak sert bir eylem sürdürür adada: Oylanan *alien bill* adlı kanun, hükümete yabancıları yurtdışı etmek yetkisini verir; Konvansiyon'da temsilci olan Paine, gıyapta yargılanıp mahkûm edilir ve az önce Paris'e hareket etmiş olan avukat Muir'e karşı koğuşturma başlar; Pitt de, milliyetçi duyguları gıdıklayıp, bütün «yıkıcı» ilkeleri -Fransızdır diye- mahkûm ettirir; İskoçya'da, «kuşkulular avı», Dundas olayıyla bağnaz bir niteliğe bürünür; 1793 sonlarında, komünler, el koymalara ve keyfi

tutuklamalara izin verirler; «Onurlu Britanya Anayasasını horlayan ya da onu alçaltan» herkese karşı harekete geçilir; Anayasa Dostları Derneği'nin iki üyesi İskoçya'da ölüme mahkûm edilir ve Muir Avusturalya'ya sürgün edilir. Ne var ki Londra'da, Erskine'in savunduğu 13 sanıktan üçü -ki aralarında Thomas Hardy de vardır bunların- aklanırlar ve kalabalık, bu Whig'lerin avukatını, bir zaferin coşkusuyla selâmlar. 1794 sonlarıyla 1795 başlarında, Annual Register'e göre, «bütün Avrupa'da, halkın aşağı tabakaları», Fransız Cumhuriyetinle karşı kurulmuş koalisyonu, «halka karşı kralların savaşı» diye nitelendirmektedir.

Ve bu sonuçlar da Fransız propagandasına maledilir.

Baskı, **aydın saflara da açıklık getirir** kuşkusuz: Goethe, Schiller ya da Alfieri gibi kimi aydınlar söylediklerini geri alıp çekilirler; Cramer gibi kimisi de Fransa'ya sığınır. Ne var ki baskı, bir Wordsworth'da olduğu gibi, kiminin inançlarını güçlendirir. **Muhalefet** saklanır ve **kitlelerin içinde derinlik kazanır**; kitleler ise savaştan ve altüst olmuş bir Avrupa ekonomisinden acı çekmektedir; 1794-1796 yıllarının uluslararası -o korkunç- iktisadi bunalımı, kendi güçlüklerini de getirip eklemiştir. İngiliz yardımları, koalisyon güçlerinin giderlerini karşılamaya yetmez olur; kâğıt para sürümü, 1789 ile 1796 yılları arasında yarı yarıya artar. 1792 ve 1794'ün kötü hasatları, senyör ödentilerinin toplanması, İsviçre'de kimi yerlerde karışıklıklara yol açar. Prusya, ağır bir bunalımın içine girer: Zanaatçılar Silezya'da ve Berlin'de hareketlenirler; Breslau'da gerçek bir başkaldırı patlak verir. Uyuşmazlığın sürmesi ve Fransızların zaferleri, kaynaşmaları destekler: İspanya'da, Godoy'u devirmenin aranışı içine girilir; Bolonya'da 1794 Kasımında, gençler üç renkli İtalyan bayrağını çekerler göndere ve halkı ayaklanmaya çağırırlar; Palermo'da, bir liberal komplo açığa çıkarılır ve Basilikat'ta köylüler başkaldırır; Cenevre'de, 1794 Temmuzunun demokrat hareketi zafere ulaşır ve Zürih kantonuna sıçrar; Hollanda'da «Jakobenlerin cehennemlik ruhu yükselmeye başlamıştır ve sonuçları korku vericidir». İngiltere'de de, başkaldırılar birbirini izler; kırsal kesimde, **çitlemeler (enclosures)** cinayetlere yol açar; abluka bir parça hafifletilerek tahıl üzerindeki yasak kaldırılır. Büyük kentlerde yakınma dilekçeleri yağmaktadır; dev mitingler örgütlenmektedir. 1795'te Londra'da haykırılır: «Pitt'e hayır! Savaş'a hayır! Ekmek istiyoruz!»

Savaş, Fransa için de yepyeni bir türdendir. Yeni bir dünya yaratma düşüncesi, kulüplerde mayalanır ve başına geçer. Avrupa, Ren'den Rusya'ya değin bir özgürlük ülkesi olacaktır. Bu politika, Valmy'den ve Jemappes'tan sonra berraklık kazanır. 18 Kasım tarihli bir kararname şunu açıklar: «Fransız milleti... özgürlüklerini elde etmek isteyecek bütün halklara kardeşlik ve yardımda bulunacaktır». Doğaldır ki, Fransız ordularının işgal ettikleri komşulardan başlanır; aynı kararnameye göre, ordular, «özgürlük davası yolunda baskıya uğramış ya da uğrayacak yurttaşları savunma» emrini almışlardır. Bu, bir öneriden çok davettir. Böyle olduğu iyi görülür; çünkü, bir ay sonra 15-17 Aralık kararnamesi şunu ilân eder: Fransız milleti, «hükümdarı ya da ayrıcalıklı zümreleri» yeğleyecek ülkeleri düşman olarak belleyecektir; buna karşılık, «Özgür ve halkçı bir yönetim» kuracak olan ülkelerinse bağımsızlıkları güvence altına alınacaktır. Böylece, olası uydulara bir tür devrimci himaye sunulmuş, ya da dayatılmıştır. Uygulamada, çok daha ileriye varılır: Fransa'da zincirlerinden boşanan sosyal ve ulusal güçler de bir dış politika dayatırlar. Doğal sınırlar politikasıyla karşılaşan bir politikadır bu. Onları gerçekleştirmek, yeni bir rejim için ne şeref! Konvansiyon, yerel devrimci ögelere dayanır; onların çoğunlukta ya da azınlıkta olmalarının pek önemi yoktur. İşgal ordusunun denetimi altında meclisler toplanır ve Fransa'ya katılmayı isterler. Böylece, 1792 Kasımı sonlarından 1793 Martı sonlarına değin, Konvansiyon Savoie'yı, Nice kontluğunu, Pay-Bas'daki Avusturya bölgelerini, Renan'ı, Porrentruy bölgesini katar Fransa'ya.

1793 yılının terslikleri ve savaş zorunlulukları, en azından görünüşte, farklı bir politikaya götürür. Fransa, savunmadadır. 18 Kasım kararnamesinin ilan ettiği gibi evrensel bir kurtuluş savaşı değildir sözkonusu olan. Tersine Konvansiyon, 13 Haziran'da, Danton'un önerisi üzerine, «öteki devletlerin yönetimine, hiçbir biçimde karışmayacağını» ilan eder. 1793 Anayasası da şöyle der: «Fransız halkı... öteki milletlerin yönetimine asla karışmaz». Beş ay sonra, Robespierre, propaganda savaşını, «Jirondenlerin makyavelce küstahlığı» deyip reddeder. Kadrolar arasındaki bütün bu uyuşmazlıklara karşın, Devrim'in bir dış politikası olacaktır. «Fransız halkı», 1793 Anayasasınca «özgür halkların dostu ve doğal bağlaşığı» olarak ilân edilmiş de olsa, uygulamada devrimci yayılıştan vazgeçmez. Propaganda savaşı ve yeni sınırlar kazanmak, bir tek olayın iki yüzüdür aslında. Devrimin kendiliğinden yayılışıdır o olay da. Ancak

kurtuluşun bedelini yalnız kurtaran ödemez; kurtulan da katılır. «Kurtuluş», «ayrıcalıklı zümreler»den değil mi? Sosyal düzeni olduğu gibi bırakan eski tipte katılmanın yerine, bu düzeni çoğunluk yararına altüst eden bir başka katılma türü geçmektedir. Devrim, 1794 ve 1795'te, Fransa'nın çevresini ele geçirir; 1795'te, Birleşik-Eyaletlerde ilk uydu Cumhuriyet kurulacaktır.

Bu savaş, her iki taraf için de, niteliğine uygun araçları harekete geçirir: Fransa'ya karşı birleşenler için, savaş **geleneksel yöntemlerle** sürdürülecektir; başka bir yol düşünmezler. İngiltere'nin yürüttüğü ticarî savaş da gelenekseldir: Fransız maliye ve ticaretini kökünden yıkmayı hedef tutmaktadır. Pitt, silah ve askeri nitelikte malzemenin ticaretini yasaklarken, tahıl ve unu da ekler buna; 8 Haziran 1793'te şunu ilan eder: «Fransa'ya azık ve gereç taşıyan her gemiye, taşıdığı bayrak ne olursa olsun, elkonulacaktır». İngiltere, gemileri denetler ve bu yolla da yansız devletlerin ticaretini. Kendine uygun gelen bir deniz hukuku yaratır ve uygular onu; ve, bu arada, koloni ticareti tekelini sürdürmek amacıyla, Birleşik-Devletleri kendine yardımcı olmaya çabalar. Diplomatik etkinlik de geleneksel çizgidedir; Devrim, köhnemiş Avrupa'nın çerçevesi içinde yolunu bulmaya çalışmaktadır. Batı'da olduğu gibi Doğu'da da, düşünülen tek şey vardır: Sınırları genişletmek ve bölüşmek! Yağma, doğaldır ki yağmaya katılanları da böler. Herkes kendi savaşını yapmaktadır. Gövdeye hemen indirilecek lokma, hesaplara üstün gelir. Prusya'yı, Rusya'yı ve Avusturya'yı, 1793 başlarından 1795 sonlarına değin uğraştıran **Polonya'nın paylaşılması**dır. 1793 paylaşmasının dışında tutulan Avusturya, zararını gidermesi için Batı'da serbest bırakılır: O da, Alsace'ı, Flandra'yı ve Hainaut'yu alacaktır. 1793 Temmuzunda, İngiltere, Polonya'nın paylaşılmasını kabul eder ve Avusturya'nın tasarısını reddetse de başka şeyler önerir ona. Özetle, «Dörtler»in düşündüğü yalnız kendileridir; yağmanın bölüşülmesine küçük bağlaşıkları çağırmazlar ve, İspanya, Londra'nın Latin Amerika'daki ticari istemlerine büyük güçlüklerle direnir.

Fransa ise, tersine yekpare bir haldedir ve -XX. yüzyıldaki gibi- bir yeni savaş yürütmektedir: İnsan ve para hesabı yapmadan herşeyi seferber eder; 2 milyonu 21 ile 30 yaş arasında olan 26-27 milyonluk bir kitlenin bütün maddi ve manevi kaynaklarını, tutar terazinin kefesine atar.

Nasıl?

Rusya bir yana bırakılırsa, Fransa, nüfusca en zengin ülkesidir Avrupa'nın. Yeni kura eri, eski krallık ordusunun erleriyle yavaş yavaş kaynaşır. Kitle halinde askere almada korkulacak bir şey yoktur. **Yepyeni bir taktik** uygulanacaktır bu kitleye: Bu taktik, son haddine vardırılmış bir saldırıda, insan kitlelerini düşmanın üstüne çullandıracaktır; onları yönlendirenler ise, araziyi pek iyi tanımaktadırlar. Cesaret ve ateş deneyimi, daha önceden uzun bir eğitimin yerine geçmiştir. Bir gençler ordusudur bu. Şefler arasında yapılan ayıklama ve arındırmalar, kulüpleri ziyaretler, gazeteleri okumalar, görevli temsilcilerin varlığı, orduda demokratik bir coşku yaratır ve sürdürür onu.

Ve her şey feda edilmiştir bu **ordu**ya.

Onu donatmak için, ülkenin bütün kaynakları harekete geçirilmiştir. «Assignat», sınırsız bir malî kaynak sağlar. Ve doğaldır ki, «kurtarılmış» ülkeler -ya da düşmanlar- da yardım edeceklerdir. Böylesi bir çabaya dayanmak ve devrimci davaya bütün şanslarını tanımak için, kurtarıcı, bu dev çatışmanın yükünü yalnız başına yüklenemez. Köylüler)e uzlaşmak için, çok geçmeden şu ilân edilecektir: «Şatolara savaş ve kulübelere barış!» Ne var ki, mallara el koymalar ve «assignat», bu ayırımı hayali hale getirir. Kamu Selameti Komitesi, işgal edilmiş ülkelere çetin özveriler dayatır. «Düşmanı yenmek ve onun zararına yaşamak, iki kez vurmaktır onu». 1793 Eylülünde, Komite, «kişileri silahsızlandırmak, alınacak rehineleri belirlemek, kent başına vergi salmak, yiyecek maddelerine, atlara, madeni eşyaya, gümüş takımlara elkoymak, köprüleri ve alevere havuzlarını yıkmak, yolların kaldırımları sökmek» emrini verir generallere. İyi ama, o ülkelerin halkları ne düşünecekler bu konuda? Şöyle yanıt verilir: «Özverilerinin büyüklüğü ölçüsünde özgürlüğe lâyık olduklarını anlayacaklar!». Ordular, savaş komiserleriyle, Cumhuriyet'in müteahhitlerine dönüşürler. «Tahliye büroları» kurulur ve taşınamayacak ne ki var kırılıp yokedilir. Görevli temsilciler, 1794'te daha da acımasız talimatlar alırlar: Ödenmesi gecikmiş vergileri, yirmidört saatte toplayabileceklerdir; el konulacak nesnelerin listesini çıkartacak ve -ençok- dörtte üçüne kadar olan miktarı «assignat» ile ödeyeceklerdir. Birliklerin arkası sıra, «şaheserleri tanıyıp getirmekle yükümlü bilgili yurttaşlar» gönderilir. Palatinat'da, kapıların kilitleri sökülür ve Fransa'ya taşınır. Thermidor'dan sonra, durumda bir düzelme olmayacaktır: «Herşeye gereksinmemiz vardır, böylece herşeyi almamız gerekir». «Tahliye

büroları» kaldırılır, ancak «tahliye» sürer. İki yıl içinde, Belçika üç istilaya uğramıştır ve üçüncüsü bitirip tüketmiştir onu.

Nedir sonuçları bütün bunların?

Fransızların zaferi ve ona karşı birleşenlerin dağılışları!

Gerçekten, zafer yığınların olur; coşkunun, birliğin, yürek gücünün olur. Devrin gerçekleri içinde, Fransız Devrimi'nin temsil ettiği yeni ve yükselen bir güçtür bu. Azınlık ya da çoğunluk, Devrim'in kendine kazandıkları da vardır çevrede. Orduların ilerlemelerini gerilemeler izler, sonra yeniden atılımlar gelir. Savaşların üçüncü aşamasında, zafer tamdır: Jourdan'ın kumanda ettiği, Kleber, Marceau, Lefebvre ile Ney'in desteklediği bir ordu, 1793 Haziranında, Flerus'ta, Avusturyalıları yener, Ekimde Kolonya ile Coblentz'e varır; Belçika bir ikinci kez alınır; Aralık ve Ocakta Hollanda kurtarılır; güney doğu ile güneyde ordular, büyük Alpler ile Pirenelerin oluşturduğu çizgiye varır ve Öte yandan Katalonya ile Biscaye'ın bir bölümü işgal edilir. Güçler dengesi, kesinlikle kırılmıştır.

1794'ler, **Fransız askeri üstünlüğü dönemi** başlar; yirmi yıla yakın sürecektir bu.

1794 sonbaharından başlayarak, Prusya, İspanya, Pidmont barış isteğinde bulunurlar. Barere, bir ihanet diye karşılar bunu. Politikası kimi zaman blöf, kimi zaman terketme, özetle kaprisli bir tutuma bürünen Thermidor'cu Komitede, barış düşüncesinin üstün gelmesi için haftalar geçer. Barış görüşmeleri sürerken, Sieyes, Avrupa'nın bir yeniden dökümünü yapar: Plan, Hollanda'dan Pidmont'a değin bağlaşık devletlerden bir kuşakla, Fransa'nın stratejik olarak korunmasını öngörmektedir. Ne var ki, bu yeniden döküm, tam bir zaferi varsaymaktadır; oysa, Avusturya gibi İngiltere de teslim olmayı düşünmemektedir. Fransız diplomatlar, hükümdarları kollarlar; onların politikası ise, bir gerçekçilik, gelenekçilik ve utanmazlık karışımıdır. Öte yandan, yeni bir uluslararası ahlak yaratmak ve örneğin Polonya sorununu yeniden tartışma alanına çıkarmak söz konusu değildir. Asıl önemli olan, Devrim için öldürücü bir tehlike olan bu **Avrupa koalisyonunu dağıtmak ve zafer gerçeğini andlaşmalara geçirmektir.**

Prusya, 1795 Nisanında tek başına barışa razı olur; ve, Polonya'yla çatıştığı ve üçüncü bir bölüşme dolayısıyla iki suç ortağı ile güçlükler içinde bulunduğu doğuda elleri serbest kalır. Böylece, Avrupa kıtasının başlıca askerî gücü, Fransa'da Cumhuriyeti tanımış olur; Ren'in sol kıyısındaki Fransız işgalini kabul eder. Arkadan, 16 Mayıs'ta Birleşik-

Eyaletlerle La Haye andlaşması imzalanır; büyük Cumhuriyet'in bir uydusu olacaktır onlar: Pichegru'nun ordusu yaklaşırken, Hollanda'da bir devrim patlar, stathouder İngiltere'ye kaçar. Hollanda, Ren'in sol yakasındaki eyaletlerini devreder; bir yerde bir askeri üs tanır ve, donanmasıyla, İngiltere'ye karşı Fransız bağlaşıklığına geçer; ayrıca, bir konvansiyon toplayarak, III. yıl Anayasası üzerine ölçülüp biçilmiş yeni kurumlara kavuşur. Son olarak, 22 Temmuzda İspanya barış imzalar: Saint-Domingue'nin İspanyol bölümünü Fransa'ya verecektir, ama karşılığında da, Fransa, İspanya'da işgal ettiği bölgelerden çekilecektir.

SOSYAL SAVAŞIN SONU: AVRUPA'NIN YENİLGİSİ (1795-1802)

İşte, Avrupa koalisyonu sonunda «çatlamış»tır. Kıtanın en büyük bölümü yine de kavganın içindedir. İngiltere mali bakımdan desteklemektedir. Yaşlı kıtanın karşısında Devrim'in oluşturduğu **sosyal tehlikeye**, Basel'de imzalanmış andlaşmalar, **korkunç bir denge kopuşu**nun felaketini getirip eklemiştir. 1795 Eylülünden başlayarak, Saint-Petersburg'ta, *statu que ante bellum* temeline dayanan üçlü anlaşma yenilenir: Fransızların tutkularını dizginleyecek ve ülkeyi eski sınırlarının içine gerçekten çekecek olan, yalnız ve yalnız krallığın yeniden kurulmasıdır. İngiliz-Fransız görüşmeleri bir sonuç vermez.

Son darbeyi vuruncaya değin savaştan başka çözüm yoktur.

Amaçlar aynı, yöntemler ve taktikler de aynıdır.

Fransızlar bakımından bir değişiklik yoktur; savaş, zaten 1792 ve 1793'de başlamış ve -Direktuar yönetimi istesin ya da istemesin-sürmektedir. 1797'de bir Barras'ın Venedik'e kendini 600.000 liraya satmasının, bir Talleyrand'ın İngiltere'ye birkaç milyona hizmet sunmasının pek önemi yoktur. Propagandanın köhnemiş ve tehlikeli bir araç olup çıkmasının da o kadar önemi yoktur; bu **propaganda**, acı hayal kırıklıkları içinde olsalar da, halklara yine de yapılmaktadır. Moreau, 1796'da Ren'in sağ yakasında ona başvurur; ve Poterat da Souabe'da, Bavyera'da, Wurtemberg'te, Mainz'deki eski kulüpçülerin yardımıyla bu propagandayı örgütler. Öte yandan Wurtemberg ile Bade, Kilisenin mallarını kamulaştırır ve senyörlük haklarına son verir. İtalya'da, Nisandan beri, Bonapart, Milano'dan İtalyanları özgürlüğe çağırmaktadır. Barışçıların çırpındıkları Macaristan'da «Jakoben» başkaldırılar patlak verir. Balkanlarda, Osmanlı anarşisi, daha da etkili hale getirir propagandayı; Bonapart destekler bunu ve, 1797'de Milano'da, Mora dağlılarından Manyotlar'ın bir heyetini kabul

eder. Arkasından, Ege'deki adalara sahip olunca, Korfu adasını Fransız etkisinin bir merkezi haline getirir. Bu etki, Yunanistan'da büyük bir yankı bulur: Rhigas Velistinlis, bütün yarımadayı Atina'nın bayrağı altında toplamak ister; ne var ki, 1797 yılının sonlarında Viyana'da tutuklanır ve, arkasından da, Türkler onu ve arkadaşlarını boğazlarlar. Mısır'da Bonapart, Fransız Cumhuriyetinin yıldönümünü, büyük bir şölen halinde kutlar; masanın üstünde de, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin yanı sıra, Kur'andan ayetler yanyanadırlar. Suriye seferi sırasında, İngilizler, «demokrat girişimler»in İran'a da sıçramasından korkarlar.

İngiltere ve İrlanda'daki halk hareketlerinin özel bir yeri vardır. 1795 yılının büyük iktisadi bunalımı ile savaşın sosyal sarsıntılarının doğurduğu karışıklıklar, 1795-1796'da doruğuna çıkar; 1797'de de, donanmanın başkaldırısı ile en çarpıcı örneğini koyar ortaya: Gemilerde denizci «komite»leri kurulur ve Şampiyon adlı gemideki komite, «İnsan Haklarını anlamış tek kuruluş» olarak, Fransız yönetiminin koruması altına geçmeyi önerir. Canning'in 1797'de yayımlanan *Karşı-Jakoben (Anti-Jacobin)* adlı eseri, Bonapart'ı cehennem zebanilerinin temsilcisi olarak gösterir. Öyle görünüyor ki, Pitt'i barışa zorlayan bu olaylardır. Cumhuriyet'in çıkarma birlikleri, kendilerini bekleyen ve çağıran -1796-1798 karışıklıkları içindeki- İrlanda'yı hedef almışlardır. Fitzwilliam, Hamburg'ta Fransa ile görüşmelerde bulunurken, Birleşik-Devletlerde de gerekli para ve malzeme toplanmaktadır. Sonunda, 1798'de başkaldırı patlak verir; ne var ki, bir istila da olmaz. Gecikerek de olsa, İngiltere'nin de Vendee'si vardır.

1798 Eylülünde, Koscinszko, bağlaşıkların ordularında hizmet gören Polonya askerlerini askerlikten kaçmaya kışkırtmakla görevlendirilir. Alman ve İtalyan birliklerinin yanı sıra, Fransız bayrağı altında savaşan bir de İrlanda müfrezesi vardır.

Böylece, Basel'deki andlaşmalardan sonra olduğu gibi önce de ve Fransa'da kamuoyundaki büyük değişikliklere karşın, Avrupa savaşı, **sosyal savaş** niteliğini sürdürmektedir; dışarıda ve içeride yine iki cephesi vardır. **Cumhuriyet ordusu**, o da pek değişmiştir kuşkusuz. Thermidor'dan bu yana, mevcudu 500.000'e varan ordunun neredeyse yarıya yakını asker kaçağıdır. 1795 andlaşmalarının arkasından hayli asker tezkere almıştı. Göreve devam edenler ise, orduda hizmeti bir meslek olarak görürler ve, savaş da, rahatça yolunu bulmanın bir aracıdır. Bilgisi olsun olmasın, insanların, başka yerde olduğundan çok daha çabuk olarak yükselecekleri

yer ordudur. Bununla beraber, tutku, kazanç hırsı, yurtseverliği safdışı etmez, edemez. 1792'deki atılım ruhu sönmemiştir. Bir şefe bağlılık yurda bağlılıkla özdeşleşip çıksa da, yine sapma kadar Cumhuriyetçi bir ordudur bu ve yeni başkentlere girecek durumdadır.

Sürekli elkoyma, arkasından askere almayı düzenleyen 1798 tarihli bir kanun, orduya hayli asker sağlamanın yollarını açar. Ne var ki, «assignat» yoluyla sınırsız para bulma mümkün değildir artık. Konvansiyon, bunun güçlüklerini 1795'te görüp tanımıştı. Böylece, savaşın savaşı beslemesi zorunlu görülmektedir; Cumhuriyeti de besleyecektir o, kimi zaman generallerini de. Büyük millet, bu geri Avrupa'ya, bedavadan bir ilerleme getirmek istemez!

Seferin başından beri, Direktuar, zaferinden elde edilebilecek en iyi sonucu sağlaması için, Bonapart'a kapıları açar; o da gereğini pek güzel yerine getirecektir bunun. Başkumandan, rejimin Maliye Bakanıdır. Paralar kamu kasalarında istif edilir. En yüklü parayı Papa ödeyecektir; belki 100 milyondan fazladır verdiği. İsviçre de öyledir: El konulan Berne hazinesi, bir bakıma bütün bir Mısır seferini besleyecektir. Sanat eşyası da içinde olmak üzere, her türden el koymalarla askeri bakımdan sağlananları da ekleyelim bunlara. İtalya'nın «tahliye»si, 1794'te Ren bölgesinde yapılanlardan çok daha fazlasını getirir. Kimi zaman halklar tepki gösterirler, ne var ki korkunç-yanıtlar alırlar: Bonapart, Binasco kasabasının yakılmasını ve içindeki bütün ahalinin öldürülmesi emrini verir; Pavia'da, bütün Belediye üyelerini kurşuna dizdirir, 200 rehine alır ve, askerlerini, yirmidört saat boyunca yağmada serbest bırakır. II. yıldaki âdetlerden hayli uzaklaşılmıştr; öyle de olsa, İtalya'da bile, Fransız Devrimine -Jakoben ya da liberal- bağlanmış olanlar bağlılıklarını sürdürecekler ve fatihle uyuşacaklardı.

Hükümet mekanizmasında ve kamusal anlayışta gevşemeler olsa da, görev, bütüne bakıldığında, Fransa için 1793'te olduğundan daha az güçlükle sürüyordu. Bununla beraber, Basel andlaşmalarıyla Avusturya'nın yenilgisini dile getirecek Leoben barış hazırlıkları arasında iki yıl geçecektir.

> *Generalleri, Moreau ile Jourdan, Ren üzerinde kararsızlık içinde ayak sürterken, Bonaparte, coşkulu askerlerini Kuzey İtalya'da, Nice dolaylarından Viyana bölgesine değin dolaştırır. Sefer, 11 Nisan*

1796'da başlar. Beş gün içinde, Pidmonte'lilerle Avusturyalıların arasını açar. Turin sarayı dehşet içindedir: Cherasco ateşkesi 28 Nisan'da imzalanır. Safdışı edilen Pidmonte, Savoie ile Nice Kontluğunu terkeder. O zaman da, Avusturyalılar korkunç darbeler yerler. Bonaparte, 15 Mayısta, halkın alkışları arasında Milano'ya girer. Parma, Modena dükleri, arkadan da Papa ile Napoli kralı barış istemek zorunda kalırlar. 9 Mayıstan başlayarak, Lodi köprüsünden Adda aşılır: Beaulieu'nün Avusturyalıları Mantoue'da hapsedilmişlerdir. İmparator, bütün bir yıl sonu o yeri boşaltma çabası içinde çırpınır durur: Ona karşı ise, Cumhuriyet, Castiglione'de, Bassano'da, Arcole'de, arkasından -1797 Ocağında- Rivoli'de, bir dizi çarpıcı zaferlerle yanıt verir. Mantoue 2 Şubatta teslim olur; böylece serbest kalan Bonaparte, Alpleri aşıp Viyana'ya doğru atılır. Jourdan'ın yerine geçen Hoche, Moreau ile beraber Ren'i aşar. Avusturya, andlaşma istemek zorunda kalır: 7 Nisan'da ateşkes imzalanır; 18 Nisanda de Leoben'da barış hazırlıklar başlar.

Altı ay sonra, Campoformio andlaşması, Belçika eyaletlerini Fransa'ya terkeder ve Basel'de kararlaştırılmış Ren sınırını ona tanır. Öte yandan, Direktuar'a karşın, Bonaparte, düşündüğü İtalya barışını dayatır: Yarımadanın değişik yerlerinde, üç uydu Cumhuriyet doğar.

Bununla beraber, söz konusu fetihlerin apayrı bir anlamı vardır: Fethedilen ülkelerin özümsenmesi ve uydular yaratılması, Avrupa'nın büyük bir bölümünün siyasal ve sosyal statüsünü alt üst eder. Fransa'nın illerinin sayısı, 83'ten 102'ye çıkar. Direktuar'ın Campoformio'dan sonra uyguladığı katma politikasına başkaları da eklenir: Mulhouse, Montbdliard, -Leman ilinin başkenti- Cenevre, Fransız birliği içine girerler. 1798'de de, Piemonte, askeri önlem gerekçeleriyle işgal edilir.

Nedir bütün bu gelişmelerin sonucu?

Şu: Fransa çevresinde **uydu Cumhuriyetlerden oluşan bir bölge** ortaya çıkar; anayasaları da III. yıl Anayasasına öykünmüştür. Pay-Bas'nın bir köşesinde daha önce kurulmuş olan Batav Cumhuriyeti, anayasasını, 17-18 Nisanında değiştirir: «Tek ve bölünmez» olan Cumhuriyet, halk egemenliği üstüne kuruludur; stathouder rejimine, federalizme, aristokrasiye ve anarşiye karşı «değişmez bir kin»le and içmeyenler seçim kütüğüne yazılamazlar ve «1795 Devrimi'nin İlkeleri»ne karşı olanlar -belli bir süre

için- oy hakkından yoksun tutulurlar. İtalya'da, her yanda, kulüpler açılır, özgürlük ağaçları yeşerir ve 1794'de ortaya çıkmış olan, -yeşil-beyaz-kırmızı- üç renkli kokartlar takılır şapkalara. Başlarına, Haklar ve Ödevler Bildirisi'nin yazıldığı 1797 tarihli Anayasalar, Batav Cumhuriyetininkinden daha az devrimci değildir. işgalci de, metinleri harfi harfine okumaz kuşkusuz: Fransız generaller, seçilecek olanları belirlemeye, idarede tasfiyeler yapmaya kalkarlar; yani, vaktiyle Direktuar'ın Fransa'da yaptığını oralarda uygulamaya girişirler. Bütün bu hareketleriyle de, ulusal duyguyu incitir ve Fransız yandaşı olan kişilerin saygınlıklarını azaltır ya da cesaretlerini kırarlar onların. Bununla beraber, Fransa'nın sınırlarında bütün bu olup bitenler, Avrupa'nın gözleri önünde, Devrim hesabına çarpıcı bir işarettirler. 1798 Nisanında İsviçre Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla daha da genişler sistem. Devrimci kurumlar Kilise devletlerine değin gelir girerler: Aynı yılın Şubatında, eski Forum'da Roma Cumhuriyeti ilân edilir. Papa, daha önce 1797'de, Tolentino'da, «Şeytanın Devrimiyle bir andlaşma yapmış ve devletlerinden bir bölümünü de ona terketmiştir! Devrimin eli onun üzerindedir de şimdi. Papa VI. Pie tutuklanır ve Fransa'ya sürülür; çok geçmeden de orada ölecektir.

Ancak, ayakta kalanlar vardır yine de.

Başta İngiltere ayaktadır: 18 Ağustos 1798'de Abukır'da donanmasını yakıp yok ederek, Bonaparte'ı, Mısır fethinde çevreden soyutlamıştır. Rusya da ayaktadır; o günlere değin Batı'da henüz hiç görünmemiştir. Ne var ki, 1799 ilkbaharında -bütün cakasıyla- boyunu gösterir orada: Jakoben tehlikesine aklını takmış bir yarı-deli olan Çar I. Pavel, Katerina'nın yerine geçmiştir. İngiltere'nin, 1798 sonlarında Avusturya'yla oluşturduğu **İkinci Koalisyona** Rusya'nın girmesi, donanmalarına Boğazları açar ve bayrağını Yunan adalarında dolaştırma olanağını verir ona: Tilsit'e değin oralarda kalacaktır. Suvorof'un kumanda ettiği Avusturya-Rus ordusu, bütün kuzey İtalya'yı fetheder ve Ağustosta da Dauphind'yi hedef alır. Rimski (Romalı) diye ad takılmış Korsakof İsviçre'dedir. Bir İngiliz-Rus ordusu Hollanda'da karaya çıkar. Mart ayından beri Almanya'da zaferler kazanan Avusturyalılar, Ren sınırını tehdit ederler. Koalisyonu kuranlar, bir genel restorasyon düşü içindedirler: Suvorof'un, Fransız müdahalesinden önceki düzeni yeniden getirip yerleştirdiği yalnız İtalya için söz konusu değildir bu; Franche-Comte'yi, Güneyi ve Batı'yı ayaklandıracak karşı-devrimcilerin yardımıyla, her yer içindir.

Bununla beraber, askeri olaylar, sonbaharın başlarından kalkarak yeni bir akış içine girer: Massena, 25 ve 26 Eylülde, Zürih'te Korsakof'un kumandasındaki Rusları ezer ve, birkaç gün sonra da, Zürih üzerine yürümekte olan Suvorof'u, felaketlerle dolu koşullar içinde doğuya doğru geri çekilmeye zorlar. Hemen hemen aynı zamanda, Brune, Hollanda'daki İngiliz-Rus ordusunu bozguna uğratır ve onları yeniden gemilerine binme zorunda bırakır. Öyle olunca da, I. Pavel, birliklerini geri çağırır; ve, Fransa, 1795'te olduğu gibi, kıta üzerinde hemen hemen yalnız kalmış Avusturya'yla yüz yüze gelir. 1800 Haziranında Marengo'da zafer kazanan birinci konsül, düşmanı ateşkese zorlar ve Lombardiya ile Pidmont'u boşaltması emrini verir. Aralıkta, Moreau'nun Hohenlinden'de kazandığı kesin zafer, Viyana'nın yolunu açar. İki ay sonra, Avusturya'nın, Luneville'de barışı istemesinden başka bir çare kalmamıştır: Bu barış, Campoformio'nun toprak koşullarını tekrarlarken, uyduları da tanıtır; bir küçük parça dışında, Avusturya, İtalya'yı Fransız Cumhuriyetime terketmiş olur uygulamada.

Sonunda, sıra İngiltere'ye gelmiştir. Barış isteği, orada da Fransa'dakinden az değildir. Tahıl fiyatlarının büyük bir rekor kırdığı yeni bir iktisadî bunalımın kolaylaştırdığı demokratik hareket ve kaynaşma orada dayatmaktadır kendisini. Bonaparte, yansızlara yaklaşır; ticareti savunma adına, Çar'ın kurduğu ve özellikle de Prusya'nın güçlendirdiği geçici bir topluluk, bu yansızları İngiltere'ye karşı birleştirmiştir. Lundville andlaşmasının imzalanışından birkaç gün önce Pitt görevinden ayrılır. Barış adına Londra görüşmeleri 1 Ekim 1801'de imzalanmıştır ve 25 Mart'ta da Amiens barışı imzalanır: İngiltere, Fransız Cumhuriyeti ile bağlaşıklarına, kolonilerdeki fetihlerini geri verir; sadece Cap, Seylan ve güzel bir şeker adası olan Tirinite bunların dışında kalır; Malta'dan koşullu olarak vazgeçer. Fransa, Mısır'ı geri verir. Ama asıl önemli olan şey sükûtla geçiştirilir: Belçika, Ren'in sol yakası, yeni kıta Avrupası, devrimci Fransa'nın hegemonyası.

Değinilmez onlara!

Böylece, güçleri bölen büyük çatışma, iki toplum arasındaki bir savaş değildi yalnız; dünyanın bölüşülmesi, **emperyalizmler arasındaki rekabetler**in savaşıydı da bu. Öte yandan, bu büyük çatışma, kendi zararlarına bozulmuş Avrupa dengesini yeniden kurmak için ulusların

giriştiği cılız bir çabaydı; Napolyon’un ölçüsüzlük ve aşırılıklarının daha da şiddetlendiği bir sırada ortaya çıkıyordu bu çaba.

III
NAPOLYON VE DÜNYA
(1802-1815)

1802-1811 yılları, Napolyon’undur; talihinin yâver gittiği fetih yıllarıdır o yıllar ve bundan bir İmparatorluk doğar. Ne var ki, bu İmparatorluğun içinde ve dışında derin tepkilere de yol açacaktır gelişmeler.

Sonra?

NAPOLYON’UN ŞANSLARI (1802-1811)

1802 Cumhuriyetinin, Pidmont’un da katılmasıyla, 108 ili vardır. Nüfus gücü, Rusya’nınkini rahat rahat dengelemektedir. Batı bloku, bağlaşıklar ve korunmuş ülkelerle beraber, Cadix’ten Hansa denizlerine, Brest’ten Ancone’a değin yayılmaktadır.

Avrupa nüfusunun üçte birinden fazlasını temsil etmektedir o.

Uydu devletlerin siyasal, idari ve sosyal bakımdan birbirlerine uygunlukları, ikinci koalisyondan beri daha da sıkıdır. Eski Alp-berisi Cumhuriyet İtalyan Cumhuriyeti olmuştur ve, Bonaparte da, yılın başlarından beri onun başkanıdır. «Konsüllük» anayasaları, Direktoryal anayasaların yerine geçmiştir; XII. yıldan başlayarak da, «İmparatorluk» anayasaları konsüllük anayasalarının yerini alacaktır. Öte yandan, uyduların sayısı artıp duracaktır: Zaferin hem sonucudur, hem de nedenidir bu. Böylece, ötekilerinin yanı sıra şunlar gün ışığına çıkacaktır: 1802 ve 1803 İsviçre Anayasaları; 1801, 1805 ve 1806 Hollanda Anayasaları; İtalyan Cumhuriyeti X. yıl Anayasal Kararı ile İtalya krallığının 1805 tarihli Anayasal statüsü; 1806’da Napoli krallığının, 1807’de Varşova dükalığı ile Westfalya krallığının anayasaları; 1808’de Bavyera ve İspanya krallıklarının, 1810’da da Frankfurt büyük dükalığının anayasaları. Böylece, Avrupa’nın gitgide büyüyen bir bölümüne, pek çeşitli türlerde **temsili rejimler** yerleşir. Geçmişin kalıntıları, az-çok belirgin biçimde yeni uyduların statülerine damgalarını vururlar; ne var ki, genel olarak temel özgürlüklerle de bir uyuşma içindedirler ve basın ile ayin özgürlükleri başında gelir bunların. Bütün bu anayasalar, vergilerle kanunların oylanmasını, malvarlığına göre belirlenmiş bir seçimin elediği hatırı sayılır kişilere tanır. En azından metinlerin gösterdiği bu. Ne var ki, uygulama, geniş ölçüde durumlara ve hükümdarların isteğine bağlı kalır. Despotluk

varlığını sürdürür: Wurtemberg kralı, kendi devlet konseyine pek az danışır. Fransa örneği, Napolyon'un getirdiği güçlüklerle ortadadır; dışarıda da görülür bu güçlükler: Napolyon, İtalyan Meclisimi ortadan kaldırır. Tiyatroların ve gazetelerin sansürü, hiçbir yerde son bulmaz. Bununla beraber, mutlak iktidar ve aristokrasi, her yerde çekiliş halindedir; her yanda ilerleyen de **burjuvazi** ya da **orta sınıflar**dır. Soylularla ruhbanın kendilerine özgü temsilinin sürdürüldüğü ülkelerde bile, mülk sahipleri, tacirler, aydınlar ve serbest meslek sahipleri, geniş oranda meclislere gelir girerler.

Böylece, Fransız siyasal sistemi, az-çok bir **kıta sistemi** olma yolundadır; Fransa'nın idari sistemi de öyle. Devrim'in ve imparatorluk döneminin aynı birleştirıcı anlayışı, «eski idare görüşü»nü yıkmaya yönelmiştir. Bürokrasiyi etkili hale getirmek, vergilerin toplanmasına canlılık getirmek ve yardımcı birlikleri çağırmak amacıyla, «yeteneği olan herkes» idareye çağrılır. Rejimin elinde yeterli zaman olsaydı, Avrupa, Napolyon'un deyişiyle «tek bir halk haline gelecek ve, herkes, yanda yolculuk ederken, hep ortak bir yurtta yaşadığını duyacaktı». Yerinde işe alınan idare görevlileri, almanca ya da İtalyanca konuşmayı sürdürürler; ne var ki, fransızca bilgisi de yüksek görevliler için zorunlu olup çıkar. Kuzey İtalya'da yardımcı okullar açılır; Milano'da genç kızlar kolejinin «Fransa da benzeri yoktur». İtalya yarımadasında, sonra da Illirya eyaletlerinde köprü ve şoseler idaresi, bir sicil dairesi, bir ipotekler bölümü kurulur; kuşkusuz, hemen her yanda da valilikler. Napolyon bölgesinin öteki ucunda, Varşova büyük dükalığı illere ve komünlere bölünmüştür; bunun yanı sıra, Fransız maliye rejimi ve sayıştay denetimi kurulur. Bavyera'da ve Wurtemberg'te, hükümdarlar, bu idari yenilikleri, otoritelerini arttırdıkları ölçüde daha iyi karşılarlar.

Öte yandan, özellikle -ve asıl önemli olan da bu- **Fransız sosyal sistemi** evrensellik yolundadır. Önce, doğaldır ki Fransız sınırları içinde görülür bu olay: İmparatorun uyruğu olmak, hak eşitliğine erişmektir ve, tek kuruş ödemeksizin, senyörlük haklarıyla ondalıktan kurtulmaktır; bu sonuncular ise, İllirya eyaletleri dışında her yerde kaybolmuştur. Ancak, bütün bir «blok» içinde de, feodalite ve zümrelere dayalı eski toplum düzeni öldürücü darbeler yer. 1801 tarihli Hollanda Anayasası, başına koyduğu Haklar Bildirisiyle, daha o yıldan hak eşitliğini güvenceye bağlıyor ve feodal haklara son veriyordu. İsviçre Cumhuriyeti, 1802 tarihli anayasasında, toprak üzerindeki sürekli ödentilerin ve özellikle de ondalıkların geri satın

alınabilir olduğunu ilân eder. 1803 tarihli bir başka anayasal karar, hak eşitliğini ilân eder. Napolyon, İtalya kralı olunca, 1805'te, Fransız Cumhuriyeti İmparatorununkine benzer biçimde and içer; «haklarda eşitliğe... milli emlâk» satışlarının -geri alınamayacak biçimde- kesin oluşuna» saygıyı sağlayacağına yemin eder. 1811'de, haklarda eşitlik uydu devletlerde kural gibidir. Eski rejimin tarımsal ilkeleri kaybolmuştur ya da olma yolundadır. Soylu ve soylu olmayanların malları hukuk bakımından birbirine karışır; soylu olmayan kişiler de mülkiyet sahibi olabilirler. Servajın ortadan kaldırılması, hem insanı hem de el-emeğini serbest bırakır; servajın kaldırılmış olduğu ise Hollanda, İtalya, Westfalya, Bavyera, Berg büyük-düklüğü, İspanya, Hesse anayasalarına geçirilmiştir. Bedensel yükümlülüklere her yerde son verilir. Ne var ki, toprak yükümlülüklerinin tazminatsız ortadan kaldırılmaları, sert tepkilerle karşılaşır; soylular, kimi zaman karışıklık çıkartırlar. Böylece, Napolyon Devriminin tarım politikası eyyamcı bir nitelik taşır ve etkisi altındaki yerlerde büyük bir değişiklik gösterir. Öyle de olsa, eğilimlerde kuşku yoktur. Fransa'nın sosyal rejimi, her yana yayılma yolundadır.

Napolyon Yasası diye anılan Medenî kanun, uluslararası bir etkiyi sürdürür; öte yandan, eşlemede, bulunmaz bir araç hizmetini görecektir: Onunla, 1789'un ilkeleri, kişi eşitliği; toprak ve miras eşitliği; dinsel hoşgörü; medenî halin laikleşmesi ve boşanma yayılır. Hollanda, bu yasaya daha önceden sahip çıkmıştır; 1806'da da İtalyanlar için bir çevirisi çıkar; 1807'de Napoli -şurasına burasına biraz dokunarak- onu kabul eder; söz konusu yasa, Alman devletlerinin çoğuna, Hansa kentlerine ve İllirya eyaletlerine de girer; 1810'da Varşova'da yayınlanır; -olacak iş değil ama! -İspanya'ya ve Portekiz'e de dayatma girişiminde bulunulur.

Öte yandan, **Devrim, düşman ülkelerde de etkisini gösterir**. Doğaldır ki savaş, bu etkilere değişiklikler getirir; Fransız yeniliklerine karşı ulusal duyguyu öne çıkararak, karşı çıkar onlara, öyle de olsa, 1802 seçimlerinde, Nottingham'da, kalabalığın üç renkli bayrağı direğe çekmesine ve kızıl serpuş giymesine engel olamaz. Kıta da, bu etkiden bağışık değildir: Özellikle Prusya, siyasal ve sosyal reformlara girişerek bu etkileri azaltmak isteyecektir.

Batı'da, bu kıta bloku, gitgide genişler ve türdeşlik kazanır; onun bu aşırı irileşmesine **askere almadaki genişliği** de katmalı. Napolyon, ne askere almanın biçimini, ne de ordunun genel örgütlenişini değiştirir. Yıllık askere

alışı kura çekme ile sınırlandırarak, Jourdan kanununu sürdürür. Öyle de olsa, Fransa'nın boyutlarının gitgide büyümesinin bir sonucu olarak, çağrılıların sayısı yıldan yıla artar; ancak, bütün olarak, kayıtlı olanların %36'sını aşmayacaktır. Orduda kaynaşma ve kenetleşme sürer ve genelleşir: Emekli subaylar, sefer zamanında bile acemi erleri yetiştirmeyi yüklenirler. Rütbede ilerleme, bilgi ve talimden çok, yiğitliği ve cesareti ödüllendirir. Ordu, **orta sınıflar için**, alabildiğine **görkemli bir yükseliş olanağı** olmayı sürdürür. Malzeme pek değişmez; Napolyon, savaş malzemesi üretimindeki yetersizliğe karşın, topçuluğu geliştirmeye verir kendini ve, topçuluk da, savaşa katılmadaki payını genişletir. Yeni bir bölüm olan Muhafız Birliği, bağımsız bir kuruluştur ve eşi az görülür bir yedektir.

Kâğıt paraya başvurmayı reddettiği için, Napolyon, az giderli savaşlar yapmak zorundaydı. Öte yandan, **yıldırım savaşı** huyu ve alışkanlığıydı. Cumhuriyetçi orduların taktik niteliklerini sürdürüyordu: Savaş, kitle halinde bir savaştı; saldırıda, bütün mevcud ortaya atılırdı. Yığın, hasmın üzerine yüklenir, boğardı onu. Birliklerin cesareti, enerjisi, dayanıklılığı ve mutlak bağlılığı, şefin girişimlerini destekliyordu. İmparatora inanç, soyutta kalan Cumhuriyete inancın yerine geçer; onur da yurtseverliğin. Öte yandan, uzaklara gidildiği ölçüde, bu ordunun etkililik derecesi de düşecektir: Doğu Avrupa'da daha az kolaylıkla çarpışacaktır; nedeni de, yalnız doğal koşullar değil, insan kalitesinde, mareşallerin düzeyindeki düşüklüktür ve öte yandan da uydulardan istenen birliklerin daha fazla katılması.

Napolyon devriminin temsil ettiği bu dev insan yığını gücüne, bu büyük siyasal, sosyal askeri güce, iktisadi şans da gelir eklenir. Gerçekten, savaş ve ablukaya karşın, **uluslararası durum**, bir bütün olarak tâ 1810-1812 bunalımına değin Napolyon'a yaver olacaktır.

Nasıl?

Abluka, armatörlere kuşkusuz ağır kayıplara mal olur; limanlar yıkıma uğrarlar; koloni ticareti alabildiğine etkilenir; birkaç uydu devlet, kendi dışında pazarlara tahıl ve kerestesini süremez hale gelir. Bunun yanı sıra, ticaretin akışını yeni koşullara uydurmak gerekir; yeni yollar açılmak istenir ve yönler belirlenir. Ne var ki, önemli de olsa, kara taşımacılığı deniz taşımacılığının yerini tutamaz; ve, Napolyon, dolaşımı sınırlayacak iktisadi bölgeler yaratmayı reddeder. Avrupa'yı düşünmeden önce, Fransa'yı

düşünür. Bir Alman zollverein'i, bir İtalyan birliği kurma öğüdünde bulunulur kendisine; fayda etmez. Sınırları kökünden söküp atan bu adam, **gümrük sınırlarını sürdürür**; vassallerine İngiltere'yi kapar, ama buna karşılık, İtalya dışında Fransız pazarını açmaz onlara. Böylece, kıtada iktisadi rejim, merkezileşmek şöyle dursun, ülkesel parçalanış ve varlıklarını sürdüren iç gümrüklerin acısını çeker.

Kapalı bir ekonomi içinde yaşamaya mahkûm edilen Avrupa, bu normal olmayan duruma kendini uydurmaya çalışır yine de. İngiliz rekabetinden yakasını sıyırmış olan **yerel sanayiler** gelişirler: Thuringe'in hırdavatçılığı ile silah sanayisi böyledir; Saksonya'da pamuk sanayisi bile genişler; Frankfurt'la Magdeburg bölgelerinde pancardan şeker üretimi yayılır. Yasak, özellikle Fransa'nın doğrudan komşularını, İsviçre'yi, Kuzey İtalya'yı yararlandırır. Bu ülkelerin bütününde ulusal gelir yükselir ve dahası, sanayi ve tarım ürünlerinin altın üzerinden fiyatlarının yükselmesiyle, kârlar artar. Fransa'nın durumuyla ilgili olarak söylediklerimiz, bu ülkeler için de söz konusu olur: Fransa'da olduğu gibi, oralarda da, **bu yükselişten asıl yararlanan burjuvazidir**; bunun gibi, tarım dünyasında, büyük çiftlik kiracıları, toprak sahipleri de yüklerini tutarlar ve, bunların sayısı, ondalıklarla senyörlük hakları ortadan kalktıktan sonra artmıştır da. Maddi yaşam, iş dünyasındaki hareketlilik bu etkili zümreler yararına sonuçlarını doğururlar; rejimin, aynı zamanda siyasal yaşama ve sosyal bakımdan açılışa çağırdıkları da bunlardır.

Genişleme halindeki bu dev kıta blokunda, kitleler ve madde, o tarihlere değin modern insanlığın bilmediği siyasal araçları temsil ederler. Bu güçleri kullanan da **bir insanın dehası**dır: **Napolyon**'dur o ve onun dehasıdır! Bu insan, savaşta ve barışta bir dehadır; çeviklik ve etkililikte bir dehadır; romantik bir imgelem bu dehayı daha da genişletir; bir kumarcı tutkusu onu kışkırtır ve, İena'ya değin, uzun kişisel bir talih yardımcı olur ona. Mutlak olarak güçlü araçlar, devrin en güçlü ve en etkin ellerindedir.

Bu blokun karşısında öteki Avrupa yekpâre değildir.

Fransız Devrimi'nin karşı konulmaz ilerleyişi önünde, bir dünyanın sonunun geldiğini de derinden derine sezmektedir. Bir Alman yazarı, Napolyon'un Marengo zaferinden birkaç hafta sonra pek güzel dile getirir bu duyguları ve öyle der: «Bütün bir toplum için korkunç bir devir hazırlanıyor; bu devir, pek korkuyorum, varolan bütün kurumları ve onlara temel olan bütün ilkeleri alt üst edecek. Bu günkü kuşak, Devrim'in açtığı

kötülükler uçurumu içinde boğulup gidecek ve bu Devrim henüz ilk kurbanlarını yemiştir!»

Mahkûm ya da değil, bu Avrupa korkunç darbeler yemiştir ve dağınık bir biçimde savaşmaktadır: Rus, Avusturya, Prusya, İngiliz birlikleri, Batı'da henüz bir araya gelmiş, birleşmiş değillerdir. Ve, öte yandan uluslar, bu birliklere, gönüllerinden geldiği gibi, ne bedenlerinden bir şey verir, ne de ruhlarından.

NAPOLYON'UN FETHİ

Fransız gücü, 1802 Avrupasının sırtına, ulusalla sosyalin içiçe olduğu bir tehdidi yüklemişti; bu ise, olsa olsa **sadece bir ateşkese olanak verebilirdi**. Öte yandan, silahların zaferiyle ülkenin başına geçmiş olan Napolyon, toprak konusunda hiçbir özveride bulunamazdı; hem XII. yıl Anayasası, İmparatorluk andında «Cumhuriyet'in toprak bütünlüğünü sürdürme»yi dayatıyordu ona. Dahası, Napolyon, elde ettiği olanakları çoğaltmanın ve **kişisel saygınlığı**nı arttırmanın düşü içindeydi.

Napolyon, bu saygınlığı her alanda düşünüyordu; askeri zafer gibi bir **iktisadi zaferin de aranışı** içindeydi. Fransa'da ve fethedilen ülkelerde, savaş öncesi gönenci yeniden elde etmek için, aydın despotluk geleneğine döner. Ne var ki, dünya pazarlarını, ancak Londra'nın zararına ele geçirebilirdi. Pitt hükümeti, Batı Avrupa'daki mahreçlerine yeniden kavuşabilmek amacıyla, Amiens barışına razı olmuştu. Ancak, Napolyon'un kolbertizmi, tasarılarına engel oluyor; ve, anî koloniyalizmi, daha da büyük tehlikeler içeriyordu. İngiltere, tropik ürünlerinin tekelini sağlamıştı ve büyük kazançlar elde ediyordu bundan. Londra'ya kahve, çay, şeker ve baharat satılıyordu. Bonaparte, bu vesayetten yakasını sıyırmak istedi; bunun için de, Antiller'deki çalışmayı -alabildiğine- arttırmak ve Luiziana'yı da işletmeye girişmek vardı çare olarak. Ne var ki, böylesi bir güvenci sağlayacak çare diye düşündüğü köleliğin yeniden kurulması, Saint-Domingue'deki siyahilerin başkaldırısına yol açtı. Askeri müdahaleye karşın, ada, 1803 Kasımında bağımsızlığına ilân etti. Aynı yıl, Luiziana'da da başarısızlıkla karşılaşıldı: Gönderilen bir Fransız generalinin seferi, Birleşik-Devletler'i kışkırttı; Bonaparte da, bunun üzerine görüşmelere girişmeği yeğledi ve oraları 80 milyona devretti. Cezayir'e, Tunus'a, Trablus'a, Suriye'ye ve ta Hindistan'a değin gönderdiği ticaret heyetleri, pek yerinde olarak İngiltere'yi kaygılandırdı. Böylece, mücadele, **iki emperyalizmin çarpışma**sı olarak ortaya çıkıyordu aynı zamanda. Gücünü

deniz ticaretine dayamış bulunan İngiltere, elde ettiğini korumanın düşüncesi içindedir; öte yandan, Malta'nın -o pek büyük- stratejik önemini terketmeyi reddeder ve Amiens andlaşması da -çok karmaşık koşullarla- adanın boşaltılmasını öngörmüştür.

Böylece, İngiltere ile Fransa arasında çatışma, pek yakın bir gelecekte kaçınılmaz hale gelir; ve şöyle gelişir olaylar: 1803 Mayısında, İngiliz hükümeti, Fransız bayrağı taşıyan bütün gemilere el konulmasına karar verir; Bonaparte, Fransa'da oturan İngilizleri tutuklayarak yanıt verir buna, ve ayrıca, Hanovre ile Napoli dolaylarındaki limanları işgal eder. Başka yaptıkları ve düşündükleri de vardır: Hollanda ile İspanya'nın katılımını sağlar, ve özellikle, kesin darbeyi vurmak için, 1789'da bizzat incelediği, İngiltere'ye çıkarma yapma tasarısını ele alır; bunun için de, 2000'e yakın gemi, ordunun emrinde beklemektedir. Ne var ki, İngiliz adalarına erişmek için, birkaç gün için de olsa, düşman deniz birliklerini uzaklaştırmak gerekir oralardan. Abukır'dan canını kurtarabilmiş Villeneuve, İspanyol donanmasının da yardımıyla, **Nelson**'un dikkatini Antiller'e çekme görevini alır, ve böylece, o yardıma gelmeden önce, İngiltere'ye çıkışı koruyacaktır. Ne var ki, Nelson, 1805 Ekiminde, **Trafalgar** burnunda, Villeneuve'ü yok eder. Böylece, ilk aşamayı kazanır Büyük-Britanya; denizler, sonsuza değin kendisinindir. Ancak, Napolyon tehlikesinin kendilerini de tehdit ettiği hükümdarların sağlam desteklerini de sağlamak zorundadır. Onların bağlaşıklığını satın almak amacıyla, İngiltere yeni vergiler koyar; genel zenginliğin artmış olması da, hükümetin işini kolaylaştırır. Gönenç bakımından uluslararası durum, bütün ülkeler yararına rol oynamaktadır zaten. İngiltere'de vergi yoluyla borçlanma, 1792'de 9 milyon sterlin iken 33 milyona çıkar bu.

Napolyon'la İngiltere ilişkileri böyleyken, Nopolyon'un büyük Avrupa devletleri karşısındaki durumu neydi?

Avusturya, Luneville'de boyıın eğmişti ve orada, Kutsal-İmparatorluğu yeniden gözden geçirmek gündeme alınmıştı: Napolyon 1803'te gerçekleştirir bunu; Kilisenin elindeki prensliklerin mallarına el koyup satışa çıkartır, ve bundan yararlanan da, Prusya ile Bavyera olur. Seçmenlerin çoğunluğunu protestanlar oluşturmaya başlar. Avusturya için, olsa olsa bir tehlike işaretidir bu. Pidmont'un 1802 Eylülünden başlayarak İmparatorluğa katılması, İtalyan Cumhuriyetinin genişlemesi, İsviçre'ye el konulması, Avusturya'yı kışkırtmanın son işaretleri olur. Öte yandan,

Avusturya, Fransa'nın İtalya ile Almanya üzerindeki egemenliğini hoş karşılar durumda değildir; sınırları üzerindeki Jakoben tehlikesi de korkutur onu. İngiltere gibi, onun da uzun süre sessiz kalması beklenemezdi. Böylece ilk fırsatı yakaladığında harekete geçecektir. Bu arada, Çar Alexandre'ın daha önce bir Kutsal-Bağlaşıklık biçiminde düşündüğü İngiliz-Rus anlaşması, bir koruyucu kuşak öngörmektedir: Eski sınırları içine çekilmiş Fransa'yı denetleyip, çevreden soyutlayacaktır onu. II. François,

1805 Ağustosunda bu bağlaşıklığa katılır; ve, birliklerini, Napolyon'un bağlaşığı Bavyera'ya saldırtır. Ne var ki, Büyük Ordu, Boulogne'dan Ren'e bir yarı-dönüş yapar ve 15 Ekimde Ulm Mack'ı ele geçirir. Bir aya kalmaz, Murat, Viyana'dadır; o Türklere ve İsveçlilere dayanmış Viyana, ilk kez işgale uğramıştır. 2 Aralıkta, öğleden sonra ikide, Avusturya ile Rus ordularından kalanlar **Austerlitz'**de yerle bir olurlar. Çar koalisyonu terkeder; Prusya, İngiliz Hanovre karşılığında Fransa'yla bağlaşıklığa razı olur. Birkaç hafta içinde barış dayatılır: 26 Aralık 1805'te, Almanya ve İtalya'dan kesinlikle kovulmuş olan Habsburg'lar, İmparatorluk unvanını terketmek zorunda kalırlar. Kutsal-İmparatorluk devrini tamamlamıştır, Büyük İmparatorluk doğmaktadır. Napolyon'un romantizmi, kaynaşmış bir Avrupa'nın düşü içindedir.

Geçici de olsa, herşey mümkündür böyle bir Avrupa'da.

1806 Temmuzunda **Ren Konfedarasyonu** doğar; kimi Alman prenslerinin yanı sıra, Bavyera ile Wurtemberg'in yeni kralları da katılırlar buna; Napolyon da koruyucusudur bu kuruluşun. Prusya, bu değişikliklere kayıtsız kalamazdı: III. Friedrich-Guillaume, Almanya'yı boşaltmasını hatırlatır İmparatora. Ültimatom, 7 Ekim 1806'da alınmıştır; yanıtı da, altı gün içinde, 8 ve 14 Ekim tarihleri arasında verilir: 14 Ekim akşamı, İena ve Auerstaedt savaşlarından sonra, Büyük Friedrich'in Prusya'sı yoktur artık. Kolu-kanadı kırılmış, işgal edilmiş, vergiye boğulmuş bir halde, tâ 1813'e kadar esamisi okunmayacaktır. Napolyon, 27 Ekimde Berlin'e girer; Auerstaedt zaferini kazanan general Davout da iki gün önce oraya varmıştır. Rusya seferi ise, 1806 Aralığından 1807 Haziranına değin tam yedi ay sürecektir. Napolyon Rusların üzerine yürür ve Varşova'ya varışı, ulusal duyguyu coşturur; bir kurtarıcı gibi karşılarlar kendisini. Ne var ki, Polonya'yı yeniden canlandırmayı düşünmemektedir: Orada geçici bir yönetim kurmak, bir ordu toplamak ve kendi birliklerini besletmekle yetinir sadece. Ancak, Rusya'nın eşiğindeki Doğu Prusya'da ve Rus kışı karşısında

talih gülmez yüzüne. Eylau, hiçbir karar getirmez. Ama Haziranda, Napolyon Bennigsen’e Friedland’da bir sürpriz yapar ve ezer onu. I. Alexandre’a, bir ateşkesten çok bir bağlaşıklık önerir; anlaşma **Tilsit**’te, Prusya’nın zararına ve, bir olasılıkla İngiltere’nin aleyhine olarak hazırlanır: Prusya, Elbe’in batısındaki topraklarını yitirir ve onlarla, Jerome Bonaparte için Westfalya Krallığı kurulacaktır; Polonya’daki eyaletleri de çıkar elinden, bunlarla da Varşova Büyük Dükalığı yaratılacaktır. Böylece, Fransız egemenliği Vistul’e değin yayılır; ve, bağlaşık Rusya’yla, **İngiltere’ye karşı abluka** hemen bütün kıtayı içine alacaktır.

Nedir bu abluka ve ne olur sonuçları?

Napolyon, iktisadi silaha inanmaktadır. 21 Kasım 1806 tarihli Berlin kararı, İngiliz adalarının abluka içinde olduğunu boşuna ilân edecektir; daha önceki durumu, pek az değiştirmiştir aslında. Önce, şu nedenle ki, Avrupa, İngiliz dışarıya satımı için pek önemli bir pazar olsa da, dünyanın geri kalan bölümü ondan çok daha önemlidir. Kaldı ki, İngiliz malları, yansız devletlerin bayrağı altında Avrupa’ya girmektedir de. Öte yandan, İngiltere de tepkide bulunur: Kopenhag’ı bombardıman ettikten sonra, Danimarka donanmasını eline geçirir, arkasından Heligoland’ı zapteder ve, Scanie’ye asker çıkararak, Baltık girişini kurtarır böylece. Londra’da bir hükümet kararı, yansızların ticaretini İngilizlerin denetimi altına alır. Napolyon, denetlenmiş her gemiye elkonulacağını ilân ederek, Milano’da yanıtlar bunu. Artık, bir seçim yapmak zorundadır. Abluka, Büyük Ordu’nun zaferlerine bağlıdır aslında. Öte yandan, bu ordunun onca genişlemiş olması, onu yara alır hale de getirmiştir; ve Hamburg, ustaca kılık değiştirip gizlenmiş İngiliz mallarını dağıtmayı sürdürmektedir. Lizbon da aynı şeyi yapar; oysa orada, 1807 Kasımında Junot yerleşmiş ve kral ailesini Brezilya’ya gitmek zorunda bırakmıştır; buna karşın olur bütün bunlar.

Temas sağlamak için, general Murat, Kuzey İspanya’yı, arkasından da Madrid’i işgal eder: böylece, hiç istemediği halde Joseph Bonaparte’ın gelişini hazırlar, ama bunu yaparken İspanyol halkının da ayaklanmasına yol açar. Olay pek önemlidir: 1792 yılından beri ilk kez, ulustan ulusa savaş başlamıştır. İngiliz parası burada işin içine girip, insanların kendiliğinden askere yazılmasını destekleyecektir. Durumu düzeltmek için, Napolyon Büyük Ordu’yla gelir. Ne var ki, Avusturya’yı harekete geçmekten alıkoymak konusu Erfurt’ta kararlaştırıldığı halde, Çar’dan kaçamak bir yanıt alır; öyle olduğu için de, İspanya yarımadasında hızla şöyle bir dolaşır

ve etkili hiçbir şey yapamadan döner; 1809 Ocağında dönüşünden sonra ise, gerilla daha da kanlı ve ölüm saçısı olur.

Viyana sarayı, hayaller içindedir o sıralar. Austerlitz'den bu yana, kuşkusuz yeni bir ordu düzebilmiştir ve, Fransız ordusundan sonra Avrupa'nın en güçlü ordusu haline gelmiştir bu; ayrıca, ulusal bir solukla da canlanmış durumdadır. Ne var ki, Viyana hükümetinin politikası pek tutucu halde kalmaktadır; ve, öte yandan, Avusturya, İngiltere ve İspanya-Portekiz başkaldırılarının yanısıra, hesaplaşmaya çağrılacak tek ülkedir. Avusturya'nın savaş ilân etmeksizin başlattığı sefer üç ay sürer; daha bir ay dolmadan, Napolyon, yeniden Habsburg'ların başkentindedir. Ekim ayında imzalanan Viyana barışı, Wagram'dan üç ay sonra, Avusturya'dan Galiçya'yı koparır; elinde kalmış Adriyatik eyaletleri de bunlar arasındadır: Bunlardan birincisi, bir Polonya'yı hatırlatan Varşova Büyük-Dükalığının olacaktır; ötekiler ise, Büyük İmparatorluğa eklenecektir. Bunlarla, abluka daha da güçlenmiş hale gelir; Avusturya bile katılır buna.

Nereye varır bütün bunlar?

Bu ablukanın da yardımıyla, Napolyon, Avrupa'nın altını üstüne getirir. Neler yapar? Papalık devletlerini, Hollanda'yı, Hansa kentlerini katar İmparatorluğa. Avusturya'yı ezmiştir ve şimdi 21 milyon nüfusuyla denizden soyutlanmış bir ülkedir o; Prusya'yı ezmiştir. Batı Prusya, Brandeburg, Pomeranya ve Silezya'dan oluşmaktadır o artık. Onların karşısında, **dev bir imparatorluk** yapısı yükselmektedir: Yalnız 27 milyonu Fransız kökenli olmak üzere, 71 milyon insanı barındırmaktadır bu İmparatorluk; 1810'da sınırları, Zuyderzde'den Preneler'e, Roma'dan Hamburg'a uzanmaktadır ve yüzölçümü 750.000 km2.'dir, 130 il ve eyalete bölünmüştür. Bu İmparatorluğa sırtını dayamış yığınla devlet vardır; romantik bir kadiri mutlaklık, onları haslar, tımarlar, ya da federasyonlar halinde örgütlemiştir. Korsikalı baş, yani Napolyon, çevresindekilere de vereceğini verir; Napolyon ailesinden gelenler taht sahibidirler: Jerome Westfalya'da, Joseph İspanya'da, Murat Napoli'dedir. Bunların hepsi de, ailenin başının koyduğu sert kanuna boyun eğmek zorundadırlar. Küçük çocukların vasisi odur; aile bağlarını kurmakta ya da bozmakta serbesttir; hatta kişilerin üzerinde bile söz hakkı vardır. Öte yandan, imparator, tâbi olunacak en büyük senyör durumundadır; despotluğu, Orta-Avrupa'da, eski feodal anlayışla uzlaşır: Her uydu ülkede, belli sayıda tımarı kendine ayırmıştır; onları, yaşam boyu olmak üzere, çevresine dağıtır:

Prensliklerden Neufchâtel prensliliğini Berthier'ye, Benevent prensliğini de Talleyrand'a verir; kimi yerlerde de 18 dükalığı vardır. Ne var ki, bu ülkeler, yeni federasyonlara katılırlar. Bağımlılık bağlarını, evlilik yoluyla hısımlıklar kurarak güçlendirir; kararlarının önünde kardeşi Jerome, Berthier ve Eugene de Beauharnais eğilmişlerdir.

Her yanda reformlar yapar, birleştirir, merkezileştirir.

Ne var ki, bu yapı, özellikle kıyılar boyunca çatlaklıklar gösterir yine de: İngiliz malları, kıtaya sızmayı sürdürürler; her yanda kaçakçılık vardır. 1810 yılında, 17-18 Ekim günleri Frankfurt'u bir tümen çevirir; 234 tacirin evinde İngiliz malları bulunur. Aynı yıl, İngiliz dışsatımı, o tarihe değin ulaşmış olduğu bütün rakamları aşar; fiyat olarak öyledir, mal miktarı olarak öyledir; bir tek, Amiens barışının yapıldığı yılı bunun dışında tutabiliriz.

Özetle abluka, İngiliz ticaretini yoketmek şöyle dursun, atılımını bile durduramamıştır.

ULUSLARIN UYANIŞI VE AVRUPA'NIN ZAFERİ

Dışarıda olduğu gibi içeride de, **çözücü ve dağıtıcı güçler**, İmparatorluğa karşı çalışmaktadır. Napolyon Avrupası, askere almalardan, orduların gelip geçişlerinden, mallara elkoymalardan, gitgide çoğalan vergilerden yorgun haldedir: Bu vergi, 1808 ile 1812 yılları arasında, Berg Büyük-Dükalığı ile Venetie'de iki katına çıkmıştır. Yenilmiş halklarda, işgal, zafer kazanmış kumandanın Avrupa'nın bir ucundan ötekine gidiş-gelişi, yenilginin yükleri, günden güne artan bir kızgınlık yaratmaktadır. Kıta ablukası, bütün dünyada, üreticiler açısından olduğu gibi tüketiciler açısından da yığınla çıkarı çiğnemektedir. Bunun yanı sıra, Napolyon'un gümrük politikası da, tâbi ülkeleri öfkelendirmektedir: Yalnız denizler değil, bütün bir Fransa az-çok kapalıdır onlara; ama öte yandan, onlar, gümrükten bağışık Fransız ürünlerine açıktırlar. İmparatorluğa katılmış ülkelerle uydular, Fransa'nın bu yeni iktisadi düzenine karşı tiksinti içindedirler. Zanaatçılar, yitip gitmiş olan korporasyonlarının kaygısını duyarlar. Bütün bu hoşnutsuzluklar, toplu durumun tersine dönmesiyle artan bir vahimliğe bürünürler: Göründüğü kadarıyla, 1809 yılından başlayarak, gönenç dönemi kapanmıştır; sanayi ürünlerinin fiyatları düşmektedir; arkasından da, 1811-1813 yıllarının -o evrensel çapta- büyük bunalımı gelir çatar. Avrupa, Fransızların yenilikleri bir yana, aslında ablukaya yüklemektedir bu güçlükleri: Doğal olarak temelden hasım olan toprak aristokrasisi, Doğu ülkelerinde ne buğdayını

satabilmektedir dışarıya, ne de kerestesini; ama yakınma yalnız onlardan gelmez, kendileriyle ilişkilerin daha az güç olduğu burjuva çevreler de, ulusal direnişlerini sertleştirmektedirler.

Böylece Napolyon, iktisadi alanda, büyük bir oyun bozan olup çıkmıştır.

Uluslararası güçler, maddi planda olduğu gibi, manevi planda da ona karşıdırlar: 1809 yılından başlayarak onu Papa'yla zıtlaştıran o sert uyuşmazlık, bütün bir katolik ideolojinin gücünü politikasına karşı ayaklandırmıştır. Napolyon Fransa'sına karşı, bütün sosyal sınıflarda **genel bir husumet** vardır. Halkları mücadeleye sokmak, Devrim'in o güne değin yalnız başına kullandığı araçları onlara verip Devrim'in karşısına çıkarmak, bir yerde hükümetlere kalmıştır.

İnsan ve para olarak bütün kaynaklarını harekete geçirmek ve hepsini bir **genel koalisyonda** toplayabilmek için, Napolyon dışı dünyanın çok güçlü olması gerekir. Bu Avrupa, 1812 yılında, yalnız İngiltere ile kıtadaki yenilmişleri almaz içine; sözde bağlaşık ya da dost ülkelerde de Fransız etkisi dolayısıyladır: Tacir Danimarka, bir bölümüyle çıkmıştır elinden; İsveç, Bernadotte'un kişiliğinde, Napolyon'a rakip birini oturtmuştur tahta: Bavyera gibi kimi bağlaşıklar, çok daha kuşkucudur. Öte yandan, Alexandre, Tilsit'in hayallerinden çabuk sıyrılmıştır; ayrıca, «ezilen ulusların koruyucusu» rolüne soyunmuştur ve, Balkanların ortodoks hıristiyanları, Osmanlılara karşı yardımını istemektedirler onun.

Doğaldır ki, **aristokrasinin iflâh olmaz düşmanlığı sürmektedir**. Bu aristokrasi, «sonradan görme»ler ve onun yeni soylularıyla alay etmektedir. Rejim hakkında kimi yenilikleri kabul etse de, ancak kendi çıkarlarıyla uzlaştıkları ölçüdedir bu. Fransa'nın askeri gücü kadar, Devrim'in ilkeleri de korkutmaktadır onu. I. François ile -Schoenbrunn barışından beri Başbakan olan- Metternich'in Avusturya'sı, bu eğilimi pek güzel temsil etmektedir. Alman tutucu ve katolikleri de onlara çevirmişlerdir yüzlerini. Napolyon'la arşidüşes Marie-Louise'in evlenmesi, eski toplumun kimi çevrelerinde, başka yığınla utanç sayfalarına bir yenisini eklemekten başka bir şey değildir; arşidüşes, Fransız-Rus «bağlaşıklığını bozup dağıtmayı arayan Metternich'in -o karmaşık - oyunlarının bir parçasıdır belki de. Fransa'yı ciddi olarak tehlikeye sokan bir uyuşmazlıkta, Viyana Sarayının uzatmalı yansızlığı düşünülmez bir şeydir.

Ne var ki, yenilikleri ve büyük araçların harekete geçirilişini başka yerlerde aramalı. **Rusya'da** Çar, Tilsit'ten sonra, Batı'nın olanca etkisini

taşıyan Speranski'nin reform tasarılarına karşı yatkın görünmektedir. Alexandre, 1809'da, eyaletlerde toprak sahiplerince seçilmiş *Duma* (meclis)'nın yanı sıra, bütçe ve kanunları oylayacak bir imparatorluk *Duması* ilkesini kabul eder; ancak, iş uygulamaya döküldüğünde, 1810'da bir Danışma Kurulu ve arkasından da Bakanlık daireleri kurulmasıyla yetinir. Göreve alışta sınav koyar memurlara ve yeteneklere bakar; bütün bunlar soylu sıralardan gelmektedir aslında ama üniversite diploması ister. Napolyon'un Medenî Kanunundan esinlenmiş bir yasanın kaleme alınması da bunları izleyecekti. Çarlık, bir tür anayasalı monarşiye doğru evrilir gibidir. Ne var ki, aristokrasi karşısındadır bunun: Speranski, Fransa'nın casusu olmakla suçlanıp 1812'de görevinden alınır ve tasarıları da terkedilir böylece. Aynı yıl savaş, bir ulusal nitelik alacaktır yine de. İspanya halkından çok daha fazla gönüllü olarak, Rus halkı girer savaşa: 1812'de, asker ve yandaş olarak 400.000 kişi vardır elde. İstilaya, kitle halinde askere alınış yanıt verir. Ortodoks ruhban da, direnişe bağnaz bir nitelik kazandırmada rol oynar.

Ya Prusya'da olan bitenler?

Prusya'da bir uyanış vardır ve Alman romantizmi de destekleyicisidir onun.

Gerçekten, **ulusal güçlere** en geniş ölçüde başvurulan yer Prusya'dır; ödünler ve vaatlerle karışık olsa, sosyal tehlikeleri de beraberinde taşısa, böyledir bu. Gelişmeleri şöylece özetlemek mümkün: Bozgundan sonra Koenigsberg'e yerleşmiş olan III. Friedrich-Guillaume, Scharnhorst ve Gneisenau gibi kimi askerlerin, ya da Stein gibi kimi idarecilerin, orduyu ve devleti yeniden örgütlemek amacıyla yardımlarını kabul eder. Onlar da, sivil alanda burjuvaları ve toprak sahiplerini, siyasal yaşama ortak ederler. Böylece, sosyal yapı gündeme gelir. Sınırlı ayrıcalıklara da sahip olsalar, Junker'lerin otoritesi sürer. 1807 fermanı, toprak mülkiyetini herkese tanır: Kesenekçiler, ödentilerini geri satın alabileceklerdir, *Gesindedienst* kaldırılır. Ne var ki Stein, köylüyü eski sert bağları içinde tutmayı istediği ve feodal bağları gevşetmeyi reddettiği için, reform tamamlanmadan kalır. Hardenberg, 1811'de, bir başka anlayış içinde eğilir konuya: 1811 tarihli *Regulierungsedikt*, toprağa bağlı yükümlülüklere son verip köylüleri azat eder; ama, öte yandan da, kapitalist tipte büyük mülkiyeti geliştirir. Hardenberg, çitlemelerin (enclosure) hayranı Thaer'in de öğütlerini tutar. Soylular, sert bir direniş gösterirler. Şubat ayında kurduğu önde gelenler

Meclisi, Kasımda toplantılarına son verir; yalnız *magistrat* ile burjuvaların seçtikleri belediye meclisleri kalırlar. İşgal giderleri ve savaş ödemelerine karşın, askeri reform, elle tutulur sonuçlar verir. Öte yandan, Scharnhorst ve Gneisenau şunu anlamışlardır: Askeri sorun, bir sosyal sorundur aynı zamanda, Fransız örneğine gözlerini çevirirler. Gneisenau, «milletin bağrında gelişmeden ve yararlanılmadan uykuya dalmış sonsuz güçler»e bakıp şaşırır. Savaşı millileştirmek, ulusu bir bütün olarak orduya sokmak için, ulus daha önceden devletin içinde yerini almış olmalıdır. Ne var ki, eski zümreli toplumun eşitsizlikleri ve ayrıcalıkları, içinden kitleler halinde askerin çıkacağı bu birikime yol açacak yerde, kösteklemektedir onu. 1808 yılından başlayarak, *krumper* sistemi, Stein'in daha önce öngördüğü millî ordunun kadrolarını hazırlar: Scharnhorst, bağışıklıkların sayısını azaltır, bedensel cezalara son verir, subaylık mesleğini herkese açar, ne var ki, yüksek rütbeler için Junker'lerin tekelini yok etmeyi başaramaz. Ordunun yönetimini devrimci bir anlayışla yeniden örgütlerken, Prusyalı Bakanlar, Berlin'i, Alman liberallerinin bir çekici kutbu haline getirirler; öte yandan, 1810'da da, Humboldt'un önerisi üzerine Berlin'de bir üniversite açılmıştır.

Halk hareketlenir, Tugenbund, görevlileri gözetlemeyi ve yenilgiyle uyuşan insanların maskelerini indirmeyi üstlenir.

Romantizm, bu ulusal uyanışa yardımcı olur. Romantizm, kuşkusuz başka ülkelerde de boyatmıştır; kendine özgü olarak ileriye sürdüğü değerlerle, Devrim'in ve Napolyon'un evrenselciliğine temelden düşmandır. Ancak, özellikle Almanyadadır ki, romantizm, eşrafın ideolojisine bir coşku kazandıracaktır. Alman filozofu Fichte, 1807 yılından başlayarak, yüzyılların her türlü sızıp bozmadan koruduğu diliyle, Alman halkının «Tanrının gerçek halkı», «yeniden yaratıcı maya» olduğunu söyleyip duruyordu. Heidelberg Okulu, *Nibelungen* gibi halk öykülerini -büyük bir coşkuyla- araştırır, çevirir ve uyarlar; aynı okul, Jahn'ın 1810'da *Volkstum* dediği şeyde, ortak ve bağımsız bir kültürün temellerini bulur; o kadar ki, Stein şöyle yazabilecektir: «Daha sonra Fransızları kovacak olan Alman yangını Heidelberg'te tutuşmuştur aslında». Ne yolla olursa olsun, 1813'ün ilk aylarında yangın genel bir hal almıştır. Almanya'da. Yurtseverler ve -Scharnhorst'un yönlendirdiği- savaş partisi, Friedrich-Guillaume'un duraksamalarını yener. Şubatta, kral, halkı silahlanmaya çağırır; *Landwehr*'i kurar ve kitle halinde askere almaya başlar. Berlin Üniversitesi öğrencilerinin coşkusu, burjuvaziyi ve soyluları da sarar. 5

milyonluk bir nüfusa getirilip indirgenmiş Tilsit'in Prusyası, 350.000 kişilik bir ordu çıkarıp koyar ortaya.

Böylece, birbirinden farklı ölçülerle de olsa, halklar, Fransa'ya karşı mücadelenin içine gelip girmişlerdir; Fransa'ya karşı bir yığınlar savaşıdır bu. Ve öte yandan, 1793'ten beri ilk kez, Avrupa'nın belli başlı ülkeleri, içlerinden bir teki bile eksik olmadan, güçlerini getirip bir araya koyarlar. 1793'ten çok daha fazla olarak, zamanlarını ayarlarlar birbirlerine: Polonya'nın belli başlı ülkeleri, içlerinden bir teki bile eksik olmadan, güçlerini getirip bir araya koyarlar. Polonya'nın oyalamacasının hiçbir rolü olmaz; Büyük İmparatorluğa karşı saldırıya geçecek bir milyon asker vardır. Ya Fransa'da olup bitenler? Bütün bunlar olurken, Fransa'da farklı bir durum vardır: Savaşlar, daha önceden Fransız gençliğinin kaymak tabakasını tırpanlamıştır; onları çekip çeviren savaşa alışkın birlikler de eriyip gitmiştir bu arada. Bununla beraber, insan olarak kaynaklar yine de pek büyüktür; Ne var ki, kitle olarak onları askere almak gerekmektedir ve, 1793'te olduğundan çok daha ciddi olmalıdır bu. Rejimin önde gelenleri, bütün bunlardan doğacak sosyal tehlikelerle karşılaşmak istemezler. İdeolojik güçler dengesi tersine dönmüştür; Fransa'da etkisini gösteren, Bağlaşıkların barışçı ilanlarıdır şimdi; Batı hareketlenir; aristokrasi ve burjuva ögeler istilacıya «hoş geldin!» diyeceklerdir. Son olarak para yoktur; düşman zararına savaş yürütmenin durduğu günden beri, kaynaklar tükenmiştir. Kamu kredisinin getireceği pek bir şey yoktur; «assignat» ise düşünülmez bile.

Fransız Devrimi'yle hesaplaşılacaktır.

Ancak, böylesi bir hesaplaşma için, onun çapında güçlere sahip olmak gerekiyordu. Nelerdi bunlar? Ortak ve toplu bir bilinçle canlanmış insanların bedensel gücü ya da doğanın gücü. İşte 1812 ile 1815 yılları arasında, bu her iki güç de dizginlerinden boşanır: Uçsuz bucaksız Rus coğrafyası, o anlatılmaz Rus kışı, bitmez tükenmez Rus insanı ve Avrupa insanı, her yanda uyanmış ulusal ve liberal ruh, denizlerin İmparatorluğunun, yani İngiltere'nin mali kaynakları... • Hepsi harekete geçer!

Olaylar birbiri arkasına sökün edecektir: Rusya seferinin başladığı 24 Haziran 1812 tarihi ile, Leibzig bozgununun tarihi olan 16-19 Ekim 1813 arasında, yani on altı aydan az bir zamanda, iktidar, Büyük İmparatorluğun ordularından koalisyon ordularına geçer.

Rus soylularının Napolyon Fransasına muhalefeti ve bağlaşık bir Rusya'yı uydu durumuna indirme tehlikesini doğuracak denli Fransa'nın genişlemiş olması, Tilsit'ten sonra, **1812 yılındaki kopuş**a varmıştı. Rusya'nın elde ettikleri vardı gerçi: 1809'da Avusturya'dan doğu Galiçya alınmıştı; 1811'de İsveç'ten Finlandiya koparılmıştı: 1806'dan beri Besarabya işgal edilmiş ve 1812'de de Osmanlıları elinden sökülüp alınmıştı. Ama Baltık'tan tâ Adriyatik'e değin, bütün bir kıtayı kaplayan Fransız bölgesinin genişliğinin karşısında neydi ağırlığı bu kazanımların? Bu bölgeden uzakta da olsa, Rusya, haklı ya da haksız, kendi sınırlarına varıncaya değin tehdit edilmekte olduğu duygusu içindedir. Napolyon, 1812'nin başlarında İsveç Pomeranya'sını işgal eder; bir serbest kent olan ve kuşkusuz Prusya'da bulunan Dantzig'te kalır. Rusya, herşeyin dışında, bir Polonya'nın yeniden kurulmasından korkmaktadır. Alexandre, bu korkuyla karmakarışık durumdadır.

Napolyon, onun Nisan ayındaki ültimatomunu -fütur getirmeden- reddeder ve iki ay sonra da Nidmen'i geçer, Fransız-Alman ve Polonyalılardan oluşan dev bir ordu vardır elinde; şimdiye değin hiçbir devletin bir araya getiremediği en kalabalık ve en tutarsız bir ordudur bu: 700.000 kişinin -aşağı yukarı- yarısı İmparatorluğa yabancı halklardandır; İtalyanlar, Hırvatlar, Portekizliler, İsviçreliler, Danimarkalılar, bütün bunlar büyük Fransız birliklerine dağıtılmış durumdadır. Prusya kralı ile Avusturya İmparatoru da harekâta katılmıştır: Birincisi, 20.000 kişi, ikincisi de 30.000 kişi vermiştir; yekûn 180.000 Alman vardır.

Ruslar, 740 km. içerilere çekilirler ve böylece, «Avrupa» ordusunun önünde bir boşluk yaratırlar. Orduda azık ve gereç sağlama eksikliği başgösterir. Hastalık, dağılıp yitme, kaçışlar, ülkenin içine doğru gömülmüş istilâ ordusunu pek erkenden çözer. 5 Eylülde, 130.000 Fransız, Alman, İtalyan, Polonyalı, Moskova'ya 150 km. mesafede Borodino'dadırlar; Moskova yolu üzerinde ise, Kudusof önlerini keser: Savaş, 7 Eylülde verilir; 14 Eylülde, general Murat Kremlin'dedir. Ertesi günü de, Napolyon ve İmparatorluk muhafız birliği *Marseillaise* söyleyerek kente girerler. Aynı gün, ünlü yangın başlar, bir ay sonra da don: Yem kıtlığı süvariyi yok eder, topçu birlikleri ile nakliye kollarını da tehdit eder. Gerisin geriye dönmek gerekir. Bu kez de, Kudusof güney yollarını keser. Düşman, güçlerini yeniden derleyip toparlamıştır: Kazaklar ve partizanlar, istilâ ordusundan

kalan 100.000 kişiyi sarsıp yıpratır; Aralık ayında Nidmen’i geçen sadece 18.000 kişidir!

İstilâ ordusunu, Rus coğrafyası, kışı ve insan çokluğu çözüp tüketmiştir. Rus halkı ve hükümeti direnmesini iyi bilmiştir. Rus kumandası, düşmandan geri düzeyde de olsa, bir ovalar ülkesinde işini -bir ölçüde- kolaylıkla başarmıştır; çünkü, ovalık bir bölgede birliklerin harekâtı, kurmayların karşısına fazla sorun çıkarmaz.

«Büyük İmparatorluğun kalkanı» düşmüştür elden!

Bunun sonucu, Napolyon’a karşı bir **genel koalisyonun** kuruluşu olacaktır.

Gerçekten, Avrupa’daki bütün ortakların tanık oldukları talihin bu yaman dönüşü, onların işbirliğine çabucak bir nokta koyar. Sonsuz bir umut kaplar halkları. Fransa’ya karşı bir genel saldırının saati çalmıştır. 30 Aralık 1812 tarihinden başlayarak Prusya yardımcı birliği uyuşmazlık içine girer; tutar Ruslarla bir yansızlık anlaşması imzalar. Doğu Prusya ayaklanır; bütün bir ülke ve kral şubatta onu izler. Tüm Almanya sarsılmaktadır. Avusturya uygun anı gözetlemektedir. Kuşkusuz Napolyon, aceleyle bir acemi ordu düzmüştür; ne var ki, süvarisi eksiktir. Lutzen ve Bautzen zaferlerinin arkasından 4 Haziranda imzalanan Pleiswitz ateşkesi küçük bir soluk aldırır kedisine. Güçler, aralarında anlaşmak için yararlanacaklardır bundan: Prusya, eski yerinde yeniden kurulacaktır; Bernadotte Norveç’i alacaktır; Varşova Büyük-Dükalığı bölüşülecektir; birlikte hareket edilecek, tek başına barışa gidilmeyecektir. Napolyon’u, Temmuz-Ağustos aylarında düşmanlarıyla yüzyüze getiren Prague kongresinde tavrı ne olursa olsun, hükümdarlar tutumlarını değiştirmezler. Oturup kalkıp düşündükleri şudur: Napolyon Avrupası yok edilmelidir; ve harekât kuşkusuz çok daha ilerilere vardırılacaktır. Ruslara, Prusyalılara, İngilizlerle İspanyollara, gelip Avusturyalılar, İsveçliler ve Bavyeralılar katılır. Metternich, saatin ve araçların seçiminde -kuşkusuz- duraksama içindedir. Fransa’nın yenilgisi, bir Rus-Prusya hegemonyası tehlikesi yaratmamalıdır. Sonunda, Napolyon’a 7 Ağustosta ültimatom verilir ve Avusturya da 10 Ağustosta savaşa girer.

Harekâtın çeşitli alanlarında, bir milyondan fazla asker, Fransa’nın üstüne doğru yürümektedir. Sayıca üstünlükleri 1’e 2’dir; kumanda niteliği ne olursa olsun, bu bile bir zafere götürebilir.

Napolyon kaybetmiştir artık!

1813 Temmuzundan başlayarak, Vittoria'da zafer kazanmış Wellington, Pirenelere doğru ilerlemektedir; İspanya'yı terketmek gerekmektedir. Bağlaşıklar, Leipzig'te, 16 ile 19 Ekim tarihleri arasında, tam dört gün sürecek bir savaşta kesin darbeyi indirirler: 500.000'e yakın insan, 2.000 topla Napolyon'un karşısındadır ve o, kendisinden iki misli daha fazla bir düşmanla savaşır; üçüncü gün, tam savaşın içinde, Saksonlar ve Wurtenbergliler silahlarını ona karşı çevirirler ve Baduvalılar da geri hatlarına kurşun sıkarlar; böylece, bir felâkete dönüşür geri çekiliş. Bunun sonucu şu olur ki, son Alman bağlaşıklar da bağımsız hale gelirler. Ne var ki, Ren Konfederasyonu yaşamaktadır. Rusya felâketinden beri ihanet yolu üzerinde yürüyen general Murat, 1814 yılının ilk günlerinde, yüzünü İngiltere ile Avusturya'ya çevirir. 1795 yılı sınırı daha şimdiden aşılmıştır.

Napolyon, muhafız alayından kalan 60.000 kişilik bir orduyla **Fransa seferi**ne başlar; kendi strateji dehasıyla, iki ay daha tutunur. Ne var ki, hiçbir şeyi değiştirmez bu. Bağlaşıklarının kararı kesindir. Daha 1813 yılının sonlarında, Fransa çevresinde, stathouder ve Prusya'nın yardımıyla bir koruyucu kuşak kurmayı İngiltere adına öğütlemiş bulunan Castlereagh'ın girişimi üzerine, Bağlaşıklar, 9 Mart 1814'te Chaumont sözleşmesini imzalarlar; buna göre, savaşta olduğu gibi barışta da yirmi yıllığına birleşmektedirler aralarında. Napolyon 6 Nisanda tahttan feragat eder. 30 Mayıs 1814 Paris Andlaşmasıyla da Fransa, 1790 ve 1792 yılları arasındaki geçici sınırlarına kavuşur; Devrim'in fetihlerinden de kimi kentleri elinde tutar.

Yüz Gün olayı da, yine aynı güçler arasındaki dengesizlik nedeniyle bir yere ulaştırmaz; **Waterloo**, yirmi üç yıl önce başlamış bir mücadelenin kapısını kapar. Avrupa, bu savaşın sonuçlarından -sonuna değin- yararlanmaya çalışacaktır. 20 Kasım 1815 tarihli Paris andlaşması da, olan biteni şöyle dile getirecektir kendi açısından: «Fransa ve Avrupa, Napolyon Buonaparte'ın son saldırısı ve bu saldırıyı başarıya ulaştırmak amacıyla Fransa'da yeniden tezgâhlanmış devrimci sistemin tehdidi altındaydı; onun yol açacağı altüst oluşlardan korunmuşlardır ne mutlu ki!»

SONUÇ
YENİ BİR ÇAĞIN EŞİĞİNDE

1815'te, Avrupa'da düzen «dondurulmak» istenir; bir yandan Avrupa çapında, bir yandan da her ülkenin kendi sınırları içinde bu yolda önlemler alınır. Tutucu bir felsefe, siyasal ve sosyal planda gelenekçiliğin değerlerini yeniden ortaya sürmeye başlar. Aslında Fransız Devrimine, onun yaygınlaştırdığı değerlere karşı çıkan, düpedüz **karşı-devrimci bir hareket**tir bu ve onun ideolojisi örülmek istenmektedir. Ne var ki, başarı şansı pek uzun ömürlü değildir bu girişimin: Amerika, cumhuriyetçi ve devrimci hareketlerle çalkalanmaktadır; Avrupa'da Sanayi Devrimi başlamıştır ve liberal bir hareketin yanı sıra, millici deprenişler vardır.

Daha da önemlisi, burjuvazi-proletarya bağlaşıklığı bozulmuştur.

AVRUPA'NIN YENİDEN DÜZENLENİŞİ

«Avrupa»: Güçler dengesinin tersine döndüğü ve Bağlaşıkların zafere ulaştığı 1813'ten beri, bu kelimenin anlamı değişmiştir. Avrupa'yı yeniden kuracak olan Kongre, Viyana'da, karşı-devrimin başkentinde toplanacaktır. Kongreye başkanlık edecek olan, Avusturya Başbakanı, prens **Metternich**'tir ve Devrim'e karşı sonsuz bir kinle doludur; bir de yardımcısı vardır: Friedrich de Gentz. Bu büyük Alman kuramcısı da, Devrim'e ve onu «cehennemlik ilkeleri»ne karşı, gıdıklayıcı bir formül bulmuştur; onu savunmaktadır: Avrupa dengesi ve güçlerin yeniden dağılımı. Her ülkenin ulusal bağımsızlığını ve sosyal düzenini korumanın araçları olarak görmektedir bunu.

İşte, Avrupa'yı yeniden kuracak ilkeler: **Denge ve meşruiyet**!

1 Mart 1814'te, Chaumont'da, dört büyük Bağlaşık arasındaki anlaşma, Avrupa'nın huzurunun savaşın amaçlarından biri olduğunu söyler; bu huzuru da, «güçlerin adil dengesinin yeniden kurulması» sağlayacaktır. «Meşruiyet» derken anlaşılan da, eski monarşik hukuka göre, toprakların -olduğu gibi ya da onlara denk düşecek parçaların- meşru sahiplerine geri verilmesidir.

Böylece, her iki ilke de tutucu anlamda alınmaktadır: Devrimci kamu hukukuyla uzlaşma, halkların isteklerini gözönünde tutma diye bir sorun yoktur; öyle olduğu için de, geçmiş zamanların insanları değiş-tokuş etme

usulü yeniden yeşerir. Öte yandan, Bağlaşıklar da, bütün bunları, kendilerine göre yorumlamaktadırlar; uyguladıkları, «en güçlünün kanunu»dur. Çar, Taleyran'a şöyle açıklar onu: «Avrupa'ya uygun gelen şeyler, hukuktur». Avrupa'ya uygun olanların yanı sıra, devletlere, hatta hükümdarlara uygun gelenler vardır: Dört Büyükler, Polonya, Almanya, İtalya konusunda tam bir tartışma içindedirler. Dahası var: Devrim tehlikesi atlatılmıştır ama, geleneksel diplomatik oyunların karabasanı sarmıştır herkesi. Öyle olduğu içindir ki, İngiltere, Rusya'ya karşı Prusya'ya yaslanır; Avusturya Rusya'dan korkar, ama Prusya da kaygılandırır onu. Bütün bunların sonucunda, 1814 sonbaharı boyunca bir Rusya-Prusya yakınlaşması olur; ona İngiliz-Avusturya yakınlaşması yanıt verir ve bu yakınlaşma Fransa'yı da içine alarak, üçü 1815 Ocağında gizli bir bağlaşıklık anlaşması imzalarlar.

Bunlar olurken, 1814'te toplanması öngörülen **Viyana Kongresi**, henüz toplanmamıştır. Ancak, komisyonlar kurulmuştur, onlar çalışmaktadır. Güçler arasındaki bu ayrışmalar, yeni bir savaş ürpertisine bile yol açar; ne var ki, Napolyon'un yeniden karaya çıkışı, Bağlaşıkları tekrar bir araya getirir ve onunla görüşmeyi reddederler. Aslında, Viyana kongresi toplanmayacaktır; resmi olarak, hiçbir zaman açılmayacaktır. Bununla beraber, Avrupa'da hemen her çevreden temsilciler, tam 216 heyet halinde Viyana'ya gelecek ve ağırlanacaklardır. Görüşmeler, 1814 Kasım başlarından 9 Haziran 1815'e değin sürecektir. Ne var ki, özel andlaşmaları imzalayanlar, tam yetkili komisyonlar olur. 9 Haziran 1815'te imzalanan da, Kongre'nin sonuç belgesidir. Bu Belge, onun yanı sıra - Fransa'nın durumuna değinen - 30 Mayıs 1814 ve 20 Kasım 1815 tarihli Paris andlaşmaları, «**yeniden kurulmuş**» bir dünyanın siyasal coğrafyasını çizerler. Nasıl?

Fransa için «yeniden kurulma»nın eski ve yeni yanları var: 20 Kasım 1815 tarihli İkinci Paris andlaşması, Fransa'yı, orasından burasından hafifçe yontarak da olsa, 1791 yılındaki sınırlarının içine çeker. 1793 ve 1798 deki kazançlarından -Montbeliard ve Mulhouse gibi- elinde kalanlar da vardır; ama yitirdikleri de: Pek önemli bir kolonisini, Saint-Domingue'yi de kaybeder. Bağlaşıklara, 700 milyonluk bir savaş giderimi de ödeyecektir. Alsace'ı, Lorraine'i ve Flandre'i Fransa'dan koparma isteklerine, kimi Bağlaşıklar sertlikle karşı koyarlar. Öte yandan, Fransa, içerden ve dışarıdan gözetim altındadır artık: Bir işgal ordusu, beş yıl süreyle

Fransa’da kalacaktır; çevre de, kuzeyden güneye yeni bir devletler barikatı ile kuşatılmıştır.

Hepsi de sert engellerdir bunlar.

Herşeye karşın, Fransa, yeni Avrupa’da, sınırları küçülmüş büyük bir güçtür. 1815 yılının öteki Büyük Dörtleri de, kavgadan güçlenmiş çıkarlar; elde ettikleri yeni topraklar vardır. **Prusya**, Polonya’dan büyük bir parçayı geri verir ve Varşova’dan vazgeçer; ancak, yitirdiğinin karşılığını Saksonya’da bulur, bütün bir kuzey Almanya’ya yayılır ve Ren bölgesinde büyük bir güç haline gelir; çekim merkezi de doğudan batıya doğru yer değiştirir. Ülke, yalnız coğrafi bakımdan türdeşlik kazanmaz; insan ögesi bakımından da türdeşliğe kavuşur: Prusya’da, daha önce nüfusun üçte birine yakını Slav’dı, 1815’te ise halkın yedide altısı Almandır artık. Yüz ölçümü 190.000 km2 iken 280.000 km2 olmuştur. Öyle de olsa, bütün bu büyük kazançlara karşın, Prusya, alacağını alamamış bir durumda hissetmektedir kendini.

Avusturya’nın kazançları da açıktır.

Ancak, asıl kazançlı çıkan, **Rusya**’dır: Daha önceki paylaşmalarda elde ettiklerine, Polonya’dan ekledikleri vardır; sınırları Beyaz Rusya’dan Silezya’ya değin genişlemiştir; gerçi Viyana’da, bir «Özerk» Polonya krallığı kurulmuştur, ancak kralı da Çardır. Bunun gibi, 1809’da İsveç’ten Finlandiya’yı almıştı; Çar, oranın da Büyük-Düküdür. Osmanlı tarafında da sınırlar genişlemiştir: II. Katerina’nın elde ettiklerine, Alexandre 1812 de Besarabya’yı ekler. Kafkasların berisinde, Gürcistan, 1801’den beri Rusya’nındır; Hazar denizinde Aras’ın ağzı da 1813’ten beri onundur. Bütüne bakıldığında, bir çeyrek yüzyıllık bir zaman içinde, Çar’ın uyrukları, nüfusta artışın yanı sıra fetihlerden dolayı da, bir otuz milyondan elli milyona ulaştırmıştır.

Son olarak, **İngiltere**, özellikle dışarılarda elde eder kazançlarını. Avrupa’da, kendine kattığı yeni stratejik üsler vardır: Heligoland, Malta ve İyonya adaları. Ne var ki, Fransa’nın ve eski bağlaşıklarının kolonilerinden koparacaklarını koparır; bunların bir bölümü Amiens barışında kazandıklarıydı ki, onları yeniden kayda geçirtir, ancak bir bölümü de yeni ekledikleridir: Hint denizinde Sechelle adaları, İle de France, Rodrigue kesinlikle onun olur; Antiller’de Sainte-Lucie, Tabago, la Trinite de böyledir; özelliklede Cap ve Seylan İngiltere’nindir artık. Bu görünürdeki kazançlardan çok daha önemlisi, görünmeyen kazançlardır: Uzak

denizlerde yeni mahreçler, Amerika'yla olan dev ticaretin yanı sıra, dış alış-verişlerin gözleri büyüleyen gelişmesi, 1790'la 1814-1815 arasında altın-değer olarak üç katına çıkar.

Böylece, 1815'te kurulan «denge», yenenlerle yenilenler arasında bir dengeli barışa hiç de ulaşmadı. Daha öncekilere oranla, Viyana barışı, bir **ezmenin barışıy**dı. Savaş, eski savaşlar gibi değildi; 1815 barışı da eski barışlara benzemiyordu. Bu barış, eski krallık Fransa'sını parçalamadı gerçi; ne var ki, Devrim'e karşı da, aklınca en etkili bütün önlemleri alıyordu.

Avrupa'nın **yeni değerleri** vardır artık.

Nedir onlar?

1815 barışı, aslında geleneksel araçlara başvuruyordu; bu niteliğin daha az belirgin olduğu girişimleri de vardır: Yeni kurulmuş düzeni güvence altına almak amacıyla, bir Sürekli Konsey kurmayı hedefler; çeşitli Avrupa devletlerinin katılacakları bir tür sürekli örgüttür bu. Genzt'in yanı sıra, Metternich, açıkça şunu söyleyecektir: «Devletler toplumunu, modern dünyanın bu temel koşulunu hiçbir zaman gözden uzak tutmamalı; böylece, her devletin, özel çıkarlarının dışında, başka devletlerle ortak çıkarları da vardır.» Modern dünyayı eskisinden asıl ayıran, **devletlerin birbirlerine yaklaş**m**aları** ve bir tür **sosyal heyet** oluşturmaları konusunda taşıdıkları eğilimdir; bu heyet, Hıristiyanlığın bağrında oluşmuş büyük insan toplumuyla aynı temele dayanacaktır. Bu temel, **karşılıklılık**tır, karşılıklı iyi yöntemlere başvurmadır. Devletler dayanışma içinde olmalıdırlar. Ve bu karşılıklılık, bu dayanışma, yalnız barış ve denge anlamını taşımaz; bir devlete, **komşusuna zarar verecek herşeye karşı mücadele etme yükümlülüğünü** de yükler; başında da bunların, **yıkıcı kuramlar, devrimci düşünce ve hareketler** gelir.

Chateaubriand'dan başlayarak, Fransızlar arasında da, Metternich'le Gentz'in düşüncelerine pek benzeyen düşünceler ileri sürenler vardır: Avrupa, bir «Krallar toplumu»dur; Bağlaşıkların zaferi, Fransızlara Tanrı'nın bir dersi idi, onları cezalandırmış ama alçaltmamıştır; istila ordusunun askerleri, «fatihler değil, kurtarıcılardır». 29 Haziranda, XVIII. Louis de şunu ilan edecektir: Bağlaşıkların güçlü çabaları, «zalimin uydularını dağıtmıştır». XVIII. Louis, istilacının iyi niyetleri tezini, bir başka resmi belgede yeniden dile getirecektir ve şöyle diyecektir: Elbe

adasından dönüş «saldırısı»dır ki, «yabancı güçleri, ordularını Fransa'ya sokma zorunda bırakmıştır».

Böylece, yeni Avrupa'da, yenenlerle yenilenler arasında bir işbirliğine hiçbir engel yoktur. Hepsi de, eski değerleri yerleştirmeye ve «pek kutsal ve bölünmez Üçübirlik adına» bir düzeni yeniden kurmaya çalışacaklardır.

Kutsal Bağlaşıklık, Eylülde Paris'te, bütün bunları tekrarlayacaktır.

Teknikte fazla bir özelliği olmayan, acayip bir diplomatik alettir bu kuşkusuz. Çar Alexandre'ın önerdiği, belli bir anlayışı simgeleyen bu ortaklık, Avrupa aristokrasisi açısından, uluslararası politikanın temellerini ve ilkelerini dile getirmektedir. Bir gericilik şaheseri olan anlaşmayı, üç hükümdar imzalar: Ortodoks Alexandre, Katolik François, Protestan Friedrich-Guillaume; XVIII. Louis ile, katolik ya da protestan öteki prensler de katılırlar buna.

Birkaç ay sonra, yeni bir andlaşma, karşılıklı yardım politikasını örgütleyecektir.

Böylece, Avrupa'nın yeni çerçevesi, ortaya bir önlemler bütünü koyarak ve özellikle bir uluslararası karşılıklı yardımlaşma sistemi kurarak, **Fransız Devrimi'nin güçlerine zorluk çıkarmak amacıyla** çizilmiştir; her devlet, kendine özgü bir çerçeveyle, aynı güçlere içerden de güçlük çıkarmanın yoluna başvurur.

İÇERDEKİ DÜZENLEMELER

Yeniliklere karşı savunmaya geçmiş ya da güvensiz bir Avrupa'nın denetimindeki çerçeve, doğaldır ki **ülkeden ülkeye değişiklikler** gösterecekti; karşılıklı güçler dengesinin yanı sıra, kimi zaman hükümdarın eğilimleri de rol oynayacaktı bunda; Çar Alexandre'ın geçici «liberal» hevesleri nasıl unutulur?

İçerdeki düzenlemelerin Fransa'daki simgesi, **1814 Anayasal Belgesi**dir. Bu Belge, eski rejimle yeni rejim arasında bir uzlaşmaya gidiyordu; öylesi bir uzlaşmadır ki bu, Devrim'in büyük sosyal fetihleri -hiç olmazsa biçimde- kabul edilmiştir. Öte yandan, Belge, Bourbon'ların iktidarını da sağlama bağlar. Belge'nin dile getirdiği ilkeler, alabildiğine tutucudur: XVIII. Louis, «Tanrının lütfuyla» gelmiştir ve «Fransa'da bütün otorite, onun kişiliğinde toplanmıştır». Öte yandan Belge, geçmişe tutunur. Ne denli kötü sonuçları olursa olsun, «aydınlıkların gitgide artan etkilerini» gözönünde tutmak gerekirse de, temeller «Fransız karakterinde ve geçmiş yüzyılların saygın anıtlarında» bulunmaktadır. Gelenek ve otoritenin miras

yoluyla geçmesidir aslolan, yoksa halkın iradesi değil; «meşruiyet» ise, evrensel bir ilkedir ve «sosyal düzen» de ona bağlıdır. Ne var ki, Belgenin verdiği yine de önemli ödünler vardır; çift meclisli yasamanın kuruluşunda ve yasama ile kralın ilişkilerinde görüyoruz bunu. Özgürlükler alanında, basın özgürlüğü, kimi kayıtlarla yeniden gelmiştir; katoliklik «devlet dini» olarak kabul edilse de, ayin özgürlüğü vardır; ve bireysel özgürlükler de. Ancak, özellikle üzerinde durulması gereken şu: Belge, Fransız Devrimi'nden doğmuş olan toplumu -hem de geniş ölçüde- kabul etmiş durumdadır; haklarda eşitlik başta geliyor; bir de, onca devrimci fethin içinde gelip billûrlaştığı Medenî Kanun yürürlüktedir.

Ne oldu uygulamada?

Hele 1814-1815 yıllarının ortamı gözönüne getirildiğinde, burjuva kendini savunmasını bilse de, asıl kazançlı çıkan soylulardır.

İngiltere'de ise durum başkadır. O yaşlı oligarşik ve tutucu İngiltere, büyük savaştan güçlenmiş olarak çıkmıştır. 1783'ten beri iktidarda olan Tory'ler, 1830'a değin kalacaklardır orada. Ruhban, *gentry*, büyük girişimciler dünyası gibi, halkın hayli geniş bölümleri, eşrafın ideolojik etkisi altındadır. Parlamento, hele Avam Meclisi, ülkeyi temsil eder durumda değildir. Ne var ki, yarattığı bıkkınlık, ayrışıklık ve iktisadi bunalımların güçlüklerine karşın, Fransız Devrimi, kamuoyunun bir bölümünde saygınlığını hep sürdürmektedir. Öte yandan savaş, kralın yetkilerini güçlendirici uygulamalara yol açmıştır; III. George'la onun yerine geçen Naip Prens de, bunlara sonuna değin yaslanmaktadır. Devrimci tehditlere karşı savunmayı dile getiren bir mevzuat, geleneksel özgürlüklere karşı korkunç engellere öncülük eder durumdadır; hele hele 1799 tarihli *Combination act*, işçi eylemlerinin karşısına pek ağır cezalarla çıkmaktadır. 1808 yılından başlayarak, basın özgürlüğünü sınırlandırıcı hükümler, sık sık mahkûmiyetlere yol açar; bununla beraber, ne basın özgürlüğü, ne de toplanma ve dernekleşme özgürlükleri bütünüyle askıya alınmış değildir; dilekçe hakkı da varlığını sürdürmektedir. Öyle de olsa, oligarşi, otoriter önlemlere dayanarak kendini savunmayı öğrenmiştir ve fırsatını yakaladığında yenisini eklemektedir bunlara. Bunu yaparken, her türlü reform tasarısını engellemektedir; ayrıca, yerel yönetime de sıkı sıkıya yerleşmiştir.

Vaktiyle Napolyon Fransa'sına katılıp ya da ona uydu hale gelenler arasında, en çok etki altında kalmış olan ülkeler, Pay-Bas, İsviçre

Konfederasyonu, Polonya ve Norveçtir, Napolyon Fransa'sının tarihe karışmasıyla, bu ülkelerde de önemli gelişmeler başlar: Pay-Bas'nın, -İngiliz denetimi altında -1815 Temmuzunda değiştirilen Anayasası, krallığı getirir; «kurtarılmış» İsviçre'de, her kanton kendine bir anayasa yapacaktır ve, bu çeşitlilik içinde, eski aristokratik biçimlere -hissedilir- bir dönüş başlar; bütün Avrupa anayasaları içinde, belki en liberal olanı, Norveç'in 1814'te oylanan anayasasıdır. Geri kalan bütün Avrupa ise, 1814-1815'te mutlakiyetçi rejime döner ya da böylesi bir rejimi sürdürür: Almanya'da, Rusya'da, İtalya'da, İspanya'da durum budur. Hatırlatmaya gerek yok: Mutlakiyetle atbaşı olarak, kamu özgürlükleri de çözülmeye, giderek yok olmaya başlar. Daha da önemli bir şey vardır: Eski kamu hukuku kadar, eski zümreli toplum direnmekte, ya da yeniden doğmaktadır; başı çeken de soylulardır. Onlarla beraber, ayrıcalıklarda da aynı direniş ya da palazlanışı görüyoruz. Napolyon fethinin şöyle değip geçtiği ülkelerde bu daha da açıktır. Böylece, Napolyon'un Medeni Kanununun geçici ya da kesin olarak etkilediği kimi ülkelerde, burjuvazinin hak eşitliğine doğru yükselişi, kısa da olsa bir duraklayış içine girer.

Böylece, 1814-1815'in eskiye dönüp onu yeniden diriltme çabası, yöneticileri yerine daha iyi oturtma, hanedanları çağırma, Avrupa'yı yeniden kurma ve tutuculuğun Avrupa çapında dayanışma taslağını çizmekle yetinmez. Ortaya konmak istenen eser, siyasal bir anlam taşımaz yalnız; **bütün bir toplumu** hedef alır: Korkunun damgasını bastığı bir toplum ve XVIII. yüzyılın değerlerini yadsımaya yönelmiş bir toplum yaratılmak istenmektedir; felâketlerin asıl kaynağı olarak da, o yüzyılın değerleri olduğu aşılanmaya çalışılacaktır bu topluma.

Hangi değerlerdir karşısına çıkarılanlar?

KUTUCULUĞUN DEĞERLERİ

Yeniden kurulmak istenen düzen için önerilen değerler, «ebedî» nitelikler taşıyor.

Başta geleni de şu: Devrim, mutlak kötülüktür.

Metternich, «korkunç bir sosyal felâket» görür onda; ve, «uygar dünya», iyi olmuştur da yakasını sıyırabilmiştir bu felâketten. Ona göre, Napolyon, «Devrimin ete kemiğe bürünmesi»dir. Bir çeyrek yüzyıllık alt üst oluşlardan sonra, 1815'in kaygılı düzeni kendi değerlerini arar; buldukları da, eleştirici akla karşı **akıl dışı** ve **deneyüstü** şeylerdir. Bu değerleri, önce **dine ve maneviyata dönüşte** bulur. Bonald'in öğretisi, tahtla mihrap

arasındaki bu dayanışmayı pek güzel dile getirir; Joseph de Maistre de aynı ağzı kullanır ve öyle der: «Her türlü siyasal yaratışta din ilkesi vardır ve bu ilke ortadan çekilir çekilmez her şey kaybedilmiş olur; bu büyük gerçeğe gözlerini kapadığı için suçludur Avrupa ve suçlu olduğu için de acı çekiyor». Metternich'in de ekledikleri vardır bunlara, şöyle konuşur o da: Bütün fenalıklar, «dinsiz bir yüzyıl»dan, onun «sözde filozoflarından ve «sahte öğretilenimden geldi!

Kilise, daha önce olduğu gibi, yine devletin içinde kalacaktır kuşkusuz: Ancak, monarşik iktidarın güven duymadığı, göz altında tutulması gereken bir rakip olmaktan çok, işbirliği edilmesi gereken bir kurumdur o. Devrimci düşünceye karşı savaş, kiliseler arasında barışı ve kilise içindeki barışı da beraberinde getirir. Büyük sosyal kavga, büyük dinsel kavgayı da kısırlaştırmıştır. Modern zamanların başından beri ilk kez, üç ayrı mezhepten hıristiyan hükümdarlar, Kutsal-Bağlaşık gibi bir andlaşmada, ister istemez aynı mistik dili kullanmaktadırlar. Anglikan Kilise için, Deccal, Papa değildir artık, Napolyon'dur; iki buçuk yüzyıldan beri papacılara yasak edilmiş İngiltere'de, bir Papalık temsilcisine, Consalvi'ye, 1814'te Londra'nın kapıları açılır; daha sonra, Avusturya imparatoru ile Prusya Kralı parlak ziyaretlerde bulunacaklardır. Yok Jansenizmdi, yok Gallikanizmdi, yok Josefizmdi, bu günü geçmiş tartışmalar arka plâna atılır. İlgili sarayların da oluruyla, Papa VII. Pie, 7 Ağustos 1814'te, Papa XIV. Clementius'un -o sarayların genel düşmanlığına bakıp- kırkbir yıl önce kapadığı İsa Derneği'ni yeniden kurar.

«Pek Kutsal Üçübirlik adına», toplumu yeniden kurmak için çalışan kalemler de vardır: Bir Bonald, bir Joseph de Maistre, bir Bern'li Haller, **mutlakiyetçiliğin kuramcılığı**na soyunurlar. Söyledikleri şudur: Toplum, sözleşmeye dayanmaz; Tanrı yaratmıştır onu ve kurumlarını da o vermiştir ve insan bunu değiştiremez. «Siyasal anayasa, tanrısal bir eserdir»; yazılı değildir o kuşkusuz, ama doğa bütün açıklığıyla önümüze serer onu. Anayasalar, hak eşitliğini istedikleri kadar ilan etsinler; doğal eşitsizlik onu her zaman başarısızlığa uğratacaktır. Geleneksel monarşi, bütün zamanların ortak hukukudur: Hükümdar, hüküm sürdüğü ülkenin sahibi olarak, halktan önce gelir ve istediği gibi hareket eder. Devlet, aşağıdan yukarıya oluşmaz, yukarıdan aşağıya kurulur: Genel irade yerine tanrısal kanun, halkın egemenliği ya da bağımsızlığı yerine de, mülk sahibinin kişisel egemenliğidir söz konusu olan.

İşte, krallık otoritesinin dayanacağı temeller!

Öte yandan, monarşi ile ailenin davaları arasında da bir dayanışma vardır; her ikisi de, otorite ve mirasçılığa dayanırlar. Ve evrensel miras hakkı, başka herhangi bir mal için olduğu gibi, egemenlik için de geçerlidir. Ne var ki, miras hakkı, bütün bu mallar aynı değildir. Egemenlik konusunda, hukuksal sınırlarla doğal yasaklamalar içiçedirler; her isteyenin olmaz o. Ortam, daima gözönünde tutulacaktır. Chateaubriand, kalkıp şöyle diyecektir: «Toplumun aşağı katlarından gelen» bir insan, efendisini mülkünden edemez ve «meşru hükümranlar arasında yer alamaz». Tersine, bağlılık, sosyal büyük bir erdemdir: Kişiye, hükümdara bağlılık; efendiye, patrona bağlılık; mesleğe, örflere, geleneğe, her zaman varolmuş manevi değerlere bağlılık...

Devrim'in ayaklar altına alıp çiğnediği değerler değil miydi bunlar?

Tanrısallık, mirasçılık, bağlılık: İşte, sosyal bir restorasyonun ilkeleri! XVIII. Yüzyılın yararcılığını tam karşısına geçip dikilen böylesi bir restorasyon, maddi gelişmeye, daha iyi bir yaşamın kuruluşuna da, gerektiğinde engel olacaktı. Nitekim, «Jakoben» hekim Broussais'nin eserleri Avusturya'ya iremez olur; aynı anlayışın sonucu olarak, Fransız yeniliklerine karşı yasaklama, Roma'da aşıya ve sokak fenerlerine kadar varır ve, bir gün de, Sardunya kralının emri üzerine, Turin'deki botanik bahçesi altüst edilir.

Her türlü değişikliğe karşı bir tür kin vardır!

XVIII. yüzyılla bu bağları koparış, bütün öteki alanları da derinden etkiler: Edebiyatın restorasyonu, zekânın yeni bir yöne çevrilişi de bunlar arasında. Öte yandan, Fransa'ya karşı -alabildiğine- mücadele içine girmiş halkların etkisi de, tutucu seçkinlerinkinin yanında ağırlığını koyar ortaya.

Romantizm öncesi ile romantizmde de, devrin genel eğilimlerine hasım siyasal ve sosyal bir çıkış göremiyoruz. Tersine, bu genel eğilimler, kimi zaman daha da güçlü bir dile kavuşurlar bu akımlarda. O sıralarda Fransa'ya karşı mücadele ve bütün eski değerlerin yükselişi arasında, hıristiyan, katolik, gelenekçi bir geçmişin hasretiyle yanıp tutuşan bir romantizm belirir; akla karşıdır Tanrıyla diyalog kurmak ister; kırsal yaşamın, ilkel zamanların yalınlığını ve büyüklüğünü özler; geleneğe çağrı çıkarır ve yeniden dirilişi savunur. Akla karşı oluş, mistisizmi, katolikliği, keşişliği yüceltme, özellikle Alman romantik şiirinde doruğuna çıkacaktır. 1801'de ölen Novalis, «şiirsel anlamın, peygamberce anlam, dinsel anlam,

genel olarak sayıklama ve coşku ile yakından bir ilişkisi olduğunu» söyler. Schlegel, 1812'de şunu öğütler: Fransız şiiri, ancak eski kaynaklarına, Fransa'nın eski devirlerine dönerse, kendini yenileyebilir. Almanya'da, Tieck'e göre, Fransız edebiyatının hüküm sürdüğü dönemde, «yeni eserlerde yurtsever anlam bütünüyle kayboluyordu»; Rückert, 1814'te, *Zırhlı Soneler*'de, ulusal duyguyu yüceltir; Kleist'in *Arminius'un Savaşı* adlı oyunu da ulusalcıdır. Ne var ki, Alman romantikleri, tutarlı siyasal bir cephe oluşturmazlar: Uhland ve Tieck demokrat ya da liberaldirler; ancak -Novalis'le-Brentano ve Eichendorf, milliyetçi hıristiyandırlar. Daha önce cumhuriyetçi bir ruhla dolu Beethoven, 1813'te, *Vittoria Savaşı* üzerine senfoni yazar; Wellington'un zaferini yüceltir o bestesinde. Aynı dönemde, Jukovski de Rusya'da, *Rus Savaşlarına Koçaklama* ile *Zafer Kazanan Çara Mektup*'u yazıyordu. Olaylar, İngiliz edebiyatını, özellikle de başta gelenleri daha az etkiler. Ölümün tırpanını 36 yaşında da yese, eseri emsalsiz bir etki yaratacak olan Lord Byron, -kendi tarzında- bir devrimci olarak kalır; 29 yaşında ölecek olan Shelley, bir tanrıtanımaz olarak yazar şiirlerini. Ne var ki, Wordsworth ile Coleridge, Napolyon'a karşı çıkan cepheye geçerler; Walter Scott, geleneklerin bir romancısı ve «meşruiyetin şairi»dir.

Fransa'da ise, tek bir büyük ad vardır: Chateaubriand, *Atala ile Rene*'si dışında, dikkat çekici üç büyük eseri var onun: 1802'de yayımlanan *Hıristiyanlığın Dehası*; 1809'da çıkan *Şehitler* ve 181l'de yayınlanmış *Paris'ten Kudüs'e Yolculuk*. Ne var ki, bu parlak katkıya karşın, öncülük Fransızlarda değildir; revaçta düşünceler başka yerlerde boy atar. Fransız edebiyatında sönüklük, Fransa'nın siyasal alanda sönüşüyle at başı gider. Ancak, karşı-devrimin örgütlenip dizginlediği Avrupa'da, romantizmin Ortaçağcı ve hıristiyan kalesi, restorasyonun değerlerini kendine göre yayar durur.

Özetle, 1815'in toplumu, **ebedi çerçeveler önünde insanın zayıflığı**nı öğütler böylece. Bir ebedi din, bir ebedi ahlâk, bir ebedi hiyerarşi, bir tanrısal düzen ve ebedi bir insani olan vardır. Bu düzen, yalnız hakları işaret etmez, ödevlere değinir ve «emirler» verir. Aristokrasinin ya da dar yönetici oligarşinin sosyal anlayışıyla dopdolu olarak, dinsel ahlâk ve kiliselerin genel öğretimi, geleneksel dünyanın en düzenli savunma sistemini oluştururlar. Bu ağır ve hareketsiz toplumun sahipleri, sanayi toplumuna, zenginliklere, düşüncelere, hızla dolaşan seçkinlere baskın çıkmıştır; sosyal korku, daha da donduracaktır bu toplumu: Güvensizlik duygusu, cesur

iyimserliği ve halka inancı alteder. Kavga, çözüme bağlandığı noktada, XVIII. yüzyıla ve onun insandan yola çıkan hareketçi uygarlığının karşısına, Tanrıdan hareket eden bir **direniş uygarlığı** getirip koymuştur.

ONARILMIŞ TOPLUMA YÖNELEN TEHDİTLER

1815'te geçmişe dönük olarak yeniden kurulmuş toplumun yaşama şansı ne olursa olsun, **tehditler** karşısındadır: Bu tehditler, önce Avrupa dışından gelmektedir; ancak Avrupa içinde de vardır ve en korkunç olanları da Avrupa'nın kendi içinden yönelmiş tehditlerdir.

Nelerdir onlar?

Avrupa dışındaki büyük olay, **genç Amerikan Cumhuriyetinin hızla gelişmesi**dir. Yirmi yıl önce, Fransa'da Eski Rejim kuramcılarının pek yaşama şansı tanımadıkları bu burjuva cumhuriyet, dev bir gelişme içindedir; içerde ve dışarda koşullar da desteklemektedir bunu. Bu XVIII. yüzyıl filizi, görünüşe bakılırsa, kökenindeki değerlere de bağlıdır; yani devrimci felsefeye, insan haklarına ve sözleşmeye dayanan anayasa kavramına inanmaktadır. Ve, yine öyle görünüyor ki, 1815'ten sonra Kutsal-Bağlaşıklığın ebedi dogmalarına karşı tarihin getirip diktiği redlerden biri o olacaktır. Bu Amerikan Cumhuriyeti, Avrupa'nın gözünde, yalnız pek parlak bir maddi başarı değildir, demokratik niteliği hergün daha da belirginleşen bir ülkedir de: 1800 yılına değin Federalistler iktidarı ellerinde tutarlar; onları, bir otuz yıla yakın süre için Cumhuriyetçiler iktidardan kovacaklardır; 1776 Bağımsızlık Bildirisinin kaleme almış olan Jefferson'un Başkanlığa seçilişi tam bir demokrasi zaferidir. Yerine geçen Madison, 1812'de İngilizlere savaş açar; Fransa'nın Avrupa ile uyuşmazlığının en tehlikeli anında, Birleşik-Devletler'in Fransa'nın yanında yer alması demektir bu aslında; ve, bir bakıma, Amerika'nın bir ikinci «bağımsızlık» savaşıdır bu. Sonunda yeneni ve yenileni belli olmayan bir barışa da gidilmiş olsa, büyük Cumhuriyet'in bağımsızlığı kendini bir kez daha tanıtlar ve Kutsal-Bağlaşıklığın söyleyeceği hiçbir şey yoktur bu konuda. İktisadi bağımsızlığın güçlendirdiği bir Cumhuriyet ve aynı zamanda demokrasi yolunda adımlar atan bir rejim. Kutsal-Bağlaşıklığın en güçlü ortağına kafa tuttuktan sonra giriştiği kavgadan, bu Cumhuriyet güçlenmiş olarak çıkar ve kaynaklarına yeniden dönerek daha da gençleşir. Yeni güçler canlandırmaktadır onu; ve, başta da, mücadelenin felâketleri ve dayanışmalarından doğmuş pek güçlü bir ulusal bilinç gelmektedir.

Avrupa'da Devrim'in sallandığı ve söndüğü sıralarda, Amerika kıtasının -uçsuz bucaksız- sömürge bölgeleri, birden ateş alır; Buenos Aires'ten tâ Mexico'ya değin, **Latin Amerika**, «Amerikan» bağımsızlık savaşlarını tekrarlamaktadır; 1814 yılının başlarında, kimi başarısızlıklara karşın, Kuzeyde ve Güneyde, Kanada'dan Arjantin'e kadar, anayasalı ya da Cumhuriyetçi devletlerin bayrakları dalgalanmaktadır. Gerçekten, Latin Amerika'da da, devrim, uzun süren bir mayalaşmanın sonunda gerçekleşti ve -işin içine ırkların, sınıfların, mesafelerin, kendi başına kalmışlığın girdiği- apayrı bir ortamda, kendi kanunlarına göre gelişen burjuva sınıfının eseri oldu. İşitilmemiş bir hızla zenginleşen bu sınıf, kendini sıkan oligarşik bağlara karşı çıkmaya başladı; gücü oranında, değişiklik iradesi de kıvamını buluyordu; düşüncesini yönlendiren de Fransız felsefesi oldu. Latin Amerika devriminin önderleri, bir Bolivar, bir San Martin, bir Moreno ve Miranda, bu felsefe ile ve Mason localarının etkisiyle yetiştiler. İngiltere'nin, Fransa'nın ve Birleşik-Devletler'in yardım ettiği ya da yüreklendirdiği bir ortamda, Portekiz ve İspanyol egemenliğine karşı bağımsızlığın kavgası tutuşturuldu: Brezilya, 1815'te özerk hale gelmiştir; ne var ki, asıl İspanyol Amerikasındadır ki devrimci yayılış olacaktır; çünkü, oralarda İspanyol yönetimi, Portekiz yönetiminden daha serttir ve anlayışsızdır. Bueonos-Aires'te 1810'da devrim patlak verir; Venezüella, 1811'de, Birleşik-Devletlerinkini andıran anayasasını kabul eder; 1813'de de, Meksika'nın bağımsızlığı ilân edilir.

Bu örnek zaferler, başka yerlerde de umutları besleyen olaylardır: Birleşik-Devletlerin siyasal ve ticari çıkarları, bu başarılardan olumlu yönde etkilenecektir; belki İngiltere de öyle. Gerçi İngiltere, 1814 Temmuzunda İspanya'yla yaptığı bir andlaşmaya göre, artık silah gönderemeyecektir; ancak, bu yeni pazarlar için «en çok yeğlenen ulus» kaydını saklı tutar. Bir mahreç politikası olmayacak mı? Öte yandan, Birleşik-Devletler için olduğu kadar. İngiltere için de iş kolaydır: Okyanusu elinde tutan, Yeni Dünya'ya hükmedecektir. En diri güçlerinin, dışarıdan Kutsal-Bağlaşıklığın değerlerine karşı çıkıp meydan okuduğu bu Yeni Dünya önünde, Avrupa cephesinin yarılıp bölünmemesi mümkün müydü?

Öte yandan, **Avrupa'da da**, sessiz ama pek önemli **çelişmeler vardır**. Kuşkusuz karşı devrim, zafer kazanmıştır; daha da vahim olanı, burjuvazinin bir bölümü de onun başarısına destek olmuştur. 1815'te

beyinlere inen çekiç darbesi, halkları hareketsiz hale getirmiştir. Ne var ki, devrimi yapan güçler, büyüyüp boy atmaktadırlar yine de.

Nasıl?

Sanayi Devriminin daha şimdiden başladığı bir zamanda, toprağa ve tarıma dayanan bir toplumun şansı yoktu. 1815 yılından başlayarak niteliği ve yeteneği açıkça görülebilecek bir Devrim gelip yaşamın içine girmişti: Siyasal hareketin ölümcül bir darbe yediği bir sırada, gitgide hızlanan -karşı konulmaz- bir iktisadi hareket, burjuvazinin iktidarı yararına rol oynayacaktı. Bir tarım uygarlığına oranla, ticaret ve sanayi uygarlığı, daha şimdiden bir hız uygarlığı olduğunu belli ediyordu. Üretim, alış-veriş, tüketim, birincisinden çok daha büyük bir hızla gelip bir sistemin içinde toplaşacaklardır. Yeni tekniklerin yayılışı, bu üstünlüğe kendi etkilerini ekleyeceklerdir. Eskisinden çok daha fazla bükülgen olan yeni «burjuva» ekonomisi, sert tarım ekonomisini gitgide gerilerde bırakıp aşacaktır onu. Bu ekonomi, onu örgütleyen bir gurup öncüsünü ortak bir ilerleyiş içine sokacaktır.

Öte yandan, buharlı makine ile alet-makinenin, bir yığın olarak gelip elele tutuşması diye nitelendirilebilecek Sanayi Devriminin henüz başlarındayız. Yirmi beş yıllık bir uluslararası altüst oluş, XVIII. yüzyılın teknik uğraşlarını engellemiş ya da askıya almıştır. Bununla beraber, göze çarpan önemli birkaç olay vardır: 1806'da, Manchester'de, ilk buharlı fabrika kurulmuştur; buharlı makinenin rolü, maden sanayisinde, özellikle de madeni eritip arıtma ile yaprak haline getirmede, gitgide büyümektedir: alet-makinelerin sayısı çoğalmaktadır: 1803 yılından başlayarak, Hedley, ilk lokomotifini yapmıştır ve, 1810'da Stephenson çalışmalarına başlamıştır. Demirden raylar odundan rayların yerini almış ve Newcastle havzasında kömür taşımada şimdiden kullanılır olmuştur. Fabrikada gece-gündüz çalışma olanağını sağlayan gazla aydınlanma, 1807'de Londra'da, Pal Mall'a yerleştirilmiştir. Ne var ki, madencilik alanı saklı tutulmak üzere, büyük sanayinin bütününü harekete getiren yine hep hidrolik güçtür.

Burjuvaziyi de, bir zenginleşme, bir aşırı kazanç havası sarmıştır; bunun yolu da, daha çok üretmek, alış-verişi genişletmek, büyük ya da küçük ticareti ilerletmektir. Başı da, büyük İngiliz ticareti çekmektedir; Ne var ki, kıtanın başka yerlerinde de durum aynıdır. Çelişme çarpıcıdır: Gitgide zenginleşen bir burjuvaziyi, iktisadi büyümenin tam orta yerindeyken, eski değerleri ortaya süren bir deneme, siyasal ve sosyal yönden engellerle

kuşatmak istemektedir. Oysa, belli bir kültür ve bilinç düzeyine gelmiş burjuvazi, kartını oynamayı sürdürecektir: Eski dünyada da olsa, burjuvazi, siyasal toplumun temel ve sürekli bir ögesidir artık; bağımsız bir düşünceye, bağımsız çıkarlara, onları dile getirecek bağımsız da araçlara sahiptir; özellikle İngiltere'de, tam bir gelişme içine girmiş basının büyük bir bölümü, bunları yansıtmaktadır. Yine İngiltere'de, yığınla kentte kültür kulüpleri kurulmuştur; bir **«liberal» ve köktenci hareketleniş** başlamıştır şimdiden. Eski seçim sistemini yıkmaya yönelmiş harekete, Bentham da gelir katılır: Çok öncelerden kaleme aldığı *Parlamento Reformu İçin İlmihal* adlı eserinde, ulusu vesayet altında tutma savındaki kralla dar bir yönetici oligarşiyi suçlamaktadır.

Pek uzaklarda da olsa ve yığınla kanunsal baskılara karşın, Prusya'da, Avusturya'da, özellikle de Rusya'da, kimi **liberal bir uyanış** vardır: Moskova'da Karamzin'in *Avrupa Postası*, Glinka'nın *Rus Postası* ile *Gazetelerin Ruhu* yayınlanmaya başlar. Gerçi, abonelerin yüksek fiyatı, okuyucuların sayısını sınırlı tutar; ne var ki, XVIII. yüzyılda olduğu gibi bedava yorumcular çıkar ortaya. Savaşlar, özellikle de 1812 büyük ulusal savaşı, subayların, askerlerin ve partizanların siyasal bilincini uyandırmaya yardım eder. Daha da geniş olarak, yeni bir âdetler, sosyal ilişkiler ve düşünceler dünyası, Batı'nın istilasıyla beraber, Rus soylularının ve orduların en ileri ögelerinin önüne gelip açılmıştır.

Öte yandan, bir korkunç muhalefet, **millici hareketler** de işin içine girer. Almanlar ve İtalyanlar, Avusturya boyunduruğuna dayanamaz durumdadırlar artık: Balbo, Manzoni, Guerrazzi, Massimo d'Azeglio, hayal kırıklıklarını haykırırlar: «Tek bir ulus olmazsak, özgür olamayacağız!». Ve, bir «İtalya krallığı» hakkındaki, Fransızların «o güzel düşünce»sini anıp ah çekerler. Devrimci ilkeler, Mason localarında mayalanmasını sürdürür; 1815'ten başlayarak, gizli dernekler kurulur ve yandaşları da, üniversite öğrencileri ile Büyük Ordu'nun eski subaylarıdır. Miloş Obrenoviç, 1815 Aralığında bağımsızlıklarını tanımış bulunan sultana karşı, Sırpları yeniden ayaklandırır. Çok geçmeden, Balkanların bir başka köşesinde daha da önemli bir başkaldırı patlak verecektir; destekçisi de, büyük ticaretten ve küçük sanatlardan zenginleşmiş Yunan burjuvazisi olacaktır, bu çeşitli hareketlerde, liberalizmin gücü pek eşitsiz durumundadır kuşkusuz; halkların ona kapalı olduğu zamanlarda bile, milliyetçilik, Viyana Kongresi'nin Avrupasını doğrudan tehdit etmektedir.

Böylece, XIX. yüzyılın en büyük güçleri, **ulusal duygu** ile **sosyal duygu**, burjuva devrimi için ya da hiç olmazsa restorasyona uğramış dünyaya karşı çalışırlar: Her ikisi de, Fransa'nın 1815 yılı andlaşmalarına karşı çıkmasında desteklerler onu; dışarıda da birleştikleri olacaktır; her halde, vaktiyle kimi zaman yaptıklarının tersine, birbirleriyle çatışmayı -geniş ölçüde- durduracaklardır. Napolyon hegemonyasının ipoteği kalkmıştır: Devrimci ideoloji, Avrupa'ya, halkların bağımsızlığını tehdit eden bir düşman ideoloji, bir ihanet eylemi olarak görünmemektedir artık. «Ulusal», hiç olmazsa geçici olarak, «sosyal»i yansızlaştırıp etkisizleştiren bir öge olmaktan çıkar.

Devrim'in burjuvazisinin, vaktiyle Eski Rejimin karşısında olduğu gibi, 1815 Avrupasının karşısına dikilirken de, gücüne dayanacağı bir başka sınıf daha vardır: **Proletarya**. Proletarya, geçici de olsa, burjuvazinin siyasal yandaşları arasında temel bir ögedir hâlâ. Ne var ki, bir çeyrek yüzyıl boyunca, bu iki sınıf arasında vahim uyuşmazlıklar çıkmıştır: Her iki taraf da, bunun bilincindedir; burjuvazi, proletaryadan çok daha fazla bilincindedir belki. Proletarya ve yarı-proletarya, ortak düşmana karşı mücadele gerektiğinde kavgaya girecektir; burjuvazi ise, bu mücadelede bile, güvensizliğini ve korkusunu sürdürecektir. Bu sosyal korku eskidir aslında ve Devrim'in ilk yılları boyunca da bütün boyutlarını kazanmıştır; öte yandan, Avrupadaki restorasyonun sahiplerince de alabildiğine paylaşılmaktadır bu. 1815'te, bir Chateaubriand'ın, Paris'in aşağı-halk tabakaları, onun deyimiyle «ayak takımı» hakkında söyledikleri, yenilir yutulur cinsten değildir ve, o yıllarda, ortak bir sosyal tepkiyi dile getirmektedir az-çok. Avrupa'nın köhnemiş aristokrasisi de aynı tepki içindedir; Metternich konuştuğunda, ağır şeyler söyler o da. Burjuvaziyi aristokrasinin karşısına çıkarmış -o yüzlerce yıl süren- uyuşmazlık kesinlikle sona erip de, zümrelerin olmadığı bir toplum sağlama bağlanınca, bu kez «sınıfsız bir toplum»a karşı ortak bir savunma mümkün olacaktır. O sıralardaki iktisatçılar, burjuvazinin bu katılaşma ve dikleşmesini pek güzel dile getirirler. Sınıf bilinci ve tehlike, sertleşmeyi öğretmiştir ona. Bir Adam Smith, bir Turgot ve Dilenciler Komitesi üyeleri, hepsi de yoksullar yararına kimi önlemlerin alınmasını savunan bu insanlarla, örneğin bir Malthus arasında ne kadar da büyük bir mesafe vardır. Onun 1803'te çıkan *Nüfus İlkeleri* adlı eserinde ileri sürdüğü yığınla savdan biri, burjuvazinin ileri gelenlerinin kafasına -derinden derine- kazınır: Yoksulların çektikleri

acıların asıl nedeni kendileridir; ileriyi görerek, uçkuruna sahip çıkarak, doğumlarını sınırlandırarak, kendi çarelerini kendileri bulacaklardır. Malthus, sürdürür düşüncesini: «Yoksulların, toplumun katkısıyla karınlarını doyurmaları gerektiği hakkındaki o sözde hakkı açıkça reddetmeli».

Ne var ki, sorun yalnız bir İngiliz sorunu değildir; evrenseldir. O her ülkede rastlanan, bir iktisadi bunalımın yakasına yapıştığı ve yavrularını doyurmaktan aciz baba ne yapsın, ne yapmalıdır?

Malthus, acı önerilerde bulunur: «Doğanın cezasına terkedelim bu adamı, der; edelim ki, doğanın kanunlarının, yani Tanrının kanunlarının onu böylesi meşakkatli bir yaşama mahkûm ettiğini öğrensin; karnını doyurabileceği bir lokma ekmeği elde etmek için, kendi emeğinin dışında topluma yöneltebileceği hiçbir hakkı olmadığını bilsin!» Kuşkusuz, bütün burjuvazi bu sert ve acımasız dili kullanmaz; hatta Avrupa restorasyonunun bütün adamları da böyle konuşmaz. Ancak, bu yeni iktisat okulunun başarısı ve onun temsil ettiği sosyal anlayış çarpıcıdır yine de. Görünen şudur: Adam Smith'in «iyimserliği» iniş halindedir ve Malthus'un kötümserliği yükselmektedir. Dönemin belirleyici niteliklerinden biri de, böylesi bir düşünce akımının, o sıralarda hemen her yanda ortamını bulması; yayılıp egemen hale gelebilecek bir durumda olması!

Emeğin yeni sorunları karşısında, «Malthusculuk», daha çok bir simge, bir tutum olarak değer taşıyor. Sismondi'nin *Ekonomi Politiğin Yeni İlkeleri* 1819 yılında yayımlanacağına göre, oluşmakta olan sanayi toplumuna karşı hiçbir okul henüz iddianamesini yazmış değildir; proletaryanın istemleri de henüz modern anlamıyla dile getirilmemiştir. İşte böyle bir anda, burjuva ideolojisinin gitgide genişleyen bir akımı, proletaryaya karşı, restorasyon ideolojisinin yasakçı ve akıl dışı değerlerini -kendi hesabına- kullanmaya çalışmaktadır. Bu esinleniş, yeni değildir kuşkusuz; XVIII. yüzyılın egemen okulu da, üretim ve değiş tokuş için ebedi çerçeveler, liberal mekanizmalar düşünüyordu. Ne var ki, şimdi, olanca hünerle ve dikkatle dağılım olayına parmak basılıyordu; egemen okulun, ebedi ve zorunlu terimleriyle dile getirdiği sosyal gelirin dağılımıdır. Sosyal müdahaleciliğe karşı, «doğanın kanunları», «Tanrının kanunları» ileri sürülmekte, onlar yardıma çağrılmaktadır. De Maistre'in, Bonald'ın, Haller'in ve ötekilerin, siyasal konularda da yaptıkları bu değil miydi? Geleneksel toplumun burjuvaziye karşı kullandığı dili, burjuvazi, proletaryaya karşı kullanıyordu bilmeden.

Siyasal gelenekçilikle sosyal gelenekçilik, kimi noktalarda aynı temellere dayanıyorlardı.

Neydi anlamı bunun?

Şu: Gelişmeyi reddetmek, giderek tarihi reddetmek, kocayıp köhnemişliğin bir işaretiyse, Avrupa'nın 1815 türündeki burjuvazisi, daha o zamandan bağrında taşıyordu bu gizli derdi; yükselişini tamamlamadan, gerçek çöküş başlamıştı onun için...